

P2
Ш78

МИХАЙЛО

ШОЛОХОВ

ПІДНЯТА ЦІЛИНА

ММХ АЙМО
ШОЛОХОВ

МИХАЙЛО ШОЛОХОВ

ПІДНЯТА ЦІЛИНА

РОМАН

Переклав з російської
Степан Ковганюк

Київ
Видавництво
художньої
літератури
«Дніпро»
1985

Роман великого русского советского писателя
М. А. Шолохова (1905—1984) — одно из лучших
эпических произведений отечественной литературы —
рассказывает о жизни деревни в тридцатые годы,
о рождении колхозного строя
в нашей стране.

Передмова Павла Загребельного

Ілюстрації Анатолія Базилевича

Друкується за виданням:

М и х а й л о Ш о л о х о в. Піднята цілина.
К., Дніпро, 1973 р.

МУЖНЯ ПРАВДА ШОЛОХОВА

Майже шість десятиліть летить над світом слово Михайла Шолохова, великого письменника радянської епохи, автора монументального епосу «Тихий Дон», що належить до найвищих духовних досягнень ХХ століття, автора «Піднятої цілини», «Вони воювали за Батьківщину», «Науки ненависті», «Долі людини».

Про Шолохова з найцілковішим правом можна сказати, що він народжений епохою Великого Жовтня, загартований у полум'ї громадянської війни і в суворих випробуваннях Великої Вітчизняної війни, він син свого часу, він його могутній голос і яскраве слово.

Нові епохи приносять з собою не тільки новий стиль життя, але й новий стиль мислення, вони відкидають безліч старих істин, які вважалися незаперечними, відмовляються від багатовікових заблудів і забобонів. Радянська епоха, яка веде своє літочислення від Великого Жовтня, утвердилася в історії передовсім титанічним рухом народних мас, вивільненням величезного творчого потенціалу, притаманного народові в усі часи, але послідовно нехтуваного й занедбаного теж в усі часи, наша епоха показала світові взірці високих діянь у всіх сферах життя,— в соціалістичному будівництві, в науці, літературі, мистецтві. Колись панувала думка, ніби не можна, мовляв, бути великим у своєму часі, бо велич апелює тільки до нащадків, отже, вона завжди в минулому. Шолохов життям своїм і творчістю довів, що справді великим письменник стає тільки тоді, коли він виступає найактивнішим учасником життя народного, учасником і сучасником.

У розмовах про літературу, про особистість письменника ми звикли говорити про зв'язок митця з життям, про його знання народного життя, про оволодіння тими чи іншими літературними секретами і прийомами, та майже завжди чомусь сором'язливо уникаємо розмов про таку невловиму категорію, як талант, обдарованість, а то й геніальність. Коли мова заходить про Шолохова, не слід боятися вживати найвищі епітети, про нього слід говорити, як про письменника справді великого, неповторного.

Так, він назавжди зв'язав свою долю з долею тих людей, серед яких народився, серед яких ріс, боровся за нове життя, мужнів і гартувався. Походження— не остання річ у біографії письменника. Можемо стверджувати, що велич, розмах, епічність успадкував Шолохов від народу свого батька, росіянина, вихідця з Рязанщини, а від матері Анастасії Данилівни, українки з Чернігівщини, взяв ліризм, пісенність, закоханість у природу. Мабуть, ще не оцінено належно коротких московських місяців літературного навчання (слід пам'ятати, що в Шолохова всі роки дозрівання були «короткими», блискавичними,— такі прикмети його незвичайного обдарування!), але справжньою школою літературної майстерності й величі стало для письменника рідне оточення, місце, де він народився 25 травня 1905 року (хутір Кружилін станиці Вешенської на Дону). Після виходу книжки «Донських опові-

дань» Шолохов повертається на Дон, а невдовзі в журналі «Октябрь» з'являються перша й друга книги його роману «Тихий Дон». Шолохову було тоді двадцять три роки. Неймовірно, але згадаймо Пушкіна й Шевченка, які прийшли в поезію двадцятилітніми, і прийшли так, що сам цар вимушений був читати їхні вірші й ламати голову над тим, яку кару вигадати для бунтівливих геніїв. Згадаймо Чехова, який почав друкуватися з двадцяти років, помер у сорок чотири роки, помер класиком, полишивши після себе двадцять томів геніальної прози й драматургії; можна згадати Томаса Манна, який свій роман «Будденброки», відзначений Нобелівською премією, написав так само, як Шолохов, двадцятидвохлітнім. А «Розгром» Фадеева? А проза Головка? Воїстину велике обдарування не зазирає в метричне свідоцтво, воно не може ждати так званої зрілості, йому чужі звичайні уявлення, у нього свій відлік часу, пробувати пояснити такі явища з погляду обивательського здорового глузду — це означає підмінити високий спалах мистецтва тьмяною буденністю.

Михайла Шолохова читач одразу визнав, прийняв і підніс на високу, гідну його обдарування. Перша книга «Тихого Дону» вийшла тиражем сто тисяч примірників — тираж на ті часи небувалий, — сьогодні ми навіть точно не можемо визначити, на скільки десятків мов перекладено цей роман, скільки сот видань витримав він, як багато мільйонів шолоховських книжок розійшлося по всьому світу. Цифри приголомшливі, слава — неймовірна, книжка ця належить до творів, які найбільше й найохочіше читають у двадцятому столітті, і це книжка Михайла Шолохова, лауреата Ленінської та Державної премій, двічі Героя Соціалістичної Праці, лауреата Нобелівської премії, яку він одержав у рік свого шістдесятиліття з рук короля Швеції, але, на відміну від усіх інших лауреатів цієї високої премії, порушуючи усталений етикет, не вклонився королеві, бо, як писали буржуазні газети, він «відданий комуніст», а ще тому, що «козаки не кланяються. Вони ніколи не робили цього і перед царями».

У своїй промові при одержанні Нобелівської премії Шолохов сказав: «Я хотів би, щоб мої книжки допомагали людям стати кращими, стати чистішими душею, пробуджували любов до людини, прагнення активно боротися за ідеали гуманізму й прогресу людства»¹.

Він, як ніхто, вмів відгукуватися на вимоги часу, бо час не міг обійтися без Шолохова, Шолохов до кінця належав часові, він жив у ньому. Мабуть, не знайдемо в світовій літературі прикладу, щоб письменник, почавши друкувати перші книги великого роману і прославившись ними, перервав роботу над цим твором і сів писати зовсім інший. А Шолохов зробив саме так. Уже вийшли в світ перші дві книги «Тихого Дону» і прогрімало його ім'я на всю країну, вже докінчував він третю книгу, попереду була робота над завершальною четвертою книгою епопеї, але Шолохов припиняє цю роботу і здійснює справжній творчий подвиг: весь поринає в сповнену напруження і найгостріших конфліктів сучасність і дає читачеві першу книгу роману «Піднята цілина», чи не найкращу книжку про радянське село, роман, написаний і не по слідах подій, а мовби народжуваний тими подіями, твір, який відіграв для нашої країни колосальну роль в період колективізації, не втратив свого соціально-художнього значення і тепер для країни соціалістичного табору і для країн, що розвиваються, а для нас назавжди став радянською класикою.

¹ Шолохов М. Россия в сердце. М., 1975, с. 95—96.

Слід зазначити, що «Піднята цілина» створювалася не в літературній порожнечі. Задум роману виник у Шолохова в 1930 році, коли в радянській російській літературі вже з'явилися такі досить значні твори про перебудову життя на селі, як «Бруски» Ф. Панфьорова, «Льодолом» К. Горбунова, «Пастка» Ю. Пермітіна, «Ненависть» І. Шухова. Шолохов міг би покласти на своїх товаришів по перу і спокійно працювати над «Тихим Доном», закінчення якого з величезним нетерпінням очікували мільйони читачів. Але не такий характер мав Михайло Олександрович. Довкола кипіли шалені пристрасті, точилася запекла боротьба нового з старим, спалахували такі конфлікти, що письменник не міг лишатися стороннім спостерігачем — він конче мав бути учасником цього історичного процесу. До того ж Донецький округ, в який входила станиця Вешенська, посідав у 1930 році перше місце в країні по темпах колективізації, так що письменник волею самих подій опинився в найтиповіших обставинах того, що відбувалося тоді на селі. Гріх було не скористатися таким дарунком життя, і Шолохов скористався на всю силу свого могутнього обдарування. Саме в цей час письменник вступає до лав партії і з працівниками райкому партії їздить по хуторах, відвідує мало не всі створювані колгоспи, приймає в себе дома сотні людей з хуторів, збирає величезний фактичний матеріал і одразу ж художньо переосмислює його, пише по гарячих слідах подій, посилає в Москву до редакції журналу «Новый мир» розділ за розділом і не згоджується ні на які скорочення, не дозволяє пригладжувати й послаблювати роман, бо за кожним його словом — живе життя в його боріннях, криках, radoшах, трагедіях і сподіваннях.

Пізніше дослідники встановлять, що майже всі події, змальовані в «Піднятій цілині», так чи інакше відбувалися насправді, що більшість героїв роману мали своїх прототипів у житті, що колгосп, описаний Шолоховим, чимось нагадує колгосп імені Будьонного в хуторі Лебяжий, а пейзажі романного Гремячого Логу писалися мовби на сусідньому з Вешенською хуторі Грачі. Прототипом Давидова значною мірою послужив двадцятип'ятитисячник механік Дніпровського річного пароплавання Плоткін, прототипом діда Щукаря — козак з хутора Волохонського Тимофій Воробйов, прототипом Половцева — колишній козачий підсавул Сенін, учасник розстрілу Подтьолкова (про Сеніна згадується наприкінці другого тому «Тихого Дону»). Були прототипи й інших героїв, таких як Кіндрат Майданников, Нагульнов, Размьотнов, були й бунти козачок, схожі на описаний у романі, і вбивства активістів, і приховування куркулями хліба, і підривна діяльність класових ворогів, і підкупи куркулями бідняків (як Борщова й Атаманчукова в романі), і хитре шкідництво, як оте «утеплення» Островним стайні взимку піском (факт мав місце в рідному хуторі Шолохова Кружиліні).

Досвід роботи над епopeєю «Тихий Дон» дав змогу молодому письменникові (згадаймо, що в 1930 році Шолохову було лише 25 років!) буквально вихопити з вирвиння життя найхарактерніше, найзначніше і найповчальніше і створити грандіозне художнє свідчення революційного перевороту, який відбувався в нашому селі.

Вірою в людину праці, в її сили й здібності, в її душевну красу проіннятий цей роман. Його образи стали називаними в літературі й у житті. Після шолоховського Давидова вже не було в нашій літературі яскравішого образу голови колгоспу, хоч скільки б не писалося романів, повістей, драм, поем. І це тоді (а може, саме завдяки цьому), коли Шолохов не побоявся показати Давидова з усіма його вадами, подеколи навіть розвінчуючи свого героя (скажімо, за надмірну довірливість до Островнова, за його пристрасть до Лушки). Бо цього вима-

гала правда життя, якій завжди був вірний письменник. Пушкін у листі до Раєвського-сина писав: «Читайте Шекспіра, він ніколи не боїться скомпрометувати свого героя, він примушує його говорити з цілковитою невимушеністю, як у житті, бо впевнений, що в необхідну хвилину за необхідних обставин він знайде для нього мову, відповідну його характерові»¹.

У романі взагалі немає однолінійних, одновимірних персонажів, письменник послідовно зображує діалектику душі кожного з своїх героїв, тому всі вони живуть у нашій пам'яті, ввійшовши в нашу свідомість, залишаються там назавжди.

«Піднята цілина» унікальна як своїм виникненням, як своєю високою художньою значущістю, як щасливою літературною долею, так і самою історією написання. Річ у тім, що між першою і другою книгами роману пролягає відстань майже в три десятиліття. В першій книзі (вона опублікована в журналі «Новый мир» в 1932 році) письменник стиснув події в такий тугий вузол, що розв'язати його кінце треба було в другій книзі, якої з нетерпінням ждали читачі. Але Шолохов ще довершував роботу над третьою книгою «Тихого Дону» (вона друкувалася одночасно з «Піднятою цілиною» в журналі «Октябрь»), тоді писав завершальну книгу епопеї, і лише в 1940 році приступив до роботи над другою книгою «Піднятої цілини». Війна перервала цю роботу. Шолохов з першого до останнього дня війни — на фронті, працює над романом «Вони воювали за Батьківщину», пише фронтові кореспонденції, виступає як публіцист. Його рідну Вешенську спалили фашисти, у вогні загинули всі архіви письменника, довелося все відновлювати по пам'яті, тобто фактично створювати заново все те, що вже було написано.

Чуття великого художника допомогло Шолохову перебороти часову відстань між першою і другою книгами роману, досягти їхньої єдності, зберегти дух подій, тональність розповіді.

У другій книзі знаходимо такі художньо яскраві епізоди, як розмова Давидова з ковалем Іполитом Шалим, його сучика з Устином Рикаліним у польовому стані бригади Любичкіна... Прекрасна галерея шолоховських жіночих образів поповнюється образом незабутньої Варюхгорюхи.

Широкі картини народного життя розгорнув Шолохов у «Піднятій цілині». Ми вже звикли говорити: шолоховські характери, шолоховська мова, шолоховське письмо, шолоховська нещадна правдивість. Хто не знає Григорія Мелехова й Аксінї, інших героїв «Тихого Дону», Давидова, Нагульнова, Кіндрата Майданникова з «Піднятої цілини», Андрія Соколова з «Долі людини»? Хто не плакав над трагічним закінченням любові Григорія і Аксінї, хто не сміявся над невдачливим дідом Щукарем, хто не вслухався в могутню стихію «Тихого Дону», хто не милувався неповторними шолоховськими пейзажами! Станиця Вешенська стала для нас тим самим, чим стали Ясна Поляна, Моринці, село Михайлівське.

Точність, вивіреність шолоховського слова, соковитість реалістичного живопису, дивовижна майстерність у ліпленні характерів, високий драматизм повіствування, що перетворюється на справжнє свято, картинність висловів, відраза до беззмістовної метафоричності, блискуче мистецтво передачі багатоголосся світу, неперевершене володіння мовними скарбами — все це дає право сказати, що Шолохов зображує дійс-

¹ Пушкін А. Полн. собр. соч.: В 10-ти т. М., 1958, т. 10, с. 163.

ність мовби у формах самого життя, коли скористатися терміном, вживаним ще М. Г. Чернишевським. Для соціалістичного реалізму як методу цей прийом «форм самого життя» є, мабуть, одним з найхарактерніших, хоча йому не протипоказані разом з тим ні романтична, ні умовна форма, ні фантастика, ні казковість і притчевість, ні гротеск, ні різні деформації, коли вони сприяють письменникові глибше, точніше, виразніше подати картину дійсності в її складних перетвореннях з сучасного в майбутнє.

Сучасність завжди незавершена, відкрита, повна можливостей, переосмислень і переоцінок, вона завжди ближча до майбутнього, ніж до минулого, і з усіх художніх літературних форм саме роман може дати справжню завершеність сучасному навіть тоді, коли він несе в собі матеріал з минулого, бо для будь-якої великої і серйозної сучасності постійно потрібен справжній образ минулого, на тлі якого вона може гідно відтінити свої переваги. Коли в п'ятдесяті роки за рубезем стали лунати голоси про відмирання роману, Шолохов рішуче виступив на захист цього всеохоплюючого, багатостильного, універсального жанру, і найліпшим доказом життєвості роману є передовсім романи самого Михайла Шолохова.

Багато можна говорити про неповторність шолоховського обдарування, але несила поминути шолоховський сміх, шолоховський гумор, іронію, добре примруження очей, ту дивовижну стихію народного сміху, що так гармонійно поєднується з справжньою трагедією, високими почуттями і високою поезією. Сміх проймає всі твори Шолохова, він становить одну з найсуттєвіших стильових ознак його творчості, його майстерності. Сміх дає Шолохову те необхідне безстрашшя, без якого неможливе реалістичне осягнення світу. Сміх максимально наближає автора до героїв, автор мовби зливається з ними, демонструє найвищий ефект присутності чи то в образі Прохора Зикова з «Тихого Дону», або діда Щукаря з «Піднятої цілини», чи то хай буде комічна ситуація, в яку попадають герої іноді в час найтрагічніших подій, а чи мовна тканина цілих глав. Шолохов уперше в радянській літературі так широко і, сказати б, переосмислено застосував сміх для зруйнування традиційної епічної дистанції між автором і героями і для творення епосу нового часу, для якого характерне поєднання сміху, іронії з серйозним, послідовно високим дослідженням світу й людини. Він був засновником традиції, плідність якої видно на блискучому прикладі поеми Олександра Твардовського «Василь Тьоркін», саме Шолохов зробив у літературі сміх, іронію, народний оптимізм прикметою не скептичного, а вимогливого, зацікавленого, партійного ставлення до світу.

Книжки Шолохова — найяскравіший доказ того, що комуністична партійність художника є найвища свобода творчості. Виступаючи на Другому Всесоюзному з'їзді письменників, Михайло Шолохов сказав: «Про нас, радянських письменників, злоствуючі вороги за рубезем кажуть, ніби ми пишемо за вказівкою партії. Справа стоїть трохи інакше: кожен з нас пише за вказівкою власного серця, а серця наші належать партії й рідному народові, яким ми служимо своїм мистецтвом»¹.

У «Піднятій цілині» є прекрасний опис степової могили: «Влітку, вечоровими зорями, на вершину її злітає з-під хмар степовий беркут. Шелестячи крилами, він упаде на могилу, незграбно ступне разів зо два і почне чистити вигнутим дзьобом брунатне віяло витягнутого крила, вкритий іржавим пір'ям хвіст, а потім дрімотно застигне, відкинув-

¹ Шолохов М. Россия в сердце, с. 54.

ши голову, звівши у вічно синє небо янтарне, обкружене чорним обідцем око. Немов дикий камінь, нерухомий і жовтувато-бурий, беркут відпочине перед вечірнім полюванням і знов легко одірветься від землі, полетить угору. До заходу сонця ще не раз сіра тінь його царствених крил перекреслить степ.

Куди занесуть його холодні осінні вітри? В блакитні передгір'я Кавказу? Чи в Муганський степ? Чи в Персію? В Афганістан?» (кн. I, розд. XXXIV).

Шолохов своїми книжками, своїм словом з нами, він серед нас, але дух його лине далі й далі, лине постійно й невтримно. Куди ж?

Він лине в майбуття, бо великий письменник радянської епохи Михайло Шолохов по праву належить нашому великому майбутньому.

Павло Загребельний

ПІДНЯТА ЦІЛИНА

РОМАН

КНИГА ПЕРША

Розділ I

Наприкінці січня, обвіяні першою відлигою, хboroше пахнуть вишневі садки. Опівдні де-небудь у затишку (якщо пригріває сонце) смутний, ледве відчутний запах вишневої кори змішується з прісною вогкістю талого снігу, з могутнім і споконвічним духом землі, що проглянула з-під снігу, з-під мертвого листа.

Тонкий змішаний аромат стало тримається над садками до блакитних сутінків, до пори, поки не просунеться крізь голизу гілля вкритий прозеленню ріжок місяця, поки не кинуть на сніг жируючі зайці опушені цятки слідів...

А потім вітер принесе в садки із степового гребеня найтонший подих обпаленого морозами полину, зникнуть денні запахи і звуки, і по чорнобилу, по бур'янах, по вицвілому на стернях мишію, по хвилястих горбах зябу нечутно, сірою вовчицею прийде зі сходу ніч,— як сліди, залишаючи за собою на степу пасма присмеркових тіней.

Крайнім від степу провулком січневого вечора 1930 року в'їхав у хутір Гремячий Лог верхівець. Коло річки він спинив стомленого, з кучерявою памороззю в пахах коня, спішився. Над чорнотою садків, що тяглися обабіч вузького провулка, над островами тополевих левад високо стояв щербатий місяць. У провулку було темно й тихо. Десь за річкою голосисто заводив собака, жовтів вогник. Верхівець жадібно хапнув ніздрями морозного повітря, не поспішаючи, зняв рукавичку, закурив, тоді підтягнув попругу, засунув пальці під пітник і, відчувши гарячу, спітнілу кінську спину, спритно кинув у сідло своє велике тіло. Мілку річечку, що, однак, не замерзала і взимку, став переїжджати вброд. Кінь, глухо брязкаючи підковами по гальці, що встеляла дно, на ходу потягся був пити, але вершник підігнав його, і кінь, кевкаючи селезінкою, вискочив на пологий берег.

Почувши поперед себе гомін і скрип полозів, верхівець знову спинив коня. Той на звук сторожко ворухнув вухами, повернувся. Срібний нагрудник і окута сріблом висока лука козачого сідла, потрапивши під місячне проміння, раптом спалахнули

в темряві провулка білим, сліпучим блиском. Верхівець кинув на луку повод, квапливо надів козацький башлик з верблужої шерсті, що досі висів на плечах, закутав обличчя і помчав широкою риссю. Поминувши підводу, він знову поїхав ступою, але башлика не зняв.

Вже вїхавши в хутір, спитав у зустрічної жінки:

— Ану, скажи, тітко, де тут у вас Яків Островнов живе?

— Цебто Яків Лукич?

— Еге ж.

— А он за тополею його курінь, критий черепицею, бачите?

— Бачу. Спасибі.

Коло критого черепицею, просторого куреня спішився, ввів через хвіртку коня і, тихо стукнувши у вікно руків'ям нагайки, покликав:

— Хазяїне! Якове Лукичу, вийди-но на хвилину.

Без шапки, піджак — наопашки, хазяїн вийшов на ганок; вдивляючись у приїжджого, зійшов східцями.

— Кого лиха година принесла? — всміхаючись у сивіючі вуса, спитав він.

— Не пізнаєш, Лукичу? Ночувати пускай. Куди б коня поставити в тепле місце?

— Ні, дорогий товаришу, щось не пригадую. Ви не з райвиконкому будете? Не з земвідділу? Наче пізнаю... Голос ваш, здається мені, наче по знаку...

Приїжджий, кривлячи бриті губи усмішкою, розгорнув башлик.

— Половцева пам'ятаєш?

І Яків Лукич раптом злякано озирнувся навкруги, зблід, зашепотів:

— Ваше благородіє!.. Звідкіль вас?.. Пане осавул!.. Коника ми зараз поставимо... Ми в конюшню... Скільки ж то років минуло...

— Ну-ну, тихше! Часу багато минуло... Попонка є в тебе? У хаті в тебе чужих нікого нема?

Приїжджий передав повід хазяїнові. Кінь, ліниво скоряючись рухові чужої руки, високо задираючи голову на витягненій шиї і втомлено тягнучи задні ноги, пішов до конюшні. Він лунко стукнув копитом по дерев'яному помосту, хропнув, почувши устояний тут запах чужого коня. Рука чужої людини лягла на його храп, пальці вміло і обережно звільнили намулені ясна від прісного заліза вудил, і кінь вдячно припав до сіна.

— Попруги я йому попустив, нехай постоїть осідланий, а трошки охолоне — тоді розсідлаю,— говорив хазяїн, дбайливо накидаючи на коня холодну попонку. А сам, помацавши сідлов-

ку, вже встиг визначити з того, як затягнута черезподушечна попруга, як до краю послаблена з'єднуюча стременні ремені сирця, що гість приїхав здалека і за цей день зробив чималий пробіг.

— А зерно водиться в тебе, Якове Лукичу?

— Трошки є. Напоїмо, дамо зеренця. Ну, ходімо в курінь, як вас теперечки величати, й не знаю... По-старому — одвик та ніби й незручно... — ніяково усміхався в темряві хазяїн, хоч і знав, що усмішки його не видно.

— Зви на ім'я й по батькові. Не забув? — відповів гість, першим виходячи з конюшні.

— Як то можна! Всю германську разом одмучились, і в цю довелось... Я про вас часто згадував, Олександрє Онисимовичу. З того часу, як у Новоросійському розбіглися з вами, і чутки про вас не мали. Я так думав, що ви в Туреччину з козаками попливли.

Увійшли в жарко натоплену кухню. Приїжджий зняв башлика й білу смушеву папаху, оголивши могутній вугластий череп, прикритий рідким білявим волоссям. З-під крутого, схожого на вовчий, лисючого лоба він хутко оглянув кімнату і, усміхнено примруживши ясно-голубі очиці, що важко блищали з глибоких западин, уклонився жінкам, які сиділи на лаві, — хазяйці й невістці.

— Здорові були, молодички!

— Слава богу, — стримано відповіла йому хазяйка, очікуюче, запитливо глянувши на чоловіка: «Кого це, мовляв, ти привів і як з ним треба поводитись?»

— Давайте вечерю, — коротко наказав хазяїн, запросивши гостя в світлицю до столу.

Гість, сьорбаючи щі з свининою, при жінках говорив про погоду, про однополчан. Його величезна, ніби з каменю витесана, нижня щелепа важко рухалася; жував він повільно, втомлено, як зморений віл жуйку. Після вечері встав, перехрестився на образи у припорошених паперових квітах і, струсивши з старенької, тісної в плечах толстовки хлібні крихти, промовив:

— Спасибі за хліб-сіль, Якове Лукичу! Тепер давай побалакаємо.

Невістка й хазяйка швиденько прибрали з стола; хазяїн лише ворухнув бровами, і вони вийшли в кухню.

Розділ II

Секретар райкому партії, підсліпуватий і млявий в руках, підсів до столу, скоса глянув на Давидова і, мружачись, збираючи під очима мішкувати зморшки, став читати його документи.

За вікном, у телефонних проводах, свистів вітер, на спині в коңя, прив'язаного недоузком до палісадника, по самому хребту косообоко походжала і щось дзьобала сорока. Вітер заламував їй хвоста, підіймав на крило, але вона знову сідала на спину по-старечому виснаженої, до всього байдужої шкапи, переможно поводила на всі боки хижим оком. Над станицею низько линули рвані клапті хмар. Зрідка в просвіт косо спадало сонячне проміння, спалахував — по-літньому синій — клапоть неба, і тоді вигин Дону, що його видно було з вікна, ліс за ним і далекий перевал з малесеньким вітряком на обрії набували зворушливої м'якості малюнка.

— Значить, ти затримався в Ростові через хворобу? Ну що ж... Решта вісім двадцятип'ятитисячників приїхали три дні тому. Мітинг був. Представники колгоспів їх зустрічали.— Секретар задумано пожував губами.— Зараз у нас особливо складна обстановка. Процент колективізації по району — чотирнадцять і вісім десятих. Здебільшого тсоз¹. За куркульсько-заможною частиною ще залишилися хвости по хлібозаготівлях. Потрібні люди. Ду-уже потрібні. Колгоспи посилали заявки на сорок три робітники, а прислали вас тільки дев'ять.

І з-під припухлих повік якомсь по-новому допитливо й довго подивився в зіниці Давидову, немов оцінюючи, на що здатна людина.

— То ти, дорогий товаришу, значить, слюсар? Ду-уже добре! А на Путіловському давно працюєш? Кури.

— Відколи демобілізувався. Дев'ять років.— Давидов простягнув руку по цигарку, і секретар, впіймавши поглядом на кисті Давидова тьмяну синяву татуїровки, усміхнувся кутиками одвислих губ.

— Краса і гордість? У флоті був?

— Був.

— Отож-бо, бачу, якорець у тебе...

— Молодий був, знаєш... зелений та дурний, от і витаврував...— Давидов з досадою потяг донизу рукав, думаючи: «Ач, окатий ти на що не треба. А от хлібозаготівлі мало не прогавив!»

¹ Тсоз — товариство для спільного обробітку землі.

Секретар помовчав і якось одразу зігнав із свого хворобливо-одутлого обличчя посмішку гостинності.

— Ти, товаришу, поїдеш сьогодні ж як уповноважений райкому проводити суцільну колективізацію. Останню директиву крайкому читав? Знаєш? Так-от, поїдеш ти в Гремячівську сільраду. Відпочивати вже потім будеш, зараз ніколи. Упор — на стопроцентну колективізацію. Там є карликова артіль, але ми повинні створити колгоспи-гіганти. Як тільки зорганізуємо агітколону, пришлемо її й до вас. А поки що їдь і на базі обережного натиску на куркульню будуй колгосп. Усі бідняцько-середняцькі господарства у тебе повинні бути в колгоспі. Потім уже створите й усупільнений насінний фонд на всю площу колгоспного посіву в тисяча дев'ятсот тридцятому році. Орудуй там обережно. Середняка ані-ні! В Гремячому — партосередок з трьох комуністів. Секретар осередку і голова сільради — хороші хлопці, червоні партизани в минулому, — і, знову пожувавши губами, додав: — З усіма впливаючими звідси наслідками. Зрозуміло? Політично малограмотні, можуть мати промахи. В разі виникнуть труднощі, приїжджай в район. Ех, телефонного зв'язку ще нема, от що погано! Чекай, іще: секретар осередку там червонопрапорник, різкуватий, увесь із вуглів, і... всі гострі.

Секретар потарабанив по замку портфеля пальцями і, бачачи, що Давидов устає, жваво сказав:

— Зажди, ще ось що: кожного дня кінним гінцем надсилає зведення, підтягни там хлопців. Зараз зайди до нашого завогга і їдь. Я скажу, щоб тебе відвезли райвиконкомівськими кіньми. Так-от, жени вгору до ста процент колективізації. По проценту і будемо оцінювати твою роботу. Створимо гігант колгосп з вісімнадцяти сільрад. Здорово? Сільськогосподарський Краснопутіловський, — і усміхнувся, так йому самому сподобалось порівняння.

— Ти щось мені казав про обережність з куркулем. Це як треба розуміти? — спитав Давидов.

— А ось як, — секретар поблажливо усміхнувся, — є куркуль, котрий виконав завдання по хлібозаготівлі, а є такий, що вперто не виконує. З другим куркулем діло ясне: сто сьому статтю йому — і край. А от з першим складніше. Як би ти, приміром, з ним повівся?

Давидов подумав.

— Я б йому — нове завдання...

— Оце здорово! Ні, товаришу, так не годиться. Так можна підірвати будь-яке довір'я до наших заходів. А що скаже тоді середняк? Він скаже: «Он вона яка, Радянська влада! Туди-сюди мужиком крутить». Ленін нас учив серйозно враховувати

настрої селянства, а ти кажеш «повторне завдання». Це, брат, виходить по-хлоп'ячому.

— По-хлоп'ячому? — Давидов почервонів.— Сталін, виходить... помилився, по-твоєму, га?

— При чому тут Сталін?

— Промову його читав на конференції марксистів, отих, як їх... Ну от, по земельних питаннях вони... Та як їх у чорта? Ну, земельників, чи що!

— Аграрників?

— От-от!

— Та й що ж?

— Скажи дати «Правду» з цією промовою.

Керуючий справами приніс «Правду». Давидов жадібно нишпорив очима.

Секретар, ждучи й усміхаючись, дивився йому в обличчя.

— Ось. Це ж тобі як?.. «...Розкуркулювання не можна було допускати, поки ми стояли на точці зору обмеження...» Ну, і далі... Та ось: «А тепер? Тепер — інша річ. Тепер ми маємо можливість повести рішучий наступ на куркульство, зламати його опір, ліквідувати його як клас...» Як клас, зрозумів? Чому ж не можна дати повторне завдання по хлібу? Чому не можна зовсім його — з корінням?

Секретар змахнув з обличчя усмішку, посерйознішав.

— Там далі сказано, що розкуркулює бідняцько-середняцька маса, яка йде в колгосп. Хіба не так? Читайте.

— Ото який ти!

— Та ти не отокай! — розсердився секретар, і навіть голос у нього затремтів.— А ти що пропонуєш? Адміністративні заходи для кожного куркуля без розбору. Це — в районі, де тільки чотирнадцять процентів колективізації, де середняк поки що тільки збирається йти в колгосп? На цьому ділі вмиє можна скрутити в'язи. Отакі приїздять, без знання місцевих умов...— Секретар стримався і вже тихше вів далі: — Дров з такими поглядами ти можеш наламати скільки хоч.

— Це як тобі сказати...

— Та вже будь певний! Коли б необхідні і вчасні були такі заходи, крайком прямо наказав би нам: «Покінчити з куркулем!» І будь ласка! Одним махом. Міліція, весь апарат до ваших послуг... А поки що ми тільки частково, через народний суд, за сто сьомою статтею караємо економічно куркуля — того, що приховує хліб.

— То що ж, по-твоєму, батраки, біднота і середняк проти розкуркулювання? За куркуля? Вести ж їх на куркуля треба?

Секретар різко клацнув замком портфеля, сухо сказав:

— Тобі хочеться по-своєму тлумачити кожне слово вождя, але за район відповідає бюро райкому, я персонально. Отож, будь ласка, там, куди ми тебе посилаємо, будеш проводити нашу лінію, а не вигадану тобою. А мені, пробач, дискутувати з тобою ніколи. У мене, крім цього, є справи.— І встав.

Кров знову густо прилила до щік Давидова, але він узяв себе в руки й сказав:

— Я проводитиму лінію партії, а тобі, товаришу, рубону прямо, по-робітничому: твоя лінія хибна, політично неправильна, факт!

— Я відповідаю за свою... А це «по-робітничому» — старе, як...

Задзвонив телефон. Секретар схопив трубку. В кімнату почали збиратися люди, і Давидов пішов до заворга.

«Кульгає він на праву ніжку... Факт! — думав він, виходячи з райкому.— Прочитаю ще раз всю промову аграрникам. Невже я помиляюсь? Ні, браток, вибачай! Через твою терпимість віри ти й дав волю куркулеві. А ще казали в окружкомі: «путящий хлопсець», а за куркулями — хлібні хвости. Одне діло притискати, а друге — з корінням його як шкідника. Чому не ведеш масу?» — в думках продовжуючи суперечку, звертався він до секретаря. Як завжди, найпереконливіші доводи приходили опісля. Там, у райкомі, він зопалу, хвилюючись, хапався за перше, яке спало на думку, заперечення. Треба б спокійніше. Він ішов, чалапаючи по замерзлим калюжах, спотикаючись об мерзлий волячий кізяк на базарному майдані.

— Шкода, що скінчили скоро, а то б я тебе припер,— углол промовив Давидов і з досадою замовк, бачачи, як зустрічна жінка проходить повз нього з усмішкою.

Заскочивши до Будинку козака і селянина, Давидов узяв свій чемоданчик і, згадавши, що основний багаж його, крім двох змін білизни, шарпеток і костюма, це — викрутки, плоскогубці, рашпіль, крейдмейсель, кронциркуль, шведський ключ та інший немудрий його інструмент, який він узяв із собою з Ленінграда, посміхнувся. «Дідька лисого його там використаю! Думав, може, тракторця підлікую, а тут і тракторів нема. Так, мабуть, і буду мотатись по району уповноваженим. Подарую його якому-небудь колгоспникові-ковалеві, хай йому грець»,— вирішив він, кидаючи чемодан у сани.

Гладкі, годовані вівсом коні легко понесли тавричанські сани із спинкою, дуже яскраво розмальованою барвистими квітками. Давидов змерз, тільки-но вибралися за станицю. Він даремно кутав обличчя в потертій смушевий комір пальта, насунув кепку; вітер і вогка паморозь ~~пробиралися~~ пробиралися за комір, в рукава, про-

ймали холодом. Особливо мерзли ноги в скороходівських стареньких черевиках.

До Гремячого Логу від станиці двадцять вісім кілометрів безлюдним гребенем. Бурий від підталого гною шлях лежить на вершині гребеня. Навколо — не осягти оком — снігова цілина. Жалісно горбляться засипані верхівки чорнобилю й татарнику. Лише зі схилів балок суглинястими очищами дивиться на світ земля; сніг не затримався там, звіяний вітром, зате протоки балок і улоговини доверху завалені щільно осілими кучурами.

Давидов довго біг, тримаючись за спинку саней і намагаючись зігріти ноги, потім скочив у сани і, зіщулившись, задрімав. Повискували підрізи полозків, з сухим хрускотом вгрузали у сніг шипи кінських підків, подзвонював орчик у борозенної. Часом Давидов з-під запушених памороззю повік бачив, як фіолетовими зірницями спалахували на сонці крила граків, що стрілою здіймалися з шляху, і знову солодка дрімота skleплювала йому очі.

Він прокинувся від холоду, що взяв у лещата серце, і, розплющивши очі, кризь сяючі райдужною різнобарвністю сльозинки побачив холодне сонце, величний простір німотного степу, свинцево-сіре небо коло лінії обрію і на білій шапці могили недалечко — червоно-жовтого, з вогнистим полиском, лиса. Лис мишкував. Він ставав дибки, звиваючись, підстрибував і, припадаючи на передні лапи, гріб ними, оповиваючись сяючим срібним пилом, а хвіст його, м'яко і плавно сковзнувши, лягав на сніг червоним полум'яним язиком.

У Гремячий Лог приїхали надвечір. На просторому дворі сільради стояли порожні парокінні сани. Біля ганку, покурюючи, товпилося чоловік сім козаків. Коні, з шершавою шерстю, що змерзлася від поту, спинились коло ганку.

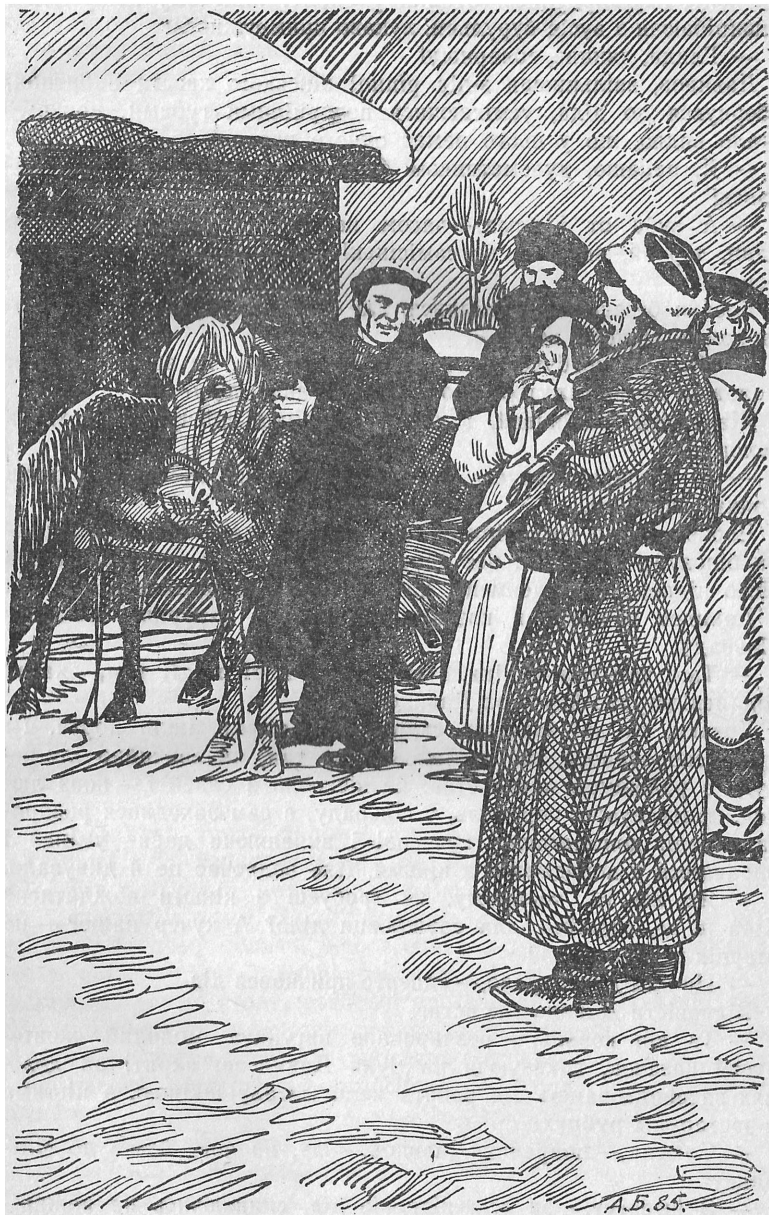
— Здрастуйте, громадяни! Де тут конюшня?

— Доброго здоров'я,— за всіх відповів літній козак, донісши руку до краю заячої папахи.— Конюшня, товаришу, он вона, ото під очеретом.

— Давай туди,— наказав Давидов кучерові й зіскочив із саней, присадкуватий, кремезний. Розтираючи щоки рукавичкою, він пішов за саньми.

Козаки теж попрямували до конюшні, дивуючись, чому приїжджий, що говорить на тверде російське «г», з вигляду службовець, іде за саньми, а не до сільради.

З дверей конюшні теплими клубами шугала пара від гною. Райвиконкомівський кучер спинив коні. Давидов упевнено заходився скидати з орчиків посторонки. Козаки, що товпилися

навколо, перезирнулись. Старий у білому жіночому кожусі дід, ізшкрібаючи з вусів бурульки, лукаво примружився:

— Гляди, хвицне, товаришу!

Давидов, звільнивши з-під ріпиці кінського хвоста наритник, обернувся до діда, усміхаючись почорнілими губами, причому стало видно, що у нього немає одного переднього зуба.

— Я, папашо, кулеметником був, не на таких конячках мотався!

— А зуба от і нема,— часом не кобила вибила? — спитав один, чорний, як грак, по самісінькі ніздрі зарослий кучерявою бородою.

Козаки беззлобно засміялись, але Давидов, проворно скидаючи хомут, відповів жартом:

— Ні, зуба позбувся давно, в п'яному ділі. Та воно й краще: молодиці не боятимуться, що вкушу. Правда, діду?

Жарт був прийнятий, і дід з удаваним співчуттям похитав головою.

— Я, чоловіче, одкусав своє. Мій зуб уже он скільки років донизу дивиться...

Чорнобородий козак іржав, як табунний жеребець, роззявляючи білозубу пащечку, і все хапався за червоний пояс, яким був тісно підперезаний чекмень, наче боявся розсипатись від сміху.

Давидов почагував козаків цигарками, закурив, пішов у сільраду.

— Там, там голова, іди. І секретар нашої партії там,— казав дід, невідступно йдучи за Давидовим.

Козаки, за дві затажки скурюючи цигарки, ішли поруч. Їм дуже сподобалося, що приїжджий не так, як звичайно хто-небудь з районного начальства: не зіскочив з саней і — повз людей, притиснувши портфель, у сільраду, а сам заходився розпрягати коні, допомагаючи кучерові і виявляючи давнє уміння і вправність у поводженні з кіньми. Але водночас це й дивувало.

— Як же ти, товаришу, не гребуєш з кіньми вождатися? Хіба ж це, скажімо, для службовця діло? А кучер нащо? — не втерпів чорнобородий.

— Це нам дуже чудно,— одверто признався дід.

Відповісти Давидов не встиг.

— Та він коваль! — розчаровано вигукнув молодий жовтовусий козачок, показуючи на руки Давидова, вкриті на долонях засвинцьованою від роботи коло металу шкірою, з нігтями в застарілих рубцях.

— Слюсар,— поправив Давидов.— Ну, ви чого йдете до сільради?

— З інтересу,— за всіх відповів дід, спиняючись на нижньо-

му східці ганку.— Інтересуємось, чого ти до нас приїхав? Коли знову по хлібозаготівлях...

— З приводу колгоспу.

Дід протяжно і з прикрістю свиснув, перший повернув від ганку.

З низької кімнати гостро війнуло кислим теплом відталих кожухів і дров'яним попелом. Коло стола, підкручуючи гніт у лампі, обличчям до Давидова стояв високий з квадратними плечима чоловік. На захисного кольору сорочці його яснів орден Червоного Прапора. Давидов догадався, що це і є секретар грем'ячівського партосередку.

— Я — уповноважений райкому. Ти — секретар осередку, товаришу?

— Так, я секретар осередку Нагульнов. Сідайте, товаришу, голова сільради зараз прийде.— Нагульнов постукав кулаком у стіну, підійшов до Давидова.

Був він широкий у грудях і по-кавалерійському клишоногий. Над жовтуватими очима його з надмірно великими, немов смолою налитими, зіницями зрослися широкі чорні брови. Він був би вродливий тою не впадаючою в очі, але пам'ятною чоловічою вродою, якби не занадто хижий виріз ніздрів невеликого яструбиного носа, не мутна поволока в очах.

З сусідньої кімнати вийшов кремезний козачок у козячій сірій папасі, зсунутій на потилицю, в куртці з шинельного сукна і козачих з лампасами шароварах, заправлених під білі шерстяні панчохи.

— Оце і є голова сільради Андрій Размьотнов.

Голова, усміхаючись, пригладив долонею білясті кучеряві вуса, поважно простяг руку Давидову.

— А ви хто такий будете? Уповноважений райкому? Ваші документи... Ти бачив, Макаре? Ви, мабуть, у колгоспній справі?— Він розглядав Давидова з наївною безцеремонністю, часто кліпаючи ясними, як літне небо, очима. На смуглявому, давно не бритому обличчі його з голубим шрамом, що косо оперезав чоло, виразно позначилось нетерпляче дождання.

Давидов сів до столу, розповів про завдання, поставлені партією у проведенні двомісячного походу за суцільну колективізацію, запропонував завтра ж провести збори бідноти й активу.

Нагульнов, висвітлюючи становище, заговорив про грем'ячівський тсоз.

Размьотнов і його слухав так само уважно, інколи вкидаючи фразу, не одводячи долоні від щоки, що запливла коричневим рум'янцем.

— Тут у нас є — зветься товариством спільного обробітку землі. Та я скажу вам, товаришу робочий, що це саме знущання з колективізації і чистий збиток Радянській владі, — говорив Нагульнов, помітно хвилюючись. — У ньому є вісімнадцять дворів — сама гірка біднота. І що ж виходить з цього? Сміх, та й годі. Склалися вони, і на вісімнадцять дворів у них — чотири коняки і одна пара волів, а їдців сто сім. Як їм себе прогодувати? Їм, звісно, дають довгострокові кредити на купівлю машин і тягла. Вони кредити беруть, але віддати їх не зможуть і за довгий строк. Зараз поясню чому: коли б у них був трактор — інша річ, але трактора їм не дали, а на волах не скоро розбагатієш. Іще скажу, що вони вредну ведуть політику, і я їх давно б розігнав за те, що вони підлягли під Радянську владу, як миршаве теля, ссати — ссуть, а росту їхнього нема. І є такі між них думки: «Е, та нам однаково дадуть! А брати з нас за борги нема чого». Звідси в них розвал дисципліни, і тсоз цей завтра буде покійником. Це — дуже правильна думка — всіх зібрати в колгосп. Це буде розкіш, а не життя! Але козаки — народ закоснілий, я вам скажу, і його доведеться ламати...

— З вас хто-небудь входить до цього товариства? — оглядаючи співрозмовців, спитав Давидов.

— Ні, — відповів Нагульнов. — Я в двадцятому році вступив у комуноу. Вона з часом розпалася через шкурництво. Я відмовився від власності. Я заражений злістю проти неї і через те віддав волів і реманент сусідній комуні номер шість (вона й досі існує), а сам із жінкою нічого не маю. Размьотнову не можна було подати такого прикладу: він сам удівець, у нього одна тілечка стара мати. Вступити йому — це нарікань, як реп'яхів, не обберешся. Скажуть: «Накинув нам стару негодящу бабу, а сам у полі не робить». Тут — делікатне діло. А третій член нашого осередку — він зараз у від'їзді — безрукий. Молотаркою йому руку одірвало. Ну, йому й совісно йти в артіль, їдців там, мовляв, без мене багато.

— Еге ж, із тсозом нашим біда, — ствердив Размьотнов. — Голова його, Аркаша Лосев, поганий хазяїн. І знайшли ж кого обрати! Правду кажучи, ми з цим ділом маху дали. Не треба б його допускати на посаду.

— А хіба що? — спитав Давидов, проглядаючи майновий список куркульських господарств.

— А те, — усміхаючись, одказав Размьотнов, — хвора він людина. Йому б по лінії життя купцем бути. На це він і хворіє: усе б він міняв та перепродавав. Розорив тсоз геть-чисто! Бугая племінного купив — надумав проміняти на мотоциклу. Обмахляв своїх членів, з нами не порадився, дивимось — везе зі станції

оту мотоциклу. Охнули ми, за голови вхопились! Ну, привіз, а їздити на ній ніхто не вміє. Та й нащо вона їм? І сміх і гріх. В станицю її возив. Там тамущі люди подивились та й кажуть: «Дешевше її покрасити та викинути». Виявилось — немає в ній таких частин, що їх тільки на заводі можуть зробити. Їм би головою Якова Лукича Островнова. Ото — розум! Пшеницю нову з Краснодару випишував мелонупусової породи — будь-який сухий видержує, сніг рік у рік на полі затримує, врожай у нього завжди кращий. Худобу розвів породисту. Хоч він трошки й кречке, як ми його податком притиснемо, а хазяїн добрий, похвального листа має.

— Він, як дикий гусак серед свійських, усе якось осторонь тримається, оддалік.— Нагульнов з сумнівом похитав головою.

— Е, ні! Він своя людина,— переконано заявив Размьотнов.

Розділ III

Тієї ночі, коли до Якова Лукича Островнова приїхав його колишній сотенний командир, осавул Половцев, була в них довга розмова. Вважали Якова Лукича в хуторі за людину великого розуму, лисячої вдачі і обережності, а от не втримався він осторонь боротьби, що люто палахкотіла по хуторах, виром втягло його в події. З того дня й покотилось життя Якова Лукича по небезпечному схилу...

Тоді, після вечері, Яків Лукич витяг кісета, сів на скриню, підігнувши ногу в товстій шерстяній панчосі: заговорив — виказав те, що роками гірко накіпало на серці:

— Про що й балакати, Олександрє Онисимовичу? Життя ніяк не тішить, не веселить. Були трошки почали козачки розхазяїновуватись, багатіти. Податки в двадцять шостому або в двадцять сьомому році були, ну, сказати, байдуже собі. А тепер знову пішло шкереберть. У вас в станиці як, про колективізацію щось чути чи ні?

— Чути,— коротко відповів гість, слинячи папірця й уважно спідлоба поглядаючи на хазяїна.

— Виходить, од цієї пісні скрізь слізьми плачуть? От зараз про себе вам скажу: повернувся я в двадцятому році з відступу. Коло Чорного моря лишилося дві пари коней і все добро. Вернувся до голого куреня. З тої пори робив день і ніч. Продрозверсткою вперше скривдили товариші: забрали все зерно, геть і засіки вимели. А потім цим кривдам я й лік втратив. Хоч лік той їм і можна б зробити: скривдять і квитка випишуть, щоб не забув.— Яків Лукич устав, сягнув рукою за дзеркало і

витяг, усміхаючись у підстрижені вуса, зв'язану пачку паперів.— Ось вони тут, квитки на те, що їдавав у двадцять першого році: а здавав і хліб, і м'ясо, і масло, і шкуру, і вовну, і птицю, і цілих волів водив у заготконтору. А оце окладні листи по єдиному сільському податку, по самооподаткуванню, а ще квитки за страховку... І за дим з комина платив, і за те, що худоба жива на базу стоїть... Скоро цих папірців мішок назбираю. Одне слово, Олександрє Онисимовичу, жив я — сам коло землі годувався й інших коло себе годував. Хоч і не раз шкуру з мене здирали, а я знов-таки нею обростав. Нажив спочатку пару бичків, вони підросли. Одного здав у казну на м'ясо. За швацьку машину жінчину купив другого. Згодом, до двадцять п'ятого року, піросла ще пара від своїх корів. Стало в мене дві пари волів і дві корови. Голосу мене не позбавляли, згодом залічили в міцні середняки.

— А коні ж у тебе є? — поцікавився гість.

— Заждіть трошки, скажу й про коні. Купив я в сусідки лошичку від чистої крові донської кобилки (залишилась одна на весь хутір), виросла кобилка — ну, просто дитина! Мала на зріст, нестройовичка, піввершка¹ нема, а вже прудка — просто неймовірно. В окрузі одержав я за неї на виставці сільського життя нагороду і грамоту, як на племінну. Став я до агрономів прислухатися, почав коло землі упадати, як коло хворої жінки. Кукурудза у мене перша в хуторі, врожай найкращий. Я й зерно протруював, і снігозатримання робив. Сіяв ярину тільки по зябу, без веснооранки. Пар у мене завжди перший. Одно слово, став культурним господарем, і про це маю похвального листа від окружного ЗУ, від земельного, значить, управління. Ось гляньте.

Гість мигцем глянув у напрямі пальця Якова Лукича на аркуш із сургучевою печаткою, вставлений у дерев'яну рамку, що висіла коло образів поряд з портретом Ворошилова.

— Еге ж, прислали грамоту, і агроном навіть жмут моєї пше-ниці-гарнівки возив у Ростов на показ властям,— з гордістю вів далі Яків Лукич.— Перші роки сів я п'ять десятин, потім, як у пір'я вбився, почав дужче налягати: по три, по п'ять і по сім кругів² сів, он як! Працювали — я і син з жінкою. Двічі тілечки наймав чоловіка в гарячу пору. Радянська влада в ті роки диктувала як? — сій якомога більше! Я й сів, аж кутни-

¹ В дореволюційні часи стройового коня, на якому козак повинен був одбувати військову службу, приймали при умові, якщо він на зріст був не менше 2 аршини і $\frac{1}{2}$ вершка.

² К р у г — чотири десятини.

ця вилазила, істинний Христос! А зараз, Олександрє Онисимовичу, добродію мій, вірте слову — боюсь! Боюсь, за ці сім кругів засіву протягнуть мене в вушко голки, обкуркулять. Наш голова сільради, червоний партизан товариш Размьотнов, а по-простому сказати Андрюшка, втягнув мене в цей гріх, хрести його матір! «Сій,— каже, бувало,— Якове Лукичу, ма́ксиму, скільки подумаєш, підсобляй Радянській владі, їй хліб зараз дуже потрібний!» Сумнівавсь я, а тепер закривляється на те, що мені ця ма́ксима ноги на потилиці зашморгом зав'яже, їй-богу!

— До колгоспу у вас записуються? — спитав гість. Він стояв біля лежанки, заклавши руки за спину, плечистий, головатий і огрядний, як чувал із зерном.

— До колгоспу, кажете? Дуже поки що не докучали, а от завтра збори бідноти будуть. Ходили перед смерком, оповіщали. Свої галасують від самого різдва: «Вступай та вступай». Але люди відмовились, як відрубали, ніхто не вписався. Хто ж сам собі ворог? Мабуть, і завтра будуть сватати. Кажуть, сьогодні надвечір приїхав якийсь робочий з району і буде всіх зганяти в колгосп. Кінець приходить нашому життю. Наживав, пригорщі мозолів та горба нажив, а тепер добро віддай усе в спільний казан: і худобу, і хліб, і птицю, і хату, значить? Виходить ніби так: жінку віддай дяді, а сам іди до... не інакше. Самі подумайте, Олександрє Онисимовичу, я в колгосп приведу пару волів (пару таки встиг продати Союзм'ясу), кобилу з лошам, здам весь реманент, хліб, а другий — вошей повний очкур. Складемося ми з ним і будемо бариші ділити нарівно. Та хіба ж мені не обидно?.. Він, може, все життя на печі лежав та про смачний шматок думав, а я... та що там казати! О! — І Яків Лукич черкнув себе по горлу ребром шкарубкої долоні.— Ну, про це годі. Як ви поживаєте? Служите зараз в якій установі чи рукомеслом займаєтесь?

Гість підійшов до Якова Лукича, сів на табурет, знову почав крутити цигарку. Він зосереджено дивився в кисет, а Яків Лукич — на тісний комір його старенької толстовки, що в'ївся в буру, туго налиту шню, на якій трохи нижче кадика з обох боків напружено набрякли жили.

— Ти служив у моїй сотні, Лукичу... Пам'ятаєш, якось у Катеринодарі, здається, під час відступу була у мене розмова з козаками про Радянську владу? Я ще тоді остерігав козаків, пам'ятаєш? «Гірко помилитесь, хлопці! Притиснуть вас комуністи, у дугу зігнуть. Схаменетесь ви, та пізно буде». — Помовчав, у голубуватих очах звузилися крихітні, як головка шпильки, зіниці, й хитро усміхнувся: — Не на мое вийшло? Я з Новоросійська не виїхав із своїми. Не пощастило. Нас тоді зрадили,

покинули добровольці й союзники. Я вступив до Червоної Армії, командував ескадроном, по дорозі на польський фронт... Така у них комісія була, фільтраційна, для перевірки колишніх офіцерів... Мене ця комісія з посади зняла, заарештувала й відправила в ревтрибунал. Ну, кокнули б товариші, що й казати, або в концентраційний табір. Догадуєшся за що? Якийсь сучий син, казуня¹, мій станичник, доніс, що я брав участь у страті Подтолькова. По дорозі в трибунал я втік... Довго ховався, жив під чужим прізвисьмом, а в двадцять третьому році повернувся в свою станицю. Документ про те, що я колись був комеском, я зумів зберегти, трапились добрі хлопці,— одне слово, я залишився живий. Попервах мене тягали в округ, в політбюро² Дончека. Якось відкрутився, почав учителювати. Вчителював до останнього часу. Ну, а зараз... Зараз інша річ. Іду оце до Усть-Хоперської в справах, заїхав до тебе як до колишнього полчанина.

— Учителем були? Та-ак... Ви— людина начитана, книжну науку здолали. Що ж воно буде далі? Куди ми пританцюємо з колгоспами?

— До комунізму, голубе. До справжнісінького. Читав я й Карла Маркса, і знаменитий «Маніфест Комуністичної партії». Знаєш, який кінець колгоспній справі? Спочатку колгосп, потім комуна— цілковите знищення власності. Не тільки волів, а й дітей у тебе відберуть на державне виховання. Все буде спільне: діти, жінки, миски, ложки. Ти б хотів локшини з гусячим потрухом попоїсти, а тебе квасом годуватимуть. Кріпаком коло землі будеш.

— А коли я так не хочу?

— Тебе й питати не будуть.

— Як же це так?

— Та отак само.

— Ловко!

— Ще б пак! Тепер я тебе питаю: далі можна так жити?

— Нікуди далі.

— А коли нікуди, то треба щось робити, треба боротися.

— Що ви, Олександрє Онисимовичу! Пробували ми, боролися... Ніяк неможливо. І помислити не може!

— А ти спробуй.— Гість присунувся до Лукича впритул, озирнувся на щільно причинені двері до кухні і, раптом збліднувши, заговорив напівшепотом:— Я тобі прямо скажу: надіюся на

¹ Казуня— презирливо-іронічне: козак, козачина.

² Політбюро— тут: назва окружних або повітових органів ЧК в 1920—1921 роках.

тебе. В нашій станиці козаки збираються повставати. І ти не думай, що це так просто, на галай-балай. Ми зв'язані з Москвою, з генералами, які зараз служать у Червоній Армії, з інженерами, які працюють на фабриках і заводах, і навіть далі: з закордоном. Так, так! Якщо ми дружно зорганізуємося і виступимо саме зараз, то на весну з допомогою іноземних держав Дон уже буде чистий. Зяб ти засіватимеш своїм зерном і для себе самого... Зажди, ти потім скажеш. У нашому районі багато таких, що співчувають нам. Їх треба об'єднати й зібрати. Саме в цій справі я й їду до Усть-Хоперської. Ти приєднуєшся до нас? У нашій організації є вже понад триста служилих козаків. В Дубровському, в Військовому, в Тубянському, в Малому Ольховатському та й в інших хуторах є наші бойові групи. Треба таку саму групу створити й у вас у Гремячому... Ну, гори.

— Люди ремствують проти колгоспів і проти здавання хліба...

— Зажди! Не про людей, а про тебе мова. Я тебе питаю. Ну?

— Такі діла хіба одразу вирішують?.. Тут голову під сокиру кладеш...

— Подумай... За наказом одночасно виступаємо з усіх хуторів. Забираємо нашу районну станицю, міліцію і комуністів по одному переберемо на квартирах, а далі піде палахкотіти й без вітру.

— А з чим?

— Знайдеться! І в тебе ж, мабуть, залишилось?

— Хто його знає... Здається, десь валявся якийсь оцупок... австрійського ніби зразка...

— Нам тільки почати, а через тиждень іноземні пароплави привезуть і гармати, і гвинтівки. Аероплани, й ті будуть. Ну?

— Даїте подумати, пане осавул! Не силуйте зразу...

Гість, у якого ще не зійшла з обличчя блідість, прихилився до лежанки, сказав глухувато:

— Ми не до колгоспу кличемо й нікого не силуємо. Твоя добра воля, але язык... гляди, Лукичу! Шість тобі, а вже сьому...— і легенько покрутив пальцем барабан нагана, що застрекотів у кишені.

— За язык можете не сумніватись. Але ваше діло ризикове. І не потаю: страшно на таке діло йти. Але й життю хід одрізаний.— Помовчав.— Якби не утискали багатих, я б, може, тепер, при моєму старанні, першою людиною на хуторі був. При вільному житті я б зараз, може, свій автомобіль держав!— помовчавши з хвилину, гірко заговорив хазяїн:— Знову ж одному йти на такі... В'язи враз скрутять.

— Чого ж одному?— з досадою перебив його гість.

— Ну, та це я так, аби сказати, а от — як інші? Громада тобто як? Чи піде народ?

— Народ — як череда овець. Його вести треба. То ти вирішив?

— Я сказав, Олександрє Онисимовичу...

— Мені твердо треба знати, чи вирішив?

— Нікуди діватися, тому й вирішую. Ви все-таки дайте поміркувати. Завтра вранці скажу останнє слово.

— Ти, крім цього, повинен умовити надійних козаків. Шукай таких, котрі мали б зуб на Радянську владу,— вже наказував Половцев.

— При цьому житті його кожен має.

— А син твій як?

— Куди ж палець від руки? Куди я, туди й він.

— Нічого він хлопець, твердий?

— Добрий козак,— з тихою гордістю озвався хазяїн.

Гостеві послали сіре тавроване рядно й кожуха в світлиці, коло лежанки. Він скинув чоботи, але не роздягся і заснув одразу, як тільки торкнувся щокою холоднуватої подушки, що пахла пір'ям.

...Перед світанком Яків Лукич розбудив свою вісімдесятилітню стару матір, що спала в прихатні. Коротко розповів їй про мету приїзду колишнього сотенного командира. Стара слухала, звівши з лежанки чорножилі, простудою спотворені в суглобах ноги, долонею відстовбурчувала жовту вушну раковину.

— Благословіть, мамо? — Яків Лукич став навколішки.

— Иди, іди на них, супостатів, дитинько! Господь благословить! Церкви закривають... Попам життя нема... Иди!..

Вранці Яків Лукич розбудив гостя:

— Наважився! Кажіть, що робити.

— Прочитай і підпиши.— Половцев дістав з нагрудної кишені папір.

«З нами бог! Я, козак всевеликого війська Донського, вступаю до «Спілки визволення рідного Дону», зобов'язуюсь до останньої краплі крові всіма силами й засобами битися з наказу моїх начальників з комуністами-більшовиками, заклятими ворогами християнської віри і гнобителями російського народу. Зобов'язуюсь беззаперечно слухатися своїх начальників і командирів. Зобов'язуюсь усе своє добро принести на вітвар православної батьківщини. В чому й підписуюсь».

Розділ IV

Тридцять два чоловіка — грем'ячівський актив і біднота — дихали одним духом. Давидов не був митець на промови, але слухали його спочатку так, як не слухають і найкращого каз-каря.

— Я, товариші, сам — робітник Краснопутіловського заводу. Мене послала до вас наша Комуністична партія і робітничий клас, щоб допомогти вам організувати колгосп і покінчити з куркулем, як спільним нашим кровососом. Я говоритиму коротко. Ви повинні всі об'єднатися в колгосп, усупільнити землю, весь свій інструмент і худобу. А чому в колгосп? Тому, що жити так далі, ну, неможливо ж! З хлібом труднощі через те, що куркуль гноїть його в землі, у нього з боєм брати хліб доводиться! А ви й раді б здати, та в самих малувато. Середняцько-бідняцьким хлібом Радянський Союз не прогудеш. Треба більше сіяти. А як ти з сохою чи однолемішним плугом більше посієш? Тільки трактор і може виручити. Факт! Я не знаю, скільки у вас на Дону виорюють одним плугом за осінь на зяб...

— Від ночі до ночі держись за чепіги — і десятин з дванадцять до зими виореш.

— Хо! Дванадцять? А коли тверда земля?

— Що ви там торочите! — пронизливий жіночий голос. — У плуг треба три, а то й чотири пари добрих волів, а звідкіля вони в нас? Є, та й то не в кожного, якась пара зас..., а то все більше на волах, котрі з цицьками. Це в багатих, їм і вітер у спину.

— Не про це мова! Взяла б підтичку в зуби та помовчала, — чийсь хрипливатий басок.

— Ти розумний! Жінку свою вчи, а мене нічого!

— А трактором?..

Давидов виждав тиші, відповів:

— А трактором, хоча б нашим путіловцем, з добрими, знаючими трактористами можна за добу в дві зміни виорати теж дванадцять десятин.

Збори охнули. Хтось розгублено промовив:

— От... мати!

— Оце — так! Отаким би жеребцем поорати... — заздрісно, з посьвистом зітхнув хтось.

Давидов вітер долонею пересохлі від хвилювання губи, говорив далі:

— От ми на заводі робимо трактори для вас. Біднякові й середнякові самому купити трактор слабб: не той капшук! Зна-

чить, щоб купити, треба колективно об'єднатися батракам, біднякам і середнякам. Трактор така машина, вам відома, що гаяти його на малому клаптику землі — справа збиточна, йому великі гони потрібні. Невеличкі артілі — теж користі з них, як з цапа молока.

— Ще й менше! — переконливо бухнув чийсь бас із задніх рядів.

— Значить, що ж робити? — вів далі Давидов, не звертаючи уваги на репліку. — Партія передбачає суцільну колективізацію, щоб трактором зачепити й вивести вас із злиднів. Товариш Ленін перед смертю що говорив? Тільки в колгоспі трудящому селянинові порятунок від злиднів. Інакше йому — капець. Куркульвампір його висмокче вкрай... І ви повинні йти вказаним шляхом цілком твердо. В союзі з робітниками колгоспники даватимуть духу всім куркулям і ворогам. Я правильно кажу. А тепер переходжу до вашого товариства. Калібру воно дрібного, слабосиле, і справи його через це аж надто невтішні. А тим самим і летється вода на млин... Словом, ніяка не вода, а самі збитки від нього! Але ми повинні це товариство переключити в колгосп і залишити кісткою, а круг цієї кістки наросте середняцьке...

— Стривай, перепиню трошки! — підвівся веснянкуватий і косокий Дьомка Ушаков, що був якийсь час членом товариства.

— Проби слова, тоді й балакай, — суворо умовляв його Нагульнов, що сидів за столом поруч Давидова і Андрія Размьотнова.

— Я й без просьбів скажу, — відмахнувся Дьомка і скосив очі так, що здавалося, ніби він одночасно дивиться і на президію, і на всіх присутніх. — А через що, звиняюсь, ускочили в збитки і Радянській владі стали за тягар? Через що, питаю вас, жили як ті нахлібники у кредитного товариства? Через любчика голову тсозу! Через Аркашку Мінка!

— Брешеш, як елемент! — півнячий тенорок з задніх рядів. І Аркашка, орудуючи ліктями, рушив до стола президії.

— Я докажу! — У зблідлого Дьомки очі з'їхалися до перенісся. Не звертаючи уваги на те, що Размьотнов стукає маслакуватим кулаком, він обернувся до Аркашки. — Не відкритишся! Не через те вскочили ми в злидні своїм колгоспом, що мало нас, а через твою міньбу. А за «елемент» я тебе припряжу по всій строгості. Бугая на мотоциклетку, не питаючись нікого, зміняв? Зміняв! Курей-несучок хто вигадав міняти на...

— Знову ж брешеш! — на ходу боронився Аркашка.

— Трьох баранів і ялівку за тачанку не ти умовив збути? Купець в с... носом! Отож-бо! — торжествував Дьомка.

— Схаменіться! Чого ви, як півні, зчепились! — умовляв Нагульнов, а мускул щоки вже заходив у нього ходором під почервонілою шкірою.

— Дайте мені слово до порядку,— просив, продершись до стола Аркашка.

Він уже був зібрав у жменю русяву борідку, збираючись говорити, але Давидов відсторонив його:

— Скінчу я, а зараз, будь ласка, не заважай... Так-от я кажу, товариші: тільки через колгосп можна...

— Та ти нас не агітуй! Ми з тельбухами в колгосп підемо! — перебив його червоний партизан Павло Любишкін, який ближче за всіх сидів до дверей.

— Згодні з колгоспом!

— Гуртом добре й батька бити.

— Тільки хазяйнувати з розумом треба.

Крики заглушив той же Любишкін: він устав із стільця, зняв чорну хмурнющу папаху і — високий, кряж у плечах, — заступив двері.

— Чого ти, чудака, нас за Радянську владу агітуєш? Ми її в війну самі на ноги тут ставили, самі й підпирали плечем, щоб не схибнула. Ми знаємо, що таке колгосп, і підемо в нього. Дайте машини! — він простягнув порепапу долоню. — Трактор — штука, що й казати, але мало ви, робітники, їх паробили, то за це ми вас часом і лаємо! Нема за що нам ухопитися, ось у чому лихо. А на волах — одною рукою поганяти, другою сльози втирати — можна й без колгоспу. Я сам до колгоспного перевороту думав Калініну листа написати, щоб допомогли хліборобам починати якесь нове життя. А то перші роки, як і за старого режиму, — плати податки, живи, як знаєш. А РКП для чого? Ну, завоювали, а потім що? Знову за старе, ходи за плугом, у кого є що в плуг запрягати. А в кого нема чого? З довгою рукою під церкву? Чи з дерев'яною голкою під міст кравцювати, коміри радянським купцям та кооперативникам пристрочувати? Землю дозволили багатіям в оренду брати, наймитів їм дозволили наймати... Це так революція диктувала в вісімнадцятому році? Очі ви їй затулили! І коли кажеш: «За що ж боролися?» — то службовці, котрі пороку не нюхали, з цього слова глузують, а за ними стройть хахоньки всяка біла наволоч! Ні, ти нам зубів не замовляй! Багато ми гарних слів чули. Ти нам машину давай у борг або під хліб, та не букар там чи запашник, а добру машину! Трактора, про який розказував, давай! Це я за що дістав? — І він просто через коліна тих, що сиділи на лавах, пішов до столу, на ходу розстібаючи рвану шириньку шароварів. А підійшовши, заголив поділ сорочки, притиснув його підборід-

дям до грудей. На смуглявому животі й стегні покірно оголили-ся страшні рубці, що стягували шкіру.— За що дістав цурпалки кадетського гостинця?

— Чорт безовсний! Ти б уже зовсім штани спустив! — обурено й тонко скрикнула вдова Ониська, що сиділа поруч Дьомки Ушакова.

— А ти б хотіла? — Дьомка зневажливо скосив на неї очі.

— Мовчи, тітко Онисько! Мені тут сорому нема свої рани робочій людині показати. Нехай дивиться! Бо коли далі так жити, мені, один чорт, нічим буде всю цю музику прикривати! Вони вже й зараз такі штани, що тільки званіє. Мимо дівчат удень вже не ходи, палякаєш на смерть.

Ззаду голосно зареготали, загомоніли, але Любишкін повів навколо суворим оком, і знову стало чути, як, тихо потріскуючи, горить у лампі гніт.

— Видно, воював я з кадетами за те, щоб знов багаті краще за мене жили? Щоб вони їли смачне, а я хліб із цибулею? Так, товаришу робітник? Ти, Макаре, мені не моргай! Я раз на рік говорю, мені можна.

— Говори, говори,— Давидов кивнув головою.

— Говорю. Я сів цього року три десятини пшениці. У мене трое дитинчат, сестра-каліка і хвора жінка. Здав я свій план хліба, Размьотнов?

— Здав. Та ти не кричи.

— Ні, кричатиму! А куркуль Фрол Рваний, в душу його!..

— Ну-ну! — Нагульнов застукотів кулаком.

— Фрол Рваний свій план здав? Ні?

— Так його суд оштрафував, і хліб узяли,— докинув Размьотнов, блискаючи одчайдушними очима і з видимою насолодою слухаючи Любишкіна.

«Тебе б суди, тихохода!» — згадав Давидов секретаря райкому.

— Він знов цього року буде Фролом Гнатовичем! А весною знову прийде мене наймати! — І кинув під ноги Давидову чорну папаху.— Що ти мені говориш про колгосп?! Жили куркулеві переріжте, тоді підемо! Віддайте нам його машини, його волів, силу його віддайте, тоді буде наша рівність! А то все балачки та балачки «куркуля знестожити», а він росте з року в рік, як лопух, і сонце нам застуге.

— Віддай нам Фролове майно, а Аркашка Мінок на нього ероплан виміняє,— докинув Дьомка.

— Ох-ха-ха-ха!..

— Це він враз!

— Будьте свідками на образі!

- Тю! Слухати не даєш, цить!
- Що на вас, чорти, впину нема?
- Ану, тихше!..

Давидову насилу вдалося вгамувати галас.

— В цьому і є політика нашої партії! Чого ж ти стукаєш, коли відчинено? Знищити куркуля як клас, майно його віддати колгоспам, факт! І ти, товаришу партизан, даремно шапку під стіл кинув, вона ще голові буде потрібна. Оренди землі і найму батраків тепер не може бути! Куркуля терпіли ми через нужду: він хліба більше, ніж колгоспи, давав. А тепер — навпаки. Товариш Сталін точно підрахував цю арифметику і сказав: усунути куркуля з життя! Віддати його майно колгоспам... Про машини ти все плакав... П'ятсот мільйонів карбованців дають колгоспам на поправку, це як? Чув ти про це? То чого ж ти голову морочить? Спочатку треба колгосп народити, потім уже про машини клопотатися. А ти хочеш спершу хомут купити, а до хомута вже коня купувати. Чого ж ти смієшся? Так, так!

— Пішов Любишкін задом наперед!

— Хо-хо...

— Та ми ж з дорогою душею в колгосп!

— Це він з хомутом... під'їхав...

— Хоч сю ніч!

— Записуй зараз!

— Куркулів громити ведіть.

— Хто записується до колгоспу, підіймай руки,— запропонував Нагульнов.

Коли полічили підняті руки, виявилось тридцять три. Хтось зопалу, підняв зайву.

Духота вижила Давидова з пальта і піджака. Він розстебнув комір сорочки: усміхаючись, вичікував, коли втихомиряться.

— Свідомість у вас хороша, факт! Але ви гадаєте, що вступите в колгосп, та й усе? Ні, цього мало! Ви, біднота,— підпора Радянської влади. Ви, с'як вам і так, і самі в колгосп повинні йти, і тягти за собою хитку ще фігуру середняка.

— А як ти його потягнеш, коли він не хоче? Що він, віл, чи що: налігав і веди? — спитав Аркашка Мінок.

— Переконай! Який же ти боець за нашу правду, коли не можеш іншого заразити? От збори завтра будуть. Сам голосуй «за» і сусіда-середняка умов. Зараз ми починаємо обговорення куркулів. Ухвалимо ми постанову вислати їх за межі Північно-Кавказького краю, чи як?

— Підписуємось!

— Під корінь їх!

— Ні, вже краще з коренем, а не під корінь,— поправив Давидов. І до Размьотнова: — Оголоши список куркулів. Зараз будемо затверджувати їх до розкуркулювання.

Андрій витяг з папки аркуш, передав Давидову.

— Фрол Дамасков. Заслужив він таку пролетарську кару?

Руки підвелися дружно. Але коли підраховували голоси, Давидов виявив, що один утримався.

— Не згоден? — Він звів укріті крапельками поту брови.

— Утримуюсь,— коротко відповів тихий, непримітний на вигляд козак, котрий не голосував.

— Чому так? — допитувався Давидов.

— Тому, що він — мій сусід і я від нього багато добра бачив. От і не можу на нього руку піднімати.

— Вийди із зборів зараз же! — наказав Нагульнов тремтячим голосом, підводячись, немов на стременах.

— Ні, так не можна, товаришу Нагульнов! — суворо спинив його Давидов.— Не виходь, громадянине! Поясни свою лінію, Дамасков, по-твоєму, куркуль чи ні?

— Я цього не розумію. Я неписьменний, дозвольте мені піти зі зборів.

— Ні, ти вже нам поясни, будь ласка, що доброго від нього мав?

— Весь час він мені підсобляв, волів давав, пасіння позичав... та хіба тільки... Але я не зраджую власті. Я — за власть...

— Просив він тебе за нього стояти! Грішми могоричив, хлібом? Та ти признавайсь, не бійся! — вступив у розмову Размьотнов.— Ну, кажи: що він тобі обіцяв? — і ніяково, з сорому за людину і за свої одверті запитання, усміхнувся.

— А може, й нічого. Ти звідки знаєш?

— Брешеш, Тимофію! Куплений ти чоловік і, виходить, підкуркульник! — крикнув хтось із лав.

— Обзивайте як хочете, воля ваша...

Давидов спитав, наче ножа до горла приставив:

— Ти за Радянську владу чи за куркуля? Ти, громадянине, не ганьби бідняцького класу, прямо кажи зборам, за кого стоїш?

— Чого з ним панькатися! — обурено перебив Любишкін.— Його за пляшку горілки геть із потрохами можна купити! На тебе, Тимофію, аж очам боляче дивитись!

Тимофій Борщов, який не голосував, під кінець з удаваною покірністю відповів:

— Я — за власть, чого причепилися? Темнота моя з пантелику збила...— але руку під час повторного голосування підіймав з великою неохотою.

Давидов коротко черкнув у блокноті: «Тимофій Борщов, запаморочений класовим ворогом. Попрацювати».

Збори одногослосно затвердили ще чотири куркульські господарства.

Але коли Давидов сказав:

— Тит Бородін. Хто «за»?

Збори тяжко промовчали. Нагульнов збентежено презирнувся з Размьотновим. Любишкін папахою почав утирати мокрого лоба.

— Чому тиша? В чому річ? — Давидов здивовано оглянув ряди людей і, не зустрівшись ні з ким очима, перевів погляд на Нагульнова.

— Ось у чому,— почав той нерішуче.— Цей Бородін, по-вulichному Титок ми його звемо, разом з нами у вісімнадцятому році добровільно пішов у Червону гвардію. Сам бідняцького роду, бився завзято. Має рани і відзнаку — срібний годинник за революційне проходження. Служив він у Думенковому загоні. І ти розумієш, товаришу робітник, як він нам серце різонув? Зубами, як пес у падло, вчепився в господарство, повернувшись додому... І почав багатіти, незважаючи на наші попередження. Працював день і ніч, обріс увесь дикою шерстю, в самих полотняних штанах зиму й літо виходжував. Нажив три пари волів і гилу від важкого підіймання всяких тягарів, і все йому було мало! Почав наймати батраків, по два, по три. Нажив вітряк, а потім купив п'ятисильного парового двигуна і почав ладнати олійницю, худобою баришувати. Сам, бувало, погано їсть і батраків голодом морить, хоч і працюють вони двадцять годин на добу та за ніч устають разів по п'ять коням підмішувати, худобі корму підкидати. Ми викликали його не раз на осередок і в сільраду, стидали страшним стидом, казали: «Облиш, Тите, не ставай нашої дорогій Радянській владі поперек путі! Ти ж за неї страдником на фронтах проти білих був...» — Нагульнов зітхнув і розвів руками: — Що можна зробити, коли людина осатаніла? Бачимо, зжирає його власність! Знов його викличемо, згадуємо бої і наші спільні муки, умовляємо, загрожуємо, що в землю затопчемо його, раз він стає поперек путі, робиться буржуєм і не хоче дождити всесвітньої революції.

— Ти коротше,— нетерпляче попросив Давидов.

Голос Нагульнова затремтів і став тихший:

— Про це не можна коротше. Це біль такий, що з кров'ю... Ну, він, тобто Титок, нам відповідає: «Я виконую наказ Радянської влади, збільшую посів. А батраків маю по закону: у мене дружина хвора на жіночі хвороби. Я був нічим і став усім, все у мене є, за це я і воював. Та й Радянська влада не на вас,

мовляв, держитися. Я своїми руками даю їй що жувати, а ви — портфельщики, я вас зблизька не бачу». Коли про війну і наші разом перенесені труднощі ми йому говоримо, у нього інколи блисне в очах сльоза, але він не дає їй законного ходу, відвернеться, насталить серце і каже: «Що було, те загуло!» І ми його позбавили голосу громадянства. Він був поткнувся туди й сюди, бомажки писав у край і в Москву. Але я так розумію, що в центральних установах сидять на головних постах старі революціонери і вони розуміють, раз зрадив — значить, ворог, і ніякої тобі пощади!

— А ти все-таки коротше...

— Зараз кінчаю. Його й там не відновили, і він досі в такому стані. Батраків, правда, розщитав...

— Ну, то в чому ж річ? — Давидов пильно вдивлявся в обличчя Нагульнова. Але той прикрив очі короткими, спаленими віями, відповів:

— Тому збори й мовчать. Я тільки пояснив, яким був у минулому дорогому часі Тит Бородін, теперішній куркуль.

Давидов стиснув губи, похмурнів:

— Чого ти нас жалісливими словами частуєш? Був партизан — честь йому за це, куркулем став, ворогом зробився, — розчавити! Які тут можуть бути балачки?

— Я не з жалю до нього. Ти, товаришу, на мене наклепу не зводь!

— Хто за те, щоб Бородіна розкуркулити? — Давидов обвів очима ряди.

Руки не одразу, і не всі одночасно, але піднялися.

Після зборів Нагульнов покликав Давидова до себе ночувати.

— А завтра вже квартиру вам знайдемо, — сказав він, помацки виходячи з темних сіней сільради.

Вони йшли поруч по хрусткому снігу. Нагульнов, розстебнувши кожушка, негослоно заговорив:

— Я, дорогий товаришу робітник, легше дихаю, як почув, що всю треба стягти до колгоспу хліборобську власність. У мене до неї змалку непавивше. Усе лихо через неї, правильно писали вчені товариші Маркс і Енгельс. А то й за Радянської влади люди, як свині коло корита, б'ються, штовхають одне одного через цю кляту заразу! А раніше що було, за старого режиму? Страшно подумати! Мій батько був заможним козаком, мав чотири пари волів і п'ятеро коней. Посів у нас був величезний, шістдесят, сімдесят і до ста десятин. Сім'я була велика, роботяща. Самі справлялися. Та й подумати: троє жонатих братів у мене було. І от уг'явся в пам'ять мені такий випадок, через що я й повстав проти власності. Яюсь сусідська свиня залізла до

нас на город і підрила кілька корчів картоплі. Мати побачила її, черпнула кухоль окропу з чавуна і каже мені: «Жени її, Макарику, а я стану за хвірткою». Мені тоді було років дванадцять. Ну, звісно, погнав я ту нещасну свиню. Мати на неї й хлюпнула окропом. Так у неї щетина й задиміла. Літо саме було, завелись у свині черви, що далі, то гірше, здохла свиня. Сусід злобу затаїв. А через тиждень у нас на степу згоріло двадцять три полукіпки пшениці. Батько вже знав, чия це робота, не стерпів, подав до суду. Та така між ними завелась ворожнеча,— бачити один одного не можуть! Як підіп'ють — так бійка. Років з п'ять позивалися і дійшли до смертної пригоди... Сусідського сина на масницю знайшли на току вбитого. Хтось вилами просадив йому груди в кількох місцях. І де з чого я догадався, що це моїх братів робота. Слідство було, убивців не знайшли. Склали акта, що загинув у п'яній бійці. А я з того часу пішов від батька в наймити. Потрапив на війну. І от лежиш, бувало, б'є по тобі німець важкими снарядами, дим чорний з землею до неба шугає, лежиш, думаєш: «За кого ж, за чью власність я тут страх і смерть приймаю?» А самому від обстрілу хочеться в цвях обернутися: заліз би в землю по саму голову! Ех ти, рідна мамуню! Гази нюхав, був отруений. Тепер, як трошки нагору йти,— задишка бере, кров у голову шугне,— не вийду. Розумні люди ще на фронті підказали, більшовиком повернувся. А в громадянську, ох, і рубав гадів, нещадно! Контузило мене під Касторною, потім почало випадками бити. А тепер оцей знак,— Нагульнов поклав на орден величезну долоню, і в голосі його дивним теплом забриніли нові нотки: — Від нього мені зараз тепліше робиться. Я зараз, дорогий товаришу, як у дні громадянської війни, як на позиції. В землю треба закопатись, а всіх залучити до колгоспу. Все-таки ближче до світової революції.

— Тита Бородіна ти добре знаєш? — задумано спитав Давидов.

— Аякже, ми з ним друзі були, але через те й розійшлися, що він відданий власності. В двадцятому році ми з ним були на придушенні куркульського повстання в одній з волостей Донецького округу. Два ескадрони і ЧОН¹ ходили в атаку. Багато за слободою виявилось порубаних хохлів. Титок уночі з'явився на квартиру, вносить в'юки в хату. Труснув їх і висипав на підлогу вісім обрубаних ніг. «Здурів ти, таку твою?!» — каже йому товариш.— Вийди зараз же з цим!» А Титок каже йому: «Не будуть повставати, б...! А мені чотири пари чобіт здадуться.

¹ ЧОН — по-рос. «части особого назначення», організовані для боротьби з залишками контрреволюції та бандитизмом.

Я всю сім'ю взую». Розморозив їх на печі, й почав з ніг чоботи здирати. Розпоре шаблею шов на халяві, стягне. Голі ноги ви-ніс, зарив у скирту соломи. «Поховав»,— каже. Якби тоді ми ді-зналися,— розстріляли б, як гада! Але товариші його не виказа-ли. А потім я питав: правда це? «Правда,— каже,— так зняти не міг, на морозі задубіли ноги, то я їх повідцюкував шаблею. Мені, як шевцеві, прикро було, що добрі чоботи в землі згниють. Але тепер,— каже,— самому моторошно. Інколи навіть уночі прокинуся, прошу жінку, щоб до стіни пустила, бо скраю страш-но...» Ну, от ми і прийшли до мене на квартиру.— Нагульнов увійшов у двір, брязнув клямкою дверей.

Розділ V

Андрія Размьотнова виряджали на дійсну військову службу в 1913 році. За тодішніми порядками повинен він був іти у військо на власному коні. Але не тільки коня, а й належного козакові обмундирування не було йому за що купити. Від покій-ного батька залишилася в спадщину тільки дідова шабля в об-чухраних, уже без полиску, піхвах. Повік не забути Андрієві гіркої зневаги! На станичному зборі старики ухвалили вирядити його на службу коштом війська: купили йому дешевого гнідень-кого коника, сідло, дві шинелі, двоє шароварів, чоботи...

— На обчеські кошти виряджаємо тебе, Андрюшко, гляди, не забудь нашої милості, не ганьби станиці, служи цареві справ-но...— казали старики Андрієві.

А сини багатих козаків на перегонах, бувало, хизувалися со-тенними кіньми корольківського заводу або від племінних же-ребців з Провалля, дорогими сідлами, вуздечками із срібною оздобою, новенькою одежею... Пайку Андрієвої землі взяло ста-ничне правління і весь час, поки Андрій мотався по фронтах, захищаючи чуже багатство й чуже сите життя,— здавало в оренду. Андрій заслужив на германській три георгіївські хрести. «Хрестові» гроші посилав жінці й матері. З того й жила з не-вісткою стара, чю старість, солону від сліз, пізенько довелось Андрієві покоїти.

Під кінець війни Андрієва жінка з осені наймалась на молоть-бу, назбирала грошенят, поїхала на фронт провідати чоловіка. Пожила там лічені дні (11-й Донський козакий полк, в якому служив Андрій, стояв на відпочинку), полежала на чоловіковій руді. Літніми зірницями відпалахкотіли ті ночі. Та чи багато часу для пташиного гріха, для жіночого голодного щастя тре-ба? А звідти повернулась з пояснілими очима і через належний

час, без крику і сліз, наче ненароком, прямо на ниві породила хлоп'ятко — викapanого Андрія.

У вісімнадцятому році Размьотнов на короткий час повернувся в Гремячий Лог. Прожив він в хуторі недовго: поправив підгнилі сохи та крокви сараїв, виорав дві десятини землі, потім якось цілий день пестив синочка, садовив його собі на врослу в плечі просмерділу солдатчиною шию, бігав по світлиці, сміявся, а в кутиках його ясных, звичайно зліснуватих очей жінка помітила набігли сльози, пополотніла:

— Чи не від'їздиш, Андрюшо?

— Завтра, наготуй харчів.

І другого дня він, Макар Нагульнов, отаманець Любишкін, Тит Бородін та ще вісім чоловік фронтних козаків зранку зібралися коло Андрієвої хати. Засідлані різномасті коні винесли їх за вітряк, і довго кружляв на шляху легкий весняний порох, звихрений кінськими, взутими в літні підкови копитами.

Того дня над Гремячим Логом, над весняною водою, над степом, над усім голубим світом з півдня на північ, у небесній просторій цілині поспішали, летіли без крику, без голосу зграї чорнокрилих казарок і диких гусей.

Андрій у Каменській відстав від товаришів. З однією з ворошиловських частин він рушив на Морозовську — Царицин. Макар Нагульнов, Любишкін та інші опинились у Воронежі. А через три місяці під Кривою Музгою Андрій, легко поранений осколком гранати, на перев'язочному пункті випадково зустрів станичника, від якого довідався, що, після розгрому загону Подтьолкова, в Гремячому Лозі білі козаки, Андрієві хуторяни, помщаючись йому за те, що він пішов з червоними, люто бавилися з його жінкою, що про все це стало відомо на хуторі і що Євдокія не знесла чорної ганьби, вкоротила собі віку.

...Морозний день. Кінець грудня. Гремячий Лог. Курені, сараї, тини, дерева в білому пуху паморозі. За далеким пагорком бій. Глухо погуркують гармати генерала Гусельщикова. Андрій на змиленому коні прискакав надвечір в хутір. І досі пам'ятає, варто тільки заплющити очі, і швидкий біг пам'яті перенесе в минуле... Рипнула хвіртка. Задихаючись, тягне Андрій повід, заводить у двір коня, що хитається від утоми. Мати, простоволоса, вибігла з сіней.

Ох, і як же різнуло вуха Андрієві її голосіння, як по мертвому.

— І рідненький ти мі-ій! Заплющились її ясні о-чень-ки!..

Немов на чужий баз заїхав Размьотнов: поводи примотав до билець ганку, а сам — у хату. Запалими, як у мертвого, очима обвів порожню світлицю, порожню колиску.

— Дитя де?

Мати, уткнувшись у фартух, похитувала рідковолосою, сивіючою головою.

Насилу добився відповіді.

— Та не вберегла ж я твого голубеняти! На другий тиждень після Дунечки... від дьохтярику.

— Не голоси!.. Мені б! Мені б сльозу знайти! Хто гвалтував Євдокію?

— Аникій Дев'яткін тягав її на тік... Мене — нагаєм... хлопців на тік скликав. Білі її рученьки піхвами побив, прийшла вся чорна... Самі очі...

— Вдома він зараз?

— У відступі.

— Є хто-небудь у них удома?

— Жінка його і сам старий, Андрюшо! Не карай ти їх! Ім за чужий гріх не відповідати...

— Ти!.. Ти мені вказуєш?! — Андрій аж почорнів, задихнувся. Порвав застіжки шинелі, комір гімнастерки й нижньої сорочки.

Припавши до чавуна з водою голими ребристими грудьми, пив і кусав вінця зубами. А потім устав, не зводячи очей, спитав:

— Мамо! Що вона мені переказувала перед смертю?

Мати кинулася на покуття, з-під божника витягла пожовклий клаптик паперу. І, немов рідний голос, забриніли смертні слова: «Рідненький мій Андрюшенько! Споганили мене прокляті, знущалися з мене і з мого кохання до тебе. Не гляну я на тебе й не побачу тепер білого світу. Совість мені не дозволяє жити з поганою хворобою, Андрюшенько мій, цвіте мій рідненький! Я вже котру ніч не сплю і подушку свою обливаю слізьми. Нашу любов з тобою я пам'ятаю і на тім світі пам'ятатиму. І тільки жаль мені одного — дитини і тебе, що з тобою наше життя, любов була така коротка. Другу в хату приведеш,— нехай вона, ради господа бога, наше хлоп'ятко жаліє. Жалій і ти його, мою сироту. Мамуні скажи, щоб спідниці мої, і хустки, і кофточки віддала сестриці. Йй заміж іти, здасться...»

До двору Дев'яткіних Андрій прискакав галопом, зліз з коня і, витягнувши з піхов шаблю, швидко вибіг на ганок. Батько Аникія Дев'яткіна — високий сивий старик, — побачивши його, перехрестився, став під образами навколішки.

— Андрію Степановичу! — тільки й сказав він, уклонився в ноги Андрієві, а більше й слова не мовив і рожевої лисої голови від підлоги не підняв.

— Ти мені за сина відповиси! У ваших богів, у хреста!..—

Андрій лівою рукою схопив старика за сиву бороду, стусаном відчинив двері і з грюкотом поволік Дев'яткіна по ганку.

Стара лежала коло печі непритомна, але невістка Дев'яткіних — Аникієва жінка — згребла до купи дітей (а їх у неї було шестеро), з плачем вискочила на ганок. Андрій, білий, як облизана вітрами мертва кістка, скособочившись, уже підняв шаблю над стариковою шиєю, але в цю мить і посипались йому під ноги з ревом, з вереском, з плачем різнокаліберні шмаркати дітлахи.

— Рубай їх усіх! Усі вони Аникієві щенята! Мене рубай! — кричала Явдоха — Аникієва жінка — і йшла на Андрія, розстебнувши рожеву сорочку, теліпаючи, як багатощенна сука, сученькими, зморщеними грудьми.

А в ногах у Андрія копошилась дітвора, одне одного менше...

Позадкував він, дико озираючись, вкинув шаблю в піхви і, не раз спіткнувшись на рівному, подався до коня. Аж до хвіртки йшов за ним, плачучи з радості та пережитого страху, старик і все намагався припасти, поцілувати стремено, але Андрій, гидливо кривлячись, відсмикнув ногу, хрипів:

— Щастя твоє!.. Дітлахи...

Вдома він три доби наливався самогоном, плакав п'яний, другої ночі спалив сарай, де на бантині повісилась Євдокія, і на четверту добу, опухлий і страшний, тихо попрощався з матір'ю, і та, пригортаючи його голову до своїх грудей, вперше помітила в білявому синовому чубі ковилові нитки сивини.

Через два роки Андрій вернувся в Гремячий з польського фронту. Рік проходив по Верхньодонському округу з продзагоном, а потім припав до господарства. На материні поради одружитися він одмовчувався. Але одного разу мати наполегливо почала домагатися відповіді:

— Женись, Андрюшо! Мені вже чавуни несила совати. Кожна дівка за тебе піде з високом! У кого будемо сватати?

— Не буду, мамуню, не чіпляйся!

— Завів своєї! Диви-но у тебе он по голові вже заморозки пішли. Коли ж ти надумаєшся? Як білий станеш? За матір — і байдуже! А я ж думала, що онуків доведеться бавити. З двох кіз і пуху назбирала, діткам би панчішки виплести... Помити їх, покупати — ось мое діло. Корову мені вже важко видоювати: пальці неслухняні стали. — І переходила на плач: — І в кого ти, ідоле такий, удався! Набурмоситься і сопе. Чого ж мовчиш? Анциболоте!

Андрій брав шапку, мовчки виходив з хати. Але стара не вгамовувалась: розмови з сусідками, перешіптування, поради...

— Після Євдокії нікого не приведу в хату,— похмуро стояв на своєму Андрій.

І материнська злість перекинулась на покійну невістку.

— Причарувала його ота зміюка!— казала вона бабам, зустрічаючись на вулиці або сидячи ввечері коло свого база.— Сама завісилась і від нього життя відбере. Не хоче іншої брати. А мені хіба легко? Е-е, любонько моя! Гляну на чужих онуків та так слізьми й уміюся: в інших бабів радість та втіха, а я сама, як ховрах у норі...

Того ж року Андрій зійшовся з Мариною, вдовою вбитого під Новочеркаськом вахмістра Михайла Пояркова... Їй тієї осені переступило за сорок, але вона ще зберегла в повному й дуже-муже тілі, в смуглявому обличчі степову, неяскаву красу.

У жовтні Андрій вкривав їй хату рогозом. Перед смерканням вона покликала його до хати, швиденько накрила на стіл, поставила миску з борщем, кинула на коліна Андрієві вишитого чистого рушника, сама сіла навпроти, підперши долонею щоку з гострою вилицею. Андрій скоса, мовчки поглядав на горду її голову, обтяжену лискучим чорним скрутнем коси. Волосся в неї було густе, на вигляд шорстке, як кінська грива, але біля малесеньких вух по-дитячому примхливо й м'яко кучерявилось. Марина зблизька щулила на Андрія довгасте, трохи косе в розрізі чорне око.

— Підсипати ще? — спитала вона.

— Ну що ж,— погодився Андрій і долонею втер білястого вуса.

Він знову був узявся до борщу. Марина так само, сидячи проти нього, дивилася звірино-сторожким і вичікуючим поглядом, але якось непароком помітив Андрій, як на її повній шиї швидко-швидко пульсує синя жилка, і чомусь зніжковів, відклав ложку.

— Чого ж ти? — вона здивовано махнула чорними крильми брів.

— Наївся. Спасибі. Завтра раненько прийду, докрию.

Марина обійшла стіл. Поволі оголюючи в усміщці щільно злиті зуби, гулячись до Андрія великими м'якими грудьми, пошепки сказала:

— А може, у мене започуєш?

— І це можна,— розгубившись, не знайшов іншого чого сказати збентежений Андрій.

І Марина, помщаючись за дурне слово, зігнула в поклоні повніючий стан.

— От спасибі, чоловіче добрий! Зглянувся над бідолашною вдовою... А я ж, грішниця, боялась, думала — відмовишся...

Вона проворно дмухнула на каганець, в темряві постелила постіль, засунула на засув двері в сінях і зневажливо, з ледве помітною досадою сказала:

— У тобі козацького — погана краплина. Відерник тамбовський тебе робив.

— Як це так? — образився Андрій і навіть чобота перестав стягати.

— Так само, як і інших усяких. На очі твої глянеш — відчайдушні вони в тебе, а от у молодиці попросити боїшся. Теж хрести на війні діставав! — Вона заговорила нерозбірливо, затиснувши зубами шпильки, розплітаючи коси. — Мого Мишу пам'ятаєш? Він на зріст менший за мене був. Ти — рівний зі мною, а він трошки менший. Так-от я його любила за саму сміливість. Він і найдужчому, бувало, в шинку не поступиться, хоч і ніс у крові, а він таки непобитий. Може, через це він і помер. Він же знав, за що я його любила... — з гордістю скінчила вона.

Андрій згадав перекази хутірських козаків — однополчан Марининого чоловіка, що були свідками його смерті: бувши в рекогносцировці, він повів свій взвод в атаку на вдвічі більший кількістю роз'їзд червоноармійців, ті «льюїсом» змусили їх тікати, погналися за ним, вбили чотирьох козаків, самого Михайла Пояркова відрізали від інших, спробували наздогнати. Трьох червоноармійців, що переслідували його, він зблизька вбив, відстрілюючись на скаку, а сам, бувши найкращим у полку по джигітовці, почав вольтижувати, рятуючись од пострілів, і втік би, але кінь потрапив ногою в якусь ямку й переламав, падаючи, ногу хазяїнові. Отут і прийшов кінець завзятому вахмістрові.

Андрій усміхнувся, згадавши розповідь про смерть Пояркова. Марина лягла; часто дихаючи, присунулась до Андрія.

Через півгодини вона, продовжуючи почату розмову, прошепотіла:

— Мишку за сміливість любила, а от тебе... Так, ні за що, — і притулилась до Андрієвих грудей маленьким паленіючим вухом. А йому в напівтемряві здалося, що око її світиться вогнисто й непокірно, як у норовистої невіждженої коняки.

Вже перед світанком вона спитала:

— Прийдеш завтра хату докривати?

— Ну, а то ж як? — здивувався Андрій.

— Не приходь...

— Чому так?

— Ну, який з тебе укривальник! Дід Шукар краще за тебе вкриває, — і голосно засміялась. — Навмисне тебе покликала!..

Чим же іншим привабити? Отож ти мені збитку наробив! Хату однаково треба перекривати наново...

Через два дні хату перекривав дід Шукар, гудячи перед хазяйкою нікчемну Андрієву роботу.

А Андрій відтоді щонаочі почав навідуватись до Марини. І солодким здалося йому кохання жінки, на десять років за нього старшої, солодким, як лісове яблуко-зимівка, припалене першим приморозком...

В хуторі про їх зв'язок незабаром дізнались і зустріли це по-різному. Мати Андрієва поплакала, поскаржилась сусідкам: «Страм! Із старою бабою зв'язався». Але потім скорилася, притихла. Нюрка, сусідська дівка, з якою при нагоді Андрій і жартував, і пустував, довго уникала з ним зустрічій, але якось іще перед снігом, рубаючи хмиз, зустрілася з ним віч-на-віч, зблідла.

— Засідлала тебе стара? — спитала вона, усміхаючись тремтливими губами і не намагаючись приховати сліз, що блиснули під віями.

— Дихнути нічим! — спробував відповісти жартом Андрій.

— Молодшої хіба не знайшлося б? — відходячи, спитала Нюрка.

— Та я сам, подивись-но, який, — Андрій зняв папаху, показуючи рукавицею на свою посічену сивиную голову.

— А я, дурна, й сивого тебе, жеребця, полюбила! Ну, виходить, прощай, — і пішла, ображено несучи голову.

Макар Нагульнов коротко сказав:

— Не похвалю, Андрюхо! Вахмістра вона з тебе зробить і дрібного власника. Ну-ну, шуткую, не бачиш, чи що?

— Одружися вже з нею по закону, — якось роздобрилась мати. — Нехай поневіщить.

— Непотрібно це, — ухильно відповів Андрій.

Маринна — немов двадцять років з плечей скинула. Вона зустрічала Андрія ночами, стримано сяючи трохи косо поставленими очима, обіймала його з чоловічою силою, і до білого дня не сходив з вилицюватих смуглявих щік її вишневий, яскравий рум'янець. Немов дівоча пора вернулась до неї! Вона вишивала Андрієві барвисті й зібрані з шовкових клаптиків кисети, віддано ловила кожний його порух, підлещувалась, потім з дикою силою прокинулись у ній ревності й страх втратити Андрія. Вона почала ходити на збори тільки для того, щоб стежити за ним — чи не заграє він з молодими жіночками? Чи не задивляється на яку? Андрієві спочатку докучала така несподівана опіка, він ляяв Маринну і навіть кілька разів побив, а потім зник, і це стало навіть якось тішити його чоловіче самолюбство. Марина, піддобрюючись, віддала йому всю чоловікову одягу. І от Андрій, що

доти ходив голодранцем, не соромлячись, за правом наступника, почав франтити по Грем'ячому в суконних вахмістрових шароварах і сорочках, хоч рукава й коміри на них були йому помітно короткі й тіснуваті.

Він допомагав своїй любці в господарстві, з полювання ніс їй убитого зайця або в'язку куріпок. Але Марина ніколи не зловживала своєю владою над ним і не кривдила Андрієвої матері, хоч і ставилася до неї з прихованою ворожістю.

Та вона й сама непогано справлялася з господарством і могла б легко обходитись без чоловічої допомоги. Не раз Андрій з прихованою втіхою спостерігав, як вона підіймає трипудовий навильник пшениці, облутаної рожевою повитицею, або, сидячи на лобогрійці, скидає з-під скреготливих крил купки скошеного повнозерного ячменю. В ній було багато чоловічої спритності й сили. Навіть коня вона запрягала по-чоловічому, впираючись ступнею в обід хомута, одразу зтягуючи супоню.

З роками почуття до Марини застаріло, надійно вкоренилось. Андрій зрідка згадував про першу дружину, але спогади вже не завдавали колишнього гострого болю. Лише іноді, зустрічаючись із старшим сином Аникія Дев'яткіна, що емігрував у Францію, Андрій бліднув: така різюча була схожість між батьком і сином.

А потім знов у роботі, в боротьбі за шматок хліба, в метушні гаснула злоба і зникав тупий, ниючий біль, схожий на біль, що його іноді відчував він від рубця на лобі,— пам'ятки, яку залишив йому колись палаш мадярського офіцера.

Із зборів бідности Андрій пішов просто до Марини. Вона прядла вовну, дожидаючи його. В низенькій кімнатці снотворно дзижчала прядка, було жарко натоплено. Кучеряве бешкетне козеня цокотіло по долівці крихтливими копитцями, наміряючись стрибнути на ліжко.

Разм'яотнов роздратовано скривився:

— Перестань ганяти кружало!

Марина зняла з підніжка прядки взуту в гостроносій чирик ногу, солодко потяглася, вигинаючи широко, як кінські крижі, спину.

— Що ж на зборах було?

— Куркулів завтра почнемо патрати.

— Справді?

— До колгоспу сьогодні біднота вступила цілими зборами.— Андрій, не скидаючи піджака, приліг на ліжко, схопив на руки козеня — теплий вовняний клубочок.— Ти завтра неси заяву.

— Яку? — здивувалась Марина.

— Про вступ до колгоспу.

Марина спалахнула, рвучко сунула до печі прядку.

— Та чи ти не здурів? Чого я там не бачила?

— Давай, Марино, про це не сперечатися. Тобі треба бути в колгоспі. Скажуть про мене: «Людей до колгоспу тягне, а Марину свою відгородив». Совість дорікатиме.

— Я не піду! Однаково не піду! — Марина пройшла повз ліжку, вийнувши на Андрія запахом поту й розгаряченого тіла.

— Тоді, дивись, доведеться нам — горщик об горщик і нарізно.

— Злякав!

— Я не лякаю, а тільки мені інакше не можна.

— Ну, й іди! Поведу я їм корівчину, а сама з чим лишуся? Ти ж приїдеш, їсти проситимеш?

— Молоко буде спільне.

— Може, і жінки будуть спільні? Через це ти й лякаєш?

— Побив би тебе, та щось охоти нема.— Андрій зіпхнув на долівку козеня, потягся до шапки і, як зашморг, закрутив на шній пуховий шарфик.

«Кожного чорта треба умовляти та просити! Маринка і та дибки стає. Що ж то завтра на загальних зборах буде? Поб'ють, якщо дуже наполягати»,— злісно думав він, простуючи до своєї хати. Він довго не спав, крутився, чув, як мати двічі вставала дивитись на тісто. В сараї галасував страшенно горлатий півень. Андрій занепокоєно міркував про завтрашній день. У нього виникло побоювання, що Давидов, сухий і черствий (таким він йому здався), яким-небудь необережним вчинком відштовхне від колгоспу середняків. Але він згадав його кремезну, міцно вилиту постать, обличчя, напружене, зібране в клубок, з різкими зморшками вздовж щік, з усміхнено-розумними очима, згадав, як на зборах Давидов, нахилиючись до нього за спиною Нагульнова і дихаючи в обличчя по-дитячому чистим, терпковинним запахом щербатого рота, сказав під час виступу Любишкіна: «Партизан — чоловік хороший, але ви його занехаяли, не виховали, факт! Треба над ним попрацювати». Згадав і радісно вирішив: «Ні, цей не підведе. Макара, ось кого треба загнuzдати! Коли б він у запалі не відчебуць якоїсь штуки. Макарові потрапить наритник під хвіст — тоді й воза не зібрати. Еге ж, не зібрати... А чого не зібрати? Воза... До чого тут віз? Макар... Титок... завтра...» Сон, підкравшись, гасив свідомість. Андрій засинав, і з губ його поволі, як краплі роси з жолобка на листочку, спливала усмішка.

Розділ VI

Годині о сьомій ранку Давидов, прийшовши до сільради, побачив там уже чотирнадцять чоловік грем'ячівської бідноти.

— А ми вас давно ждемо, з самого ранку,— всміхнувся Любешкін, беручи в свою здоровенну долоню руку Давидова.

— Не терпиться...— пояснив дід Шукар.

Це він, одягнений у білий жіночий кожух, в перший день приїзду Давидова перемовлявся жартами з ним у дворі сільради. Від того дня він вважав себе близьким знайомим Давидова і поведився з ним, на відміну від інших, з дружньою фамільярністю. Він так перед його приходом і казав: «Як ми з Давидовим порішимо, так і буде. Він позавчора довго зі мною балакав. Ну, були між сурйозним і жарти всякі, а то все більше обмірковували з ним плани, як колгосп улаштувати. Веселий він чоловік, як і я...»

Давидов пізнав Шукаря по білому кожусі і, сам того не відаючи, тяжко його образив:

— А, це ти, діду? От бачиш: позавчора ти начебто засмутився, дізнавшись, чого я приїхав, а сьогодні вже сам колгоспник. Молодець!

— Ніколи було... ніколи, через те й пішов...— забурмотів дід Шукар, боком одсуваючись від Давидова.

Було вирішено йти виселяти куркулів, поділившись на дві групи. Перша мала йти в горішню частину хутора, друга — в долишню. Але Нагульнов, якому Давидов запропонував керувати першою групою, категорично відмовився. Він прикро зніяковів під перехресними поглядами, відкликав Давидова набік.

— Ти чого штуки витворяєш? — холодно спитав Давидов.

— Я краще піду з другою групою в долишню частину.

— А яка різниця?

Нагульнов покусав губи, відвернувшись, сказав:

— Про це б... Ну, та однаково дізнаєшся! Моя жінка... Лушка... живе з Тимофієм, сином Фрола Дамаскова — куркуля. Не хочу! Балачки підуть. У долишню частину піду, а Размьотнов хай з першою...

— Е, брат, балачок боятися... але я не наполягаю. Ходімо зі мною, з другою групою.

Давидов раптом згадав, що якраз сьогодні ж він бачив над бровою жінки Нагульнова, коли та подавала їм снідати, лимонно-зеленуватий застарілий синяк; кривлячись і крутячи шиєю, немов за комір йому потрапила сінна потеруха, спитав:

— Це ти їй синця поставив? Б'єш?

— Ні, не я.

— А хто ж?

— Він.

— Та хто «він»?

— Ну, Тимошка... Фролів син...

Давидов кілька хвилин здивовано мовчав, а потім розізлився:

— Та ну, к чорту! Не розумію! Ходімо, потім про це.

Нагульнов з Давидовим, Любишкін, дід Шукар і ще три козаки вийшли з сільради.

— З кого почнемо? — Давидов питає, не дивлячись на Нагульнова. Обом їм після розмови було якось ніяково.

— З Титка.

Вулицею йшли мовчки. З вікон на них зацікавлено позирали жінки. Дітвора була вчепилася слідом, але Любишкін витяг з плоту хворостину, і догадливі хлопчачки відстали. Вже коли підійшли до Титкового дому, Нагульнов, ні до кого не звертаючись сказав:

— Дім цей під правління колгоспу взяти! Просторий. А з сараїв зробити колгоспну конюшню.

Дім справді був просторий. Титок купив його в голодний двадцять другий рік за ялову корову і три пуди борошна в сусідньому хуторі Тубянському. Вся сім'я колишніх хазяїв вимерла. Не було кому потім судитися з Титком за кабальну угоду. Він перевіз дім у Гремячий, перекрив дах, поставив рублені сараї й конюшню, побудувався на вічність... З пофарбованого вохрою карниза дивився на вулицю вигадливо зроблений маляром напис слов'янським письмом: «Т. К. Бородін. Р. Х. 1923 рік».

Давидов з цікавістю оглядав дім. Першим увійшов у хвіртку Нагульнов. На брязкіт клямки з-під комори вискочив величезний, вовчої масті, цетовий пес. Він рвонувся без гавкоту, звівся на задні лапи, виблискуючи білим, пухнастим черевом, і, задихаючись, хриплячи від нашійника, що перехопив горло, глухо загарчав. Кидаючись уперед, перевертаючись на спину, кілька разів він намагався перервати цеп, але, не подужавши, помчав до конюшні, і над ним, посуваючись по залізоному, протягнутому до конюшні дроту, співучо задзеленчало ланцюгове кільце.

— Такий чортяка засідає — не вирешся, — бурмотів дід Шукар, боязко косуючи оком і про всяк випадок тримаючись ближче до тину.

В курінь зайшли усім гуртом. Титкова жінка, худа, висока молодиця, напувала з цебрика теля. Вона із злобною підозрілістю оглянула несподіваних гостей. На привітання буркнула щось схоже на «чорт тут носять».

— Тит удома? — спитав Нагульнов.

— Нема.

— А де ж він?

— Не знаю,— одрубала хазяйка.

— Ти знаєш, Перфіліївно, чого ми прийшли? Ми...— загадково почав був дід Щукар, але Нагульнов так повів у його бік очима, що дід судорожно ковтнув слину, кркнув і сів на лавку, не без поважності загортаючи поли білого недубленого кожуха.

— Коні вдома? — питав Нагульнов, немов і не помічаючи неласкавої зустрічі.

— Вдома.

— А воли?

— Нема. Ви чого заявилися?

— З тобою ми не можемо...— знову почав був дід Щукар, але цього разу Любишкін, задкуючи до дверей, потяг його за полу; дід швидко опиївся в сніях, так і не встигнувши закінчити фрази.

— Де ж воли?

— Поїхав ними Тит.

— Куди?

— Сказала ж тобі, не знаю!

Нагульнов моргнув до Давидова, вийшов. Щукареві на ходу підніс до бороди кулака, порадив:

— Ти мовчи, поки тебе не спитають! — І до Давидова: — Погане діло. Треба поглянути, де воли поділись. Коли б він їх не спровадив...

— Тоді без волів...

— Що ти! — злякався Нагульнов.— У нього воли — перші на хуторі. Рога не дістанеш. Як можна! Треба і Титка, і волів шукати.

Пошептавшись з Любишкіним, вони пішли до обори, звідти — в сарай і на тік. Хвилини через п'ять Любишкін, озброївшись ломакою, примусив пса відступити, загнав під комору, а Нагульнов вивів з конюшні високого сірого коня, надів на нього обротьку і, вхопившись за гриву, сів верхи.

— Ти чого це, Макаре, не спитавшись, хазяїнуєш на чужому базу? — закричала хазяйка, вибігши на ганок, руки — в боки.— Ось чоловік повернеться, я йому!.. Він з тобою побалакає!..

— Не галасуй! Я б і сам з ним побалакав, якби він удома був. Товаришу Давидов, ану підійди сюди!

Давидов, спантеличений поведінкою Нагульнова, підійшов.

— З току свіжі волячі сліди на шлях. Мабуть, Тит щось провідав, погнав воли здавати. А сани всі під сараєм. Бреше молодиця! Ідїть, поки що кінчайте Кочетова, а я подамся верхи

в Тубянський. Крім Тубянського, гнати йому їх нікуди. Виламай-но мені хворостинку поганяти.

Просто через тік Нагульнов подався на шлях. За ним вставала біла курява, поволі осідаючи на тинах і на гілках бур'яну сліпучо-яскравим кристалічним сріблом. Волячі сліди і побіч копитний кінський слід тяглися до шляху, там зникали. Нагульнов проскакав у напрямі до Тубянського сажнів сто. По дорозі на снігових наметах він бачив ті самі сліди, ледь припорошені поземкою і, заспокоєний тим, що напрям вибрав правильний, поїхав повільніше. Так відмахов він верстви з півтори, коли раптом на новому наметі слідів не виявив. Круто повернув коня, сплигнув, уважно розглядаючи, чи не замело їх снігом. Намет був не порушений, цілинно чистий. В самому низу видно було хрестики сорочачих слідів. Вилаявшись, Нагульнов поїхав назад уже ступію, поглядаючи на обидва боки. На сліди натрапив незабаром. Воли, як виявилось, звернули з шляху недалеко від толоки. Ідучи швидко риссю, Нагульнов проминув цей поворот. Він зрозумів, що Титок подався навпростець через пагорк в хутір Військовий. «Мабуть, до кого-небудь із знайомих»,— подумав, спрямовуючи на сліди і стримуючи біг коня. По той бік пагорка біля Мертвого байраку помітив на снігу волячий кізяк, спинився: кізяк був свіжий, на ньому тільки недавно памороззю, тоненькою плівкою ліг льодок. Нагульнов намацав у кишені кожушка холодну колодку нагана. В байрак спустився ступою. Ще з півверстви проїхав і тільки тоді побачив недалечко, за купою голих дубів, верхівця і пару розлиганих волів. Верхівець помахував на волів палигачем, горбився в сідлі. З-за плечей його здіймався синій тютюновий димок, танув назустріч Нагульнову.

— Завертай!

Титкова кобила заіржала, він її спинив, оглянувся, виплюнув цигарку і поволі заїхав волам наперед, неголосно сказав:

— Чого це? Тпру-у-гов, стійте!

Нагульнов підїхав. Титок зустрів його довгим поглядом.

— Ти куди прямував?

— Воли продати хотів, Макаре. Я не криюсь.— Титок висякався. Руді, звислі, як у монгола, вуса старанно витер рукавицею.

Вони стояли, не злазячи, один проти одного. Коні їхні, похрюпуючи, обнюхувались. Опечене вітром обличчя Нагульнова було розчервоніле, злюче. Титок зовні спокійний і тихий.

— Завертай воли і жени додому! — наказав Нагульнов, відїжджаючи набік.

Одну хвилину Титок вагався... Він перебрив поводі, похилив-

ши дрімотно голову, напівзаплющивши очі, і в своєму темному домотканому сіряку з напнутим на драгий малахай каптуром був схожий на сонного яструба. «Коли в нього під сіряком що-небудь є, то він зараз розстебне гаплика»,— думав Нагульнов, не зводячи очей з нерухомого Титка. Але той, немов прокинувшись, махнув налігачем. Воли пішли назад.

— Забирати будете? Розкуркулювати?— після довгої мовчанки запитав Титок, блиснувши на Нагульнова з-під насунутого до брів каптура синіми білками.

— Дожився! Жену тебе, як полоненого гада!— не витримавши, крикнув Нагульнов.

Титок зіщулився. До самого пагорка мовчав. Потім спитав:

— Мене куди подінете?

— Вишлемо. Це що в тебе під сіряком випинається?

— Обріз.— Титок скоса глянув на Нагульнова, одгорнув полу сіряка.

З кишені піджака жовтим маслом визирнула недбало обшругана залапана рукоятка обріза.

— Дай-но його мені.— Нагульнов простягнув руку, але Титок спокійно відсторонив її.

— Ні, не дам!— І усміхнувся, оголюючи під звислими вусами чорні, обкурені зуби, дивлячись на Нагульнова гострими, як у тхора, але веселими очима.— Не дам! Майно забираєте, та ще обріз останній? Куркуль повинен бути з обрізом, так про нього в газетах пишуть. Безпремінно щоб з обрізом. Я, може, ним хліб насущний здобуватиму, га? Сількори мені не потрібні...

Він сміявся, похитував головою, рук з луки не знімав, і Нагульнов не став наполягати, щоб він оддав обріз. «Там, в хуторі, я тебе вкоськаю»,— вирішив він.

— Навіщо, мабуть, думаєш, Макаре, він з обрізом поїхав?— вів далі Титок.— Гріха з ним... Він у мене чорт зна відколи, тоді ще приніс з хохлацького повстання, пам'ятаєш? Ну, лежить собі обріз, приіржавів. Я його почистив, змастив— чинчином, думаю, може, від звіра або від лихої людини в пригоді стане. А вчора дізнався, що ви збираєтесь іти куркулів перетрушувати... Тільки не змикитив я, що ви вже сьогодні почнете... А то б я з волами ще вночі вирядився...

— Від кого дізнався?

— Ну, от, скажи йому! Вісті не лежать на місці. Еге ж, і порадилися, і вирішили вночі з жінкою волів у певні руки здати. Обріз я з собою прихопив, хотів заховати в степу, щоб не знайшли часом на подвір'ї, та пошкодував, а тут ось— ти! Так у мене під коліньми й залоскотало!— збуджено говорив він,

глузливо граючи очима, тиснучи Макарового коня грудьми кобили.

— Ти потім жартувати будеш, Титку! А зараз трохи сурйозніше тримайся.

— Ха! Мені теперечки тільки й жартувати. Завоював собі солодке життя, справедливу владу обороняв, а вона мене за матню...— голос Титка обірвано запнувся.

З цього моменту він їхав мовчки, навмисно придержуючи кобилу, намагаючись пропустити Макара хоч на півконя вперед, але той з обережності теж відставав. Воли далеко зайшли вперед від них.

— Торкай, торкай! — казав Нагульнов, напружено поглядаючи на Титка, стискаючи в кишені наган. Вже хто-хто, а він знав Титка! Знав його, як ніхто.— Та ти не відставай! Стрельнути якщо думаєш, однаково не доведеться, не встигнеш.

— А ти боязкий став! — усміхнувся Титок і, ляснувши коня налігачем, поскакав уперед.

Розділ VII

Андрій Размьотнов із своєю групою прийшов до Фрола Дамаскова, коли той із сім'єю полуднував. За столом сиділи: сам Фрол — маленький, слабосилий дідок з клинуватою борідкою й вирваною лівою ніздрею (ще в дитинстві спотворив обличчя, падаючи з яблуні, звідси й прізвисько Рваний), його жінка, огрядна й велична баба, син Тимофій — парубок років двадцяти двох, і дочка — дівка на відданні.

Схожий на матір, ставний і вродливий, з-за столу підвівся Тимофій. Він утер ганчіркою яскраві губи під юнацькими пухнастими вусами, зіщулив нахабні, вирячкуваті очі і з зухвалістю найкращого на хуторі гармоніста, дівочого улюбленця, показав рукою:

— Проходьте, сідайте, дорогі власті!

— Нам сідати ніколи,— Андрій дістав з папки папір.— Збори бідноти ухвалили тебе, громадянине Фрол Дамасков, виселити з будинку, конфіскувати все майно й худобу. Так от ти кінчай, полуднуй і вибирайся з хати. Зараз ми зробимо опис майна.

— Це чому ж так? — Кинувши ложку, Фрол устав.

— Знищуємо тебе як куркульський клас,— пояснив йому Дьомка Ушаков.

Фрол пішов у світлицю, порипуючи добротними, підшитими шкірою валянками, вінніс звідти папірець.

— Ось довідка, ти сам, Размьотнов, її підписував.

— Яка довідка?

— Про те, що я хліб виконав.

— Хліб тут ні до чого.

— А за що ж мене з дому виганяти і конфіскувати?

— Бідноста ухвалила, я ж тобі пояснив.

— Таких законів нема! — різко крикнув Тимофій. — Ви грабіж чините! Тату, я зараз в райвиконком поїду. Де сідло?

— Ти в райвиконком пішки підеш, якщо хочеш. Коня не дам. — Андрій сів край стола, дістав олівця й папір...

У Фрола синявою налився рваний ніс, затрусилась голова. Він як стояв, так і сів на підлогу, насилу ворущачи розпухлим почорнілим язиком.

— Ссс-уч-чі!.. Сучі сини! Грабуйте! Ріжте!

— Тату, встаньте, ради Христа! — заплакала дівка, підхоплюючи батька попід пахви.

Фрол отямився, встав, ліг на лаву і вже байдужно слухав, як Дьомка Ушаков і високий сором'язливий Михайло Ігнатьюк диктують Размьотнову:

— Ліжка залізне з білими балабушками, перина, три подушки та два ліжка дерев'яних...

— Мисник з посудом. І посуд весь казати? Та ну його під три чорти!

— Дванадцять стільців, один довгий стілець зі спинкою. Гармонія-трирядка...

— Гармонії не дам! — Тимофій вихопив її з рук у Дьомки. — Не лізь, косоокий, а то носа роз'юшу!

— Я тебе так роз'юшу, що мати не відміє!

— Ключі від скринь давай, хазяйко!

— Не давайте їм, мамуню! Нехай ламають, коли такі права у них є!

— Є у нас права ламати? — жвавішаючи, спитав Демид Мовчун, відомий тим, що говорив тільки в крайній потребі, а то весь час мовчки працював, мовчки кури́в з козаками, що збиралися в свято в провулку, мовчки сидів на зборах і, звичайно, тільки зрідка відповідаючи на запитання співрозмовця, усміхався винувато й жалісно.

Широкий світ був повний для Деміда надмірно голосних звуків. Вони наливали життя по вінця; не вщухаючи й уночі, заважали прислухатися до тиші, порушували те мудре мовчання, що ним повні бувають степ і ліс під осінь. Не любив Демид людського гомону. Жив він на белебені край хутора, був роботящий і перший силач на цілу округу. Але якось плямила його доля кривдами, обминала, як пасинка... Він п'ять років був у Фрола Дамаскова наймитом, потім одружився, вийшов на своє господарство. Не встиг побудуватися — погорів. Через рік іще

раз пожежа залишила йому на подвір'ї самі просмерділі димом стовпи. А незабаром покинула жінка, заявивши: «Два роки жила з тобою і двох слів не чула. Ні вже, живи сам! Мені в лісі з вовком і то веселіше буде. Тут з тобою ума тронешся. Сама до себе почала вже я балакати...»

А була ж звикла до Демида жінка. Перші місяці, правда, плакала, чіплялась до чоловіка: «Демидоньку! Ти хоч побалакай зо мною. Ну, скажи слівце!» Демид тільки усміхався тихою дитячою усмішкою, чухаючи волохаті груди. А коли вже уривався терпець від жіничиних докучань, нутряним басом говорив: «Просто сорока ти!» — і йшов собі. Про Демида чомусь ішла поголоска, що він людина горда й хитра, з тих, що «собі на умі». Може, тому, що все життя обминав він балакучих людей і шумні місця?

Ось тому Андрій і підвів швидко голову, почувши над собою глухий грім Демидового голосу.

— Права? — перепитав він, дивлячись на Мовчуна так, наче побачив його вперше. — Є права!

Демид, незграбно ступаючи, бруднячи підлогу мокрими, зношеними чириками, пішов у світлицю. Усміхаючись, легко, як гілку, відсунув рукою Тимофія, що стояв на дверях, і — повз мисник, де жалібно задзвенів від його ходи посуд, — до скрині. Присів навпочіпки, покрутив у пальцях важкий замок. Через хвилину замок із зламанною дужкою лежав на скрині, а Аркашка Мінок, з неприхованим подивом оглядаючи Мовчуна, захоплено вигукнув:

— От би з ким помінятися силою!

Андрій не встигав записувати. З світлиці, з зали Дьомка Ушаков, Аркашка і тітка Василина — єдина жінка в Андрієвій групі — перебиваючи одне одного, різноголосно вигукували:

— Кожушанка жіноча, донська!

— Кожух!

— Три пари нових чобіт з калошами!

— Чотири відрізи сукна!

— Андрію! Размьотнов! Тут, чоловіче, краму на віз не забере! І ситець, і сатин чорний, і всяке інше...

Ідучи до світлиці, Андрій раптом почув із сіней дівоче голосяння, плач хазяйки і умовляючий голос Ігнат'юнка. Андрій рвучко відчинив двері:

— Що тут у вас?

Опухла від сліз кирпата хазяйська дочка ревла диким голосям, прихилившись до дверей. Коло неї метушилась і квотала мати, а Ігнат'юнок, весь червоний, зніяковіло усміхаючись, тягнув дівку за поділ.

— Ти що тут?! — Андрій, не добравши в чому річ, задихнувся

від гніву, з силою штовхнув Ігнат'юнка. Той упав на спину, за-
дерши довгі ноги в повстяних шкарбанах.— Тут кругом полі-
тика! Наступ на ворога, а ти дівок по кутках лапаєш? А під
суд за...

— Та ти стривай, зажди! — Ігнат'юнок злякано схопився з
підлоги.— На який вона мені... снілась! Лапати її! Ти глянь,
вона на себе дев'яту спідницю натягає! Я не даю їй це робити,
а ти — пхаєшся...

Тут тільки Андрій додивився, що дівка, нишком витягнувши з
світлиці клунок з одягом, і справді вже встигла натягти на себе
чимало шерстяних платтів. Забившись у куток, вона обсмикува-
ла поділ, химерно неповоротка, куца від безлічі одежин. Андріє-
ві стало гидко дивитися на її жалюгідні мокрі, червоні, як у
кроля, очі. Він грюкнув дверима, сказавши Ігнат'юнкові:

— Не смій її роздягати! Що встигла надягти,— чорт з нею,
а клунок забери.

Перепис майна, що було в хаті, наближався до кінця.

— Ключі від комори,— зажадав Андрій.

Фрол, чорний, як обгорілий пень, махнув рукою:

— Нема ключів!

— Іди ламай,— наказав Андрій Демидові.

Той попростував до комори, по дорозі висмикнувши з гарби
шворінь.

П'ятифунтовий замок-гірю насилу подужали сокирою.

— Та ти одвірка не рубай! Наша тепер комора, ти по-хазяй-
ському. Легше! Легше! — радив Дьомка Мовчунові, що сопів
над замком.

Почали переміряти хліб.

— Може, його зараз і підсіємо? Он у засіку решето лежить,—
запропонував сп'янілий від радості Ігнат'юнок.

Його висміяли і довго ще жартували, насипаючи в мірки
важку пшеницю.

— Тут іще можна на хлібозаготівлю пудів з двісті зсипати,—
по коліна бродячи в зерні, говорив Дьомка Ушаков. Він кидав
пшеницю лопатою до вигребу засіка, халав її рукою, цідив
крізь пальці.

— По пульці дуже повинна заважити.

— Куди там! Червоного золота пшениця, тільки, видно, в зем-
лі була: бач псуватися почала.

Аркашка Мінок та ще один хлопець з групи хазяйнували на
оборі. Аркашка погладжував русяву борідку, показував на во-
лячий кізяк, в якому стирчали неперетравлені зерна кукурудзи:

— Як же їм не працювати? Хліб чистий їдять, а в нас у то-
варстві й сінця в натруську.

З комори повівало пахучим хлібним пилом, лунали жваві голоси, регіт, інколи міцно присмачене слово... Андрій повернувся в дім. Хазяйка з дочкою зібрали в мішок чавуни й посуд. Фрол, як покійник, схрестивши на грудях руки із сплетеними пальцями, лежав на лаві вже в самих панчохах. Принишклий Тимофій поглянув з ненавистю, одвернувся до вікна.

У світлиці Андрій побачив Мовчуна, що сидів навпочіпки. На ньому були нові, підшиті шкірою Фролові валянки... Не бачачи Андрія, він черпав столовою ложкою мед з відерного бляшаного бака і їв, солодко мружачись, прицмокуючи, впускаючи на бороду жовті тягучі краплі...

Розділ VIII

Нагульнов з Титком повернувся в хутір уже опівдні. За час, поки їх не було, Давидов описав майно в двох куркульських господарствах, виселив самих хазяїв, потім повернувся до Титка в двір і разом з Любишкіним перемеряв і зважив хліб, знайдений у кізячнику. Дід Шукар поклав у ясла з'їдини вівцям і швидко подався від кошари, побачивши, що підходить Титок.

Титок ходив по двору в розстебнутому сірячку, з непокритою головою. Він подався був на тік, але Нагульнов крикнув йому:

— Вернись зараз же, а то в комору замкну!..

Він був злий, схвильований дужче, ніж звичайно, сіпалася його щока... Прогавив він, як і де встиг Титок викинути обріз. Але як тільки під'їхали до току, Нагульнов спитав:

— Обріза віддаси? А то заберемо.

— Кинь жартувати! — Титок заусміхався. — Тобі він, мабуть, привидівся?..

Не знайшлося обріза в нього й під сіряком. Іхати назад шукати не було рації: в глибокому снігу, в торішніх бур'янах однаково не знайти. Нагульнов, лютуючи на себе, розказав про це Давидову, і той весь час з цікавістю придивлявся до Титка, потім підійшов до нього:

— Ти зброю віддай, громадянине! Так воно тобі спокійніше буде.

— Не було в мене зброї! Нагульнов це з серця на мене. — Титок усміхнувся, граючи тхорячими очима.

— Ну що ж, доведеться тебе арештувати й відправити в район.

— Мене б то?

— Еге ж, тебе. А ти ж думав як? Будемо зважати на твоє минуле? Ти хліб приховуєш, готуєш...

— Мене?..— зігнувшись немов для стрибка, із свистом ди-
гаючи, повторив Титок.

Вся удавана веселість, самовладання, стриманість — все поки-
нуло його в цей момент. Слова Давидова були поштовхом до
вибуху нагромадженої і стримуваної досі лютої злоби. Він сту-
пив до Давидова, той поточився назад, а Титок спіткнувся на
ярмо, що лежало посеред двору, і, нахилившись, раптом висмик-
нув залізного заноза. Нагульнов і Любишкін кинулися до Да-
видова. Дід Шукар побіг з двору. Він, як на те, заплутався
в надмірно довгих полах свого кожуха, упав, дико горлаючи:

— Гва-а-алт, люди добрі! Убивають!

Давидов схопив Титка за кисть лівої руки, але той правою
встиг ударити його по голові. Давидов хитнувся, проте на ногах
устояв. Кров з розсіченої рани густо ринула йому в очі, заслі-
пила. Давидов випустив Титкову руку, хитаючись, затулив до-
лонею очі. Другий удар повалив його на сніг. В цей момент
Любишкін і обхопив Титка впоперек. Але не втримав його, не-
зважаючи на свою чималу силу. Вирвавшись від нього, Титок,
підстрибуючи, подався до току. Коло воріт його наздогнав На-
гульнов, рукояткою нагана стукнув по плоскій густоволосій по-
тилиці. Метушно збільшила Титкова жінка. Побачивши, що до
чоловіка біжать Любишкін і Нагульнов, вона метнулась до ко-
мори, спустила з цепу пса. Той, брязкаючи залізним нашійни-
ком, галопом оббіг двір і, приваблений переляканим криком
діда Шукаря, його розкинутим на снігу кожухом, насів на ньо-
го... З білого кожуха з тріском і порохом полетіло шкурлаття
і жмути вовни. Дід Шукар підскочив, несамовито пацаючи со-
баку ногами, намагаючись виламати з тину кілок. Сажнів зо два
протяг він на своїй спині розлученого цеповика, який, вчепив-
шись у комір, рвав його так, що дід аж хитався. Нарешті од-
чайдушним зусиллям дідові пощастило висмикнути кілка. Пес,
вниючи, відскочив, встигнувши-таки наостанку розпанахати ді-
дового кожуха надвое.

— Дай мені лівольверта, Макаре! — вирячивши очі, горловим
голосом завершав, підбадьорившись, дід Шукар.— Дай, поки
серце горить! Я йому, а разом і його хазяйці життя вкорочу!..

Тим часом Давидову допомогли зайти в курінь, вистригли во-
лося навколо рани, з якої все ще юшила, беручись бульками,
чорна кров. У дворі Любишкін запрягав у парокінні сани Тит-
кових коней. Нагульнов за столом швидко писав:

«Районному уповноваженому ДПУ т. Захарченкові. Відсилаю
у ваше розпорядження куркуля Бородіна Тита Костянтинівича,
як контрреволюційний гадський елемент. Під час опису майна

в цього куркуля. Він офіційно вчинив напад на присланого двадцятип'ятитисячника т. Давидова і зміг його двічі рубонуть по голові залізним занозом.

Крім того, заявляю, що бачив у Бородіна гвинтівочний обріз російського зразка, але відібрати його не зміг з причини умов, знаходячись на горбі і побоюючись кровопролиття. Обріз він непомітно викинув у сніг. По відшуканні приставимо вам як речовий доказ.

Секретар грем'язівського осередку ВКП(б)
і червонопрапорник *М. Нагульнов*»

Титка посадовили в сани. Він попросив напитись і покликати до нього Нагульнова. Той з ганку крикнув:

— Чого тобі?

— Макаре! Пам'ятай,— потрясаючи зв'язаними руками, як п'яний, закричав Титок.— Пам'ятай: наші путі зіткнуться! Ти мене топтав, а тоді вже я буду. Все одно — уб'ю! Могила на нашу дружбу!

— Їдь, контра! — Нагульнов махнув рукою.

Коні прудко рушили з двору.

Розділ IX

Аж надвечір Андрій Размьотнов розпустив бідняцьку групу сприяння, що працювала з ним, вирядив з двору розкуркуленого Гаєва останню підводу конфіскованого майна до Титка, куди звозили всі куркульські пожитки, і пішов до сільради. Вранці він умовився з Давидовим зустрітись там за годину до загальних зборів, що мали початись, як смеркне.

Андрій ще з сіней побачив у кутковій кімнаті сільради світло, звійшов, широко відкривши двері. На стук Давидов підвів від записної книжки перев'язану білою шматинною головою, усміхнувся:

— От і Размьотнов. Сідай, ми підраховуємо, скільки виявлено в куркулів хліба. Ну, як у тебе, пройшло?

— Пройшло... Чого це ти обв'язав голову?

Нагульнов, що майстрував з газетного аркуша абажур на лампу, неохоче сказав:

— Це його Титок. Занозом. Вирядив я Титка до Захарченка в ДПУ.

— Зажди, зараз розкажемо.— Давидов посунув по столу рахівницю.— Клади сто п'ятнадцять. Є? Сто вісім...

— Чекай! Чекай! — стурбовано забурмотів Нагульнов, обе-
режно торкаючи пальцем кісточки рахівниці.

Андрій поглянув на них, губи в нього затремтіли, і він глухо
сказав:

— Більше не працюю.

— Як не працюєш? Де? — Нагульнов відсунув рахівницю.

— Розкуркулювати більше не підю. Ну, чого очі вирячив?
У припадок вдаритися хочеш, чи що?

— Ти п'яний? — Давидов з тривогою уважно придивився до
Андрієвого обличчя, сповненого злої рішучості.— Що з тобою?
Що значить — не будеш?

Від його спокійного тенорка Андрій оскаженів, заїкаючись,
схвильовано закричав:

— Я не навчений! Я... я... з дітьми не навчений воювати! На
фронті — інша річ! Там першому-ліпшому шаблею, чим хочеш...
І йдуть ви собі к розтакій!.. Не підю!

Голос Андрія, як звук натягнутої струни, здіймався чимраз
вище, і здавалося, що от-от увірветься. Але Андрій, хрипко зітх-
нувши, несподівано зійшов на низький шепіт:

— Та хіба це діло? Я хто? Кат, чи що? Чи в мене серце
з каменюки? Мені війна теж залила...— І знову перейшов на
крик: — У Гаєва дітей одинадцять штук! Прийшли ми — вони
як заголосили, шапка злітає! На мені аж волосся заворушилося!
Почали їх з куреня виганяти... Ну, тут я очі заплющив, вуха
затулив і втік за баз! Жінки заголосили, як за мерцем, водою
одливали невістку... дітей... Та ну вас в господу бога!..

— Ти заплач! Воно полегшає,— порадив Нагульнов і, не зво-
дячи з Андрія палаючих очей, міцно, до болю притиснув трем-
тячий мускул щоки.

— І заплачу! Я, може, свого хлопчика...— Андрій затнувся,
вишкіривши зуби, круто повернувся до стола спиною.

Стало тихо.

Давидов підводився з стільця повільно... І так само повільно
вкривалася трупною синявою незав'язана щока у нього, блідло
вуха. Він підійшов до Андрія, взяв за плечі, легко повернув.
Заговорив, задихаючись, не зводячи важкого погляду з Андріє-
вого обличчя:

— Ти їх жалієш... Жаль тобі їх. А вони нас жаліли? Вороги
плакали від сліз наших дітей? Над сиротами вбитих плакали?
Ну? Мого батька звільнили після страйку з заводу, заслали в
Сибір... У матері нас четверо... мені, старшому, дев'ять років
тоді... Нічого було їсти, і мати пішла... Ти дивись сюди! Пішла
на вулицю мати, щоб ми з голоду не поздыхали! В кімнатку
нашу — у підвалі жили — веде гостей... Одне ліжко лишилося...

А ми за завіскою... на підлозі... І мені дев'ять років... П'яні приходили з нею... А я затуляю маленьким сестричкам роти, щоб не ревли... Хто наші сльози втер? Чуєш ти? Вранці беру того клятого карбованця...— Давидов підніс до Андрієвого обличчя своєю зашкарублу долоню, болісно заскреготів зубами,— мамою заробленого карбованця, і йду по хліб...— І раптом, як гирю, з розмаху кинув на стіл чорний кулак, крикнув: — Ти!.. Як ти можеш жаліти?!

І знову стало тихо. Нагульнов уп'явся нігтями в стільницю, тримав її, як шуліка здобич. Андрій мовчав. Важко, поривчасто дихаючи, Давидов з хвилину ходив по кімнаті, потім обняв Андрія за плечі, разом з ним сів на лаву, надтріснутим голосом сказав:

— Ех, дурило ти! Прийшов і давай горлати: «Не буду працювати... діти... жалість...» Ну, що ти наговорив, ти опам'ятайся! Давай поміркуємо. Жалко стало, що виселяють куркульські родини? Овва! Для того й виселяємо, щоб не заважали нам будувати життя, без таких от... щоб у майбутньому не повторювалось... Ти — Радянська влада в Гремячому, а я тебе повинен ще агітувати? — І через силу, з натугою усміхнувся.— Ну, виселимо куркулів к чорту, на Соловки виселимо. Та не поздихають же вони? Працюватимуть — годувати будемо. А коли збудуємо, ці діти вже не будуть куркульськими дітьми. Робітничий клас їх перевиховає.— Дістав пачку цигарок і довго тремтячими руками ніяк не міг ухопити цигарку.

Андрій невідривно дивився в обличчя Нагульнова, що набирало мертвотного відтінку. Несподівано для Давидова він швидко встав, і зразу ж, як підкинутий трампліном, підстрибнув Нагульнов.

— Гад! — видихнув дзвінким шепотом, стиснувши кулаки.— Як служиш революції?! Жа-лі-е-єш! Та я... тисячі став зараз дідів, дітей, жінок... Та скажи мені, що треба їх на порох... Для революції треба. Я їх з кулемета... всіх скошу! — раптом дико закричав Нагульнов, і в величезних розширених зіницях його спалахнуло шаленство, в кутиках губів закипіла піна.

— Та не кричи ти! Сядь! — занепокоївся Давидов.

Андрій, перекинувши стільця, квапливо ступив до Нагульнова, але той, притулившись до стіни, закинувши голову, закотивши під лоб очі, пронизливо, протяжно закричав:

— Зарубаю-у-у!..— а сам уже падав на бік, лівою рукою хапав повітря, шукаючи піхов, правою судорожно намацував невидимий ефес шаблі.

Андрій встиг підхопити його на руки, відчувачи, як страшенно

напружилися всі мускули обважнілого Макарового тіла, як стальною пружиною випросталися ноги.

— Припадок... ноги йому держи! — встиг Андрій крикнути Давидову.

До школи вони прийшли, коли там уже повно набилося людей, що зійшлися на збори. Приміщення не могло вмістити всіх. Козаки, жінки й дівки тісною юрбою стояли в коридорі, на ганку. З жерла навстіж розчинених дверей вилітала пара, змішуючись із тютюновим димом.

Нагульнов, блідий, із закипілою на розбитих губах кров'ю, ішов коридором перший. Під чітким кроком його хрускотіло соняшникове лушпиння. Козаки стримано поглядали на нього, розступаючись. Зашепотіли, побачивши Давидова.

— Це і є Давидов? — голосно спитала дівчина в квітчастій хустці, показуючи на Давидова носовичком, туго набитим на-сіпням.

— В пальті... А сам невеликий.

— Невеликий, а оцупкуватий, диви, в нього шияка, як у доброго бугая! До нас для приплоду прислади, — засміялася одна, мружачи на Давидова круглі сірі очі.

— А він у плечах широкий, цей тисячник! Такий, гляди, обніме, дівоньки, — безсоромно говорила Наталя-жалмерка¹, поводючи підфарбованою бровою.

Грубуватий, прокурений парубоцький голос в'їдливо сказав:

— Нашій Наталці-давалці аби в штанах.

— Голову йому вже надклювали, здається? Перев'язаний...

— Це від зубів, мабуть...

— Ні, Титок...

— Дівчата! Голубоньки! І чого ви на приїжджу людину баньки вилупили? Хіба в мене гірший? — немолодий, вибритий аж низий козак, регочучи, обхопив довгими руками цілий табун дівчат, притиснув їх до стіни.

Зчинився вереск. По спині козака гучно загунали дівочі кулаки.

Давидов спітнів, поки добрався до класних дверей. Юрба пахуче дихала олією соняшникового насіння, цибулею, махоркою. Від дівчат і молодичь тягло терпким духом злежалих у скринях убрень, помадою. Глухе бджолине гудіння стояло в школі. Та й самі люди ворушилися чорним киплячим клубком, схожим на бджолиний рій, що одроївся.

— Хвацькі у вас дівчата, — зніяковіло сказав Давидов, коли сходили на сцену.

¹ Ж а л м е р к а — солдатка.

На сцені, збитій з шалівок, стояли дві зсунуті учнівські партії. Давидов з Нагульновим сіли. Размьотнов відкрив збори. Президію обрали без затримки.

— Слово про колгосп надається товаришеві уповноваженому райкому партії Давидову,— голос Размьотнова змовк, і, хутко вшухаючи, став відпливати прибійний гомін балачок.

Давидов устав, поправив на голові пов'язку. Він з півгодини говорив захриплим під кінець голосом. Збори мовчали. Все відчутнішою ставала духота. У тьмяному світлі двох ламп Давидов бачив лискучі від поту обличчя в перших рядах, далі все ховалося в напівтемряві. Його ні разу не перебили, але коли він скінчив і потягся до склянки з водою, зливою ринули запитання:

- Все треба усуспільнювати?
- А будинки?
- Це тимчасово колгосп чи на вічність?
- Що одноосібникам буде?
- Землі не відберуть у них?
- А жерти вкупі?

Давидов довго й докладно відповідав. Коли йшлося про складні питання сільського господарства, йому допомагали Нагульнов і Андрій. Був прочитаний взірцевий статут, але, незважаючи на це, запитання не припинялись. Нарешті з середніх рядів підвівся козак у лисячому тривусі і розхристаному чорному кожущку. Він попросив слова. Висяча лампа кидала косе світло на лисячий тривух, руді ворсини спалахували й ніби куріли.

— Я середняк-хлібороб, і я так скажу, громадяни,— воно, звісно, що й казати, діло добре колгосп, але тут треба добряче подумати! Так не можна, щоб — туп-ляп і от тобі кляп, на — їж, готово. Товариш уповноважений від партії казав, що, мовляв: «Просто складетеся силами, і то вигода буде. Так, мовляв, навіть товариш Ленін казав». Товариш уповноважений на сільському господарстві мало розуміється, за плугом він, мабуть, не ходив через своє робітниче життя і, либонь, до вола не знає, з якого боку зайти. Через це трошки і промахнувся. До колгоспу треба, по-моєму, людей так зводити: котрі роботящі й мають худобу — тих до одного колгоспу, бідноту — до другого, заможних — само собою, а самих ледарів на вислання, щоб їх ДПУ навчило працювати. Людей мало в одну купу скидати, пуття все одно не буде, як у казці,— лебідь крильми б'є і рветься летіти, а рак його за гузно взяв і тягне назад, а шука — ця начортилася в воду лізти...

Збори озвалися стриманим смішком. Ззаду різко вереснула дівка, і одразу ж чийсь обурений голос заговорив:

— Ви там, котрим не терпиться! Лапатись можна й надворі! Геть звідси!

Власник лисячого тривуха втер хусточкою лоба й губи, гсворив далі:

— Людей треба так підбирати, як добрий хазяїн волів. Адже ж він волів підбирає однакових силою, зростом. А запряжи різних, що воно вийде? Котрий дужчий — заламуватиме, слабосилий стане, а через нього й дужому неодмінно треба ставати. Яка ж з них робота? Товариш казав: усім хутором до одного колгоспу, окрім куркулів... От воно й вийде: Тит та Опанас, розбороніть нас!..

Любишкін устав, недобре поворушив чорними розкриланими вусами, обернувся до того, хто говорить:

— Як же ж ти, Кузьмо, іноді солодко та гарно балакаєш! Був би я жінкою — вік би тебе слухав! (Зашелестів смішок). Ти збори умовляєш, як Палажку Кузьмичову...

Регіт вибухнув залпом. З лампи по-гадючому шугнуло гостре жало вогню. Всі розуміли натяк, що мав у собі, напевне, щось непристойно-веселе. Навіть Нагульнов і той усміхнувся очима. Давидов тільки-но хотів спитати в нього, чого сміються, як Любишкін перекичав гомін голосів:

— Голос — твій, а пісня — чужа! Тобі добре так людей підбирати. Ти цього, мабуть, навчився, коли у Фрола Рваного в машинному товаристві був? Двигуна ж у вас ще торік забрали. А зараз ми й Фрола твого розтельбушили з вогнем і з димом! Ви зібралися навколо Фролового двигуна, теж ніби колгосп, тільки куркульський. Ти не забув, скільки ви за молотьбу дерли? Не восьмий пуд? Тобі б, може, й зараз так хотілося: приулитись до багатеньких...

Таке зчинилося, що насилу вдалося Размьотнову навести лад. І ще довго оскаженіло — весняним градом — сипалося:

— Отож-бо артіллю ви нажили!

— Вошей самих трактором не подушиш!

— Серце тобі куркулі запекли!

— Лизни його!

— Твоєю б головою соняшник молотити!

Потім слова попросив середняк з бідніших Микола Люшня.

— Ти без сперечань. Тут діло ясне, — попередив його Нагульнов.

— Тобто як так? А може, я саме посперечатись бажаю? Чи мені не можна супроти твоєї думки говорити? Я так скажу: колгосп — справа це добровільна, хочеш — запишиш, хочеш — збоку подивись. Так от ми хочемо збоку подивитись.

— Хто це «ми»? — запитав Давидов.

— Хлібороби, значить.

— Ти за себе, папашо, говори. У кожного язик некупований, скаже.

— Можу й за себе. Тобто за себе навіть і балакаю. Я хочу подивитися, яке воно в колгоспі життя забуває? Коли хороше — запишусь, а ні — то чого ж я туди полізу? Це ж тільки риба дурна, лізе в ятери...

— Правильно!

— Почекаємо вступати!

— Нехай спробують інші нового життя!

— Лізь наосліп! Нащо його пробувати, хіба воно дівка?

— Слово надається Ахваткіну. Говори.

— Я про себе, дорогі граждани, скажу: от ми з рідним братом, з Петром, жили вкупі. Так не вжилися ж. То жінки між собою заведуться, водою не розіллеш, за коси розтягали, то ми з Петром не поладнаємо. А тут весь хутір хочуть в мала-купу звалити. Та тут не розбери-бери вийде. Як у степ виїдемо. орати, неодмінно бійка. Іван моїх волів загнав, я його коней не доглянув... Тут треба міліції жити невідлучно. У кожного повен рот юшки буде. Один більше зробить, другий менше. Робота наша різна, це не коло верстата на заводі стояти. Там відчергував вісім годин — і ціпочок в зуби, пішов...

— Ти на заводі був коли-небудь?

— Я, товаришу Давидов, не був, а знаю.

— Нічого ти не знаєш про робітника! А коли не був, не бачив, чого ж ти плещеш язиком! Куркульські балачки про робітника з ціпочком!

— Ну, нехай і без ціпочка: відробив, іди. А в нас ще темно — встаєш, ореш. До ночі сорок потів з тебе зійде, на ногах криваві пухирі, як куряче яйце, а вночі воли паси, не спи: не напасеться віл — не потягне плуга. Я старатимуся в колгоспі, а інший, от як наш Колиба, в борозні спатиме. Хоч і каже Радянська влада, що ледарів з бідноти нема, що це куркулі вигадали, але це неправда. Колиба все життя на печі лежав. Весь хутір знає, як він одну зиму на печі рятувався, ноги до дверей простягши. На ранок ноги його памороззю припали, а бока на цеглині спік. Значиться, чоловік до того розледачів, що з печі й до вітру встати не може. Як я з таким працюватиму? Не підписуюсь на колгосп!

— Слово надається Кіндратові Майданникову. Говори.

Із задніх рядів довго пробирався до сцени невисокий, у сіряку, козак. Вилинялий шишак будьонівки хитався над папашами й тривухами, над барвистою рязбизною жіночих шалей та хусток.

Підійшов, став спиною до президії, не кваплячись, сягнув рукою в кишеню шароварів.

— Читати будеш промову? — спитав Дьомка Ушаков, усміхаючись.

— Шапку скинь!

— Катай напам'ять!

— Цей усе життя своє на папір запише.

— Ха-ха! Грамоті-ій!..

Майданников витяг засмальцьовану записну книжечку, поквапливо почав гортати списані кривульками сторінки.

— Ви заждіть, не смійтеся, може, плакати доведеться!..— заговорив він сердито.— Еге ж, запишую, з чого годуюся. І от зараз прочитаю вам. Тут всякі були голоси, і ні одного путнього. Про життя мало думаєте...

Давидов насторожився. В передніх рядах стало видно усмішки. Дрібною хвилею по школі — голоси.

— Мое господарство середняцьке, — не бентежачись, упевнено почав Майданников.— Сіяв я минулого року п'ять десятин. Маю, як вам відомо, пару волів, коня, корову, жінку і трое дітей. Робочі руки — ось вони, одні. З посіву зібрав: дев'яносто пудів пшениці, вісімнадцять жита і двадцять три вівса. Самому треба шістдесят пудів, щоб прохарчувати сім'ю, на птицю треба пудів з десять, овес коневі залишається. Що я можу продати державі? Тридцять вісім пудів. Клади кругом по карбованцеві з гривеником, вийде сорок один карбованець чистого доходу. Ну, птицю продам, качок одвезу в станицю, вторгую карбованців з п'ятнадцять.— І, сумуючи очима, підвищив голос: — Можна мені на ці гроші взутися, одягтися, гасу, сірників, мила купити? А коня на повний круг підкувати грошей коштує? Чого ж ви мовчите? Можна мені так далі жити? Та не ще добре, коли чи бідний, чи багатий — урожай. Ану, бах неврожай? Хто я тоді? Старець! Яке ж ви маєте право мене від колгоспу відраджувати, відштовхувати? Невже мені там ще гірше буде? Брешете! І всім вам отак, котрі з середняків. А через що ви супротивничаєте та собі й іншим голови морочите, зараз скажу.

— Сип їм, сучим котам, Кіндрате! — в захваті крикнув Любшкін.

— І всиплю, нехай почухаються! Через те ви проти колгоспу, що за своєю коровою та за своєю шпаківнею-двором білого світу не бачите. Хоч сопливе, та мое. Вас ВКП штовхає на нове життя, а ви, як сліпе теля: його до корови під цицьку ведуть, а воно й ногами хвицає, і головою крутить. А теляті цицьки не ссати — на білому світі не жити! От і все. Я зараз же сяду

заяву до колгоспу писати і інших до цього закликаю. А хто не хоче — нехай іншим не заважає.

Размьотнов підвівся:

— Тут справа ясна, громадяни! Лампи в нас гаснуть, і час пізній. Піднімайте руки, хто «за» колгосп. Тільки хазяї дворів піднімають.

З двохсот сімнадцяти присутніх господарів руки підняли тільки шістдесят сім.

— Хто «проти»?

Жодної руки не піднялось.

— Не хочете записуватись у колгосп? — спитав Давидов, — Значить, правильно товариш Майданников говорив?

— Не ба-жа-ємо! — гугнявив жіночий голос.

— Нам твій Майданников не закон!

— Батьки-діди жили...

— Ти нас не силуй!

І коли вже вщухли вигуки, з задніх рядів, з темряви, освітлюваної спалахами цигарок, чийсь запізнілий, пройнятий злістю голос:

— Нас нема чого заганяти, як дурників! Тобі Титок раз кров пустив, то й ще можна...

Немов нагаєм Давидова хльоснули. Він у страшній тиші з хвилину стояв мовчки, бліднучи, напіврозкривши щербатого рота, потім хрипко крикнув:

— Ти! Ворожий голос! Мені мало крові пустили! Я ще доживу до тієї пори, поки таких, як ти, всіх угробимо. Але, якщо треба буде, я за партію... я за свою партію, за справу робітників усю кров віддам! Чуєш ти, куркульська гадино? Усю, до останньої краплі!

— Хто це бовкнув? — Нагульнов випростався.

Размьотнов зіскочив зі сцени. В задніх рядах хряснула лава, натовп чоловіка з двадцять з галасом вийшов у коридор. Почали підводитися і всередині. Хруснуло, брязнуло скло: хтось видушив шибку. В пробоїну хлинув свіжий вітрець, смерчем закрутилась біла пара.

— Це чи не Тимошка бовкнув! Фрола Рваного...

— Виселити їх з хутора!

— Ні, це Якимко! Тут з Тубянського є козаки.

— Підбурювачі, враг би їх узяв! Вигнати!..

Далеко після півночі скінчилися збори. Говорили і за колгосп і проти до хрипоті, до потьмарення в очах. Подекуди і навіть біля сцени супротивники сходились і брали один одного за барки, доводячи свою правоту. На Кіндраті Майданникові рідний кум його й сусід розірвав до пупа сорочку. Діло мало не

дійшло до рукопашної. Дьомка Ушаков уже кинувся був на підмогу Кіндратові, стрибаючи через лави, через голови тих, що сиділи, але кумів розборонив Давидов. І Дьомка ж перший уїдливо поглузував з Майданникова:

— Ану, Кіндрате, зметикуй, скільки годин орати тобі за подерту сорочку?

— Полічи ти, скільки в твоєї жінки...

— Но-но! Я за такі жарти із зборів виводитиму.

Демид Мовчун мирно спав під лавою в задніх рядах, по-звірному лежачи головою проти вітру, що тяг з-під дверей,— вкутавши голову від зайвого галасу полою сіряка. Літні жінки, прийшовши й на збори з недоплетеними панчохами, куняли, як кури на сідалі, впускаючи клубки й спиці. Багато хто пішов. І коли Аркашка Мінок, який не один раз уже виступав, хотів був іще щось сказати на захист колгоспу, то з горла його вихопилося щось схоже на гусяче ехидне сичання. Аркашка пом'яв кадик, сумно махнув рукою, але все-таки не втерпів і, сідаючи на місце, показав запеклому противникові колгоспу, Миколі Ахвatkіну, щб з ним буде після суцільної колективізації: на обкурений ніготь великого пальця поклав другий ніготь і — хрусь! Микола тільки плюнув, пошепки матюкаючись.

Розділ Х

Кіндрат Майданников йшов із зборів. Над ним угорі згасаючим багаттям жеврів Волосожар. Стояла така тиша, що здалеку чути було, як потріскує, лопаючись від морозу, земля, як шурхотить мерзла гілка. Вдома Кіндрат зайшов на обору до волів, підкинув їм у ясла скупенький оберемок сіна: згадавши, що завтра вести їх на спільну обору, набрав величезний оберемок сіна і вголос сказав:

— Ну, от і розлука надійшла... Поступись, лисий! Чотири роки ми, козак на вола, а віл на козака, робили... І путнього в нас нічого не вийшло. І вам надголось, і мені не дуже ситно. Через це й міняю вас на спільне життя. Ну, чого наставив вуха, ніби й справді розумієш? — Він штовхнув ногою борозенного, одіпхнув рукою його жуючу слиняву пащеку і, стрівувшись очима з ліловим волячим оком, раптом згадав, як ждав він цього вола п'ять років тому. Стара корова тоді прийняла бугая так потай, що ні пастух, ні Кіндрат не бачили. Восени довго не було видно по ній, що вона одбігала. «Яловою залишилася, клята!» — аж холонув Кіндрат, поглядаючи на корову. Але вона починала значіти в кінці листопада, як і всі старі корови,— за

місяць перед отеленням. Скільки разів холодними ночами Кіндрат прокидався, немов від штовхана, і, вступивши в валянки, в самих спідніх біг у хлів дивитись, чи не отелилася. Насідали морози, теля могло замерзнути, як тільки оближе його мати... Під кінець посту Кіндрат майже не спав. Якось Ганна, жінка його, ранком увійшла повеселіла, навіть урочиста:

— Стара жили вже відпустила. Мабуть, уночі буде.

Кіндрат ліг звечора, не роздягаючись, не гасячи вогню в ліхтарі. Сім разів виходив він до корови! І тільки на восьмий, вже перед світанком, ще не відчинивши дверцят у коров'ячий хлів, почув глибокий і важкий стогін, увійшов, корова звільнялася від посліду, а крихітне білонізде телятко, вже облизане, шершаве, жалісно трусилося, шукало похолоднілими губами вим'я. Кіндрат схопив послід, щоб корова його не з'їла¹, а потім підняв телятко на руки і, відігріваючи його теплом свого дихання, кутаючи його в полу сіряка, бігцем поніс до хати.

— Бик! — радісно вигукнув він.

Ганна перехрестилася.

— Слава тобі, господи! Зглянувся милостивий на наші злидні!

А злиднів з однією конячиною хапнув Кіндрат понікуди. І от виріс віл, і добре працював на Кіндрата влітку і в зимовий холод, безліч разів переставляючи свої клешшоваті ратиці по шляхах і ріллі, тягнучи плуга чи гарбу.

Кіндрат, дивлячись на вола, раптом відчув гострий клубок у горлі, різь в очах. Заплакав і пішов з обори, немов йому полегшало від раптової сльози. Решту ночі не спав, курив.

...Як буде в колгоспі? Чи кожний відчує, зрозуміє так, як зрозумів він, що шлях туди — єдиний, що це — неминуче? Що хоч як жалко одвести й віддати на спільні руки худобину, яка зростає вкупі з дітьми на долівці в хаті, а треба вести. І падлюку-жалість цю до свого добра треба душити, не давати їй ходу до серця... Про це думав Кіндрат, лежачи поруч жінки, що похропувала собі, дивлячись у чорні провалля п'єтми невидючими, засліпленими темрявою очима. І ще думав: «А куди ж ягнят, козенят відведемо? Ім же хата тепла потрібна, неабиякий догляд. Як їх, чортенят, розрізняти, коли вони всі майже однакові? Їх і матері плутатимуть, і люди. А корови? Корми як звозити? Втратимо скільки! Що, коли розбредуться люди через тиждень, злякавшись труднощів? Тоді — на шахти, кинувши Гремячий на все життя. Ні при чому жити лишиться».

¹ На Верхньому Дону було поширено повір'я, що коли корова з'їсть послід, молока після цього не можна вживати дванадцять днів. (Прим. автора).

Перед світанком він задрімав. І уві сні йому було трудно й гірко. Нелегко давався Кіндратові колгосп! Із сльозою й кров'ю рвав Кіндрат пуповину, що єднала його з власністю, з волами, з своєю пайкою землі...

Вранці він поснідав, довго писав заяву, болісно морщачи лоба, обрізаного смугою загару. Вийшло:

«Товаришеві Макарові Нагульнову в осередок комуністичної грем'ячівської партії.

З а я в а

Я, Кіндрат Христофорович Майданников, середняк, прошу прийняти мене до колгоспу з моєю жінкою, й дітьми, і майном, і з усією живністю. Прошу допустити мене до нового життя, бо я з ним цілком згодний.

К. Майданников»

— Вступив? — спитала жінка.

— Вступив.

— Худобу поведеш?

— Зараз поведу... Ну, чого ти голосиш, ідолова дурепо? Мало я на тебе слів витратив, умовляв, а ти знову своєї? Ти ж погодилась!

— Мені, Кіндрасю, тільки корови жалко. Я згодна. Тільки ж дуже серце болить...— говорила вона, усміхаючись і фартухом утираючи сльози.

Дивлячись на матір, заплакала і Христинка, менша чотирирічна дівчинка.

Кіндрат випустив з базу корову й волів; накинувши оброть на коня, погнав до річки. Напоїв. Воли повернули були додому, але Кіндрат з закипілою на серці люттю, наїжджаючи конем, перепинив їх, погнав до сільради.

З вікон, не відходячи, дивилися жінки, козаки позирали через тини, не показуючись на вулицю. Ніяково стало Кіндратові! Але, повернувши за ріг, побачив він коло сільради величезний, як на ярмарку, гурт — волів, коней, овець. З сусіднього провулка вигулькнув Любишкін. Він тяг на налігачі корову, за коровою поспішало теля з мотузком на шії.

— Давай їм хвости зв'яжемо та поженемо вкупі,— спробував пожартувати Любишкін, а сам був якийсь задумливий, суворий. Йому на велику силу вдалося вивести корову, свіжа подряпина на щоці про те свідчила.

— Хто це тебе дряпнув?

— Гріха не पोताю: жінка! Жінка-чортяка кинулась за коро-ву.— Любишкін засунув у рот кінчик вуса, невдоволено цідив: — Пішла в наступ, як танка. Таке в нас кроворозлиття вийшло коло базу, сусіди тепер засміють. Кинулась з чаплією, не повіриш? «А,— кажу,— червоного партизана бити? Ми,— кажу,— генералам і то духу давали!» — та смик її за коси. Збоку хто дивився, йому, мабуть, спектакля...

Від сільради рушили на Титкове подвір'я. Зранку ще дванадцять середняків, надумавшись за ніч, принесли заяви, пригнали худобу.

Нагульнов з двома телярами в Титковому дворі тесав вільхи на ясла. На перші громадські ясла в Гремячому Лозі.

Розділ XI

Кіндрат довго довбав плішнею мерзлу землю, копав ямки для стояків. Поряд з ним старався Любишкін. У Павла з-під чорної пахаи, навислої, як грозова хмара, котився піт, обличчя паленіло. Вищиряючись, він із силою люто гатив плішнею, грудки й дрібні крихти мерзлої землі летіли вгору і врозсіп, дрібно постукуючи по стінах. Ясла нашвидку збили, загнали в хлів оцінених комісією двадцять вісім пар волів. Нагульнов, у самій лише захисного кольору сорочці, що прилипла до спітнілих лопаток, увійшов у хлів.

— Помахав сокирою, і вже сорочку хоч викрути? Поганий з тебе роботяга, Макаре! — Любишкін похитав головою.— Дивись, як я! Гах! Гах!.. Плішня в Титка добра... Гах!.. Та ти кожушка швидше надівай, а то прохолонеш, і копита набік!

Нагульнов накинув кожушка. Зі щік поволі сходили кров'яно-червоні плями рум'янцю.

— Це через гази. Як попрацюю або нагору сходити — зараз же задихаюсь, серце застукотить... Останній стояк? Ну, і добре! Глянь, яке в нас господарство! — Нагульнов повів гарячково блискучими очима по довгому ряду волів, які вистроїлись над бовними яслами, що пахли свіжим тесаним деревом.

Поки на оборі розміщували корів, прийшов Размьотнов з Дьомкою Ушаковим. Відкликав Нагульнова набік, схопив його за руку.

— Макаре, друже, за вчорашнє, не сердься... Наслухався я дитячого плачу, свого хлопчика згадав, ну й защеміло...

— Защеміти б тебе, чорта жалісливого!

— Ну, годі! Я вже по очах твоїх бачу, що гнів на мене прохолов.

— Годі тобі, базікало! Куди прямуєш? Сіно треба звозити, Давидов де?

— Він із Мінком заяви до колгоспу розглядають у сільраді. А я йду... У мене ж один куркульський двір залишився цілий. Семена Лапшинова...

— Прийдеш, знову будеш?..— Нагульнов усміхнувся.

— Годі тобі! Кого б мені з людей узяти? Таке робиться, переплуталось усе, як у бою! Худобу тягнуть, сіно везуть. Дехто вже насіння привіз. Я їх відіслав назад. Вже потім до насіння візьмемось. Кого б на підмогу взяти?

— Он Кіндрата Майданникова. Кіндрате! Ану йди сюди. Піді-но ось з головою розкуркулювати Лапшинова. Не боїшся? А то деякі не хочуть, є такі совісні, як-от Тимофій Борщов... Лизати йому не совісно, а награбоване забрати — совість озивається...

— Ні, чого ж не піти? Я піду. Охотою.

Підійшов Дьомка Ушаков. Утрюх вийшли на вулицю. Раз-мьотнов, поглядаючи на Кіндрата, спитав:

— Ти чого насупився? Радіти треба, глянь, як хутір ожив, наче мурашник заворушився.

— Не поспішай радіти. Трудно буде,— сухо озвався Кіндрат.

— Чого?

— І з сівбою, і з доглядом за худобою. Бачив он: трое роблять, а десятеро під тинном навпочіпки сидять, цигарки крутять...

— Усі робитимуть! Це попервах. Кусати нічого буде — поба-чиш, менше куритимуть.

На повороті, поставлені руба, стирчали сани. Побіч лежала купа розсипаного сіна, валялись обламани копили. Розпряжені воли жували яскраво-зелений на снігу пирій. Молодий хлопець — син Семена Куженкова, що вступив до колгоспу,— ліниво підгортав сіно вилами-трійчаками.

— Чого це ти, як неживий, валандаєшся? Я в твої роки мов на гвинтах був! Хіба так працюють! Ану дай сюди вила! — Дьомка Ушаков вихопив з рук усміхненого парубка вила і, крєкнувши, попер навису цілу копицю.

— Як же це ти перскинувся? — оглядаючи сани, спитав Кіндрат.

— Під косогір занесло і вдарило, не знаєш як?

— Ну, катай по сокиру, візьми он у Донецькових.

Сани підняли, затесали і вставили копили. Дьомка акуратно вивершив хуру, обчесав граблями.

— Куженков ти, Куженков! Бити б тебе мазаною лозиною та плакати не давати. Он глянь, скільки воли сіна натолочили!

А ти б узяв оберемочок, кинув би їм коло тину, і хай би їли. Хто ж так бродити пускає?

Парубок засміявся, рушив волами.

— Воно теперечки не наше, колгоспне.

— Бачили ви такого сучого сина? — Дьомка очима, що роз'їхались в різні боки, оглянув Кіндрата й Размьотнова і непристойно вилаявся.

Поки в Лапшинова робили опис, у двір наскодилося чоловіка з тридцять народу. Переважали жінки-сусідки, козаків було мало. Коли Лапшинову, високому клинобородому сивому старикові, запропонували покинути дім, в юрбі, що збилася в курені, почалось шепотіння, тиха розмова:

— А чого ж! Наживав, наживав, а зараз іди з двору.

— Не дуже весела пісня...

— Ото йому, мабуть, жалко! Га?

— Усякому свій біль болить.

— Мабуть, не до смаку тепер, а як сам за старого прижиму забирав за борги у Трифонова майно, про це не думав.

— Як гукнеться...

— Так йому, чортяці, цапові бородатому, і треба! Сипнули жару під хвіст!

— Гріх, молодички, з чужої біди радіти. Вона, може, своя — ось-ось.

— Де там у чорта! Наше майно — каміння одно. Дуже не наживешся!

— Торік за те, що косарку на два дні дав, здер з мене як з липки, десять карбованців. А це — совість?

Люди здавна вважали, що Лапшинов має грошенята. Знали, що ще перед війною був у нього чималий статок, бо старий не гребував і позичати під великий процент, і крадене нишком скуповувати. Один час уперто подейкували, що на базу в нього переховувались крадені коні. До нього часом, здебільшого ночами, навідувались цигани, ліверанти-купці. Нібито через жилаві руки Лапшинова йшли коні злодійським широким трактом на Царицині, Таганрог і Урюпинську. Хуторові достеменно було відомо, що Лапшинов за старих часів разів зо три на рік возив міняти в станицю катеринки¹ на золоті імперіали². В 1912 році його навіть намагалися «подержати за гаманець», проте Лапшинов — старик кремезний і дужий — відбився від грабіжників

¹ Катеринка — паперові гроші — сто карбованців — з портретом Катерини II.

² Імперіал — десять карбованців золотом у дореволюційній Росії.

здоровезною ломакою і втік верхи. Але він і сам нагоди не минав: ловили його в степу з чужими копами — це замолоду, а під старість став він і зовсім на чуже ласий: брав усе, що погано лежало. А скупий був такий, що, бувало, поставить у церкві копійчану свічку перед образом Миколи Мирлікійського, трохи погорить — Лапшинов підійде й загасить, перехреститься, засуне в кишеню. Так одну свічку, бувало, рік ставить, а тим, хто докоряв йому за таку надмірну ошадність і байдужість до бога, відповідав: «Бог розумніший за вас, дурнів. Йому не свічки треба, а пошани. Богові ні для чого мені збитків завдавати. Він навіть бичем шмагав тих, що торгували в церкві».

Лапшинов спокійно зустрів звістку про розкуркулювання. Йому нічого було боятися. Усі цінності були заздалегідь захищені і віддані в надійні руки. Він сам допомагав складати опис майна, на свою стару, що голосила, грізно притупнув ногою, а через хвилину смиренно говорить:

— Не голоси, жінко, на наші страждання зглянься господь. Він, милостивий, усе видить...

— А він не видить того, куди ти нового кожуха запроторив? — серйозно, в тон хазяїнові, питає Дьомка.

— Якого кожуха?

— А того, в якому ти минулої неділі до церкви ходив.

— Не було у мене нового кожуха.

— Був і зараз десь спасається!

— Що ти, Дементію, перед богом кажу — не було!

— Бог покарає, діду! Він тебе торохне!

— І от тобі Христос, даремно ти оце... — хрестився Лапшинов.

— Гріх на душу береш! — Дьомка підморгнув у юрбу, стараючись викликати в жінок і козаків усмішки.

— Не винний я перед ним, істинне слово!

— Приховав же кожуха? Відповіси на страшному суді!

— Це за свого кожуха?! — скипів, не стримавшись, Лапшинов.

— За приховання відповіси!

— Ото бог, мабуть, такого розуму, як ти, пустомолот! Він у ці діла і втручатися не буде!.. Нема кожуха! Совісно тобі з старого глузувати. Перед богом і людьми совісно!

— А тобі не совісно було з мене за дві мірки проса, що я на насіння брав, три мірки взяти? — спитав Кіндрат.

Голос у нього був тихий і хрипливатий, у загальному галасі майже не чутий, але Лапшинов обернувся на нього з юнацькою жвавистю.

— Кіндрате! Статечний твій родитель був, а ти... Ти хоч

пам'ятав би про нього та не грішив! У святому письмі сказано: «Хто падає, того не пхай»,— а ти як робиш? Коли я з тебе три мірки за дві взяв? А бог? Адже він усе бачить!..

— Він хотів би, щоб йому, ідоліві голоштанному, даром просце віддали! — несамовито закричала Лапшиниха.

— Не галасуй, жінко! Господь терпів і нам велів. Він, страдник, тернового вінка надів і плакав кривавими слізьми...— Лапшинов утер мутну сльозинку рукавом.

Жінки притихли, почали зітхати. Размьотнов, скінчивши писати, суворо сказав:

— Ну, діду Лапшинов, вимітайся звідси. Сльоза твоя не дуже жалісна. Багато ти людей покривдив, а тепер ми самі тобі прикорт даємо, без бога. Виходьте!

Лапшинов узяв за руку свого недорікуватого, придуркуватого сина, надів йому на голову тривух, вийшов з хати. Юрба ринула слідом. На подвір'ї старий став навколішки, спочатку постеливши на снігу полу кожушка. Перехрестив хмурного лоба й доземно вклонився на всі чотири сторони.

— Иди! Иди! — наказував Размьотнов.

Але юрба глухо загула, почувалися вигуки:

— Дайте хоч з рідним обійстям попрощатися!

— Ти не дурій, Андрію! Людина одною ногою в домовині, а ти...

— Йому б, за таке його життя, обома треба туди залізити! — крикнув Кіндрат.

Його перебив старий титар Гладилін:

— Видобрюєшся перед властю? Бити вас, отаких, треба!

— Я тебе, сиводуший, так ударю, що й дорогу додому забудеш!

Лапшинов кланявся, хрестився, говорив голосно, щоб чули всі, зворушував жалісливі жіночі серця.

— Прощайте православні! Прощайте, рідні! Дай вам, боже, на здоров'я... користуйтеся моїм кровним. Жив я, чесно трудився...

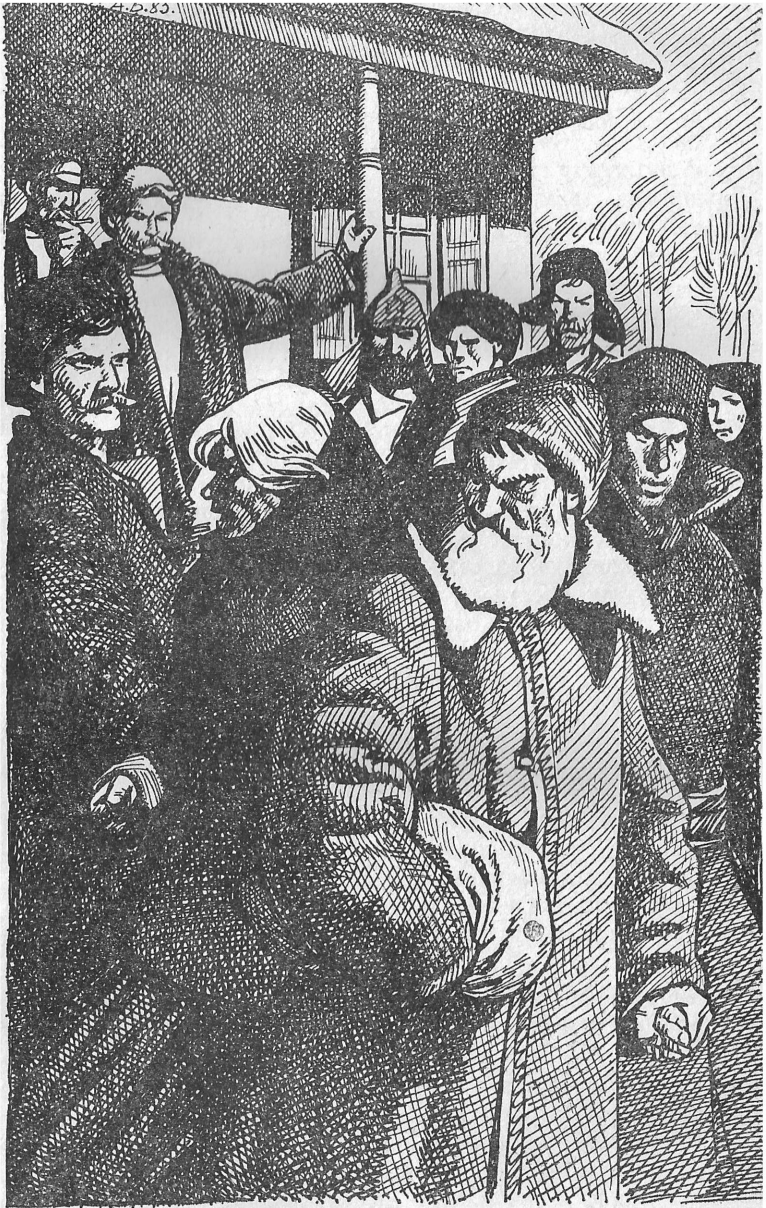
— Крадене купував! — підказував з ганку Дьомка.

— ...в поті чола добував хліб насущний...

— Людей розоряв, процент лупив, сам крав, кайся! Взяти б тебе за матню, собачий блуд, та об землю!..

— ...насущний, кажу, а тепер, на старість...

Жінки захлюпали носами, потягли до очей ріжки хусток. Размьотнов тільки-но хотів підвести Лапшинова й виштовхати його з двору, він уже крикнув був: «Ти не агітуй, а то...», як на ганку, де стояв, спершись на поручні Дьомка, раптом зчинився галас, метушня...

Лапшиниха вискочила з кухні, несучи в одній руці кошика з насидженими гусячими яйцями, а в другій — принішклу, засліплену снігом і сонцем гуску. Дьомка легко взяв у неї кошика, але за гуску Лапшиниха вцепилася обома руками.

— Не займай, по-га-нець! Не займай!

— Колгоспна теперечки гуска!..— загорлав Дьомка, вхопившись за витягнуту гусячу шию.

Лапшиниха тримала гусячі ноги. Вони смикали кожне до себе, люто тягаючи одне одного по ганку.

— Віддай, косоокий!

— Я тобі віддам!

— Пусти, кажу!

— Колгоспна гуска!..— задихаючись, вигукнув Дьомка.— Вона нам на весну гусенят... висидить!.. Ви своє від'їли...

Розпатлана Лапшиниха, впираючись у східець валянком, тягла до себе, бризкала слиною. Гуска, закричавши спочатку не своїм голосом, замовкла,— видно, Дьомка занадто здушив її горло,— але й далі з шаленою швидкістю біла крилами. Білий пух і пір'я, мов лапаний сніг, закружляли над ганком. Здавалося: ще одна мить, і Дьомка подужає, видере напівживу гуску з кощавих рук Лапшинихи, та саме в цей момент неміцна гусяча шня, тихо хруснувши хребцями, урвалася. Лапшиниха, накрившись підтичкою через голову, загуркотіла з ганку, лунко перелічуючи східці. А Дьомка, зойкнувши з несподіванки, з одною гусячою головою в руках впав на кошик позад себе, давлячи насиджені гусячі яйця. Вибух нечуваного реготу оббив крижані бурульки з стріхи. Лапшинов устав з колін, натяг шапку, люто сіпнув за руку свого слинявого, до всього байдужого сина, майже бігом потяг його з двору. Лапшиниха встала, чорна від люті й болю. Обтрушуючи спідницю, вона потяглася була до обезглавленої гуски, яка ще сіпалася коло східців, але жовтий хорт, що крутився біля ганку, побачивши, як з гусячої шиї цівкою б'є кров, раптом стрибнув, наїживши на спині шерсть, і з-під носа в Лапшинихи вихопив гуску, поволік її по двору під свист і тюкання хлопчаків.

Дьомка, кинувши вслід Лапшинисі гусячу голову, яка все ще дивилася на світ навіки здивованим оранжевим оком, пішов до хати. І довго ще над двором і провулком висів різноголосий, вибухами, сміх, турбуючи і полохаючи на сухому хмизі горобців,

Життя в Гремячому Лозі стало дибки, як норовистий кінь перед трудною перепорою. Козаки вдень збирались по провулках і в куренях, сперечалися, розмовляли про колгоспи, робили усякі припущення. Збори скликалися чотири дні поспіль щовечора і тривали до третіх півнів.

Нагульнов за ці дні схуд немов після довгої і тяжкої хвороби. Але Давидов, як і перше, зберігав зовнішній спокій, тільки гостріше залягли у нього над губами на обох щоках глибокі уперті зморшки. Він якось зумів і в Размьотнова, що звичайно легко запалювався і так само легко піддавався паніці, вселити впевненість. Андрій ходив по хутору, оглядаючи спільні бази для худоби, з улевненою усмішкою, що грала в зіснуватих його очах. Аркашці Мінкові, що до виборів правління колгоспу стояв на чолі колгоспної влади, частенько говорить:

— Ми їм роги поскручуємо! Всі будуть у колгоспі.

Давидов послав до райкому кінного гінця з повідомленням про те, що до колгоспу залучено поки що тільки тридцять два проценти, але що робота по залученню до колгоспу триває далі ударними темпами.

Куркулі, виселені з своїх куренів, перебралися до своїх родичів і близьких людей. Фрол Рваний, вирядивши Тимофія прямо в округ до прокурора, жив у приятеля свого Борщова, того самого, що на зборах бідноти колись odmовився голосувати. У Борщова в тісній хаті збирався куркульський актив.

Звичайно вдень, аби забезпечити себе від підслухувань та підглядання, сходились до Борщова по одному, по двоє, пробираючись задвірками й токами, щоб не впадало людям у вічі, щоб не привернути уваги сільради. Приходив Гаєв Давид і бувалий пройденсвіт Лапшинов, що став після розкуркулення «Христа ради юродивим», зрідка з'являвся Яків Лукич Островнов намащувати ґрунт. Прибивався до «штабу» й дехто з середняків, котрі рішуче стали проти колгоспу,— Микола Люшня та інші. Крім Борщова, було навіть двоє з бідноти: один — високий, безбровий козак Атаманчуков Василь, завжди мовчазний, голий, мов яйце, обстрижений і вибритий, другий — Хопров Микита, артилерист гвардійської батареї, що служив з Подтютьковим і в громадянську війну весь час ухилявся від служби, але в 1919 році потрапив-таки на службу в каральний загін калмика полковника Аштимова. Це й визначило дальше життя Хопрова за Радянської влади. Троє людей у хуторі — Яків Островнов з сином і старий Лапшинов — бачили його під час відступу 1920 року в Кушівці в каральному загоні Аштимова з білою смужкою

підхорунжого на погоні, бачили, як він з трьома козаками-калками гнав заарештованих робітників залізничного депо до Аштімова на допит... Бачили... І що ж то за життя настало у Хопрова, коли він, повернувшись з Новоросійська до Грем'ячого Логу, дізнався, що Островнови і Лапшинов залишилися живі! Скільки страху зазнав грудистий гвардійський батареєць в люті на розправу з контрою роки! І він, хто під час кування вдержував будь-якого коня, взявши його за копито задньої ноги, — тремтів, як убитий заморозком пізній дубовий листок, коли зустрічав Лапшинова і той лукаво усміхався. Лапшинова він боявся більше, ніж будь-кого іншого. Зустрічався, хрипів, насилу ворухачи губами:

— Дідусю, не дай пропасти козацькій душі, не виказуї!

Лапшинов з удаваним обуренням заспокоював:

— Що ти, Микито! Христос з тобою! Та хіба ж я хреста на гайтані не ношу? А спаситель як навчав: «Пожалій ближнього, як самого себе». І в думці не май, не скажу! Ріж — кров не тече. У мене так... Тільки й ти ж підсоби, коли що... На зборах там, може, хто проти мене або власть чіпляється буде... Ти оборони при нагоді... Рука руку мие. А хто меча звів, від меча хай і гине. Так же? А ще я хотів тебе просити, щоб підсобив обертись мені. Сина мені бог дав несповна розуму, він не помічник, чоловіка наймати — дорого...

Рік у рік «підсобляв» Лапшинову Микита Хопров: задурно орав, волочив, пхав у лапшиновську молотарку лапшиновську пшеницю, стоячи за барабанщика. А потім приходив додому, сідав до столу, ховав у чавунних долонях своє широке рудове обличчя, думав: «Доки ж отак? Уб'ю!»

Островнов Яків Лукич не дошкуляв просьбами, не загрожував, знав, що як попросить коли, то й більшого чого, не тільки пляшки горілки, не посміє відмовити Хопров. А горілку попивав Яків Лукич у нього-таки частенько, незмінно дякуючи:

— Спасибі за частування.

«Захлинувся б ти нею!» — думав Хопров, з ненавистю стискаючи під столом півпудові гирі-кулаки.

Половцев і досі жив у Якова Лукича в маленькій світлиці, де раніше проживала стара Островниха. Вона перейшла на під, а Половцев у її кімнатці курив майже безперестанку, витягшись на куцій лежанці, впершись босими жилавими ногами в гарячий камінь. Уночі він часто ходив по сонному домі (ні одні двері не рипнуть, дбайливо змащені в завісах гусячим салом). Іноді, накинувши кожушка, загасивши цигарку, йшов навідатись до коня, захищеного в половнику. Застояний кінь зустрічав його тремтячим приглушеним іржанням, наче знав, що не

час виявляти свої почуття повним голосом. Хазяїн гладив його руками, мацав суглоби ніг своїми негнучкими, залізними пальцями. Яюсь, особливо темної ночі, вивів його з половника й охляп поскакав у степ. Повернувся перед світанком. Кінь був мокрий, немов вимитий потом, часто носив боками, здригався важким уривчастим тремтінням. Якову Лукичу Половцев уранці сказав:

— Був у своїй станиці. Шукають мене там... Козаки готові і чекають лише наказу.

Це з його намови, коли вдруге скликані були загальні збори грем'ячівців у справі колгоспу, Яків Лукич виступив із закликом вступати в колгосп і неказанно порадував Давидова своєю розумною, поважною промовою і тим, що після слів авторитетного в хуторі Якова Лукича, який заявив про свій вступ у колгосп, була подана одразу тридцять одна заява.

Добре говорив Яків Лукич про колгосп, а другого дня, обходячи двори, частував на гроші Половцева надійних, настроєних проти колгоспу середняків, підпивши й сам трохи, говорив інше:

— Чудний ти, голубе! Мені більше, ніж тобі, треба в колгосп вступати і говорити проти не можна. Я жив справно, можуть обкуркулити, а тобі чого туди пертися? Ярма не бачив? У колгоспі тебе, брат, так загнуждають, світу не побачиш! — І тихенько починав розповідати вже вивчене напам'ять про майбутнє повстання, про усупільнення жінок і, коли виявлялося, що співрозмовець піддається, що він зопалу готовий на все,—умовляв, упрощував, погрожував розправою, коли з-за кордону прийдуть «наші», і під кінець добивався свого: виходив, заручившись згодою на вступ до «спілки».

Все йшло добре і до ладу. Навербував Яків Лукич близько тридцяти козаків, якнайсуворіше попереджаючи, щоб ні з ким не говорили про вступ у «спілку», про розмову з ним. Але яюсь пішов докінчувати справу в куркульський штаб (на розкуркулених і на тих, що групувалися коло них, була в нього і в Половцева непохитна надія, через те залучення їх, як справу легку, залишено було наслідок), і тут уперше трапилася в нього осічка... Яків Лукич, загорнувшись в сіряк, прийшов до Борщова надвечір. В нежилій світлиці топилась підземка¹. Всі були тут. Хазяїн — Тимофій Борщов, стоячи навколішках, совав у отвір підземки дрібно наламанний хмиз, на лавах, на звалених у кутку їстівних гарбузах, розмальованих, немов георгіївські стрічки, оранжевими й чорними смугами, сиділи Фрол

¹ Підземка — низенька грубка.

Рваний, Лапшинов, Гаєв, Микола Люшня, Атаманчуков Василь і батареєць Хопров. Спиною до вікна стояв Тимофій — син Фрoла Рваного, що тільки сьогодні повернувся з округу. Він розповідав про те, як суворо зустрів його прокурор, як хотів, замість розглядати скаргу, арештувати його й відправити назад у район. Яків Лукич увійшов, і Тимофій замовк, але батько підбадьорив його:

— Це наша людина, Тимоше. Ти його не лякайся.

Тимофій докінчив оповідати; поблизкуючи очима, сказав:

— Життя таке, що коли б оце банда була, сів би на коня й почав би комуністам кров пускати!

— Тісне життя стало, тісне...— підтвердив і Яків Лукич.— Та воно, коли б на цьому скінчилося, ще б слава богу...

— А якого ж іще лиха ждати? — розлютився Фрол Рваний.— Тебе не зачепило, от тобі й добре, а мене вже хліб починає їсти. Жили з тобою майже однаково за царя, а от зараз ти як обмитий, а з мене останні валянки зняли.

— Я не про те, боюсь, коли б чого не вийшло...

— Чого ж?

— Війна коли б...

— Дай-но, господи! Сподоби, святий Єгорій Победоносце! Хоч би й зараз! І сказано в писанні апостола...

— З кілками б пішли, як вешенці в дев'ятнадцятому році!

— Жили з живих тягнув би, ех, гм-м-м!

Атаманчуков, поранений у горло під станицею Філоновською, говорив, як на пастушу дуду грав,— невиразно й тонко:

— Народ осатанів, зубами гризтимуть!..

Яків Лукич обережно натякнув, що в сусідніх станицях неспокійно, що нібито навіть подекуди комуністів вже навчають уму-розуму, по-козацькому, як за старих часів учили небажаних, прихильних до Москви отаманів, а вчили їх просто — в мішок головою та в воду. Говорив тихо, розмірено, обдумуючи кожне слово. Мимохідь зауважив, що неспокійно скрізь по Північно-Кавказькому краю, що в низових станицях уже усупільнені жінки, і комуністи перші сплять з чужими жінками відкрито, і що на весну має бути десант. Про це, мовляв, сказав йому знайомий офіцер, полчанин, що проїздив тиждень тому через Гремячий. Потаїв тільки одне Яків Лукич, що цей офіцер і досі переховується в нього.

Микита Хопров, що доти мовчав, спитав:

— Якове Лукичу, ти скажи от про що: ну, гаразд, повстанемо ми, переб'ємо своїх комуністів, а потім? З міліцією хай ми впораємося, а як зі станції рушать на нас армійські частини, тоді що? Хто ж нас проти них поведе? Офіцерів нема, ми — тем-

ні, по зірках дорогу вгадуємо... А на війні ж частини не навманя ходять, вони на плантах шляхів шукають, карти по штабах рисують. Руки в нас будуть, а голови нема.

— І голова буде! — палко запевняв Яків Лукич. — Офіцери об'являються. Вони ж таки вченіші за червоних командирів. Із старих юнкерів виходили в начальство, благородні науки перевчили. А в червоних які командири? От хоч би нашого Макара Нагульнова взяти. Голову одрубати — це він може, а сотню хіба йому водити? Та нізащо в світі! Чи він у картах дуже тямить?

— А звідки ж офіцери об'являться?

— Молодиці їх народять! — розлютився Яків Лукич. — Ну, чо-го ти, Микито, причепився до мене, як реп'ях до овечого курдюка? «Звідки, звідки!» А я хіба знаю звідки?

— З-за кордону прийдуть. Неодмінно прийдуть! — запевняв Фрол Рваний і, наперед смакуючи переворот, криваву насолоду помсти, від задоволення роздував одну віцілілу ніздрю, з хлюпанням всмоктував нею прокурене повітря.

Хопров устав, пхнув гарбуза ногою і, погладжуючи руді широкі вуса, значливо сказав:

— Так-то воно так... Тільки козаки стали теперечки вчені. Їх бито не раз до смерті за повстання. Не підуть вони. Кубань не підтримає...

Яків Лукич посміхався в сивіючі вуса, твердив:

— Підуть, як одна душа! І Кубань уся вогнем спалахне... А в бійці так: оце я знизу, лопатками землю вдавлюю, а глян, за якийсь час уже зверху на ворогові лежу, товчу його.

— Ні, братця, як хочете, а я на це не згодний! — похоловши від припливу рішучості, заговорив Хопров. — Я проти власті не повстаю й іншим не раджу! І ти, Якове Лукичу, даремно людей підбурюєш на такі штуки... Офіцер, котрий у тебе ночував, він — чужа, темна людина. Він скаламутить воду — і геть подається, а нам знову виборсуватись. В цю війну вони нас штовхнули супроти Радянської влади, козакам понашивали лички на погони, понапікали з них скороспілих офіцерів, а самі в тили подалися, в штаби, з тонконогими баришнями гуляти... Пам'ятаєш, як діло дійшло до розплати, хто за спільні гріхи платив? В Новоросійському червоні на пристані калмикам голови рубали, а офіцери та інші благородні на пароплавах тим часом пливли в чужі теплі краї. Вся Донська армія, як отара овець, товклася в Новоросійському, а генерали?.. Ех! Та я ще хотів до речі спитати: цей «ваше благородіє», що ночував, зараз не в тебе рятується? Разів зо два примічав я, що ти в половник воду в цеберці носиш... Навіщо б, думаю, Лукичеві воду туди носити, якого він там чорта напуває? А потім якось чую — кінь заїржав.

Хопров з насолодою спостерігав, як під колір сивуватих вусів стає обличчя у Якова Лукича. Запанувало загальне збентеження й переляк. Люта радість розпирала груди Хопрова, він кидав слова,— немов збоку чув свій голос, наче це говорив хтось інший.

— Ніякого офіцера у мене нема,— глухо сказав Яків Лукич.— Іржала моя кобилка, а води в половник я не носив, помії хіба коли... Кабан у нас там...

— Голос твоєї кобиличини я знаю, не обманеш! Та мені що? Я у вашій справі не учасник, а ви собі думайте...

Хопров надів папаху, оглядаючись на всі боки, пішов до дверей. Йому заступив дорогу Лапшинов. Сива борода його трусилась, він, якимось химерно присідаючи, розводячи руками, спитав:

— Виказувати йдеш, юдо? Проданий? А коли сказати, що ти в каральному, з калмиками...

— Ти, діду, не гавкай!— з холодною люття заговорив Хопров, підносячи на рівень лапшиновської бороди свій литий кулак.— Я сам спочатку себе викажу, так і розповім: був у карателях, був підхорунжим, судить... Але-е-е і ви глядіть! І ти, стара петля кобиляча...— Хопров задихався, в широких грудях у нього хрипіло, як у ковальському міху.— Ти з мене кров усю висмоктав! Хоч раз і над тобою навтішатися!

Не розмахуючись, просто ткнувши, він ударив Лапшинова в обличчя і вийшов, грюкнувши дверима, не глянувши на старого, що впав коло одвірка. Тимофій Борщов приніс порожнє відро. Лапшинов став над відром навколішки. Чорна кров цебеніла з його ніздрів, немов з розтятої вени. В розгубленій тиші чути було тільки, як схлипує, скрегоче зубами Лапшинов та цідяться, дзвенять по стінці відра, збігаючи з його бороди, струмочки крові.

— От тепер ми пропали як стій!— сказав багатосімейний розкуркулений Гаєв.

І зараз же сховився Микола Люшня, не попрощавшись, не надівши шапки, гайнув із хати. За ним поважно вийшов Атаманчуков, тоненько й хрипливато сказавши на прощання:

— Треба розходитись, а то добра не діждеш.

Кілька хвилин Яків Лукич сидів мовчки. Серце в нього, здавалося, розпухло й підкотилося до горла. Важко стало дихати. Навально біла в голову кров, а на лобі виступив холодний піт. Він устав, коли вже майже всі пішли, гидливо обходячи Лапшинова, що схилився над відром, тихо сказав Тимофіїві Рваному:

— Ходім зі мною, Тимофію!

Той мовчки вдягнув піджака, надів шапку. На хуторі гасли останні вогні.

— Куди ж підемо? — спитав Тимофій.

— До мене.

— Чого?

— Потім довідаєшся, давай швидше.

Яків Лукич навмисне пройшов повз сільраду, — там не світилося, темрявою зяяли вікна. Увійшли на баз до Якова Лукича. Біля ганку він спинився, торкнув рукав Тимофієвого піджака.

— Зажди трошки тут. Я тебе тоді покличу.

— Добре.

Яків Лукич постукав, невістка витягла з скобля засув.

— Ти, тату?

— Я.— Він щільно причинив за собою двері; не заходячи, постукав у двері світлички. Хрипливатий басок спитав:

— Хто?

— Це я, Олександрє Онисимовичу. Можна?

— Заходь.

Половцев сидів коло столика проти запнутого чорною хусткою вікна, щось писав. Списаний аркуш накрит своєю великою жилавою долонею, повернув лобату голову.

— Ну, що? Як справи?..

— Погано... Біда!

— Що? Кажи швидше!..— Половцев схопився, сунув списаний аркуш у кишеню, поквалливо застєбнув комір толстовки і, наливаючись кров'ю, червопіючи, нахилився, весь зосереджений, напружений, як великий хижий звір перед стрибком.

Яків Лукич плутано розказав йому, що трапилось. Половцев слухав, не промовивши й слова. З глибоких западин важко зблизька дивилися на Якова Лукича його голубуваті очиці. Він поволі випростувався, стискав і розтуляв кулаки, нарешті страшно скривив вибриті губи, ступив до Якова Лукича.

— Па-а-адлюка! Що ж ти, потворо сива, занাপастити мене хочеш?! Справу хочеш занাপастити? Ти її вже наполовину занাপастив своєю дурною необачністю! Я тобі як наказував? Як я то-бі на-ка-зу-вав? Спочатку треба було по одному вивідати настрої усіх. А ти — як бугай з кручі!..— Його приглушений, басовитий, булькаючий шепіт примушував Якова Лукича бліднути, завдавав ще більшого жаху і замішання.— Що тепер робити? Він уже повідомив, цей Хопров? Га? Ні? Та говори ж, пеньок грем'ячівський! Ні? Куди він пішов, ти про-жив?

— Ні... Олександрє Онисимовичу... милостивцю, ми пропали теперечки! — Яків Лукич ухопився за голову. По брунатній щощі його на сивуватий вус, лоскочучи, скотилася сльозинка.

Але Половцев тільки зубами скреготав.

— Ти! Бабська... Треба діяти, а не... Син твій дома?

— Не знаю... я привів із собою людину.

— Кого?

— Син Фрола Рваного.

— Ага. Нащо привів?

Вони зустрілися очима, зрозуміли один одного без слів. Яків Лукич перший одвів очі, на запитання Половцева: «Чи надійний хлопець?» — тільки мовчки кивнув головою. Половцев люто зірвав з цвяха свій кожушок, витяг з-під подушки свіжопрочищений нагап, крутнув барабан, і в дірках гнізд блискучим колом засяяв нікель вдавлених у гільзи кульових головок. Застібаючи кожушка, Половцев чітко, як у бою, командував:

— Візьми сокиру. Веди найкоротшим шляхом. Скільки хвилин ходу?

— Тут недалечко, дворів через вісім...

— Сім'я у нього?

— Тільки жінка.

— Сусіди близько?

— З одного боку — тік, з другого — садок.

— Сільрада?

— До неї далеко...

— Пішли!

Поки Яків Лукич ходив по сокиру до дровітні, Половцев лівою рукою стиснув Тимофіїві лікоть, неголосно сказав:

— Без заперечень слухатись мене! Підемо туди, і ти, хлопче, зміни голос, скажи, що ти черговий виконавець із сільради, що до нього папірець. Треба, щоб він сам відчинив двері.

— Ви глядіть, товаришу, як вас... не знайомий з вами... Цей Хопров, як бугай, дужий, він, якщо не остережетесь, може так загилити голим кулаком, що... — розв'язно заговорив був Тимофій.

— Замовкни! — обірвав його Половцев і простяг руку до Якова Лукича: — Дай-но сюди. Веди.

Ясенове топоріще, нагріте й вогке від долоні Якова Лукича, засунув під кожушок за пояс шароварів, звів коміра.

Провулком ішли мовчки. Поруч кремезної, великої постаті Половцева Тимофій був як підліток. Він ішов поруч осавула, що ступав перевальцем, настирливо зазираючи йому в обличчя. Але темрява і зведений комір заважали...

Через тин перелізли на тік.

— Іди по сліду, щоб один слід був,— пошепки наказав Половцев.

По незайманому снігу пішли вовчою низкою, крок у крок. Біля хвіртки в двір Яків Лукич притиснув долоню до лівого боку, тоскно прошепотів:

— Господи...

Половцев показав на двері.

— Стукай!..— швидше догадався по губах його, ніж почув Тимофій.

Тихенько клацнув клямкою, і ту ж мить почув, як несамовито шкребуть, рвуть застібки на козушку пальці чужого чоловіка в білій папасі, що став праворуч дверей. Тимофій постукав ще раз. З жахом дивився Яків Лукич на собаку, яке вилазило з-під букаря, що стояв просто серед подвір'я. Але змерзле цуцення безгололо дзявкнуло, заскавчало, подалося до вкритого очеретом льоху.

Додому Хопров прийшов обтяжений думками, поки йшов, трохи заспокоївся. Жінка дала йому повечеряти.

Він їв неохоче, сумовито сказав:

— Я б зараз, Маріє, кавуна солоного з'їв.

— На похмілля, чи що? — усміхнулася вона.

— Ні, я не пив сьогодні. Я завтра, Машуню, заявляю власті, що був у карателях. Мені несила більше так жити.

— Ох, і видумав! Та чого це ти сьогодні запаморочений якийсь? Я не доберу.

Микита усміхнувся, посмикуючи широкого рудого вуса, і, вже лягаючи спати, знову серйозно сказав:

— Ти мені сухарів наготуй або прісних коржів спечи. На відсидку я піду.

А потім довго, не слухаючи умовлянь дружини, лежав з розплющеними очима, думав: «Заявлю про себе і про Островнова, хай і їх, чортів, посадять! А мені що ж буде? Не розстріляють же? Відсиджу років зо три, дрівець на Уралі порубаю і вийду звідти чистим. Тоді вже ніхто не докорятиме за минуле. Ні на кого робити за свій гріх більше не буду. Скажу по совісті, як потрапив до Аштимова. Так і скажу: мовляв, рятувався від фронту, кому лоба під кулі підставляти охота? Хай судять, за давністю часу вийде пом'якшення. Все розкажу! Людей сам я не стріляв, ну, а щодо нагаїв... Ну що ж, нагаїв всипав і козакам-дезертирам, і декому з більшовизму... Я тоді темніший за ніч був, не знав, що до чого».

Він заснув. Незабаром від першого сну одірвав його стук. Полежав, «Кому б це загорілось?» Стук повторився. Микита,

досадливо кречучи, почав уставати, хотів засвітити лампочку, але Марія прокинулась, зашепотіла:

— Либонь, знову на збори? Не світи! Ні вдень ні вночі спокою... Показались, трикляті!

Микита босий вийшов у сніи.

— Хто такий?

— Це я, дядечку Микито, з сільради.

Хлопчачий незнайомий голос... Щось схоже на занепокоєння, натяк на тривогу відчув Микита і спитав:

— Та хто це? Чого треба?

— Це я, Куженков Микола. Бомажка тобі від голови, казав зараз до сільради йти.

— Сунь її під двері.

...Секунда тиші з того боку дверей... Грізний спонукуючий погляд з-під білої смушевої папахи, і Тимофій, що на мить був розгубився, знаходить вихід:

— За неї розписатися треба, відчини.

Він чує, як Хопров нетерпляче переступає, човгає по земляній долівці сіней босими підшвами. Стукнув тісний засув. У квадраті дверей на темному тлі виникає біла постать Хопрова. В цю мить Половцев ставить ліву ногу на поріг, махнувши сокирою, б'є Хопрова обухом вище перенісся.

Як віл перед зарізом, приголомшений ударом молота, сповз Микита навколішки і м'яко повалився на спину.

— Заходь! Двері на засув! — нечутно командує Половцев. Він намагає ручку дверей, не випускаючи з рук сокири, відчиняє двері в хату.

З кутка на ліжку — шарудіння рядна, стривожений жіночий голос:

— Ти наче звалив щось?.. Хто там, Микитонько?

Половцев впускає сокиру, з витягнутими руками кидається до ліжка.

— Ой люди добрі!.. Хто це? Рятуйте!..

Тимофій, боляче вдарившись об одвірок, вбігає в хату. Він чує хрип і вовтузіння в кутку. Половцев упав на жінку, подушкою придушив їй обличчя і крутить, в'яже рушником руки. Його лікті сковзають по хитких, податливих грудях жінки, під ним пружно вгинається її грудна клітка. Він відчуває тепло її дужого тіла, що побивається, намагаючись визволитися, поривчасте, як у спійманого птаха, калатання серця. В ньому раптом і тільки на мить спалахує гостре, як опік, бажання, але він гарчить і люто просуває руку під подушку, як коняці, роздирає рота жінці. Під його закарлюченим пальцем, як гумова, подається, потім м'яко повзе розірвана губа, палець у теплій крові,

але жінка вже не кричить глухо й протяжно: в рот їй аж до горлянки забив він зібгану спідницю.

Половцев залишає біля зв'язаної хазяйки Тимофія, сам іде в сіни, дихає з хрипом, як салпий кінь.

— Сірника!

Яків Лукич запалює. При тьмяному світлі Половцев нахилляється до поваленого навznak Хопрова. Батареець лежить, незграбно підібгавши ноги, припавши щочкою до долівки. Він дихає, широкі бугристі груди його нерівно здіймаються, і коли він видихає повітря, його рудий вус щоразу спускається в калюжу червоного. Сірник гасне. Половцев намацує на лобі Хопрова місце удару. Під пальцями його шурхотить роздроблена кістка.

— Ви мене звільніть... У мене на кров серце слабке...— шепоче Яків Лукич. Його б'є пропасниця, підгинаються ноги, але Половцев, не відповідаючи, наказує:

— Принеси сокиру. Вона там... біля ліжка. І води.

Вода повертає Хопрова до пам'яті. Половцев давить його коліном в груди, свистячим шепотом питає:

— Виказав, зраднику? Говори! Гей, ти, сірника!

Сірник знову на кілька секунд освітлює обличчя Хопрова, його напіврозплющене око. Рука Якова Лукича тремтить, тремтить і крихітний вогник. В сінях по волотті звисло з покрівлі очерету танцюють жовті блищики. Сірник догоряє, пече нігті Якова Лукича, але він не відчуває болю. Половцев двічі повторює запитання, потім починає ламати Хопрову пальці. Той стогне і раптом лягає на живіт, повільно й важко стає навкарачки, підводиться. Половцев, стогнучи від напруження, намагається знов перекинути його, але ведмежа сила батарейця допомагає йому стати на ноги. Лівою рукою він хапає Якова Лукича за пояс, правою — охоплює шию Половцева. Той втягає голову в плечі, ховає горло, до якого тягнуться холодні пальці Хопрова, кричить:

— Вогню!.. Будь проклятий! Вогню, кажу! — він не може в темряві намацати руками сокиру.

Тимофій, висунувшись з кухні, не підозріваючи в чому річ, голосно шепоче:

— Гей, ви! Ви його під ребра... Під ребра сокирою, гостряком його, він тоді скаже!

Сокира в руках у Половцева. З величезним напруженням видирається Половцев з обіймів Хопрова, б'є вже вістрям сокири раз і два. Хопров падає і, падаючи, зачіпає головою за лаву... З лави від поштовху падає відро. Гуркіт від падіння його, як постріл. Половцев, скрегочучи зубами, добиває поваленого; ногою намацує голову, рубає сокирою і чує, як вільно булькає,

клекоче кров. Потім силоміць впирає Якова Лукича в хату, зачиняє за собою двері, тихо каже:

— Ти, в душу твою, слинько! Держи жінку за голову, нам треба дізнатися: встиг він повідомити чи ні? Ти, хлопче, притисни їй ноги!

Половцев грудьми навалюється на зв'язану жінку. Від нього тхне їдким мускусом поту. Питає, чітко вимовляючи кожне слово:

— Чоловік після того, як прийшов увечері, ходив до сільради або ще куди-небудь?

В півтемряві хати він бачить збожеволілі з жаху, спухлі від невиплаканих сліз очі, почорнілі від задухи обличчя. Йому стає моторошно, хочеться швидше звідси, на повітря... Він з люттю і огидою давить пальцями їй за вухами. Від нестерпного болю вона сіпається, на короткий час непритомніє. Потім, прийшовши до пам'яті, раптом виштовхує язиком мокрий, гарячий від слини кляп, але не кричить, а дрібним шепотом, захлинаючись, просять:

— Рідненькі!.. Рідненькі! Пожалйте! Все скажу! — вона впізнає Якова Лукича. Він же кум їй, з ним вона років з сім тому хрестила сестриноного сина. І з натугою, як недорікувата, ворухить спотвореними, розірваними губами: — Кумцю!.. Рідненький! За що?

Половцев злякано затуляє їй рота своєю широкою долонею. Вона ще намагається, сподіваючись на милість, цілувати цю долоню своїми закривавленими губами. Їй хочеться жити! Їй страшно!

— Ходив чоловік куди чи ні?

Вона заперечливо хитає головою. Яків Лукич хапається за руки Половцева:

— Ваше... Ваше... Ксан Онисимович!.. Не займай її... Ми її настрахаємо, не скаже! Повік не скаже!..

Половцев відштовхує його. Він уперше за всі ці тяжкі хвилини втирає тильним боком долоні обличчя, думає: «Завтра ж викаже! Але вона — жінка, козачка, мені, офіцерові соромно... К чорту!.. Закрити їй очі, щоб нічого вже не бачила...»

Завертає їй на голову поділ полотняної сорочки, на секунду спиняє погляд на гарному тілі бездітної тридцятилітньої жінки. Вона лежить на боці, підібгавши ногу, як велика біла підстрелена птиця... Половцев у напівтемряві раптом бачить: западина на грудях, смуглявий живіт жінки починають лисніти, швидко вкриваючись потом... «Зрозуміла, навіщо голову накрив. К чорту!..» Половцев, хекнувши, опускає лезо сокири на сорочку, що закрила обличчя.

Яків Лукич раптом відчуває, як тривала судорога потягла тіло його куми. В ніздрі йому вдарив нудотний запах свіжої крові... Яків Лукич, хитаючись, дійшов до печі, страшний приступ блювоти струснув його, болісно вивернув нутрощі...

На ганку Половцев п'яно хитнувся, губами припав і став хпати свіжий і пухнастий сніг, що нападав на поручні. Вийшли за хвіртку. Тимофій Рваний відстав: обійшовши квартал, подався на співучий голос дворядки, що линув від школи. Біля школи — гульбище. Тимофій, лапаючи дівок, пробрався в коло, попросив у гармоніста гармошку.

— Тимоше! Заграй нам циганку з перебором,— попросила якась дівка.

Тимофій почав брати гармонію з рук власника і впустив. Тихо засміявся, знову простягнув руки і знову впустив, не встигши накинути на ліве плече ремінь. Пальці не служили йому. Він поворушив ними, засміявся, віддав гармошку.

— Нажлуктився вже десь!

— Диви-но, дівчата, він, здається, п'яний?

— І піджака вже обблював! Ото гарний!..

Дівки поодходили від Тимофія. Власник гармонії, невдоволено здуваючи зі складок міха сніг, невпевнено загравав циганочку. Уляна Ахваткіна, найбільша на зріст дівка, «на гвардійця роблена», як звали її в хуторі, пішла, порипуючи низькими закаблуками чириків, коромислом вигнувши руки. «Треба сидіти до світанку,— як про когось стороннього,— думав Тимофій,— якщо буде слідство, ніхто не підкопається». Він устав і, вже свідомо наслідуючи рухи п'яного, похитуючись, пройшов до дівки, що сиділа на ганку школи, поклав їй голову на теплі коліна...

— Поськай мене, любонько!..

А Яків Лукич, зелений, немов капустяний лист, як увійшов в курінь — упав на ліжко й голови від подушки не підвів. Він чув, як над цебриком милив руки, хлюпав і пирхав Половцев, потім пішов до себе в світличку. Вже опівночі розбудив хазяйку:

— Узвар є, хазяєчко? Набери напитися.

Напився (Яків Лукич дивився на нього з-під подушки одним оком), дістав розварену грушу, заплямків, пішов, димлячи цигаркою, погладжуючи голі пухлуваті груди.

У світлиці Половцев простяг босі ноги до непрохололого коминка. Він любить ночами гріти ноги, що тупо нили від ревматизму. Застудив їх у 1916 році, взимку плавом переправляючись

через Буг, вірою і правдою служачи його імператорській величності, боронячи вітчизну. З того часу осавул Половцев і тягнеться до тепла, до теплого повстяного взуття...

Розділ XIII

За тиждень перебування в Гремячому Лозі перед Давидовим стіною постав ряд питань... Ночами, повернувшись із сільради чи з правління колгоспу, що розмістилося в просторому Титковому будинку, Давидов довго ходив по кімнаті, курих, потім читав привезені листонашою «Правду», «Молот» і знову в думках повертався до людей з Гремячого, до колгоспу, до подій прожитого дня. Як вовк, що потрапив у оточення, намагався він вибратися з кола зв'язаних з колгоспом думок, згадував свій цех, приятелів, роботу; ставало трошечки сумно від того, що там тепер багато що змінилося і все це за час його відсутності; що він тепер уже не зможе цілими ночами сидіти над рисунками катерпіллерського мотора, намагаючись знайти новий хід до перебудови коробки швидкостей, що на його примхливому й вимогливому верстаті інший — напевне, отой самовпевнений Гольдшмідт; що тепер про нього, мабуть, забули, наговоривши під час проводів перед від'їздом двадцятип'ятитисячників гарних, з запалом промов. І раптово думка знову переходила на Гремячий, наче в мозку хтось упевнено пересував рубильник, по-новому спрямовуючи струмінь думок. Він їхав на роботу на село зовсім не таким уже наївним городянином, але розгортання класової боротьби, її плутані вузли та часто загаєно-приховані форми все ж уявлялися йому не настільки складними, якими побачив він їх у перші ж дні після приїзду в Гремячий. Уперте небажання частини середняків іти в колгосп, незважаючи на величезні переваги колгоспного господарства,— було йому незрозуміле. До пізнання багатьох людей та їхніх взаємин не міг він добрати ключа. Титок — учорашній партизан і нинішній куркуль і ворог. Тимофій Борщов — бідняк, який одверто став на захист куркуля. Островнов — культурний хазяїн, який свідомо пішов у колгосп, і насторожено-вороже ставлення до нього з боку Нагульнова. Всі гремячівські люди проходили перед уявою Давидова... І багато чого було в них для нього незрозумілого, запнутого якоюсь невідчутною, невидимою завісою. Хутір був для нього — як складний мотор нової конструкції, і Давидов уважно й напружено намагався збагнути його, вивчити, промацати кожную деталь, чути кожний

перебій у щоденному, невтомному, напруженому пульсуванні цієї хитромудрої машини.

Загадкове вбивство бідняка Хопрова та його дружини на-штовхнуло його на здогад про те, що якась прихована пружина діє в цій машині. Він невиразно догадувався, що в смерті Хопрова є і причинний зв'язок з колективізацією, з новим, що бурхливо било в підгнилі стіни роздрібненого господарства. Вранці, коли були виявлені трупи Хопрова і його жінки, він довго розмовляв з Размьотновим і Нагульновим. Ті теж не знали, що й думати. Хопров був бідняк, в минулому — білий, в громадському житті пасивний; якимсь боком він тулився до куркуля Лапшинова. Висловлена кимсь думка, що його вбито з метою грабунку, була явно безглузда, бо нічого з майна не було взято, та у Хопрова й брати було нічого. Размьотнов відмахнувся:

— Мабуть, скривдив когось по жіночому ділу. Чию-небудь чужу жінку подержав у руках, от і вкоротили йому життя.

Нагульнов мовчав, він не любив говорити непродумано. Але коли Давидов висловив здогад, що до вбивства причетний хтось із куркулів, і запропонував негайно виселити їх з хутора, Нагульнов його рішуче підтримав:

— З їхнього табору стукнули Хопрова, нічого й казати! Виселити гадів у холодні краї!

Размьотнов посміхався, знизуючи плечима:

— Виселити їх треба, що й казати. Вони заважають народові в колгосп вступати. Тільки Хопров не через них постраждав. Він до них непричетний. Воно-то правда, він тулився до Лапшинова, завжди працював у нього, та це ж, либонь, не від заможності? Злидні душили, от і хилився до Лапшинова. Не можна ж кожну справу на куркулів звертати, не чудіть, хлопці! Ні, тут жіноча робота, як собі хочете!

З району приїхали слідчий і лікар. Трупи вбитих розтяли, допитали сусідів Хопрова і Лапшинова. Але слідчому так і не вдалося знайти нитки, яка б вела до розкриття учасників і причин убивства. Другого дня, 4 лютого, загальні збори колгоспників одноголосно ухвалили постанову про виселення за межі Північно-Кавказького краю куркульських сімей. Збори затвердили обране уповноваженими правління колгоспу, до складу якого увійшли Яків Лукич Островнов (кандидатуру його завзято підтримували Давидов і Размьотнов, незважаючи на заперечення Нагульнова), Павло Любишкін, Дьомка Ушаков, насилу пройшов Аркашка Мінок, п'ятим одностайно, без суперечок, обрали Давидова. Цьому сприяв одержаний напередодні з рай-полеводспілки папірець, де писалося, що райпартком, по згоді

з райполеводспількою, висуває на посаду голови правління колгоспу уповноваженого районного комітету, двадцятип'ятитисячника товариша Давидова.

Давидов все ще жив у Нагульнових. Спав на скрині, відгоджений від їх подружнього ліжка невисокою ситцевою завіскою. В першій кімнаті містилася хазяйка — бездітна вдова. Давидов розумів, що заважає Макарові, але за метушнею і тривогою перших днів якось не було часу підшукати квартиру. Лушка, жінка Нагульнова, була з Давидовим незмінно привітна, але, незважаючи на це, він після тієї випадкової розмови з Макаром, коли той признався йому, що жінка живе з Тимофієм Рваним, ставився до неї з ледве прихованою неприязню, тяготився своїм тимчасовим перебуванням у них. Ранками Давидов, не пристаючи до розмови, часто поглядав скося на Лушку. На вигляд їй було не більше двадцяти п'яти років. Дрібне ластовиння густо вкривало її довгасті щоки, рябим обличчям вона нагадувала сороче яйце. Але якась приваблива й гріхозна врода була в її дьогтярно-чорних очах, в усій худорлявій стрункій постаті. Круглі ласкаві брови її завжди були трошечки підняті, здавалося, що вона весь час жде чогось радісного: яскраві губи напogотові зберігали усмішку, не покриваючи щільно зливої підкови опуклих зубів. Вона й ходила якось так, ворушачи пологими плечима, немов ждала, що от-от хтось ззаду пригорне її, обійме її дівоче вузьке плече. Одягалась, як усі грем'ячівські козачки, була, може, трохи чепурнішою.

Якось вранці Давидов, взуваючи черевики, почув голос Макара з-за перегородки:

— У мене в кожушку в кишені резинки. Ти, чи що, замовляла Семенові? Він учора приїхав із станиці, казав тобі передати.

— Макарчику, справді? — голос Лушки, теплий спросоння, здригнувся радісно...

Вона в самій сорочці сплигнула з ліжка до чоловікового кожушка, що висів на цвяху, витягла з кишені резинки, не круглі, що стягують литки, а міські, з поясом, обшиті блакитним. Давидов бачив її, відображену в дзеркалі: вона стояла, приміряючи на своїй сухого литва носі покупку, витягши по-хлоп'ячому худу шию. Давидов у дзеркалі бачив звивини усмішки біля її спломенілих очей, негустий рум'янець на вкритих ластовинням щоках. Милуючись з чорної панчохи, що туго обтягнула ногу, вона повернулася лицем до Давидова; в розрізі сорочки сколихнулись її смугляві тверді груди, що випинались, як у кози, вниз і врізнобіч, і вона ту ж мить побачила його через завіску, лівою рукою повільно стягла комір і, не одвертаючись, мружачи

очі, тягуче усміхалась. «Дивись, яка я гарна!» — говорили, не ніяковіючи, її очі.

Давидов так гепнувся на скриню, що вона аж зарипіла, густо почервонів, п'ятірнею відкинув з лоба лискучо-чорні пасма волосся. «Чорт його знає! Ще подумає, що я підглядав... і надало ж мені вставати! Ще забере собі в голову, що я цікалюсь...»

— Ти хоч при чужій людині голяка не ходи,— невдоволено буркнув Макар, почувши, як Давидов ніяково крекче.

— Йому не видно.

— Ні, видно.

Давидов кашлянув за перегородкою.

— А як видно, то й дивіться на добре здоров'я,— байдуже сказала вона, через голову надягаючи спідницю.— Чужих, Макарчику, нема. Сьогодні чужий, а завтра, якщо схочу, мій буде,— засміялась і з розгону кинулася в ліжко.— Ти в мене смирненький! Плохий! Плоханичка! Телятко!..

Після сніданку, тільки-но вийшли за ворота, Давидов рубонув:

— Погань у тебе жінка!

— Тебе це не стосується...— відповів Нагульнов тихо, не дивлячись на Давидова.

— Тебе зате стосується! Я сьогодні ж переходжу на квартиру, мені дивитися гидко! Такий ти хлопець — хоч куди, а з нею маніжишся! Сам же казав, що вона живе з Рваним.

— Бити її, чи що?

— Не бити, а впливати! Та я тобі прямо скажу: ось я комуніст, але на це у мене перви тонкі, я побив би і вигнав би к чорту! А тебе вона дискредитує перед масою, і ти мовчиш. Де вона тягається цілу ніч? Ми із зборів приходимо, а її все нема! Я не втручаюсь у внутрішні ваші справи...

— Ти жонатий?

— Ні. А от на твою сім'ю подивився — тепер до смерті не ожениюся!

— У тебе на жінку погляд, як на власність.

— Е, хай тобі чорт! Анархіст кривобокий! Власність, власність! Вона ж іще існує? Чого ж ти її скасовуєш? Сім'я ж існує? А ти... на твою жінку лізуть... розпусту заводиш, терпимість віри. Я про це на осередку поставлю! З твого образу приклад селянин повинен брати. Добрий був би приклад!

— Ну, я її уб'ю!

— Здрастуйте!

— Ну, ти ось що... у цю справу не лізь...— сплячучись серед вулиці, попросив Макар.— Я сам з цим дам собі раду, зараз не

до цього. Коли б це тільки вчора почалося, а то я вже притерпівся... зажду трохи, потім... Серцем до неї присох... А то б давно... Ти куди йдеш, у сільраду? — звернув він розмову.

— Ні, хочу зайти до Островнова. Охота мені з ним у його домашньому виробництві поговорити. Він розумний мужик. Я хочу його завгоспом настановити. Як ти гадаєш? Хазяїн потрібен, щоб у нього колгоспна копійка карбованцем дзвеніла. Островнов, як видно, такий.

Нагульнов махнув рукою, розсердився.

— Знов за рибу гроші! Вроївся вам з Андрієм Островнов! Він колгоспові потрібен, як архієреєві оте саме... Я — проти. Я доб'юся його виключення з колгоспу! Два роки платив сільгосподаток з процентною надбавкою, заможний гад, до війни жив куркулем, а ми його висуватимемо?

— Він — культурний хазяїн! Я що ж, по-твому, куркуля охороняю?

— Коли б йому крилець не різали, він давно б у куркулі влетів!

Вони розійшлися, не договорившись, дуже невдоволені один одним.

Розділ XIV

Лютий...

Тисне, корчить землю холоднеча. В білому морозному жару сходить сонце. Там, де вітри злизали сніг, земля ночами лунко лопається. Могили в степу — як перестиглі кавуни, — в зміястих розколинах. За хутором коло зяблевої ріллі снігові намети сліпуче, нестерпно блищать. Тополі над річкою, всі немов з срібла викарбувані. З димарів куренів ранками, як високі дерева, здіймаються прямі, оранжеві стовбури диму. А на токах від морозу пшенична солома духмяніше пахне лазуровим серпнем, гарячим подихом суховію, літнім небом...

На холодних оборах до ранку тиняються воли й корови. На світанку в яслах не знайдеш жодної бур'янини з'їдин. Ягнят і козенят зимового окуту вже не залишають на оборах. Сонні жінки ночами виносять їх до матерів, а потім знову несуть у подолах в чадне тепло куренів, і від козенят, від кучерявої їх вовни первозданно, дуже ніжно пахне морозним повітрям, різотрав'ям сіна, солодким козиним молоком. Сніг під настом — добряча, зерниста, хрупка сіль. Північ така тиха, таке відумерле холодне небо серед хисткого розсипу густозір'я, що здається — світ покинуло все живе. В голубому степу сніговою цілиною пройде вовк. На снігу не відіб'ються подушечки лап, а там,

де кігті вирвуть замерзлу грудочку насту, залишиться іскросяйна подряпина — перлистий слід.

Вночі, коли тихо заірже жеребна кобила, відчуваючи, як у чорному атласному вим'ї її приливає молоко, іржання чути навколо на багато верст.

Лютий...

Передсвітанкова синя тиша.

Мерхне пустинний Чумацький Шлях.

У темних вікнах хат багрово палахкотять заграви вогнів: відсвічують печі.

На річці під плішнею крикко дзвенить лід.

Лютий...

Ще до світанку Яків Лукич розбудив сина й жінок. Затопили в печі. Син Якова Лукича, Семен, на бруску нагострив ножі. Осавул Половцев старанно обгорнув онучами шерстяні панчохи на ногах, узув валянки. Разом з Семеном пішли в кошару. У Якова Лукича — сімнадцятеро овець і дві кози. Семен знає, котра вівця кітна, у котрої є вже ягнята. Він ловить, навромацки вибирає валухів, баранів, ярк, випихає в теплий хлів. Половцев, насунувши на лоб білу папаху, хапає валуха за холодний рубчастий закручений ріг, валить на землю і, лягаючи грудьми на розпластаного валуха, задирає йому голову, ножем ріже горло, пускає чорну струменисту кров.

Яків Лукич хазяйновитий чоловік. Він не хоче, щоб м'ясом його овець харчувався десь у фабричній їдальні робітник або червоноармієць. Вони — радянські, а Радянська влада кривдила Якова Лукича податками й наборами десять років, не давала змоги круто повести господарство, захити багато — ситніше за ситого. Радянська влада Якову Лукичу і він їй — вороги назавжди. Яків Лукич, як дитина до вогника, тягся все життя до багатства. До революції почав міцніти, думав сина вчити в Новочеркаському юнкерському училищі, думав купити олійню і вже наскладав був грошенят, думав біля себе годувати чоловіка зо три наймитів (тоді, бувало, аж серце радісно завмирало від того казкового, що обіцяло життя!), думав він, відкривши крамничку, перекупити у невдахи поміщика — військового старшини Жорова — його напівзанедбаний паровий млин... В думках тоді бачив себе Яків Лукич не в шароварах з чортової шкіри, а в чесучевій парі, з золотим ланцюжком поперек живота, не з мозолястими, а з м'якими й білими руками, з яких, мов гадюче линовище, злізуть чорні від бруду нігті. Син вийшов би в полковники і одружився б з освіченою панною, і колись Яків Лукич під'їхав би по нього до станції не бричкою, а власним

автомобілем, таким, як у поміщика Новопавлова... Ех, та хіба мало що снилося наяву Якову Лукичу в ті незабутні часи, коли життя сяяло й хрустіло у нього в руках, як райдужна катеринка! Революція дмухнула холодом нечуваних струсів, хитнулася земля під ногами Якова Лукича, але він не розгубився. З усією властивою йому тверезістю й хитринкою здаля встиг розгледіти, що насувалось лихоліття, і хутко, непомітно для сусід і хуторян, спустив нажите... Продав парового двигуна, купленого в 1916 році, закопав у глечуку тридцять золотих десяток та шкіряну торбину срібла, продав зайву худобу, зменшив засів. Підготувався. І революція, війна, фронти пройшли над ним, як степовий вихор над травою: погнути — погнув, а щоб зламати або покалічити — цього не було. Під час бурі лише тополі та дуби ламає й вивертає з корінням, а бур'ян-залізник тільки доземно хилиться, стелється, а потім знову встає. Та от «встати» Якову Лукичу й не довелось! Через те він і проти Радянської влади, тому він і жив у нудьзі, як вихолощений бугай: ні тобі творення, ні п'яних радощів від нього, через те йому тепер Половцев і ближчий за жінку, рідніший за рідного сина. Або з ним, щоб повернути те життя, що раніш сяяло і хрустіло райдужною сотенною, або й це покинути! Через те й ріже чотирнадцять штук овець Яків Лукич — член правління грем'ячівського колгоспу. «Краще викинути овечі тушки оцьому чорному псові, який біля ніг осавула Половцева жадібно лиже паруючу овечу кров, ніж пустити овець у колгоспну череду, щоб вони випасалися й плодилися там на радість Радянській владі! — думає Яків Лукич. — І правильно говорив вчений осавул Половцев: «Треба різати худобу! Треба рвати з-під більшовиків землю. Хай здихають воли від педогляду, волів ми ще наживемо, коли захопимо владу! Волів нам з Америки і Швеції присилатимуть. Голодом, руїною, повстанням їх задушимо! А за кобилою не жалкуй, Якове Лукичу! Це добре, що коні усупільнені. Це для нас зручно й вигідно... Коли повстанемо й захоплюватимемо хутори, коней простіше буде вивести зі спільних конюшень і засідлати, ніж бігати з двору в двір шукати їх». Золоті слова! Голова в осавула Половцева так само надійно служить, як і руки...»

Яків Лукич постояв біля сарая, подивився, як Половцев і Семен орудують, обдираючи почеплені до платви тушки. Ліхтар «летюча миша» яскраво освітлював білий спід овечої шкури. Білувати було легко. Подивився Яків Лукич на тушку, що висіла перерізаною шиєю донизу, з'ячненою, спущеною до синього пуза шкурою, глянув на чорну овечу голову, що валялась біля корита, і здригнувся, як від удару під коліна, — зблід.

В жовтому овечому оці, з величезною, ще не потьмянілою

зіницею — смертельний жах. Пригадалась Якову Лукичу жінка Хопрова, її недорікуватий страшний шепіт: «Кумцю!.. Рідненький! За що?» Яків Лукич з огидою поглянув на овечу лілово-рожеву тушу, на її оголені подовжні пучки і зв'язки м'язів. Гострий дух крові, як тоді, викликав напад нудоти, змусив похитнутися. Яків Лукич поспішив вийти з сарая.

— М'яса душа не приймає... Господи!.. І понюхати не хочеться...

— Якого диявола приходив? Без тебе впораємось, тонкошкурий! — усміхнувся Половцев і закривавленими пальцями, що просмердли овечим лоем, став крутити цигарку.

До сніданку пасмлю впорались. Оббіловані тушки порозвішували в коморі. Жінки перстопили курдюки. Половцев зачинився в світлиці (вдень він безвилазно перебував там). Йому принесли свіжих щів з бараниною, вишкварок з курдюка. Тільки-но невістка винесла від нього порожню миску, як на подвір'ї рипнула хвіртка.

— Тату! Давидов до нас! — крикнув Семен, перший побачивши Давидова, що входить на баз.

Яків Лукич став біліший за питльоване борошно. А Давидов уже обмітав віником у снігах черевики, лунко кашляв, ішов упевнено, твердо переставляючи ноги.

«Пропає! — думав Яків Лукич. — Ходить же, сучий син! Ніби усій землі хазяїн! Ніби по своєму куреню йде! Ох, пропає! Не інакше, як за Микиту арештувати, довідався, вража личина».

Стук у двері, сильний тенорок:

— Дозвольте зайти?

— Заходьте, — Яків Лукич хотів сказати голосно, але голос з'їхав на шепіт.

Давидов постояв і відчинив двері. Яків Лукич не встав з-за столу (не міг! і навіть тремтячі, знесилені ноги підняв, щоб не чути було, як підбори чириків дрібно вистукують по підлозі).

— Здрастуй, хазяїне!

— Здрастуйте, товаришу! — в один голос відповіли Яків Лукич і його жінка.

— Мороз надворі...

— Еге ж, морозить.

— Жито не вимерзне, як гадаєш? — Давидов дістав з кишені чорну, як порох, хустинку; ховаючи її в кулаці, висякався.

— Проходьте, товаришу, сідайте, — запрошував Яків Лукич.

«Чого він злякався, чудак?» — здивувався Давидов, помітивши, як зблід хазяїн, як губи його тремтіли й ледве ворушилися.

— То як жито?

— Ні, не повинно б... снігом його прикрило... Може, там зачепить, де звіяло сніжок...

«Починає з жита, а зараз, мабуть, скаже: «Ну, збирайся!»
Може, про Половцева хто виказав? Обшук робитиме?» — думав Яків Лукич. Переляк його потроху минався, до обличчя враз прилила кров, з пор виступив піт, покотився по лобі, на сивуваті вуса, на колюче підборіддя.

— Гостем будете, проходите до світлиці.

— Я зайшов побалакати з тобою. Як на ім'я та по батькові тебе?

— Яків, син Луків.

— Яків Лукич? Так-от, Якове Лукичу, ти дуже добре, до пуття говорив на зборах про колгосп. Звичайно, ти правильно казав, що колгоспові потрібна й складна машина. От щодо організації праці ти помилився, факт! Думаємо тебе на завідуючого господарством висунути. Я про тебе чув як про культурного хазяїна...

— Та ви проходите, дорогий товаришу! Гашо, постав самоварчик. Чи, може, щів попоїсте? Чи кавуна квашеного розрізати? Проходите, дорогий гостю наш! До нового життя нас...— Яків Лукич захилювався від радості, з плечей у нього немов гору зняли.— Культурно хазяїнував, правильно ви сказали. Темних наших від дідівської звички хотів одвернути... Як орють! Грабують землю! Похвального листа від окружного ЗУ маю. Семен! Принеси похвального листа, що в рамку взятий. Та ми й самі пройдемо, не треба.

Яків Лукич повів гостя в світлицю, непомітно моргнувши Семенові. Той зрозумів, вийшов у коридор замкнути світличку, де відсиджувався Половцев, зазирнув туди і злякався: світличка була порожня. Семен поткнувся в зал. Половцев у самих шерстяних панчохах стояв коло дверей до світлиці. Він подав знак, щоб Семен вийшов, притулив до дверей хрящувате, сторч, як у хижого звіра, поставлене вухо. «Безстрашний, чорт!» — подумав Семен, виходячи з зали.

Взимку в великій холодній залі в курені Островнова не жили. На пофарбованій підлозі в одному з кутків рік у рік зсипали конопляне сім'я. Коло дверей стояла діжка з квашеними яблуками. Половцев сів на край діжки. Йому чути було кожне слово розмови. Через замерзлі вікна точилося рожеве тьмяне світло. У Половцева мерзли ноги, але він сидів, не ворущаючись, з щемлячою ненавистю вслухаючись в охриплий тенорок ворога, якого відділяли від нього тільки двері. «Захрип, собака, на своїх мітингах! Я б тебе... Ех, якби можна було зараз!» — Половцев притискав до грудей набряклі кров'ю кулаки, нігті влялися в долоні.

За дверима:

— Я вам так скажу, дорогий наш керівник колгоспу: не годиться нам хазяйнувати по-старому! Взяти хоч би жито. Через що вимерзає і припадає на десятину, це ще добре, коли пудів двадцять, а то багато хто й насіння не виручає? А в мене — завжди не проб'єшся між колосом! Бувало, виїду, засідлавши, на своїй кобиліці і поверх луки колосся зв'язую. Та й колос — на долоні не вміститься. Все це через те, що сніг затримував, землю напував. Інший громадянин соняшник ріже під корінь — жадує, все, мовляв, на паливо згодиться. Йому, сучому синові, на оборі кізяку влітку нарізати ніколи, ліньки поперед нього народилися, залипає йому, а того він не розуміє, що бадилля, коли зрізати самі головки на соняшникові, сніг затримуватиме, проміж нього вітер не розгуляється, снігу не знесе в яри. На весну така земля краща за найглибший зяб. А не держи снігу, він розтане даремно, гуляшою водою стече, і нема від нього ні людині, ні земельці користі.

— Це, звичайно, правильно.

— Мене, товаришу Давидов, наша кормителька, Радянська влада, недурно похвальним листом вшанувала! Я знаю, що й до чого. Воно й агрономи де в чому хиблять, але багато й правильного в їхній ученості. От, приміром, виписував я агрономівський журнал, і в ньому один дуже грамотний чоловік, з тих, котрі студентів навчають, писав, що, мовляв, жито навіть не мерзне, а гине через те, що гола земля, на якій нема снігової одежини, тріскається і разом з собою розриває корінці в рослини.

— А, це цікаво! Я не чув про це.

— І правильно він пише. Згоден я з ним. Навіть сам для перевірки спроби робив. Викопав і дивлюсь: маленькі й тонесенькі, як волосинки, присоски на корені, якими пророщене зерно з землі чорну кров тягне, через які годується, — лопнуті, порвані. Нічим живитися зерну, воно й гине. Людині жили переріж — не буде ж вона на світі жити? Так і зерно.

— Так, Якове Лукичу, це ти фактично говориш. Треба сніг держати. Ти дай мені ці агрономічні журнали почитати.

«Тобі не згодяться! Не встигнеш. Коротку тобі міру одміряно в житті!» — усміхався Половцев.

— Або от як на зяблі сніг затримувати? Щити потрібні. Я вже й щита такого придумав з хмизу... з ярами треба воювати, вони у нас землі відбирають щороку більше тисячі десятин.

— Все це правильно. Ти от скажи, як нам краще приміщення для худоби утеплити. Щоб і дешево й сердито вийшло, га?

— Бази тобто? Це ми все зробимо! Жінкам треба наказати плоти обмазати — це раз. А ні, то можна між двох плотів сухого кізяку насипати...

— Та-а-ак... А от як з протруюванням?

Половцев хотів уместитися на діжці зручніше, але накривка вислизнула з-під нього, упала з гуркотом. Половцев скреготнув зубами, почувши, як Давидов запитав:

— Що це впало там?

— Мабуть, кіт що-небудь звалив. Ми там взимку не живемо, палива багато йде... Так от хочу вам показати гарної породи коноплі. Виписані. Вони в нас у цій залі зимують. Проходьте.

Половцев стрибком метнувся до виходу в коридор, двері, за-далегідь змазані гусячим смальцем, не рипнули, безшумно випустили його...

Давидов вийшов від Якова Лукича з пачкою журналів під пахвою, задоволений результатами одвідин та ще більше переконаний у корисності Островнова. «От з такими б можна за рік перевернути село! Розумний мужик, чорт, начитаний. А як він знає господарство і землю! Оце кваліфікація! Не розумію, чому Маркар на нього скоса дивиться. Факт, що Островнов дасть колгоспові величезну користь!» — думав він, простуючи до сільради.

Розділ XV

З легкої руки Якова Лукича щоночі почали різати в Гремячому худобу. Тільки-но смеркне, і вже чути, як де-небудь приглушено й коротко мекне вівця, передсмертним вищанням просвердить тишу свиня або мукне телиця. Різали й ті, що вступили в колгосп, і одноосібники. Різали волів, овець, свиней, навіть корів; різали те, що залишалось на розплід... За дві ночі було переполовинено поголів'я рогатої худоби в Гремячому. По хутору собаки почали тягати кишки й тельбухи, м'ясом заповнились льохий й комори. За два дні кооперативний ларьок розпродав близько двохсот пудів солі, що півтора року лежала на складі. «Ріж, тепер воно не наше!», «Ріжте, однаково заберуть на м'ясо-заготівлю!», «Ріж, бо в колгоспі м'ясця не доведеться куснути!» — поповзла чорна чутка. І різали. Іли донесхочу. На живіт хворіли всі, від малого до старого. В обідній час столи в курнях вгиналися від вареного і смаженого м'яса. В обідній час у кожного — масний рот, кожен відригує, як на поминках; і від п'яної ситості у всіх посоловілі очі.

Дід Шукар одним із перших зарізав телицю-однолітку. Удвох із старою хотіли підвісити її до платви, щоб зручніше було білувати; мучились довго й даремно (важка була, нагулявши жиру, телиця!), стара аж побрек звихнула, підіймаючи задок телички,

і тиждень після того накладала їй на спину чавунець бабка-шептуха. А дід Шукар другого ранку сам наварив і, чи то з жалю, що скалічилась стара, чи то з великої жадоби, так налигався за обідом вареної грудинки, що кілька діб після того обіду з базу не виходив, мішкових штанів не застібав і цілу добу мучився на великому холоді за повіткою, в соняшниках. Хто повз Шукареву напіврозвалену хатину ходив у ті дні, бачив: стирчить, бувало, дідів малахай на городі, серед соняшникового бадилля, стирчить, не ворухнеться; потім і сам дід Шукар з соняшників раптом вирине, пошкандибає до хати, не дивлячись на провулок, на ходу підтримуючи незастебнуті штани. Змученою ногою, ледве тягнучи ноги, дійде до ворітців і враз, наче згадавши щось певідкладне, обернеться, підтюпцем кинеється знову в соняшники. І знов нерухомо й поважно стирчить з бадилля дідів малахай. А мороз тисне. А вітер мете на городі сніжком, намітаючи круг діда стоячі гостроверхі кучугури...

Размьотнов на другий день, надвечір, як тільки довідався про те, що заріз худоби набрав масового характеру, прибіг до Давидова.

— Сидиш?

— Читаю.— Давидов заламав сторінку невеличкої жовтуваті книжки, задумливо усміхнувся: — От, брат, книжка,— дух захоплює! — засміявся, вишкіряючи щербатого рота, розкинувши куці дужі руки.

— Романи читаєш! Чи пісенник якийсь, а в хуторі...

— Ех, чудило ти! Романи! Які там пісенники! — Давидов, регочучи, посадовив Андрія на табурет проти себе, ткнув у руки книжку.— Це ж доповідь Андреева на ростовському партактиві. Це, брат, десятьох романів варт! Факт! Почав читати та от і попоїсти забув, зачитався. Тепер усе, мабуть, захололо.

На смугляве обличчя Давидова лягли досада й смуток. Він устав, підсмикнув короткі штани, засунув руки в кишені, пішов у кухню.

— Чи ти мене слухатимеш? — все більше сердячись, запитав Размьотнов.

— А то ж як! Звичайно, слухатиму. Зараз.

Давидов приніс з кухні череп'яну миску з холодними щами, сів. Він одразу відкусив величезний шмат хліба, прожовуючи, ганяв понад рожевуватими вилицями жовна, мовчки втупився в Размьотнова стомлено примруженими сірими очима. На щак зверху захололи оранжеві круглі скалки волового жиру, червоним полум'ям світився плаваючи стручок перциці.

— З м'ясом щі? — ехидно спитав Андрій, показуючи на миску обкуреним пальцем.

Давидов, давлЯчись і напружено усміхаючись, задоволено хитнув головою.

— А звідки м'ясце?

— Не знаю. А що хіба?

— А те, що половину худоби перерізали в хуторі!

— Хто? — Давидов покрутив скибку хліба і відсунув її.

— Чорти! — рубець на лобі у Размьотнова побагровів. — Голова колгоспу! Гіганту будуєш! Твої ж колгоспники ріжуть, он хто! І одноосібники. Показалися! Ріжуть підряд усе, навіть, сказати, волів ріжуть!

— От у тебе звичка... горлати, як на мітингу... — беручись до щів, з досадою сказав Давидов. — Ти мені спокійно і толком розкажи, хто ріже, чому?

— А я знаю чому?

— А ти завжди з ревом, з криком... Очі заплющити — і от він, ріднесенький, сімнадцятий рік.

— Тут заревеш!

Размьотнов розповів, що знав, про заріз худоби. Під кінець Давидов їв, майже не прожовуючи, жартівливість як вітром з цього звіяло, коло очей збіглися розколинки зморщок, і обличчя якое немов постаріло.

— Зараз же йди і скликай загальні збори. Нагульнова... А втім, я сам зайду до нього.

— Нащо скликати?

— Як нащо? Заборонимо різати худобу! З колгоспу виганятимемо і судитимемо. Це ж страшенно важливо, факт! Це знову куркуль нам палиці в колеса! Ну, на — закурюй і катуй... Зажди, до речі, я й забув похвалитися.

По обличчю Давидова промайнула щаслива усмішка, і очі його потеплішали, — радості він не міг приховати, хоч і як намагався суворо стискати губи.

— Одержав я сьогодні посилку з Ленінграда... Еге, посилочку від товаришів... — він нахилився, витяг з-під ліжка ящик і, багровий від задоволення, підняв накривку.

В ящику безладно лежали пачки цигарок, коробка печива, книжки, дерев'яний різьблений портсигар, ще щось в пакетиках і згортках.

— Товариші згадали, прислали ось... Це, брат, наші цигарочки, ленінградські... Навіть ось, бачиш, шоколад, а нащо він мені? Треба чийй-небудь дітворі... Ну, та тут важливий факт, а не це. Правда? Головне — згадали, прислали, і лист ось є...

Голос Давидова був надзвичайно лагідний; таким розгублено щасливим Андрій бачив товариша Давидова вперше. Хвилювання

його, невідомо як, передалося й Размьотнову. Бажаючи сказати приємне, він буркнув:

— Ну, і гаразд.— Ти — хлопець хороший, от, виходить і по-слали. Тут, дивись, не на один карбованець добра накладено.

— Річ не в цьому! Ти ж розумієш, чорт його бери, наче без-рідний; ні жінки, нікого, факт! А тут — раз! — і ось вона, по-силка. Зворушливий факт... В листі, дивись, скільки підписів.— Давидов в одній руці простягав коробку цигарок, в другій дер-жав листа, що рябів від численних підписів. Руки його тремтіли.

Размьотнов закурив лєнінградську цигарку, спитав:

— Ну як, ти задоволений новою квартирою? Хазяйка — нічого? З пранням як улаштувався? Ти б, може, матері приніс попра-ти, га? Або з хазяйкою договорився б... Сорочка на тобі шаблею не прорубаєш, і потім у ніс б'є, як від змореного коня.

Давидов порожевів, спалахнув:

— Еге ж, є таке діло... У Нагульнова жив, якомсь незручно там... Щоб зашити — це я сам, і прав якомсь теж сам. А так вза-галі я ще відтоді, як приїхав, не мився, це факт. І куфайка теж... Мила тут нема в ларку, просив уже хазяйку, а вона каже: «Ми-ла дайте». Напишу хлопцям, щоб прислали для прання. А квар-тира нічого, дітей нема, ніхто не заважає читати і взагалі...

— То ти принеси матері, вона попере. Ти, будь ласка, не со-ромся. Вона у мене старенька добра.

— З цим обійдуся, не турбуйся, спасибі. Треба баню зробити для колгоспу, оце да! Влаштуємо, факт! Ну, іди організує збори.

Размьотнов, покуривши, пішов. Давидов не знати нащо пере-клав у посилці пакєтки, зітхнув, вирівняв розтягнений комір жовто-бурої, забрудненої куфайки і, пригладивши чорні, зачесане вгору волосся, почав одягатися.

По дорозі зайшов до Нагульнова. Той зустрів його, хмурачи широкі брови, дивлячись убік.

— Худобу ріжуть... Шкода стало власності. Таке в дрібному буржуї знялося заворушення — і не сказати, — забурмотів він, поздоровкавшись. І зараз же суворо обернувся до жінки: — Ти, Ликеро, вийди зараз же звідси. Посидь трошки в хазяйки, мені при тобі розмовляти несила.

З сумом на обличчі Лущка вийшла в кухню. Всі ці дні, після того, як з куркульськими родинами поїхав і Тимофій Рваний, вона ходила, немов прибита. Під опухлими очима її — сумовита озерна синява; ніс і той загострився, як у неживої. Видно, тяж-ко лягла на серце розлука з милим. Тоді, на проводах куркулів, що виїздили в холодні північні краї, вона одверто, не соромля-чись, цілий день тинялася коло двору Борщова, підстерігаючи Тимофія. І коли надвечір з Гремячого рушили підводи з куркуль-

ськими сім'ями і майном, вона заголосила несамовитим, причинним криком, затіпалась на снігу. Тимофій кинувся був до неї від підводи, але Фрол Рваний повернув його грізним окликом. Пішов за підводою Тимофій, часто оглядаючись на Гремячий, кусаючи білі від пекучої ненависті губи.

Немов листя на тополі, відшелестіли ласкаві Тимофієві слова — мабуть, не чути вже більше їх Лушці. Як же молодиці не марніти з туги-смутку, як не побиватися! Хто тепер скаже їй, з любов'ю зазираючи в очі: «Вам ця зелена спідниця так до лица, Лушо! Ви в ній статурніша за офіцершу старого часу». Або словами жіночої пісеньки: «Ти прости-прощай, розкрасавиця. Краса твоя мені та й наравиться». Тільки Тимофій міг лестощами та сердечною безсоромністю зворушити Лушине серденько.

Чоловіка вона від того дня зовсім відцуралася. А Макар тоді говорив спокійно, поважно і незвичайно багато:

— Живи в мене останні деньки, доживай. А потім збирай своє манаття, резинки та слоїки з помадого і катай, куди хоч. Я, люблячи тебе, багато сорому витерпів, а зараз урвався мені терпець! З куркульським сином злигалась — я мовчав. А коли вже ти при всьому колгоспному свідомому народі голосити за ним почала, нема більше мого терпцю! Я, жінко, з тобою не те що до світової революції не дотягну, а й зовсім можу дуба врізати. Ти мені в житті — зайвий в'юк на спині. Скидаю я цей в'юк! Зрозуміла?

— Зрозуміла, — відповіла Лушка і притихла.

Того вечора у Давидова з Макаром відбулася таємна розмова.

— Опаскудила тебе жінка! Як ти тепер будеш перед колгоспною масою очима кліпати, Нагульнов?

— Ти знову за старе...

— Колода ти! Кендюх волячий! — У Давидова шия червоніла, набрякали жили на лобі.

— З тобою як і говорити? — Нагульнов ходив по кімнаті, хрускав пальцями, нишком, трохи лукаво усміхався. — Тільки не так скажеш, і ти зараз же на гак чіпляеш: «Анархіст! Ухильник!» Ти знаєш, як я на жінку дивлюсь і через яку потребу терпів таку наругу? Я вже тобі, здається, казав: не про неї у мене думки. Ти про овечий курдюк думав що-небудь?

— Ні-і-і... — ошелешений несподіваним поворотом Макарової мови, протяг Давидов.

— А от я думав: навіщо б вівці курдюк, приварений від природи? Здається, ні до чого. Ну, кінь чи собака — ці хвостом мух одганяють. А вівці начепили вісім фунтів жиру, вона й трясє ним, мухи відігнати не може, жарко їй влітку від курдюка, реп'яки до нього чіпляються...

— До чого тут курдюк, хвости всякі? — Давидов починав тихо драгуватись.

Але Нагульнов спокійно вів далі:

— Це їй прироблено, по-моєму, щоб стидне місце закривати. Незручно, а що ж вона вдіє? От і мені молодиця, жінка тобто, потрібна, як вівці курдюк. Я весь загострений на світову революцію. Я її, лобоньку, чекаю... А жінка мені — тьху, і більш нічого. Жінка так, між іншим. Без неї теж не можна. Треба ж стидне місце прикрити... Мужчина я саме в соку, хоч і хворий, а між ділом можу щось там і зробити. Коли вона в мене слабка на втори, то хай їй грець! Я їй так і сказав: «Війся, якщо потребу маєш, але гляди, в пселені не принеси або хвороби не захопи, а то в'язи скручу!» А от ти, товаришу Давидов, нічого цього не розумієш. Ти — як залізний аршин-складень. І до революції не так ти дослухаєшся... Ну, чого ти мені за жінчин гріх допікаєш? У неї і для мене вистачить, а то що з куркулем злигалась і голосила за ним, за класовою вражою личиною, то за це вона — гадюка, і я її от-от скоро вижену з хати. А бити її я не можу. Я в нове життя вступаю і руқ поганити не хочу. А от ти, напевне, побив би, га? А тоді яка ж буде різниця між тобою, комуністом, і, скажімо, колишньою людиною, яким-небудь чиновником? Ті завсігди жінок били! Отож-бо й е! Ні, брат, ти облиш зі мною про Лушку говорити. Я сам з нею сквитаюсь, ти в цьому ділі зайвий. Жінка — це діло дуже сурйозне! Від неї багато що залежить.— Нагульнов мрійно посміхнувся і з запалом вів далі: — От як поламаємо всі кордони, я перший гукну: «Шпарте, одружуйтеся з іншокровними!» Всі перемішаються, і не буде на білому світі такого страху, що один тілом білий, другий жовтий, а третій чорний, і білі іншим за колір їхньої шкіри докоряють і вважають нижчими за себе. Всі будуть личками приємно-смугляві, і всі однакові. Я і про це інколи ночами думаю...

— Живеш ти, як уві сні, Макаре! — невдоволено сказав Давидов. — Багато чого мені в тобі незрозумілого. Расова ворожнеча — це так, а от інше... В питаннях побуту я з тобою не згодний. Ну, та чорт з тобою! Тільки я у тебе більше не живу. Факт!

Давидов витяг з-під стола чемодан (глухо загуркотіли в ньому інструменти, що без діла провалялись довгий час), вийшов. Нагульнов провів його на нову квартиру, до бездітного колгоспника Филімонова. Тоді всю дорогу до Филімонового базу вони говорили про сівбу, але питань родини й побуту більше вже не торкалися. Ще відчутнішим став холодок у їхніх взаєминах з того часу...

От і цього разу Нагульнов зустрів Давидова, все якось поглядаючи набік і вниз, а після того, як Лушка вийшла, заговорив жвавіше:

— Ріжуть худобу, гади! Ладні за трьох жерти, аби тільки в колгосп не здавати. Я ось що пропоную: сьогодні ж ухвалити всіма зборами клопотання, щоб злісних різунів розстріляти!

— Що-о-о?

— Розстріляти, кажу. Перед ким це треба клопотатися про розстріл? Народний суд не зможе, га? А от коли б кокнули зо два таких, котрі тільки корів порізали, то інші, певно, опам'яталися б! Тепер треба з усією строгістю.

Давидов кинув на скриню кепку, заходив по кімнаті. В його голосі чути було невдоволення і роздум:

— От знову ти збочуєш... Біда з тобою, Макаре! Ну, ти подумай: хіба ж можна за заріз корови розстрілювати? І законів таких нема, факт! Була постанова ЦВК і Раднаркому, і про це там прямо сказано: на два роки посадити, позбавити землі можна, злісних виселяти з краю, а ти — клопотатися про розстріл. Ну, справді, ти якийсь...

— Якийсь! Ніякий я! Ти все приміряєш та плануєш. А чим будемо сіяти? Яким... коли ті, що не вступили в колгосп, волів поріжуть?

Макар підійшов до Давидова впритул, поклав долоні на його широкі плечі. Він був майже на голову вищий за Давидова; поглядаючи на нього згори, заговорив:

— Сьомо! Хороший ти мій! Чого в тебе мозок такий ледачий! — І майже закричав: — Аджє пропадемо, коли з сівбою не справимось! Невже не розумієш? Треба безпремінно розстріляти двох-трьох гадів за худобу! Куркулів треба розстріляти! Їхні діла! Просити треба найвищу власть!

— Дурень!

— От і знов я дурень у тебе...— Нагульнов понуро опустил голову, але одразу ж рвучко підвів її, як кінь, що відчув шенкелі; заgrimів: — Усе поріжуть! Час настав позиційний, як у громадянську війну, ворог кругом насає, а ти! Занапастите ви, отакі, світову революцію!.. Не наспіє вона через вас, важкодумів! Там кругом буржуї робочий народ мордують, червоних китаїців до ноги винищують, всяких чорних побивають, а ти з ворогом тут маніжишся! Совісно! Сором великий! В серці кров сохне, як подумаєш про наших рідних братів, з яких за кордонами буржуї знущаються. Я газет через це саме не можу читати!.. У мене від газет усе нутро перевертається! А ти... Як ти думаєш про рідних братів, котрих вороги в тюрмах гноять? Не жалієш ти їх!..

Давидов страшно засопів, скуйовдив п'ятірнею масно-чорне волосся:

— Чорт тебе! Як це «не жалієш»? Факт! І не горлай, будь ласка! Сам шалений і інших такими робиш! Я в війну задля Лущиних очей, чи що, з контрою розправлявся? Що ти хочеш? Опам'ятайся! Не може бути й мови про розстріл! Ти б краще масову роботу проводив, роз'яснював нашу політику, а розстріляти — це просто! І от ти завжди так! Тільки щось негаразд, ти зразу ж впадаєш у крайність, факт! А де ти був до цього?

— Там же, де й ти!

— В тому-то й факт! Прогавили всі ми цю кампанію, а тепер треба виправляти, не про розстріл говорити! Годі тобі істерики влаштовувати! Працювати берись! Баришня, чорт! Гірше за баришню, в якій нігті крашені!

— У мене вони кров'ю крашені!

— У всіх так, хто без рукавичок воював, факт!

— Семене, як ти можеш мене баришнею прозивати!

— Це так, слово вихопилось!

— Візьми це слово назад,— тихо попросив Нагульнов.

Давидов мовчки подивився на нього, засміявся.

— Беру. Ти заспокойся, і ходімо на збори. Треба здорово агітувати проти зарізу!

— Я вчора цілий день по дворах швендяв, умовляв.

— Це — хороший метод. Треба походити ще, та всім нам.

— От знову ти... Я вчора тільки з базу виходжу, думаю: «Ну, здається, вговорив!» Вийду і чую: «Куві-і-і, куві-і-і!» — підсвинок який-небудь там уже під ножем вищить. А я гадові-власникові перед цим годину говорив про світову революцію і комунізм! Та як говорив! Аж самого скільки разів сльоза проймала від зворушення. Ні, не умовляти їх треба, а бити по головах та приказувати: «Не слухай куркуля, вредний гаде! Не вчись у нього власності! Не ріж, падлюко, худоби!» Він думає, що він вола ріже, а насправді він світовій революції ножа в спину вганяє!

— Кого бити, а кого й учити,— стояв на своєму Давидов.

Вони вийшли надвір. Порошила мокра заметіль. Липкі сніжинки вкривали застарілий сніг, танули на покрівлях. В непроглядній темряві дісталися до школи. На збори прийшла тільки половина грем'ячівців. Размьотнов прочитав постанову ЦВК і Раднаркому «Про заходи боротьби з хижацьким зарізом худоби», після чого промовляв Давидов. Наприкінці він прямо поставив питання:

— У нас є, громадяни, двадцять шість заяв про вступ до колгоспу. Завтра на зборах розглядатимемо їх, і того, хто спіймався

на куркульський гачок і порізав худобу перед тим, як вступати в колгосп, ми не приймемо, факт!

— А якщо ті, хто вступили до колгоспу, ріжуть молодняк, тоді як? — запитав Любишкін.

— Тих будемо виключати!

Збори ахнули, глухо загули.

— Тоді розпускайте колгосп! Нема в хуторі такого двору, де б не зарізали худобини! — вигукнув Борщов.

Нагульнов накинувся на нього, тряс кулаками:

— Цить, підкуркульнику! В колгоспні діла не лізь, без тебе справимось! Ти сам не зарізав бичка-третячка?

— Я своїй худобі сам хазяїн!

— От я тебе завтра відправлю на відсидку, там покажайнуеш!

— Строго дуже! Дуже строго встановлюєте! — горлав чийсь хрипкий голос.

Збори були хоч і нечисленні, але бурхливі. Розходячись, хуторяни мовчали, і, тільки вийшовши із школи та поділившись на групи, на ходу стали обмінюватися думками.

— Чорт мені надав зарізати двох овець! — скаржився Любишкіну колгоспник Куженков Семен.— Ви це м'ясо тепер з горла витягнете...

— Я, чоловіче, сам опаскудився, зарізав козу...— тяжко зітхнув Любишкін.— Тепер кліпай очима перед зборами. Ох ти, з цією жінкою! Втягнула в гріх, туди її в дихало! «Ріж та й ріж». М'яса їй захотілось! Ах ти, гаспид у спідниці! Прийду зараз і виб'ю їй бубну!

— Варт, варт повчити,— радив сват Любишкіна — старезний дід Безхлебнов Яким.— Тобі, свате, зовсім незручно, ти ж колгоспний член.

— Тож-бо воно й є,— зітхав Любишкін, в темряві змахуючи з вусів налиплий сніг, спотикаючись об грудки.

— А ти, діду Якиме, рябого вола, певно, теж зарізав? — кахикаючи, запитав Дьомка Ушаков, що жив з Безхлебновим у сусідстві.

— Зарізав, голубе. Та й як його не зарізати? Зламав віл ногу, зламав, окаянний, рябий! На погребницю занесла його нечиста сила, провалився в погріб і зламав ногу.

— Тож-бо я вдосвіта бачив, як ви з невісткою хворостинами направляли його на погребницю...

— Що ти! Що ти, Дементію! Перехрестись! — злякався дід Яким і аж спинився серед провулка, часто кліпаючи в безприсвітній нічній темряві.

— Ходім, ходім, дідусю,— заспокоював його Дьомка.— Ну, чого став як укопаний? Загнав же вола на погріб...

— Сам зайшов, Дементію! Не гріши! Ой, гріх великий!

— Хитрий ти, а не хитріший за вола. Віл, той язиком під хвіст дістає, а ти, мабуть не вмієш так, га? Думав: «Окалічу вола, та й кінці в воду?»

Над хутором шаленів вогкий вітер. Шумовито гули над річкою в левадах тополи й верби. Чорна — хоч око виколи — імла вкривала хутір. Придушені вогкістю, по провулках довго лунали голоси. Сипав сніг. Зима витрушувала останні одзимки...

Розділ XVI

Зі зборів Давидов пішов з Размьотновим. Сніг сипав густий, мокрий. В темряві де-не-де поблискували вогники. Собачий гавкіт, розірваний поривами вітру, лунав по хуторі тоскно й невпинно. Давидов згадав розповідь Якова Лукича про снігозатримання, зітхнув: «Ні, в нинішньому році не до цього. А скільки в таку от хуртовину снігу лягло б на ланах! Просто аж жалко, факт!»

— Зайдімо в конюшню, подивимось на колгоспних коней, — запропонував Размьотнов.

— Давай.

Звернули в провулок. Незабаром блиснув вогник: коло клуні Лапшинова, пристосованої під конюшню, висів ліхтар. Увійшли в двір. Коло дверей в конюшню, під навісом, стояло чоловіка з вісім козаків.

— Хто сьогодні днювалить? — спитав Размьотнов.

Один з присутніх загасив об чобіт цигарку, відповів:

— Кіндрат Майданников.

— А чого тут людей багато? Що ви тут робите? — поцікавився Давидов.

— Так, товаришу Давидов... Куримо собі гуртом...

— Сіно ввечері привозили з току.

— Стали покурити та й забалакались. Хуртовину думаємо переждати.

В розгороджених станках розмірено жують коні. Запахи поту, кінського кізяка й сечі змішані з легким духом степового полинистого сіна. Проти кожного станка на дерев'яних кілочках висять хомут, шлея або посторонки. Прохід чисто виметений і злегка посипаний жовтим річковим піском.

— Майданников! — гукнув Андрій.

— Агов! — озвався голос у кінці конюшні.

Майданников ніс навилوک житньої соломи. Він зайшов у четвертий від дверей станок, ногою підвів вороного коня, що лежав долі, розтрусив солому.

— Повернись. Чо-о-орт! — сердито крикнув він, замахнувшись держалном вил на сонного коня.

Той злякано застукотів, затуपाвав ногами по дерев'яній підлозі, заприхав і потявся до ясел, передумавши, видно, лягати. Кіндрат підійшов до Давидова, весь проїнятий запахом конюшні й соломи, простяг тверду холодну долоню.

— Ну як, товаришу Майданников?

— Нічого, товаришу голова колгоспу.

— Щось ти занадто вже офіційно: «Товаришу голова колгоспу...» — Давидов усміхнувся.

— Я зараз при виконанні обов'язків.

— Чому це люди біля конюшні товчуться?

— Спитайте самі їх! — у голосі Кіндрата чути було роздратування й досаду. — Як на ніч класти коням, так і їх чорт несе. Народ ніяк не може позбутися одноосібництва. Це все хазяїни сидять! Приходять: «А моему гнідому поклав сіна?», «А буланому підстелив?», «Кобилка моя тут ціла?» А куди ж, приміром, його кобилка подінється? В рот я її запхну, чи що? Всі лізуть, просять: «Дай поможу накладати коням!» І кожен намагається своєю більше сінца кинути... Біда! Треба постанову ухвалити, щоб зайві люди тут не вшталися.

— Чув? — Андрій підморгнув Давидову, сумовито похитав головою.

— Жени всіх звідси! — суворіючи, наказав Давидов. — Щоб, крім чергового та помічників, нікого не було! Сіна по скільки даеш? Важиш даванку?

— Ні, не важу. На око, з півпуда на тварину.

— Підстеляєш усім?

— Та що, їй-богу! — Кіндрат люто труснув будьонівкою, на його смугляву, міцну шию, на комір зношеного сіряка посипались м'які остюки. — Завгосп наш, Островнов Яків Лукич, сьогодні надвечір був, каже: «Стели коням з'їдини». Та хіба це порядки? Адже його, чорта, за найкращого хазяїна вважають, а він таку дурницю плете!

— А що?

— Та як же, Давидов! З'їдини — геть усі їстівні. Полинець проміж них, він дрібний, їстівний, чи бур'янина; все це вівці, кози геть-чисто з'їдять, переберуть, а він наказує на підстілку коням гатити! Я йому сказав був насупроти, а він: «Не твоє діло мені вказувати!»

— Не стели з'їдин. Правильно! А ми йому завтра хвоста наламаємо! — пообіцяв Давидов.

— Та ще одне діло: почали прискирток, котрий біля колодязя склали. Нащо, спитати?

— Мені Яків Лукич казав, що це сіно гірше. Він хоче поганеньке взимку згодувати, а добре залишити на оранку.

— Ну, коли так, то це правильно,— погодився Кіндрат.— А про з'їдини йому скажіть.

— Скажу. На ось, закурюй лєнінградську цигарку...— Давидов кашлянув.— Прислали мені товариші з заводу... Ну, а коні всі здорові?

— Дякую. Вогнику дайте... Коні всі справні. Минулої ночі звалився наш іноходець, колишній лапшиновський, доглянули. А так усе в порядку. От один є, чортяка, ніяк не лягає. Цілу ніч, кажуть, простояє. Завтра на передні ноги будемо всіх перековувати. Слизько було, шипи зовсім з'їв льодок. Ну, прощайте. Я ще не всім підстелив.

Размьотнов пішов провжджати Давидова. Розмовляючи, вони пройшли квартал, але на повороті до квартири Давидова Размьотнов спинився проти базу одноосібника Лукашки Чебакова, торкнув за плече Давидова, шепнув:

— Дивись!

Коло хвіртки— за три кроки від них— чорніла постать людини. Размьотнов раптом хутко підбіг, лівою рукою схопив людину, що стояла по той бік хвіртки, в правій стиснув рукоятку нагана.

— Ти, Лука?

— Це, здається, ви, Андрію Степановичу?

— Що у тебе в правій руці? Ану, віддай! Живо!

— Та це ви? Товаришу Размьотнов!

— Віддай, кажу! Ударю!..

Давидов підійшов на голоси, короткозоро змруячись.

— Що ти в нього відбираєш?

— Віддай, Лука! Вистрелю!

— Та візьміть, чого ви казалися?

— Ось він з чим стояв коло хвірточки! Ех ти! Чого це ти з ножом уночі стоїш? Кого це ти ждав? Не Давидова? Чого, питаю, з фінкою стояв? Контра? Убивцею захотів стати!

Тільки бистрі мисливські очі Андрієві могли розглянути в руці людини, що стояла коло хвіртки, ясне лезо ножа. Він і кинувся обеззброювати. І обеззброїв. Але коли став, задихаючись допитувати приголомшеного Лукашку, той відчинив хвіртку, якимсь не своїм голосом сказав:

— Коли ви вже так діло повертаєте, то я не можу промовчати! Ви мене в чому не треба запідозрити можете, борони боже, Андрію Степановичу! Ходімо.

— Куди це?

— В хлів.

— Чого це?

— Подивитесь, і все вам стане ясно, чого я з ножем на провулок виглядав...

— Ходімо подивимось,— запропонував Давидов, першим входячи на Лукашин баз.— Куди йти?

— Прошу за мною.

У хліві, засипаному всередині обваленим стосом кізяка, стояв на табуретці засвічений ліхтар, біля нього навпочіпки сиділа жінка Лукашки — вродлива, повнолиця і тонкоброва. Вона злякано встала, забачивши чужих, заступила собою поставлені коло стіни двоє відер з водою і миску. За нею в кутку, на чистій соломі, як видно, тільки що постеленій, товкся гладкий кабан. Опустивши голову в величезний цебер, він чвакав помий.

— Бачите, яка біда...— показуючи на кабана, ніяково, безладно говорив Лукашка.— Кабана надумали нишком заколоти... Молодиця його підгодує, а я тільки що хотів валити його, різати, чую — гомонять десь у провулку. «Дай-но,— думаю,— виїду, гляну, чого доброго, ще хто почує». Як був я з засуканими рукавами і в фартусі та з ножем, так і вийшов до хвіртки. І ви — ось тут! А ви на мене що подумали? Хіба ж людину різати в фартусі і з засуканими рукавами виходять? — Лукашка, скидаючи фартуха, ніяково посміхнувся і з стриманою злістю крикнув на жінку: — Ну, чого стала, дурепо? Вижени кабана!

— Ти не різ його,— трохи збентежено сказав Размьотнов.— Оце збори були, нема дозволу худобу різати.

— Та я й не буду. Всю охоту ви мені перебили...

Давидов вийшов і аж до самої квартири кепкував з Андрія:

— Замах на життя голови колгоспу відвернув! Контрреволюціонера роззброїв! Аніка-воїн, факт! Хо-хо-хо!..

— Зате кабанові життя врятував,— відповів жартом Размьотнов.

Розділ XVII

Другого дня на закритих зборах грем'ячівського партосередку була одноголосно ухвалена постанова усупільнити всю худобу: як велику, так і дрібну, що належить членам грем'ячівського колгоспу. Крім худоби, вирішено усупільнити і птицю.

Давидов спочатку завзято виступав проти усупільнення дрібної худоби і птиці, але Нагульнов рішуче заявив, що коли на зборах колгоспників не провести рішення про усупільнення всієї живності, то весняна сівба буде зірвана, бо худоба вся буде порізана, а разом і птиця. Його підтримав Размьотнов, і, повагавшись, Давидов погодився.

Крім цього, було ухвалено й записано до протоколу зборів: розгорнути посилену агітаційну кампанію за припинення злісного зарізу, для чого порядком самозобов'язання всі члени партії повинні були піти того ж дня по дворах. Щодо судових заходів проти викритих у зарізі, то поки що ухвалено було їх не застосовувати ні до кого, а почекати наслідків агіткампанії.

— Так воно худоба і птиця ціліші будуть. А то на весну ні волячого мукання, ні півнячого кукурікання в хуторі не почувеш,— говорив з радістю Нагульнов, ховаючи протокол у папку.

Колгоспні збори охоче схвалили рішення про усупільнення всієї худоби, оскільки робоча й молочно-продуктивна вже була усупільнена і рішення стосувалось тільки молодняка та овець і свиней,— але з приводу птиці розгорілись тривалі суперечки. Особливо заперечували жінки. Під кінець їх упертість була зламана. Сприяв цьому у величезній мірі Нагульнов. Це він, притискуючи до ордену свої довгі долоні, розчулено говорив:

— Жіночки, дорогі мої! Не падкуйте ви за курми, за гусьми. На спині не вдержались, а вже на хвості й поготів. Нехай і кури колгоспом живуть. На весну випишемо ми кубатора, і, замість квочок, почне він нам випускати курчат сотнями. Є така машина — кубатор, вона висиджує курчат розпрекрасно. Будь ласка, ви не опирайтесь! Вони ваші ж будуть кури, тільки в спільному дворі. Власності курячої не повинно бути, дорогі тітоньки! Та й яка вам з курей користь! Однаково вони зараз не несуться. А на весну мороки з ними чорті-скільки. То вона, тобто курка, вскочить в город і розсаду подзьобає, то, дивись, вона — тричі клята — яйце де-небудь під коморою загубить, то тхір їй шию одгризе... Мало що з нею може трапитись? І кожного разу вам треба в курник лазити, мацати, котра з яйцем, а котра без яйця. Полізеш і наберешся курячих вошей, зарази. Самі сухоти з ними і серцю зажура. А в колгоспі як вони житимуть? Прекрасно! Догляд за ними буде добрий: якого-небудь старого вдівця, от хоч би дідуся Якіма Безхлебнова, до них приставимо, і хай він їх цілий день мацає, по сідалах лазить. Діло і веселе, і легке, якраз дідівське. На такому ділі гили ніколи в світі не наживеш. Приходьте, любоньки мої, до згоди!

Жінки посміялися, позітхали, побалакали і «прийшли до згоди».

Зараз же після зборів Нагульнов і Давидов рушили обходити двори. З першого ж кварталу виявилось, що свіжина є справді в кожному дворі... Перед обідом заглянули й до діда Щукаря.

— Активіст він, казав сам, що худібку берегти треба. Цей не заріже,— запевняв Нагульнов, входячи на Щукареве подвір'я.

«Активіст» лежав на ліжку, задерши ноги. Сорочка його була закочена аж до скуйовдженої борідки, а в худий блідий живіт гострими краями в'їлася перекинута догори дном череп'яна макітра, місткістю літрів на шість. По боках п'явками стирчали дві аптекарські банки. Дід Шукар не глянув на прибулих. Руки його, схрещені на грудях, як у мерця,— тремтіли, вирячені, ошалілі від болю очі повільно оберталися. Нагульнову здалося, що в хаті навіть смердить мерцем. Огрядна Шукариха стояла біля печі, а коло ліжка метушилась моторна, чорна, як миша, баба-шептуха Мамичиха, широко відома в окрузі тим, що вміла ставити банки, накидати чавуни, правити кістки, пускати й замовляти кров та робити аборти залізною в'язальною спицею. Саме в цю хвилину вона й «лікувала» пренещасного діда Шукара.

Давидов увійшов і очі вирячив.

— Здрастуй, діду! Що це в тебе на пузі?

— Стрррра-ждаю! Жжжживотом!..— двома заходами, насилу вимовив дід Шукар. І зараз же тоненьким голоском заверещав, заскавчав по-щеничому: — З-зніми макітру! Зніми, відьмо! Ой, живота мені порве! Ой, рідненькі, ослободіть!

— Терпи! Терпи! Зараз полегшає,— шепотом умовляла бабка Мамичиха, марно намагаючись одірвати край макітри, що всмокталася в шкіру.

Але дід Шукар раптом заревів лютим звіром, пацнув шептуху ногою і обома руками вчепився за макітру. Тоді Давидов поспішив йому на виручку: схопивши з пригрубка качалку, він відштовхнув бабку, гахнув качалкою по днищу макітри. Вона розсипалась, із свистом рвонулося з-під черепків повітря, дід Шукар утробно гикнув, з полегкістю, часто задихав, легко зірвав банки. Давидов глянув на дідів живіт, що стирчав з-під черепків величезним посинілим пупом, і впав на лаву, душачись від шаленого нападу реготу. По щоках його текли сльози, шапка звалилася з голови, над очима повисли пасма чорного волосся...

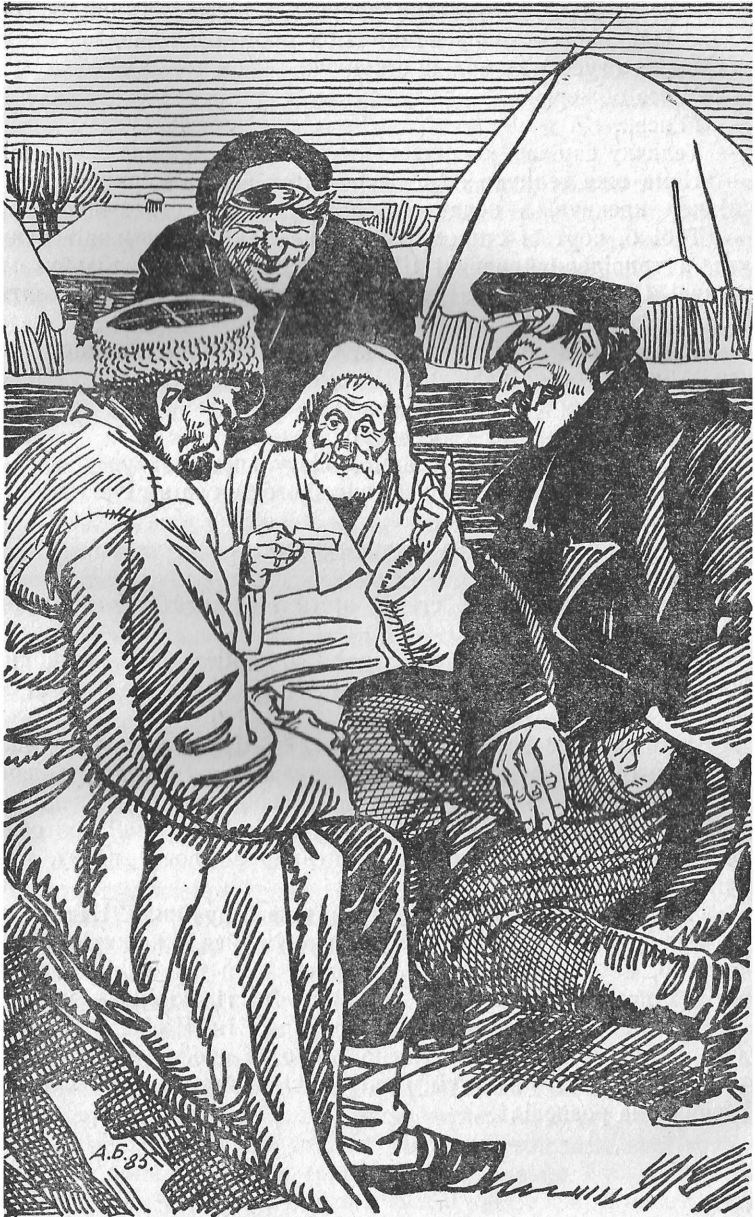
Живучий же був дід Шукар! Тільки-но бабка Мамичиха заголосила над розбитою макітрою, він спустив сорочку, підвівся.

— Голівонько ж моя бідна! — слізьми голосила бабка.— Розбив, нечистий дух, посудину! Отаких вас лікуй, і добра не схоцеш!

— Іди собі, бабко! Цю ж мить іди собі звідси! — Шукар показував рукою на двері.— Ти мене мало життя не рішила! Об твою б головешку цю макітру треба розбити! Іди собі, а то до смертовбивства можу дійти! Я на ці штуки одчайний!

— З чого це тобі подіялось? — спитав Нагульнов, як тільки за Мамичихою зачинилися двері.

— Ох, синки, кормителі, вірите: пропав був зовсім. Дві доби

4.5.85.

з бази не виходив, так штани в руках і носив... Такий пронос у мене відкрився — впину нема! Ніби прорвало мене, перло, як з миршавого гусеняти: кожну секунду...

— М'яса обжерся?

— М'яса...

— Теличку зарівав?

— Нема вже телички... Не на пожиток вона мені пішла...

Макар кречкував, з ненавистю оглянув діда, стиха проказав:

— Тобі б, чортові старому, треба не макітру на живіт накинути, а тривідерний чавун! Щоб він усього тебе з тельбухами втягнув! От виженемо з колгоспу, тоді не так тебе пронесе! Нащо зарівав?

— Гріха набрався, Макарчику... Стара вговорила, а нічна зогуля — вона перекує завжди... Ви змилюйтеся... Товаришу Давидов! Приятелі ми з вами були, ви мене не звільняйте з колгоспу. Я й так постраждав за своє добро...

— Ну що ти з ним зробиш? — Нагульнов махнув рукою.— Ходім, Давидов. Ти, хворобо! Рушничного масла з сіллю змішай і випий, як рукою зніме.

Дід Шукар ображено заворушив губами:

— На глюзи береш?

— Правду кажу. Ми в старій армії від живота цим рятувалися.

— Що ж я, залізний, чи що? Чим бездушну рушницю чистять, тим і я повинен лікуватися? Не буду! Краще вмру в соняшниках, а масла не питиму!

Другого дня, не встигши померти, дід Шукар уже шкандибав по хутору і кожному зустрічному розказував, як у гості до нього приходили Давидов з Нагульновим, як вони питали в нього поради щодо ремонту до посівної інвентаря та про інші колгоспні справи. В кінці оповідання дід витримував довгу паузу, крутячи цигарку, зітхав:

— Трошки занедужав я, і от вони вже й прийшли. Невправка без мене у них. Ліки всякі радили. «Лікуйся,— кажуть,— дідуся, а то, не дай боже гріха, помреш, то й ми пропадемо без тебе!» І пропадуть, істинний Христос! Як тільки що — кличуть в середок, дивись, що-небудь та й пораджу їм. Я вже скажу раз, та гаразд. Мое слово, вже звісно, мимо не пройде! — І підводив на бесідника вицвілі тріумфуючі очиці, вгадуючи, яке враження справила розповідь.

І знову заколобродив Гремячий Лог, що був притих... Худобу перестали різати. На громадські бази дві доби гнали й тягли різномасних овець і кіз, в мішках несли курей. Стогін стояв по хутору від реву скотини, гелготу і крику птиці.

В колгоспі налічувалось уже сто шістдесят господарств. Було утворено три бригади. Якова Лукича правління колгоспу уповноважило роздавати бідності — тій, що потребувала одежі та взуття, — куркульські кожушки, чоботи й інші носильні речі. Провели попередній запис. Виявилось, що всіх задовольнити правління не мало змоги.

На Титковому базу, де Яків Лукич розподіляв конфісковану куркульську одежу, до смерку стояв, не замовкаючи, гомін. Тут же, біля комори, просто на снігу роззувалися, приміряючи добротне куркульське взуття, натягали піддвовки, піджаки, кофти, кожушки. Щасливці, яким комісія ухвалила видати одежу чи взуття в рахунок майбутнього виробітку, просто на ганку комори роздягались і, задоволено кречучи, сяючи очима, світліючи смаглявими обличчями від скупих, тремтячих посмішок, поквально бгали своє старе, латане-перелатане дрантя, вдягалися в нову одежу, крізь яку вже не просвічувало тіло. А вже перед тим, як узяти що-небудь, скільки було балачок, порад, лайки, скільки висловлювалось сумнівів... Любишкіну Давидов розпорядився видати піджак, шаровари й чоботи. Хмурий Яків Лукич витяг із скрині купу одежі, кинув під ноги Любишкіну:

— Вибирай на совість.

Здригнулися в отаманця вуса, затрусились руки... І вибирав же він, вибирав піджака — сорок потів з нього зійшло! Спробує сукно на зуб, подивиться на світло: чи не побив шашель або міль, хвилин з десять мене в чорних пальцях. А навколо гаряче дихають, гомонять:

— Бери, ще дітям залишиться доношувати.

— Та де твої очі! Не бачиш — перелицьоване.

— Брешеш!

— Сам тріскай!

— Бери, Павле!

— Не бери, приміряй інший!

У Любишкіна обличчя — червона, випалена цеглина, жує він чорний вус, зацьковано озирається, тягнеться до другого піджака. Вибере. Всім добрий піджак! Засуне довжелезні свої руки в рукава, а вони по лікоть, тріщать шви в плечах. І знов, ніяково й схвильовано усміхаючись, копається в купі одежі. Розбігаються очі, як у малої дитини на ярмарку перед безлічю іграшок; на

губах така ясна, дитяча усмішка, що якраз би кому-небудь побатьківськи поглядити сажневого отаманця Любишкіна по голові. Так за півдня й не вибрав. Шаровари й чоботи надів, похмурому Якому Лукичу сказав, проковтнувши зітхання:

— Завтра вже прийду приміряти.

З базу пішов у нових шароварах з лампасами, в чоботях з рипом, помолодівши одразу років на десять. Навмисне вийшов на головну вулицю, хоч і не було йому по дорозі, на провулках часто зупинявся, то закурити, то з зустрічними поговорити. Годин зо три йшов додому, хвалився, і надвечір уже по всьому Гремячому йшла чутка: «Там Любишкіна вбрали, як на службу! Сьогодні цілий день вибирав одягу... У всьому новому додому йшов, шаровари на ньому святні. Як журавель виступав, певно, ніг під собою не чув...»

Жіночка Дьомки Ушакова обмерла над скринєю, насилу одіпхнула. Наділа рясну шерстяну спідницю, що колись належала Титковій жінці, сунула ноги в нові чирики, запнула барвистою шалькою, і тільки тоді впало всім в очі, тільки тоді розгледіли, що Дьомчина жіночка зовсім не погана на вроду і собою молодичка ставна. А як же їй, сердезі, було не обмерти над колгоспним добром, коли вона за все своє гірке-прегірке життя нічого смачного ні разу не з'їла, нової кофтинки на плечах не зносила? Як же можна було не побліднути її губам, вицвілим від повсякчасних злиднів та недоїдань, коли Яків Лукич вигріб із скрині копицю жіночого вбрання? Рік у рік народжувала вона дітей, загортаючи немовлят у зотлілі пелюшки та в зношений клопоть кожушини. А сама, розгубивши з горя та вічних нестатків колишню красу, здоров'я і свіжість, ціле літо ходила в одній ріденькій, як сито, спідничині, а зимою, виправши однісіньку сорочку, в якій аж кишіли воші, сиділа разом з дітьми на печі гола, бо не було в що перебраться...

— Рідні!.. Ріднесенькі!.. Заждіть, я, може, ще не візьму цієї спідниці... Переміню... Мені, може, дітворі б щось... Мишуньці... Дуняшці...— несамовито шепотіла вона, вчепившись у віко скрині, очей палаючих не зводячи з барвистої купи одяжі.

У Давидова, що випадково був при цій сцені, серце здригнулося... Він протовпився до скрині, спитав:

— Скільки в тебе дітей, громадяночко?

— Семеро...— пошепки відповіла Дьомчина жінка, від солодкого чекання боячись підвести очі.

— У тебе є тут дитяче? — неголосно спитав Давидов у Якова Лукича.

— Є.

— Віддай цій жінці для дітей усе, що вона скаже.

— Жирно їй буде!..

— Це ще що таке? Ну?..— Давидов з злістю вишкірив щербатого рота, і Яків Лукич покwapно нагнувся над скринейо.

Дьомка Ушаков, звичайно балакучий і лихий на язик, стояв позад жінки, мовчки облизуючи сохнучі губи, затамувавши дух. Але, зачувши слова Давидова, він глянув на нього... З косих Дьомчиних очей, як сік із спілого плоду, раптом бризнули сльози. Він зірвався з місця, побіг до виходу, лівою рукою розштовхуючи людей, правою — затуляючи очі. Сплигнувши з ганку, Дьомка швидко пішов з базу, соромлячись, ховаючи від людей свої сльози. А вони котилися з-під чорного щитка долоні по щоках, випереджаючи одна одну, ясні й іскристі, як краплинки роси.

Надвечір на дільбу прийшов і дід Щукар. Він вдерся в будинок правління колгоспу, ледве переводячи дух — до Давидова.

— Здоровенькі були, товаришу Давидов! Радий живенького вас бачити!

— Здрастуй.

— Напишіть мені бланку.

— Який бланк?

— Бланку на получку одежі.

— За що ж це тобі одежину справляти? — Нагульнов, що сидів у Давидова, звів широкі брови.— За те, що теличку зарізав?

— Хто, Макарчику, старе згадає, той щастя не має, знаєш? Як це — за що? А хто постраждав, коли Титка розкуркулювали? Ми з товаришем Давидовим. Йому хоч голову пробили, це дрібничка, а мені пес кожуха як опорядив? Тільки обмотки на ноги з кожуха zostались! Я ж страждалець за Радянську владу, і мені, значиться, не треба? Хай би краще мені Титок голову на черепки поколов, та кожуха не чіпав. Адже ж кожух бабин, хіба ні? Вона, може, мене за кожух з світу зжене, тоді як? Ага, тож-бо воно й е!

— Не втівав би, то й кожух був би цілий.

— Як-то не втівав би? А ти чув, Макарчику, що Титкова відьма вчинила? Вона цькувала мене собакою, кричала: «Гуджа! Бери його, Сірко! Він тут найвредніший!» От і товариш Давидов може підтвердити.

— Хоч ти і старий, а брешеш, як той пес!

— Товаришу Давидов, підтвердіть!

— Я щось не пам'ятаю...

— Істинний Христос, так вона кричала! Ну, страх в очах, я, звісно, і рушив з подвір'я. Коли б він, той собацора, був як усі інші собаки, а то як тигра, либонь, ще страшніший!

— Ніхто тебе собакою не цькував, вигадуеш!

— Макарчику, ти ж не пам'ятаєш, соколику! Ти сам тоді так злякався, що аж з лица змінився, де вже тобі пам'ятати! Я ще тоді, грішний, подумав: «Зараз Макар кинеється навтіки!» А мене як той собацюра тягав по базу,— я все це до нитки пам'ятаю! Коли б не собака, Титок би з моїх рук живим не вийшов, забожусь! Я — одчайний!

Нагульнов скривився, як від зубного болю, сказав Давидову:
— Напиши йому швидше, хай вшивається.

Але дідові Шукареві і цього разу більше, ніж будь-коли, кортіло поговорити.

— Я, Макарчику, замолоду, бувало, навкулачки хоч кого...

— Ох, не торохти, чули тебе! Тобі, може, написати, щоб чавуна відерного видали? Живота чим будеш лікувати?

Тяжко ображений, дід Шукар мовчки взяв записку, вийшов не попрощавшись. Але одержаний з рук Якова Лукича просторий дублений кожушок знову повернув йому чудовий настрій. Очиці його сито мружились, радісно блищали. Пучкою, як сіль із сільниці, брав він полу кожушка, піднімав її на відстані, немов спідницю жінка, коли переходить через калюжу, цмокав язиком, хвалився перед козаками:

— Ось він, кожушок! Своїм горбом заробив. Усім відомо: Титка коли ми розкуркулювали, він і напав з занозом на товариша Давидова. «Пропаде, думаю, мій приятель!» Ту ж мить кинувся на виручку, як герой, відбив. Коли б не я — капець би Давидову!

— А балакали, нібито ти від собаки втівав та влав, а він тобі й почав, як свині, вуха рвати,— докинув хтось із слухачів:

— Брехня! От же який народ тепер: зігнуть, не паривши! Ну, що там собака? Собака — тварина дурна й паскудна. Ніякого глагола не розуміє...— І дід Шукар майстерно переводив розмову на іншу тему.

Розділ XIX

Ніч...

На північ од Гремячого Логу, далеко-далеко за косогорами темних степових гребенів, за улоговинами та балками, за масивами лісів — столиця Радянського Союзу. Над нею — повідь електричних вогнів. Їх тремтливе голубе мерехтіння загравою беззвучної пожежі стоїть над багатопверховими будинками, затьмарюючи непотрібне світло опівнічного місяця й зірок.

Відокремлена від Гремячого Логу півтора тисячами кіломет-

рів, живе і вночі; закута в камінь, Москва: протяжно, заклично ревуть паровозні гудки, переборами величезної гармонії звучать автомобільні сирени, брязкають, вищать, скрегочуть трамваї. А за Ленінським Мавзолеєм, за кремлівською стіною, на холодному вітрі в високості, в осяяному небі тріпоче і звивається полотнище червоного прапора. Освітлене знизу білим жаром електричного світла, воно кипуче палає, струмнить, немов летється червона кров. Вирує і кружляє в високості вітер, повертає на хвилину важко звисаючий прапор, і він знову злітає вгору, пориваючись кінцем то на захід, то на схід, палає багровим полум'ям повстань, кличе на боротьбу...

Два роки тому, вночі, Кіндрат Майданников, будучи в той час у Москві, на Всеросійському з'їзді Рад, прийшов на Красну площу. Глянув на Мавзолей, на переможно сяючий у небі червоний прапор і поквално скинув з голови будьонівку. З непокритою головою, в розхристаному доморобному сіряку стояв довго й нерухомо...

А в Гремячому Лозі холоне глуха тиша. Іскряться пустинні навколишні пагорби, всипані лебединим пухом молодого снігу. По балках, на горбовинах, по бур'янах розлиті густо-сині тіні. Майже торкається обрію дишель Великого Воза. Чорною свічкою тягнеться до гнітюче високого чорного неба тополя, що росте коло сільради. Дзвенить, щось ворожить і бурмоче джерельний струмінь, стікаючи в річку. В текучій воді річки ти побачиш, як падають, відсвітивши людям, зірки. Вслухайся в уявну німотність ночі, і ти почувеш, друже, як живиться заєць — гризе гілку своїми жовтими від деревного соку зубами. Під місяцем тьмяно світиться на стовбурі вишні янтарний наплив замерзлого клею. Зірви його і подивись: грудочка клею, немов достигла незаймана слива, вкрита найніжнішою димчастою плівкою. Зрідка впаде з гілки крижана бурулька — ніч огорне кришталевий бряк тишею. Мертвотно-нерухомі паростки вишневих гілок з рубчастими сірями сережками на них; називають їх діти «зозулиними слізьми»...

Тиша...

І тільки на світанку, коли з півночі, з-під хмари, обвіваючи сніг холодними крильми, прилетить московський вітер, забринять у Гремячому Лозі вранішні голоси життя: зашарудять у левадах голі віти тополь, зачиргикають, перекликаючись, куріпки, що зазимували коло хутора і годуються вночі на токах. Вони полетять днювати в зарості червоної лози, на піщані схили ярів, залишивши біля половників на снігу вишитий хрестиками променистий розсип слідів, купки розритої соломи. Замукають телята, вимагаючи доступу до матерів, завзятіше перегукнуться усупільнені півні, потягне над хутором терпко-гірким кізяковим димком.

А поки залягла над хутором ніч, напевне, тільки Кіндрат Майданников не спить у цілому Грем'ячому. В роті в нього гірко від тютюну-самосаду, голова — як гиря, від курива нудить...

Північ. І ввижається Кіндратові урочисте марево вогнів над Москвою, і бачить він грізний і гнівний помах червоного полотнища, розпростертого над Кремлем, над безмежним світом, де так багато ллється сліз з очей отаких трударів, як і Кіндрат, що живуть за кордонами Радянського Союзу. Згадуються йому слова покійної матері, сказані якось для того, щоб висушити його дитячі сльози:

— Не плач, любчику Кіндрате, не гніви бога. Бідні люди по всьому білому світі й так кожного дня плачуть, скаржаться богові на свої злидні, на багатих, котрі все багатство собі забрали. А бог бідним терпіти звелів. І от він розгнівається, що бідні та голодні все плачуть і плачуть, і візьме збере їхні сльози та зробить їх туманом і кине на сині моря, огорне небо невиддю. Отоді й починають блукати по морях кораблі, збившись з своєї водяної дороги. Наштовхнеться корабель на морський горючий камінь і потоне. Або господь росою зробить сльози. В одну ніч упаде солона роса на хліба по всій землі, нашій і чужодальній, вигорять од слізної гіркості хлібні злаки, великий голод і помірок піде по світу... Виходить, плакати бідним ніяк не можна, а то наплачеш на свою голову... Зрозумів, ріднессенький? — І суворо закінчила: — Молись богу, Кіндратику! Твоя молитва хутчія долетить.

— А ми бідні, мамуню? Татко бідний? — питав маленький Кіндрат свою богомільну матір.

— Бідні.

Кіндрат падав навколішки перед образом старовірського малювання, молився й насухо витирав очі, щоб сердитому богові й сльозинки не було видно.

Лежить Кіндрат, як вічка сітки, перебирає в пам'яті минуле. Був він з діда-прадіда донським козаком, а тепер — колгоспник. Багато передумав він за безліч довгих, як степові шляхи, ночей. Батько Кіндратові, коли був на військовій службі, разом із своєю сотнею бив нагайкою і рубав шаблею страйкарів — іваново-вознесенських ткачів, захищаючи інтереси фабрикантів. Помер батько, виріс Кіндрат і в 1920 році рубав білополяків і врангелівців, захищаючи свою, Радянську владу, владу тих самих іваново-вознесенських ткачів, від нашестя фабрикантів та їхніх найманців.

Кіндрат давно вже не вірить у бога, а вірить в Комуністичну партію, що веде трудящих усього світу до визволення, до голу-бого майбутнього. Він завів на колгоспне подвір'я всю худобу,

всю — до пір'їни — відніс птицю. Він — за те, щоб хліб їв і траву топтав тільки той, хто працює. Він міцно, невідривно пріріс до Радянської влади. А от не спиться Кіндратові ночами... І не спиться через те, що залишилась у нього жалість-гадюка до свого добра, до власної худоби, якої сам він добровільно збувся... Згорнулася на серці жалість, холодить тугою і нудьгою...

Колись, бувало, цілий день до вечора у нього робота: зранку дає корм волам, корові, вівцям і коневі, напуває їх; в обідній час знову носить з току в піхтірі сіно й солому, боячись загубити хоч одну стеблинку, на ніч знову треба порати. Та й уночі по кілька разів виходить на обору провідати, підібрати в ясла накидане під ноги сінце. Хазяйським клопотом радіє серце. А тепер порожньо, мертво в Кіндрата на обори. Нема до кого вийти. Порожні стоять ясла, розчинені навстіж плетені ворота, і навіть півнячого голосу не чути за всю довгу ніч; нема по чому визначити час і плин ночі.

Тільки тоді зникає нудьга, як доводиться чергувати на колгоспній конюшні. А вдень намагається він піти якнайшвидше з хати, щоб не дивитись на страшно спорожнілий двір, щоб не бачити скорботних очей жінки.

Ось зараз вона спить з ним поряд, дихає рівно. На печі Христинка кидається, солодко цмокає губами, белькоче уві сні: «Татуню, помалесеньку!.. Помалесеньку, помалесеньку!..» Уві сні вона, певно, бачить свої особливі, ясні, дитячі сни; їй легко живеться, легко дихається. Її тішить порожня сірникова коробочка. Вона візьме і змайструє з неї санки для своєї ганчір'яної ляльки. Санками цими вона бавитиметься до вечора, а наступний день усміхнеться їй новою забанкою.

А в Кіндрата свої думки. Б'ється він у шух, як риба в ятси... «Коли ж ти мене покинеш, клятий жалю? Коли ж ти засохнеш, вредний чортяко?.. І чого б це? Іду повз кінські станки, чужі коні стоять,— мені хоч би що, а як до свого дійду, гляну на його спину з чорним пасочком до самої ріпиці, на тавроване ліве вухо, і от засмокче в грудях,— здається він мені рідніший за жінку в цю хвилину. І все кортить йому кращого сінца кинути, щоб більше пірию, та дрібнішого. І інші так само: сохне кожен біля свого, а про чужих байдужісінько. Адже нема зараз чужих, усі наші, а ось так воно... Худоби не хочуть доглядати, багатьом вона чужою стала... Вчора чергував Куженков, коней сам не повів напувати, послав хлопчину; той сів верхи, погнав весь табун до річки галопом. Чи напилась яка, чи не напилась — знову галопом і — до конюшні. І нікому не скажи насупроти, вишкіряються: «Га-а-а, тобі більше за всіх треба!» Все це тому, що тяжко наживалося. У кого всього по ніздрі, тому, мабуть, не

так шкода... Не забути сказати завтра Давидову, як Куженков коні напував. З таким доглядом коняка на весну й борони з місяця не зрушить. Поглянути завтра раненько, як курей доглядають,— жінки брехали,— нібито штук із сім вже здохло через тісноту. Ох, трудно! І нащо зараз птицю зводити? Хоч би по півню на двір залишили замість годинника... В кооперативній крамниці товару нема, а Христинка боса. Хоч кричи — треба б чирячки їй! Совість не дає просити в Давидова... Ні, нехай уже що зиму перезимує на печі, а на літо вони їй і не потрібні». Кіндрат думає про нужду, що її зазнає, будуючи п'ятирічку, країна, і стискає під рядниною кулаки, з ненавистю в думці говорить тим робітникам Заходу, які не за комуністів: «Продали ви нас за добру платню від своїх хазяїв! Проміяли ви нас, братики, на сите життя!.. Через що досі нема у вас Радянської влади? Через що ви так припізналися? Якби вам погано жилося, ви б теперечки вже революцію зробили, а то, видно, ще смажений півень вас в зад не клонув; все ви чухаетесь, ніяк не розкачаєтесь, та якось недружно, переваги-ваги йдете... А клоне він вас! Аж заболить, так клоне!.. Чи ви не бачите через кордон, як нам тяжко підіймати господарство? Яку нужду ми терпимо, напівбосі й напівголї ходимо, а самі зуби зціпимо і працюємо. Совісно вам буде, братики, прийти на готовеньке! Зробити б такого височенного стовпа, щоб усім вам видно його було, вилізти б мені на верхівку цього стовпа, ото я покрив би вас крутим словом!..» Кіндрат засинає. З губ його випадає цигарка, пропалює велику чорну дірку на єдиній сорочці. Він прокидається від опіку, встає: пошепки лаючись, шукає в темряві голки, щоб зашити дірку на сорочці, а то Ганна вранці набачить і гризтиме його за цю дірку годин зо дві... Голки він так і не знаходить. Знову засинає...

На світанку, прокинувшись, виходить на подвір'я і раптом чує дивовижне: усупільнені півні, що ночують всі в одному сараї, ревуть одночасно різноголосим могутнім хором. Кіндрат, здивовано розплющивши запухлі очі, хвилин зо дві слухає суцільний, безперервний крик півнів і, коли покwapно затихає останнє запізниле «ку-ке-ку-у-у», сонно усміхається: «Ну, і горлають, чортіві сини! Чисто — духова музика. Хто біля їхнього пристановища живе, сну, спокою позбудеться. А раніше то в однім кінці хутора, то в другому. Ні складу ні ладу. Ех, життя!» — І йде досинати досвітні години.

Вранці, поснідавши, він прямує на пташиний двір. Дід Яким Безхлебнов зустрічає його сердитим вигуком:

— Ну, чого шляєшся отак рано?

— Тебе та курей навідати прийшов. Як поживаєш, діду?

— Жив, а зараз — не дай і не доведи!

— Чого так?

— Служба коло курей доконає!

— Чим же саме?

— А от ти побудь тут з день, тоді знатимеш! Анахтеми-півні цілий день воюються, з ніг збився, за ними бігаючи. Навіть кури, здавалося б, жіпочого кодла, і ці схоплять одна одну за чубок — і пішли по базу! Хай вона пропаде, така служба! Сьогодні ж піду до Давидова звільнитися, відпрошусь до бджіл.

— Вони звикнуть, діду.

— Поки вони звикнуть, дід дуба дасть. Та хіба ж це чоловіче діло? Я ж, як-не-як, а козак, у турецькій канпанії участь брав. А тут — на́ тобі радість — над курми головнокомандуючим поставили. Два дні, як став на цю посаду, а від хлопчаків уже проходу нема. Як іду додому, вони, вражі діти, перестривають, кричать: «Дід Куролап! Дід Яким Куролап!» Був усіма шанований, та щоб на старість померти з прізвиськом Куролапа? Нема мого бажання!

— Кинь, діду Якиме! Чого тим хлопчакам дивувати!

— Якби-то тільки хлопчакі дуріли, а то й жінки до них деякі припрягаються. Вчора йду додому полуднувати: Біля колодязя Настуся Донецькових стоїть, воду бере. «Справляєшся з курми, діду?» — питає. «Справляюсь», — кажу. «А несуться які курочки, діду?» — «Несуться, — кажу, — молодичко, та щось погано». А вона, кобиляка калмицька, як заірже: «Гляди, — каже, — щоб до оранки кошик яець **нанесли**, а то самого тебе заставимо **куррей топтати!**» Старий я такі жарти слухати. І посада ця дуже **образлива!**

Старий хотів ще щось сказати, але коло тину грудьми налетіли один на одного два півні, в одного з гребеня цівкою побігла кров, у другого з вола вилетіла жменя пір'я. Дід Яким потюпав до них, на бігу озброївшись хворостою.

У правлінні колгоспу, незважаючи на ранній ранок, було повно людей. У дворі, коло ганку, стояла пара коней, запряжених у сани, очікуючи Давидова, що зібрався їхати в район. Засідланний лапшинівський іноходець гріб ногою сніг, а поруч тупцював, підтягаючи попруги, Любишкін. Він теж готувався їхати до Тубянського, де мав домовитися з тамтешнім правлінням колгоспу про трієр.

Кіндрат увійшов у першу кімнату. За столом копався в книгах рахівник, що недавно приїхав із станиці. Змарнілий і похмурий за останній час, Яків Лукич щось писав, сидячи **навпроти**. Тут же товпились колгоспники, призначені нарядчиком на **возвицу** сина. Бригадир третьої бригади рябий Агафон Дубцов **та**

Аркашка Мінок про щось сперечалися в кутку з єдиним в хуторі ковалем, Іполитом Шалим. З сусідньої кімнати чути було різкий і веселий голос Размьотнова.

Він тільки що прийшов; кваплячись і посміхаючись, розказував Давидову:

— Приходять до мене рано-вранці чотири баби. Ватажує у них бабка Уляна, мати Мишки Ігнатйонка. Знаєш ти її? Ні? Стара така, важить пудів сім-вісім, з бородавкою на носі. Приходять. Бабка Уляна — буря бурею, задихається від гніву, аж бородавка на носі підплигує. І зразу ж накинулася: «Ах, ти такий-сякий та он який!» У мене в сільраді люди, а вона матюкається. Я їй, звісно, строго кажу: «Перестань виражатись, а то відішлю в станицю за образу власті. Чого ти,— питаю,— розпалилась?» А вона: «Ви чого це над бабами мудруете? Як ви можете з нашої старості знущатися?» Насилу довідався, в чім річ. Виявляється, прочули вони, нібито всіх бабів, які до роботи нездатні, котрим за шістдесят перейшло, правління колгоспу призначить весною...— Размьотнов надувся, стримуючи сміх, закінчив: — Нібито через нестачу парових машин, котрі висиджують яйця, бабів призначають на цю роботу. Вони й показалися. Бабка Уляна і кричить, як різана: «Які Мене на яйця садовити? Нема таких яець, щоб я на них сіла! І вас усіх чаплією поб'ю; і сама втоплюсь!» Насилу їх угамував: «Не топись,— кажу,— бабко Уляно, все одно в нашій річці води тобі не вистачить утопитися. Все це — брехня, куркульські байки». Он які діла, товаришу Давидов! Розпускають вороги брехню, гальмо нам роблять. Почав допитуватись, звідки чутка пішла, довідався: з Військового монашка позавчора прийшла в хутір, ночувала у Тимофія Борщова і розказувала їм, що, мовляв, для того й курей збирають, щоб у місто всіх відіслати на лапшу, а бабам, мовляв, такі стільці пороблять, особливого фасону, соломки постелять і примусять яйця висиджувати, а котрі бунтуватимуть, тих, мовляв, до стільця прив'язуватимуть.

— Де ця монашка зараз? — зразу спитав Нагульнов, що був присутній при розмові.

— Вшилаась. Вона не дурна: збреше — і хόда далі.

— Таких сорок чорнохвостих треба заарештовувати і куди слід виводжати. Не попалась вона мені! Зав'язав би їй на голові спідницю та нагаїв усипав... А ти — голова сільради, а в хуторі у тебе ночує хто хоч. Теж порядочки!

— Чорт за ними за всіма угледить!

Давидов, у кожусі поверх пальта, сидів за столом, останній раз переглядаючи затверджений колгоспними зборами план весняних польових робіт; не підводячи очей від паперу, він сказав:

— Наклеп на нас — старий прийом ворога. Він, паразит, все наше будівництво хоче опаскудити. А ми йому інколи козиря в руки даємо, от як і з птицею...

— Чим же це? — Нагульнов роздув ніздрі.

— Тим самим, що вирішили усупільнювати птицю.

— Неправильно!

— Факт, неправильно! Не слід було б нам на дрібниці розніюватись. У нас он іще насінний матеріал не заготовлений, а ми за птицю взялись. Така дурість! Я зараз ліктя б собі вкусив... А в райкомі мені за насінний фонд хвоста накрутять, факт! Просто-таки неприємний факт...

— Ти скажи, чому птицю не треба усупільнювати? Збори ж погодилися?

— Та не в зборах діло! — Давидов скривився. — Як ти не зрозумієш, що птиця — дрібниця, а нам треба думати про головне: зміцнити колгосп, довести процент вступу до ста, нарешті посяяти. І я, Макаре, серйозно пропоную ось що: ми політично помилилися з клятою птицею, факт, помилилися! Я сьогодні вночі прочитав дещо про організацію колгоспів і зрозумів, у чому помилка: у нас же колгосп, тобто артіль, а ми на комуна потягли. Правильно? Це і є лівий ухил, факт! От ти й подумай. Я б на твоєму місці (ти провів це і нас загітував) з більшовицькою сміливістю визнав би цю помилку і наказав розібрати курей та іншу птицю по дворах. Га? Ну, а коли ти не зробиш, то зроблю я на свою відповідальність, як тільки повернусь. Я поїхав, до побачення.

Насунув кепку, підняв високий, просмерділий нафталином комір куркульського кожуха, сказав, зав'язуючи папку:

— Всякі от монашки недобиті ходять і давай базікати про нас — жінок, бабів озброювати проти. А колгоспна ж справа така молода і страшенно потрібна. Всі повинні бути за нас! І баби, й жінки. Жінка теж має свою роль у колгоспі, факт! — І вийшов, широко й важко ступаючи.

— Ходім, Макаре, курей розганяти по дворах, Давидов правильні слова казав.

Размьотнов, дожидаючи відповіді, довго дивився на Нагульнова... Той сидів на підвіконнику, розхриставши кожушок, крутив у руках шапку, беззвучно ворухив губами. Так минуло хвилин зо три. Голову підняв Макар раптом, і Размьотнов зустрів його відкритий погляд.

— Ходім. Промахнулись. Правильно! Давидов, бач, чорт шербатий, якраз і має рацію... — і усміхнувся ніяково.

Давидов сідав у сани, коло нього стояв Кіндрат Майданников. Вони про щось жваво розмовляли. Кіндрат вимахував руками,

з запалом розповідаючи; кучер нетерпляче перебирав віжки, поправляв підіткнутого під сидіння батога з ремінною китичкою. Давидов слухав, покусуючи губи.

Сходячи з ганку, Размьотнов чув, як Давидов сказав:

— Ти не хвилюйся. Ти спокійніше. Все в наших руках, з усім упораємось, факт! Заведемо систему штрафів, зобов'яжемо бригадирів стежити під їх особисту відповідальність. Ну, бувай!

Над кінськими спинами злетів і ляснув батіг. Сани викреслили на снігу сині округлі сліди полозків, зникли за ворітьми.

На птичому дворі сотні курей розсіпані різнобарвною галькою. Дід Яким з хворостиною походжає по подвір'ю. Вітрець розвіває його сиву бороду, сушить на лобі зернистий піт. Ходить Куролап, розштовхуючи валянками курей; через плече у нього висить торба, наполовину наповнена послідом. Сипле дід послід вузькою стежкою від комори до сараїв, а під ногами у нього окропом киплять кури, безперестану лунає поквално-клопінте: «Ко-ко-ко-ко-ко-ко-ко!»

На току, відгородженому частоколом, суцільними завалами вапняку біліють гусячі табуни. Звідти, як з повені під час весняного перельоту, повнозвучний і густий лунає гелгіт, лопотіння крильми, гагакання. Коло сарая — тісно скупчена юрба людей. Видно тільки спини та зади. Голови нахилені вниз, — кудись під ноги, в середину кола, спрямовані очі.

Размьотнов підійшов, зазирнув через спини, намагаючись розглянути, що діється в колі. Люди сопуть, стиха перемовляються:

— Червоний зіб'є.

— Де в чорта! Диви, у нього вже гребінь набік.

— Ох, як він його дзьобанув!

— Дзьоба роззявив, приморився...

Голос діда Шукаря:

— Не пхай! Не пхай! Він сам почне! Не пхай, дурноверхий!.. От я тебе пхну під дихало!..

У колі, розпустивши крила, ходять два півні, один яскраво-червоний, другий у синяво-чорному граковому пір'ї. Гребені їх подзьобані й чорні від засохлої крові, під ногами наскубано чорного й червоного пір'я. Бійці потомились. Вони розходяться, удають, ніби щось клюють, гребуть ногами підталій сніг, стежачи один за одним пильними очима. Удавана байдужість їхня коротка: чорний раптом відштовхується від землі, летить угору, як віхоть з пожарища, червоний теж підстрибує. Вони стикаються в повітрі раз і ще раз...

Дід Шукар дивиться, забувши все на світі. На кінчику його носа мерзлякувато тремтить капка, але він не помічає. Вся увага його зосереджена на червоному півні. Червоний повинен пере-

могти. Дід Щукар заклався з Демидом Мовчуном. З вкрай напруженого стану Щукаря несподівано виводить чиясь рука: вона грубо тягне за комір козушка, витягає з кола. Щукар обертається, обличчя його спотворене невимовною люттю, півнячою рішучістю кинутись на напасника. Але вираз обличчя вмить змінюється, стає щирим і привітним: це — рука Нагульнова. Нагульнов, хмурачись, розштовхує глядачів, розганяє півнів, сердито каже:

— Байдики тут б'єте, півнів зводите... Ану розходься на роботу, ледарі! Ідть сіно скидати до конюшні, коли робити нема чого. Гній ідть возити на городи. Двоє нехай ідуть по дворах і оповіщають жінок, щоб ішли розбирати курей.

— Розпускається курячий колгосп? — питає один з любителів півнячого бою, одноосібник у лисячому тривусі, на прізвисько Банник.— Видно, їхня свідомість не доросла до колгоспу. А при сицилізмі півні битимуться чи ні?

Нагульнов міряє Банника важезелзним поглядом, блідне:

— Ти жартуй, та знай, з чого жартувати! За соціалізм найкращий цвіт людський загинув, а ти, лайно собаче, з нього глузуєш? Геть зараз же звідси, контра, а то ось дам тобі в душу, і попливеш на той світ. Геть звідси, гаде, поки я з тебе упокійника не зробив! Я теж жартувати вмію!

Він одходить від прикишканих козаків, востаннє дивиться на подвір'я, повне птиці, і повільно, сутулуватого йде до хвіртки, за-тамувавши тяжке зітхання.

Розділ XX

У райкомі синьо вився тютюновий дим, торохтіла друкарська машинка, голландська груба пашіла жаром. О другій годині дня мало відбутися засідання бюро. Секретар райкому — вибритий, спігнілий, з розстебнутим від духоти коміром суконної сорочки — квапився; показавши Давидову на стілець, він почухав оголену пухло-білу шию, сказав:

— Часу в мене мало, ти на це зваж. Ну, як там у тебе? Який процент колективізації? До ста скоро доженеш? Говори коротше.

— Скоро. Та тут не в проценті діло. От як з внутрішнім становищем бути? Я привіз план весняних польових робіт; може, подивишся?

— Ні, ні! — злякався секретар і, болісно мружачи забрезклі очі, витер хусточкою з лоба піт.— Ти з цим іди до Лупетова, в райполеводспілку. Він там подивиться і затвердить, а мені ніколи: з окружкому товариш приїхав, зараз буде засідання бюро.

Ну, питаю тебе, на якого ти чорта до нас куркулів вирядив? Біда з тобою... Я ж людською мовою казав, попереджав: «З цим не спиши, раз нема у нас прямих директив». І замість того щоб за куркулями гасати і, не створивши колгоспу, починати розкуркулювання, ти б краще суцільну кінчав. Та що це в тебе там з насінним фондом? Ти одержав директиву райкому про негайне створення насінного фонду? Чому ж досі нічого не зроблено для виконання цієї директиви? Я буду змушений сьогодні ж на бюро поставити про вас з Нагульновим питання. Мені доведеться наполягати, щоб вам записали це в справи. Це ж чортзна-що! Дивись, Давидов! Невиконання найважливішої директиви райкому призведе до дуже неприємних для тебе оргвисновків! Скільки в тебе зібрано насінного за останнім зведенням? Зараз я перевірю...— Секретар витяг з шухляди розграфлений аркуш, мружачись, повів по ньому очима і враз почервонів: — Ну, звичайно! І на пуд не побільшало! Чого ж ти мовчиш?

— Та ти ж не даєш мені говорити. Насінним фондом, правильно, ще не займався. Сьогодні ж повернусь, і почнемо. Весь цей час скликали збори, організовували колгосп, правління, бригади, факт! Діла дуже багато, не можна ж так, як ти хочеш: по щучому велінню, раз-два — і колгосп створити, і куркуля вилучити, і насінний фонд зібрати... Все це ми виконаємо, і ти не квапся записувати в справу, ще встигнеш.

— Як не квапся, коли округ і край натискають, дихати не дають? Насінний фонд повинен бути створений ще на перше лютого, а ти...

— А я його створю на п'ятнадцяте, факт! Не в лютому ж сіяти будемо? Сьогодні послав члена правління за трієром в Тубянський. Там голова колгоспу Гнідих дурня клеїть, на нашому писаному запитанні, коли в них звільниться трієр, написав резолюцію: «В майбутні часи». Теж штукатур-самоук, факт!

— Ти мені про Гнідих не розказуй. Про свій колгосп говори.

— Провели кампанію проти зарізу худоби. Тепер не ріжуть. Цими днями ухвалили постанову усупільнити птицю й дрібну худобу, побоюючись, що поріжуть, і взагалі... Але я сьогодні сказав Нагульнову, щоб він назад роздав птицю.

— Це навіщо?

— Вважаю помилковим усупільнення дрібної худоби і птиці, в колгоспі це поки що не потрібно.

— Збори колгоспників ухвалили таке рішення?

— Ухвалили.

— Так в чому ж річ?

— Нема пташників, настрій у колгоспників підупав, факт! Не

слід його хвилювати дрібницями... Птицю не обов'язково усуспільнювати, не комуна будуюмо, а колгосп.

— Добра мені теорія! А повертати назад слід? Звичайно, не треба було братися за птицю, але коли вже провели, то нема чого задкувати. У вас там якесь тупцювання на місці, двоїстість... Треба рішуче підтягтися! Насінного фонду не створено, ста процентів колективізації нема, інвентар не відремонтований...

— Сьогодні домовилися з ковалем.

— От бачиш, я й кажу, що темпів нема! Неодмінно агітколону до вас треба послати, вона вас навчить працювати.

— Пришли. Дуже добре буде, факт!

— А от з чим не треба квапитися, те ви моментально втяли. Кури,— секретар простягнув портсигар.— Раптом, як грім з ясного неба, прибувають підводи з куркулями. Дзвонить мені з ДПУ Захарченко: «Куди їх подіти? З округу нічого нема. Під них ешелони потрібні. На чому їх відправляти, куди відправляти?» Бачиш, що ви наробили! Не було ні погоджено, ні пов'язано...

— А що ж я з ними повинен був робити?

Давидов розсердився. А коли спересердя він починав говорити поквапливіше, то трохи шепелявив, бо в щербину потрапив язик, і тоді мова виходила з прицмокуванням, не чиста. От і зараз він трохи шепеляво, підвищено і з запалом заговорив своїм грубуватим тенорком:

— На шию я їх повинен собі почепити? Вони вбили бідняка Хопрова з дружиною...

— Слідством це не доведено,— перебив секретар,— там могли бути сторонні причини.

— Поганий слідчий, тому й не доведено. А сторонні причини — дурниця! Куркульська справа, факт! Вони пам усяко перешкоджали організувати колгосп, вели агітацію проти — от і виселили їх к чорту. Мені незрозуміло, чого ти весь час про це згадуєш? Немов ти невдоволений...

— Дурний здогад! Обережніше висловлюйся! Я проти самодіяльності в таких випадках, коли план, планова робота підмінюється партизанщиною. А ти перший примудрився викинути з свого хутора куркулів, поставивши нас у страшенно скрутне становище з їх виселенням. І потім, що це за місництво, чому ти відправив їх на своїх підводах тільки до району? Чому не просто на станцію, в округ?

— Підводи потрібні були.

— От я й кажу — місництво! Ну, годі. Так ось тобі завдання на найближчі дні: зібрати повністю насінний фонд, відремонтувати інвентар до сівби, добитися стопроцентної колективізації. Колгосп твій буде самостійний. Він територіально віддалений

від інших населених пунктів і в «Гігант», на жаль, не ввійде. А тут в окрузі — чорт би їх брав! — плутають: то «Гіганти» їм подавай, то роздрібнюй! Мозок перевертається!

Секретар узявся за голову, посидів з хвилину мовчки і вже іншим тоном сказав:

— Іди погоджуй план у райполеводспілці, потім обідай в їдальні, а коли там обідів не застанеш, іди до мене на квартиру, жінка тебе нагодує. Стривай! Записку напишу.

Він хутко черкнув щось на клапті паперу, подав Давидову і, уткнувшись в папери, простягнув холодну, спітнілу руку.

— І зараз же їдь. Бувай здоровий. А на бюро я про вас поставлю. А втім, ні. Але підтягніться. Інакше — оргвисновки.

Давидов вийшов, розгорнув записку. Синім олівцем було розгонисто написано:

«Лізо! Категорично пропоную негайно і беззаперечно видати обід подавцеві цієї записки. *Г. Корчжинський*»

«Ні, краще вже без обіду, ніж з таким мандатом», — сумовито вирішив зголоднілий Давидов, прочитавши записку і прямуючи до райполеводспілки.

Розділ XXI

За планом площа весняної оранки в Гремячому Лозі повинна була становити в цьому році 472 гектари, з них 110 — цілини. Під зяб восени було зорано — ще одноосібним порядком — 643 гектари, жита посіяно 210 гектарів. Всю посівну площу передбачалося розподілити між хлібними й олійними культурами ось яким чином: пшениці — 667 гектарів, жита — 210, ячменю — 108, вівса — 50, проса — 65, кукурудзи — 167, соняшнику — 45, конопель — 13. Разом 1 325 гектарів плюс 91 гектар відведеної під баштани піщаної землі, що тяглася на південь від Гремячого Логу до Ужачиної балки.

На розширеній виробничій нараді, що відбувалася дванадцятого лютого й зібрала понад сорок чоловік колгоспного активу, стояло питання про створення насінного фонду, про норму виробітку на польових роботах, про ремонт інвентаря до сівби та про виділення з фуражних запасів броні на час весняних польових робіт.

За порадою Якова Лукича, Давидов запропонував засипати насінної пшениці круглим числом по сім пудів на гектар, разом — 4 669 пудів. Отут і зчинився неймовірний галас. Кожний сам собі горлав, не слухаючи іншого, від голосу шибки в Титковому курені дрижали і бряжчали.

— Дуже багато!

— Коли б не розперло!
— По сіропісках зроду ми так не висівали.
— Курям на сміх!
— П'ять пудів, од сили.
— Ну, п'ять з половиною.
— У нас жирної землі, що по сім на десятину потребує, як кіт наплакав! Толоку треба б орати, про що власть думала?
— Або поблизу Панющиного байраку оті лани.
— Хо! Де найкраща трава — заорювати! Сказав, як у воду дмухнув!

— Ви про хліб кажіть, скільки кілів на цю га треба.
— Ти нам кілами голови не мороч! Міркою або пудом важ.
— Громадяни! Громадяни, тихше! Тю-ю-у, показалися, кляті! Одне слівце мені дайте! — надсаджувався бригадир другої бригади Любишкін.

— Бери їх усі, даємо!
— Ну й народ, хай йому трясця! Просто худоба... Гнате! І чо-го ти реवेश, як бугай? Аж посинів увесь з натуги...
— У тебе в самого з рота піна клубком котиться, як у скаже-ного собаки!

— Любишкіну слово дайте!
— Терпцю нема, глушать!

Нарада лютувала у вигуках. І нарешті, коли найбільші горлані трохи похрипли, Давидов люто, незвичайно для нього, закричав:

— Хто-о-о так радиться, як ви?.. Чого ревете? Кожний говорить по черзі, інші мовчать, факт! Бандитства тут нічого розводити! Свідомість треба мати! — І тихіше провадив далі: — Ви повинні у робітничого класу вчитись, як треба організовано проводити збори. У нас в цеху, наприклад, чи в клубі збори, і от відбуваються вони в порядку, факт! Один виступає, інші слухають, а ви галасуете всі зразу, і ні чорта не зрозумієш!

— Хто бовкне серед чужої мови, того ось цим засувом і оперіщу через тім'я, їй-богу! Щоб і копита набік одкинув! — Любишкін устав, помахав дубовим товстелезним засувом.

— Так ти нас до кінця зборів усіх перекалічиш! — висловив припущення Дьомка Ушаков.

Учасники наради посміялися, покурили і вже серйозно взяли-ся обмірковувати питання про норму висіву. Та воно — як вияви-лось — і сперечатися, й горлати не було чого... Першим узяв слово Яків Лукич і зразу ж розв'язав усі суперечності.

— Кричали на пупа задарма. Чому товариш Давидов пропо-нували по сім пудів? Дуже просто, це наша спільна порада. Протруювати і чистити на трієрі будемо? Будемо. Відхід буде? Буде. І може багато бути відходу, бо в деяких хазяїв, котрі

недбахи, насінного зерна від посліду не відрізниш. Зберігається воно з істівним вкупі, підсівається абияк. Ну, а коли й будуть лишки, не пропадуть же вони! Птиці й худобі згодуюмо!

Ухвалили — по сім пудів. Гірше діло пішло, коли стали розглядати норми виробітку на плуг. Тут уже пішов такий різнобій у висловлюваннях, що Давидов майже розгубився.

— Як ти можеш мені виробіток заздалегідь на плуг встановлювати, коли не знаєш, яка буде весна? — кричав бригадир третьої бригади, рябий і здоровенний Агафон Дубцов, нападаючи на Давидова. — А ти знаєш, як буде сніг танути і яка з-під нього земля вийде, вогка чи суха? Ти що, крізь землю бачиш?

— А ти ж що пропонуєш, Дубцов? — питав Давидов.

— Пропоную паперу даремно не переводити і зараз нічого не писати. Настане сівба, тоді товкач муку покаже.

— Як же ти — бригадир, а несвідомо виступаєш проти плану? По-твоему, його не треба?

— Не можна заздалегідь сказати, що і як! — несподівано підтримав Дубцова Яків Лукич. — І норму як можна встановлювати? У вас, приміром, у плузі три пари добрих старих волів ходить, а в мене трілітки, недоростки. Хіба ж я стільки, як ви, виорю? Ніколи в світі!

Але тут втрутився Кіндрат Майданников:

— Від Островнова, завгоспа, дуже дивно нам таку мову чути! Як же ти без завдань працюватимеш? Як тобі захочеться? Я з чепіг рук не зніматиму, а ти на сонці спину грітимеш, а одержувати за це будемо однаково? Здорові були, Якове Лукичу!

— Слава богу, Кіндрате Христофоровичу! А як же ти порівняєш волячу силу і землю? У тебе м'яка земля, а в мене — як камінь, у тебе — в низині лан, а в мене — на горбі. Скажи вже, коли ти такий розумний.

— По твердій — одне завдання, по м'якій — друге. Волів можна підрівняти в запрягах. Все можна врахувати, ти мені не балакай!

— Ушаков хоче говорити.

— Просимо!

— Я б, братця, так сказав: худобу треба, як воно завжди водиться, за місяць до сівби почати годувати твердим кормом: добрим сіном, кукурудзою, ячменем. Але тут вперек стоїть питання, як у нас із кормами буде? Хлібозаготівлі з'їли зайве зерно...

— Про худобу потім буде мова. Зараз це не по суті, факт! Треба розв'язувати питання про норми денного виробітку на оранці. Скільки гектарів по твердій землі, скільки на плуг, скільки на сівалку.

— Сівалки — вони теж різні! Я на одинадцятирядковій не вироблю стільки ж, скільки на сімнадцятирядковій!

— Факт! Подавай свою пропозицію. А ви чого, громадянин, весь час мовчите? Лічитеся в активі, а голосу вашого я ще не чув.

Демид Мовчун здивовано глянув на Давидова, відповів нутряним басом:

— Я згодний.

— З чим?

— Що треба орати, значить... і сіяти.

— Ну?

— От і все.

— І все?

— Кгм.

— Поговорили! — Давидов усміхнувся, ще щось сказав, але за загальним регогом слів його не було чути. Потім уже за Мовчуна пояснив дід Шукар:

— Він у нас на хуторі, товаришу Давидов, Мовчуном прозивається. Все життя мовчить, говорить тільки, як уже край, через це його й жінка покинула. Козак він не дурний, а так ніби дурник, або легше сказати, немов придуркуватий, чи що, або наче мішком з-за рогу прибитий. Хлопчаком був, я його пам'ятаю, шмаркатий такий і нікудишній, без штанців бігав, і ніяких талантів за ним не помічалось, а тепер от виріс і мовчить. Його за старого прижиму тубянський батюшка навіть причастя за це позбавляв. На сповіді накрив його чорним платком, питає (у великий піст було діло, на сьомому, либонь, тижні): «Крадеш, чадю?» Мовчить. «Блудом действуйш?» Знову мовчить. «Тютюн куриш? Прелюби сотворяєш з молодицями?» Знову ж мовчить. Йому б, дурневі, сказати, мовляв: «Грішний, батюшко!» — і в цю ж мить було б йому відпущення гріхів...

— Та замовчи ти! — голос ззаду і сміх.

— ...Зараз, в один секунд кінчай! Ну, а він собі тільки сопє та очі лупають, як баран на нові ворота. Батюшка в розпач упав, у жах кинувся, патрахіль на ньому дрижить, а все ж питає: «Може, ти коли жони чужої бажав чи ближнього осла його, чи іншого скота його?» Ну, і різне з евангелії... Демид знову мовчить. Та що ж можна йому сказати? Ну, жінки хоч би чиєї він побажав, однаково з цього діла не було б.

— Кінчай, діду! Не стосується до діла твоя мова, — суворо наказав Давидов.

— Вона зараз застосується, от-от підійде до діла. Це тілечки приступ. Ще один секунд! Перебили... Ах, ідрі твою за качан! Забув, про що мова була!.. Дай бог пам'ять... Т-твою!.. з такою

пам'яттю! Згадав! — Дід Щукар ляснув себе по лисині, посипав чергами, як з кулемета: — Так-от, нащот чужої жінки Демидові діла погані були, а осла чого йому жадати чи іншу святу худобину? Він, може, і зажадав би, перебуваючи в господарстві безкінним, та їх у нас, ослів тих, не водиться, і він їх зроду не бачив. А спитаю я вас, дорогі громадяни, звідки в нас осли? Споконвіку їх тут не було! Тигра там чи осел, так само верблюд...

— Ти замовкнеш сьогодні? — спитав Нагульнов. — Зараз виведу з хати.

— Ти, Макаричу, на Перше травня про світову революцію з полудня до заходу сонця в школі говорив. Нудно говорив, що й казати, те ж та одне ж товк. Я нищечком на ослоні скрутився бублечком, заснув, а перебивати тебе не зважився, а ось ти перебиваєш...

— Нехай кінчає дід. Часу в нас вистачить, — сказав Размьотнов, що дуже любив жарт і веселу розмову.

— Може, через це він і мовчить, ніхто про це нічого не знає. Піп тоді дуже здивувався. Лізе головою до Демида під платок, питає: «Чи ти не німий?» Демид тоді й говорить йому: «Ні, — каже, — набрид ти мені!» Піп тоді розсердився, що й не сказати, аж на лиці позеленів, як засичить тихенько, щоб поблизу баби не чули: «То чого ж ти, туди твою, мовчиш, як стовп?» Та я-я-як гахне Демида межі очі малим свічником!

Регіт укриває рокочучий бас Демида:

— Брешеш! Не вдарив.

— Невже не вдарив? — страшенно здивувався дід Щукар. — Ну, все одно, хотів, мабуть, вдарити... Тоді він його і до причастя не допустив. Що ж, громадяни, Демид мовчить, а ми будемо говорити, нам цеє байдуже. Хоч воно, гарне слово, як оце моє, і срібло, а мовчанка — золото.

— Ти б усе своє срібло оте на золото проміняв! Людям спокійніше було б!.. — порадив Нагульнов.

Сміх то спалахував, як сухий хмиз, то згасав. Розповідь діда Щукаря порушила була ділову настроєність. Але Демидов зігнав з обличчя усмішку, спитав:

— Що ти хотів сказати про норму виробітку? До діла переходь!

— Цебто я? — Дід Щукар витер рукавом спітнілого лоба, закліпав. — Я нічого про неї не хотів... Я про Демида засвітив впрос... А норма тут ні до чого...

— Позбавляю тебе слова на цю нараду! Говорити треба по суті, а теревеняти можна потім, факт!

— Десятину за добу на плуг, — запропонував один з агроуповноважених, колгоспник Батальщиков Іван.

Але Дубцов крикнув:

— Здурів ти? Бабі своїй розкажуй байки! Не зореш за добу десятини! В милі будеш, а не виробиш!

— Я орав колись. Ну, трохи, може, менше...

— Отож-бб, що менше!

— Півдесятини на плуг. Це — твердої землі.

Після довгих суперечок спинилися на такій добовій нормі оранки: твердої землі на плуг — 0,60 гектара, м'якої — 0,75.

І по висіву для сівалок: одинадцятирядкової — $3\frac{1}{4}$ гектара, тринадцятирядкової — 4, сімнадцятирядкової — $4\frac{3}{4}$.

При наявності всього в Грем'ячому Лозі 184 пар волів і 73 коней план весняної сівби не був напруженим. Про це так і заявив Яків Лукич:

— Обсіємось рано, коли будемо працювати старанно. На тягло припадає по чотири з половиною десятини на весну. Це легко, братця! І балакати нічого.

— А от у Тубянському вийшло по вісім на тягло, — повідомив Любишкін.

— Ну і хай вони собі намілять між ногами! Ми до заморозків минулої осені орали зяб, а вони з покрови хворост почали ділити, шило на мило переводити.

Ухвалили рішення засипати насінний фонд за три дні. Вислухали нерадісну заяву коваля Іполита Шалого. Він говорив гучно, бо був приглухуватий, і весь час крутив у чорних, знівечених роботою руках засмальцьований від кіптяви тривух, ніяковіючи од того, що говорить перед такими багатолюдними зборами:

— Всьому можна ремонт зробити. За мною затримки не буде. Але щодо заліза — якомога треба старатися, зараз же його добувати. Заліза на лемеші та на чересла до плугів і шматка нема. Ні з чим працювати. До сівалок я беруся з завтрашнього дня. Підручного мені треба й вугілля. І яка мені від колгоспу плата буде?

Давидов докладно роз'яснив йому про оплату і запропонував Якову Лукичу завтра виїхати в район по залізо й вугілля. Питання створення фуражної броні розв'язали швидко.

Потім узяв слово Яків Лукич:

— Треба вам до пуття обміркувати, братця, як, де і що сіяти, і полевода треба обрати тямущого, грамотного чоловіка. Що ж, було в нас до колгоспу п'ять агроуповноважених, а діла їхнього не видно. Одного полевода вибрати з старих козаків, який всю нашу землю знає, і близьку, і переносну. Поки нове землевпорядкування не пройшло, він нам у великій пригоді стане! Я скажу так: зараз у колгоспі в нас майже весь хутір. Помаленьку

вступають і вступають. Дворів з півсотні залишилося одноосібників, та й ті завтра прокинуться колгоспниками... от і треба нам сіяти по науці, як вона диктує. Я через те так кажу, щоб з двохсот десятин, які у нас під просапні призначаються, половину обробили під херсонський пар. Цієї весни сто десять десятин підійматимемо цілини, от і давайте їх кинемо під цей херсонський пар.

— Ніколи про такий і чути не доводилось!

— Що це за херсон?

— Ти нам фактично висвітли це,— попросив Давидов, потай пишаючись знаннями свого такого досвідченого завгоспа.

— А це ось який пар, інакше він ще називається кулісним, американським. Це дуже цікаво і з розумом придумано! Приміром, сієте ви цього року просапні, ну, кукурудзу там чи соняшник, і сієте рідкими рядами, наполовину рідше, ніж завжди, так що врожай супроти справжнього, правильного засіву збереже тільчки п'ятдесят процентів. Качани з кукурудзи знімете, чи соняшникові головки позламуєте, а бадилля залишаєте на місці. І цієї ж осені проміж бадилля по кулісах озиму пшеницю.

— А як же сіяти? Сівалка ж бадилля поламає? — спитав Кіндрат Майданников, який слухав жадібно, з розкритим ротом.

— Чого ж поламає? Ряди ж рідкі, через це вона бадилля не зачепить, рукава її повз них пройдуть, значить, ляже й затримається між бадиллям сніг. Розтавати він буде поволі і вологи більше дасть. А навесні, коли пшениця підросте, це бадилля виривають, прополюють. Досить цікаво придумано. Я сам хоч і не пробував так сіяти, але цього року вже намірявся спробувати. Тут правильно розраховано, без помилки!

— Оце так! Підтримую! — Давидов штовхнув під столом ногою Нагульнова, шепнув: — Бачиш? А ти все був проти нього...

— Я й зараз проти...

— Це вже з упертості, факт! Уперся, як віл...

Нарада ухвалила пропозицію Якова Лукича. Після цього розв'язали і обмірковали ще купу дрібних справ. Почали розходитись. Не встигли Давидов з Нагульновим дійти до сільради, як з сільрадієвського двору назустріч їм хутко вийшов невисокий хлопець у розхристаній шкіряній куртці і в юнгштурмівському костюмі. Придержуючи рукою картату міську кепку, переборюючи опір поривів вітру, він швидко наближався.

— З району хтось.— Нагульнов примружився.

Хлопчина підійшов близько, по-військовому приклав руку до козирка кепки.

— Ви не з сільради?

— А вам кого?

— Секретаря тутешнього осередку або голову сільради.

— Я секретар осередку, а це — голова колгоспу.

— От і добре. Я, товариші, з агітколони. Ми тільки що приїхали і ждемо вас у сільраді.

Кирпатий і смуглявий хлопчина ковзнув очима по обличчю Давидова, запитливо усміхнувся:

— Ти не Давидов, товаришу?

— Давидов.

— Я тебе впізнав. Тижнів зо два тому зустрічалися ми з тобою в окружкомі. Я в окрузі працюю, на олійниці, пресувальником.

І тільки тоді Давидов зрозумів, чому, коли підійшов до них хлопець, враз пахуче й солодко війнуло од нього соняшниковою олією: його промаслена шкіряна куртка була наскрізь проїнята цим невивітрюваним смачним духом.

Розділ XXII

Коли Давидов підходив до сільради, там на ганку, спиною до нього, стояв присадкуватий чоловік у чорній, низько зрізаній кубанці з білим перехрестям зверху і в чорному дубленому кожусі із зборками. Плечі чоловіка в кубанці були неосяжно широкі, на диво простора спина затуляла всі двері разом з одвірками. Він стояв, розкарячивши куці, міцні ноги, низькорослий і могутній, як степовий берест. Чоботи з широчезними зморщеними халявами та викривленими підборами, здавалося, вросли в поміст ганку, вдушили його вагою ведмедкуватого тіла.

— Це командир нашої агітколони, товариш Кондратько, — сказав парубчак, що йшов поруч Давидова. І, помітивши усмішку на його губах, шепнув: — Ми його між собою жартома звемо «батько Квадратько»... Він — з Луганського паровозобудівного. Токар. Літами — папаша, а так — чоловік хоч куди!

У цю мить Кондратько, почувши розмову, повернувся багровим обличчям до Давидова, під звислими бурими вусами його в усмішці біло спалахнули зуби:

— Оце, мабуть, і Радянська власть? Здоровенькі були, братики!

— Здрастуйте, товаришу. Я — голова колгоспу; а це — секретар партосередку.

— Добре. Ходімо до хати, а то вже мої хлопці ждали, ждали... Як я в цій агітколоні — голова, то я з вами зараз і побалакаю. Звуть мене Кондратько, а коли мої хлопці казатимуть

вам, що звать мене Квадратько, то ви їм, будь ласка, не йміть віри, бо вони в мене такі скажені та дурні, що годі й казати...— говорив він громовитим басом, боком протискаючись у двері.

Йосип Кондратько працював на півдні Росії понад двадцять років. Спочатку у Таганрозі, потім у Ростові-на-Дону, в Маріуполі і нарешті в Луганську, звідки й пішов у Червону гвардію, щоб підперти своїм широким плечем молоду Радянську владу. За роки життя серед росіян він утратив чистоту рідної української мови, але з обличчя і звислих шевченківських вусів у ньому ще можна було впізнати українця. Разом з донецькими шахтарями, з Ворошиловим ішов у 1918 році крізь козачі хутори, що палахкотіли контрреволюційними повстаннями, на Царицині... І вже потім, коли в розмові згадували одлетілі в минуле роки громадянської війни, відгомін яких невмирущо живе в серцях і пам'яті її учасників, Кондратько з тихою гордістю говорив: «Наш Климентій, луганський... Як же, колись були добре знакоми та, мабуть, і ще побачимось. Він мене зразу впізнає. Під Царицином як воювали з білими, він зі мною стільки разів шуткував: «Ну, як,— каже,— Кондратько, діло? Ти ще живий, старий вовче?» — «Живий,— кажу,— Климентію Охрімовичу, ніколи зараз помирати, бачите, як з контрою рубаємось? Як скажені!» Коли б побачились, він би мене й зараз пригорнув»,— упевнено закінчував Кондратько.

Після війни він знову потрапив у Луганськ, служив в органах Чека на транспорті, потім перекинули його на партроботу і знову на завод. Звідти по партмобілізації й був він посланий на допомогу селу, що колективізувалося. За останні роки потовстішав, поширшав Кондратько... Телер не пізнати вже соратникам того самого Йосипа Кондратька, що в 1918 році на підступах до Царицини зарубав у бою чотирьох козаків та кубанського сотника Мамалигу, сотника, який «за хоробрість» одержав срібну з золотою оздобою шаблю з рук самого Врангеля. Постатечнішав Йосип, почав старіти, на обличчі лягли сині й фіолетові жилочки... Як коня швидкий біг і втома вкривають сивим милом, так і Йосипа змилив час сивиною; навіть у звислих вусах — і там оселилася підступна сивина. Але воля й сила служать Йосипові Кондратьку, а щодо невпинної зростаючої повноти, то це пусте. «Тарас Бульба ще важчий за мене був, а з ляхами як рубався? Отож-бо! Коли прийдеться воювати, то я ще зумію з якого-небудь охвицера двох зробити! А півсотні годів моїх — що ж таке? Мій батько сто жив при царській власті, а я зараз при своїй ріднесенській півторасти проживу!» — говорить він, коли йому вказують на його літа й дедалі більшу товщину.

Кондратько перший увійшов у кімнату сільради.

— Простю тихше, хлопці! Ось — голова колгоспу, а це — секретар ячейки. Треба нам зараз послухати, які тутечки діла, тоді знатимемо, що нам робити. Ану, сідайте!

Чоловіка п'ятнадцять із складу агітколони, розмовляючи, почали сідати, двоє пішли на баз — видно, до коней. Розглядаючи незнайомі обличчя, Давидов упізнав серед них трьох районних працівників: агронома, вчителя з школи другого ступеня і лікаря; інші були прислані з округу, декотрі, як було видно, з виробництва. Поки сідали, соваючи стільцями та покашлюючи, Кондратько шепнув Давидову:

— Прикажи, щоб нашим коням сінця кинули та щоб підводчики не одлучалися, — і хитро примружився. — А мабуть, у тебе й вівсом розживемося?

— Нема вівса, залишився тільки насінний, — відповів Давидов і зараз же весь внутрішньо похолов, гостро відчуваючи ніяковість, неприязнь до самого себе.

Вівса кормового було ще понад сто пудів, але він odmовив через те, що цей овес зберігали на початок весняних робіт, як зніницю ока; і Яків Лукич, мало не плачучи, видавав для коней (тільки для правлінських коней!) по коряку дорогоцінного зерна, і то тільки перед довгими й тяжкими поїздками.

«От вона, дрібновласницька стихія! І мене заливати починає... — подумав Давидов. — Нічого подібного не було раніше, факт! Ах ти... Дати, чи що, вівса? Ні, зараз уже незручно».

— Мабуть, ячмінь є?

— І ячменю нема.

Ячменю справді не було, але Давидов спалахнув під усміхненим, розуміючим поглядом Кондратька.

— Ні, серйозно кажу, — нема ячменю.

— Гарний з тебе хазяїн був би... Та ще, мабуть, і куркуль... — сміючись у вуса, басив Кондратько, але, побачивши, що Давидов супить брови, обійняв його, трошки підняв від підлоги. — Ні-ні! То я шуткую. Нема, то нема! Собі ховай більше, щоб свою худобу було чим годувати... Так, ну, братики, — до діла! Щоб мертва тиша була. — І, звертаючись до Давидова і Нагульнова: — Приїхали ми до вас, щоб якусь допомогу вам зробити, це вам, надіюсь, звісно. Так-от доповідайте, які у вас тутечки діла.

Після зробленого Давидовим докладного повідомлення про хід колективізації і засипку насінного фонду Кондратько вирішив так:

— Нам усім тут нічого робити, — він, кречучи, витяг з кишені записну книжку і карту-триверстку, повів по ній товстим

пальцем,— ми поїдемо в Тубянській. До цього хутора, як бачу я, звідцїля близенько, а у вас тутечки залишимо бригаду з чотирьох хлопців, хай вони підсобляють вам у роботі. А що касаємо того, як скоріше зібрати насінний фонд, то я хочу вам присовітувати так: спочатку проведіть збори, розкажіть хліборобам, що воно й як, а вже тоді отак розгорнете масову роботу,— говорив він докладно і не поспішаючи.

Давидов з задоволенням слухав його, подеколи не зовсім ясно розбираючись в окремих висловах, затемнених напівзрозумілою для нього українською мовою, але добре почувавши, що Кондратько викладає в основному правильний план кампанії по зиспці насінного зерна. А Кондратько, так само не поспішаючи, накреслив лінію, яку треба провадити по відношенню до одноосібника і заможної частини хутора, якщо вони часом надумують не згоджуватись і так чи інакше опиратися заходам по збиранню насінного зерна; вказав найбільш ефективні методи, здобуті з досвіду роботи агітколони по інших сільрадах; і весь час говорив скромно, без найменшого натяку на бажання керувати і навчати, по ходу мови радячись то з Давидовим, то з Размьотновим, то з Нагульновим. «Це діло треба б ось як повернути. Як ви, гремячівці, думаете? Отож і я так собі думав!»

А Давидов, усміхнено поглядаючи на багрове, в жилочках обличчя токаря Кондратька, на лукавий блиск його глибоко посаджених очей, думав: «Який же ти, чортяко, розумний! Не хоче нашої ініціативи зв'язувати, нібито радиться, а почни заперечувати проти його правильної розстановки,— він тебе так само плавно поверне на свій лад, факт! Бачив я таких, слово честі!»

Ще один дрібний випадок зміцнив його симпатії до товариша Кондратька: перед тим, як від'їздити, той відкликав набік бригадира, що залишався з трьома товаришами в Гремячому Лозі, і між ними відбулася коротка розмова:

— Нащо це ти надів на себе поверх жакетки наган? Зараз же скинь!

— Але ж, товаришу Кондратько, куркульня ж... класова боротьба...

— Та що ти мені там кажеш? Куркульня, ну то що, як куркульня? Ти приїхав агітувати, а як куркулів злякався, то імій наган, але наверху його не смій носити. Розумаха який! У нього, бач, наган! Як дитина мала! Цяцькається із зброєю, начепив зверху... Зараз же заховай у кишеню, щоб той самий підкуркульник не сказав про тебе: «Дивіться, люди добрі, ось як вас приїхали агітувати, з наганами!» — І крізь зуби закінчив: — Таке дурне...

І, вже сідаючи в сани, підкликав Давидова, покрутив гудзика на його пальті:

— Мої хлопці будуть робити, як прокляті! Тільки ж і ви гарно робіть, щоб усе було зроблено, та скоріше. Я буду в Тубянському, коли що — повідомляй. Приїдемо туди, то ще сьогодні, мабуть, прийдеться спектакль ставити. От побачив би ти, як я куркуля граю! У мене ж така комплекція, що дозволяє куркуля з натури грати... Ось як дідові Кондратькові прийшлося на старості літ! А за овес не думай, серця за це діло на тебе не маю,— і посміхнувся, привалившись широченною спиною до задка саней.

— Що головою тямовитий, що в плечах, що ноги під ним,— реготав Размьотнов.— Як трактор! Він сам, запряжи його в бугар, потягне, і трьох пар волів не треба. Аж дивно мені: чим їх, таких здорованів, і роблять, як думаєш, Макаре?

— Ти вже як дід Шукар: дурноляпом стаєш! — сердито відмахнувся той.

Розділ XXIII

Осавул Половцев, живучи у Якова Лукича, діяльно готувався до весни, до повстання. Ночами він до півнів просиджував у своїй кімнатці, щось писав, креслив хімічним олівцем якісь карти, читав. Іноді, заглядаючи до нього, Яків Лукич бачив, як Половцев, схиливши над столиком лобату голову, читає, беззвучно ворушить твердими губами. Але іноді Яків Лукич заставав його в стані тяжкої задуми. В такі хвилини Половцев звичайно сидів, спершись на лікті, засунувши пальці в поріділі відрослі пасма білястого волосся. Зціплені круті щелепи його ворушилися, немов пережовуючи щось дуже тверде, очі були напівзаплющені. Тільки після кількох окликів він підводив голову, в крихітних, страшних нерухомістю зінціях його загоралася злість. «Ну, чого тобі?» — питав він гавкучим басом. В такі хвилини Яків Лукич почував до нього ще більший страх і мимовільну пошану.

Обов'язком Якова Лукича було щодня повідомляти Половцева про те, що робиться в хуторі, в колгоспі; повідомляв він сумлінно, але кожен новий день приносив Половцеву нові й нові прикrostі, вирубуючи на щоках його ще глибші поперечні зморшки...

Після того як були виселені з Гремячого Логу куркулі, Половцев цілу ніч не спав. Його важка, але м'яка хода звучала до світанку, і Яків Лукич, навшпиньках підходячи до дверей кімнати, чув, як він, скрегочучи зубами, бурмотів:

— Рвуть з-під ніг землю! Підпори позбавляють... Рубати! Рубати! Рубати нещадно!

Замовкне, знов піде, м'яко ставлячи ступні взутих у валянки ніг, чути, як він шкребе пальцями тіло, чухає звично груди і знову — глухо:

— Рубати! Рубати!..— І м'якше, з глухим клекотом у горлянці: — Боже милостивий, всевидючий, справедливий! Підтримай!.. Та коли ж цей час?.. Господи, наблизь твою кару!

Стурбований Яків Лукич уже перед світанком підійшов до дверей світлички, знову припав до щілини вухом. Половцев шепотів молитву, кречучи, ставав навколішки, бив поклони. Потім загасив світло, ліг і вже в півсні ще раз виразно прошепотів: «Рубати всіх... до єдиного!» — і застогнав.

Через кілька днів Яків Лукич почув уночі стукіт у віконницю, вийшов у сні.

— Хто?

— Відчини, хазяїне!

— Хто це?

— До Олександра Онисимовича...— шепіт з-за дверей.

— До якого? Нема тут таких.

— Скажи йому, що я — від Чорного, з пакетом.

Яків Лукич повагався і відчинив двері: «Що буде, те й буде!» Увійшов хтось низенький, закутаний башликом. Половцев завів його до себе, щільно причинив двері, і години півтори з кімнатки чути було приглушену, квапливу розмову. Тим часом син Якова Лукича поклав сіна коневі посланця, послабив попруги сідла, розгнуздав.

Потім посланці почали приїздити майже щодня, але вже не опівночі, а ближче до світанку, десь годині о третій-четвертій. Приїздили, як видно, з дальших місць, ніж перший.

Роздвоєним, дивовижним життям жив у ці дні Яків Лукич. Зранку йшов до правління колгоспу, розмовляв з Давидовим, Нагульновим, з теслярами, з бригадирами. Турботи з влаштуванням базів для худоби, протруюванням хліба, лагодженням інвентаря не лишали й хвилини для сторонніх думок. Діяльний Яків Лукич несподівано для нього самого потрапив у рідну його серцю обстановку ділової метушні та вічної заклопотаності, лише з тою істотною різницею, що тепер він мотався по хутору, в поїздках, у справах вже не задля особистого збагачення, а працюючи на колгосп. Але він і цьому був радий, аби тільки звільнитися від чорних думок, не думати. Його захоплювала робота, хотілося працювати, в голові народжувались всілякі проекти. Він ретельно заходжувався утеплювати хліви, будувати капітальну конюшню, керував перенесенням усупільнених комор та будів-

ництвом нової колгоспної комори; а ввечері, як тільки вщукала метушня робочого дня і наставав час іти додому, від самої думки, що там, у світличці, сидить Половцев, як шуліка-стерв'ятник на могилі, похмурий і страшний у своїй самотності,— Якова Лукича починало смоктати під грудьми, рухи ставали мляві, невимовна втома зборювала тіло... Він повертався додому і, перед тим як повечеряти, йшов до Половцева.

— Говори,— наказував той, крутячи цигарку, готовий жадібно слухати.

І Яків Лукич оповідав про день, що минув у колгоспних справах. Половцев звичайно вислухував мовчки, лише одиний раз, після того як Лукич повідомив про розділ серед бідноти куркульської одежі і взуття, його прорвало: з люттю, з клетотом у горлі він крикнув:

— Навесні горлянки вирвемо тим, хто брав! Усіх цих.. Усю цю наволоч візьми на список! Чуєш?

— Список у мене є, Олександрє Онисимовичу.

— Він у тебе тут?

— При мені.

— Дай сюди!

Взяв список і ретельно зняв з нього копію, повністю записуючи імена, по батькові, прізвища та взяті речі, ставлячи проти прізвища кожного, хто одержав одежу або взуття, хрестик.

Поговоривши з Половцевим, Яків Лукич ішов вечеряти, а перед тим, як вклатися спати, знову йшов до нього й одержував інструкції: що робити наступного дня.

Це з намови Половцева Яків Лукич 8 лютого наказав нарядникові другої бригади виділити чотири підводи з людьми та привезти до воловень річкового піску. Пісок привезли. Яків Лукич наказав якнайкраще вичистити долівки воловень, присипати їх піском. Під кінець роботи на баз другої бригади прийшов Давидов.

— Чого це ви з піском возитесь? — запитав він Демида Мовчуна, призначеного бригадним воловником.

— Присипаємо.

— Нащо?

Мовчання.

— Нащо, питаю?

— Не знаю.

— Хто розпорядився сипати тут пісок?

— Завгосп.

— А що він казав?

— Мовляв, чистота щоб була... Видумує, сучий син!

— Це добре, факт! Справді, буде чистота, а то гній і смо- рід тут, якраз ще воли можуть заразитися. Ім теж чистоту по- давай, так ветеринари говорять, факт. І ти даремно оце саме... ще й невдоволений. Адже навіть дивитися зараз на воловню приємно: пісочок, чистота, га? Як ти думаєш?

Але з Мовчуном Давидов не розговорився,— відмовчуючись, той пішов у половник, а Давидов, схвалюючи в думках ініціативу свого завгоспа, пішов обідати.

Надвечір до нього прибіг розлютований Любишкін, запитав:

— Замість підстілки волам, значить, від сьогоднішнього дня пісок сиплемо?

— Так, пісок.

— Та він — цей Островнов — що? З... с... зірвався, чи що? Де це видано? І ти, товаришу Давидов?.. Невже ж таку дурість схвалюєш?

— А ти не хвилюйся, Любишкін! Тут все діло в гігієні, і Островнов правильно зробив. Безпечніше, коли чисто: зарази не буде.

— Та яка ж це гігієна, в рот її махай! На чому ж волів треба лежати? Диви, які морози зараз тиснуть! На соломі ж йому тепло, а на піску, спробуй-но, полеж!

— Ні, ти вже, будь ласка, не заперечуй! Час облишити по-колишньому доглядати худобу! Під усе ми повинні підвести наукову основу.

— Та яка ж це основа? Ех!..— Любишкін лягнув своєю чорною папахою по халяві, вискочив од Давидова з пикою, червонішою за калину.

А вранці двадцять три воли не могли встати з долівки. Вночі мерзлий пісок не пропускав волячої сечі, віл лягав на мокре і примерзав... Деякі підвелися, залишивши на скам'янілому піску клапті шкури, у чотирьох відламалися примерзлі хвости, решта перемерзли, захворіли.

Перестарався Яків Лукич, виконуючи наказ Половцева, і ледве втримався на посаді завгоспа. «Морозь їм волів таким способом! Вони — дурні, повірять, що ти це для чистоти. Але коней мені доглядай, щоб усі були хоч сьогодні в стрій!» — говорив напередодні Половцев. І Яків Лукич виконав.

Уранці його викликав до себе Давидов; защеппнув двері на гачок, не підводячи очей, спитав:

— Ти що ж?..

— Помилка вийшла, дорогий товаришу Давидов! Та я... Боже мій... Ладен волосся на собі рвати...

— Що ж це ти, гаде! — Давидов побілів, швидко скинув на Якова Лукича очі, що від гніву налились слізьми.— Шкідни-

цтвом займаєшся?.. Не знав, що піску не можна в стійла сипати? Не знав, що воли можуть примерзнути?

— Волам хотів. Йй-богу, не знав!

— Замокни ти із своїм!.. Не повірю, щоб ти, такий хазяйновитий мужик,— не знав!

Яків Лукич заплакав; сякаючись, бурмотів одне й те саме:

— Чистоту хотів завести... Щоб гною не було... Не знав, не додумав, що воно так вийде.

— Іди здай справи Ушакову. Будемо тебе судити.

— Товаришу Давидов!

— Вийди, кажу тобі!

Після того, як пішов Яків Лукич, Давидов уже спокійніше обміркував цю подію. Запідозрити Якова Лукича в шкідництві — тепер уже, здавалось йому, було безглуздо. Островнов же не був куркулем. І коли його дехто часом і називав так, то це просто через особисту неприязнь. Одного разу, незабаром після того, як Островнов був висунутий на завгоспа, Любишкін якось між іншим кинув фразу: «Островнов сам — колишній куркуль!» Давидов тоді ж перевірів і встановив, що Яків Лукич багато років тому справді жив заможню, але потім неврожай розорив його, зробив середняком. Подумав, подумав Давидов і дійшов висновку, що Островнов не винен за нещасний випадок з волами, що посипати воловню піском він звелів, бо хотів встановити чистоту і почасти, може, через своє повсякчасне прагнення до нововведень. «Якби він був шкідником, то не працював би так ударно, і потім і його ж пара волів теж потерпіла від цього,— подумав Давидов.— Ні, Островнов — відданий нам колгоспник, і випадок з піском — просто сумна помилка, факт!» Він згадав, як Яків Лукич дбайливо і з розумом влаштував теплі хліви, як беріг сіно, як одного разу, коли захворіло троє колгоспних коней, він з вечора до ранку пробув у конюшні і власноручно ставив коням клізми, вливав їм усередину сім'яної олії, щоб пройшли кольки; а потім перший запропонував викинути з колгоспу винуватця хвороби коней — конюха першої бригади Куженкова, що, як виявилось, цілий тиждень годував коней самою житньою соломою. Як спостеріг Давидов, про коней Яків Лукич піклувався, мабуть, чи не більше за всіх. Пригадавши все це, Давидов відчув себе присоромленим, винним перед завгоспом за свій вибух несправедливого гніву. Йому було ніяково, що він так грубо накричав на хорошого колгоспника, шанованого співгромадянами члена правління колгоспу, і навіть запідозрив його — винного тільки в тому, що допустив необачність,— у шкідництві. «Яка дурниця!» — Давидов скуйовдив волосся, ніяково кречував, вийшов з кімнати.

Яків Лукич говорив з рахівником, тримаючи в руці в'язку ключів, губи його ображено тремтіли...

— Ти от що, Островнов... Ти справ не здавай, працєю далі, факт. Але коли в тебе така штука знову трапиться... Словом, це саме... Виклич з району ветеринарного фельдшера, а бригадирам скажи, щоб обморожених волів звільнили від нарядів.

Перша спроба Якова Лукича пошкодити колгоспові закінчилась для нього благополучно. Половцев тимчасово звільнив Островнова від дальших завдань, бо був зайнятий іншою справою: до нього приїхав — як завжди вночі — новий чоловік. Він одіслав підводу, ввійшов у курінь, і зараз же Половцев потяг його до себе в кімнату, наказав, щоб ніхто не входив. Вони проговорили допізна, і наступного ранку повеселілий Половцев покликав Якова Лукича до себе.

— Ось, дорогий мій Якове Лукичу, це — член нашої спілки, сказати б, наш соратник, підпоручик, а по-козачому — хорунжий, Ляцьєвський Вацлав Августович. Люби його і шануй. А це — мій хазяїн, козак старого гарту, але зараз він перебуває в колгоспі завгоспом... Можна сказати — радянський службовець...

Підпоручик підвівся з ліжка, простягнув Якову Лукичу білу широку долоню. На вигляд йому було років із тридцять, був він жовтолиций і худорлявий. Чорне кучеряве волосся, зачесане вгору, спадало до стоячого коміра чорної сатинової сорочки. Над прямими веселими губами кучерявились ріденькі вуса. Ліве око було навіки примружене, видно, після контузії; під ним випиналася зібрана в мертві зморшки нерухома шкіра, суха й безживна, як осінній листок. Але примружене око не порушувало, а наче підкреслювало веселий, сміхотливий вираз обличчя колишнього підпоручика Ляцьєвського. Здавалося, що каре око його от-от ехидно кліпне, шкіра розправиться і променистими зморшками поповзе до скроні, а сам життєрадісний підпоручик зарежоче молодю й заразливо. Одежа на ньому, здавалось, була бахмата, але вона не заважала різким рухам хазяїна і не приховувала його франтуватої виправки.

Половцев того дня був незвичайно веселий, люб'язний навіть з Яковом Лукичем. Беззмістовну розмову він незабаром закінчив; повертаючись до Островнова обличчям, заявив:

— Підпоручик Ляцьєвський залишиться у тебе тижнів на два, а я сьогодні, як тільки смеркне, поїду. Все, чого треба буде Вацлавові Августовичу, доставляй, усі його накази — мої накази. Зрозумів? Отак, Якове ти мій Лукичу! — і значущо підкреслив, поклавши пухложилу руку на коліно Якова Лукича. — Скоро почнемо! Вже недовго залишилося терпіти. Так і скажи нашим

козакам, хай підбадьоряться духом. Ну, а тепер іди, нам ще треба поговорити.

Трапилося щось надзвичайне, що змушувало Половцева вихати з Гремячого Логу на два тижні. Якову Лукичу не терпілося довідатись. Для цього він пробрався в залу, звідки Половцев колись підслухував його розмову з Давидовим, припав вухом до тонкої перегородки. Через стіну, з світлички ледве чутно вловив він розмову:

Ля т ь е в с ь к и й. Безумовно, вам необхідно зв'язатися з Бикадоровим... Його превосходительство, розуміється, скаже вам при побаченні, що плани... зручна ситуація... Це ж чудово! В Сальському окрузі... бронепізд... в разі поразки...

Половцев. Тс-с-с!

Ля т ь е в с ь к и й. Нас, сподіваюся, ніхто не чує?

Половцев. Та все ж... Конспірація в усьому...

Ля т ь е в с ь к и й (ще тихше, так що Яків Лукич мимоволі втратив зв'язок у його мові). Поразки... звичайно... Афганістан... З їх допомогою пробраться...

Половцев. Але кошти... ДПУ... (і далі саме тільки: «бу-бу-бу-бу...»).

Ля т ь е в с ь к и й. Варіант такий: перейти кордон... Мінську... Поминувши... Я вас запевняю, що прикордонна варта... Відділ генштабу, безумовно, приймуть... Полковник, прізвище мені відоме... умовна явка... Та це ж могутня допомога! Таке опікуванн-ня... Справа ж не в субсидії...

Половцев. А думка самого?

Ля т ь е в с ь к и й. Певний, що генерал повторить... багато! Мені звелено на словах, що... надзвичайно напружене, використовуючи... не прогавити моменту...

Голоси перейшли на шепіт, і Яків Лукич, так нічого й не зрозумівши з уривчастої розмови, зітхнув, пішов у правління колгоспу. І знову, коли підійшов до колишнього Титкового дому і за звичкою пробіг очима по прибитій над ворітьми білій дошці з написом: «Правління гремячівського колгоспу», як і завжди відчув роздвоєність. А потім згадав підпорука Ля т ь е в с ь к о г о і впевнені слова Половцева: «Скоро почнемо!» — з зловтіхою, з злістю на себе подумав: «Скоріше б! А то я проміж ними і колгоспом розчохнусь, як віл на слизькому!»

Вночі Половцев осідлав коня, вклав у сакви всі свої папери, взяв харчів і попрощався. Яків Лукич чув, як повз вікна весело, пританцьовуючи, сухо цокаючи копитами, пройшов-протанцював під сідлом застояний кінь Половцева.

Виявилось, що новий пожиалець — непосидючий і по-військовому безцеремонний. Цілими днями він, веселий, посміхаючись,

вештався по куреню; посміхаючись, жартував з жінками, не давав спокою старій бабусі, що страшенно не любила тютюнового диму; ходив, не боячись, що до Якова Лукича загляне хто-небудь із сторонніх, так що Яків Лукич навіть зауважив йому:

— Ви б обережніше... А то ще часом зайде хтось і побачить вас, ваше благородіє.

— А в мене що, на лобі написано, що я — «ваше благородіє»?

— Ні, але можуть же спитати, хто ви, звідкіля...

— У мене, хазяїне, липи повні кишені, а вже коли скрутно стане, не повірять, то пред'явлю оцей мандат... З ним усюди можна пройти! — і дістав з-за пазухи чорний, з матовим полиском маузер, так само весело усміхаючись, зухвало дивлячись нерухомим оком, напіввидним за горбкуватою складкою шкіри.

Веселість хвацького підпоручика не сподобалась Якову Лукичу особливо після того, як, повертаючись одного разу ввечері з правління, він почув у сінях приглушені голоси, стриманий сміх, метушню і, чиркнувши сірником, побачив, як у кутку за ящиком з висівками самотньо блиснуло око Ляцьєвського, а поруч червону, як кумач, невістку, яка ніяково обсмикувала спідницю і поправляла хустку, що зсунулась на потилицю... Яків Лукич, слова не сказавши, ступив був у кухню, але Ляцьєвський наздогнав його вже коло порога, ляснув по плечу, шепнув:

— Ти, папашо, мовчи... Синка свого не хвилюй. У нас, у військових, знаєш як? Швидкість і натиск! Хто замолоду не грішив, кхе, кгм... На ось папіроску, закури... Ти сам з невісткою не тее? Ах ти ж, шельма отака!

Яків Лукич так розгубився, що взяв цигарку і тільки тоді ввійшов до кухні, коли закурив від сірника Ляцьєвського. А той, почаствувавши хазяїна вогником, повчально і стримуючи позихання, сказав:

— Коли тобі роблять послугу, наприклад, сірника запалюють, треба дякувати. Ах ти, нечема, а ще завгосп! Раніш би я тебе і в денщики не взяв.

«Ну й пожилця чорт накинув на мою шию!» — подумав Яків Лукич.

Нахабство Ляцьєвського справило на нього гнітюче враження. Сина — Семена — не було, він поїхав по наряді в район за ветеринарним фельдшером. Але Яків Лукич вирішив не говорити йому нічого, а сам покликав невістку в комору і там її тихенько повчив, відшмагав молодичку черезсідельником; але тому, що бив не по обличчю, а по спині та нижче, то видимих слідів побиття не залишилось. І навіть Семен нічого не помітив. Він повернувся із станиці вночі, жінка подала йому вечеряти і, коли

сама сіла на лавку, на самий край, Семен простодушно здивувався:

— Чого це ти, як у гостях, сідаєш?

— Чиряк у мене... вискочив...— Жіночка Семенова спалахнула, встала.

— А ти б цибулі нажувала з хлібом та приклала, одразу витягне,— співчутливо порадив Яків Лукич, що в цей час сукав біля лежанки дратву.

Невістка блиснула на нього очима, але відповіла смиренно:

— Спасибі, батечку, і так пройде...

Ляцьєвському інколи привозили пакети. Він читав їх і зразу ж палив у грубці. Під кінець став попивати почамі, з невісткою Якова Лукича вже не загравав, спохмурнів і дедалі частіше просив Якова Лукича або Семена дістати «півлітровочку», совав у руки нові, хрускотливі червінці. Напившись, він схильний був до політичних розмов, у розмовах — до широких узагальнень і, по-своєму, об'єктивної оцінки дійсності. Одного разу дуже збентежив він Якова Лукича. Закликав його до себе в світличку, почастував горілкою; цинічно підморгуючи, спитав:

— Розвалюєш колгосп?

— Ні, навіщо ж? — удавано здивувався Яків Лукич.

— Якими ж ти методами працюєш?

— Як тобто?

— Яку роботу ведеш? Ти ж бо диверсіонер... Ну, що ти там робиш? Коней стрихніном труїш, зняряддя виробництва псуєш чи що-небудь інше?

— Коней мені наказано не займати, навіть зовсім навпаки...— признався Яків Лукич.

Останнім часом він майже не пив, і тому склянка горілки вплинула на нього приголомшливо, його потягло на одвертість. Йому захотілося поскаржитись на те, як боліє він душею, одночасно будуючи і руйнуючи усупільнене хутірське господарство, але Ляцьєвський не дав йому говорити; випивши горілки й більше не наливаючи Якову Лукичу, спитав:

— А нащо ж ти, телепню дурноголовий, зв'язався з нами? Ну, питаю тебе, нащо? На якого чорта? Половцеву й мені нема куди подітися, ми йдемо на смерть... Так, на смерть! Або ми перемажемо, хоч, знаєш, хамлет, шансів на перемогу мізерно мало... Одна сота процента, не більше! Але ми вже такі, нам втрачати нічого, крім кайданів, як кажуть комуністи. А от ти? Ти, по-моєму, просто жертва вечірня... Жити б тобі та жити, дурневі... Власне, я не вірю, щоб такі, як ти, хамлети, могли збудувати соціалізм, але все ж... ви хоч воду б скаламутили в світовому болоті. А то буде повстання, уколошкають тебе,

сивого диявола, або просто заберуть у полон і як несвідомого пошлють в Архангельську губернію. Будеш там сосни рубати до другого пришествия комунізму... Ех ти, пеньок! Мені — зрозуміло чому — треба повставати, я ж дворянин! У мого батька було орної землі щось п'ять тисяч десятин та лісу майже вісімсот. Мені й іншим таким, як я, смертельно прикро було їхати з своєї країни та десь на чужині в поті лица, як то кажуть, добувати хліб насущний. А ти? Хто ти такий? Хлібороб і хлібоїд! Жук-гноювик! Мало вас, сучих синів, козачиськів, ухекали за громадянську війну!

— Та життя ж нам нема! — відказав Яків Лукич. — Податками подушили, худобу забирають, нема одноосібного життя, а то, само собою, на якого ви нам дідька, дворяни та всякі отакі, й потрібні! Я б нізащо в світі не пішов на такий гріх!

— Подумаеш, податки! Нібито по інших країнах селянство не платить податків. Ще більше платити!

— Не може бути.

— Я тебе запевняю!

— Та вам звідки ж знати, як там живуть і що платять?

— Жив там, знаю.

— Ви, виходить, з-за кордону приїхали?

— А тобі що?

— Цікаво.

— Багато знатимеш — дуже швидко постарієш. Іди та принеси ще горілочки.

Яків Лукич по горілку послав Семена, а самому йому раптом захотілося самотності, він пішов на тік і годин зо дві сидів під прискиртком соломи, думав: «Проклятий морщений! Наговорив, аж голова розпухла. Чи це він мене на спиток бере, що скажу та чи не піду супроти них, а потім Олександрові Онисимовичу перекаже, як він повернеться... а той мене й рубоне, як Хопрова? Чи, може, справді так думає? Адже, що у тверезого на умі, те у п'яного на язиці... Може, й не треба було б зв'язуватися з Половцевим, тихенько потерпіти в колгоспі рік-другий? Може, власть і колгоспи ті через рік розпустить, побачивши, як погано в них діло йде? І знов би я зажив людиною... Ой боже мій, боже мій! Куди тепер подітися? Накладу я головою... Тепер, мабуть, однаково... Хоч верть-круть, хоч круть-верть, а однак в черепочку смерть...»

На току, перелетівши через тин, заходив, хазяйнуючи, вітер. Він приніс до скирти розсипану коло хвіртки солому, запхав її в пролазки, зроблені собаками, обчесав скуйовджені причілки скирти, де солома не так щільно вляглася, змів з вершини прискиртка сухий сніжок. Вітер був великий, сильний, холодний.

Яків Лукич довго намагався зрозуміти, з якого боку він дме,— і не міг. Здавалося, що вітер товчється навколо скирти і дме по черзі з усіх чотирьох боків. У соломі — потривожені вітром — завовтузились миші. Попискуючи, бігали вони своїми потайними стежками, інколи зовсім близько від спини Якова Лукича, що прихилився до прямої скирти. Вслухаючись у вітер, у шарудіння соломи, в мишачу пискотню та скрипіння колодязного журавля, Яків Лукич немовби задрімав: усі нічні звуки почали здаватися йому схожими на віддалену химерну й сумну музику. Напівзаплющеними сльозавими очима дивився він на зоряне небо, вдихав запах соломи і степового вітру; все навколо здавалося йому прекрасним і простим...

Але опівночі прийшов від Половцева з хутора Військового кінний посланець. Ляцьєвський прочитав листа з поміткою на конверті: «Д. негайно»,— розбудив Якова Лукича, що спав у кухні.

— На ось, прочитай.

Яків Лукич, протираючи очі, взяв адресованого Ляцьєвському листа. Чорнильним олівцем на аркушику паперу з записної книжки було чітко, де-не-де з літерою «ять» і твердими знаками, написано:

«Пане підпоручик!

Нами одержані цілком певні відомості про те, що ЦК більшовиків збирає серед хліборобського населення хліб нібито для колгоспних засівів. Насправді хліб цей піде на продаж за кордон, а хлібороби, в тому числі й колгоспники, будуть приречені на страшний голод. Радянська влада, передчуваючи свій неминучий і близький кінець, продає останній хліб, остаточно розоряє Росію. Наказую вам негайно розгорнути серед населення Гремячого Логу, в якому ви в цей час репрезентуєте нашу спілку, агітацію проти збирання нібито насінного хліба. Повідомте про зміст мого листа до Вас Я. Л. і зобов'яжіть його негайно провести роз'яснювальну роботу. Вкрай необхідно хоч би там що стати на перешкоді засипанню хліба».

Вранці Яків Лукич, не заходячи в правління, подався до Банника та інших однодумців, завербованих ним у «Спілку визволення Дону».

Розділ XXIV

Бригада з трьох чоловік, залишена в Гремячому Лозі командиром агітколони Кондратьком, приступила до збирання насінного фонду. Під штаб бригади зайняли один з порожніх

куркульських будинків. З самого ранку молодий агроном Ветютнев розробляв і уточняв з допомогою Якова Лукича план весняної сівби, давав козакам, що заходили до нього, поради по сільському господарству, решту часу невтомно наглядав за очищенням та протруюванням насінного зерна, що надходило в комору, Іноді йшов, як він казав, «ветеринарувати»: лікувати чию-небудь хвору корову або вівцю. За «візит» він одержував звичайно «натурою»: обідав у хазяїна хворої тварини, а інколи навіть приносив товаришам глечик молока або чавун вареної картоплі. Інші двоє — Порфир Лубно, вальцівник з окружного державного млина, і комсомолец з олійного заводу Іван Найдьонов — викликали в штаб грем'ячівців, перевіряли за списком завідуючого коморою, скільки викликаний громадянин засипав насіння, як могли і вміли — агітували.

З перших же днів роботи стало ясно, що засипати насінний фонд доведеться з чималими труднощами і з великим запізненням. Всі заходи, що їх вживали бригада й місцевий осередок для прискорення темпів збирання насіння, натрапляли на величезний опір з боку більшості колгоспників і одноосібників. По хутору поповзли чутки, що хліб збирають для відправки за кордон, що сівби в цьому році не буде, що от-от має бути війна... Нагульнов щодня скликав збори, з допомогою бригади роз'яснював, спростовував безглузді чутки, загрожував найжорстокішими карами тим, кого зловлять на «антирадянських пропагандах»; але хліб і далі надходив дуже повільно. Козаки намагалися зранку поїхати куди-небудь з дому, то в ліс по дрівця, то по бур'ян, або піти до сусіда і разом з ним переждати в безпечному місці тривожний день, щоб не з'явитися на виклик у сільраду або в штаб бригади. Жінки ж зовсім перестали ходити на збори, а коли додому приходив з сільради виконавець, то відмагалися короткою фразою: «Хазяїна мого вдома нема, а я не знаю».

Немов чиясь могутня рука тримала хліб...

В штабі бригади звичайно відбувалися такі розмови:

— Засипав насіння?

— Ні.

— Чому?

— Зерна нема.

— Як це — нема?

— Та так, дуже просто... Думав приборегти на сівбу, а потім здав на хлібозаготівлю лишки, а самому жувати нічого було. От і поїв.

— Так що ж ти, і сіяти не думав?

— Думалося, та нічим...

Багато які посилались на те, що нібито здали в хлібозаготівлю й насіння. Давидов — у правлінні, а Ванюша Найдьонов — у штабі рилися в списках, в квитанціях зсипного пункту, перевіряли й викривали тих, хто вперто подавав неправильні відомості: насіння, як виявилось, таки залишилось. Іноді для цього треба було підрахувати приблизно кількість обмолоту в двадцять дев'ятому році, підрахувати загальну кількість зданого в хлібозаготівлю хліба і шукати лишок. Але й тоді, коли виявлялося, що хліб залишився, упертий не признавався:

— Залишалася пшеничка, не буду брехати. Та ви ж знаєте, товариші, як воно в хазяйстві? Ми звикли хліб їсти не важивши, витрачати не мірявши. Мені залишили по пудові на душу на місяць їдацького, а я, приміром, з'їдаю за день по три-чотири фунти. А через те з'їдаю, що приварок нікудишній. От і перевитрата. Нема хліба, хоч потрусіть!

Нагульнов на зборах осередку запропонував був зробити трус у найзаможнішої частини хуторян, які не засипали насіння, але проти цього заперечили Давидов, Лубно, Найдьонов, Размьотнов. Та й у директиві райкому про збирання насінного фонду якнайсуворіше заборонялося робити труси.

За три дні роботи бригади і правління колгоспу по колгоспному сектору було засипано тільки 480 пудів, а по одноосібному — всього 35 пудів. Колгоспний актив повністю засипав свою частину. Кіндрат Майданников, Любишкін, Дубцов, Давид Мовчун, дід Шукар, Аркашка Мінок, коваль Шалий, Андрій Размьотнов та інші привезли зерно першого ж дня. Другого дня — зранку до громадської комори повільно підїхали двома підводами Семен Якова Лукича і сам Яків Лукич. Лукич одразу ж пішов у правління, а Сьомка почав зносити з саней мішки з зерном. Приймав і важив Дьомка Ушаков. Чотири мішки Семен висипав, а коли розв'язав гузир п'ятого, Ушаков налетів на нього яструбом:

— Це таким зерном твій батько збирався сіяти? — і ткнув під ніс Семенові жменю зерна.

— Яким це? — спалахнув Семен. — Ти з косого ока, мабуть, думаєш, що це не пшениця, а кукурудза!

— Ні, не думаєш, що кукурудза! Я — косий, та більш видющий, ніж ти; шахраю! Обидва ви з татом гарні, зна-а-ємі! Це що? Насіння? Та ти носа не одвертай! Ти чого мені в чиєте зерно насипав, гадська мордо?

Дьомка тикав в очі Семенові долоню, а на долоні лежала жменя засміченого, змішаного з землею і викою зерна.

— Я ось зараз людей покличу...

— Та ти не горлай! — злякався Семен. — Мабуть, помилково

захопив лантух. Зараз вернусь і перемінію... Чудний, їй-богу! Ну, чого розходився, як бондарський кінь? Сказано — перемінію, промашка вийшла...

Дьомка забракував шість мішків з чотирнадцяти привезених. І коли Семен попросив його завдати йому на плече один з мішків із забракованим зерном, Дьомка одвернувся до ваги, ніби не чув.

— Не допоможеш, значить? — з тремтінням у голосі спитав Семен.

— Совість! Удома підіймав, то, либонь, легко було, а зараз поважчало? Сам підіймай, хлюст!

Малиновий від науги, Семен узяв лантуха впоперек, поніс.

За два дальші дні надходжень майже не було. На зборах осередку вирішено було піти по дворах. Давидов напередодні виїхав у сусідній район на селекційну станцію, щоб позаплановим порядком здобути на засів хоча б кількох гектарів посухостійкої ярої пшениці, що чудово витримувала довгий період бездощів'я і дала торік на дослідному полі станції прекрасний урожай. Яків Лукич і бригадир Агафон Дубцов багато говорили про новий сорт пшениці, виведений на селекційній станції шляхом схрещування привізної «каліфорнійської» з місцевою «білозерною», і Давидов, що останнім часом налягав на агротехнічні журнали, вирішив поїхати на станцію добути нової пшениці.

З поїздки він вернувся 4 березня, а за день до його повернення трапилось таке: Макар Нагульнов, прикріплений до другої бригади, зранку обійшов з Любишкіним близько тринадцяти дворів, а ввечері, коли з сільради пішли Размьотнов і секретар, став викликати туди тих хазяїв, яких він не встиг обійти вдень. Чоловіка з чотири відпустив, так і не добившись позитивних результатів. «Нема хліба на насіння. Хай держава дає». Нагульнов умовляв спочатку опокійно, потім став постукувати кулаком.

— Як же ви кажете, що хліба нема? Ось ти, приміром, Костянтин Гавриловичу, адже пудів з триста намолотив восени!

— А хліб ти здавав за мене державі?

— Скільки ти здав?

— Ну, сто тридцять.

— Решта де?

— Не знаєш де? З'їв!

— Брешеш! Розірве тебе — стільки хліба зжерти! Сім'ї — шість душ, та щоб стільки хліба з'їсти? Вези без балачок, а то з колгоспу виженемо одним махом!

— Звільняйте з колгоспу, що хоче робіть, а хліба, істинний Христос, нема! Хай власть хоч за процент відпустить.

— Ти унадився Радянську владу ссати! А гроші, що брав у кредит на купівлю сівалки й сінокосарки, повернув кредитному товариству? Тож-бо й е! Оті грошики замахорив, та ще й хлібом хочеш піджитися?

— Все одно теперечки і косарка, і сівалка — колгоспні, самому не довелося покористуватись, нічого й докоряти!

— Ти вези хліб, а то погано тобі буде! Забрехався вкрай! Совість треба мати!

— Та я б з дорогою душею, коли б він був...

Хоч як старався Нагульнов, хоч як умовляв, хоч чим загрожував, а все ж довелося відпустити тих, що не хотіли засипати насіння.

Вони вийшли, хвилин зо дві поговорили в сінях, потім зарипіли східці. Трохи згодом увійшов одноосібник Григорій Банник. Він, мабуть, уже знав, чим закінчилась розмова з колгоспниками, які тільки що вийшли з сільради, в кутиках губ його грала самовпевнена, зухвала посмішка. Нагульнов тремтячими руками розгладив на столі список, глухо сказав:

— Сідай, Григорію Матвійовичу.

— Спасибі за запрошення.

Банник сів, широко розставивши ноги.

— Чого ж це ти, Григорію Матвійовичу, насіння не везеш?

— А нащо мені його везти?

— Та була ж постанова загальних зборів — і колгоспникам, і одноосібникам — насінний хліб звезти. У тебе ж він е?

— А то ж як, звісно, е.

Нагульнов заглянув у список: проти прізвища Банника в графі «передбачувана площа ярого посіву в 1930 році» стояла цифра «6».

— Ти збирався в цьому році шість га пшениці сіяти?

— Так точно.

— Значить, сорок два пуди насіння маєш?

— Все повністю маю, підсіяний і прочищений хлібець, як золото!

— Ну, це ти — герой! — полегшено зітхнувши, похвалив Нагульнов. — Вези його завтра в громадську комору. Можеш у своїх мішках залишити. Ми від одноосібників навіть у їхніх мішках приймаємо, коли хто не схоче зерно змішувати. Привезеш, зважиш і здаси завідуючому, він накладе на мішки сургучеві печатки, видасть тобі розписку, а навесні одержиш свій хліб ціленьким. А то багато скаржаться, що не зберегли, поїли. А в морі він певніше збережеться.

— Ну, це ти, товаришу Нагульнов, облищ! — Банник розв'яз-

но посміхнувся, пригладив білясті вуса. Цей твій номер не танцює! Хліба я вам не дам.

— Чому ж це, дозволь спитати?

— Тому, що в мене він ціліший буде. А вам віддай його, а весною й порожніх мішків не получиш. Ми зараз теж учені стали, нас на гачок не спіймаєш!

Нагульнов зсунув широкі брови, трохи зблід.

— Як же ти можеш сумніватися в Радянській владі? Не віриш, значить?!

— Ну да, не вірю! Наслухались ми брехень од вашого брата!

— Це ж хто брехав? І що саме? — Нагульнов зблід помітніше, повільно підвівся.

Але Банник, немов не помічаючи, так само тихо усміхався, показуючи міцні рідкі зуби, тільки голос його затремтів образою і пекучою люттю, коли він сказав:

— Зберете хлібець, а потім його на пароплави та в чужі землі? Антанабілі купувати, щоб партейні з своїми стриженими хвойдами катались? Зна-а-а-аєм, куди нашу пшеничку гатите! Дожилися до рівності!

— Та ти здурів, чортяко! Ти що оце верзеш?

— Здурієш, коли тебе за горло візьмуть! Сто шістнадцять пудків по хлібозаготівлі вивіз! Та зараз останній, насінний хочете... щоб дітей моїх... голодом поморити...

— Цить! Брешеш, гад! — Нагульнов гупнув кулаком по столі.

Злетіла на підлогу рахівниця, перекинулась пляшечка з чорнилом. Густий фіолетовий струмінь, поблискуючи, поповз по папері, впав на полу дубленого Банникового кожушка. Банник змахнув чорнило долонею, устав. Очі його звужились, в кутиках губів закипіли білі заїди, з задавленою люттю він вихрипів:

— Ти на мене не цитькай! На жінку свою Лушку стукай кулаком, а я тобі не жінка! Нині не двадцятий рік, зрозумів? І хліба не дам... Ід-д-ди ти!..

Нагульнов потягся був до нього через стіл, але одразу ж, хитнувшись, випростався.

— Ти це... чий слова?.. Ти що це, контра, мені тут?.. З соціалізму сміятися, гад!.. А зараз...— він не знаходив слів, задихався, але, сяк-так опанувавши себе, втираючи тилом долоні липкий піт з обличчя, сказав: — Пиши мені зараз розписку, що завтра вивезеш хліб, і завтра ж ти у мене підеш куди слід. Там допитаються, звідки ти таких слів наслухався!

— Арештувати мене ти можеш, а розписки не напишу і хліба не дам.

— Пиши, кажу!..

— Зажди трохи...

— Я тебе по-доброму прошу...

Банник пішов до виходу, але, видно, злість так розібрала його, що він не стримався і, вхопившись за клямку дверей, кинув:

— Зараз прийду і висиплю свиням цей хліб! Краще вони нехай пожеруть, ніж вам, чужоїдам!..

— Свиням? Насіння?!

Нагульнов в два скоки опинився коло дверей,— вхопившись з кишені наган, ударив Банника колодкою в висок, Банник похитнувся, прихилився до стіни, обтираючи спиною крейду, став сповзати на підлогу. Упав. З виска, з ранки, змочуючи волосся, виступила чорна кров. Нагульнов, уже не володіючи собою, вдарив лежачого кілька разів ногою, одійшов. Банник, як риба, що опинилась на березі, зіпнув разів зо два, а потім, чіпляючись за стіну, почав підводитись. І як тільки став на ноги, кров пішла дужче. Він мовчки стирав її рукавом, з побіленої спини його сипався крейдяний порошок. Нагульнов пив просто з графина гидку, потеплілу воду, цокочучи об вінця зубами. Скося глянувши на Банника, що вже підвівся, він підійшов до нього, взяв, як кліщами, за лікоть, штовхнув до стола, всунув в руку олівець:

— Пиши!

— Я напишу, але про це буде відомо прокуророві... З-під нагана я що хоч напишу... Бити за Радянської влади не дозволено... Вона — партія — тебе теж за це по голові не погладить! — хрипко бурмотів Банник, знесилено сідаючи на табурет.

Нагульнов став навпроти, звів курок нагана.

— Ага, контра, і Радянську владу, і партію згадав! Тебе не пародійний суд буде судити, а я ось зараз, і своїм судом. Коли не напишеш — застрелю, як вредного гада, а потім піду за тебе в тюрму хоч на десять років! Я тобі не дам з Радянської влади глумитися. Пиши: «Розписка». Написав? Пиши: «Я, колишній активний білогвардієць, мамонтовець, що із зброєю в руках наступав на Червону Армію, беру назад свої слова...» Написав?.. «...свої слова, неможливо образливі для ВКП(б)». ВКП з великої букви, е? «...і Радянської влади, прошу пробачення і зобов'язуюсь надалі, хоч я і є потайна контра...»

— Не буду писати! Нащо ти мене силуєш?

— Ні, будеш! А ти думав — як? Що я, білими зранений, змордований, подарую тобі твої слова? Ти на моїх очах глумився з Радянської влади, а я щоб мовчав? Пиши, в душу тебе!..

Банник зліг над столом, і знову олівець у його руці звільна поповз по папері. Не знімаючи пальця зі спуску нагана, Нагульнов чітко диктував:

— «...хоч я і є контра потайна, але Радянській владі, що домагає всіх трудящих і здобула великою кров'ю трудового народу, я шкодити не буду ні усно, ні писано, ні ділами. Не буду її лаяти та допикати їй, а буду терпляче дожидатися світової революції, котра всіх нас — її ворогів світового масштабу — підведе під точку замерзання. А ще зобов'язуюсь не лягати поперек путі Радянській владі і не зривати сівби і завтра, 3 березня 1930 року, відвезти в громадську комору...»

В цю хвилину до кімнати зайшов виконавець, з ним — троє колгоспників.

— Заждіть трохи в снігах! — крикнув Нагульнов і, повертаючись обличчям до Банника, продовжував: — «...сорок два пуди насінного зерна пшеничною натурою. В чому й підписуюсь». Розвишись!

Банник, на обличчя якого повернулася червона барва, розчеркнувся, встав.

— Ти за це відповіси, Макаре Нагульнов!..

— Кожен з нас за своє відповідь, але якщо завтра хліба не привезеш — уб'ю!

Нагульнов згорнув і поклав розписку в нагрудну кишеню гімнастерики захисного кольору, кинув на стіл паган, провів Банника до дверей. Він залишався в сільраді до півночі. Виконавцеві наказав не відлучатися, і з його допомогою посадив і замкнув у порожній кімнаті ще трьох колгоспників, котрі відмовились вивозити насінне зерно. Вже після півночі, знесиленій втому і пережитим хвилюванням, заснув, сидючи за сільрадівським столом, поклавши на довгі долоні розпатлану голову. До світанку спились Макарові величезні юрби святково одягненого народу, що безперестанку рухалися, повинню заливали степ. У прогалинах між людьми йшла кіннота. Різномасті коні товкли копитами м'яку степову землю, але гуркотливий цокіт кінських копит був чомусь лункий, немов ескадрони йшли по розстелених листах заліза. Труби оркестру, вилискуючи сріблом, раптом зовсім близько від Макара заграли «Інтернаціонал», і Макар відчув, як це бувало завжди наяву, терпке хвилювання, пекучу спазму в горлі... Він побачив в кінці ескадрону свого покійного друга Митьку Лобача, зарубаного врангелівцями в 1920 році в бою під Каховкою, але не здивувався, а зрадів, і, розштовхуючи людей, кинувся до ескадрону. «Митю! Митю! Зажди!» — кликав він, не чуючи власного голосу. Митька обернувся в сідлі, глянув на Макара байдуже, як на чужу незнайому людину, і поїхав рясю. Ту ж мить Макар побачив, що до нього скаче його колишній вістовий Тюлим, убитий польською кулею під Бродами того ж таки двадцятого року. Тюлим скавав, усміхаючись, три-

маючи в правій руці повід Макарового коня. А кінь, такий же білоногий і сухоголовий, ішов заводним, високо й гордо несучи голову, колесом вигнувши шию...

Скрип віконниць, що цілу ніч грюкали на весняному вітрі, уві сні сприймав Макар — як музику, гримотіння залізного даху — як тупіт безлічі кінських копит... Размьотнов, коли прийшов до сільради о шостій годині ранку, ще застав Нагульнова сонним. На жовтій Макаровій щоці, освітленій ліловим світлом березневого ранку, напружена й повна чекання, застигла усмішка, в болісному напруженні ворушилась широка брова... Размьотнов розбудив Макара і вилаявся:

— Накоїв ділов та й спиш? Веселі сні сняться, ошкіряєшся! За що ти Банника побив? Він удосвіта привіз насінний хліб, здав і зараз же гайнув у район. Любишкін прибігав до мене, каже: поїхав Банник заявляти на тебе в міліцію. Достукався! Приїде Давидов, що він тепер скаже? Ех, Макаре!..

Нагульнов потер долонями запухле від незручного сну обличчя й задумано усміхнувся:

— Андрюшко! Який мені оце со-он снівся! Дуже гарний сон!

— Ти про сні свої кинь балакати! Ти мені про Банника розкажи.

— Я про таку гадюку отрутну й говорити не хочу! Кажеш — привіз він хліб? Ну, значить, вплинуло... Сорок два пуди насінного — це тобі не кіт наплакав. Якби з кожної контри після одного удару наганом по сорок пудів хліба вискакувало, я б усе життя тільки те й робив, що ходив би та ударяв їх! Йому за його слова не таку б бубну треба вибити. Хай радіє, що я йому піг із заду не повисмикував.— І з люттю, поблискуючи очима, закінчив: — Він же, падлюка, з генералом Мамонтовим волочився! Доти нам супротивничав, поки його в Чорному морі не скупали, та ще й зараз моститься поперек дороги лягти, шкоди наробити світовій революції! А які він мені тут слова про Радянську владу і про партію говорив? На мені з образи волосся сторч стало!

— Мало там що! А бити тобі не слід було, краще б заарештувати його.

— Ні, не заарештувати, а вбити б його треба! — Нагульнов скрушно розвів руками.— І чого я його не порішив? І сам не розумію! От про що зараз я жалкую.

— Дурнем тебе назвати — образишся, а дурості в тобі — черпати не вичерпати! Ось приїде Давидов, він дасть тобі чосу за таке подібне!

— Семен приїде — похвалить мене, він не такий сучок, як ти!

Размьотнов, сміючись, постукав зігнутиим пальцем по столу, а потім по лобі Макара, запевнив:

— Однаковий звук!

Але Макар сердито одвів його руку, почав натягати колушка. Вже тримаючись за клямку дверей, не повертаючи голови, буркнув:

— Гей ти, розумахо! Випусти з порожньої кімнати дрібних буржуїв, та щоб хліб вони сьогодні ж привезли, а то ось умиюся, та повернусь, і знову їх посадовлю.

У Размьотнова від здивування очі на лоб полізли... Він кинувся до порожньої кімнати, де зберігалися сільрадівські архіви та колоскові експонати з торішньої районної сільськогосподарської виставки, відчинив двері і побачив трьох колгоспників: Краснокутова, Антипа Грача і малорослого Аполлона Песковатскова. Вони благополучно переночували на розісланих на підлозі комплектах старих газет, а коли з'явився Размьотнов, повставали.

— Я, громадяни, звісно, повинен...— почав був Размьотнов, але один із заарештованих, старий козак Краснокутов, швидко перебив його:

— Та що там балакати, Андрію Степановичу, винні, що й казати... Випускай, зараз привеземо хліб... Ми тут вночі трошки поміж себе порадилися, ну, і вирішили одвезти хліб... Ніде правди діти, хотіли придержати пшеничку...

Размьотнов, який тільки що хотів просити вибачення за нерозумний вчинок Нагульнова, зважив обставини і вмить повернувся у другий бік:

— Отак би й давно! Ви ж колгоспники! Совісно пасіння ховати!

— Будь ласка, выпускай нас, а хто старе згадає...— ніяково усміхнувся в чорну, аж синю бороду Антип Грач.

Широко розчинивши двері, Размьотнов одійшов до стола, і треба сказати, що й у нього в цей момент ворухнулася думка: «А може, й має рацію Макар? Якби дужче натиснути,— за один день засипали б!»

Розділ XXV

Давидов вернувся з поїздки на селекційну станцію з дванадцятьма пудами сортової пшениці, веселий, задоволений удачею. Хазяйка, подаючи йому обідати, розказала про те, що Нагульнов, коли його не було вдома, побив Григорія Банника й цілу

ніч продержав у сільраді трьох колгоспників. Чутка про це, видно, встигла широко розійтися по Гремячому Логу. Давидов швиденько пообідав, стурбований, пішов у правління. Там йому підтвердили те, що говорила хазяйка, додавши й подробиці. Поведінку Нагульнова всі розцінювали по-різному: одні схвалювали, другі ганили, деякі стримано мовчали. Любишкін, наприклад, категорично став на бік Нагульнова, а Яків Лукич вузником зібрав губи і вигляд у нього був такий ображений, немов йому самому довелося спробувати науки Нагульнова. Незабаром прийшов у правління сам Макар. Був він ніби суворіший, ніж звичайно, з Давидовим привітався стримано, але глянув на нього з прихованою тривою і чогось ждучи. Залишившись удвох, Давидов, не стримуючись, гостро спитав:

— Це що в тебе за новини?

— Чув, то чого ж питаєш...

— Оце такими методами ти починаєш агітувати за збирання насінного?

— А він хай мені такої підлоги не говорить! Я не зарікався терпіти глум від ворога, від білого гада!

— А ти подумав про те, як це вплине на інших, як це з політичного боку виглядатиме?

— Тоді ніколи було думати.

— Це не відповідь, факт! Ти повинен був його заарештувати за образу влади, але не бити! Це вчинок, який ганьбить комуніста! Факт! І ми сьогодні ж поставимо про тебе на осередку. Ти завдав нам он якої шкоди своїм вчинком! Ми його повинні засудити! І про це я говоритиму на колгоспних зборах, не чекаючи дозволу райкому, фактично кажу! Бо коли нам промовчати, то колгоспники подумують, ніби ми з тобою заодно і такої ж терпимості віри додержуємо у цій справі! Ні, братішечка! Ми від тебе одмежуємось і засудимо. Ти — комуніст, а вчинив, як жандарм. Така ганьба! Чорт би тебе взяв з твоєю пригодою!

Але Нагульнов уперся, як віл: на всі доводи Давидова, який намагався переконати його, що такий вчинок для комуніста недопустимий і політично шкідливий, він відповідав:

— Правильно я його побив! І навіть не побив, а тільки раз стукнув, а треба б більше. Відчепись! Пізно мене перевиховувати, я партизан і сам знаю, як мені треба свою партію від усякої наволочі обороняти!

— Та я ж не кажу, що цей Банник — своя людина, чорт би його взяв! Я про те кажу, що тобі не треба було його бити. А захистити партію від образ можна було іншим порядком, факт! Ти піди прохолонь трохи і подумай, а ввечері прийдеш на осередок і скажеш, що я мав рацію, факт.

Увечері, перед початком зборів осередку, як тільки увійшов насуплений Макар, Давидов насамперед спитав:

— Обміркував?

— Обміркував.

— Ну?

— Мало я йому, сучому синові, всипав. Убити б треба!

Бригада агітколони вся стала на бік Давидова і голосувала за винесення Нагульнову суворою догани. Андрій Размьотнов від голосування утримався, весь час мовчав, але коли перед тим як іти, Макар уперто буркнув: «Залишаюсь при своїй правильній думці»,— Размьотнов схопився і вибіг з кімнати, люто відпльовуючись і матюкаючись.

Закурюючи в темних сінях, при світлі сірника придивляючись до змарнілого за цей день обличчя Нагульнова, Давидов примирливо сказав:

— Ти, Макаре, даремно ображаєшся на нас, факт!

— Я не ображаюсь.

— Ти старими партизанськими методами працюєш, а зараз — новий час, і не наскоки, а позиційні бої ідуть... Усі ми на партизанщину були хворі, особливо наші, флотські, ну, і я, звичайно. Ти хоч і нервовохворий, але треба ж, дорогий Макаре, себе той... гамувати, еге ж? Ти ось глянь на зміну: комсомолец наш з агітколони Ванюшка Найдьонов які чудеса робить! У нього в кварталі найбільше надійшло насінного, майже все вивезено. Він ніби не дуже меткий, веснянкуватий, невеличкий, а працює краще за всіх. Чорт його знає, ходить по хатах, теревені править, кажуть, що він якісь казки людям розкажує... І хліб у нього везуть без мордобою і без садовлення в холодну,— факт! — В голосі Давидова почулися усмішка й теплі нотки, коли він заговорив про Найдьонова, а Нагульнов відчув, як у нього ворухнулося щось схоже на заздрість до моторного комсомольця.— Ти задля інтересу піди з ним завтра по хатах і придивися, якими способами він досягає,— говорив далі Давидов,— в цьому, їй-богу, нема нічого образливого для тебе. Нам, браток, інколи і в молодих є чого повчитися, факт! Вони якісь не схожі на нас ростуть, якісь вони пристосованіші...

Нагульнов промовчав, а вранці, як тільки встав, розшукав Ванюшку Найдьонова і — ніби між іншим — сказав:

— Я сьогодні вільний, хочу з тобою піти допомогти тобі. Скільки в твоїй третій бригаді ще залишилось невивезеного?

— Дрібниці залишилися, товаришу Нагульнов! Ходім, удвох веселіше буде.

Пішли. Найдьонов ступав з незвичною для Макара хуткістю, перевальцем, по-качиному похитуючись. Шкірянка його, що смач-

но пахла соняшниковою олією, була розхристана, картата кепка насунута аж на брови. Нагульнов збоку допитливо вглядався в непоказне, засіяне якимось дитячим ластовинням обличчя комсомольця, що його Давидов учора з невластивою йому лагідністю назвав Ванюшкою. Було в цьому обличчі щось дуже близьке, привабливе: чи то одверті, сірі в цяточках очі, чи вперто випнуте підборіддя, яке ще не втратило юнацької округлості.

До колишнього Куролапа — діда Якіма Безхлебнова — прийшли вони в курінь, коли вся сім'я снідала. Сам старий сидів за столом на покуті, поруч нього — син років під сорок, теж Яким, прозваний молодшим, праворуч нього — жінка та стара теща-вдова, скраю примостилися дві дорослі дочки, а з боків стіл густо, як мухи, обліпила дівчора.

— Здрастуйте, хазяї! — Найдьонов стяг свою промаслену кепку, пригладжуючи неслухняного чуба.

— Здрастуйте, коли не жартуєтс,— відповів, ледве помітно всміхаючись, простий і веселий у поведженні Яким-молодший.

Нагульнов у відповідь на жартівливе привітання насупив би широкі брови і строго сказав: «Ніколи нам жарти розводити. Чому досі хліба не везеш?» — а Ванюша Найдьонов, ніби не помічаючи холоднуватої стриманості в обличчях хазяїв, усміхаючись, сказав:

— Хліб-сіль вам!

Не встиг Яким рота розкрити, щоб, не запрошуючи до столу, процідити скупе «спасибі» або відбутися грубувато-жартівливим: «Ім, та свій, а ти поруч постій»,— а Найдьонов уже говорив далі:

— Та ви не турбуйтеся! Не треба! А втім, можна й поспідати... Я, правду кажучи, сьогодні ще не їв. Товариш Нагульнов — тутешній, він, звісно, вже підживився, а ми їмо через день та й то не завжди... як «птиці небесні».

— Не сієте, не жнете й ситі буваєте, виходить? — засміявся Яким.

— Ситі не ситі, а веселі завше,— і з цими словами Найдьонов, на подив Нагульнова, в одну мить скинув з плечей шкірянку, сів до столу.

Дід Яким кречкував, побачивши таку безцеремонність гостя, а Яким-молодший зареготав:

— Ну, це — по-солдатськи! Щастя твоє, хлопче, що встиг поперед мене вихопитись, а то я вже хотів був сказати на твою «хліб-сіль», мовляв, «їмо свій, а ти поруч постій!» Дівчата! Дайте йому ложку.

Одна з дівчат схопилась і, пирхаючи у фартух, пішла до припічка по ложку, але подала її Найдьонову чемно, як і годиться

подавати мужчині,— з поклоном. За столом стало жваво й весело. Яким-молодший запросив і Нагульнова, але той відмовився, сів на скриню. Білоброва жінка Якімова, усміхаючись, подала гостеві скибку хліба, дівчина, яка подавала ложку, збігала в світлицю, принесла чистого рушника, поклала його на коліна Найдьонову. Яким-молодший, що з цікавістю і неприхованою похвалою поглядав на веснянкувате обличчя не по-хутірському сміливого хлопця, сказав:

— От бачиш, товаришу, сподобався ти моїй дочці; батькові зроду чистого рушника не подавала, а тобі — не встиг іще за столом умоститися. Якщо посватаєш — зразу віддамо!

Дівчина від батькового жарту зашарілася і, закриваючи лице долонею, встала з-за стола, а Найдьонов, поглиблюючи веселий настрій, відповів жартом:

— Вона, мабуть, за рябого не піде. Мені свататись можна тільки коли смеркне, тоді я буваю вродливий і можу дівчатам подобатися.

Подали узвар. Розмова припинилася. Чути було тільки, як чавкають роти та шкребуть дно полив'яної миски дерев'яні ложки. Тиша порушувалась лише тоді, коли ложка якого-небудь хлопчачка починала кружляти всередині миски, шукаючи розвареної груші. Саме в цей момент дід Яким облизував свою ложку і дзвінко стукав нею провинного хлопчиська по лобі, навчаючи:

— Не виловлюй!

— Щось тихо в нас стало, як у церкві,— промовила хазяйка.

— В церкві теж не завжди тихо буває,— сказав Ванюшка, добре закусивши кашею та узваром.— От у нас проти великодня трапилась пригода — ото сміху було!

Хазяйка перестала стирати з стола. Яким-молодший скрутив цигарку, сів на лавку, збираючись слухати, і навіть дід Яким, відригуючи та хрестячись, прислухався до слів Найдьонова. Нагульнов, якого вже брала нетерплячка, подумав: «Коли ж це він про хліб почне? Тут, видно, діла наші — дрек! Обох Якимів не скоро зрушиш, найтвердіші чорти в усьому Гремячому. І на переляк — як ти його візьмеш, коли Яким-молодший у Червоній Армії служив і — взагалі — наш козак? А хліба не повезе він через свою прив'язаність до власності і через скупість. У нього серед зими снігу не випросиш, знаю!»

Тим часом Ванюшка Найдьонов, виждавши момент, вів далі:

— Я — родом з Тацинського району, і була в нас проти великодня одного разу така пригода в церкві: правиться служба, прихильні до релігії люди зібралися в церкві, душаться від тісноти! Піп і диякон, звісно, співають і читають, а коло огради

хлопці граються. Була в нас у слободі теличка-однолітка, така сердита, що тільки її торкни,— шукою кидається і все цілить рогами підчепити. Теличка ця мирно паслася біля огради, але хлопці роздражнили її так, що вона погналася за одним і от-от його дожене! Хлопець той — в ограду, теличка — за ним, хлопець — на паперть, теличка — слідом. У притворі людей було до біса. Теличка розігналася та того хлопця під зад я-ак стусоне! Він сторчака, та якійсь бабі під ноги. А баба потилицею об підлогу гепнулась і горлає: «Рятуйте, люди добрі! Ой, лихо мені!..» Бабин чоловік хлопця костуром по спиняці: «А щоб ти згоріла, вража дитино!..» А теличка: «Бе-е-е!» — і до того старика з рогами підступає. І така знялася там паніка-а-а! Хто ближче до вітваря стояв,— не зрозуміють, у чому річ, а чують, що в притворі галас, молитися перестали, стоять, хвилюються, одне одного питають: «Що це там за галас?», «Та що там таке?»

Ванюшка, захопившись, так живо показав, як перешіптувалися його перелякані односельчани, що Яким-молодший перший не витримав і зареготав:

— Наробила ж ділов теличка!

Оголоючи в посмішці білозубого рота, Ванюшка провадив далі:

— Один парубок жартома і сказав: «Мабуть, там скажений собака вскочив, треба тікати!» Поруч нього стояла вагітна молодиця, злякалась вона та як заголосить на всю церкву: «Ой рідна моя ненько! Та він же зараз нас усіх перекусає!» Задні на передніх тиснуть, перекинули свічки, чад пішов... Темно стало. Тут хтось і заревів: «Горимо!» Ну, й почалось! «Скажений собака», «Горн-мо-о-о!», «Та що ж воно таке?..», «Кінець світу!», «Що-о-о-о?.. Кінець світу? Жінко! Додому!» Кинулись у бічні двері і так збилися, що ні один не вийде. Рундук з свічками перекинули, п'ятаки посипались, титар упав, кричить: «Грабують!..» Жінки, як вівці, шугнули на амвон, а диякон їх кадилом по головах: «Тю-у-у, скажені!.. Куди? Чи вам, поганим, не відомо, що у вітвар жінкам не можна?» А сільський староста, гладкий такий був, з ланцюжком на пузі, лізе до дверей, розпихає людей, кричить: «Пропустіть! Пропустіть, прокляті! Це ж я, голова слобідський». А де ж там його пропускати, коли — «кінець світу!»

Під загальний регіт Ванюшка закінчив:

— В слободі був у нас конокрад Архип Чохов. Коні виводив кожного тижня, і ніхто його ніяк не міг зловити. Архип був у церкві, відмолював гріхи. І от, як заревли: «Кінець світу! Гинемо, браття!» — кинувся Архип до вікна, розбив його, хотів

вискочити, а за вікном — грати. Народ весь у дверях душиться, а Архип бігає по церкві, спиниться, сплесне руками й каже: «Ось коли я піймався! От піймався, так уже піймався!»

Дівчата, Яким-молодший і жінка його сміялися до сліз, до гикавки. Дід Яким, і той беззвучно вишкіряв беззубого рота; тільки баба, не дочувши половини оповідання і нічого не зрозумівши через глухоту, не знати чого заплакала і, втираючи червоні, набряклі сльозою очі, прошамкала:

— Виходить, піймавша, нещасний? Чаричя небешна! Що ж йому жробили?

— Кому, бабусю?

— Та тому прочанинові?

— Якому прочанинові, бабусю?

— А про якого ти, голубчику, рошкажував... про богомольця.

— Та про якого ж богомольця?

— А я, хлопче, і не жнаю... приглухувата я штала, приглухувата, голубчику... Недочуваю...

Розмова з бабуссю викликала новий вибух реготу. Яким-молодший разів з п'ять перепитував, утираючи сльози, що виступали від сміху:

— Як він, злодіяга той? «От коли я піймався»? Ну, хлопче, павдивовижу веселу штуку розказав ти нам! — наївно захоплювався він, ляскаючи Ванюшку по плечу.

А той якось хутко й непомітно перебудувався на серйозний лад, зітхнув:

— Це, звичайно, смішна історія, та тільки зараз — такі діла, що не до сміху... Сьогодні прочитав я газету, і серце заболіло...

— Заболіло? — сподіваючись нового веселого оповідання, перпитав Яким.

— Еге ж. А заболіло від того, що так по-звірячому з людини в капіталістичних країнах знущаються і мордують. Таке я прочитав: у Румунії двоє комсомольців відкривали селянам очі, говорили, що треба землю в поміщиків відібрати й поділити між собою. Дуже бідно в Румунії хлібороби живуть...

— Що бідно, то бідно, знаю, сам бачив, як був з полком в сімнадцятому році на румунському фронті,— підтвердив Яким.

— Так-от, вели вони агітацію за повалення капіталізму та за встановлення в Румунії Радянської влади. Але їх спіймали люті жандарми, одного забили на смерть, а другого почали катувати. Викололи йому очі, вирвали на голові все волосся. А потім розпекли до червоного тонку залізяку та й почали її заганяти під нігті...

— Про-ок-ляті! — охнула Якімова жінка, сплеснувши руками.— Під нігті?

— Під нігті... Питають: «Кажі, хто у вас іще в осередку є, і зрїкайся комсомолу».— «Не скажу вам, вампіри, і не зречусь!» — твердо відповідає той комсомолец. Жандарми тоді стали різати йому шаблею вуха, носа відрізали. «Скажеш?» — «Ні,— каже,— умру від вашої кривавої руки, а не скажу! Хай живе комунізм!» Тоді вони за руки повісили його під стелю, внизу розпалили вогонь...

— От, будь ти проклятий, які шкуродери є! Це ж біда! — обурився Яким-молодший.

— ...Палять його вогнем, а він тільки плаче кривавими слізьми, але нікого з своїх товаришів не виказує і тільки одно вигукує: «Хай живе пролстарська революція і комунізм!»

— І молодець, що не виказав товаришів! Так і треба! Умри чесно, а друзів не виказуй! Сказано в писанії, що «за други своя живот положиша...»,— дід Яким пристукнув кулаком і підігнав оповідача: — Ну-ну, а далі що?

— ...Катують вони його, мучать по-всякому, а він мовчить. І так з ранку до вечора. Знепритомніє він, а жандарми обіллють його водою і знов за своє. Тільки бачать, що нічого вони так од нього не доб'ються, тоді пішли, заарештували його матір і привели в свою охранку. «Дивись,— кажуть їй,— як ми твого сина будемо патрати! Та скажи йому, щоб скорився, а то вб'ємо і собакам м'ясо викинемо!» Упала тут мати без пам'яті, а як отямилась — кинулася до своєї дитини, обіймає, руки його скривавлені цілує.

Зблідлий Ванюшка замовк, обвів слухачів розширеними очима: у дівчат чорніли відкриті роти, а на очах виступали сльози, Якімова жінка сякалася в фартух, схлинуючи і шепочучи:

— Як то їй... матері... на свою дитину... го-о-споди!..

Яким-молодший раптом крєкнув і, схопившись за кисет, став швиденько крутити цигарку; тільки Нагульнов, сидячи на скрині, зберігав зовнішній спокій, але і в нього під час паузи якось підозріло засіпалась щока і скривило набік рота...

— «...Синку мій рідний! Задля мене, своєї матері, скорися їм, лиходіям!» — каже йому мати, але він почув її голос і відповідає: «Ні, рідна мамо, не викажу я товаришів, умру за свою ідею, а ти краще поцілуй мене перед моєю кончиною, мені тоді легше буде смерть прийняти...»

Ванюшка тремтячим голосом закінчив розповідь про те, як помер румунський комсомолец, замучений катами-жандармами. На хвилину стало тихо, а потім заплакана хазяйка спитала:

— Скільки ж йому, сердешному, було років?

— Сімнадцять,— без запинки відповів Ванюшка і ту ж мить накинув на голову свою картату кепку.— Так помер герой робіт-

нічого класу — наш дорогий товариш, румунський комсомолец. Помер за те, щоб трудящим краще жилося. Наше діло — допомогти їм скинути капіталізм, встановити робітничо-селянську владу, а для цього треба будувати колгоспи, зміцнювати колгоспне господарство. Але в нас ще є такі хлібороби, які через несвідомість допомагають подібним жандармам і перешкоджають колгоспному будівництву, — не здають насінного хліба. Ну, спасибі, хазяї, за сніданок! Тепер — про діло, з яким ми до вас прийшли: треба вам зараз же одвезти насінний хліб... Вашому дворові належить засипати рівно сімдесят сім пудів. Давай, хазяїне, вези!

— Та хто його знає... Воно й хліба того майже що нема... — перішуче почав був Яким-молодший, приголомшений таким несподіваним наступом, але жінка сердито глянула на нього, різко перебила:

— Нічого вже там! Іди, насипай та вези!

— Нема сімдесяти пудів... Та й неперечислений він у нас... — мляво опирався Яким.

— Вези, Якимчику. Виходить, треба здати, чого вже там супроти ставати, — підтримав невістку дід Яким.

— Ми — люди не горді, поможемо, перечистимо, — одразу напросився Ванюшка. — А решето у вас є?

— Є... Та воно трошки несправне...

— То не біда! Полагодимо! Хутчій, хутчій, хазяїне! А то ми тут у вас і так заговорились...

Через півгодини Яким-молодший вів з колгоспного подвір'я дві запряжені волами підводи, а Ванюшка, з обличчям, всіяним дрібними, як ластовиння, краплинками поту, тягав з половника на гапок комори мішки перечисленої пшениці, твердозерної і ядерної, що одлискувала щирим золотом.

— Чого ж це хліб у вас у половнику зберігався? Комору маєте велику, а хліб так не по-хазяїньськи лежав? — питав він в однієї з Якимових дівчат, лукаво підморгуючи.

— Це тато видумав... — ніяково відповіла вона.

Після того як Безхлебнов повіз свої сімдесят сім пудів до громадської комори, а Ванюшка з Нагульновим, попрощавшись з хазяїнами, пішли в другий двір, Нагульнов, з радісним хвилюванням дивлячись на втомлене обличчя Ванюшки, спитав:

— Про комсомольця це ти видумав?

— Ні, — байдуже відповів той, — колись давно читав про такий випадок у мопрівському журналі...

— А ти сказав, що сьогодні читав...

— А хіба не однаково? Тут головне, що такий випадок був, от що жаль, товаришу Нагульнов!

— Ну, а ти... від себе додав, щоб було жалібніше? — допитувався Нагульнов.

— Та не в цьому ж річ! — з досадою відмахнувся Ванюшка і, мерзлякувато шулячись, застібаючи шкірянку, сказав: — Головне, щоб люди ненависть відчували до катів і до капіталістичного ладу, а до наших борців — співчуття. Головне, щоб насіння вивезли... Та я майже нічого й не додавав. А узвар в хазяйки був солодкий, краще й не треба! Даремно ти, товаришу Нагульнов, відмовився!

Розділ XXVI

Десятого березня звечора наліг на Гремячий Лог туман, до ранку з покрівель куренів дзюрчала тала вода, з півдня, з степового гребеня, навально линув теплий і мокрий вітер. Перша ніч, що прийняла весну, стала над Гремячим, огорнута чорними шовками напливаючих туманів, обвіяна весняними вітрами. Пізно вранці знялись угору порожевілі тумани, оголивши небо й сонце, з півдня вже потужною лавою ринув вітер; спливаючи водою, з шелестом і шумом почав осідати зернистий сніг, побуріли покрівлі, чорними прочовгами вкрився шлях, а під полудень по ярах і улоговинах люто заклекотіла прозора, як сльоза, нагріна вода і безліччю струмків потекла в низини, в левади, в сади, обмиваючи гірке коріння вишника, затоплюючи прибережні очерета.

Днів через три вже оголилися доступні всім вітрам горби, промиті до землі схили засяяли вогкою глиною, нагріна вода скаламутилась і понесла на своїх киплячих кучерявих хвилях жовті шапки пишного шумовиння, вимиті коренища хлібів, сухі виволочки з ріллі та зрізаний водою кушуватий жабрій.

У Гремячому Лозі вийшла з берегів річка. Звідкілясь з верхів її пливли сточені сонцем блакитні крижини. На поворотах вони сходили з річища, крутилися і терлись, як величезні риби на нересті. Інколи течія викидала їх на крутий берег, а інколи крижина, яку тяг, впадаючи в річку, потік, заносилась у сади і пливла між деревами, із скреготом налазячи на стовбури, ламаючи садовий молодняк, раячи яблуні, пригинаючи густу зарість вишника.

За хутором заклично чорніла звільнена від снігу зябля. Вивернуті лемешами скиби масного чорнозему куріли на сонці парюю. Велика лагідна тиша стояла опівдні над степом. Над ріллею — сонце, молочно-біла пара, хвилюючий щебет раннього

жайворонка та закличне курликання журавлиної зграї, що грудьми чіткого трикутника вривається в густу синяву безхмарного неба. Над могилами, породжене теплом, тремтить, струмує марево; гостре зелене жало трав'яного листка, відпихаючи торішню віджилу стеблинку, тягнеться до сонця. Висушене вітром жито немов навшпиньки зводиться, простягаючи листки назустріч світлоносному промінню. Але ще мало живого в степу, не прокинулись від зимової сплячки байбаки й ховрахи, в лісі й байраки подалася звірина, зрідка лише пробіжить по сухому торішньому бур'яні польова миша та пролетять на озимину, поділившись на подружні пари, куріпки.

У Гремячому Лозі на 15 березня був цілком зібраний насінний фонд. Одноосібники зсипали своє насіння в окрему комору, ключ від якої зберігався в правлінні колгоспу; колгоспники доверху наповнили шість усуспільнених комор. Хліб чистили на трієрі і вночі, при світлі трьох ліхтарів. В кузні Іполита Шалого до смерку дихало широке горло ковалівського міха, з-під молота сміялися золоті зерна вогню, дзвеніло, співало ковадло. Шалий наполог і до 15 березня відремонтував усі привезені на ремонт борони, букери, запашники, сівалки і плуги. А 16-го увечері в школі Давидов, перед великими зборами колгоспників, преміював його своїми, привезеними з Ленінграда, інструментами і сказав таку промову:

— Нашому дорогому ковалеві, товаришеві Іполитові Сидоровичу Шалому, за його дійсно ударну роботу, на яку повинні рівнятися всі інші колгоспники, ми — правління колгоспу — підносимо цей інструмент.

Давидов, з нагоди урочистого преміювання ударника-коваля свіжо виголений, в чисто випраній фуфайці, взяв з стола розкладені на червоному полотнищі інструменти, а Андрій Размьотов виштовхнув на сцену почервоного Іполита.

— Товариш Шалий на сьогодні на сто процентів закінчив ремонт,— факт, громадяни! Всього ним насталено лемешів — п'ятдесят чотири, доведено до бойової готовності дванадцять різнорядних сівалок, чотирнадцять букерів тощо, факт! Одержуй, дорогий наш товаришу, наш братерський подарунок тобі в нагороду і щоб ти, хай тобі все добре, і в майбутньому так само ударно працював; щоб весь інвентар у нашому колгоспі завжди був у повній справності, факт! І ви, інші громадяни, повинні так само ударно працювати в полі, тільки тоді ми виправдаємо назву свого колгоспу, інакше нам загрожує ганьба і сором перед усім Радянським Союзом, факт!

З цими словами Давидов загорнув у триметровий шматок червоного сатину премію, подав її Шалому. Виявляти схвалення

оплесками грем'ячівці ще не навчилися, але коли Шалий тремтливими руками взяв червоний згорток, гомін зчинився в школі:

— Заслужив! Добре працював!

— З непридатності назад повернув у придатність.

— Струмент одержав і жінці сатину на плаття!

— Іполите, могорич з тебе, чорний бугаю!

— Качати його!

— Облиш, дурноверхий! Він і так біля ковадла накачався!

Далі вигуки перейшли в суцільний гомін, але дід Шукар примудрився-таки протнути галас своїм по-баб'ячому різким голо-сом:

— Чого ж стоїш мовчки?! Говори! Відповідай! От уродилась людина від супругів — пенька та колоди!

Шукаря підтримали, серйозно й жартома почали вигукувати:

— Хай за нього Демид Мовчун промову скаже!

— Іполите! Говори хутчій, а то впадеш!

— Гляньте-но, а в нього й справді жижки трусяться!

— З радості язика проковтнув?

— Це тобі не молотком стукати!

Але Андрій Размьотнов, що любив усякі урочисті справи і керував цього разу церемонією преміювання, вгамував галас, за-спокоїв схвильовані збори:

— Та ви хоч трошки охолоньте! Ну, чого знову заревли? Весну почули? Плещіть культурно в долоні, а горлати нема чого! Цитьте, будь ласка, і дайте людині відказати словами! — Повернувшись до Іполита і непомітно штовхнувши його кулаком у бік, шепнув: — Набери дужче повітря в груди і говори. Будь ласка, Сидоровичу, довше говори, по-вченому. Ти зараз у нас — герой усього святкування і повинси промову сказати по всіх правилах, довгу.

Незвичклий до уваги Іполит Шалий, що ніколи в житті не говорив «довгих» промов і одержував від хуторян за роботу самі тільки скупі горілчані могоричі, подарунком правління та урочистою обстановкою його вручення був остаточно вибитий з стану повсякденної врівноваженості. У нього тремтіли руки, що міцно притискали до грудей червоний згорток; тремтіли ноги, що завжди такою впевненою і твердою розкарякою стояли в кузні... Не випускаючи з рук згортка, він утер рукавом сльозинку і вми-те з нагоди надзвичайної для нього події аж червоне обличчя, сказав захриплим голосом:

— Струмент нам, звісно, потрібний... Вдячні ми... І за правління, за їхню цю саму... Спасибі і ще раз спасибі! А я... раз я кузнею заражений і можу... то я завжди, як я нині,— колгоспник, з дорогою душею... А сатин, звісно, жінці моїй здасться...—

Він розгублено став нишпорити очима по тісно набитій класній кімнаті, шукаючи жінку, потай сподіваючись, що вона його виручить, але не побачив, зітхнув і скінчив свою недовгу промову: — І за струмент у сатині... і за наші труди... вам, товаришу Давидов, і колгоспові спасибі красно!

Разумьотнов, бачачи, що схвилювана промова Шалого підходить до кінця, марно подавав спітнілому ковалеві одчайдушні знаки. Той не хотів їх помічати і, вклонившись, пішов зі сцени, несучи згорток на витягнутих руках, як сонну дитину.

Нагульнов поквапливо скинув з голови папаху, махнув рукою: оркестр з двох балалайок і скрипки почав «Інтернаціонал».

Бригадири Дубцов, Любишкін, Дьомка Ушаков щодня верхи виїздили в степ дивитися, чи не готова до оранки та сівби земля. Весна йшла степами в сухому подиху вітрів. Погожі стояли дні, і перша бригада вже готувалася до оранки сіропіданих земель, що були на її ділянці.

Бригада агітколони була відкликана в хутір Військовий, але Нагульнов попросив Кондратька, і той залишив Ванюшку Найдюнова на час сівби в Гремячому.

Другого дня після того, як преміювали Шалого, Нагульнов розвівся з Лушкою. Вона оселилась у своєї двоюрідної тітки, що жила край хутора, два дні не виходила, а потім якось зустрілася з Давидовим коло правління колгоспу, спинила його:

— Як мені тепер жити, товаришу Давидов, порадьте.

— Знайшла про що питати! От ми ясла думаємо організувати, іди туди.

— Ні, вже спасибі! Своїх дітей не мала, та щоб тепер з чужими пняьчитись? Теж вигадали!

— Ну йди працювати в бригаду.

— Я — жінка неробоча, у мене від польової роботи голова паморочиться...

— Ото яка ви ніжна! Тоді гуляй собі, але хліба не одержиш! У нас — «хто не працює, той не їсть»!

Лушка зітхнула і, копірсаючи гостроносим чириком вогкий пісок, похилила голову:

— Мені мій дружочок Тимошка Рваний прислав з міста Котласа, Північного краю, листа... Обіцяє скоро прийти.

— Ну, це вже чорта з два! — усміхнувся Давидов. — А коли й прийде, ми його ще далі вирядимо.

— Значить, йому не буде помилювання?

— Ні! Не жди й не ледарюй. Працювати треба, факт! — гостро відповів Давидов і хотів був іти, але Лушка, трохи зніяко-

вівши, затримала його. В голосі її затремтіли сміхотливі й зухвалі нотки, коли вона протяжно спитала:

— А може, ви мені жениха б якого-небудь завалященького знайшли?

Давидов сердито ошкірився, буркнув:

— Цим не займаюся! Прощавай!

— Почекайте трошки! Ще спитаю вас!

— Ну?

— А ви б мене не взяли за жінку? — в Луциному голосі забриніли прямий виклик і глузування.

Тут уже прийшла черга зніяковіти Давидову. Він почервонів аж по саме зачесане догори волосся, мовчки повернувшись гугами.

— Ви подивіться на мене, товаришу Давидов,— провадила далі Лушка з удаваною покірністю,— я жінка вродлива, для любові дуже підходяща... Ви подивіться: що очі в мене гарні, що брови, що нога піді мною, ну, і все інше...— Вона кінчиками пальців трохи підняла поділ зеленої шерстяної спідниці і, вигнувшись убік, поверталась перед приголомшеним Давидовим: — Хіба погана? То ви так і скажіть...

Давидов одчайдушно зсунув на потилицю кепку, відповів:

— Молодичка ти фартова, що й казати. І нога під тобою гарна, та тільки от... тільки не туди ти цими ногами ходиш, куди треба, оце факт!

— Це вже, де хочу, там і топчу! То, значить, на вас мені не надіятись?

— Та вже краще не надійся.

— Ви не подумайте, що я за вами сохну або пристроїтись коло вас хочу. Мені вас просто жалко стало, думаю: «Живе молодий мужчина, нежонатий, холостий, жінками не інтересується...» І жалко стало, бо ви ж дивитесь на мене, а в очах ваших — голод...

— Ти, чорт тебе знає... Ну, до побачення! Ніколи мені з тобою.— І жартівливо додав: — От обсіємось, тоді, будь ласка, налітай на колишнього флотського, та тільки в Макара дозвіл візьми, факт!

Лушка зареготала, сказала вслід:

— Макар від мене все світовою революцією закривався, а ви — сівбою. Ні вже, годі! Мені ви, такі, не потрібні! Мені палкого кохання треба, а так що ж?.. У вас кров заіржавіла від ділов, а як погана посуда, то й серцю остуда!

Давидов ішов у правління, розгублено усміхаючись. Подумав був: «Треба її якось до роботи приставити, а то зіб'ється молодичка з правильної путі. Будень, а вона вбралася, і отакі

балачки...— але потім махнув у думці рукою: — Е, та хай їй чорт! Сама не маленька, повинна розуміти. Що я, справді,— буржуйська дама з благодійністю, чи що? Запропонував працювати — не хоче, ну й нехай собі віється!»

У Нагульнова коротко спитав:

— Розвівся?

— Будь ласка, без запитань! — буркнув Макар, з надмірною увагою розглядаючи на своїх довгих пальцях нігті.

— Та я так...

— Ну, і я так!

— І чорт з тобою! Спитати вже не можна, факт!

— Першій бригаді виїжджати б час, а вони затримку видумують.

— Ти б Ликеру на путь наставив, вона телер — хвіст в зуби й почне рвати!

— Та що я, піп їй чи хто? Одчепись! Я про першу бригаду кажу, завтра їй неодмінно треба...

— Перша завтра виїде... А ти думаєш, це так просто: розвівся — та й край? Чому не виховав жінку в комуністичному дусі? Нещастя з тобою, факт!

— Завтра сам на поле поїду з першою бригадою... Та чого ти до мене причепився, як реп'ях? «Виховати, виховати»! Яким я її чортом виховав би, коли я сам кругом невихований! Ну, розвівся. Ще що? В'їдливий ти, Семене, як лишай!.. Тут із цим Банником!.. Мені самому до себе, а ти до мене з колишньою жінкою...

Давидов тільки-но хотів відповісти, як у дворі правління загула автомобільна сирена. Похитуючись, гребучи штангою талу воду в калюжі, в'їхав райвиконкомівський фордик. Відчинивши дверцята, з нього вийшов голова районної контрольної комісії Самохін.

— Це в моїй справі...— Нагульнов скривився і роздратовано озирнувся на Давидова.— Гляди, ще ти йому про жінку не ляпни, а то підведеш мене під монастир! Він, цей Самохін, знаєш який? «Чому розвівся та з якого приводу?» Йому — ніж гострий, коли комуніст розводиться. Піп якийсь, а не РКК. Терпіти його ненавиджу, чорта лобатого! Ох, цей мені Банник! Вбити б гада і...

Самохін ввійшов у кімнату, не випускаючи з рук брезентового портфеля, не вітаючись, напівжартома сказав:

— Ну, Нагульнов, наробив ділов? А я оце через тебе повинен у таку розталь їхати. А це що за товариш? Здається, Давидов? Ну, здрастуйте.— Потиснув руку Нагульнову і Давидову, підсів до стола.— Ти, товаришу Давидов, залиши нас на півго-

дини, мені ось із цим чудачком (жест у бік Нагульнова) побалакати треба.

— Говоріть собі.

Давидов підвіся і здивувався, чуючи, як Нагульнов, який тільки що просив його не говорити про розлучення, бовкнув, видно, вирішивши, що «сім бід — один одвіт»:

— Побив одного контрика — правда, та це ще не все, Самохін.

— А що іще?

— Жінку оце вигнав з дому!

— Та ну-у?..— злякано протягнув лобатий, худорлявий Самохін і страшно засопів, порпаючись у портфелі, мовчки шелестячи паперами...

Розділ XXVII

Уночі крізь сон Яків Лукич чув кроки, метушню біля хвіртки і ніяк не міг прокинутись. І коли з зусиллям одірвався від сну, то вже явно почув, як заскрипіла дошка паркана під вагою чийогось тіла і немовби брязнуло щось металічне. Швиденько підійшовши до вікна, Яків Лукич припав до шибки, придивився, — в передсвітанковій глибокій темряві побачив, як через паркан стрибнув хтось великий, огрядний (чути було важкий звук стрибка). З папахи, що біліла в темряві, впізнав Половцева. Накинув піджака, зняв з печі валянки, вийшов. Половцев уже провів у хвіртку коня, запер ворота на засув. Яків Лукич узяв з його рук поводи. Кінь був мокрий аж по холку, хрипів нутром і хитався. Половцев, не відповівши на привітання, хриплим шепотом спитав:

— Цей... Ляцьєвський тут?

— Сплять... Біда з ними... горілочку все попивали за цей час...

— Чорт з ним! Сволоч... Коня я, здається, перегнав...

Голос Половцева був неспізнанно тихий, в ньому вчулися Якову Лукичу якась надірваність, велика тривога і втома...

У світличці Половцев скинув чоботи, з саков витяг козачі сині з лампасами шаровари, надів, а свої, мокрі аж по високий прострочений пояс, почепив над лежанкою просушити.

Яків Лукич стояв коло одвірка, стежив за повільними руками свого начальника; той сів на лежанку, обхопив руками коліна і, гріючи голі підшви, на хвилину дрімотно застиг. Йому, видно, страшенно хотілося спати, але він з зусиллям розплющив очі, довго дивився на Ляцьєвського, що спав непросипним п'яним сном, спитав:

— Давно п'є?

— З самого початку. Дуже заливає! Мені аж ніяково перед людьми... Кожен день доводиться горілку носити... Запідозрити можуть.

— Сволоч! — не розціплюючи зубів, з величезним презирством процідив Половцев. І знову задрімав, сидячи, похитуючи великою сивіючою головою.

Але через кілька хвилин темного напливного сну здригнувся, спустив з лежанки ноги, розплющив очі:

— Три доби не спав... річки розлилися. Через вашу, грем'ячівську, плавом перебрался.

— Ви б лягли, Олександрє Онисимовичу.

— Ляжу. Дай тютюну. Я свій намочив.

Жадібно затягнувшись два рази, Половцев пожвавівшав. З його очей зникла сонна поволока, голос зміцнів:

— Ну, як справи тут?

Яків Лукич коротко розповів; спитав у свою чергу:

— А які ваші успіхи? Скоро?

— Цими днями або... зовсім не почнемо. Завтра вночі поїдемо з тобою у Військовий. Треба починати звідти. Ближче до станиці. Там зараз агітколони. З неї будемо пробувати. А ти мені в цій поїзді невідмінно потрібний. Тебе там знають козаки, твоє слово їх запалить.— Половцев помовчав, довго й ніжно гладив своєю великою долонею чорного kota, що вискочив йому на коліна, потім зашепотів, і в голосі його забриніли невластиві йому теплота, ласка: — Киценко! Кицю! Котику! Ко-ти-ще! Та який же ти вороний! Люблю я, Лукичу, котів! Кінь і кіт — найохайніші тварини... У мене вдома був сибірський кіт, величезний, пухастий... Завжди спав зі мною... Мاستі отакої...— Половцев задумано примружив очі, усміхнувся й поворушив пальцями,— отакої димчасто-сірої з білими латочками. Зна-ме-ни-тий кіт був! А ти, Лукичу, не любиш котів? От собак я не люблю, ненавиджу собак! Знаєш, у мене в дитинстві була така пригода, мені було тоді, мабуть, років з вісім. У нас було цуценятко, маленьке, я з ним якось грався, як видно, болю йому завдав. Воно мене й цапнуло за палець, до крові прокусило. Я розлютився, схопив лозину та й почав його бити. Воно біжить, а я доганяю, та б'ю, і б'ю... Просто-таки з насолодою. Воно — під комору, я — за ним, воно — під ганок, але я його і звідти дістаю і все б'ю його, б'ю. І так засік, що воно все обмочилося, і вже, знаєш, не вищить, а хрипить та схлипує... І от тоді я взяв його на руки...— Половцев усміхнувся якось провинно, ніяково, одним боком рота.— Взяв та так розревівся сам з жалю до нього, що в мене серце зайшлося! Корчі мене тоді напали... Мати прибігла, а я поряд з цуценям лежу біля каретника на землі і ногами соваю... З того часу

терпіти не можу собак. А от котів страшенно люблю. І дітей. Маленьких. Дуже люблю, аж якось хворобливо. Дитячих сліз не можу чути, все в мені перевертається... А ти, старий, котів любиш чи ні?

Здивований украї виявленням таких простих людських почуттів, незвичайною розмовою свого начальника, літнього бувалого офіцера, що славився ще на германській війні жорстокістю в поводженні з козаками, Яків Лукич заперечливо похитав головою. Половцев помовчав, посуворішав обличчям і вже сухо, по-діловому спитав:

— Пошта давно була?

— Тепер же повідь, долини всі заліті, бездоріжжя. Тижнів з півтора не було пошти.

— На хуторі нічого не чули про статтю Сталіна?

— Яку статтю?

— Стаття його була надрукована в газетах про колгоспи.

— Ні, не чути. Видно, ці газети не дійшли до нас. А що в ній було надруковано, Олександрє Онисимовичу?

— Так, пусте... Тобі це нецікаво. Ну, йди лягай спати. Коня напоїш годин через три. А завтра вночі добудеш пару колгоспних коней, і як тільки смеркне, поїдемо на Військовий. Ти поїдеш охляп, тут недалеко.

Вранці Половцев довго говорив з протверезілим Ляцьєвським. Після розмови Ляцьєвський вийшов у кухню блідий, злий.

— Може, похмелитися є потреба? — запобігливо спитав Яків Лукич, але Ляцьєвський глянув кудись вище його голови, чітко вимовив:

— Тепер уже нічого не треба,— і пішов у світличку, ліг на ліжку ниць.

Вночі на колгоспній конюшні чергував Батальщикєв Іван — один із завербованих Яковом Лукичем у «Спілку визволення Дону». Але Яків Лукич і йому не сказав про те, куди і в якій потребі поїдуть. «В нашій справі треба поїхати недалеко», — ухильно відповів на запитання Батальщикєва. І той, не вагаючись, одв'язав пару найкращих коней. Поза токами провів їх Яків Лукич, прив'язав у леваді, а сам пішов викликати Половцева. І коли підходив до дверей світлички, чув, як Ляцьєвський крикнув: «Та це ж означає нашу поразку, зрозумійте!» У відповідь щось суворо сказав басом Половцев, і Яків Лукич, пройнятий тяжким передчуттям якогось лиха, тихо постукав.

Половцев виніс сідло. Вийшли. Взяти коней. Рушили рясю. Річку переїхали за хутором вбхід. Всю дорогу Половцев мовчав, курити заборонив і їхати звелів не шляхом, а обіч, сажнів за п'ятдесят.

У Військовому їх ждали. В курені у знайомого Якову Лукичу козака сиділо чоловіка з двадцять хуторян — переважно стариків. Половцев з усіма здоровкався за руку, потім відійшов з одним до вікна, пошепки хвилин з п'ять говорив. Інші мовчки поглядали то на Половцева, то на Якова Лукича. А той, присівши коло порога, почував себе серед чужих, мало знайомих козаків розгублено, ніяково...

Вікна зсередини були щільно запнуті ряднами, віконниці зачинені, на подвір'ї вартував зять хазяїна, але, незважаючи на це, Половцев заговорив півголосом:

— Ну, панове козаки, вже скоро! Кінчається час вашого рабства, треба виступати. Наша бойова організація наготові. Виступаємо післязавтра вночі. До вас у Військовий прийде кінна півсотня, і після першого ж пострілу ви повинні кинутися й перебити на квартирах цих... агітколонщиків. Щоб ні один живим не втік! Командування над вашою групою покладаю на підхорунжого Мар'їна. Перед виступом раджу нашити на шапки білі стрічки, щоб у темряві своїх не плутати з чужими. У кожного повинен бути наготові кінь, яке є озброєння — шабля, гвинтівка чи навіть мисливська рушниця, — і триденний запас харчів. Після того як упораєтесь з агітколоною і вашими місцевими комуністами, ваша група вливається в ту півсотню, що прийде вам на допомогу. Командування переходить до командира півсотні. З його наказу рушайте туди, куди він вас поведе. — Половцев глибоко зітхнув, витяг з-за пояса толстовки пальці лівої руки, утер тилом долоні піт на лобі і говорив далі голосніше: — Зі мною приїхав з Гремячого Логу всім вам відомий козак Яків Лукич Островнов, мій полчанин. Він вам підтвердить готовність більшості гремячівців іти разом з нами до великої мети визволення Дону з-під ярма комуністів. Говори, Островнов!

Важкий погляд Половцева підвів Якова Лукича з табуретки. Яків Лукич швидко встав, відчуючи вагу в усьому тілі, жар у своїй пересохлій горлянці, але говорити йому не довелось: його випередив один з присутніх на зборах, найстаріший на вигляд козак, член церковної ради, що до війни був у Військовому незмінним попечителем церковнопарафіяльної школи. Він устав разом з Яковом Лукичем і, не давши йому слова вимовити, спитав:

— А ви, ваше благородіє, пане осавул, чули про те, що... Тут ось до вашого прибуття нарада поміж нас була... Тут газетка дуже інтересна з'явилась...

— Що-о-о? Що ти говориш, діду? — хриплувато спитав Половцев.

— Газетка, кажу, з Москви прийшла, і в ній пропечатано листа голови всієї партії...

— Секретаря! — поправив хтось із тих, що товпилися коло печі.

— ...Тобто секретаря всієї партії, товариша Сталіна. Ось вона, ця газетка, від другого числа цього місяця, — не поспішаючи, старечим тенорком говорив старий, а сам уже дістав з внутрішньої кишені піджака акуратно складену вчетверо газету. — Читали ми вголос її проміж себе оце перед вашим прибуттям, і... виходить так, що розлучає ця газетка нас з вами! Інша лінія життя нам, тобто хліборобам, виходить... Ми вчора почули про цю газету, а сьогодні вранці сів я верхи і, на старість свою не зважаючи, мотнувся в станицю. Через Лівшову балку вправ ішов, із слізьми, а перебрався через неї. В одного знайомого в станиці заради Христа випросив — купив я цю газету, заплатив за неї. П'ятнадцять карбованців заплатив! А потім уже добачили, що на ній проставлена ціна — п'ять копійок. Ну, та гроші мені з громади зберуть, з двору по гривеннику, так ми вирішили. Але газета грошей цих варта, може, навіть і більше...

— Ти про що говориш, діду? Ти що оце верзеш і з Дону, і з моря? На старість з глузду з'їхав? Хто тобі давав повноваження говорити від імені всіх тут присутніх? — з гнівним дрожем у голосі запитав Половцев.

Тоді виступив малий на зріст козачок, років під сорок на вигляд, з кудими золотистими вусами й розплюснутим носом; виступив з юрби, що стояла під стіною, і заговорив зухвало, злбно:

— Ви, товаришу колишній офіцер, на наших стариків не гримайте, ви на них і так скільки хотіли гримали в старі часи. Попанували — і годі, а зараз треба без грубіяництва говорити. Ми за Радянської влади стали не звичні до такого поведіння, зрозуміло вам? І старик наш правильно говорив, що була поміж нас нарада і вирішили ми всі через цю статтю в газеті «Правда» не повставати. Розійшлися різно наші з вашими стежки-доріжки! Власть наша хутірська дурниць накоїла, декого обманом в колгосп загнала, багато середняків даремно обкуркулила, а того не зрозуміла наша власть, що обдурити дівку тільки можна, а з усіма людьми не можна справитись. Адже наш голова сільради так нас загнуждав був, що на зборах і слова супроти нього не скажи. Підтягав нам попруги непогано, дихнути нічим було, — а добрий же хазяїн на піску, на важкій дорозі коняці черезсідельника попускає, старається легше зробити... Ну, ми раніше, звісно, думали, що це з центру такий наказ іде, олію з нас чавити; так і метикували, що з ЦК комуністів ця пропаганда

пущена, говорили поміж себе, що, мовляв, «без вітру й вітряк крилами не махатиме». Через це вирішили повставати і вступити у вашу «спілку». Зрозуміло вам? А зараз виходить так, що Сталін цих місцевих комуністів, котрі народ силоміць заганяли в колгосп та церкви без спрону закривали, криє в пух, з посад звільняє. І виходить, хліборобові легше дихання, черезсідельника йому попущено — хочеш іди в колгосп, а хочеш сиди в своїй одноосібності. От ми й вирішили — з вами по-доброму... Віддайте нам розписки, які ми вам через дурість підписали, і йдіть, куди хочете, ми вам шкоди чинити не будемо через те, що самі вмазані...

Половцев одійшов до вікна, притулився до лутки спиною, зблід так, що всім стало помітно, але голос його пролунав твердо, з сухим гартом, коли він, оглядаючи всіх, спитав:

— Це що ж, козачки? Зрада?

— Це вже як хочете,— відповів йому ще один старик,— як хочете називайте, але нам з вами зараз не по дорозі. Раз сам хазяїн став нам на захист, то чого ж нам набік лізти? От мене позбавили даремно голосу, виселяти хотіли, а в мене син у Червоній Армії, і, значиться, я своїх прав голосу досягну. Ми не супроти Радянської влади, а супроти своїх хутірських не порядків, а ви нас хотіли завернути проти всієї Радянської влади. Ні, це не годиться нам! Поверніть нам розписки, поки по-доброму просимо.

І ще один літній козак говорив, повільно глядячи лівою рукою кучеряву борідку:

— Промахнулись ми, товаришу Половцеве... Йй-богу, промахнулись! По-дурному ми з вами зв'язались. Ну, та спроба — не шкода, теперечки будемо ходити без викрутасів... Минулого разу слухали ми вас, як ви нам золоті гори обіцяли, і дивом дивувалися: щось дуже вже ваші обіцянки тяжкі! Ви казали, що, мовляв, союзники нам — на випадок повстання — в одну мить зброю примчать і всю військову справу. Наше, мовляв, діло тільки пострілювати комуністів. А потім роздумались ми, і що ж воно виходить? Зброї вони привезуть, це добро дешево, але дивись, вони й самі на нашу землю злізуть? А злізуть, то потім з ними й не розцабекаєшся! Коли б теж не довелося їх залізякою з руської земельки спихати. Комуністи — вони нашого роду, сказати, свої, природні, а оті чорті по якому балакають, ходять горді всі, а серед зими в них снігу не випросиш і попадешся їм, то вже милості не жди! Я побував у двадцятому році за кордоном, покуштував французького хліба на Галіполях і не сподівався звідти й ноги притягти! Дуже вже хліб їхній гіркуватий! І багато я націїв перебачив, а скажу так, що, окрім руського наро-

ду,— нема бажанішого, серцем м'якішого. В Константинополі і в Афінах працював у портах, на англійців, французів надивився. Ходить така випрасувана гадюка повз тебе та рота кривить через те, що я, бачиш ти, небритий, брудний, як земля, потом смерджу, а йому на мене дивитись — з душі верне. У нього ж, як у офіцерської кобили, все аж до підхвосниці вимито й вичищено, і от він цим задається, а нами гребує. Їхні матроси в шинках, бувало, нас зачіпають і тільки що — боксом б'ють. Але наші донські й кубанські трошки призвичаїлись у чужих краях і почали їм також духу давати.— Козак усміхнувся, в бороді лезом блиснули зуби.— По-руському загилить наш якому-небудь англійцеві, а він з ніг — беркиць і лежить, за голову держиться, тяжко зітхає. Тендітні вони на руський кулак, і хоч сито їдять, а кволі. Ми цих союзників розкусили й покуштували! Ні вже, ми тут з своєю владою якось самі помиримось, а сміття з куреня нема чого виносити... Розписочки ті ви нам, будь ласка, віддайте назад!

«Махне він зараз у вікно, а я залишусь, як рак на мілкому! Оце так втьопався!.. Ой матінко рідна, в лихий час ти мене породила! Зв'язався з розпроклятим! Надала мені нечиста сила!» — подумав Яків Лукич, соваючись на лаві, очей не зводячи з Половцева. А той спокійно стояв коло вікна, і тепер уже не блідість заливала його щоки, а темна синява гніву, рішучості. На лобі набрякли дві товсті поперечні жили, руки невідривно стискали підвіконня.

— Ну що ж, панове козаки, воля ваша: не хочете йти з нами — не просимо, чолом не б'ємо. Розписок я не поверну, вони не зі мною, а в штабі. Та ви даремно й побоюєтесь, я ж не піду в ДПУ заявляти на вас...

— Воно-то так,— погодився один із стариків.

— ...І не ДПУ вам треба боятися...— Половцев, що говорив до цього часу повільно, тихо, раптом крикнув на весь голос: — Нас треба боятися! Ми вас будемо розстрілювати як зрадників! Ану, геть з дороги! Розступись! Під стіни!..— і, вихопивши наган, тримаючи його у витягнутій руці, попрямував до дверей.

Козаки ошелешено розступилися, а Яків Лукич, випередивши Половцева, плечем розчинив двері, прожогом вилетів у сіни.

У темряві вони одв'язали коней, рясю виїхали з двору. З куреня долітав гомін схвильованих голосів, але ніхто не виїшов, ні один з козаків не зробив спроби їх затримати...

Після того як вони повернулися в Гремячий Лог і Яків Лукич одвів на колгоспну конюшню запарених швидким галопом коней, Половцев покликав його в світличку. Він не скидав з себе ні

кожушка, ні папахи; як тільки увійшов, наказав Лятевському збиратися, прочитав листа, присланого з кінним гінцем перед їх приїздом, спалив його в грубі й почав пакувати в сакви свої пожитки.

Коли Яків Лукич увійшов у світличку, Половцев сидів за столом. Лятевський, блискаючи оком, чистив маузер, збирав точними, швидкими рухами змащені рушничним мастилом частини, а Половцев, почувши, як рипнули двері, одвів від лоба долоню, повернувся до Якова Лукича обличчям, і той уперше побачив, як течуть з глибоко запалих почервонілих очей осавула сльози, блищить змочене слізьми широке перенісся...

— За тим плачу, що не вдалась наша справа... цього разу...— голосно сказав Половцев і розгонистим жестом зняв білу смушеву папаху, втер нею очі.— Збіднів Дон на справжніх козаків, забагатів на наволоч: зрадників і лиходіїв... Зараз від'їзимо, Лукичу, але ми повернемося! Одержав ось пакета... В Тубянському і в моїй станиці козаки теж відмовилися повставати. Переманив їх Сталін своєю статтею. От би кого я зараз... от би кого я...— В горлі Половцева щось заклекотіло, захлюпало, під вилицями заграли жовна, а пальці на великих руках скорчилися, стиснулися в кулаки, аж набрякли в суглобах. Глибоко, з хрипом зітхнувши, він повільно розправив пальці, усміхнувся одним боком рота.— Як-кий народ! Падлюки!.. Дурні, богом прокляті!.. Вони не розуміють того, що ця стаття — мерзенний обман, маневр! І вони вірять... як діти. О! Черви земляні! Їх, дурнів, задля великої політики водять, як сома на вудлиці, попруги їм попускають, щоб на смерть не задушити, а вони все це за щирю правду вважають... Ну, та добре! Зрозуміють і пожаліють, та пізно буде. Ми від'їзимо, Якове Лукичу. Спаси Христос тебе за хліб-сіль, за все. Ось тобі мій наказ: з колгоспу не виходь, шкодь їм всіляко, а тим, хто був у нашій «спілці», скажи моїм твердим словом: ми поки що відступаємо, але ми не розбиті. Ми ще повернемося, і тоді горе буде тим, хто відійде од нас, зрадить нас і справу... велику справу порятунку батьківщини і Дону від влади міжнародних жидів! Смерть від козачої шаблі буде їм відплатою, так і скажи!

— Скажу,— прошепотів Яків Лукич.

Промова й сльози Половцева його розчулили, але в душі він був страшенно радий, що позбувається небезпечних постояльців, що все це закінчилось так благополучно, що віднині не доведеться ризикувати майном і власною шкурою.

— Скажу,— повторив він і насмілився спитати: — А куди ви відбуваєте, Олександрє Онисимовичу?

— А навіщо це тобі? — насторожено спитав Половцев.

— Так, може статися, потрібні ви будете або людина яка до вас прибуде.

Половцев похитав головою, встав.

— Ні, цього я тобі сказати не можу. Але так тижнів через три дождидай мене. Прощавай,— і подав холодну руку.

Коня він осідлав сам, старанно розгладив пітника, підтягнув попруги. Ляцьєвський уже на базу попрощався з Яковим Лукичем, ткнув йому в руку два папірці.

— Ви пішки? — спитав його Яків Лукнич.

— Це я тільки з твого двору, а там, на вулиці, мене дожидає власний автомобіль,— пожартував і тепер бадьорий підпоручик і, дочекавшись, поки Половцев сів у сідло, взявся за стремений ремінь.— Ну, скачи, князю, до вражого стану, може, я й пішака не відстану!

Яків Лукнич провів гостей за хвіртку, з почуттям величезного полегшення запер ворота на засув, перехрестився й, заклопотано витягнувши з кишені одержані від Ляцьєвського гроші, довго в передсвітанкових сутінках намагався розглянути, якої вони вартості, і навпомацки, з хрусоту визначити, чи не фальшиві.

Розділ XXVIII

Двадцятого березня вранці листоноша привіз у Гремячий Лог запізнілі через повідь газети з статтею Сталіна «Запаморочення від успіхів». Три примірники «Молота» за день обійшли всі двори, до вечора перетворились в засмальцьовані, вогкі, кошлаті клапті. Ніколи за час існування Гремячого Логу газета не збирала навколо себе такої сили читачів, як того дня. Читали, збираючись групами, в куренях, на провулках, на задвірках, на ганках комор... Один читав уголос, інші слухали, боячись пропустити слово, всіляко зберігаючи тишу. З приводу статті скрізь виникали великі суперечки. Кожен тлумачив по-своєму, здебільшого так, кому як хотілося. І майже скрізь, коли з'являвся Нагульнов або Давидов, чомусь похапцем передавали газету з рук у руки, поки вона, білим птахом облетівши юрбу, не зникала в чийй-небудь широчезній кишені.

— Ну, тепер полізуть колгоспи по швах, як пріла одежина! — першим радісно висловив здогад Банник.

— Кізяк попливе, а що важче — залишиться,— заперечував йому Дьомка Ушаков.

— Гляди, коли б навиворіт, навпаки не вийшло,— єхидно казав Банник і поспішав іти, щоб в іншому місці шепнути

людям, котрі надійніші: «Бузуй, виписуйся з колгоспу, поки волю кріпакам оголосили!»

— Розкарячився середняк! Одною ногою в колгоспі стоїть, а другу підняв, обтрушує і вже наміряється, як би з колгоспу переступити назад у своє господарство,— говорив Павло Любишкін Мінкові, показуючи на захоплених жвавою розмовою колгоспників-середняків.

Жінки, що багато чого не розуміли, за своєю жіночою звичкою захопилися здогадами та вигадками. І пішло по хутору:

— Розпускаються колгоспи!

— Корів — наказано з Москви — повернути.

— Куркулів повертають і записують до колгоспів.

— Голоси віддають тим, у кого повідбирали.

— Церкву в Тубянському відкривають, а насінний хліб, що в ній був засипаний, роздають колгоспникам на харч.

Наближалися великі події. Це почували всі. Увечері на закритих зборах партосередку Давидов, нервуючись, говорив:

— Дуже навіть своєчасно написана стаття товариша Сталіна! Макарові, наприклад, вона не в брову, а в око коле! Запаморочилась Макарова голова від успіхів, а разом і наші голови трохи запаморочились... Давайте, товариші, пропозиції, що будемо виправляти. Ну, птицю ми розпустили, вчасно догадалися, а от з вівцями, з коровами що робити? Що з ними робити, я вас питаю? Коли це не політично зробити, то тут, факт, вийде... вийде, що це — ніби сигнал: «Рятуйся, хто може!», «Тікай з колгоспу!» І почнуть тікати, худобу всю розтягнуть, і залишимося ми з розбитим коритом, дуже навіть просто!

Нагульнов, який прийшов на збори останнім, устав, пильно дивлячись на Давидова сльозливими, налитими кров'ю очима, заговорив, і Давидов відчув, як од Макара гостро війнуло горілчанним перегаром.

— Кажеш, в око мені ця стаття влучила? Ні, не в око, а в саме серце! І наскрізь, навиліт! І голова моя запаморочилась не тоді, коли ми колгосп створювали, а оце зараз, після цієї статті...

— Після пляшки горілки вона у тебе запаморочилась,— тихо докинув Ванюшка Найдьонов.

Размьотнов усміхнувся, співчутливо підморгнув, Давидов схилив над столом голову, а Макар роздув побілілі ніздрі, в каламутних очах його спалахнуло шаленство.

— Ти, вилупку, молодий мене вчити і зауваження мені робити! У тебе ще пуп не висох, а я вже бився в той час за Радянську владу і в партії був... Он як! А що я випив сьогодні, то це — факт, як Давидов наш каже. І не пляшку випив, а дві!

— Знайшов чим хвалитися! Тож-бо з тебе дуροщі так і пруть...— похмуро кинув Размьотнов.

Макар тільки скоса глянув у його бік, але заговорив тихше і рукою перестав безладно вимахувати, а міцно притиснув її до грудей, та так і залишився стояти до кінця своєї безладної, палкої промови.

— Дуросці з мене зараз не пруть, брешеш, Андрюшко! А випив я через те, що мене ця стаття Сталіна, як куля, прошила навиліт і в мені закипіла гаряча кров...— голос Макара здригнувся, став ще тихіший.— Я тут — секретар осередку, так? Я підходив до народу і до вас, щоб курсії-гуссії у колгосп зігнати, так? Я за колгосп як агітував? А ось як: декому з наших лиходіїв, хоч вони й середняками лічаться, прямо казав: «Не йдеш у колгосп? Ти, значить, проти Радянської влади? В дев'ятнадцятому році з нами бився, супротивничав, і зараз проти? Ну, тоді й од мене миру не жди. Я тебе, гада, так обамбурю, що всім чортам кисло стане!» Говорив я так? Говорив! І навіть наганом по столу постукував. Не одрікаюсь! Правда, не всім, але декому говорив, котрі в душі проти нас особливо запеклі. І я зараз не п'яний, будь ласка, без дуросців! Я цієї статті не міг стерпіти, через неї й випив за півроку перший раз... Яка це є стаття? А це стаття така, що товариш наш Сталін написав, а я, тобто Макар Нагульнов, беркиць! — і лежу в болоті ниць лицем, потовчений, збитий з ніг... Це як? Товариші! Я ж згодний з тим, що я вліво загинав з курми та з іншою живністю. Але, братця, братця, через що я загинав? І нащо ви мені Троцького на шию вішаєте, злигуете мене з ним, ніби я з ним в одній упряжці ходив? Ти, Давидов, мені весь час очі колов, що я — лівий троцькіст. Але я такої грамоти, як Троцький, не знаю, і я не так, як він... до партії я не вченим хрящиком приростав, а серцем і своєю пролітою за партію кров'ю!

— Ти по суті говори, Макаре! Чого ти в такий дорогий час розводиш волинку? Час не терпить. Давай пропозиції, як нам наші спільні помилки виправляти, а так що ж ти, як Троцький: «Я в партії, я та партія...»

— Дай сказати! — заричав Макар, спалахнувши і ще дужче притиснувши до грудей праву руку.— Від Троцького я відпихаюся! Мені з ним зараз ганебно на одному рівні стояти! Я не зрадник і наперед вас попереджаю: хто мене троцькістом назве — наб'ю морду! До маслаків наб'ю! І я вліво з курми пішов не заради Троцького, а я поспішав до світової революції! Через це мені й хотілося все якнайшвидше зробити, дужче власника — дрібного буржуя — притиснути. Все ж на крок

ближче було б до розправи над світовою капіталізмом! Ну? Чого ж ви мовчите? Теперечки так: хто ж я є такий, за статтею товариша Сталіна? Ось що серед цієї статті надруковано,— Макар дістав з кишені кожушка «Правду», розгорнув її, повільно став читати: — «Кому потрібні ці викривлення, це чиновницьке декретування колгоспного руху, ці недостойні погрози щодо селян? Нікому, крім наших ворогів! До чого вони можуть привести, ці викривлення? До посилення наших ворогів і до розвінчання ідей колгоспного руху. Чи не ясно, що автори цих викривлень, які вважають себе «лівими», насправді ллють воду на млин правого опортунізму?» От і виходить, що я насамперед — декретний чиновник і автор, що я розвінчав колгоспників і що я води налив на правих опортуністів, пустив у хід їхнього млина. І все це через якихось там овець, курей, пропади вони пропадом! Та через те, що нагнав страху кільком колишнім білим, котрі на гальмах у колгосп спускалися. Неправильно це! Створювали, створювали колгосп, а стаття відбій б'є. Я ескадрон водив і на поляків, і на Врангеля і знаю: раз пішов в атаку — з половини дороги не звертай назад!

— Ти від ескадрону вискочив наперед якраз на сотенник...— хмурачись, сказав Размьотнов, що останнім часом в усьому підтримував Давидова.— І ти, будь ласка, кінчай, Макаре, про діло треба говорити! От коли оберуть тебе секретарем ЦК, тоді вже ти будеш настрімголов в атаку кидатись, а зараз ти — рядовий боєць і ти строю держись, а то ми тебе вкоськаємо!

— Ти не перебивай, Андрію! Я кожному наказові партії скоряюсь, а зараз хочу говорити не тому, що я своїй рідній партії наміряюсь супротивничати, а тому, що я їй добра зичу! Товариш Сталін прописав, що треба було працювати, зважаючи на місцевість, так? А чому ти, Давидов, кажеш, що стаття саме мені в око вцілила? В ній же не прописано прямо, що Макар Нагульнов — автор і чиновник? Може, ці слова зовсім навіть мене й не стосуються. А от якби товариш Сталін приїхав у Гремячий Лог, я б йому так і сказав: «Дорогий наш Йосипе Віссаріоновичу! Ти, значить, супроти того, щоб нашим середнякам страху наганяти? Ти їх жалієш і намагаєшся з ніжностями умовляти? А якщо він, цей середняк, в минулі часи був у білих козаках та й досі до неможливості прихильний до власності, тоді в яке місце його лизати, щоб він у колгосп вступив і терпляче наближався до світової революції? Адже він, середняк цей, і в колгосп вступить, а все не може відцуратись власності, все прицілюється, як би свою худобу краще нагодувати, он він який!» Ну, а вже коли товариш Сталін, поглянувши

на такий народ, знов наполягав би, що я викривлення чинив і колгоспників розвінчував, то тут би я прямо сказав йому: «Хай їх чорт вінчає, товаришу Сталін, а я більше не можу через стан свого розкиданого по фронтах здоров'я. Відпустіть мене на китайський кордон, там я краще партії знадоблюся, а Гремячий нехай Андрюшка Размьотнов колективізує. Він і хребтом тонкуватий, кланятися колишнім білим може пречудесно, і сльозу пускає... Це він теж може!»

— Ти мене не чіпай, а то я теж можу зачепити...

— Ану, годі! Досить на сьогодні! — Давидов устав, підійшов до Макара впритул, з невластивим йому холодком у голосі спитав: — Лист Сталіна, товаришу Нагульнов, це — лінія ЦК. Ти що ж, не згодний з листом?

— Ні.

— А помилки свої визнаєш? Я, наприклад, свої визнаю. Проти факту не попреш і вище чогось не скочиш. Я не тільки визнаю, що ми переборщили, усупільнивши дрібну худобу, телят, а й буду виправляти свої помилки. Ми надто захопилися процентом колективізації, хоч у цьому й райкомівська вина є, і дуже мало працювали над фактичним зміцненням колгоспу. Ти визнаєш це, товаришу Нагульнов?

— Визнаю.

— То в чому ж річ?

— Стаття неправильна.

Давидов з хвилину розгладжував долонями брудну клейонку на столі, невідомо для чого підкрутив гніт лампи, яка горіла нормально, — видно, намагався вгамувати хвилювання і не зміг.

— Ти! Колода, чорт!.. Тебе за ці балачки в іншому місці з партії виперли б! Ну, факт! Ти з глузду з'їхав, чи що? Або ти зараз же припиниш цей... своє це... свою опозицію, або ми на тебе... Факт! Ми терпіли досить твоїх висловлювань, а коли вже ти ставиш це по-серйозному, — будь ласка! Ми офіційно сповістимо райком про твій виступ проти лінії партії!

— Сповідай! Я сам заявлю в райком. За Банника і за все разом відповідатиму...

Давидов трохі притих, вслухаючись в розгублений голос Макара, але злість його ще не прохолола, і він, знизуючи плечима, сказав:

— Знаєш що, Макаре? Підиди-но ти проспийся, а вже потім ми будемо з тобою говорити фактично. А то в нас з тобою виходить, як у казці про білого бичка: «Ми з тобою йшли?» — «Йшли». — «Кожуха знайшли?» — «Знайшли». — «Ну, давай, як умовились, ділити кожух». — «Який кожух» — «Та ми ж з тобою йшли?» — «Йшли»... І так без кінця. То ти кажеш, що помилки свої

визнаєш, а потім зараз же заявляєш, що стаття неправильна. Тоді які ж ти помилки визнаєш, коли стаття, по-твоему, неправильна? Заплутався ти, факт! І потім,— з якого це часу в нас секретарі осередків почали приходити на осередкові збори напідпитку? Що це таке, Нагульнов? Це — перед партією провинал! Ти — старий член партії, червоний партизан, червонопрапорник, і раптом таке явище... От Найдьонов — комсомолец, що він протвій образ може подумати? І потім, якщо до районної контрольної комісії дійде, що ти пиячиш, та ще в такий відповідальний момент, що ти не тільки середняків залякував із зброєю в руках, а й не по-більшовицькому ставишся до своїх викривлень і навіть виступаєш проти лінії партії, то це, Нагульнов, вийде для тебе прикрій факт. Ти не тільки секретарем осередку не будеш, а й членом партії, так і знай! Це я тобі фактично кажу.— Давидов скуповдив волосся, помовчав, відчуваючи, що дійняв Макара до живого, провадив далі: — Дискусію навколо статті нічого влаштовувати. Партії ти по-своему не звернеш, вона не таким, як ти, роги ламала і змушувала коритися. Як ти цього не розумієш!

— Та кинь ти з ним воловодитись! Він цілу годину бузу тер, а слухати було нічого. Нехай іде й спить. Іди, Макаре! Совісно тобі! Глянь на себе в дзеркало — і жахнешся: морда опухла, очі, як у скаженого собаки, ну, чого ти отаким з'явився? Іди! — Размьотнов схопився, люто струснув Макара за плече, але той млявим, безживним рухом зняв з плеча його руку, ще більше згорбився...

У прикрій мовчанці Давидов потарабанив по столі пальцями... Найдьонов Ванюша, що весь час із здивованою усмішкою поглядав на Макара, попросив:

— Товаришу Давидов, давайте кінчати.

— Так-от, товариші,— пожвавішав Давидов,— я пропоную ось що: повернути колгоспникам дрібну худобу й корів, але в кого було здано по дві корови,— тих загітувати, щоб по одній залишили в колгоспній усупільненій череді. Завтра з самого ранку треба скликати збори і повести роз'яснювальну роботу. Всю увагу треба звернути зараз на роз'яснення! Я боюся, що почнуть ся виходити з колгоспу, а нам же не сьогодні-завтра виїжджати в поле... Ось де, Макаре, покажи свій гарт! Вговори, та без нагана, щоб з колгоспу не виходили, це буде факт! То що ж, будемо голосувати мою пропозицію? Хто «за»? Ти утримуєшся, Макаре? Так і запишемо: «один утримався»...

Размьотнов запропонував із завтрашнього ж дня почати боротьбу з ховраками. Вирішили мобілізувати на знищення ховрахів частину колгоспників з тих, що не будуть зайняті на польові

вих роботах, прикріпити до них кілька пар волів, щоб підвозити воду, і просити завідуючого школою вчителя Шпиня вийти в поле з учнями, допомогти винищувати гризунів.

Весь час Давидов внутрішньо вагався: чи притискувати Макара? Чи ставити питання про нього порядком притягнення його до партійної відповідальності за його виступ проти статті Сталіна, за небажання ліквідувати наслідки «лівих» помилок, вчинених у практиці створення колгоспу? Але під кінець зборів, глянувши на мертвно-біле обличчя Макара, спітніле, з набряклими на скронях венами, вирішив: «Ні, не треба! Сам зрозуміє. Нехай-но він без натиску усвідомить. Плутаник, але страшенно свій же! Іще ця його хвороба... Припадки. Ні, замнемо цю справу!»

А Макар до кінця зборів просидів мовчки, зовні нічим не виявляючи свого хвилювання. Давидов, поглядаючи на нього, лише одиний раз спостеріг, як по руках Макара, знесилено кинутих на коліна, горбатою рідкою хвилею пробіг дрозж...

— Візьми Нагульнова до себе ночувати, простеж, щоб він не пив,— шепнув Давидов Размьотнову, і той на знак згоди кивнув головою.

Додому Давидов повертався сам. Біля двору Лукашки Чебакова на поваленому тину сиділи козаки, звідти долинала жвава розмова. Давидов ішов протилежним боком вулиці; порівнявшись, почув, як з темряви хтось незнайомий упевнено, з усмішкою в басовитому голосі говорив:

— «...хоч скільки давай, хоч скільки плати,— все їм мало!» А другий і каже: «Тепер з'явилися у Радянської влади два крила: праве і ліве. Коли ж воша зніметься та й полетить од вас к їдрені-фені!»

Покотився різноголосий сміх і несподівано швидко змовк.

— Тс-с-с!.. Давидов! — почувся тривожний шепіт.

Зараз же той самий басовитий голос, уже без найменшого натяку на жартівливість, з удаваною діловитістю, розтягуючи слова, заговорив:

— Да-а-а... Якби не було дощів, з сівбою скоро впоралися б... Земля підсихає просто-таки на очах... Ну що ж, братця, на спочинок, чи як? Прощайте поки що!

Кашель. Кроки...

Розділ XXIX

Другого дня було подано двадцять три заяви про вихід з колгоспу. Вийшли переважно середняки, котрі вступили в колгосп останніми, на зборах звичайно відмовчувались, завжди

сперечались з нарядчиками, неохоче виходили на роботу. Це про них Нагульнов говорив: «Та хіба ж це колгоспники? Це так, ні риба ні м'ясо!» Вийшли ті, котрі, по суті, були мертвим баластом у бригадах, котрі й колгоспниками стали чи то з побоювання, як би не потрапити в неласку влади, чи то просто захоплені загальним могутнім припливом, тягою в колгосп, що почалася ще в січні.

Давидов, приймаючи заяви, пробував і цих умовляти, радив подумати, заждати, але вихідці вперлися на своєму, і Давидов кінець кінцем махнув рукою:

— Ідіть, громадяни, але пам'ятайте, будете назад проситися до колгоспу — ми тоді ще подумемо, приймати вас чи ні!

— Навряд чи ми будемо назад проситися! Сподіваємось знову без колгоспу прожити... Та воно, бач, Давидов, і раніш без колгоспу ми якось жили, з голоду не пухли, своєму добру самі були хазяї, чужі дяді нам не вказували, як орати, як сіяти, попихачами ні в кого не були... Отож думаємо й тепер без колгоспу жити не тужити! — посміхаючись у закручені каштанові вуса, за всіх відповів учорашній колгоспник Батальщиків Іван.

— Та й ми теж без вас якось проживемо! А вже плакати та побиватися не будемо, факт! Баба з воза — кобилі легше, — відрубав Давидов.

— Воно й краще, коли по-доброму розійдемося. Горщик об горщик і — без кривди в різні сторони. Дозвольте скотинку нашу з бригад забрати?

— Ні, це питання ми будемо ставити на правлінні. Заждїть до завтра.

— Ждати нам ніколи. Ви колгоспом, може, після трійці почнете сіяти, а нам треба в поле їхати. До завтра заждемо, але якщо ви почнете й завтра нашу худобу тримати, тоді візьмемо самі.

У голосі Батальщикова була неприхована погроза, і Давидов трохи почервонів від злості, коли відповідав йому:

— Я подивлюсь, як ти зумієш взяти що-небудь з колгоспної конюшини без відома правління! По-перше, не дамо, а по-друге, коли й візьмеш — будеш відповідати по суду.

— За свою худобину?

— Поки що вона — колгоспна.

З цими колишніми колгоспниками Давидов розлучився без найменшого жалю, але заява про вихід Деміда Мовчуна його прикро вразила. Демід прийшов уже надвечір, дуже п'яний і, як завжди, небалакучий. Не поздоровкавшись, сунув клаптик газетного паперу з надряпаними поперек тексту словами: «Випускайте з колгоспу».

Давидов покрутив в руках стислу заяву Мовчуна, з деяким подивом, з невдоволенням у голосі спитав:

— Що ж це ти, га?

— Виходжу! — зарокотав Мовчун.

— Куди? Чому?

— З колгоспу, значить.

— Та чому ж виходиш? Куди підеш?

Демид промовчав, широко повів рукою.

— На всі чотири сторони хочеш гайнути? — переклав його жест Размьотнов.

— От-от!

— То чого ж ти все-таки виходиш? — допитувався Давидов, вражений виходом бідняка — мовчазного активіста.

— Люди виходять... Ну, і я слідом.

— А коли люди в провалля головами вниз плигатимуть, і ти будеш? — спитав, тихо усміхаючись, Размьотнов.

— Ну, це вже, брат, навряд! — Мовчун лунко зареготав. Сміх його дуже був схожий на гуркіт порожньої бочки.

— Ну що ж, виходь,— зітхнув Давидов,— корову свою можеш узяти. Тобі, як біднякові, віддамо без затримки, факт! Віддамо, Размьотнов?

— Треба повернути,— погодився Размьотнов, але Демид знову широко й лунко засміявся, бухнув:

— А вона, корова ота, мені й не потрібна! Колгоспові її дарую. Я в прийма, мабуть, піду. Це вам як? Дивно, мабуть? — і вийшов не попрощавшись.

Давидов виглянув у вікно: Мовчун перухою стояв коло ганку. Багряне призахідне сонце щедро освітлювало його ведмежу спину, могутню буру шию, що аж до коміра заросла золотистою дрібнокучерявою вовною. Колгоспний двір був залитий талою водою. Величезна калюжа тяглася від ганку до комори. Від східців повз тин ішла протоптана в розсипчастому снігу, в грязюці стежка. Люди, обходячи калюжу, звичайно йшли попід самим тином, придержуючись руками за кілки. Демид стояв у тупій, тяжкій задумі. Потім хитнувся і враз з п'яною байдужістю рушив прямо у воду, побрів до комори, повільно й широко похитуючись.

З цікавістю стежачи за ним, Давидов побачив, як Мовчун узяв з ганку комори лом, підійшов до воріт.

— Це він, чортяка, чи не громити нас надумав? — промовив, підійшовши до вікна, Размьотнов і засміявся. Він завжди ставився до Мовчуна тепло, приязно, відчуваючи непереборну пошану до його фізичної могутності.

Мовчун трохи відчинив ворота і з такою силою гепнув ломом по заледенілій кучугурі, що зразу відколов величезний шмат криги, пудів на три вагою. У ворота градом застукотіли крижані грудочки, і незабаром у пробитий ломом рівчак мовчазно ринула з двору вода.

— Ну, цей знову в колгоспі буде! — заговорив Размьотнов, хапаючи Давидова за плече, показуючи на Мовчуна.— Побачив непорядок, поправив і пішов. Значить, його душа в нашому господарстві залишилась! Правильно я кажу?

Після того, як у районі з'явилися газети з статтею Сталіна, райком прислав грем'ячівському осередкові широку директиву, що невразно й малозрозуміло говорила про ліквідацію наслідків перегинів. З усього почувалося, що в районі панувала цілковита розгубленість, ніхто з районного начальства в колгоспах не показувався, на запитання з місць про те, що робити з майном вихідців, ні райком партії, ні райполеводспілка не відповідали. І тільки після того, як була одержана постанова ЦК «Про боротьбу з викривленнями партлінії в колгоспному русі», райком заметушився: в Грем'ячий Лог посипались розпорядження про негайне надіслання списків розкуркулених, про повернення колгоспникам усупільненої дрібної худоби і птиці, про перегляд списків позбавлених виборчих прав. Одночасно з цим було одержано офіційне повідомлення, що викликало Нагульнова на об'єднане засідання бюро райкому партії і районної контрольної комісії на десяту годину ранку 28 березня.

Розділ XXX

За тиждень у Грем'ячому Лозі вийшло з колгоспу близько сотні господарств. Особливо великий вплив був з другої бригади, в якій залишилося тільки двадцять дев'ять господарств, та й з цього числа кілька чоловік було «на ваканції до втечі», як говорив бригадир Любишкін.

Хутір потрясали події. Кожен день приносив Давидову нові неприємності. На його повторне запитання про те, повертати вихідцям тягло та сільськогосподарський інвентар зараз чи після сівби, райполеводспілка і райком партії відповіли громовим наказом, смисл якого зводився до того, щоб грем'ячівці всіма силами й засобами запобігли розвалу колгоспу, вдержали від виходу якнайбільше колгоспників, а всі розрахунки з вихідцями, а також і повернення їм майна перенесли на осінь.

Незабаром якось до Грем'ячого приїхав завідуючий районним земельним відділом, член бюро райкому, Беглих. Він нашвидку

ознайомився з становищем (того дня йому треба було об'їхати кілька сілрад), повідомив:

— Зараз худоби й інвентаря вихідцям ні в якому разі не віддавай. До осені, а там побачимо.

— На горло ж люди наступають! — спробував був заперечити Давидов.

Беглих, людина рішуча і тверда, тільки посміхнувся:

— А ти в свою чергу наступи. По суті, ми, звичайно, повинні б повернути, але є така настанова окружкому: віддавати тільки у виняткових випадках, додержуючи класового принципу.

— Тобто?

— Ну, це тобі повинно бути зрозуміло і без «тобто»! Біднякові віддати, а середнякаві пообіцяти на осінь. Зрозуміло?

— А чи не вийде, Беглих, як із стопроцентною колективізацією? Адже була в райкомі така настанова: «Жени до ста хоч би там що і якнайшвидше!» І вийшло запаморочення... Не віддати худоби середнякаві — це значить фактично притиснути його, га? Чим же він орати, сіяти буде?

— Про це не тобі журитися. Ти не про одноосібника думай, а про свій колгосп. От ти чим працюватимеш, коли віддаси худобу? І потім, це не наша настанова, а окружкому, і ми, як солдати революції, зобов'язані їй без заперечень коритися. Так от, як же ти думаєш виконувати план, коли в тебе п'ятдесят процентів худоби перейде до одноосібника? Ніяких балачок і дискусій! Худобу держи зубами й руками. Не виконаєш посівного плану — голову одірвемо!

Вже сідаючи в тачанку, мимохідь кинув:

— Взагалі важке-е-сьнько! За перегини доведеться, братішка, розплачуватись, принести дского в жертву... Такий уже порядок. Наш районний народ страшенно настроений проти Нагульнова. Що це він тут витворяє? Бив якогось середняка, арештовував, погрожував наганом. Мені говорив Самохін. Він має на нього цілу справу. Та-а-ак, виявився Нагульнов «ліваком» великого масштабу. А зараз, знаєш, яка настанова? Карати аж до виключення з партії! Ну, бувай здоров. Худобу, худобу бережи!

Беглих поїхав до Військового. Не встиг ще вітер висушити слідів від коліс його тачанки, як прибіг схвильований Агафон Дубцов, бригадир третьої.

— Товаришу Давидов! Волів і коней у мене забрали, оті, котрі повиписувалися. Силою взяли!

— Як це так взяли?! — крикнув, почервонівши, Давидов.

— Дуже просто взяли! Воловника замкнули в клуні, а волів поодв'язували та й погнали в степ. Вісімнадцять пар волів і семеро коней. Що будемо робити?

— А ти? А ти що ж, роззяво! Де ти був? Чому дозволив? Де тебе чорт... Ну?!

Подзьобане віспою обличчя Агафона взялося білими плямами, він теж підвищив голос:

— Я в конюшні чи в воловні ночувати вам не зобов'язаний! Нічого на мене кричати! А коли ви вже такі сильно хоробрі — підіть заверніть волів! Може, кілків вам по спині надають!

Аж надвечір волів відбили в степу, на випасі, куди хазяї погнали їх під посиленою охороною. Любишкін, Агафон Дубцов, з ними шестеро колгоспників третьої бригади посідали на коней, поскакали в степ. Побачивши на протилежному схилі балки волів, Любишкін розділив свій невеликий загін на дві частини:

— Агафоне, бери трьох і швидко риссю через балку заходь з правого флангу, а я обійду їх зліва.— Любишкін розгладив вороні вуса, скомандував: — Дай повід! Риссю за мною — арррш!

Не обійшлося без бійки — двоюрідний брат Любишкіна, Захар Любишкін, що стеріг разом з трьома іншими вихідцями волів, коли Мишка Ігнатюнок підскакав до волів, приловчився схопити його за ногу, стяг з коня і, за короткий час люто повозивши його по землі, в багатьох місцях наставив синців і зовсім здер з плечей сорочку. І поки підскакав Павло Любишкін та, не злязавши з коня, періщив брата товстелезним і довгим гарапником, інші відтиснули пастухів, захопили волів, риссю погнали до хутора.

Давидов розпорядився на ніч замкнути на замки воловні й конюшні, виставити пікети з колгоспників.

Але, незважаючи на всі вжиті заходи для охорони худоби, протягом двох днів вихідці зуміли забрати сім пар волів і трьох коней. Худобу загнали в степ, до далеких улоговин, а щоб відсутність дорослих не впадала в очі, пастухами послали підлітків.

З ранку до ночі в правлінні колгоспу і в сільраді купчилися люди. Вже поставала на весь зріст загроза захоплення вихідцями колгоспних земель.

— Або зараз же нарізуйте нам землю, або почнемо свої старі наділи орати! — насідали на Давидова вихідці.

— Землю вам виділимо, не хвилюйтесь, громадяни одноосібники! Завтра почнемо нарізати. Звертайтеся до Островнова, він цим ділом керуватиме, фактично вам кажу,— заспокоював Давидов.

— А де нам одміряєте земельку? І яку?

— Де буде вільна.

— А може, вона вільна буде в кінці хутірського наділу, тоді як?

— Ти, товаришу Давидов, дурника не строй! Близькі землі всі колгоспові одійшли,— виходить, що нам буде земля далеко? Худоби не даєте, ми, на собі, на корівках будемо сіяти, і нам же далеко землю брати. Ех, от вона яка власть справедлива!

Давидов умовляв, пояснював, що він не може наділяти землю там, кому де захотілось, бо не може роздрібнювати колгоспний масив, різати його на клини і порушувати проведене восени землевпорядкування. Вихідці, погаласувавши, ішли геть, а через кілька хвилин ввалювалась нова юрба, і — з порога:

— Землі давайте! Та що ж це таке! Яке ви маєте право тримати нашу землю? Ви ж нам сіяти не даєте! А товариш Сталін як про нас писав? Ми йому теж можемо описати, що не тільки худоби не дають, а й землі, всіх прав на майно позбавили. Він вас теж за це діло не похвалить!

— Якове Лукичу, відміряй їм завтра зранку землю за Раковим ставом.

— Це цілину? — горлали вихідці.

— Переліг. Яка ж це цілина? Його орали, але давнієнко, років з п'ятнадцять тому,— пояснював Яків Лукич.

І зразу ж здіймався кипучий, бурхливий крик:

— Не хочемо твердої!

— Чим ми її оратимемо?

— Давайте м'якої землі!..

— Худобу віддайте, тоді твердо оброблятимемо!

— Ходаків вирядимо в саму Москву, до Сталіна!

— Чого ж ви нас життя рішаєте?

Жінки лютували. Їх охоче й одноставно підтримували козаки. Треба було багато зусиль, щоб втихомирити галас. Давидов звичайно під кінець втрачав витримку, кричав:

— А ви хочете, щоб вам кращу землю віддали? Не буде цього, факт! Радянська влада всі переваги дає колгоспам, а не тому, хто йде проти колгоспу. Гайда відціля к чортівій матері!

Де-не-де одноосібники вже почали були орати та обробляти землі, що колись належали їм, а потім відійшли до колгоспного масиву. Любишкін зігнав їх з колгоспного поля, а Яків Лукич подався з дерев'яним сажнем у степ і за Раковим ставом за два дні одміряв одноосібні наділи.

Бригада Дьомки Ушакова 25-го виїхала орати супіски. Давидов виділив найпрацездатніших колгоспників у розпорядження полеводів, розставив сили. Більшість стариків охотою пішли в бригади сівачами, плугатарями, боронувальниками. Вручну вирішили не сіяти. Навіть німечний старик — колишній Куролап Яким Безхлебнов — виявив бажання йти працювати на сівалці. Щукаря Давидов призначив конюхом при правлінні колгоспу.

Все було готове. Сівбу затримали зтяжні дощі, протягом двох діб вони щедро поливали гремячівські горби та зяб, що запинався вранці білястою парою.

Виходи з колгоспу припинилися. Залишилось надійне, міцне ядро. Останньою в Гремячому Лозі вийшла з колгоспу любка Андрія Размьотнова — Марина Пояркова. Якось не ладилось у них спільне життя. Марина потяглась до бога, стала богомільною, говорила весь великий піст, на третьому тижні щодня ходила молитися в тубянську церкву, висповідалась і причастилась. Вона смиренно й мовчазно зустрічала докори Андрія, на його лайку не відповідала, все більше мовчала, не хотіла «сквернити гримастя». Андрій, прийшовши якось пізно вночі, побачив, що в світлиці горить лампадка. Не довго думаючи, він пройшов у світличку, зняв лампадку, вилив оливу на долоню і дбайливо змазав нею свої зашкарублі чоботи, а лампадку розбив об за-каблук.

— Адже сказано було дурням не один раз, що все це є опіум і затьмарення мозку. Так ні ж! Все моляться дощечкам, оливу пальця, віск на свічки переводять... Ех, батіг по тобі, Маришко, плаче! Недурно ти щось до церкви почала вчаштати...

Виявилось, що й справді недурно: Марина 26-го подала заяву про вихід з колгоспу, посилаючись на те, що бути в колгоспі — «йти проти бога».

— А з Андрюшкою спати в однім ліжку — це не супроти бога? Чи це — солодкий гріх? — усміхаючись, запитав Любишкін.

Марина цього разу змовчала, видно, нітрохи не сподіваючись, що через кілька хвилин вихором зірветься її смиренність, що своїми устами «осквернить» вона «святе причастя».

З сільради прибіг блідий і злий Андрій. Рукавом утираючи піт із посмугованого рубцями лоба, він просив при Давидові і Якові Лукичі:

— Маришо! Рідненька! Не занпащай ти мене, не завдавай сорому! Ну, чого ти одділяєшся від колгоспу? Чи я тебе, чортяко, не жалів, не любив? Корову тобі повернули... Іще чого треба? І як я з тобою можу після цього любов напополам ділити, коли ти тягнешся в одноосібне життя? Птицю, курей твоїх назад віддали, півня голошийого... і знов же голландського гусака, за яким ти дорогі слізки лила, вони знов у тебе на подвір'ї проживають... Якого ж тобі рожна треба? Бери назад заяву!

— Ні і ні! — гнівно звувивши косо поставлені очі, кричала Марина. — Не бажаю, хоч і не проси! Не хочу бути в колгоспі! Не хочу у вашому гріху бути! Віддайте назад мого воза і запашника з бороною.

— Марино, схаменися! Інакше, виходить так, що покину я тебе.

— І чорт з тобою, чортяко білобрисий! Баламут, жеребець клятий! Кліпаеш, нечиста твоя душа! Вилупив свої скажені баньки? А хто з Малашкою Ігнатъонковою вчора у провулку вночі стояв? Не ти? Ах ти, вража личино, сссучий ти сину! І кидай, без тебе поживу! Ти вже давно наміряєшся, я бачу!

— Маришо, ягідко моя, та звідки це ти вигадала? З якою Малашкою? Зроду я з нею не стояв! І при чому тут колгосп? — Андрій узявся руками за голову, притих, видно, вичерпавши всі доводи.

— Та не кланяйся ти їй, падлюці! — втрутився обурений Любишкін.— Не проси ти її, гордість свою пожалій! Ти ж — червоний партизан, чого ти її просиш, в зуби їй заглядаєш? По морді її! Вибий їй бубну — зараз посмирнішає!

Марина, обсіпана плямами густого вишневого рум'янцю, плигнула, як уколота, і, наступаючи на Любишкіна могутніми грудьми, поводячи широкими плечима, почала по-чоловічому, по-боєцькому закачувати рукава.

— Ти чого встряєш в чужі діла, гадючий виплодку? Ах ти, недоробок циганський, ідол чорний, страшний! Я тобі швидше морду поколупаю! Я не побоюся, що ти бригадир! Таких я брала та через себе шпурляла!..

— Я б тебе шпурнув! Я б з тебе сало спустив...— поступаючись в куток, похмуро басив Любишкін, приготувавшись до всяких неприємних несподіванок.

Він добре пам'ятав, як одного разу на млині в Тубянському Марина взялась боротися з одним здоровезним на вигляд козаком, задонцем, і, на величезну втіху присутніх, повалила його, та ще й остаточно прибила, просто-таки знищила гострим словом: «Зверху на бабі тобі робити нічого, дядю! — відсапавшись, сказала тоді вона.— З твоєю отакою силою та спритністю тільки під сподом і лежати, сопти потрошку». І пішла до ваги, поправляючи на ходу волосся та збиту набік під час боротьби хустку. Любишкін пам'ятав, яким багрянцем палали щокви поваленого Мариною козака, коли він підводився на ноги, замазаний розсипаним на землі борошном і гноєм,— а тому він виставив наперед зігнуту в лікті ліву руку, застеріг:

— Ти не наскакуй, їй-богу, я з тебе порохню виб'ю! Забирайся звідси!

— А цього ти не нюхав?..— Марина на секунду високо підняла поділ, махнула ним перед носом Любишкіна, блиснула матовою округлістю рожевуватих колін і сметанною жовтизною свого мугутнього й тугого тіла.

Вона дійшла до краю в своїй закипільї, як окріп, люті. Навіть бувалий в бувальцях Любишкін, засліплений могутністю й білістю Марининоного тіла, позадкував, уражено бурмочучи:

— Осатаніла! Тю, чортяка! Просто жеребець, а не молодичя! Одступися, будь ти тричі проклята!..— і боком, боком прослизнув повз Марину, яка іще щось люто вигукувала. І вийшов у сїни, спльовуючи та лаючись.

Давидов реготав, аж заходився, схиливши голову на стіл, зажмуривши очі. Размьотнов вибіг слідом за Любишкіним, оглушливо грюкнув дверима, тільки Яків Лукич спробував був укоськати роздратовану вахмістершу:

— Ну, чоґо ти репетуєш? От безсовісна жінка! Чи видане це діло — підтичку підіймати! Ти хоч мене, старика, посоромилася б.

— Цить! — крикнула на нього Марина, рушаючи до дверей.— Знаю цьоґо старика! Минулого літа на тройцю, як сіно возили, ти на що мене підмовляв? Забув? Теж туди! Кудя кінь з копитом...

По двору вона помчала, як градова хмара. Яків Лукич провів її поглядом, ніяково кахикаючи, докірливо хитаючи головою...

А через півгодини він був свідком, як Марина, сама впрягшись у голоблі свого воза, легко везла борону й запашник з двору першої бригади. Дьомка Ушаков, що через дощ приїхав з поля, йшов за нею оддалік і, мабуть, не ризкуючи наблизитися на коротшу й небезпечнішу дистанцію, просив:

— Марино! Гей, ти, громадянка Пояркова! Чуєш? Марино Терентіївно! Не можу ж я віддати тобі майно, раз воно в мене по списку лічиться!

— Нічоґо, зможеш! — коротко відповіла Марина.

— Зрозумій, дурна голово, це — усупільнений інвентар! Вези, будь ласка, назад, не дурій. Ти людина чи хто ти така? Що ж це ти грабежем береш? Під суд за таку підлість підеш! Без записки Давидова нічоґо не можу віддати.

Дьомчині очі розгублено скошувались, руки благально притискалися до грудей, а Марина — вся в поту і в гарячому рум'яніччі — неблаганно тягла візка, і жалісно видзвонювала на ньому притулена до полудрабка борона...

«Треба було відібрати в неї воза, щоб знала, як язиком плескати. Та як же відбереш? З нею тільки зв'яжись, а тоді й світові білому не радий будеш!» — подумав Яків Лукич, передбачливо звертаючи в провулок.

Размьотнов другого дня забрав од Марини свої речі, рушницю, патронташ, папери, відніс додому. Він тяжко мучився роз-

ривом з Мариною, нудьгував і уникав самотності. З цією метою пішов до Нагульнова поговорити, «розігнати журбу».

У Гремячий Лог заходила ніч. Обмитий дощами молодий місяць світлою проріззю стояв на західному скраїську неба. Чорна березнева тиша, порушувана замовкаючим шепотом галих струмків, заповонила хутір. З чваканням витягав ноги Андрій з грязюки, що погустішала на ніч, ішов тихо, думав про своє. У вогкому повітрі вже почувались хвилюючі пахощі весни: гіркуватою прісноною дихала земля, прілим душком зустрічали токи, винно-терпким ароматом сповнювались сади, і гостро, хмільно, молодо пахла свіжа парость трави, що випорскувала біля тинів.

Андрій жадібно вдихав різноманітні пахощі ночі, дивився, як під ногами в калюжах дробляться і розсипаються іскрами відбиті у воді зорі, думав про Марину і відчував, що на очах його закипають гіркі сльози журби і образи.

Розділ XXXI

Дід Щукар з захопленням прийняв призначення його постійним кучером при правлінні колгоспу. Доручаючи йому двох колишніх куркульських жеребців, залишених при правлінні для службових роз'їздів, Яків Лукич говорив:

— Пильнуй їх, як ока в лобі! Щоб вони в тебе були в тілі, гляди — швидко не їдь, не пережени. Оцей сірий Титків жеребець — племінний, та й рижий хорошої донської крові. Їзда в нас не дуже велика, незабаром будемо їх до маток припускати. Ти за них відповідаеш!

— Скажи на милость! — одказав дід Щукар. — Та хіба ж я з кіньми не знаю, як обійтись? Вже я їх он скільки бачив на своєму віку! Волосся на іншій голові стільки нема, скільки їх через мої руки перейшло.

А насправді за все Щукареве життя «перейшло через його руки» всього тільки дві конячки. Причому одну з них він проминяв на корову, а з другою трапилася ось яка історія. Років з двадцять тому Щукар, бувши дуже напідпитку і повертаючись з хутора Військового, купив її у проїжджих циган за тридцять карбованців. Кобилка, коли, купуючи, він оглядав її, була на вигляд кругла, масті мишастої, капловуха з більмом на оці, але дуже моторна. Дід Щукар торгувався з циганом до полудня. Разів з сорок били вони по руках, розходились, знову сходились.

— Золото, а не кобилка! Скаче так, що — заплющ очі, і землі не видно буде. Блискавка! Птиця! — запевняв і божився циган, бризкаючи слиною, хапаючи зомлілого від утоми Щукара за полу куртки.

— Кутніх зубів майже не лишилось, на одно око сліпа, копита всі порепані, вислопуза... Яке вже там золото, гіркі сльози, а не золото! — гудив дід Шукар коняку, палко бажаючи, щоб циган скинув останнього карбованця, через якого вони й не сходилися в ціні.

— Та нащо тобі її зуби? Менше корму зжере. А кобилка молода, побий мене бог! Дитя, а не кобилка, зуби ж утратила од випадкової хвороби. І нащо тобі більмо? Та це й не більмо, раковинка! І копита зростуться, почистяться... Кобилка сива, не дуже красива, та тобі ж з нею не спати, а нею орати, правду кажу! Ти придивися, від чого вона пузата — від сили! Біжить — земля дрижить, упаде — три дні лежить... Ех, татуню! Ти, видно, за тридцять круглих рисака хочеш купити? Живого не купиш, а здохне — тобі й даром м'ясо віддадуть...

Спасибі, циган виявився людиною доброї душі: поторгувавши, він скинув і останнього карбованця, з поли в полу передав Шукареві повід недоуздка, навіть удавано схлипнув, утираючи рукавом яскраво-синього довгополого сюртука коричневий лоб.

Кобилка втратила недавню жвавість, як тільки повід перейшов у руки Шукаря. Вона пішла за ним, неохоче підкоряючись його великим зусиллям, важко переставляючи клишаві ноги. Аж тепер циган засміявся: вишкіривши тісно поставлені білі, як крейда, зуби, гукнув услід Шукареві:

— Гей, татуню! Донський козаچه! Пам'ятай мою добрість! Ця конячка мені сорок літ служила і тобі ще стільки прослужить, тільки годуй її раз на тиждень, а то сказиться!.. Мій батько на ній з Румунії приїхав, а йому вона дісталась від французів, коли вони з Москви втікали. Дорога коняка!

Він іще щось кричав услід Шукареві, який тяг за собою покупку; перед шатром і коло ніг цигана, галасливі й чорні, як галки, горлали циганчата; верещали й реготали циганки. А дід Шукар ішов, ні на що не звертаючи уваги, добродушно думав: «Сам бачу, яку худобину купив. Якби гроші були, я б не таку взяв. А циган — жартівливий чоловік, веселий, як я... Ну, от і конячка є. У неділю з бабою на базар у станицю примчимо».

Але не встиг він добратися до Тубянського, як з конякою стали діятись дива... Випадково озирнувшись, Шукар остовпів: за ним ішла не куплена ним пузата й сита кобилка, а худоща шкапа з запалим черевом і глибокими ямами біля крижів. За якихось півгодини вона схудла наполовину. Перехрестившись і шепочучи: «Свят, свят, свят!» — Шукар випустив з рук повід, спинився, почувуючи, як хміль з нього немов вітром звіває. Тільки обійшовши круг кобилки, він виявив причину такого

неймовірно швидкого похудіння: з-під ликуватого кобилячого хвоста, відкинутого чорт знає як безсовісно — набік і вгору — з свистом, з шипінням виривалося затхле повітря й рідкі бризки кізяка. «Оце — так!» — охнув Шукар, вхопившись за голову. А потім, подесятиривши зусилля, потяг далі кобилку за недоуздок. Вулканічне виверження її шлунка не припинялось аж до Тубянського, по дорозі залишалися ганебні сліди. Може б, Шукар і дістався до Гремячого Логу щасливо, якби вів кобилу за повід, але він, тільки-но порівнявся з першим двором хутора Тубянського, де жив його кум і було багато знайомих козаків, вирішив сісти верхи на куплену конячку і хоч ходою, але їхати, а не тягти її за повід. У ньому раптом прокинулася небувала гордість і, звичайно, завжди властиве йому бажання похвалитися, показати, що й він, Шукар, тепер вибився із злиднів і їде хоч на абиякій, а зате власній коняці.

— Тр-р-р, клята! Все б ти вибрикувала! — люто крикнув Шукар, краєм ока бачачи, що з хати, проти якої він спинився, виходить знайомий козак. І з цими словами він смикнув за недоуздок, набрав молодецького вигляду. Конячка його, що виграла та вибрикувала, мабуть, ще в дуже далекому дитинстві, насправді зовсім і не збиралася вибрикувати. Вона спинилася, сумно опустивши голову, підігнувши задні ноги. «Мимо кума треба б проїхати. Хай подивиться!» — подумав Шукар і, підскачавши, навалився черевом на гострий хребет кінської спини. Отут і сталося з ним те, про що потім довго говорили козаки в Тубянському: саме на цьому місці й зазнав Шукар нечуваної ганьби, про що переказ зберігся до наших днів і вже напевно перейде до наступного покоління. Тільки-но Шукареві ноги відштовхнулися од землі, а сам він повис на кобилі, лежачи попереk її спини і намагаючись сісти верхи, як кобила захиталася, всередині її щось забурчало, і вона, як стояла, так і гепнула на дорогу, відкинувши хвоста. Шукар, витягнувши руки, перелетів через дорогу, простягся на запарошеному подорожнику. Згарячу він схопився і, помітивши, що козак бачив його страм, поправив діло криком:

— Все б тобі брррри-ка-ти! Шо-о-орт! — горлав він, штурхаючи конячку ногами. Та встала і, ніби нічого й не трапилось, потяглася мордою до зів'ялого подорожника.

Козак, що спостерігав за дідом, був великий штукар. Він перестрибнув через тин, підійшов до Шукаря.

— Здоров був, Шукарю! Що це, конячку купив?

— Купив, та трошки, мабуть, маху дав, норовиста, чортяка, попалась: ти на неї сідати, а вона — гол і на землю! Видно, під верхом ще не ходила, необ'їжджена.

Козак, примруживши очі, обійшов круг кобилки разів зо два, мимохідь заглянув їй у зуби, цілком серйозно сказав:

— Ну, звісно, вона — неука! А коняка, видно, благородної крові. По зубах їй років з п'ятдесят, ніяк не менше, а от через те, що вона благородна, справитися ніхто з нею не міг.

Щукар, бачачи співчутливе до себе ставлення, наважився спитати:

— А скажи, Гнате Порфировичу, чого це вона так дуже швидко схудла? Я її веду, а вона просто на очах тане; дух тяжкий з неї рветься і кізяк вискакує, як із прірви. Всю дорогу слідом позначила!

— А ти її де купив? Чи не в циган?

— У них, зараз за вашим хутором табором стояли.

— Ну, то вона через те схудла,— пояснив козак, який знався і на конях, і на циганах,— що вони її перед тим, як продати тобі, надули. Котра конячка від старості дуже худа стане, їй перед продажем встромляють у задній прохід продірковану очеретину і дмуть по черзі всім кагалом доти, поки боки їй рознесе і стане вона на вигляд всім кагалом доти й пузата. А потім, як надмуть її на зразок волового міхура,— зараз же очеретину висмикнуть і на місце її встромляють обмазану смолою ганчірку або кукурудзяний качан, щоб дух не виходив. От і ти таку надуту купиш. Затичка, мабуть, по дорозі випала, і почала кобилка твоя худнути... Ти вернись пошукай затичку... Ми її знову в одну мить надмемо.

— Чорти б їх дули! — в розпачі гукнув Щукар і кинувся до циганського табору, але, вискочивши на пагорок, побачив, що ні шатер, ні возів коло річки вже нема. Там, де був табір, курів синій димок незгаслого багаття, а в далині над літнім шляхом крутилась і танула на вітрі сива курява. Цигани зникли, як у казці. Заплакав Щукар, вернувся. Люб'язний Гнат Порфирович знову вийшов з хати.

— Я під неї підляжу, щоб вона знов не впала... бо ж баска дуже, а ти сідай,— запропонував він.

Мокрий від сорому, горя і поту, Щукар погодився на його прохання, сядучи на коня. Але його поспіхом ще не судилось закінчитися: кобила цього разу не впала, зате в неї виявився зовсім неймовірний скок. Вона, як у галопі, викидала вперед передні ноги, а задніми хвицала, підкидаючи їх вище спини. Таким способом пронесла вона Щукаря до першого провулка. За час цього шаленого скоку в нього злетіла з голови шапка і разів з чотири від страшних струсів усередині щось кевкало і немов одривалось. «Боже мій, неможливо ж так їхати!» — вирішив Щукар, спішуючись на скаку. Він вернувся за шапкою, але,

бачачи, що провулком спішать до нього люди, сам поспішив назад, вивів бідолашну кобилу, що виявила таку несподівану моторність, за хутір. До вітряка за ним ішли хлопчакки, потім відстали. А Щукар уже не насмілювався знову сісти на циганську «блискавку», він далеко обійшов хутір по горбу, але на горбі втомився тягти за недоуздок і вирішив гнати кобилу поперед себе. І тут виявилось, що куплена ним з такою морокою коняка сліпа на обидва ока. Вона йшла просто на ярки й канавки, і не переплигувала їх, а падала, потім, спираючись на хиткі передні ноги, підводилась, важко дихаючи, знову йшла, причому і йшла вона не звичайно, а весь час описуючи кола... Щукар, вражений новим відкриттям, дав їй повну волю й побачив: кобилка його, завершивши коло, починала нове, і так безупинно, по невидимій спіралі. Тут уже Щукар без сторонньої допомоги догадався, що куплена ним коняка все своє довге й важке життя проходила в чигирі¹, осліпнувши там і зістарівшись.

До смерку він пас кобилу на горбі, соромлячись удень заявлятися в хутір, і тільки вночі пригнав її додому. Як його зустріла жінка, молодиця огрядна й люта на розправу, чого зазнав щупленький Щукар за свою невдалу покупку,— «повито невідомим мороком»,— як говорив швець Локатеев, що приятелював тоді з Щукарем. Відомо лише те, що кобила незабаром захворіла на коросту, облізла і в такому непривабливому вигляді якось опівночі тихо упокоїлась на базу. А шкуру Щукар з приятелем Локатеевим пропили.

Запевняючи Якова Лукича, що він, дід Щукар, чимало бачив за свій вік коней, добре знав дід Щукар, що Яків Лукич не може йому повірити, бо все Щукареве життя пройшло на очах Якова Лукича. Але така вже була в діда Щукаря вдача: не міг не похвалитися зайвий раз і не збрехати. Непідвладна сила змушувала його говорити таке, чого він через кілька хвилин з охотою зрікся б...

Словом, став дід Щукар кучером і конюхом водночас. І треба сказати, що нескладні обов'язки свої виконував він непогано. Єдине, чим не подobaвся він Нагульнову, який любив швидко їзду, це частими зупинками. Не встигне виїхати з двору і вже натягає віжки:

— Тпру-у-у, голуб'ята!

— Чого став? — питає Нагульнов.

— За кінською потребою,— відповідь дід Щукар і доти захопливо посвистує, поки Нагульнов не висмикне в нього з-під сидіння батога й не уперіщить жеребця по спині.

¹ Чигир — прилад для накачування води при поливанні.

— Тепер не царські часи, щоб кучер на передку, а їздець іззаду на м'якій подушці погойдувався. Нині я ось кучер, а з товаришем Давидовим поруч сиджу на бричці, буває, захочу покурити і прошу його: «Ану, подерж віжки, я цигарку скручу». — «З великою охотою», — каже. Бере віжки і часом з годину править, а я сиджу поважно і на природу інтересуюсь, — хвалився дід Щукар козакам.

Він став поважним на вигляд і навіть менше балакучим. Спати, незважаючи на весняні заморозки, перейшов був у конюшню, ближче до жеребців, але стара через тиждень вернула його додому, жорстоко побивши та налаявши привселюдно за те, що нібито ходили до діда Щукаря ночами молоді жіночки. З старої пожартували хлопці, звівши на діда цей огидний наклёп, але перечити їй він не став, перейшов додому і разів зо два за ніч ходив навідуватись до жеребців під конвоєм своєї ревнивої дружини.

Запрягати він навчився так швидко, що змагався у швидкості з грем'ячівською пожежною командою, і, виводячи запрягати, вгамовуючи застояних жеребців, що іржали, неодмінно голосно покрикував:

— Н-но-о-о! Заіржав, шорт!.. Це ж тобі не кобила, а таке ж зілля, як і ти!

А кінчаючи запрягати та сідаючи в бричку, самовдоволено говорив:

— Ну, от з'їздимо, і паличку¹ зароблю. Життя це мені, братця, почало дуже наравитись!

Двадцять сьомого Давидов вирішив поїхати на поле першої бригади, щоб перевірити, чи справді бригада — всупереч його вказівкам — волочить уздовж скиби. Про це сказав йому коваль Іполит Шалий, що їздив на поле лагодити сівалку й бачив, як борони йшли не впоперек скиби, а вздовж. Повернувшись в хутір, він негайно прийшов у правління; потискуючи руку Давидову, суворо сказав:

— Перша бригада вздовж скиби борони ганяє. Таке волочіння ні к чорту не годиться. Їдь-но сам туди та накажи їм робити як слід. Я їм сказав про це, а Ушаков — косоокий чорт — каже: «Твоє діло по ковадлу стукати та міхом дути, сюди не тикай носяки, а то ми його зараз плугом одітнемо!» Я йому на це відповідаю: «Перш, ніж їхати міх дути, я б тебе, косоого, віддуб!» Ну, і мало не побились.

¹ В 1930 році трудовий день позначався звичайно «паличкою» в записках бригадира. (Прим. автора).

Давидов покликав діда Шукаря:

— Запрягай!

Не витерпів, сам вискочив допомогти швидше запрягти. Виїхали. Хмурий день і вологий вітрець з південного заходу віщували дощ. Перша бригада працювала на найдальшій ділянці супіщаної землі. Від хутора була вона кілометрів за десять, за перевалом, коло Лютого ставу. Бригада орала, готуючи землю під колоскові, ріллю неодмінно треба було добре проборонувати, щоб дощова волога затрималась на рівно обробленій ділянці, а не зійшла по борознах у низину.

— Поганяй, поганяй, діду! — просив Давидов, поглядаючи на густе пасмо купчастих хмар.

— Я й так поганяю. Он з Сірого вже мило наверх проситься.

На горбі, недалеско від літнього шляху, низкою йшли школярі на чолі з своїм старим учителем Шпинем. За ними їхали чотири підводи, що везли бочки з водою.

— Малеча на ховрахів вийшла,— показав Шукар батогом.

Давидов дивився на дівчору з стриманою усмішкою. Коли бричка зрівнялася з дівчорою, він попросив Шукаря: «Спини»,— і націлившись поглядом, вибрав хлопчика років семи, босого, білоголового:

— А йди-но сюди.

— А чого йти? — незалежно спитав той, зсовуючи на потилицю батькового картуза з червоною околичкою, з вицвілим слідом від кокарди над козирком.

— Скільки ховрашків ти вбив?

— Чотирнадцять.

— Ти чий, хлопчику?

— Федот Демидович Ушаков.

— Ну, сідай зі мною, Федоте Демидовичу, прокатаю. І ти сідай,— Давидов показав пальцем на залпнуту хусткою дівчинку. Посадивши малюків, наказав: — Рушай! — І до хлопчика: — Ти в якій групі?

— В першій.

— В першій? То треба носа висякати, факт!

— Його не висякаеш. Я простуджений.

— Ну, як це не висякаеш? Давай сюди носа! — Давидов старанно витер пальці об штани, зітхнув: — Заходь коли-небудь у правління колгоспу, я тобі цукерка дам, шоколадного. Ти їв коли-небудь шоколад?

— Ні-і-і...

— От приходь у правління, в гості до мене, почастую.

— А мені цукерок той і не потрібний.

— Он як! Це чому ж, Федоте Демидовичу?

— Зуби в мене кришаться, а нижні випали, от подивися! — хлопчик роззявив рум'яного рота: двох нижніх зубів справді не було.

— То ти, Федоте Демидовичу, виходить, щербатий?

— Ти сам щербатий!

— Гм... Ач який... Додивися!

— У мене вони виростуть, а в тебе, мабуть, ні? Ага!

— Ну, це пусте, брат! І в мене виростуть, факт.

— Ловко брешеш! У великих вони не виростають. А я й верхніми можу вкусити, їй-богу!

— Де вже тобі!

— От дай пальця! Не віриш?

Давидов, усміхаючись, простягнув вказівного пальця і, охнувши, відсмикнув його: на верхньому суглобі лягли маленькі сині плями укусу.

— Ну, тепер, Федотку, давай я твого пальця вкушу,— запропонував він, але Федотко, повагавшись, раптом сплигнув на ходу з брички, як великий сірий коник: підстрибуючи на одній нозі, прокричав:

— Ласий би ти кусатися! Ні, тепер не вкусиш!..

Давидов зареготав, ізсадив дівчинку з брички і ще довго оглядався на околичку Федоткового картуза, що червоніла над дорогою, усміхався, відчувши незвичайне тепло на серці й вологу в очах. «Гарне життя їм побудуємо, факт! Бігає зараз Федотко в батьковому картузі козачого фасону, а років через двадцять електроплугом перевертатиме оцю землю... Йому вже, напевне, не доведеться так, як мені довелося після смерті матері: і білизну сестричкам прати, і латати, і обід варити, і на завод бігати... Щасливі будуть Федотки, факт!» — думав Давидов, обводячи очима безмежний степ у ніжній зелені. На хвилину він прислухався до співучих висвистів жайворонків, подивився, як удалині, згорблений над плугом, ходить плугатар, а обіч волів, спотикаючись, іде борозною погонич,— і зітхнув на повні груди: «Машина все важке робитиме за людину... Тодішні люди забудуть, напевне, запах поту... Дожити б, чорт забирай!.. Хоч подивитися б! А то здохнеш, і ніякий Федотко про тебе не згадає. А здохнеш ти, братішка Давидов, це вже точно! І замість нащадків від тебе залишиться грем'ячівський колгосп. З колгоспу стане комуна — і гляди ще — назвуть її колись іменем путіловського слюсарка Сьомки Давидова...» — Давидов усміхнувся жартівливому поворотові думок, спитав Щукаря:

— Скоро доїдемо?

— Через два огляди на третій.

— Скільки, папашо, у вас тут землі марно гине — просто

фактичний жах! Через дві п'ятирічки ми тут уже заводів на-будуємо. Все — належить нам, все в наших руках, факт! Надмись та проживи-но ще років з десять, і замість віжок візьмеш в руки руль машини. Газуватимеш — аж курітиме!

Дід Шукар зітхнув:

— Пізнувато трошки! Коли б років з сорок тому мене робітником зробили, я б, може, іншою людиною був... Мені в селянському бутті не щастило. Змалечку мое життя пішло навперекіс, та так і до останніх часів. Мене ніби вітром несло ціле життя, і то скособочить, то вдарить об якийсь предмет, а то й зовсім к ідроні мамі прибіє...

— Чому ж це? — поцікавився Давидов.

— Зараз розкажу все до нитки. Жеребці хай тюпають, а я поскаржусь тобі. Хоч ти й похмура людина, а повинен зрозуміти і співчуття мати... Зі мною безліч разів сурйозні пригоди траплялися. Насамперед: народився я, і бабка-повитуха моїй покійній матері одразу сказала: «Твій син, як зрілих літ дійде, генералом буде. Всіма прикметами скидається на генерала: і лобик у нього, каже, вузенький, і голівка гарбузом, і черевце ситеньке, і голосок басовитий. Радій, Мотре!» А через два тижні пішло навиворіт супроти бабчиних слів... Народився я на Явдóкїї, але в цей день не те що курці ніде було напитися, а навіть, казала мати, горобці на льоту замерзали к ідроні мамі! Понесли мене хрестити в Тубянський. Ну, сам подумай: чи можна ж дитину в купіль опускати в такий холод? Почали воду гріти, дячок з попом були п'яні, як сучі діти. Один налив у купіль окропу, а другий не попробував — і «Господи-сусе, хрещається раб божий» — та як шваркне мене в окріп, з головою затопив... Так на мені шкурка й полізла! Принесли додому, а я — весь у пухирях. Ну, звісно, через це й гилу в пупові нажив, від болю кричав дуже, надимався через силу... З того часу й пішло мені, як хворому, на лихо! А все через те, що в хліборобському бутті породжено мене на світ. До дев'яти років мене й собаки рвали, і гусак щипав, як тільки хотів, і жеребчик раз так задком хвищнув, що я наче мертвий копирснувся. А з дев'яти років зі мною все сурйозніші пригоди почали діятись. Десятий рік мені минав, і тут я був натурально спійманий на гачок...

— На який гачок? — здивувався Давидов, що слухав Шукареве оповідання не без уваги.

— На такий собі, яким рибу ловлять. Був у нас у Гремячому в ту пору глухий і старезний дід, на прізвисько Купир. Взимку він куріпок ловив ятірками та крив сіткою, а влітку й не відходив од річки, вудками рибалив. У нас річка тоді була глибша, і навіть млинок Лапшинова на один камінь на ній тоді

стояв. Під греблею коропці водились і шуки величезні; от дід, бувало, й сидить під кущиком верболозу з вудочками. Розставити їх штук сім,— на яку на черв'яка ловить, на яку на тісто, а то й на живця шуку дожидає. От ми, хлопчаки, й унадились у нього гачки відкушувати. Дід, бач, глухий, як пень, йому хоч у вухо мочись, однаково не почує. Зійдемося ми на річці, пороздягаємось поблизу діда за кущиком, і один з нас тихесенько в воду залізе, щоб хвилі не збурити, підпірне під дідові вудочки, крайню волосінь схопить — чик її зубами, перекусить і знов під кущем вирине. А дід висмикне вудлище, аж затремтить весь; шамкає: «Знов одкусила, проклята? Ах ти, матір божа!» — це він про шуку думає і, натурально, лютує, що гачка позбувся. У нього, бач, гачки куповані, а нам, бувало, купувати їх нема за що, от ми коло діда й пасемося. В один такий момент добув я гачка й поінтересувався другого відкусити. Бачу, дід захопився насадкою, я й пірнув. Тільки-но тихесенько намацав волосінь і рота до неї приклав, а дід я-а-ак смикне вудлище вгору! Волосінь вирвалась у мене з руки, гачок і протнув верхню губу. Тут я кричати, а вода в рот ллється. А дід тягне вудлище, силкується мене виводити! Я, звісно, від великого болю ногами пацаю, волочусь на гачку і вже чую, як дід під мене підсаку в воді підсовує... Ну, тут я, натурально, виринув і заревів не своїм голосом. Дід обмер, хоче перехреститися і не може, пика в самого стала від страху чорніша за чавун. Та й як йому було не перелякатися? Тяг шуку, а витяг хлопчину. Стояв, стояв він та, ех, як чкурне навтікача!.. Аж чирики з ніг у нього злітають! Я з цим гачком у губі додому прибув. Батько гачка вирізав, а потім мене ж відшмагав до неприємності. А спитати б, яке пуття? Губа знову зрослась, але з того часу й прозивають мене Шукарем. Присохло на мені дурне прізвисько... Другого року весною виганяю гусенят до вітряка пасти. Вітряк працює, гусенята мої поблизу пасуться, а над ними шуліка кружляє. Гусенята жовті, припадні, і кортить шуліці ухопити яке-небудь, але я їх, натурально, стережу і на шуліку кишкалю і кричу: «Шу-гу-у-у!» Прибігають тут мої друзі хлопчаки, і починаємо ми на крилах вітряка кататись: хапаємося по одному за крило, воно підіймає од землі аршинів на два, тут руки розчепиш і падаєш на землю, лежиш, а то друге крило зачепить. А хлопчаки, це — просто чортенята. Вигадали ж гру: хто вище за всіх підійметься, той буде «царем», і їздити йому на інших верхи од вітряка до току. Ну, кожному цікаво «царем» побувати. І я думаю: «Зараз вище за всіх підіймусь!» — а про гусенят, бач, і забув. Підіймає мене крило, та тільки глянув я, а над гусенятами шуліка, от-от ухопить. Злякався я — що й

казати, битимуть мене за гусеня...— «Хлопці,— гукаю,— шуліка! Шуліку відженіть!...» А сам в ту мить і забув, що я на крилі висю... Коли опам'ятався, а мене од землі чорті-куди занесло! І вниз плигати страшно, і догори летіти ще страшніше. А куди ж подінешся? Поки я міркував, що мені робити, крило сторчало, і я на ньому догори ногами стирчу. А як почало крило до землі спускатись, я й одірвався. Невідомо, скільки моментів до землі летів, здавалося мені, що дуже довго, та тільки долетів і, натурально, вдарився. Згарячу схопився на ноги, дивлюсь, а з рук біля кистей маслаки повипинались. І мені тут стало недобре, до всього інтерес пропав: шуліка гусеня таки поцупив, а мені це нітрохи не цікаво. Костоправка маслаки мені назад на місця поставила, а яке пуття? Однаково мені їх наступного року знову повивертало і самого порізало косогоном. Після Петра поїхали з старшим братом жито косити. Я кіньми правлю, а брат скидає з косарки. Поганяю я коні, над ними оводи кружляють, біле сонце в небі і така спеска, що я зовсім зомлів, падаю сонний з сидіння. Тільки, між іншим,— луп очима, і бачу, на борозні побіч мене простягся, як батіг, лежить величезний дудак-вусач. Спинив я коней, брат каже: «Я його вилами!» А я кажу: «Дай, братику, я плигну на нього і живого його схоплю!» — «Плигай!» — каже. Ну, я й плигнув, ухопив того дудака вперек, а він як дремене! Крила випростав, б'є мене ними по голові, підскакує і тягне мене слідом за собою, а сам від страху (значить, налякався дуже!) рідким послідом мене всього обливає і волоче за собою, як норовиста коняка борону. Невідомо, чого здумалось йому назад повернути. Як кинеється він коням під ноги та вбік, а коні були пужливі: перемахнули через мене, захропли й понесли. А я під косогоном опинився... Брат враз надавив на спуск, підняв косогона. Мене під полицю забило і тягне під косаркою, а вона — і так і сяк... Одному коневі ногу до самого маслака втяло, сухожилки порізало, а мене покалічило — і не впізнати. Брат якось уже спинив коней, випріг одного, мене впоперек поклав — та верхи в хутір, а я без пам'яті, весь дудаковим послідом і землею обмазаний, а дудак, падлюка, натурально, полетів собі. Видужав я... Через півроку йду від сусідів, і переходить мені дорогу хутірський бугай. Я його обходить, а він хвостом, як люта тигра, крутить і з рогами до мене підступає. А мені, думаєш, дуже цікаво на рогах у нього духу пускатися? Рвонувся я бігти, а він догнав та під нижнє ребро рогом підчепив, кинув через тин. Ребро к ідроній матері так і хруснуло. Коли б у мене їх, ребер тих, сто було, а то ж жалко ні з того ні з сього ребра позбутися... Через це й ви-

йшов я на призові бракованим. І скільки потім мені від усякої скотини влітало, і не злічити! Знаєш, ніби чорт мене позначив: який собака з цепу не зірветься, хоч би де він, трічі проклятий, ганяв, а вже до мене прибіжить, або я на нього зненацька наскочу. Ну, і порве, ноги покусає, а з цього мені яка ж користь? І тхори за мною гналися від Ужачої балки до самого шляху, і здичавілі свині нападали в степу. Через бугая був одного разу побитий і чобіт позбувся. Іду якось уночі хутором, і от назустріч мені супроти Донецькових куреня знову бугай. «Бу-у-у!» — і хвостом орудує. Ні, думаю, туди твою в дихало, знаю вже, як з вашим братом зв'язуватися! Тримаюсь до куреня ближче, бугай за мною, я — ходу, а він ось уже за спиною сопе. В курені вікно на вулицю відчинене. Я у нього влетів, чисто як кажан, — оглянувся — нікого в хаті нема, думаю, не буду людей турбувати, вилізу знову в вікно. Бугай поревів трохи, колупнув призьбу рогом, пішов. Тільки я зібрався з вікна плигати на вулицю, а мене за руки хап, та в потилицю чимось твердим. А це хазяїн — дід Донецькових — почув шум і спіймав мене. «Ти чого сюди зайшов, хлопче?» — «Від бугая, — кажу, — рятуюсь». — «Ні, — каже, — знаємо ми вас, бугаїв! Це ти до невістки нашої, до Олютки заліз?» Та й ну мене стукати, спочатку ніби жартома, а далі все дужче та дужче. Старик він був у силі, до невістки сам підсокирювався, ну й зозла, значить, вибив мені кутнього зуба. А потім і каже: «Будеш до Олютки ще ходити?» — «Ні, — кажу, — не буду, в рот тобі кляп! Почепи ти свою Олютку на гайтан замість хреста!» — «Ну, скидай чоботи, — каже, — а то ще всиплю!» Так і скинув чоботи, віддав ні за цапову душу. Теж страх як цікаво було останніх чобіт позбутись! Я па ту Олютку років з п'ять після того злий був, та що з того? І так далі, і так далі траплялося... Та хоч би взяти цей приклад: коли ми з вами Титка розкуркулювали, через віщо це, питаю вас, пес його саме мені кожуха пошматував? Йому б в самий раз на Макара кинутись або на Любишкіна, а його чорт кругом двору обніс і на мене пхнув. Та ще ж добре, що він мені до горлянки не добрався, а то давнуч би разів зо два за горло, от тобі й записуй Щукаря в граматку. Ні-і-і, знаємо ми ці предмети. Воно, звісно, так скінчилося через те, що в мене ліворверта не було. А, не дай боже, був би ліворверт, що б там вийшло? Смертовбивство! Я одчайний, коли розпалюся. В той момент і пса міг порішити, і Титкову жінку, та й Титкові б просто в пашеку всі кулі так і повганяв би! От тобі й убивство, і до всього могли б посадити Щукаря в тюрму... А нащо мені та тюрма, у мене свій інтерес є. Еге ж... Так от і вийшов з мене генерал. Якби ота повитуха

зараз жива була, я б її просто сирію з'їв!.. Не торочи, чого не треба! Не бентеж немовлят!.. Ну, ось він, бригадний табір, приїхали!

Розділ XXXII

Ще в снігах, зчищаючи мокрим дерезовим віником липку, глеювату грязюку з чобіт, Размьотнов побачив косу смугу світла, що просочувалась крізь щілину в дверях з кімнати Нагульнова. «Не спить Макар. А чого йому не спиться?» — подумав Андрій, тихо відчиняючи двері.

Пятилінійна лампочка, накрита обсмаленим абажуром з газети, тьмяно освітлювала стіл у кутку, розкрити книжку. Кудлата голова Макара була зосереджено нахилена над столом, права рука підпирала щоку, пальці лівої люто вп'ялися в чуб.

— Здоров був, Макаре! Чого це від тебе сон втікає?

Нагульнов підвів голову, невдоволено оглянув Андрія.

— Ти чого прийшов?

— Зайшов побалакати. Заважаю?

— Заважаєш чи не заважаєш, а сідай, не виганяти ж тебе.

— Що це ти читаєш?

— Заняття одне знайшов.— Макар накрив долонею книжку, дожидально поглядаючи на Размьотнова.

— Пішов я від Маришки. Назовсім...— зітхнув Андрій і важко сів на табурет.

— Давно б треба.

— Чого ж це так?

— Заважала вона тобі, а зараз таке життя, що все зайве треба одкидати від себе. Не час зараз нам, комуністам, захоплюватись різними сторонніми справами!

— Яка ж це стороння справа, коли це любов поміж нас була?

— Ну, яка це любов? Це — колодка на шні, а не любов. Ти збори проводиш, а вона очей з тебе не зводить, сидить, ревнується. Це, братику, не любов, а кара.

— Виходить, по-твоєму, комуністам до жінок і підходити не можна? Зав'яжи ниткою та й ходи по світі, як підрізаний бичок, чи як?

— Та й не можна, а що ж ти думаєш? Котрі здавна подуріли, поженилися, ті хай би вже доживали з жінками, а молодим юнакам я б декретом заборонив женитися. Який з нього буде революціонер, коли він за жінчин поділ звикне триматися? Жінка для нас — як мед для ласої мухи. Зразу влипнеш. Я на собі цього зазнав, категорично знаю! Бувало, сідаєш увечері почитати, розвиток собі зробити, а жінка спати лягає. Ти почитаєш трохи, ляжеш, а вона задом до тебе. І от стає прикро за таку її

поведінку, і або почнеш лягати з нею, або мовчки куриш та злостишся, а сну нема. Не доспиш, а вранці з важкою головою яке-небудь політично неправильне діло зробиш. Це — перевірена річ! А в кого ще діти підуть, той для партії зовсім пропаша людина. Він тобі в момент навчиться дитину пестити, до запаху її молочного привикне і — готовий, спікся! З нього й боєць поганий, і працівник нікудишній. В царські часи я молодих козаків навчав і надивився: як парубок, то він з обличчя веселий, кмітливий, а як од молодої жінки в полк прийшов, то він у момент із журби здерев'яніє і стає пеньок пеньком. Дурість з нього так і пре, нічого йому не втовкмачиш. Ти йому про статут служби, а в нього очі як гудзики. Він, сволочуга, ніби й на тебе дивиться, а насправді око в нього повернуте самому собі в нутро, і він, гад, жіночку свою бачить. І це — діло? Ні, дорогий товаришу, раніше ти міг, як хотілося, жити, а тепер, уже коли ти в партії перебуваєш, то ти дурощі всякі облиш. Після світової революції — про мене — ти хоч здохни на жінці, тоді мені наплювати, а зараз ти весь повинен бути спрямований на цю революцію.— Макар устав, потягся, з хрускотом розпростав свої широкі, гарні плечі, ляснув Размьотнова по плечу, ледве помітно усміхнувся.— Ти до мене прийшов, мабуть, поскаржитися, щоб я з тобою на паях погорював: «Так,— мовляв,— жалюгідне твоє становище, Андрію, тяжко тобі буде без жінки. Як ти, сердего, терпітимеш, переживатимеш цю трудність...» Так, чи що? Ні, Андрюхо, вже чим-чим, а цим ти від мене не поживишся! Я навіть радію, що ти з своєю вахмістершею глека розбив. Йй давно треба було надавати по товстому заду мішалкою! Ось я, наприклад, розійшовся з Лушкою і пречудесно себе почувую. Ніхто мені не заважає, я зараз, як гострий штик, самим вістрям спрямований на боротьбу з куркулем та іншим ворогом комунізму. І от навіть можу сам себе навчати, освіту здобувати.

— Чого ж це ти навчаєшся? Яких саме наук? — уїдливо й холодно спитав Размьотнов.

Він в душі був ображений словами Макара, тим, що той не тільки не послівчував його горю, але навіть виявив неприховану радість, і плів, на думку Андрія, песосвітні дурниці про одруження. Один момент Андрій, слухаючи серйозні, переконливі слова Макара, не без страху подумав: «Добре, що битливій корові бог рогів не дає, а то коли б Макарові дати владу, чого б він міг накоїти? Він би із своїм підходом усе життя догори ногами поставив! Він би, чого доброго, додумався б увесь чоловічий клас вихолостити, щоб від соціалізму не відірвались!»

— Чого навчаєшся? — перепитав Макар і закрив книжку.— Англійської мови.

— Чо-го-о-о?

— Англійської мови. Ця книжка і є самовчитель.

Нагульнов насторожено придивлявся до Андрія, побоюючись побачити на його обличчі глум, але Андрій був настільки вражений несподіванкою, що, крім здивування, Нагульнов нічого не прочитав у його зліснуватих, широко розплющених очах.

— Що ж ти... уже можеш читати чи балакати по цьому, поїхньому?

І Нагульнов з почуттям затаєної гордості відповів:

— Ні, балакати ще не могу, це не одразу дається, а так, ну, сказати б, по-друкованому починаю розуміти. Я ж четвертий місяць учусь.

— Трудна штука? — ковтнув слину, з мимовільною повагою поглядаючи на Макара і на книжку, спитав Размьотнов.

Макар, побачивши, що Размьотнов дуже цікавиться його навчанням, відкинув настороженість, вже охоче заговорив:

— Трудна до неможливості! Я за ці місяці тілечки... вісім слів вивчив напам'ять. Але сама собою мова навіть трохи схожа на нашу. Багато в них слів, узятих від нас, але тільки вони кінці свої до них поприробляли. По-нашому, наприклад, «пролетаріат», — і поїхньому так само, окрім кінця, і так само й слова «революція» і «комунізм». Вони в кінцях якесь шпіння вимозляють, ніби лютують на ці слова, але куди ж од них подінешся? Ці слова по всьому світу коріння пустили, хоч-не-хоч, а доводиться їх говорити.

— Та-а-ак... Ось воно що, вчишся, значить. А навіщо, Макаре, тобі ця мова знадобилася? — спитав нарешті Размьотнов.

З поблажливою усмішкою Нагульнов відповів:

— Дивно ти запитуєш, Андрюхо! Просто дивуватися можна з твоєї нетямучості... Я комуніст, так? В Англії теж буде Радянська влада? Ти головою киваєш, значить, буде? А в нас багато російських комуністів, що по-англійському розмовляють? Тож-бо й є, що мало. А англійські буржуї заволоділи Індією, майже половиною світу, і гноблять усяких чорношкірих і темношкірих. Що це за порядки, питаю я тебе? Станеться там Радянська влада, але багато хто з англійських комуністів не знатимуть, що таке є класовий ворог у голому вигляді, і з незвички не зуміють з ним як слід упоратись. От тоді я напрошусь до них поїхати, повчити їх, і, як я їхню мову знатиму, то приїду й одразу в точку: «Революшен у вас? Комуністишен? Бери, хлопці, капіталістів і генералів під ніготь! Ми в Росії їх, гадів, у сімнадцятому році через свою наївність на волю пускали, а вони потім нам почали жили різати. Бери їх під ніготь, щоб помилки не зробили, щоб ол райт вийшло!» — Макар роздвув ніздрі, підморгнув

Разм'яотнову.— Ось навіщо мені їхня мова знадобилася. Зрозуміло? Я ночей не спатиму, останнього здоров'я позбудусь, але...— і, скреготнувши густими дрібними зубами, докінчив: — Мови цієї навчусь! Англійською мовою без ніжностей розмовлятиму з світовою контрою! Хай гади тремтять заздалегідь! Від Макара Нагульнова їм, гм... Це їм не хто-небудь інший! Від нього помилування не буде. «Пив кров із своїх англійських робочих класів, з індійців та з різних інших гноблених націй! Іксплутував чужим трудом? — ставай, кривава гадуоко, до стінки!» От і вся балачка! Ці слова я в першу чергу вивчу! Щоб мені їх без запинки говорити.

Вони ще з півгодини розмовляли про те, про се, потім Андрій пішов, а Нагульнов заглибився в самовчитель. Повільно ворущаючи губами, пітніючи й хмурячи з напруження широкі брови, просидів до пів на третю.

Другого дня прокинувся рано, випив дві склянки молока, пішов у колгоспну конюшню.

— Виведи мені якого-небудь коника моторнішого,— попросив чергового по конюшні.

Той вивів буланого вислозадого муцика, що славився дивовижною невтомністю й жвавістю, поцікавився:

— Далеко поїдете?

— В район. Давидову перекажи, що я сьогодні ж до ночі повернусь.

— Верхи поїдете?

— Ага. Винеси сідло.

Макар засідлав коня, зняв з нього недоуздок, накіннув поцяцьковану вуздечку, що колись належала Титкові, звично поставив ногу в позублене стремено. Музик з місця рушив танцюючою рессю, але на виїзді з воріт раптом спіткнувся, дістав коліньми землі, мало не впав і, сяк-так випроставшись, швидко схопився на ноги.

— Вернись, погана прикмета, товаришу Нагульнов! — сторонячись, гукнув дід Шукар, що підходив до воріт.

Не відповідаючи, Макар рессю поїхав через хутір, вибрався на головну вулицю. Біля сільради десятків зо два жінок про щось схвильовано, галасливо цокотіли.

— Відступіться, сороки, а то конем затопчу! — жартівливо гукнув Макар.

Жінки промовчали, зійшли з дороги, і коли він уже проминув їх, почув хриплуватий від злості голос услід:

— Коли б тебе, розпроклятого, самого не затоптали! Гляди, доскачешся...

Засідання осередку бюро райкому почалося об одинадцятій. На порядку денному стояла доповідь завідуючого райземвідділом Беглих про хід сівби в першій п'ятиденці. Крім членів бюро, присутні були голова районної контрольної комісії Самохін і районний прокурор.

— В поточних стоятиме питання про тебе, нікуди не йди,— попередив Нагульнова завог Хомутов.

Півгодинна доповідь Беглих була прослухана в напруженій, важкуватій тиші. Подекуди по району ще не починали сіяти, незважаючи на те, що ґрунт був уже готовий; по деяких сільрадах насінний фонд не був зібраний цілком, а у Військовій сільраді колишні колгоспники розібрали майже все насінне зерно, в Ольховатському правління колгоспу само роздало вихідцям насіння. Доповідач докладно спинився на причинах незадовільного ходу сівби, під кінець сказав:

— Безумовно, товариші, наше відставання в сівбі, я б сказав, навіть не відставання, а тупцювання на одному місці, на тій самій точці замерзання, залежить від того, що в ряді сільрад колгоспи виникли під натиском місцевих працівників, які погнались за цифрою колективізації і подекуди, як вам усім відомо, навіть з-під нагана примушували вступати в колгосп. Ці нетривкі колгоспи тепер розвалюються, як підмита саманна стіна, в них саме й відбуваються волинки, коли колгоспники не їдуть на поле, а як їдуть, то працюють абияк.

Секретар райкому застережливо постукав олівцем об скляну накривку графіна.

— Час вичерпано!

— Я зараз кінчаю, товариші! Дозвольте спитися на висновках: як я вже доповідав вам, за даними райземвідділу, в районі за першу п'ятиденку засіяно лише триста вісімдесят три га. Вважаю за необхідне негайно мобілізувати весь районний актив і кинути його по колгоспах. На мою думку, всіма засобами треба стримувати колгоспників від виходу та зобов'язати правління колгоспів і секретарів осередків повсякденно вести серед колгоспників роз'яснювальну роботу і головну увагу зосередити на широкому інформуванні колгоспників... на широкому роз'ясненні того, які пільги дає держава колгоспам, бо це в ряді місць анітрохи не роз'яснено. Дуже багато колгоспників досі ще не знають, які надано колгоспам кредити і все таке інше. Крім того, вношу пропозицію: негайно розглянути справи про винуватців тих перегинів, через які ми не можемо успішно розгорнути сівбу і що їх на підставі постанови ЦК від п'ятнадцятого березня треба знімати з роботи. Я пропоную негайно розі-

братися і притягти всіх їх до суворої партійної відповідальності. Я закінчив.

— По доповіді Беглих буде хто говорити? — спитав секретар райкому, обводячи присутніх поглядом, навмисно уникаючи очей Нагульнова.

— Та що ж говорити, картина ясна,— зітхнув один з членів бюро, начальник районної міліції, кремезний, завжди спітнілий здоров'яга з військовою виправкою, з безліччю шрамів на лискучій бритій голові.

— Візьмемо за основу нашої постанови висновки Беглих, так, чи що? — спитав секретар.

— Звичайно.

— Тепер от про Нагульнова.— Секретар вперше за час засідання глянув на Макара, на кілька секунд затримав на ньому блукаючий, відчужений погляд.— Вам відомо, що він, будши секретарем грем'ячівського партосередку, допустився ряду тяжких злочинів проти партії. Всупереч вказівкам райкому вів лівацьку лінію під час колективізації та збирання насінного фонду. Він побив наганом одного середняка-одноосібника, замикав у холодну колгоспників. Товариш Самохін сам їздив у Грем'ячий, розслідував цю справу і виявив кричущі порушення Нагульновим революційної законності, шкідницьке викривлення лінії партії. Дамо слово Самохину. Розкажи бюро, товаришу Самохін, що ти встановив про злочинну діяльність Нагульнова.— Секретар прикрив очі пухлими повіками, важко сперся на лікті.

Нагульнов як тільки прийшов у райком, зрозумів, що справи його кепські, що полегкості йому нема чого сподіватися. Секретар райкому з небувалою стриманістю привітався з ним і, видно, ухилившись од розмови, зараз же звернувся з якимсь запитанням до голови райвиконкому.

— Як моя справа, Корчжинський? — несміливо спитав у нього Макар.

— Бюро вирішить,— неохоче відповів той.

Та й усі інші уникали запитливих очей Макара, тримались остеронь. Питання про нього між ними, мабуть, було вже вирішено задалегідь; тільки начальник міліції Балабін співчутливо усміхнувся Макарові, міцно потискуючи йому руку:

— Нагульнов, не бійся! Ну, проштрафився, ну, заплутався й наламав дров, так ми ж політично не дуже-то підковані. Не такі мізковиті, як ти, і ті помилялись! — Він крутив своєю круглою головою, міцною, обточеною, як річковий камінь-кругляк, витирав піт з короткої, червоної шиї, співчутливо прищмокував товстими губами.

Макар, підбадьорившись, дивився в налите повнокровним ру-

м'янцем обличчя Балабіна, вдячно посміхався, усвідомлюючи, що цей чоловік наскрізь його бачить, розуміє і співчуває. «Сувору догану мені вліплять, знімуть з секретарів»,— думав Макар і з тривогою поглядав на Самохіна. Цей маленький лобатий чоловік, що не терпів шлюбних розлук, непокоїв його найбільше. І коли Самохін дістав з портфеля важкеньку папку, Нагульнов болісно відчув гострий укол тривоги. З надсадним дзвоном у нього закалатало серце, кров шугнула в голову, запалали скроні, легка п'янка нудота підкотилася до горла. Такий стан був у нього завжди незадовго перед припадком. «Аби тільки не зараз!»— внутрішньо здригнувся він, вслухаючись в уповільнену мову Самохіна.

— З доручення райкому і районної контрольної комісії я розслідував цю справу. Через допит самого Нагульнова, тих колгоспників і одноосібників Гремячого Логу, що потерпіли від його дій, а також на підставі слів свідків мною встановлено таке: товариш Нагульнов, безумовно, не виправдав довір'я партії і своїми вчинками завдав їй величезної шкоди. Так, він в момент колективізації, в лютому місяці, ходив по дворах і, загрожуючи наганом, примушував вступати в колгосп. Таким способом він, що називається, «залучив» у колгосп сім середняків. Цього не заперечує і сам Нагульнов...

— Вони — запеклі білі! — хрипко сказав Нагульнов, встаючи з стільця.

— Я тобі не давав слова. Додержуй порядку! — суворо перебив його секретар.

— ...Далі під час засипання насінного фонду він побив наганом до неприємності одного середняка-одноосібника, і це на очах у присутніх колгоспників і виконавців сільради. Побив за те, що той відмовився негайно вивезти насінний фонд...

— Ганьба! — голосно сказав прокурор.

Нагульнов потер долонею горло, зблід, але промовчав.

— Тієї ж ночі він, як який-небудь, товариші, становий пристав, посадив у холодну кімнату трьох колгоспників і продержав їх там цілу ніч, причому загрожував їм наганом за відмову негайно вивезти насінне зерно.

— Їм я не загрожував...

— Я це кажу з їхніх слів, товаришу Нагульнов, і прошу мене не перебивати! Він же наполягав, щоб було розкуркулено й заслано середняка Гаєва, який зовсім розкуркуленню не підлягає, бо він за майновим станом ні в якому разі не може бути зархований до куркулів, а розкуркулили його під тиском Нагульнова за те, що він мав у тисяча дев'ясот двадцять восьмому році батрака. Але що це був за батрак? А це, товариші, була найнята

на місяць під час збирання хліба дівчина з того ж Гремячого Логу, і Гаєв найняв її тільки тому, що син його в тисяча дев'ятсот двадцять сьомому році восени був призваний до Червоної Армії і багатодітний Гаєв не міг упоратися. Радянським законодавством таке використання найманої робочої сили не заборонялося. Гаєв мав цю батрачку на підставі договору з батрачком, розплатився цілком, я перевірів цей факт. Крім цього, Нагульнов веде безладне статеве життя, а це теж чимало важить для характеристики члена партії. Нагульнов розвівся з жінкою, навіть не розвівся, а вигнав її з хати, вигнав, як собаку, і тільки на тій підставі, що вона нібито приймала залицяння якогось гремячівського парубка. Словом, скористався з плітки і вигнав, щоб розв'язати собі руки. Яким життям у статевому відношенні живе він зараз, я не знаю, але всі дані за те, товариші, що він просто розпутничає. Інакше навіщо ж йому вигонити з хати дружину? Хазяйка квартири Нагульнова мені сказала, що він щодня дуже пізно приходив додому, де він буває — їй невідомо, але нам, товариші, відомо, де він може бувати! Ми не маленькі і знаємо, де звичайно буває чоловік, який вигнав дружину і шукає розваг у зміні жінок... Ми знаємо! Ось, товариші, короткий перелік тих геройських вчинків (у цьому місці своєї обвинувальної промови Самохін в'їдливо усміхнувся), що їх за короткий час зумів наробити горе-секретар осередку Нагульнов. До чого це привело? І в чому коріння цих вчинків? Тут треба прямо сказати, що це — не запаморочення від успіхів, як геніально висловився наш вождь товариш Сталін, а це — справжній лівацький заскок, наступ на генеральну лінію партії. Нагульнов, наприклад, примудрився не тільки середняків розкуркулювати та з-під нагана заганяти в колгосп, але й провів рішення усупільнити свієську птицю та всю дрібну й молочну худобу. Він же намагався, як казали деякі колгоспники, встановити таку дисципліну в колгоспі, якої не було навіть за Миколи Кривавого!

— Про птицю й худобу не було директив райкому, — тихо сказав Нагульнов.

Він уже стояв, випроставшись на весь зріст, судорожно притискуючи до грудей ліву руку.

— Ні, це вже ти вибач! — спалахнув секретар. — Райком вказівки давав. Нічого з хворої голови на здорову скидати! Є статут артїлі, і ти не дитина, щоб не зуміти розібратися в ньому!..

— ...В гремячівському колгоспі панує затиск самокритики, — говорив далі Самохін. — Нагульнов терор запровадив, нікому не дає слова сказати. Замість того, щоб провадити роз'яснювальну роботу, він гримає на хліборобів, тупає ногами, загрожує зброєю.

Через те в грем'ячівському колгоспі й точиться заваруха. Там зараз — масові виходи з колгоспу, до сівби тільки що приступили і напевне з нею не впраються. Районна контрольна комісія, покликана очищати партію від усяких розкладених елементів, від опортуністів усіх мастей, які заважають нам у нашому великому будівництві, безперечно, зробить свої висновки щодо Нагульнова.

— Все? — спитав секретар.

— Все.

— Надамо слово Нагульнову. Хай він розкаже, як то воно таке стало, чого раніш не бувало. Говори, Нагульнов.

Страшний гнів, що полум'ям охопив Макара під кінець промови Самохіна, раптом безслідно зник, його заступили невпевненість і переляк. «Що ж це вони зі мною роблять? Як можна так? Угробити хочуть!» — на мить розгублено подумав він, підходячи до столу. Від приготовлених під час виступу Самохіна злих заперечень нічого не лишилось. Порожнеча заповнила голову, і навіть жодного підходящого слова не було в голові. З Макаром коїлося щось незвичайне...

— Я, товариші, з часу революції — в партії... Був у Червоній Армії...

— Все це нам відомо. Ближче до діла! — нетерпляче перебив його секретар.

— Я на всіх фронтах бився з білими... І в Першій Кінній армії... Мені дали орден...

— Та ти про діло говори!

— А це не діло?

— Ти не крути, Нагульнов! На заслуги нема чого тепер посилатися! — перебив голова райвиконкому.

— Та дайте ж товаришеві сказати! Чого ви на язик йому наступаєте? — обурено крикнув Балабін, і глянцева маківка його круглякуватої голови вмить укрилася малиною апоплексичною синявою.

— Нехай конкретно говорить!

Нагульнов так само стояв, не відводячи од грудей лівої руки, а права повільно тяглася до горла, закостенілого в колючій сухості. Він блід і на силу говорив далі:

— Дайте мені сказати. Я ж не ворог, навіщо зі мною так? Я був в армії поранений... Під Касторною дістав контузію... Важким снарядом з площадки...— І замовк, почорнілі губи його з хлюпом всмоктували повітря.

Балабін швидко налив з графина води, подав склянку Макарові, не дивлячись на нього.

Корчжинський глянув на Нагульнова, швидко одвів очі: рука Нагульнова, що стискала склянку, нестримно дрижала.

Серед тиші було виразно чути, як дрібно дзвеніло скло, виступуючи об зуби Макара.

— Та ти не хвилюйся, говори! — з досадою сказав Балабін.

Корчжинський скривився. До серця його, непроханий, підкотився жаль, але він опанував себе. Він був твердо переконаний, що Нагульнов — зло для партії і що його треба не тільки зняти з роботи, а й виключити з партії. Думку його поділяли всі, за винятком Балабіна.

Макар одним духом проковтнув склянку води; віддихавшись, почав говорити:

— Я визнаю те, що говорив Самохін. Правда, це я чинив. Але не тому, що хотів на партію наступати. Це Самохін бреше. Бреше він, як пес, і про мою розбещеність. Вигадки! Я жінок стонорюсь, і мені не до них...

— Через це ти й дружину прогнав? — ехидно спитав заворг Хомутов.

— Так, через це саме, — серйозно відповів Макар. — Але все це я робив... Я хотів для блага революції. Може, я помилявся... Не знаю. Ви вченіші за мене. Ви курси проходили, вам видніше. Своєї провини я не применшую. Судіть, як хочете. Одне прошу зрозуміти... — Йому знову не вистачило повітря, він затнувся на півслові і з хвилину мовчав. — Зрозумійте, брата, що це в мене без злого наміру супроти партії. А Банника бив через те, що він з партії глузував і хотів хліб насінний свиньми згодувати...

— Балакай! — глузливо зауважив Самохін.

— Кажу, що було. Досі шкодую, що цього Банника не вбив. Більше сказати нічого.

Корчжинський випростався, кріселко застогнало під ним. Йому хотілося закінчити цю важку справу якнайшвидше. Поквапливо почав:

— Ну що ж, товариші, все ясно. Сам Нагульнов признається. Хоч у дрібницях він і намагається ухилитися, виправдатись, але виправдання ці звучать непереконливо. Кожний, кого доводиться ущемляти, намагається скинути з себе частину провини або перекласти відповідальність на інших... Я вважаю, що Нагульнова — як злісного порушника лінії партії в колгоспному русі, як комуніста, що переродився в побутовому відношенні, — слід з лав партії виключити! Ми не будемо дивитись на колишні заслуги Нагульнова, — це минулий етап. Ми повинні, для науки іншим, покарати його. Всіх, хто намагається порочити партію і тягти її вліво чи вправо, ми будемо нещадно бити. Півзаходами щодо Нагульнова і таких, як він, обмежуватись не можна. Ми з ним і так довго панькалися. Ще в минулому році під час організації тсозів він лівачив, я застерігав його ще тоді. А раз не

послухався — хай нарікає на себе! Давайте голоснемо? Хто за те, щоб Нагульнова з партії виключити? Голосують, зрозуміла річ, тільки члени бюро. Так, чотири, значить? Ти — проти, товаришу Балабін?

Балабін ляснув долонею по столу. На скронях його напнулася плутана сітка вен.

— Я не тільки проти, а й категорично заперечую! Це в корені неправильне рішення.

— Ти можеш залишатися з окремою думкою,— холодно сказав Корчжинський.

— Ні, ти мені дозволь сказати!

— Пізно говорити, Балабін. Рішення про виключення Нагульнова ухвалено більшістю голосів.

— Це чиновницький підхід до людини! Ви-бач-те, цього я так не залишу! Я в окружком писатиму! Виключити старого члена партії, червонопрапорника... Ви подуріли, товариші! Начебто нема інших засобів покарання!

— Нічого про це дискутувати. Адже проголосували!

— Морду бити за таке голосування!..— голос Балабіна перейшов на тонкий фальцет, туга шия так набрякла, що здавалося, торкни її легенько, і з-під пальця бризне звільнена кров.

— Ну, щодо морди, то ти обережніше,— вкрадливо і погрозиливо сказав заворг Хомутов.— До порядку ми можемо закликати й тебе. Тут не РУМ, а райком партії.

— Без тебе знаю! А чому ви мені говорити не даєте?

— Бо я вважаю це зайвим! — спалахнув Корчжинський і теж, як Балабін, побагровів, учинився в поруччі крісла.— Я тут секретар райкому. Я тебе позбавляю слова, а хочеш говорити — іди геть на ганок!

— Балабін, не гарячись! Чого ти горниш? Будь ласка, пиши свою думку в окружком, а отак, що ж, проголосували, і ти почав після бійки кулаками махати,— умовляв начальника міліції голова райвиконкому.

Він узяв Балабіна за рукав форменої сорочки, відвів його в куток, щось стиха говорячи.

Тим часом Корчжинський, роздратований сутичкою з Балабіним, звів на Макара очиці, що сердито поблискували з-під припухлих повік, і вже з неприхованою ворожістю сказав:

— Кінець розмові, Нагульнов! Рішенням бюро тебе виключено з наших рядів. Такі ви партії не потрібні. Клади сюди партквиток! — і постукав по столу долонею рудоволосої руки.

Нагульнов мертвенно зблід. Рвучкий дроз струсив його, а голосу майже не було чути, коли він говорив:

— Партквитка я не віддам.

— Примусимо віддати.

— Ідь в отруєннім, Нагульнов! — гукнув з кутка Балабін і, на півслові урвавши розмову з головою райвиконкому, вийшов, оглушливо грюкнувши дверима.

— Партквитка я тобі не віддам!.. — повторив Макар. Голос його зміцнів, з лоба й вилицюватих щік повільно сходила блакитнувата блідість. — І партії я буду ще потрібний... І мені без партії не жити! А тобі не підкорюся!.. Ось він, квиток, у кишені на грудях... Спробуй, візьми його! Горло перерву!..

— Трагічна дія починається! — прокурор знизав плечима. — Тільки ти без істерик...

Не звертаючи уваги на його слова, Макар дивився на Корчжинського, говорив повільно, і немов роздумуючи:

— Куди ж я без партії? І навіщо? Ні, партквитка я не віддам! Я все життя своє вклав... все життя... — І раптом по-старечому жалюгідно й безладно заметушився, замацав по столу руками, плутаючись у словах, поквапливо й невиразно забурмотів: — То ви вже краще мене... Накажи хлопцям... Мене тоді на розпил треба... Нічого не залишається... Мені життя тепер не потрібне, виключте і з нього... Виходить, гавкав сірко — потрібний був... Старий став — з базу геть...

Обличчя Макара було нерухоме, як гіпсова маска, тільки губи здригались і ворушилися, але при останніх словах з нерухомих очей, вперше за все доросле життя, струмками полилися сльози. Вони текли, рясно обмиваючи щоки, затримуючись у шорсткій гушавині давно не голеної бороди, чорними цятками узорячи сорочку на грудях.

— Годі тобі! Цим не допоможеш, товаришу! — Секретар болісно скривився.

— Ти мені не товариш! — закричав Нагульнов. — Ти — вовк! І всі ви тут — отруйні гади! Силу взяли! Гарно балакати вивчилися! Ти чого, Хомутов, вишкіряєшся, як б...? Із сліз моїх смієшся? Ти!.. В двадцять першому році, коли Фомін з бандою гасав по окрузі, ти прийшов в отруєннім, пам'ятаєш? Пам'ятаєш, сучий хвіст?.. Прийшов і віддав партквиток, сказав, що сільським господарством будеш займатися... Ти Фоміна боявся! Через це й кинув квиток... а потім знову в партію проліз, як слизька мокриця крізь каміння!.. І зараз голосуєш проти мене? І смієшся з мого смертного горя?

— Годі, Нагульнов, не кричи, будь ласка. У нас же ще питання є, — не бентежачись і так само затаюючи усмішечку під темними вусами, примирливо сказав смуглявий, вродливий Хомутов.

— З вами годі, але я свою правду знайду! В ЦК поїду!

— От-от! Ідь! Там усе миттю розв'яжуть! Там тебе давно ждуть...— усміхнувся Хомутов.

Макар повільно пішов до дверей, стукнувся виском об одвірок, застогнав. Останній спалах гніву його остаточно знесилив. Без думки, без почувань дійшов до воріт, одв'язав від паркана мущика, чомусь повів його за повід. На виїзді з станиці хотів сісти верхи, але не зміг: чотири рази підіймав ногу до стремена і, п'яно хитнувшись, одривався від луки.

Біля крайньої хатини на призьбі сидів старий, але молодецький дід. З-під облупленого козирка козачого кашкета він уважно спостерігав, як Макар намагався сісти на мущика, потім захоотливо усміхнувся:

— Гарний лебедик! Сонце під обід, а він уже й ноги підняти не може. Через який це випадок так рано впився? Чи сьогодні свято?

— Свято, дідусю Федоте! — відгукнувся до нього сусід, виглядаючи з-за тину.— Сьогодні святого неробітника, хресний хід по шинках.

— Тож-то я бачу,— усміхнувся старий,— виходить, горілка — усьому доброму злодійка! Ач, як воно його кидає від сідла! Тримайся, козачок!

Макар скреготнув зубами і, ледь торкнувшись стремена носком чобота, птахом злетів на сідло.

Розділ XXXIII

Того дня зранку в Гремячий Лог прибули з хутора Ярського двадцять три колгоспні підводи. Коло вітряка їх зустрів Банник. Перекинувши через плече обротьку, він ішов у степ шукати кобилу. Передня підвода порівнялася з ним.

— Здорові були, громадяни козачки!

— Слава богу,— відповів чорнобородий козак, що правив куцхвостими кінями.

— Звідкіль це підводи?

— З Ярського.

— Чого ж це у ваших коней хвостів нема? Навіщо це ви їх осоромили?

— Тр-р-р, стій! От чортяка! І хвоста відрубали, а вона все ним крутить... Чого хвостів нема, кажеш? Подрізували в казну. Городські жінки хвостами мух одганятимуть... Закурити не знайдеться, добрий чоловіче? Почастуй, а то ми на тютюн збідніли.— Козак зіскочив з брички.

Задні підводи спинилися. Банник уже й пожалів, що встряв у розмову. Він з неохотою дістав кисет, дивлячись, як ще чоловік з п'ять ідуть від підвід, на ходу шматуючи газету на самокрутки.

— Обкурите ви мене...— кркнув скупенький Банник.

— Тепер колгосп, знаєш? Все повинно бути обчеське,— суворо сказав бородань і, немов з свого кисета, потяг добру пучку тютюну-самосаду.

Закурили. Банник покvapливо засовував кисет у кишеню шароварів, посміхався, з гидливим жалем поглядаючи на обрізані мало не по самі ріпиці кінські хвости. Ласа до крові весняна муха тнула коней, сідала на спітнілі стегна, на потерті хомутами шиї. Коні за звичкою мотали хвостами, намагаючись відігнати мух, але куці, позбавлені волосіні, соромітні оцупки не допомагали.

— Кудя ж це вона хвостом показує? — уїдливо випитував Банник.

— Все туди ж, у колгосп. А у вас хіба не різали?

— Різали, але тільки на два вершки.

— Це наш голова сільради розпорядився, премію одержував, а мошва як опадє — пропадуть коні! Ну, їдьмо. Спасибі за тютюнець. Покурич — і серце пом'якшало, а то всю дорогу їхав, лютував без куричя.

— Куди ж ви їдете?

— В Гремячий.

— До нас, значить. А по якому ділу?

— По насіння.

— Це... Це як же?

— З району наказали у вас насінфонди взяти, чотириста тридцять пудів. Но, гайда!

— Я ж так і знав! — кркнув Банник. Махаючи обротьюкою, він побіг у хутір.

Не встигли ярські підводи доїхати до правління колгоспу, як уже половині хутора стало відомо про те, що ярські приїхали забирати насінний хліб. Не пожалів Банник ніг, шмигляючи з базу на баз.

Спочатку на провулках зібралися жінки, заторохтіли, загомоніли, як табунці стривожених курипок.

— Хліб наш вивозять, любоньки!

— А сіяти не буде чим!

— Голівонько ж моя бідна!

— Люди добрі казали, що не треба було засипати в громадську комору...

— Якби козаки нас слухали!

— Треба йти казати козакам, щоб хліба не давали!

— Та ми й самі не дамо! Ходім, жіночки, до комор! Візьмемо кілки та й не підпустимо їх до замків!

Потім з'явилися козаки. І серед них такі самі пішли балачки. Переходячи від провулка до провулка, з вулиці на вулицю, зібралися в чималу юрбу, рушили до комор.

Тим часом Давидов прочитав привезену ярцями від голови правління райполеводспілки службову записку.

«Тов. Давидов,— писав Лупетов,— у тебе на глибинці є 73 центнери не вивезеної в хлібозаготівлю пшениці. Пропоную тобі видати цю пшеницю (всі 73 центнери) ярському колгоспові. У них не вистачає насінного матеріалу. З конторою Союзхліба я погодив питання».

Давидов прочитав, розпорядився видати хліб. Ярці з двору правління колгоспу поїхали до комор, але біля комор вулицю заповнив народ. Сот зо дві жінок і козаків обступили підводи.

— Куди їдете?

— По наш хліб? Чорти вас принесли!

— Завертай!

— Не дамо!

Дьомка Ушаков мстнувся за Давидовим. Той прибіг до комор.

— В чому річ, громадяни? Чого ви зібралися?

— Ти чого наш хліб віддаєш ярцям? Ми для них його засипали?

— Тобі, Давидов, хто це такі права давав?

— А ми чим сіяти будемо?

Давидов виліз на ганок найближчої комори, спокійно пояснив, що видає він з розпорядження райполеводспілки не насінний фонд, а той, що залишився по хлібозаготівлі.

— Ви, громадяни, не турбуйтеся, наш хліб буде цілий. А вам замість того, щоб без діла тинятися та насіння лузати, в поле треба їхати. Майте на увазі, бригадири записують тих, хто не виходить на роботу. Хто не піде, будемо штрафувати.

Частина козаків залишила вулицю. Чимало з них, заспокоєні заявою Давидова, подалися в поле. Комірник почав видавати ярцям хліб. Давидов пішов у правління. Але через півгодини в настроях жінок, що все ще чатували біля комор, сталася різка зміна. Яків Лукич посприяв цьому, шепнувши кільком козакам:

— Бреше Давидов! Насінний вивозять! Колгосп посіє, а що одноосібники засипали, віддадуть ярському колгоспові.

Жінки захвилювалися. Банник, Демид Мовчун, дід Донецьков та ще чоловік із тридцять козаків, порадившись, підійшли до ваги.

— Не даємо хліба! — від імені всіх заявив Донецьков.

— Тебе не питають! — огризнувся Дьомка Ушаков.

Між ними почалася сварка. Ярці оступилися за Дьомку. Той самий чорнобородий козак, якого на вигоні частував Банник тютюном, став на бричці на весь зріст, хвилин з п'ять люто маторюкався, а вже потім почав вигукувати:

— Ви чого це власть порушуєте? Чого ви мордуєте нас? Ми в гарячу пору забилися за сорок верст, а ви державний хліб тримаєте? Гепеву за вами гірко плаче! Вас, сучих синів, у Соловки треба садовити! Як собаки на сіні, лежите, самі не жерете й іншим не даєте! Чого ви в поле не їдете? Свято вам?..

— А тобі чого треба? Борода у тебе свербить? Розчешемо!.. Це ми — в одну мить! — загорлав Безхлебнов Яким-молодший, закачуючи рукава та проштовхуючись до брички.

Бородатий ярський козак сплигнув з брички. Він не підкачував рукавів своєї полинялої рудої сорочки, але зустрів Якіма-молодшого таким умілим, молодецьким ударом в щелепу, що Яким сажнів зо два летів, розштовхуючи спиною людей, махаючи руками, як вітряк крилами.

Зчинилася бійка, якої вже давно не бачив Гремячий Лог. Ярців добре-таки натовкли, і вони, побиті в кров, покинули мішки з хлібом, попадали в брички і, вдаривши по конях, пробились кризь юрбу верескливих жінок, поскакали.

Від цього часу й почало кружляти хвилювання по Гремячому Логу. У Дьомки Ушакова хотіли одібрати ключі від комор з насінним зерном, але догадливий Дьомка під час бійки непомітно виврався з юрби, прибіг до правління.

— Куди ключі подіти, товаришу Давидов? Ярців наші б'ють, а зараз, видно, і до нас почнуть добиратися!

— Давай мені ключі,— спокійно сказав Давидов.

Він узяв ключі, поклав їх у кишеню, пішов до комор. А в цей час жінки вже встигли витягти з сільради Андрія Размьотнова, надсадно кричачи:

— Відкривай мітинг!

— Молодички! Тітоньки! Мамаші! Голубоньки мої! Нема зараз мітингів! Сіяти треба, а не мітингувати! Нащо вам мітинг знадобився? Це — слово солдатське. Перш ніж його говорити, треба в окопах три роки висидіти! На війні треба побувати, вошей погодувати, а потім уже і про мітинг балакати,— пробував угамувати жінок Размьотнов.

Але вони його не слухали; вчепившись за шаровари, за рукава й поділ сорочки, волоком тягли нахмуреного Андрія в школу, горлали:

— Не хочемо в окопах висиджуватися!

— Не хочемо на війну!

— Відкривай мітинг, а то самі відкриємо!

— Брешеш, сучий сину, що не можна! Ти — голова! Тобі можна!

Андрій одпихав жінок, затикав вуха, силкуючись перекричати їх, волав:

— Замовкніть, анахтеми! Оступіться трошки! З якої нагоди вам мітинг потрібний?

— Про хліб! Про хліб будемо з вами говорити!

...Кінець кінцем Размьотнов змушений був сказати:

— Вважаю збори відкритими.

— Слово дозвольте,— зажадала вдова Катерина Гуляща.

— Та говори, хай тебе чорти нюхають!..

— Ти не чортякай, голова! А то тебе чортякну, мабуть... З чиеї це згоди дозволили ви наш хліб розтягати? Хто це наказав ярцям видавати і на яку таку потребу? — Гуляща — руки в боки — аж вигнулась, дожидаючи відповіді.

Андрій відмахнувся від неї, як від набридливої мухи.

— Було вам авторитетно пояснено товаришем Давидовим. І я збори не задля цих дурощів відкривав, а для того... — Андрій зітхнув, — що треба, шановні громадяни, на ховрахів іти всією нашою силою...

Маневр Андрієві не вдався.

— Який там ховрах!

— Не до ховрахів!

— Хліб давайте!..

— Балакун, їжак би тебе наколов! На ховраха з'їхав! А про хліб хто говоритиме?

— Про нього й говорити нема чого!

— А-а-а, нема чого? Віддавайте назад хліб?

Жінки на чолі з Гулящою почали підступати до сцени. Андрій стояв коло бляшаної суфлерської будки. Він з усмішкою поглядав на жінок, але в душі відчував деяку тривогу: занадто вже суворі на вигляд були козаки, що юрмилися ззаду за білим суцільним ромашковим полем жіночих хусток.

— В чоботях зиму й літо ходиш, а нам і на чирики товари нема!

— Комісаром став!

— А чи давно з Маришиного чоловіка шаровари носив?

— Наїв мурло!

— Роззуйте його, молодиці!

Вигуки залякотіли, як безладна стрілянина пачками. Кілька десятків жінок стовпилися коло самої сцени. Андрій марно намагався встановити тишу: голосу його не було чути.

— Знімайте з нього чоботи! Молодички, ану, разом!

В одну мить до сцени простяглося безліч рук. Андрія схопили за ліву ногу. Він вчепився за будку, зблід від злості, але з ноги вже стягли чобота, кинули кудись назад. Багато рук підхоплювали чобіт, перекидали далі, покотився недружній, недобрый сміх. Здаля, з задніх рядів, залунали схвальні чоловічі голоси:

— Роззувай його!

— Хай без галіхве походить!..

— Тягни другого!

— Жінки, орудуйте! Валяй його, кабана!..

І другого чобота зірвали з Андрія. Він струсив з ніг онучі, крикнув:

— І онучі потрібні? Беріть, може, кому на рушники здадуться!

До сцени хутко підходило кілька хлопців. Один з них — одноосібник Юхим Трубачов, губатий здоровань, син отаманця і сам сажневого зросту — розіпхав жінок, ступив на сцену.

— Нам онучі твої не потрібні,— говорив він, усміхаючись і важко дихаючи,— а от шаровари ми з тебе, голову, знімемо.

— Штани нам край потрібні! Біднота без штанів ходить, а куркульського не вистачило,— розв'язно пояснив другий, молодший і дрібніший на зріст, але моторніший, заводякуватіший на вигляд.

Парубок цей, на прізвисько Димок, був навдивовижу кучерявий. Каракулевого димчасто-білястого волосся його немов ніколи в житті не торкався гребінець,— такими безладними кучерями вибивалося воно з-під околички старенького козачого кашкета. Батько Димків був убитий на германській війні, мати померла з тифу; малолітній Димок зростав під опікуванням тітки. Змалечку він крав по чужих городах огірки й редиску, по садках — вишні й яблука, з баштанів мішками носив кавуни, а змужнівши, захопився тим, що став псувати хутірських дівок і зажив собі такої поганой й гучної слави, що ні одна грем'ячівська мати, яка мала дорослу дочку, не могла байдуже дивитись на Димка, на його невеличку, але зграбну, як у шуліки, постать. Гляне, неодмінно сплюне набік, засичить:

— Іде, чортяка білоокій! Так і ходить, пес блудливий, по хутору, так і ходить.— І до дочки: — Ну, а ти чого баньки витріщила? Чого коло вікна стовбичиш? От принеси мені в пелені, тільки принеси,— своїми руками задушу! Тягни, суча дочко, кізьяк, затопи та йди корову зустрічай!

А Димок, по-звіриному м'яко ступаючи взутими в драні чирики ногами, тихесенько пошвилюючи крізь зуби, йде собі повз тини та паркани, з-під загнутих, променистих вій позирає на вікна, на бази,— і тільки-но мигне де-небудь дівоча хустка, вмить перство-

рюється лінивий на вигляд, неповороткий Димок: він коротким, точним рухом, як шуліка, хутко повертає голову, випростується. Та не хижість визирає з його білястих очей, а ласка й безмірна ніжність: навіть очі Димкові в цей момент начебто змінюють забарвлення і стають такими бездонно-синіми, як липневе небо.

— Фектюшко! Квітонько моя пишна! Сьогодні, як смеркне, я прийду на задвір'я. Ти де сьогодні спатимеш?

— Ах, облиште ваші дуроці! — на бігу неприступно-суворо відповідає дівка.

Димок з тямущою усмішкою дивиться їй услід, іде. При заході сонця грає біля громадської комори на гармошці свого засланого приятеля, Тимофія Рваного, але як тільки синя тінь ляже в садках і левадах, як тільки стихне людський гомін та мукання худоби, він, не поспішаючи, йде провулком до Фектиного базу, а над верховіттям тополь, що журливо перешіптуються, над принишклим хутором іде такий же самотній, такий же круглолиций, як і Димок, місяць.

Не самі дівки були втіхою в житті Димка: любив він і горілку, а ще більше — бійки. Де бійка, там і Димок. Спочатку він дивиться, з силою зчепивши за спиною руки, втягнувши в плечі голову, далі в нього починають часто здригатися ноги в колінах, дрож стає нестерпним, і Димок, не маючи сили подолати свою пристрасть, втрає в бійку. До двадцяти років він уже встиг розгубити півдвожини зубів. Не один раз били його так, що кров ішла в нього горлом. Бито його й за дівочі гріхи, і за втручання в чужі суперечки, розв'язувані з допомогою кулаків. Покашляє Димок, похаркає кров'ю, якийсь місяць вилежить на печі у вічно заплаканої тітки, а потім знову з'явиться на гулянках, і ще невситиміше блищать голубуваті Димкові очі, ще швидше бігають пальці по клапанах дворядки, тільки голос після хвороби стає глухіший і хрипкіший, немов зітхання зношених міхів старенької гармошки.

З Димка трудно було вибгти життя, — живучий був, як кішка. Його виключили з комсомолу, судили за хуліганство і за підпал. Андрій Размьотнов не раз заарештовував його за бунтство, відводив ночувати в сільрадівський сарай. Димок здавна був на нього дуже злий, і от тепер, вважаючи момент зручним для розплати, і поліз на сцену, щоб поквитатися...

Він підходив до Андрія все ближче. Коліна його трусилися, і через це здавалося, що він наче пританцьовує.

— Шаровари нам... — Димок голосно зітхнув: — Ану, скидай!

Сцену, наче приплив, усе більше заповнювали жінки, багаторука юрба знов оточила Андрія, жарко дихаючи йому в обличчя й потилицю, обступаючи нерозривним кільцем.

— Я — голова! — гукнув Размьотнов. — З мене глузувати — з Радянської влади глузувати! Відійди! Хліба я вам не дозволю брати! Збори вважаю закритими!..

— Самі візьмемо!

— Хо-хо! Закрив!

— Відкриємо!

— До Давидова підем, ще його потрусимо!

— Ану, гайда в правління!

— Размьотнова придержати треба!

— Бий його, хлопці!

— Чого йому в зуби заглядати?!

— Він проти Сталіна!

— Посадовити його!

Одна з жінок стягла з стола президії червону сатинову скатертину, ззаду закутала нею голову Размьотнова. А поки він намагався зірвати пропахлу чорнилом і порохом скатертину, Димок, не розмахуючись, ударив його під груди.

Звільнивши голову, задихаючись від божевільної люті й болю, Андрій вихопив з кишені наган. Жінки з криком шарахнулись на всі боки, але Димок, Юхим Трубачов і ще двоє присутніх на сцені козаків схопили його за руки, обеззброїли.

— Стріляти в народ хотів! От же сучий син! — радісно загорлав Трубачов, підносячи над головою наган Размьотнова з порожнім, без єдиного патрона барабаном...

Давидов мимоволі уповільнив ходу, почувши суцільний і грізний рев, що линув від комор. «Ая-я-я-я-я!» — високо злітаючи, дзвенів над чоловічими басовитими голосами пронизливий жіночий крик. Він різко виділявся з суцільної маси голосів, як виділяється з гону восени, в прибитому першими приморозками лісі, завзятий гавкіт гончої суки, що аж захлинається і плаче з люті, йдучи із зграєю по гарячому сліду красного звіра.

«Треба б послати за другою бригадою, а то розберуть хліб», — подумав Давидов. Він вирішив вернутися в правління, щоб схвати де-небудь ключі від комор з насінним зерном. Дьомка Ушakov стояв розгублено коло воріт.

— Я сховаюсь, товаришу Давидов. А то мене за ключі тягати будуть.

— Діло твоє. Найдьонова нема?

— Він у другій бригаді.

— А з другої бригади тут нікого нема?

— Кіндрат Майданников.

— Де він? Що він тут робить?

— По насіння приїхав. Та ось ментелить.

До них, поспішаючи, підходив Майданников. Ще здаля махнув батогом, крикнув:

— Андрія Размяотнова арештувала громада! Посадили його в підвал і зараз прямують до комор. Ти десь сховайся, товаришу Давидов, а то коли б чогось лихого не сталося... Народ просто-таки осатанів!

— Не буду я ховатися! Що ти, з глузду з'їхав?! На тобі ключі і катай у бригаду, скажи Любишкіну, щоб посадив чоловіка з п'ятнадцять на коней і зараз же скакав сюди. Бачиш, у нас тут... заворуха починається. Район я не хочу турбувати, самі справимось. Ти чим приїхав?

— Бричкою.

— Відчепи одну коняку, сідай верхи і шквар!

— Це я одним махом! — Майданников засунув у кишеню ключі, побіг провулком.

Давидов, не поспішаючи, підходив до комор. Юрба трохи стихла, очікуючи його: «Іде, вража личина!» — істерично гукнула якась молодичка, показуючи на Давидова. Але він не поспішав, на очах у всіх спинився закурити, повернувся спиною до вітру, запалив сірника.

— Іди, йди! Всти-п-игнєш покурити!

— Ще на тім світі накуришся!

— Ключі несеш чи ні?

— Не-се-е, напевне! Знає кішка, чиє м'ясо з'їла.

Пахаючи димком, засунувши руки в кишені, Давидов підійшов до передніх рядів. Його самовпевнений, спокійний вигляд вплинув на юрбу подвійно: деякі відчули в цій самовпевненості свідомість сили й вишості, що були на боці Давидова, інших зовнішній спокій його розлютив. Як град по бляшаному даху, застукотіли вигуки:

— Ключі давай!

— Розпускай колгосп!

— Котись звідси! Який тебе... просив?!

— Давай насіння!

— Чому не даєш нам сіяти?

Тихий вітрець грався різкими жіночих хусток, шелестів мітелками очерету на дахах комор, ніс із степу прісний запах підсихаючої землі та неперешумований виноградний дух молодих трав. Медовий аромат набубнявілих тополевих бруньок був такий нудно-солодкий, що у Давидова, коли він почав говорити, було відчуття, наче губи його злипаються, і навіть смак меду відчував він, торкаючись язиком піднебіння.

— Що ж це ви, громадяни, перестали коритися розпорядженням Радянської влади? Чому це ви не дали ярьському колгоспові

хліба? А ви не думаете, що за це доведеться вам відповідати перед судом, як за зрив весняної кампанії? Факт, що доведеться! Радянська влада вам цього не простить!

— Радянська влада твоя сидить у нас зараз заарештована! Сидить, як шовкова, в підвалі! — відповів одноосібник Добродеев Мирон, низенький кривий козачок, натякаючи на арешт Разьмотнова.

Дехто засміявся, але Банник виступив наперед, гнівно вигукнув:

— Радянська влада не так диктує, як ви тут витворяєте! Ми такий Радянській владі, яку ви з Нагульновим Макаром видумали, не підкоряємось! Хіба ж це мода, щоб хліборобам не давати сіяти! Це що є таке? Це є викривлення партії.

— Тобі, чи що, не даємо сіяти?

— А то даєте?

— Ти зсипав у громадську комору насіння?

— Ну, зсипав.

— Одержав його назад?

— Ну, одержав. Далі що?

— Хто ж тобі не дає сіяти? Чого ти тут біля комор вештаєшся?

Банник був трохи збентежений несподіваним для нього поворотом розмови, але він спробував викрутитися:

— Я не за себе душею болію, а за народ, який вийшов з колгоспу і якому ви хліба назад не повертаєте і майна не даєте. От що! Та й мені яку ви землю одміряли? Чому далеко?

— Иди геть звідси! — не витримав Давидов.— З тобою ми потім будемо говорити, факт! А в колгоспні справи ти не тич носа, а то ми його тобі хутко відтяпаємо! Ти підбурюванням займаєшся! Иди геть, кажу тобі!

Банник, бурмочучи погрози, відступив, а на зміну йому дружно виступили жінки. Вони закричали всі разом, в один голос, не даючи Давидову й слова вимовити. Він старався виграти час, щоб дати можливість встигнути Любишкіну з бригадою, але жінки обступили його, страшенно галасуючи, підтримувані співчутливим мовчанням козаків.

Оглядаючись на всі боки, Давидов побачив Марину Пояркову. Вона стояла оддалік, схрестивши на грудях голі по лікоть могутні руки, про щось жваво розмовляла з жінками, хмурячи майже зімкнені над переніссям чорні, аж синюваті, брови. Давидов спіймав її ворожий погляд і майже зараз побачив біля неї Якова Лукича, що схвильовано, вичікувально усміхався, шепотів щось Демидові Мовчуну.

— Давай ключі! Віддай по-доброму, чуєш?

Одна з жінок схопила Давидова за плече, засунула руку в кишеню його штанів.

Давидов з силою штовхнув її. Жінка поточилась, упала на спину, удавано заголосила:

— Ой, убив, убив! Ріднесенькі, не дайте пропасти!..

— Що ж це таке? — тремтячим тенорком сказав хтось із задніх рядів юрби.— Битись, значиться, починаєте? Ану штовхніть-но його, щоб у нього юшка з носа бризнула!..

Давидов ступив був, щоб підняти жінку, яка впала, але з голови його збили кепку, кілька разів ударили по обличчю й по спині, схопили за руки. Ворухнувшись плечима, він скинув жінок, що насіли на нього, але вони знову з криком вчепилися в нього, роздерли комір сорочки, за кілька секунд обшукали й висрнули кишені.

— Нема в нього ключів!

— Де ключі?..

— Від-да-а-ай! Однаково замки позбиваємо!

Велична бабера — мати Мишка Ігнатьонка,— сопучи, пропхалася до Давидова, матюкнулась, плюнула йому в обличчя.

— Ось тобі, сатанюко, безбо-ож-нику!

Зблід Давидов, напружив усю силу, намагаючись звільнити руки, і не міг: як видно, хтось із козаків поспішив на допомогу жінкам. Здорові зашкарублі пальці взяли, стиснули ззаду його лікті, стиснули, як обценьками! Тоді Давидов перестав пручатися. Він зрозумів, що діло зайшло вже занадто далеко, що на допомогу йому ніхто з присутніх не виступить, а тому й діяти вирішив інакше.

— Ключів від комор у мене нема, громадяни. Ключі зберігаються...— Давидов затнувся: він хотів сказати, що ключі не в нього сховані, але в одну мить зміркував, що коли він проговориться, юрба кинеться шукати Дьомку Ушакова, напевне знайде, і тоді Дьомці не минути лиха,— вб'ють. «Скажу, що в мене на квартирі, а там пошукаю і скажу, що загубив. Тим часом Любишкін встигне на допомогу, а мене вони вбити навряд чи зважаться. Е, та чорт їх бери!» Він помовчав, утираючи плечем кров із подряпаної щоки, потім сказав: — Ключі в мене на квартирі сховані, але я вам їх не дам, а за ламання замків ви відповідатимете по всій строгості! Так і знайте, факт!

— Веди нас на квартиру! Самі твої ключі візьмемо,— напосідала Ігнатьонкова мати.

У неї тремтіли від хвилювання забрезклі щоки і велика бородавка на носі; по зморшкуватому обличчю безперестанку спливав піт. Вона перша штовхнула Давидова, і той охоче, але повільно рушив у напрямі до своєї квартири.

— Та чи там же ключі? Може, ти забув? — допитувалась Явдоха, Банникова жінка.

— Там, там, тіточко! — запевняв Давидов, нахилиючи голову, приховуючи усмішку.

Чотири жінки тримали його за руки, п'ята йшла ззаду з здровенним кілком у руках; з правого боку, вся трясучись, ступала широким чоловічим кроком баба Ігнат'юнова, а по лівий бік, поділившись на гуртки, сунули інші жінки. Козаки залишилися дожидати ключів біля комор.

— Руку пустить, тіточко. Я не втечу,— просив Давидов.

— А чума тебе знає, якраз ще й утечеш.

— Та ні ж бо!

— Іди при нас, так нам спокійніше.

Дійшли до квартири; поваливши плетені ворітця і тин, вдерлися в двір.

— Іди, носи ключі. А не принесеш — зараз покличемо козаків, вони тобі миттю в'язи набік скрутять!

— Ох, тіточки, скоро ви Радянську владу забули. А вона вам цього ніяк не подарує!

— Сім бід — один одвіт! Що нам, не сіявши, на осінь з голоду пухнути, що зараз відповідати — однаково! А ти йди-но, йди!

Давидов увійшов у свою кімнату; знаючи, що за ним стежать, удав, ніби старанно шукає. Він перекидав усе в чемодані й на столі, перетрусив усі папери, поліз під ліжку й під кривоногий стіл...

— Нема ключів,— заявив він, виходячи на ганок.

— А де ж вони?

— Мабуть, у Нагульнова...

— Та він же поїхав!

— Мало чого! Сам поїхав, а ключі міг залишити. Та напевне залишив. Ми сьогодні повинні були хліб видавати на другу бригаду.

Його повели на квартиру Нагульнова. По дорозі почали бити. Спочатку лише трохи підштовхували та лаяли, а потім, розлютившись через те, що він весь час усміхається й жартує, почали бити вже як слід.

— Громадяночки! Дорогі мої красунечки! Ви хоч палицями ж не бийте,— просив він, інколи щипаючи найближчих жінок, а сам нахилив голову й через силу усміхався.

Його нещадно гатили по зігнутій широкій і лункій спині, але він тільки покрекував, плечима ворушив і, незважаючи на біль, все ще намагався жартувати:

— Бабусю! Тобі помирати час, а ти б'єшся. Дай я тебе хоч разок ударю, га?

— Ідол нечувств'єний! Каменюка холодна! — мало не з слізьми заголосила молоденька Настуся Донецькова, що ретельно мотила по спині Давидова своїми маленькими, але міцними кулачками. — Всі руки об нього побила, а йому хоч би що!..

— Палицями не бити! — один тільки раз суворо, крізь зціплені зуби буркнув Давидов і вихопив з рук якоїсь жінки суху вербову ломачку, зламав її об коліно.

Йому до крові розсікли вухо, розбили губи й носа, але він усе ще усміхався спухлими губами, показуючи недостачу переднього зуба, неквапливо і не сильно відштовхував тих жінок, що пасідали особливо люто. Страшенно допікала йому баба Ігнат'єнкова з тремтлячою від гніву бородавкою на носі. Вона біла боляче, намагалася поцілити або в перенісся, або в висок, і біла не так, як інші, а тильним боком кулака, кісточками стиснутих пальців. Давидов даремно повертався до неї на ходу спиною. Вона, сопучи, розштовхувала жінок, забігала йому наперед, хрипіла:

— Дай-но я його по мордяці! По мордяці!

«Н-н-ну, зажди чортова жабо, — з холодним шаленством думав Давидов, ухиляючись від удару, — як тільки з'явиться Любишкін, я тебе так торохну, що ти в мене й ноги задереш!»

Любишкіна з верхівцями все не було. Підійшли до квартири Нагульнова. Цього разу з Давидовим увійшли в кімнату й жінки. Вони все перерили, порозкидали папери, книжки, білизну, навіть у хазяїв шукали ключів. Звичайно, не знайшли, виштовхали Давидова на ганок.

— Де ключі? Уб'ємо!

— У Островнова, — відповів Давидов, згадавши завгоспа, що стояв у юрбі і зловтішно посміхався.

— Брешеш! Ми у нього вже питали! Він сказав, що в тебе повинні бути ключі!..

— Громадяночки! — Давидов торкнувся пальцями страшно розпухлого носа, тихо усміхнувся: — Громадяночки! Зовсім даремно ви мене били... Ключі лежать у правлінні, в моєму столі, факт. Тепер я точно пригадую.

— Та ти смієшся з нас! — заверещала Катерина Гуляща, що прибігла від комори.

— Ведіть туди! Який може бути сміх? Тільки, будь ласка, без бійки!

Давидов зійшов з ганку. Його мучила спрага, поймала безсила лють. Били його не раз, але жінки били вперше, і через це він почував себе дуже погано. «Аби тільки не впасти, а то озвіріють і — чого доброго — заклюють до смерті. От дурна ж смерть буде, факт!» — думав, він, з надією поглядаючи на паго-

рок. Та не здіймався на шляху пил, збитий кінськими копитами, не видно було розсипаних лавою вершників. У безлюдді стояв пагорок, тягнучись до далекої могили на обрії... Так само безлюдні були вулиці. Всі зібралися біля комор, звідти долинали туге гримотіння безлічі голосів.

Поки дійшли до правління, Давидова побили так, що він ледве тримався на ногах. Він уже не жаргував, а все частіше спотикався на рівному, все частіше хапався за голову і, бліднучи, глухо просив:

— Годі! Уб'єте ж... По голові не треба... Нема в мене ключів! До ночі водитиму, а ключів нема... Не віддам!

— А-а-а, до ночі?! — стогнали розлючені жінки і знову п'явками присмокувались до знесиленого Давидова, дряпали, били і навіть кусали.

Біля самого двору колгоспного правління Давидов сів на дорогу. Парусова сорочка його була в крові, короткі міські штани (з бахромою внизу від давності) роздерті на колінах, з розхристаного коміра виглядали смугляві татуйовані груди. Він дихав важко, сопучи, і мав жалюгідний вигляд.

— Іди, су-чи-и-ий ти сину...— тупала ногами баба Ігнатьонкова.

— За вас же, сволочи!..— несподівано дзвінко сказав Давидов і повів навколо дивно повітлілими очима.— Для вас же робимо!.. І ви ж мене убиваєте... Ах, сво-ло-чі! Не дам ключів, зрозуміло? Факт, не дам! Ну?

— Киньте ви його!..— закричала, підбігши, якась дівка.— Козаки вже замки позбивали і хліб ділять!

Жінки покинули Давидова коло воріт правління, побігли до комор.

Він насилу встав, зайшов у двір, виніс на ганок відро з теплою водою, довго пив, а потім почав лити воду на голову. Крекчучи, змив кров з обличчя й шиї, втерся попункою, що висіла на поручні, й сів на приступці.

У дворі не було ні душі. Десь стурбовано кудкудакала курка. На даху шпаківні витьохкував, закинувши голівку, вороний шпак. З степу чути було, як посвістували ховрахи. Негусте, східчає пасмо лілових хмаринок заступало сонце, але, незважаючи на це, в повітрі висіла така млосна спека, що навіть горобці, які купалися посеред двору в купі попелу, лежали там нерухомо, витягнувши шийки, тільки подеколи тріпочучи крихітними віяльцями розправлених крилець.

Почувши глухий, м'який тупіт кінських копит, Давидов підвів голову: у ворота повним кар'ером влетів засідланий вислозаний буланний коник. Він круто обернувся, гребнув задніми ногами

землю; хрупчи оббіг двір, гублячи зі стегон на гарячу землю білі, пишні шматки мила. Коло дверей конюшні спинився, обнюхав поміст.

Гарна, оздоблена сріблом вуздечка на ньому була розірвана, кінці поводів гойдалися, сідло зсунулось аж на холку, а реміні нагрудника лопнули і звисали до землі, торкаючись чорно-лілових раковин копит. Він важко носив боками, роздував рожевуваті ніздрі; в його золотистій чолці і в сплутаних пасмах гриви начіплялося чимало бурих торішніх реп'яхів.

Давидов здивовано дивився на коня. В цей час протяжно рипнули двері клуні, і з них висунулась голова діда Щукаря. Трохи згодом і сам він вийшов, з величезною обережністю відчинивши двері, полохливо озираючись на всі боки.

Сінна потеруха густо вкривала мокру від поту сорочку Щукаря, в кошлатій борідці стирчали обзернені головки пирію, пересохлі билинки трави й листя, жовтий осип буркуну. Обличчя діда Щукаря було вишнево-червоне, печать безмірного переляку лежала на ньому, по скронях на бороду і щоки спливав піт...

— Товаришу Давидов! — благаючим шепотом заговорив він, навшипиньках підійшовши до ганку. — Сховайтеся ви, ради господа бога! Коли вже почали нас громити, значиться, діло от-от підходить до смертовбивства. Та й як же вас розміжчили, — лица не впізнаєш! Я в сіні рятувався... Душно там — сил нема, весь я потом сплив, але зате спокійніше для душі, їй-богу! Давайте переждемо трошки цей бунт, вкупі сховаємося, га? Одному якось страшно бути... Ну, який нам інтерес смерть приймати, задля чого — невідомо. Ви послухайте, як жінки гудуть, немов шершні, в рот їм кляп! От і Нагульова, як видно, ухскали. Це ж його кінь прибіг... Цім муциком він у станицю сьогодні їздив. Він уранці під ним спотикнувся в воротях, а я йому ще тоді сказав: «Вернись, Макаре, прикмета дуже погана!» Та хіба ж він коли послухає тямущої людини? Зроду ні! Все на своє верне, от і вбили. А якби вернувся, то міг би любісінько сховатися.

— Та, може, він тепер удома? — нерішуче спитав Давидов.

— Удо-о-ома? А чого кінь порожнем прибіг і хропе, ніби мертвяка чує? Мені ці прикмети досить добре відомі! Діло ясне: вернувся він з району, бачить, що біля комор хліб громлять, ну, сказав усупереч, не стерпіло його гаряче серце, от і вбили людину...

Давидов мовчав. Біля комор, як і раніше, галас стояв від багатоголосого гомону, чути було скрип гарб і татакаючий стук бричкових коліс.

«Хліб вивозять... — подумав Давидов. — А справді, що ж з Макаром? Невже вбили? Піду!» Він підвівся.

Дід Шукар, думаючи, що Давидов вирішив сховатися разом з ним у сніні, заметушився:

— Ходімо, ходім від гріха! А то ще кого-небудь чорт припре сюди, побачать нас з вами та й зроблять нам каюк. Це вони в одну мить зроблять! А в сніні дуже навіть прекрасно. Дух од сїна легкий, веселий, я б там місяць пролежав, якби харчі були. Тільки от цап мені допїк... Убив би, шкїдника, на смерть! Почув я, що жінки колгосп громлять і вас за хлїб терзають: «Ну,— кажу сам до себе,— пропадеш ти, Шукаре, ні за цапову душу!» Адже жінки всі до одної знають, що тільки ми з вами, товаришу Давидов, з дня революції на платформі і що ми й сотворили в Гремячому колгосп і Титка розкуркулили. Кого їм перво-на-перво треба вбивати? Ясне діло — мене й вас! «Погані наші діла,— думаю,— треба ховатися, а то Давидова уб'ють і до мене доберуться, а хто ж тоді про смерть товариша Давидова слідчому свідчитиме!» В один секунд шугнув я в сїно, зарився з головою, лежу, дихати різко і то побоююсь. І от чую, хтось лізе по сїні, поверх мене... Лізе і, натурально, чхає від пороху. «Мамо моя рїдна! — думаю.— Не інакше, мене шукають, не інакше, по мою душу лізуть». А воно все лізе собі та й лізе, от уже на живїт мені наступає... Лежу! Душа з тілом від страху розлучається, а я лежу, як проклятий, бо мені, ну, однаково вже нікуди податися! І от воно наступає мені прямо на морду. Я рукою хап — копито, і все в шерсті! Волосся на мені все настобурчилось, і аж шкіра почала од тіла відставати... Ніяк не дихну від страху! Я що подумав, намацавши шерстяне копито? «Чорт!» — думаю. В клуні — страшенна темрява, а всяка нечиста сила темноту любить. «Значиться,— думаю,— зараз він за мене візьметься і залоскоче на смерть... Вже краще хай би жінки замордували». Да-а-а, страху набрався хтозна-скїльки! Був би на моїм місці інший, полохливий якийсь чоловік, то в одну мить міг би дуба дати від розриву серця та нутрощів. Від раптового страху це завжди розривається. А я тільки похолов трошки, а сам лежу. І от чую, що дуже вже цапиним духом смердить... Забув я, що розкуркулений Титків цап у клуні проживає, зовсім забув про нього, проклятушого! Визирнув, а це так і є, він, Титків цап, по сїну лазить, шавлії шукає, полинець гризе... Ну, тут уже я, звісно, підвівся і почав його спирати. Потягав його, як тільки хотів, і за бороду, і по-всякому! «Не лазь, бородатий чорте, по сїну, коли в хуторі бунт іде! Не топчись без пуття, смердючий дияволе!» Так розсердився, що хотів йому там же смерть заподїяти за те, що він хоч і скотиняка, але повинен розумїти, що й до чого і коли можна по-дурному по сїну командируватися, а коли треба

тихенько притаїться й сидіти... Ви куди ж це, товаришу Давидов?..

Давидов, не відповідаючи, пройшов повз клуню, попрямував до воріт.

— Куди ви?.. — злякано зашепотів дід Шукар.

Виглянувши через напіводчинену хвіртку, він побачив, як Давидов, немов підштовхуваний у спину поривчастим вітром, іде в напрямі громадських комор непевною, але швидкою ногою.

Розділ XXXIV

Збоку над шляхом — могила. На злизаній вітрами вершині її журливо шелестить голе бадилля торішнього полину й буркуну, сумно звисають до землі бурі пасма татарнику, по схилах, від самої вершини до підніжжя, стеляться жмути жовтої пухнастої тирси. Безрадісно тьмяні, вицвілі від сонця й негоди, вони стелять над прадавнім вивітраним ґрунтом свої волокнисті стебла, навіть весною, серед буйного цвітіння різноманітних трав, мають вигляд старечо-похмурий, віджилый, і тільки під осінь блищать, і міняється гордою білиною паморозі. І лише восени здається, що велична й горда могила вартує степ, вся одягнена в срібну лускувату кольчугу.

Влітку, вечоровими зорями, на вершину її злітає з-під хмар степовий беркут. Шелестячи крилами, він упаде на могилу, незграбно ступне разів зо два і почне чистити вигнутим дзьобом брунатне віяло витягнутого крила, вкритий іржавим пір'ям хвіст, а потім дрімотно застигне, відкинувши голову, звівши у вічно синє небо янтарис, обкружене чорним обідцем око. Немов дикий камінь, перухомий і жовтувато-бурий, беркут відпочине перед вечірнім полюванням і знов легко одірветься від землі, полетить угору. До заходу сонця ще не раз сіра тінь його царствених крил перекреслить степ.

Куди занесуть його холодні осінні вітри? В блакитні передгір'я Кавказу? Чи в Муганський степ? Чи в Персію? В Афганістан?

Зимою ж, коли могила — в горностаєвій мантиї снігу, щодня в голубино-сизих передсвітанкових сутінках виходить на вершину її старий сивоградий лис. Він стоїть довго, мертво, немов вирізьблений з жовто-пломенистого карарського мармуру; стоїть, опутивши на ліловий сніг рудого ворсистого хвоста, витягши назустріч вітрові загострену, з димною чорнизною біля пашеки морду. В цю мить тільки агатовий вогкий ніс його живе в могутньому світі змішаних запахів, ловлячи жадібно розкритими, тремтячими ніздрями і прісний всеогортаючий запах снігу, і невгасиму гіркоту вбитого морозами полину, і сінний веселий ду-

шок кінського кізяка з недалекого шляху, і невимовно хвилюючий, ледве відчутний аромат виводка куріпок, що заліг на далекій бур'янистій межі.

В запаху куріпок так багато щільно зсуकаних відтінків, що лисові, для того щоб наситити нюх, треба зійти з могили і пропливти, не виймаючи з зоряно-іскристого снігу ніг, волочачи вкрите бурульками, майже невагоме черевце по верхів'ях бур'яну, сажнів з п'ятдесят. І тільки тоді в крилаті чорні ніздрі його рине, обпалюючи нюх, пахучий струмінь: терпка кислота свіжого пташиного посліду і здвоєний запах пір'я. Вогке від снігу пір'я, торкаючись трави, випромінює сприйняту від трави гіркоту полину і згірклий дух чорнобиллю, це — згори, а від синього пенька, що до половини вгрузає в м'ясо, плине запах теплої солонуватої крові...

...Точать заляклу насипну землю могили суховії, напікає полудневе сонце, розмивають зливи, кришать водохресні морози, але могила так само непорушно панує над степом, як і багато сот років тому, коли постала вона над трупом убитого і з військовою шанною похованого половецького князя, насипана убраними в браслети смуглявими руками жінок, руками воїнів, родичів і невільників...

Стоїть могила на гребені за вісім верст від Гремлячого Логу, здавна звать її козаки Смертною, а перекази пояснюють, що під могилою колись, за старих часів, умер поранений козак, може, той самий, про якого в старовинній пісні співається:

...Сам вогонь кресав шаблею гострою,
Розкладав-роздував полниом-травою.
Він грів-нагрівав воду з джерела,
Обливав-обмивав рани смертнії:
«Ой ви, рани мої та й кривавії.
Тяжко ви прийшлись серцю смілому!..»

...Верст із двадцять від станиці Нагульнов проскакав галопом і слинив свого буланого муцика аж біля Смертної могили. Зліз з коня, долонею згрів з кінської шиї піняве мило.

Незвичне для початку весни настало розкішне тепло. Сонце пскло землю, як у травні. Над хвилястим обрієм, димне, струменіло марево. З далекого степового ставка вітер ніс гусячий гелгіт, різноголосе крякання качок, стогін-крик куликів.

Макар розгнуздав коня, прив'язав повід вуздечки до його передньої ноги, відпустив попруги. Кінь жадібно потягся до молоді трави, разом обриваючи висхлі мітелки торішнього пирію.

Над могилою з тугим і дрібним свистом пролинула зграйка диких качок. Вони низились над ставком. Макар бездумно стежив за їх льотом, бачив, як дикі качки камінням попадали в

ставок, як закипіла покраяна ними вода біля очеретяного острівця. Від греблі зараз же знялася зграя стривожених казарок.

Степ мертвів у безлюдді. Макар довго лежав під могилою. Спочатку він чув, як неподалік пірхав, переступав кінь, брязкаючи вудилами, а потім кінь зійшов у долину, де буйніша росла трава, і стала навколо така тиша, яка буває лише глибокої осені в покинутому людьми, вже одробленому степу.

«Приїду додому, попрощаюся з Андрієм і Давидовим, одягну шинелю, в якій прийшов з польського фронту, і застрелюсь. Більше мені нема в житті припону! А революції це не зашкодить. Хіба мало за нею народу йде? Одним менше, одним більше...— байдуже, немов про когось стороннього, думав Макар, лежачи на животі, розглядаючи сплутані нитки тирси.— Давидов, мабуть, говоритиме на моїй могилі: «Хоч Нагульнова й виключили з партії, але він був хорошим комуністом. Його вчинку самогубства ми не схвалюємо, факт, але справу, за яку він боровся з світовою контрреволюцією, ми доведемо до кінця!» І надзвичайно яскраво Макар уявив собі, як задоволений Банник сміятиметься, ходитиме в юрбі, гладитиме свої біляві вуса, говоритиме: «Один гинув, ну, і слава богу! Собаці — собача смерть!»

— Так ні ж, гадюча кров! Не застрелюсь! Доведу вас, отаких, до точки! — скреготнувши зубами, вголос сказав Макар і схопився на ноги, мов ужалений. Думка про Банника перевернула його рішення, і він, шукаючи очима коня, вже думав: «Чорта два! Спочатку вас всіх угроблю, а потім уже й я вийду в розход. Радіти вам з моєї смерті не доведеться! А Корчжинський що ж, його слово — останнє, чи що? Обсіємось — і майну в отрутою. Відновлять! В край поїду, в Москву!.. А ні — то й безпартійним боротимуся з гадами!»

Посвітлілими очима глянув він на світ, що розкинувся навколо нього. Йому вже здавалося, що становище його зовсім не таке непоправне й безнадійне, яким уявлялося кілька годин тому.

Поквапливо подався у долину, куди пішов кінь. Потривожена його кроками, з бур'янів на горбку підвелася щенна вовчиця. Мить вона стояла, вгнувши лобату голову, оглядаючи людину, далі прищулила вуха, підібгала хвоста і підтюпцем подалася в долину. Чорні одвислі соски її в'яло теліпалися під запалим черевом.

Тільки-но Макар став підходити до коня, як той норовисто махнув головою. Повід, прив'язаний до ноги, лопнув.

— Тр-р-р! Васько! Тр-р-р, стій! — стиха умовляв Макар, намагаючись ззаду підійти до стривоженого муцика, вхопитися за гриву або стремено.

Хитаючи головою, буланий додавав ходу, скоса позираючи на їздця. Макар побіг бігом, але кінь не підпустив його, хвицнув і помчав через шлях в напрямі до хутора швидким, лунким скоком.

Макар вилаявся, пішов слідом за ним. Верст зо три йшов навпрошки, простуючи до зяблевої ріллі, яку видно було коло хутора. З некошених бур'янів здіймалися стрепети і спаровані куріпки, оддалік, на схилі балки, ходив дудак, оберігаючи спокій самиці. Охоплений непереборним бажанням спаруватися, він віялом розпускав кущого рудого хвоста з білясто-іржавою підбіркою, розгортав крила, черкаючи ними по сухій землі, губив пір'я, обросле біля кореня рожевим пухом...

Велика плодотворяща робота відбувалася в степу: буйно росли трави, парувались птахи і звірі; лише поля, покинуті людиною, німо простягали до неба свої паруючі, незасіяні лани...

Макар ішов по висохлій грудкуватій зяблі, лютий і гнівний. Він швидко нагинався, хапав і розтирав у долонях землю. Чорноземний порошок, в крихких волокнах змертвілих трав, був сухий і гарячий. Зябля перестоювала! Треба було, не гаючи ні години, пустити по заляклому дернистому верху в три-чотири сліди борони, роздerti залізними зубцями злежаний ґрунт, а потім уже гнати по пухких скибах сівалки, щоб западало глибше золотисте зерно пшениці.

«Припізнилися! Занапастимо землю! — думав Макар, з щемливим жалем оглядаючи чорні, страшні в своїй голизні необроблені поля.— День-два — і пропала зябля. Земля ж, як кобила: поки в охоті — поспішай крити, а мине ця пора — й жеребець їй і на понюх не потрібний. Так і людина землі... Все, крім нас, людей — чисте в цих справах. І тварина всяка, і дерево, і зсмя пору знають, коли їм треба запліднюватись, а люди... а ми — гірші й брудніші за найпаскуднішу тварину! От не їдуть сіяти через те, що власність у них дибки стала... Прокляті! Прийду зараз і всіх вижену в поле! Всіх до одного!»

Він усе прискорював ходу, подеколи йшов аж підбігці. З-під шапки його котився піт, сорочка на спині потемніла, губи пересохли, а на щоках все яскравіше виступав нездоровий, плямами, рум'янець...

Розділ XXXV

Він увійшов в хутір, коли дільба насінного хліба була в повному розпалі. Любишкін із своєю бригадою все ще був у полі. Біля комор була тиснява. На вагу поквалливо кидали мішки з зерном, безперервно підїздили підводи, козаки й жінки несли

хліб у мішках, у фартухах, розсипане зерно рясно встеляло землю й східці комор...

Нагульнов одразу зрозумів, у чому річ. Розштовхуючи хуторян, протовпився до ваги.

Важив і видавав хліб колишній колгоспник Батальщиков Іван, йому допомагав миршавенький Аполлон Песковатсков. Ні Давидова, ні Размьотнова, нікого з бригадирів не було біля комор. На мить лише в юрбі майнуло розгублене обличчя завгоспа Якова Лукича, та й той зник десь за щільно збитими гарбами.

— Хто дозволив хліб розбирати? — крикнув Макар, відштовхнувши Батальщикова, стаючи на вагу.

Юрба мовчала.

— Хто тебе уповноважив хліб важити? — не знижуючи голосу, спитав Макар Батальщикова.

— Громада...

— Де Давидов?

— Я за ним не ходив!

— Правління де? Правління дозволяло?..

Демид Мовчун, що стояв коло ваги, усміхнувся, утер рукавом піт. Громовитий бас його пролунав упевнено й простодушно:

— Ми самі, без правління дозволили. Самі беремо!

— Самі?.. Он як?! — Нагульнов за два скоки опинився на ганку комори, ударом кулака збив парубка, що стояв на приступці, з гуркотом зачинив двері й міцно притулився до них спиною.— Розходься! Хліба не даю! Всіх, хто поткнеться до комори, оголошую ворогами Радянської влади!

— Ого! — глузливо сказав Димок, що допомагав комусь з сусідів навантажувати хлібом бричку.

Поява Нагульнова була для більшості несподіванкою. Перед його від'їздом в районний центр по Гремячому ходили уперті чутки, що Нагульнова судитимуть за побиття Банника, що його знімуть з посади і напевне посадять... Банник, зранку ще почувши про від'їзд Макара, заявив:

— Нагульнову більше не повертатися! Прокурор мені самому сказав, що йому за це припечуть по всій строгості! Нехай почухається Макарець! Викинуть його з партії — тоді знатиме, як хлібороба бити. Тепер — не старі права!

Через те появу Макара біля ваги й зустріли такою розгубленою, здивованою тишею. Але після того, як він кинувся від ваги на ганок комори і став, затуливши собою двері, настрої більшості одразу визначився. Слідом за Димковим вигуком посипалися крики:

— У нас зараз своя власть!

- Народна!
- Скажіть йому, хлопці!
- Іди, звідки прийшов!
- Роз-по-ря-ди-тель, таку твою...

Перший пішов був до комори Димок, по-молодецькому ворущачи плечима, з усмішкою озираючись назад. За ним нерішуче пішло ще кілька козаків. Один з них на ходу підняв з землі камінь...

Нагульнов неквапно витяг з кишені шароварів наган, звів курок. Димок спинився, завагався в нерішучості. Спинилися й інші. Той, що озброївся важким каменем, покрутив його в руках, кинув набік. Усі знали, що коли вже Нагульнов звів курок, то, в разі потреби, він не завагається його спустити. І Макар це підтвердив негайно:

— Сім гадів уб'ю, а вже тоді в комору увійдете. Ну, хто перший? Підходь!

Охочих щось не знаходилося... На хвилинку настало загальне замішання. Димок щось обмірковував, не наважуючись іти до комори. Нагульнов, опустивши наган дулом вниз, крикнув:

— Розходьтесь!.. Розходьтесь зараз же, а то стріляти почну!

Не встиг він скінчити фрази, як над головою його з брязкотом вдарився об двері залізний шворінь. Друг Димка, Юхим Трубачов, кинув його, цілячись Макарові в голову, але, побачивши, що не влучив, швидко присів за гарбу. Нагульнов приймав рішення, як у бою: ухилившись від каменя, кинутого з юрби, він вистрелив угору і зразу ж збіг з ганку. Юрба не витримала: збиваючи з ніг одне одного, передні кинулись тікати, затріщали дишлі бричок і гарб, не своїм голосом заверещала збита з ніг козаками молодичка.

— Не тікай! У нього тільки шість патронів лишилося! — підбадьорював і спиняв утікачів, з'явившись невідомо звідки, Банник.

Макар знову вернувся до комори, але не зійшов на ганок, а став коло стіни з таким розрахунком, щоб у полі його зору були всі інші комори.

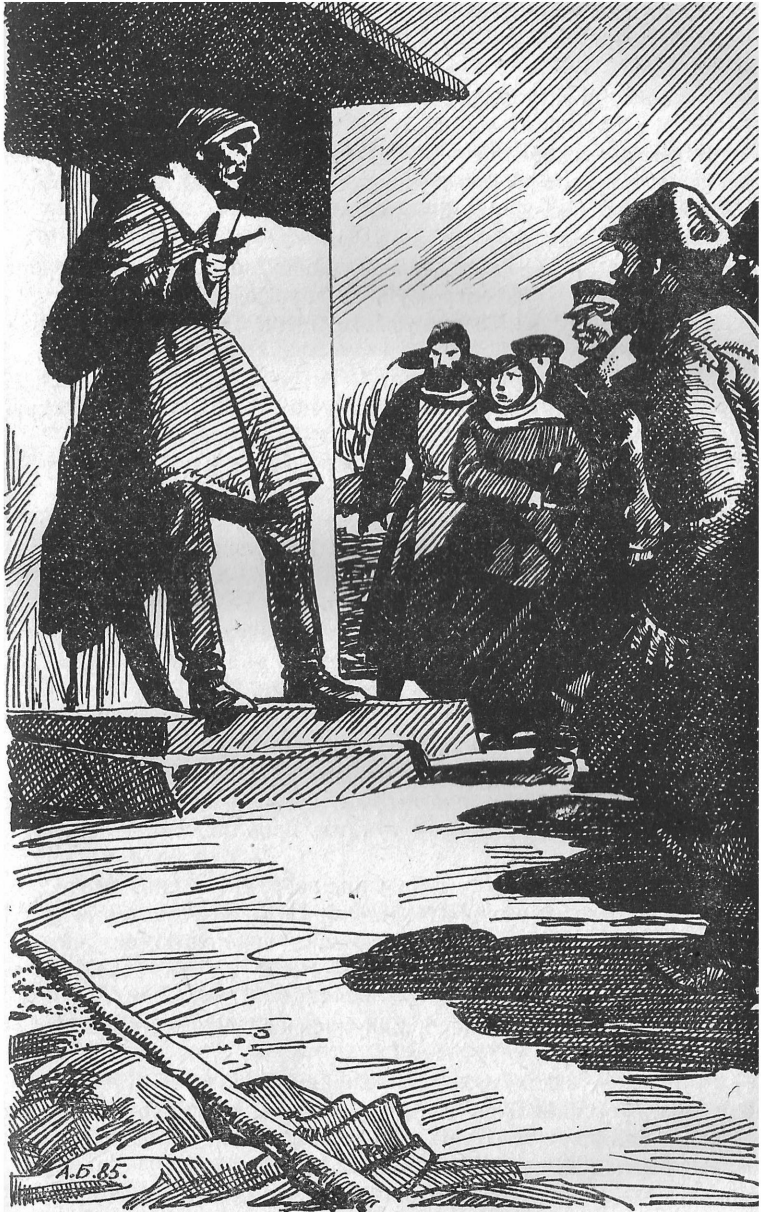
— Не підходь! — закричав він Димкові, Трубачову та іншим, що знову підступали до ваги. — Не підходь, хлопці! Повбиваю!

З юрби, що розташувалась за сто кроків від комор, виступили Батальщиков Іван, Атаманчуков та ще трое вихідців. Вони вирішили діяти хитрістю. Підійшли кроків на тридцять, Батальщиков застережливо підняв руку:

— Товаришу Нагульнов! Зажди, не підіймай зброї.

— Чого вам треба? Розходьтесь, кажу!..

— Зараз розійдемося, але ти даремно гарячку пореш... ми хліб з дозволу беремо...

— З чийого це дозволу?

— З округу приїхав якийсь... Ну, з окрвиконкому, чи що, і він нам дозволив.

— А де ж він? Давидов де? Размьотнов?

— Вони в правлінні засідають.

— Брешеш, стерво!.. Геть від ваги, кажу тобі! Ну?..— Нагульнов зігнув у лікті ліву руку, поклав на неї білий ствол нагана, що від старості втрачав свій чорний блиск.

Батальщиков сміливо говорив далі:

— Не віриш нам — піди сам подивись, а ні — ми їх зараз сюди приведемо. Кинь загрожувати зброєю, товаришу Нагульнов, а то погано буде! Ти проти кого йдеш? Проти народу! Проти всього хутора!

— Не підходи! Не рушай далі! Ти мені не товариш! Ти — контра, раз ти хліб державний грабуєш! Я вам не дам Радянську владу топтати ногами!

Батальщиков хотів був щось сказати, але в цю мить з-за рогу комори з'явився Давидов. Страшно побитий, весь у синцях, подряпинах і саднах, він ішов непевною ходою, спотикаючись. Нагульнов глянув на нього й кинувся до Батальщикова, хрипко викукуючи:

— А-а-а, гад! Обманювати!.. Бити нас?!

Батальщиков і Атаманчуков побігли. Нагульнов двічі стрельнув у них, але не влучив. Димок осторонь виламував з тину кілка, інші, не відступаючи, глухо ремствували.

— Не дам... топтати ногами... Радянську владу! — крізь зціплені зуби ричав Макар, бігцем прямуючи до юрби.

— Бий його!

— Хоч би рушничка яка-небудь була! — стогнав у задніх рядах Яків Лукич, сплескуючи руками, проклинаючи Половцева, що так не до речі зник.

— Козаки!.. Беріть його, сміливця, до рук! — лунав обурений, пристрасний голос Марини Пояркової. Вона виштовхувала козаків назустріч Макарові, що біг сюди, з ненавистю питала, хапаючи Демида Мовчуна за руки: — Який же ти козак?! Боїся?..

І раптом юрба розкололася, кинулась на всі боки врозтіч, назустріч Макарові...

— Міліція!! — з диким жахом скрикнула Настуся Донецькова.

З горба, розсипавшись лавою, галопом спускалося в хутір чоловіка з тридцять верхівців. Під кіньми їх легкими, прозорими димками спалахували клубки весняної куряви...

Через п'ять хвилин на спорожнілому майдані біля комор залишилися тільки Давидов з Макаром. Гуркіт кінських копит сте-

лився все ближче. На вигоні з'явилися верхівці. Попереду на інохідці Лапшинова скакав Любишкін Павло, праворуч од нього, озброєний ломакою, рябий і страшний у своїй рішучості Агафон Дубцов, а позаду безладно, на різномастих конях, — колгоспники другої і третьої бригад...

Надвечір з району приїхав викликаний Давидовим міліціонер. Батальщикова Івана, Аполлона Песковатскова, Юхима Трубочова та ще кількох «активістів» з вихідців він заарештував у полі. Бабу Ігнатьонкову — вдома. Всіх їх вирядили з понятими в район... Димок сам з'явився до сільради.

— Прилетів, голубе? — переможно спитав Размьотнов.

Усмішливо поглядаючи на нього, Димок відповів:

— З'явився... Зараз уже нема чого в піжмурки гратися, коли перебор вийшов...

— Який перебор? — нахмурився Размьотнов.

— Ну, який буває перебор, коли в очко граєш? Не вийшло двадцять одно — от і перебор! Мені куди зараз подітися?

— У район підеш.

— А міліціонер де?

— Зараз прийде, не журись дуже! Нарсуд тебе навчить, як голів бити! Нарсуд тобі з недобором пропише!..

— Це вже звісно! — охоче погодився Димок і, позіхаючи, попросив: — Спати мені хочеться, Размьотнов. Заведи мене в сарай та примкни, поки міліціонер прийде, а я посплю. Примкни, будь ласка, а то уві сні втечу.

Другого дня заходилися збирати розтягнений насінний хліб. Макар Нагульнов ходив по дворах, хазяї яких учора брали хліб; не вітаючись, відводячи очі набік, стримано питав:

— Брав хліб?

— Брав...

— Привезеш назад?

— Доведеться одвезти...

— Вези, — і на цьому, не прощаючись, виходив з куреня.

Багато вихідців взяли насінного хліба більше, ніж свого часу засипали. Роздавали на підставі опитування. «Скільки засипав пшениці?» — питав нетерпляче Батальщикова. «По сім пудів на два круги». — «Неси мішки на вагу!»

А насправді той, що одержував, засипав при збиранні насінного фонду на сім — чотирнадцять пудів менше. Крім цього, пудів сто, не важивши, розтягли жінки в фартухах і торбах.

До вечора пшениця була зібрана цілком, за винятком кількох пудів. Не вистачало лише пудів двадцять ячменю та кількох мішків кукурудзи. Увечері ж роздали все насіння, що належало односібникам.

Хутірські збори в Гремячому почалися, коли вже смеркало. Давидов, при небувалому напливі людей в школі, говорив:

— Це що означає вчорашній виступ недавніх колгоспників і частини одноосібників, громадяни? Це означає, що вони хитнулися в бік куркульського елемента! Це факт, що вони хитнулися в бік наших ворогів. І це ганебний факт для вас, громадяни, котрі вчора по-грабіжницькому тягли з комор хліб, топтали дороге зерно в землю і розкрадали у фартухах. Від вас, громадяни, ішли несвідомі вигуки, щоб жінки мене били, і вони мене били всім, чим попало, а одна громадянка аж заплакала через те, що я слабкості не виявляв. Я про тебе кажу, громадяночко! — і Давидов показав на Настусю Донецькову, що стояла під стіною, похапцем запнувши хусткою обличчя, як тільки Давидов почав говорити. — Це ти мене гатила по спині кулаками, і сама аж плакала зі злості та говорила: «Б'ю, б'ю його, а він, ідол, як камінний!»

Закутане обличчя Настусі палало вогнем великого сорому. Всі збори дивилися на неї, а вона, понурившись од сорому й ніяковості, тільки плечима ворушила, витираючи спиною крейду з стіни.

— Закрутилась, гадина, як вужака під вилами! — не стримався Дьомка Ушаков.

— Всю стіну спиною обтерла! — підтримав його рябий Агафон Дубцов.

— Не крутись, баньката! Уміла бити — умій зборам і в очі дивитися! — ричав Любишкін.

Давидов неблаганно продовжував, але на розбитих губах його вже заграла усмішка, коли він казав:

— ...Йй хотілося, щоб я навколішки став, пощади попросив, ключі від комор їй віддав! Але, громадяни, не з такого ми — більшовики — тіста, щоб з нас хто-небудь міг коники ліпити! Мене в громадянську війну юнкери били, та й то нічого не вибили! Навколішки більшовики ні перед ким не стояли і ніколи не стоять, факт!

— Правильно! — тремтячий, схвильований голос Макара Нагульнова пролунав задушевно й хрипко.

— ...Ми, громадяни, самі звикли ворогів пролетаріату ставити навколішки. І ми їх поставимо.

— І поставимо в світовому масштабі! — знову втрутився Нагульнов.

— ...і в світовому масштабі зробимо це, а ви вчора до цього ворога хитнулись і дали йому підтримку. Як уважати, громадяни, такий виступ, коли замки з комор позбивали, мене побили, а Размьотнова спочатку зв'язали, посадили в підвал, а потім

повели до сільради і по дорозі хотіли на нього хреста надіти? Це — справжній контрреволюційний виступ! Арештована мати нашого колгоспника Ігнат'юнка Михайла кричала, коли вели Размьотнова: «Анчихриста ведуть! Сатану преісподню!» — і хотіла з іншими жінками надіти йому на шию натільного хреста на шнурку, але наш товариш Размьотнов, як і слід комуністові, не міг на таке знущання погодитись! Він фактично говорив і жінкам, і вредним бабам, котрі задурманені попівщиною: «Громадянки! Я не православний, а комуніст! Відійдіть з хрестом геть!» Але вони чіплялись і аж тоді дали йому спокій, коли він перекусив шнурок зубами і активно почав відбиватись ногами й головою. Це що таке, громадяни? Це справжня контрреволюція! І народний суд жорстоко засудить таких знущальників, як мати того ж Ігнат'юнка Михайла.

— Я за свою матір не відповідаю. Вона сама має голос громадянства, хай вона й відповідає! — крикнув Мишко Ігнат'юнок з передніх рядів.

— Та я про тебе й не кажу. Я кажу про тих типів, котрі галасували проти закриття церков. Їм не подобалось, коли церкви закривали, а як самі примусово хотіли надіти хреста на шию комуністові, — так це нічого! Ну, і здорово ж вони викрили своє лицемірство! Ті, хто були призвідцями цих безпорядків і хто активно виступав, — заарештовані, але інші, що піймалися на куркульський гачок, повинні опам'ятатися і зрозуміти, що вони потрапили в облуду. Це я фактично кажу... В президію невідомий громадянин кинув записочку, в ній запитується: «Чи правда, що всі, хто забирав хліб, будуть заарештовані з конфіскацією майна і заслані?» Ні, це неправда, громадяни! Більшовики не мстяться, а нещадно карають тільки ворогів, але вас, хоч ви й вийшли з колгоспу, піддавшись намовам куркулів, хоч ви і розтягли хліб та били нас, — ми не вважаємо за ворогів. Ви — хиткі середняки, що тимчасово помиляються, і ми до вас адміністративних заходів застосовувати не будемо, а будемо вам фактично відкривати очі.

По школі пролунав стриманий гомін голосів. Давидов говорив далі:

— І ти, громадяночко, не бійся, розкутай обличчя, ніхто тебе не зачепить, хоч ти мене й здорово лупцювала вчора. Але от, коли виїдемо завтра сіяти і ти погано працюватимеш, то вже тоді я всиплю тобі чортів, так і знай! Тільки вже битиму я не по спині, а нижче, щоб тобі ні сісти, ні лягти не можна було, хай тобі грець!

Несміливий смішок зміцнів, а поки докотився до задніх рядів, виріс у громовий регіт полегшення.

— ...Побузували, громадяни, і годі! Зяб перестоює, час минає, треба працювати, а не клеїти дурня, факт! Обсіємось, тоді можна буде й побитися, й поборотися... Я питання ставлю руба: хто за Радянську владу — той завтра їде в поле, хто проти — той хай насіння лузає. Але хто не поїде завтра сіяти, у того ми — колгосп — землю заберемо і самі засіємо!

Давидов одійшов від краю сцени, сів за стіл президії, і коли потягся до графіна, з задніх лав, з присмеркової темряви, осяяної оранжевим світлом лампи, чийсь теплий і веселий басок розчулено сказав:

— Давидов, в рот тобі печінку! Любчику Давидов!.. За те, що зла на серці не маєш... зла не пам'ятаєш... Народ тут хвилюється... і очей нікуди подіти, совість мучить... І жіночки хвилюються... А нам же разом жити... Давай, Давидов, так: хто старе згадає, той хай лиха зазнає! Га?

Вранці п'ятдесят вихідців подали заяви з проханням прийняти їх до колгоспу. Одноосібники і всі три бригади грем'ячівського колгоспу вдосвіта виїхали в степ.

Любишкін запропонував був залишити охорону біля комор, але Давидов усміхнувся:

— Тепер, по-моєму, не треба...

За чотири дні колгосп засіяв майже половину свого зяблевого клину. Третя бригада другого квітня перейшла на веснооранку. За весь цей час Давидов лише раз був у правлінні. Він кинув у поле всіх здатних до праці і навіть діда Шукаря тимчасово усунув від обов'язків конюха, послав у другу бригаду, а сам на світанку виїздив на ділянки бригад і повертався в хутір після опівночі, коли по дворах уже починався досвітній переклик півнів.

Розділ XXXVI

На зарослому травою дворі колгоспного правління було тихо, як на вигоні за хутором. Під полудневим сонцем іржава черепиця на даху комори тепло і тьмяно блищала, але в тіні сараїв, на прим'ятій траві ще висіли, наче відлиті, важкі зерна димчато-бузкової роси.

Обчухана, потворно худа вівця стояла серед двору, а побіч неї, припавши на коліна, проворно штовхала вим'я білововна, як мати, ягничка.

Любишкін в'їхав у двір верхи на маленькій підсисній кобилччній. Проїжджаючи повз сарай, він роздратовано лягнув бато́гом козеня, що дивилося на нього з даху зеленими чортячими очима, буркнув:

— Усе б ти по верхах лазило, нечиста сило! Кизь відціля!
Злий і похмурий був Любишкін Він прискакав із степу і, не зайжджаючи додому, подався в правління. За його миршавою кобилкою, глухо брязкаючи прив'язаним на шию балабончиком, відставивши пухнастого хвоста, бігло тонконоге, з товстими бабками лоша. Проти зросту Любишкіна кобила була така мала, що розпущений стремінний ремінь метлявся мало не нижче її колін; здавалося, верхівець, згорбившись, несе, як у казці, поганеньку конячину проміж своїх богатирських ніг... Дьомка Ушаков, що дивився на Любишкіна з ганку, розвеселився:

— Ти як той Ісус Христос, що в'їздить в Єрусалим на осляті... Страх як схоже!

— Сам ти ослятя! — огризнувся Любишкін, під'їжджаючи до ганку.

— Хоч ноги підібгай, а то ти ними землю ореш!

Любишкін, не вшанувавши Дьомку відповіддю, спішився, обмотав повід за поручень, суворо спитав:

— Давидов тут?

— Тут. Сидить, нудьгує, тебе жде не дідеться. Третю добу не їсть, не п'є та все говорить: «Де мій незабутній Павло Любишкін? Життя без нього позбудуся, і білий світ мені немилий!»

— Поговори-но мені ще! Поговори! Наступлю ось на язик.

Дьомка скося позирнув на нагайку в руці Любишкіна, замовк, а Любишкін потунав у курінь.

Давидов з Размьотновим і представницями жіночих зборів тільки що скінчили обговорювати питання про влаштування дитячих ясел. Любишкін заждав, поки жінки вийшли, підступив до стола. Від ситцевої сорочки його, не підперезаної і запорошеної на лопатках, війнуло потом, сонцем і порохом...

— Приїхав я з бригади...

— Чого приїхав? — Давидов ворухнув бровами.

— Нічого не виходить! Лишилося в мене до праці здатних двадцять вісім чоловік, та й ті не хочуть працювати, ледарюють... Ніякого способу на них не знайду. Зараз працює в мене дванадцять плугів. Плугатарів насилу зібрав. Один Кіндрат Майданников робить, як віл, а вже Яким Безхлебнов, Куженков Самоха або ота хриплива зараза, Атаманчуков, та інші, то це сльози гіркі, а не плугатарі! Наче зроду вони чепіг не тримали! Орють абияк. Гони пройдуть, сядуть курити, і не зіпхнеш їх.

— Скільки виорюєте за день?

— Майданников і я по три чверті підіймаємо, а оті... по півдсятини на круг. Якщо так будемо орати, до покрови доведеться кукурудзу сіяти.

Давидов мовчки постукав денцем олівця по столу, стиха спитав:

— Так ти чого приїхав? Щоб ми тобі сльози втерли? — і злісно забігав очима.

Любишкін наїжився:

— Я не з сльїзми приїхав! Ти мені людей давай та плугів прибав, а жарти жартувати я й без тебе вмїю!

— Жартувати ти вмїєш, факт, а от роботу налагодити — гайка в тебе слабка! Теж бри-га-дир! Способу не знайде на ледарів! Факт, що ти не знайдеш, раз дисциплїну розпустив і всяку терпимість віри розвів!

— Ти її знайди, дисциплїну оту! — підвищив голос спітнілий од хвилювання Любишкін.— Всьому ділу голова там — Атаманчуков. Він мені людей баламутить, підбиває виходити з колгоспу, а почни його, стерво, викидати,— він і інших за собою потягне. Та що ти, Семене Давидов, справді, глузуєш з мене, чи що? Якїхось калік та хворих начіпляв на мене і роботи хочеш вимагати? Куди я того ж діда Щукаря подїну? Його, чорта, лепетня, на баштан ставити, щоб не ворушився, замість опудала граків полохати, а ви мені його вперли в бригаду, накиннули, як на гоголого ятір! Куди він годиться? За плугом — не може, погоничем — теж. Голос у нього горобиний, його воли й за людину не вважають, анітрохи не бояться! Повисне на налігачі, чортяка клишоногий, і поки гони пройде — разів з десять упаде! То він чирика зав'язує, то ляже, ноги задерє вище голови та гилу свою вправляє. А жінки волів залишать, заїржуть, закричать: «У Щукаря гила випала!..» — і прожогом біжать інтересуватись, як він, Щукар цей, гилу назад у своє нутряне місце запихає. Та це ж спектакля, а не робота! Ми вже його вчора на кашовара призначили, через його гилу, але він і там негодящий і вредний! Сала видав йому затовкти кашу, а він його зжер, а кашу переселив і зварив з якимсь шумовинням... Ну, куди я його подїну? — У Любишкіна під чорними вусами шалено затремтіли губи. Він підняв нагайку, показавши під пахвою вилинялий і випрілий від поту круг брудної сорочки, з розпачем сказав: — Заїміть мене з бригадирів, нема мені терпцю воловодитися з отакими: вони й мене стриножили своєю роботою!..

— Ти тут сиротою не прикидайся, факт! Ми знаємо, коли тебе треба буде зняти, а зараз їдь у поле, і щоб до вечора було зрано двадцять га. А не зореш — нарікай на себе! Години через дві я приїду перевїрю. Іди.

Любишкін грюкнув за собою дверима, збіг з ганку. Прив'язана до ганку кобила стояла понуро. У фіолетових очах її, що рябіли золотистими цяточками, відсвічувало сонце. Поправивши на

голому, гарячому від сонця ленчику сідла розстелену ряднинку, Любишкін поволі почав сідати. Дьомка Ушаков, мружачи очі, в'їдливо випитував:

— А багато наорала ваша бригада, товаришу Любишкін?

— Тебе це не обходить...

— Отож і є, що не обходить... Ось зачеплю тебе на буксир, воно й обходитиме!

Любишкін, повертаючись у сідлі, стиснув здоровий бурий кулак, аж пальці набрякли, пообіцяв:

— Тільки з'явись! Я тобі, чортові косому, очі враз направлю! На потилицю оберну і задом наперед ходити навчу!

Дьомка зневажливо сплюнув:

— Лікар знайшовся! Пługатарів своїх перше вилікував би, щоб вони в тебе хутчія орали...

Любишкін, немов в атаку йдучи, галопом вилетів з воріт, помчав у степ. Ще не встиг вщухнути заливчастий дзвін балабончика, що теліпався на шиї в лошати, як на ганок вийшов Давидов, поквапливо сказав Дьомці:

— Я на кілька днів поїду в другу бригаду, тебе залишаю заступником. Простеж за влаштуванням ясел, допоможи їм, в третю бригаду вівса не давай, чуєш? В разі щось трапиться — скачи до мене. Зрозумів? Запряжи-но коня та скажи Размятнову, щоб заїхав за мною. Я буду на квартирі.

— Може, мені б з своїми перекинутися на цілину, пособити Любишкіну? — запропонував був Дьомка, але Давидов чортихнувся, крикнув:

— Видумуєш! Вони самі повинні впоратися! Ось поїду, накручу їм хвосту, тоді вони в мене, факт, що не будуть по половині... орати! Запрягай!

Размятнов під'їхав до квартири Давидова на одному з правлінських жеребців, запряженому в дροжки. Давидов уже дожидав його, стояв коло воріт, притиснувши ліктем невеличкий клуночок.

— Сідай. Ти що це, харчів набрав, чи як? — усміхнувся Размятнов.

— Білизна.

— Яка білизна? Нащо?

— Ну, зміна білизни.

— Нащо це?

— Та їдь ти, чоґо причепився? Білизну взяв для того, щоб вошей не розводити. Зрозуміло? Іду в бригаду, ну от і вирішив доти там побути, поки скінчать оранку. Закрий рота і рушай.

— Ти, бува, з глузду не з'їхав? Що ти там робитимеш до кінця оранки?

— Оратиму.

— Кинеш правління та поїдеш орати? Ну, оце-то видумав!

— Ідь! Ідь! — Давидов скривився.

— Та ти не спіши! — Размьотнов, видно, починав сердитись. — Ти мені до пуття поясни: без тебе там не обійдуться, чи як? Ти повинен керувати, а не за плугом ходити! Ти — голова колгоспу...

Давидов люто блиснув очима:

— Ну, ще!.. Учиш!.. Я насамперед — комуніст, а потім уже... факт! А потім уже голова колгоспу! У мене оранка гине, а я тут буду?.. Поганяй, поганяй, кажу тобі!

— Та мені що!.. Но, ти, заснув, вража личино! — Размьотнов оперішив батоном жеребця.

Давидов від несподіваного ривка відкинувся назад, боляче вдарився ліктем об полудрабок; колеса м'яко заторохтіли літньою дорогою в степ.

На виїзді з хутора Размьотнов перевів жеребця на крок, втер куваком посмугованого шрамом лоба.

— Ти, Давидов, дурість коїш! Ти їм роботу налагодь і рушай назад. Це, брат, не диво, орати. Добрий командир не повинен в цепу йти, а повинен розумно командувати, от що я тобі скажу!

— Облиш, будь ласка, свої приклади! Я повинен їх навчити працювати і навчу, факт! Це і є керівництво! В першій і третій бригаді закінчили колоскові, а тут у мене прорив. Любишкін не справиться, видно. А ти теж тієї: «Добрий командир» тощо... Ну, чого ти мені очі замилюєш? Що я, не бачив добрих командирів, по-твоєму? Той і добрий, котрий в трудну хвилину своїм прикладом веде! І я повинен повести!

— Ти б їм краще два букарі перекинув з першої бригади.

— А людей? Людей де візьму? Поганяй, поганяй, будь ласка!

До самого гребеня їхали мовчки. Над степом, заступивши сонце, в zenіті стояла здіблена вітром густо-лілова градова хмара. Білі узбіччя її вихрились і сніжно блищали, але чорна вершина була грізна своєю важкою непорушністю. З провалу хмари, з-за оранжєвого, забарвленого сонцем краю широким віялом косо спадало сонячне проміння. Тонке, як списи, там, у просторому небі, воно струменями розходилося, наближаючись до землі, і, лягаючи на далекі пасма бурого степу на обрії, фарбувало його, дивовижно й радісно молодило...

Степ, задимлений хмарною тінню, мовчазно, покійно ждав дощу. Вітер крутив на шляху сизий стовп пороку. Вітер уже дихав запашною дощовою вогкістю. А через хвилину, скупий і рідкий, пішов дощ. Великі холодні краплі вганялися в дорожній порох, згорталися в малесенькі грудочки грязі. Тривожно засви-

стали ховрахи, виразніше залунало перепелине підпадьомкання, замовк розпалений жагою закличний крик стрепета. По просяній стерні шугнув низовий вітер, і стерня наїжилась, зашелестіла. Степ сповнився сухим шурхотом торішніх бур'янів. Під самою подошвою хмари, хилячись, ловлячи розпростертими крилами повітряний струмінь, плив на схід крук. Біло спалахнула блискавка, і крук, кинувши горловий баритонистий клекіт, раптом стрімголов кинувся вниз. На мить — весь осяяний сонячним променем — він блиснув, як охоплений полум'ям смолоскип; чути було, як крізь пір'я його крил із свистом і буреподібним гудінням рветься повітря, але, не долетівши до землі сажнів з півсотні, крук враз вирівнявся, замахав крильми, і ту ж мить з оглушливим, сухим тріском ударив грім.

На гребені показався табір бригади, коли Размьотнов помітив, що з гори, назустріч їм ішов чоловік. Він ішов навпростець, перестрибуючи рівчаки, іноді переходячи на старечий дрібний тюпачок. Размьотнов повернув до нього жеребця і ще здала впізнав діда Шукаря. З усього було видно, що з Шукарем трапилось щось недобре... Він підійшов до брочки. Волосся на непокритій голові його було щільно прибите дощем, у мокрій борідці, в бровах густо налипло розварене пшоно. Шукар був блідий, аж синій, наляканий, і в Давидова ворухнувся тяжкий здогад: «В бригаді негаразд... Бешкетують!»

— В чому річ? — спитав він.

— Від смерті пасилу втік! — видихнув Шукар. — Вбиті хотіли...

— Хто?

— Любишкін та інші.

— За що?

— За примхи їхні!.. За кашу діло зайшло... Я чоловік одчайний на слова, не стерпів... ну, а Любишкін схопив ножа, та за мною... Коли б я та не був прудкий — сидів би зараз на ножі! Так і пропав би!..

— Іди в хутір, потім розберемось, — наказав Давидов, з полегкістю зітхаючи.

...А в таборі за півгодини перед цим сталося ось що: дід Шукар, пересоливши напередодні кашу, вирішив піддобритися до бригади і, подавшись звечора в хутір, переночував там, а вранці, захопивши з дому торбу, по дорозі в бригаду звернув до току Краснокутова, який жив на самому краю хутора, переліз через тин і по-зłodійському причаївся коло купи половини. План у діда Шукаря був геніально простий: підстергти курку, обережно схопити її й скрутити голову, щоб наварити каші з курятиною і цим самим здобути собі в бригаді повагу й шану. Він

пролежав, затаївши дух, з півгодини, але кури, як на зло, порпалися десь коло тину, а підходити до купи полови наче й не думали. Тоді дід Щукар почав тихесенько їх кликати:

— Ціп, ціп, ціп, ціп... Ціпоньки! Мамоньки! Тю-тю-тю! — кликав він пошепки, а сам, як той звір, ховався за половиною.

Старий Краснокутов випадково був недалеко від току. Він почув чийсь улесливий голосок, що скликав курей, присів за тинном... Кури довірливо підійшли до купи полови, і в цю мить Краснокутов побачив, як чиясь рука, висунувшись з полови, схопила зозулясту курочку за ногу. Щукар задушив курку спритно, як тхір, і тільки почав просовувати її в торбу, як почув неголосне запитання:

— Курочок хапаєш? — і побачив, що з-за тину підводиться Краснокутов.

Так розгубився дід Щукар, що впустив з рук торбу, скинув шапку і не до речі привітався:

— Доброго здоров'я, Опанасе Петровичу!

— Слава богу, — відповів той. — Курочками, кажу, займаєшся?

— От-от! Іду повз двір і бачу, — зозуляста курка! Така по ній дивовижна різнобарвність пір'я, що аж не міг я витерпіти. Дай, думаю, спіймаю, подивлюся зблизька, що воно за дивовижна птиця? Вік прожив, а такої цікавої не бачив!

Щукарева хитрість була просто недоречна, і Краснокутов поклав їй край:

— Не брешти, стара шкапо! Курей у торбах не розглядають! Признавайся, навіщо хотів украсти?!

І Щукар повинився: сказав, що хотів почистувати орачів своєї бригади кашсю з курятиною. Дивно було те, що Краснокутов і слова не сказав проти, а тільки порадив:

— Орачам можна, в цьому гріха нема. Раз уже ти пошкодив одну курочку, то клади її в торбу, та на додаток підстрель ціпочком ще одну, та не оцю, а он ту, котра не несеться, чубату... З однієї курки на бригаду локшини не звариш. Лови другу швидше і війся хутчій, а то — не дай бог — стара моя наскочить, то нам з тобою обом не з медом буде!

Щукар, надзвичайно задоволений таким кінцем справи, спіймав другу курку і махнув через загорожу. За дві години він прийшов у табір, а до приїзду Любишкіна з хутора в нього вже кипіла в тривідерному казані вода, вискакувало розварене пшоно і порізана на шматки курятина спливали наваристим жиром. Каша вийшла пресмачна. Єдине, чого побоювався дід Щукар — це того, що каша відгонитиме стоячою водою, бо воду брав він недалеко в мілкому ставку, а стояча вода там уже вкривалася ледве помітною зеленню. Але побоювання його не

справдилися: всі їли і щиро хвалили, а сам бригадир Любишкін навіть сказав:

— Ніколи в житті не їв такого кандьору. Подяка тобі, діду, від усієї бригади!

Казана швиденько спорожнили. Найпроворніші вже почали діставати з дна гущу і шматки м'яса. І в цей саме момент і сталося те, що навіки зіпсувало куховарську кар'єру Шукаря.. Любишкін витяг шматок м'яся, підніс був його до рота, але раптом відсахнувся і зблід.

— Це ж що таке? — зловісно спитав він Шукаря, підіймаючи кінчиками пальців шматок білого розвареного м'яса.

— Мабуть, крильце,— спокійно відповів дід Шукар.

Обличчя Любишкіна поволі наливалось сиповатим рум'янцем страшного гніву:

— Крильце?.. Ану глянь сюди, кашо-вар-р-ре! — заревів він.

— Ох, голубоньки ж мої! — охнула одна з жінок.— Та на нім кігті!

— Пювилазило тобі, окаянна! — накинувся на жінку дід Шукар.— Звідки на крилі кігті? Ти під спідницею на собі їх шукай!

Він кинув на розстелене рядно ложку, придивився: в тремтячій руці Любишкіна теліпалася крихка кісточка з перетинками на кінці й малесенькими кігтками...

— Братця! — вигукнув страшенно вражений Яким Безхлебнов.— Та ми ж жабу з'їли!..

Отут і почалася веремія: одна з гидливих молодичок застогнала, скочила ї, затуляючи долонями рота, зникла за польовою будкою. Кіндрат Майданников, глянувши на вилуплені в величезному здивуванні очі діда Шукаря, впавав на спину, заходячись реготом, насилу вигукнув:

— Ой молодички! Оскоромились ви!

Козаки, що були не такі гидливі, підтримали його.

— Не бачити вам теперечки причастя! — удаючи жах, вигукнув Куженков.

Але Яким Безхлебнов, обурений реготом, люто загорлав:

— Який тут може бути сміх? Бити шукарячу породу!..

— Звідки могла жаба в казан потрапити? — допитувався Любишкін.

— Та він же воду в ставку брав, значить, не додивився.

— Сучий син! Нутряк сивий!.. Чим же ти нас нагодував? — заверещала Ониська, невістка Донецькових, і з підвиванням заголосила: — Та я ж зараз вагітна! А коли ось скину через тебе, падлючого?..

Та при цьому як шпурне на діда Шукаря кашею з своєї миски!

Зчинився страшенний гвалт. Жінки дружно тяглися руками до Шукаревої бороди, незважаючи на те, що приголомшений і переляканий Шукар уперто вигукував:

— Прохолоньте трошки! Це не жаба! Істинний Христос, не жаба!

— А що ж це? — напосідала Ониська Донецькова, страшна в своїй люті.

— Це тільки видимість вам! Це вам видіння! — намагався схитрувати Шукар.

Але обгризти кісточку «видимості», запропоновану йому Любишкіним, категорично відмовився. Може, на тому б діло й кінчилося, коли б украй раздратований жінками Шукар не крикнув:

— Мокрохвості! Сатани в спідницях! До морди тягнетесь, а того не розумієте, що це не проста жаба, а вустриця!

— Хто-о-о-о?! — здивувалися жінки.

— Вустриця, людською мовою вам кажу. Жаба — гидота, а в вустриці благородна кров. Мій рідний кум за старого прижиму в самого генерала Филімонова за денщика служив і розказував, що генерал їх навіть натщесерце сотнями ковтав! Ів просто на пні! Вустриця ще із скойки не вилупиться, а він уже її відтілю виделкою виколупує. Прощтрикне наскрізь і — готова! Вона жалісно пищить, а він собі її в горлянку пропихає. А звідки ви знаєте, може, вона, оця хріновина, вустричної породи! Генерали похваляли, і я, може, навмисне для навару вам, дурням, поклав її, для смаку...

Тут уже Любишкін не витримав: вхопивши в руки мідного ополоника, він підвівся, гримнув на все горло:

— Генерали? Для навару!.. Я червоний партизан, а ти мене жаб'ятиною, як якого-небудь с... генерала... годуєш?!

Шукареві здалося, що в руках Любишкіна ніж, і він щодуху не озираючись, кинувся тікати...

Давидов про все це довідався, приїхавши в табір, а поки що, відіславши Шукаря, попросив Размьотнова поганяти — і незабаром під'їхав до табору бригади. Дощ ще дзвенів над степом. Від Гремячого Логу до далекого ставка на півнеба стала горбата барвиста веселка. В таборі не було ні душі. Попрошавшись з Размьотновим, Давидов пішов до найближчих гін ріллі. Біля них паслись випряжені воли, а плугатар — Яким Безхлебнов, лінуючись іти до табору, ліг у борозні, вкрився з головою сір'яком і задрімав під шепіт дощових крапель. Давидов розбудив його:

— Чому не ореш?

Яким знехотя встав, позіхнув, усміхнувся.

— Під дощем не можна орати, товаришу Давидов. Вам про це невідомо? Віл — не трактор. Як намокне хоч трохи в нього шерсть на шиї, — враз ярмом натреш шию до крові, і тоді вже ним не робити. Правда, правда! — закінчив він, помітивши недовір'я в погляді Давидова, і порадив: — Ви б краще пішли аніквоїнів розборонили. З самого ранку Кіндрат Майданников до Атаманчукова присікується... А зараз у них ось бій іде на он тому гону, Кіндрат наказує волів випрягати, а Атаманчуков йому: «Не лізь до мого запрягу, а то голову поб'ю...» Вони он уже, здається, за барки один одного беруть!

Давидов глянув у кінець другого гону й побачив, що там діється справді щось схоже на бійку: Майданников, немов шаблею, крутив у руці залізним занозом, а високий Атаманчуков одною рукою одпихав його від ярма, а другу, стиснену в кулак, держав за спиною. Голосів чути не було. Швидко прямуючи туди, Давидов здала крикнув:

— Що там таке?

— Та як же так, Давидов! Мрячить, а він оре. Та він же отак волам шиї потре! Я кажу: «Випрягай, поки дощ іде», — а він мене матом: «Не твоє діло!» А чие ж, сучий ти сину, це діло? Чие, хрипливий чортяко! — закричав Майданников, уже звертаючись до Атаманчукова і замахуючись на нього занозом.

Вони, видно, встигли-таки цокнутись: у Майданникова чорносливом сидів над оком синець, а в Атаманчукова був навскоси розірваний комір сорочки, на вибритій опухлій губі розплилася кров.

— Шкоди колгоспові робити не дам! — підбадьорений приходом Давидова, кричав Майданников. — Він каже: «Не мої воли, колгоспні!» А як колгоспні, значить, і шкуру з них здирай? Відступись од волів, вража личино!

— Ти мені не указ! І бити не маєш права! А то ось істика вийму, то я тебе не так перелицію! Мені треба норму зорати, а ти мені перешкоджаєш! — хрипів блідий Атаманчуков, мацаючи лівою рукою по коміру сорочки, намагаючись застебнути.

— Можна під дощем орати? — спитав його Давидов, на ходу взяв з рук Кіндрата заноза, кинув його під ноги.

У Атаманчукова заблищали очі. Крутячи своєю тонкою шиєю, він злісно просичав:

— У хазяїв не можна, а в колгоспі треба!..

— Як це «треба»?

— А так, що план треба виконувати! Дощ не дощ, а ори. А не виореш — Любишкін цілий день точитиме, як іржа залізо.

— Ти ці балачки... Вчора, за доброї погоди, ти норму виорав?

— Виорав, скільки зміг!

Майданников фиркнув:

— Чверть десятини виорав! Глянь, які в нього воли! Рога не дістанеш, а що виорав? Ходім, Давидов! Подивисься.— Він схопив Давидова за мокрий рукав пальта, повів по борозні; не договорюючи від хвилювання, бурмотів: — Вирішили орати не менш як три з половиною вершки вглиб, а це як? Міряй сам!

Давидов нахилився, сунув пальці в м'яку й липку борозну. Від дна її до дернистого верху було не більше як півтора-два вершки глибини.

— Це оранка? Це для землі короста, а не оранка! Я його ще вранці хотів побити за таке старання. Пройди гони з краю в край — і скрізь у нього така глибина!

— Ану, ходи сюди! Тобі кажу, факт! — гукнув Давидов до Атаманчукова, що неохоче випрягав воли.

Той ліниво, не кваплячись, підійшов.

— Ти що ж це... так ореш? — ошкіряючи щербатого рота, тихо спитав Давидов.

— А вам як би хотілося? Вісім вершків гнати? — Атаманчук злісно примружився і, знявши кашкета з голо остриженої голови, вклонився: — Спасибі вам! Самі спробуйте орати глибше! На словах ми всі, як на органах, а на ділі нас нема!

— Нам так би хотілось, щоб тебе, падлюку, з колгоспу прогнати! — побагровівши, крикнув Давидов: — І виженемо!

— Зробіть ласку! Сам піду! Я не проклятий, щоб для вас тут життя своє занапщати... Силу свою вимотувати задля чого, не знаю! — і пішов посвистуючи до табору.

Увечері, як тільки вся бригада зібралась коло табору, Давидов сказав:

— Ставлю перед бригадою питання: як бути з тим фальшивим колгоспником, котрий обманює колгосп і Радянську владу — замість трьох з половиною вершків оранки псує землю, оре на півтора вершка? Як з тим бути, хто свідомо хоче скалічити волів, працюючи під дощем, а за доброї погоди виконує норму лише наполовину?

— Вигнати! — сказав Любишкін.

Особливо дружно його підтримали жінки.

— Такий колгоспник-шкідник є серед вас. Ось він! — Давидов показав на Атаманчукова, що присів на дишель гарби.— Бригада в зборі. Ставлю питання на голосування: хто за те, щоб шкідника й ледаря Атаманчукова вигнати?

З двадцяти семи — «за» голосувало двадцять три. Давидов перелічив, сухо сказав Атаманчукову:

— Забирайся! Ти тепер не колгоспник, факт! А через рік по-

дивимось: як виправишся, приймемо назад. Тепер, товариші, вислухайте моє коротке і важливе слово до вас. Ви майже всі працюєте погано. Дуже погано! Норми ніхто, крім Майданникова, не виконує. Це — ганебний факт, товариші друга бригадо! Так можна в дим обгидитися. З такою роботою можемо в одну мить влетіти на чорну дошку, та так і присохнемо на ній! Треба в корені припинити цю справу!

— Дуже норма не по силі! Воли не тягнуть,— сказав Яким Безхлебнов.

— Не по силі? Волам? Дурниці! А чому ж волам Майданнякова по силі? Я лишаюсь у вашій бригаді, беру воли Атаманчукова і покажу вам на живому прикладі, що можна за день вилати один га й навіть один з чвертю.

— Е, Давидов, ти хитрий! Ласий на чужі ковбаси,— засміявся Куженков, затиснувши рукою коротку лопату сивуватої бороди.— Атаманчуківими волами можна чортові роги скрутити! Ними одну га це і я б зорав...

— А своїми ти не виореш?

— Зроду ні!

— Ну, давай поміняємось. Ти Атаманчуківими, а я — твоїми! **Гаразд?**

— Давай спробуємо,— подумавши, серйозно і обережно відповів Куженков.

...Ніч Давидов провів неспокійно. Він спав у польовій будці, часто прокидався, чи то від того, що гуркотів під вітром бляшаний дах будки, чи то від нічного холоду, що забирався під непросохле після дощу пальто, чи то від бліх, що густо заселили розстелений під ним кожух...

На світанку його збудив Кіндрат Майданников. Кіндрат уже поставив на ноги всю бригаду. Давидов вискочив з будки. На західній частині неба тьмяно просвічували зірки, молодий зігнутий сагайдаком місяць золотою насічкою пишався на сизо-сталевій кольчuzі неба. Давидов умивався, черпаючи воду з ставка, а Кіндрат стояв поруч і, досадливо покусуючи кінчик жовтуватого вуса, казав:

— За день десятину з гаком — це багато ділов... Загнув ти вчора через край, товаришу Давидов! Коли б нам з тобою не осоромитись...

— Все в наших руках, все наше! Чого ти боїшся, чудак? — підбадьорював його Давидов, а сам собі думав: «Умру на ріллі, а зроблю! Вночі при ліхтарі оратиму, а виорю десятину з чвертю, інакше не можна. Ганьба всьому робітничому класові...»

Поки Давидов утирав обличчя подолом парусинової толстовки, Кіндрат запряг свої і його воли, гукнув:

— Пішли!

Під скрип колісень плугів Кіндрат пояснював Давидову прості, що десятиліттями складались, основи оранки волами.

— Найкращим плугом ми вважаємо саківський. От хоч би аксайський взяти, що й казати — плуг, а до саківського йому далеко! Нема в ньому такого наладу. Ми вирішили орати так: відбиваємо кожному його гони, і орудуй на них. Спочатку Безхлебнов, Атаманчуков, Куженков,— та й Любишкін до них припрігся,— почали орати слід у слід. «Раз у нас колгосп,— кажуть,— значить, треба пускати плуг за плугом». Пустили. Тільки бачу я — не туди діло загинає... Передній плуг спиниться, і іншим треба спинятися. Коли перший оре з холодком, то й інші на нього хоч-не-хоч рівняються. Я і збунтувався: «Або мене,— кажу,— пускайте переднім, або відбивайте кожному його гони». Тут і Любишкін зрозумів, що негаразд так орати. Нічєї роботи не видно. Поділили на гони, ну я й пішов від них, десять очок їм дав, чортам! Кожен гін у нас — десятина: сто шістдесят сажнів — вповодж і п'ятнадцять — впоперек.

— А чому на вигнах впоперек не ореться? — дивлячись на початий гін спитав Давидов.

— А це ось чому: кінчаеш ти поздовжню борозну і на вигоні завертаеш воли, так? Коли круто їх завертати, то їм шиї поб'єш ярмами, і готовий віл, вже ним не орати! Через те вздовж пройдеш борозну, а потім вивернеш плуга і женеш п'ятнадцять сажнів порожняком. Трактор — він круто обернувся, аж колеса в нього під перед заходять, і знов пішов рвати назад слідом, а три-чотири пари волів хіба повернеш? Це їм треба, як у строю, на одній лівій нозі крутитися, щоб без огріха на повороті заорати! Через це й великих гонів у волячій оранці не можна робити. Тракторові чим довші гони, тим спокійніше, а з волами пробуровлю я сто шістдесят вздовж, і потім, бач, плуг же в мене впоперек порожняком іде, на п'ягці. Та ось я вам нарисую,— і Кіндрат, спинившись, накреслив на землі загостреним кінцем істика довгасту клітку.— Тут нехай чотири десятини. Вздовж — сто шістдесят сажнів, а впоперек — шістдесят. От я орю вздовж, дивіться: коли я одну десятину орю, мені треба порожняком п'ятнадцять сажнів на вигоні об'їхати, а коли чотири десятини — шістдесят. Незручно ж? Зрозуміли? Втрата часу...

— Зрозумів. Це ти фактично довів.

— Ви хоч орали коли-небудь?

— Ні, браток, не доводилось. Плуг я приблизно знаю, а пускати його в роботу не можу. Ти мені покажи, я тямущий.

— Я зараз вам налагоджу плуг, обійду з вами гони разів зо два, а тоді ви вже самі наловчитесь.

Кіндрат налагодив Давидову плуга, переставив на підйомній подушці гак, встановив глибину на три з половиною вершки і, непомітно перейшовши в звертанні на «ти», на ходу пояснив:

— Рушимо орати, і ти будеш бачити, якщо волам буде важко, то підкрутиш оборотів на півтора оцю штуку. Зветься вона у нас барильцем; бачиш, вона на розводному ланцюгу, а борозенний ланцюг — глухий. Крутнеш ти барильце, і леміш трохи збочиться, піде навкіс і братиме завширшки вже не на всі свої вісім дюймів, а на шість, і волам буде легше. Ну, рушаймо! Цоб, лисий! Цоб!.. Не жалій себе, товаришу Давидов!

Погонич Давидова, молодий парубчак, ляснув гаранником, і передні воли дружно рушили. Давидов з деяким хвилюванням поклав руки на чепіги, пішов за плугом, дивлячись, як розрізана череслом лізе з-під лемеша по глянсуватій полиці чорна масна скиба землі, перекидаючись набік, як сонна рибина.

На вигоні Майданников підбіг до Давидова, сказав:

— Клади плуга на лівий бік, щоб він на п'ятці йшов, а щоб тобі полиці не чистити, отак роби, дивись! — Він наліг на праву чепігу, поставив плуг «на перо», і скиба землі, косо й туго проїхавшись по полиці, немов злизала щільно притерту, налиплу на полиці грязюку. — Ось як треба! — Кіндрат перекинув плуга, усміхнувся. — Тут теж техніка! А не поставиш плуг «на перо», треба б, поки воли впоперек гони пройдуть, істиком обчищати грязюку з полиці. Зараз у тебе плуг — як вимитий, і ти можеш на ходу цигарочку на потіху душі скрутити. На ось!

Він подав Давидову згорнутий у трубку кісет, скрутив цигарку, хитнувши головою, показав на своїх волів:

— Дивись, як моя жінка орудує! Плуг настроєний, вискакує рідко, вона й сама могла б орати...

— Це в тебе жінка за погонича? — спитав Давидов.

— Жінка. З нею зручніше. Її інколи й міцним словом лайнеш, — не образиться, а коли і образиться, то тільки до ночі... Ніч помирить — свої ж таки...

Кіндрат усміхнувся і широко, перевальцем, пішов ріллею.

До сніданку Давидов виорав близько чверті десятин. Він нехотя посьорбав каші, діждавшись, поки поїли воли, моргнув Кіндратові:

— Починаємо?

— Я готовий. Анютко, жени воли!

І знову — скиба за скибою — перекидається порізаний череслом і лемешем заляклий, спресований століттями ґрунт, тягнуться до неба перекинуті, мертво покоцюрблені коренища трав, покришена дерниста верхівка ховається в чорних валах. Земля обіч полиці коливається, перевертається, немов пливе. Прісний

дух чорнозему живлющий і солодкий. Сонце ще високо, а в підручного вола вже темніє від поту лилюча шерсть...

Надвечір у Давидова тяжко нили намуляні черевиками ноги, боліла в попереку спина. Спотикаючись, обміряв він свою ділянку і усміхнувся спеченими, почорнілими від пороху губами: виорана за день одна десятина.

— Ну, скільки навернув? — з ледве помітною усмішкою ехиднувато спитав Куженков, коли Давидов, волочачи ноги, підійшов до табору.

— А скільки б ти думав?

— Півдесятини подужав?

— Ні, чорт тебе забери, десятину з гаком!

Куженков, що мастив бабаковим жиром порізану об зубці борони ногу, закректав, пішов до гона Давидова міряти... Через півгодини, вже в густих сутінках, повернувся, сів далеченько від вогню.

— Чого ж ти мовчиш, Куженков? — спитав Давидов.

— Нога чогось розболілась... А говорити нема чого, зорав, то й зорав... Скільки там того діла! — неохоче відповів той і приліг коло вогню, натягаючи на голову сіряк.

— Замазали тобі рота? Тепер не гавкнеш! — зареготав Кіндрат, але Куженков промовчав, ніби й не чув.

Давидов ліг коло будки, заплющив очі. Від багаття тягло запахом деревного попелу. Пашіли, аж пекли намуляні ходьбою підшови ніг, в обважнілих гомілках — нило; хоч як поклади ноги, все незручно, все хочеться повернутися ще інакше... І майже зараз же, як тільки ліг, перед очима поплив хвилястий чорний ґрунт: біле лезо чересла бігло нечутно, а побіч нього, міпяючи обриси, смолою закипала, повзла чорна земля. Відчувши легке запаморочення й нудоту, Давидов розплющив очі, покликав Кіндрата.

— Не спиться? — озвався той.

— Ні, чогось голова йде обертом, перед очима — земля з-під плуга...

— Це воно завжди так, — у голосі Кіндрата почулася співчутлива усмішка. — Цілий день під ноги дивися, через те й голова паморочиться. А тут дух од землі чортячий, чистий, від нього наче аж п'янієш. Ти, Давидов, завтра під ноги дуже не дивися, а так, по боках більше інтересуйся...

Вночі Давидов не чув, як кусають блохи, не чув ні іржання коней, ні гелготу запізненого ключа диких гусей, що ночували на гребені перевалу, — заснув, як мертвий. Уже перед світанком прокинувшись, побачив, що до будки підходив закутаний в сіряк Кіндрат.

— Де це ти був? — у півсні, підвівши голову, спитав Давидов.

— Своїх і твоїх волів пас... Добре підкормилися воли. Зігнав їх у долинку, а там травичка добра вигналась...

Хрипливатий голос Кіндрата став швидко віддалятися, заглухати... Давидов не чув кінця фрази: сон знову кинув голову його на мокрий від роси кожух, укрит забуттям.

Того дня до вечора Давидов виорав десятину з лишком. Любишкін — рівно десятину, Куженков — майже десятину, і зовсім несподівано для них на перше місце вибився Антип Грач, що досі був у групі відсталих і що його на сміх прозвав Давидов «слабосилою командою». Він працював виснаженими Титковими волами, коли полуднували — промовчав про те, скільки виорав: по обіді жінка його, що працювала з ним за погонича, годувала волів свого запрягу з подолу, насипавши туди шість фунтів належних волам концентратів; а Антип навіть хлібні крихти, що залишились від обіду, змахнув з рядна, висипав жінці в поділ — волам на підгодівлю. Любишкін помітив це, посміхнувся:

— Тонко натягаєш, Антипе!

— І натягну! Наша порода в роботі не з останніх! — з викликом кинув ще більш почорнілий від весняного загару Грач.

Він таки натяг: надвечір у нього була виорана десятина з чвертю. Але вже смерком пригнав до табору волів Кіндрат Майданников, на запитання Давидова: «Скільки до шабашу?» — прохрипів:

— Без чогось півтори. Дайте тютюню на цигарку... з полудня не курив... — і глянув на Давидова запалими, але торжествуючими очима.

Після того, як повечеряли, Давидов підбив підсумки:

— Соціалістичне змагання, товариші друга бригадо, розгорнулось у нас — ого! Темпи взяті дуже достойні. За оранку бригаді від правління колгоспу більшовицьке спасибі! З прориву ми, дорогі товариші, вилазимо, факт! І як не вилізти, коли на ділі доведено, що норму виконувати можна? Тепер треба наполягати на волочіння. І щоб обов'язково волочити в три сліди! Особлива подяка Майданникову, бо він — самий фактичний ударник!

Жінки перемили посуд, плугатарі полягали спати, волів погнали пасти. Кіндрат уже задрімав, коли жінка залізла до нього під сіряк, штовхнула в бік, спитала:

— Кіндратику, Давидов тебе повеличав... ніби як похвалив... А що це таке — ударник?

Кіндрат багато разів чув це слово, але пояснити його не міг. «Треба б у Давидова дізнатись!» — з легкою досадою подумав

він. Але не розтлумачити жінці, принизити в її очах свою гідність він не міг, а тому й пояснив, як зумів:

— Ударник? Ех ти, дурна баба! Ударник? Кгм... Це... Ну, як би тобі зрозуміліше пояснити? От, наприклад, у гвинтівки є бойок, що пістон розбиває,— його так само звуть ударником. У гвинтівці ця штука — головна, без неї не стрельнеш... Так і в колгоспі: ударник є найголовніша фігура, зрозуміла? Ну, а тепер спи й не лізь до мене!

Розділ XXXVII

До 15 травня по району сівба колоскових в основному була закінчена. В Гремячому Лозі колгосп на цей час цілком виконав посівний план. Десятого опівдні третя бригада досягла останні вісім гектарів просапних — кукурудзи й соняшнику,— і Давидов одразу ж вирядив у район кінного гінця з рапортом у райком партії про закінчення сівби.

Рання пшениця тішила сходами, але на ділянці другої бригади було близько сотні гектарів «кубанки», посіяної в перших числах травня. Давидов побоювався, що посіяна з запізненням «кубанка» погано зійде; побоювання його поділяв і Любишкін, а Яків Лукич навіть з певністю заявляв:

— Не зійде! Нізащо не зійде. Ви хочете ціле літо сіяти, та щоб сходило? В книжках прописано, ніби в Єгипті двічі на рік сіють і врожай збирають, а Гремячий Лог вам, товаришу Давидов, не Єгипет, тут треба дуже пильно строків сівби додержувати!

— Ну, що ти опортунізм розводиш? — сердився Давидов.— У нас повинна зійти! І якщо нам треба буде, двічі будемо збирати врожай. Наша земля, нам належить: що схочемо, те з неї й видушимо, факт!

— Дитячі слова кажете!

— А от побачимо. Ти, громадянине Островнов, у своїх словах правий ухил виявляєш, а це для партії небажаний і шкідливий ухил... Він, цей ухил, достатньо затаврований — ти про це не забувай.

— Я не про ухил, а про землю кажу. В ухилах ваших я нічого не тямлю.

Але Давидов, сподіваючись, що «кубанка» зійде, все ж не міг розігнати сумнівів і щодня сідлав правлінського жеребця, їхав дивитися на спечену під сонцем ріллю, що була оброблена, але лякала мертвою чорнотою.

Земля швидко висихала, Зерно покільчилося, але без поживи

не мало сили вигнати паросток назовні. Гостре жалъце паростка, ніжне й кволе, мляво лежало під крихкими грудками теплої, пропахлої сонцем землі, тяглося до світла і не могло пробити позбавлений вогкості, зачерствілий земляний покрив. Давидов злавив з коня на ріллі — стоячи навколішках, розгортав рукою землю і, розглядаючи на долоні зернинку пшениці з накільченим тоненьким паростком, відчував гіркий жалъ до мільйонів похованих у землі зерен, що з такою мукою тяглися до сонця і майже приречені були на смерть. Його дратувала свідомість своєї безпорадності. Потрібен був дощ, і тоді «кубанка» зеленим плющем устелила б ріллю. Але дощу не було, і рілля густо заростала сильними, живучими й невибагливими бур'янами.

Увечері якось до Давидова на квартиру прийшла делегація від стариків.

— Ми до вас з уклінним проханням,— сказав дід Яким Куролап, вітаючись і марно шукаючи очима образ, щоб, дивлячись на нього, можна було перехреститися.

— З яким проханням?.. Ікони нема, дідусю, не шукай.

— Нема? Ну, обійдуся... нічого... А прохання до вас буде від стариків таке...

— Яке?

— Пшеничка ота в другій бригаді, як видно, не зійде?

— Ще нічого не видно, діду.

— Не видно, а скидається на те.

— Ну?

— Дощу треба.

— Треба.

— Дозвольте попа покликати, помолібствувати!

— Це для чого ж? — Давидов порожевів.

— Звісно, для чого, щоб господь дощук дав.

— Ну, це вже, діду... Іди, діду, і більше про це не говори.

— Як же так — не говорити? Пшеничка ж наша?

— Колгоспна.

— Ну, а ми ж хто? Ми — колгоспники.

— А я — голова колгоспу.

— Ми це розуміємо, товаришу. Ви бога не визнаєте, вас ми й не просимо з корогвою йти, а нам дозвольте: ми — віруючі.

— Не дозволю. Вас колгоспні збори послали?

— Ні. Сказати б, ми самі, старики, вирішили.

— Ну, от бачите: вас небагато, а збори однаково не дозволили б. Треба, дідусю, з наукою господарювати, а не з полами.

Давидов говорив довго і обережно, стараючись не образити релігійних почувань стариків. Діди мовчали. Під кінець з'явився

Макар Нагульнов. Він почув, що старики — делегація віруючих — пішли просити в Давидова дозволу молебствувати, поспішив прийти.

— Значить, не можна? — зітхнув, підводячись, дід Яким Кулопа.

— Не можна і нема для чого. І без цього дощ буде.

Старики вийшли, слідом за ними ступив у сіни й Нагульнов. Він щільно причинив двері в кімнату Давидова, пошепки сказав:

— Ви, ветхі люди! Я про вас знаю: ви все намагаєтесь по своєму жити, ви запеклі чорти. Вам би все храмові празники святкувати та з іконами по степу швендяти, хліба витопувати... Якщо самовільно привезете попа і рушите в поле, я слідом за вами виїду з пожежною командою і доти буду вас із насосів полоскати, поки ви мокріші за воду не станете. Зрозуміли? А піп хай краще й не показується. Я його, пелехатого жеребця, при народі овечими ножицями обстрижу. Обстрижу на страм і пушу! Зрозуміло вам? — А потім вернувся до Давидова, похмурний і невдоволений сів на скриню.

— Ти про що з стариками шепотівся? — підозріло спитав Давидов.

— Про погоду балакали,— оком не змигнувши, відповів Макар.

— Ну?

— Ну, і вирішили вони твердо — не молебствувати.

— Що ж вони казали? — Давидов відвернувся, ховаючи усмішку.

— Кажуть: зрозуміли, що релігія опіум... Та чого ти до мене чіпляєшся, Семене? Ти просто стригучий лишай: як прив'язнеш, то й не одчепишся від тебе! Про що говорив та що говорив?.. Говорив — і все. Це ти з ними тут демократизми розводиш, умовляєш, упрошуєш. А з такими старими зовсім не так треба балакати. Вони ж усі вредного духу, загрузли в дурмані. Значить, на них нічого й слів витрачати, а треба так: раз-два — і в дамки!

Давидов, посміхаючись, безнадійно махнув рукою. Ні, справді, Макар був невиправний.

Два тижні ходив він безпартійним, а за цей час в райкомі сталася зміна керівництва: зняли Корчжинського і Хомутова.

Новий секретар райкому, одержавши з окружної контрольної комісії апеляцію Нагульнова, послав у Гремячий Лог одного члена бюро вдруге розслідувати справу, і після цього бюро ухвалило: скасувати попереднє своє рішення про виключення Нагульнова з партії. Рішення скасували, мотивуючи тим, що суворість кари не відповідає провині, а крім того, ряд обвину-

вачень, в свій час висунутих проти Нагульнова («моральний розклад», «статева розбещеність»), після повторного розслідування відпав. Макарові записали догану. На тому справа й скінчилася.

Давидов, що тимчасово виконував обов'язки секретаря осередку, передаючи справи Макарові, спитав:

— Навчений? Будеш іще загинати?

— Ще й як навчений! Тільки хто з нас загинав — я чи райком?

— І ти, і райком. Всі потроху.

— А я вважаю, що й окружком перегини робить.

— Які, наприклад?

— А ось такі: чому вихідцям не наказано було повернути худобу? Це не є примусова колективізація? Вона сама! Вийшли люди з колгоспу, а їм ні худоби, ні струменту не дають. Ясна річ: жити йому ні з чого, подітися нікуди, він знову й лізе в колгосп. Пищить, а лізе.

— Так худоба ж і інвентар увійшли в неподільний фонд колгоспу!

— А на чорта потрібен такий фонд, раз вони через силу знову йдуть у колгосп? Викинути їм!.. «Нате, жеріть, подавіться своїм струментом!» Я б їх і близько до колгоспу не підпустив, а от ти наприймав таких перевертнів цілу сотню і думаєш, мабуть, що з нього свідомий колгоспник вийде? Чорта лисого! Він, вража личина, в колгоспі житиме, а сам на одноосібне життя аж до могили очі завертатиме... Знаю я їх! І те, що їм не віддали худоби і сільського струменту, — лівий перегин, а те, що ти їх назад прийняв у колгосп, — правий перегин. Я, брат, теж став політично розвинений, ти мене зараз не об'їдеш!

— Де вже там політично розвинений, коли ти навіть того не розумієш, що не могли ми всякі розрахунки з вихідцями робити зразу ж, не дочекавшись кінця господарського року!..

— Ні, це я розумію.

— Ех, Макаре, Макаре! Жити не можеш ти без заскоків. Частенько ти за онучу збиваєш бучу, факт!

Вони ще довго сперечалися, нарешті полаялись, і Давидов пішов.

За два тижні в Гремячому Лозі сталося багато змін: на великий подив усього хутора, Марина Пояркова прийняла до себе в прийоми Демида Мовчуна. Він перейшов до неї в хату, вночі сам упрігся у воза і перевіз усе своє вбоге майно, а вікна й двері своєї хатини забив наглухо дошками.

«Знайшла Маринка собі пару. Вони вдвох більше за трактора зроблять!» — говорили в Гремячому.

Андрій Размьотнов, вражений заміжжям своєї довголітньої любки, спочатку бадьорився, а потім не витримав і, потай від Давидова, почав попивати. Давидов, однак, помітив це, попередив:

— Ти кинь це діло, Андрію. Не годиться.

— Кину. Тільки ж прикро мені, Сьомо, далі нікуди! На кого проміняла, сука? На кого проміняла?!

— Це її особиста справа.

— Але ж мені це образа?

— Ображайся, але не пий. Не час. Незабаром полоти треба буде.

А Марина, як на зло, все частіше потрапляла Андрієві на очі, і на вигляд була задоволена, щаслива.

Демид Мовчун орудував у її малесенькому господарстві, як добрий віл: за кілька днів він упорядкував усі надвірні будівлі, за добу викопав півторасажневої глибини погріб, на собі носив десятипудові стояки й сохи... Марина обіпрала, обшила його, полатала йому сорочки, сусідкам нахвалитись не могла працюючістю Демида.

— Ото, молодички, він мені в господарстві гожий! Сила в нього ведмежа. До чого візьметься — кипить у нього в руках! А що мовчазний, то вже бог з ним... Менше сварки проміж нас буде...

І Андрій, до якого доходили чутки про те, як задоволена Марина новим чоловіком, журливо шепотів нишком:

— Ех, Маринко! Та я що ж, не міг би тобі сараї полагодити чи погріб викопати? Занапастила ти моє молоде життя!

У Гремячий Лог повернувся з заслання розкуркулений Гаєв: крайова виборча комісія відновила його в правах громадянства. І Давидов зараз же, як тільки багатодітний Гаєв приїхав у хутір, викликав його до правління колгоспу.

— Як думаєш жити, громадянине Гаєв? Одноосібним порядком чи вступатимеш у колгосп?

— Як прийдетьсяся,— відповів Гаєв, що не забув образи за незаконне розкуркування.

— А все-таки?

— Видно так, що колгоспу не минути.

— Подавай заяву.

— А майно моє як же?

— Худоба твоя — в колгоспі, сільськогосподарський інвентар — теж. А от барахольце твоє ми роздали. З цим буде складніше. Дещо віддамо, а за решту одержиш грішми.

— Хлібець же ви в мене весь вимели...

— Ну, це діло просте. Піди до завгоспа, він скаже комірникові, і той видасть на перший час пудів з десяти борошна.

— Почали брати в колгосп кого попало! — обурюювся Макар, почувши про те, що Давидов має намір прийняти Гаєва до колгоспу.— Тоді вже хай Давидов оголошення в «Молоте» надрукує, що всіх зсильнопоселенців, котрі відбули заслання, він у колгосп прийматиме...— говорив він Андрієві Размьотнову.

Гремячівський осередок після сівби виріс удвоє: в кандидати партії був прийнятий Павло Любишкін, який три роки батракував у Титка, Нестор Лоцилін — колгоспник третьої бригади — і Дьомка Ушаков. Нагульнов у день зборів осередку, коли приймали в партію Любишкіна та інших, запропонував Кіндратові Майданникову:

— Вступай, Кіндрате, в партію, за тебе я охоче поручуся. Служив ти під моєю командою в ескадроні, і як тоді був героїським кінарміємцем, так і зараз найкращий колгоспник. Ну, чого ти, питаю, оддалік від партії стоїш? Діло йде до того, що от-от надходить світова революція, може, нам з тобою знову доведеться в одному ескадроні служити, Радянську владу боронити, а ти, хоч минуло стільки часу, як і раніше, безпартійний. Негаразд якось. Вступай!

Кіндрат зітхнув і розказав свою таємницю:

— Ні, товаришу Нагульнов, совість мені не дозволяє в партію вступати зараз... Воювати за Радянську владу я знов піду і в колгоспі працюватиму на совість, а в партію не можу вписуватися...

— Чому ж це так? — нахмурився Макар.

— А через те не можу, що от я зараз у колгоспі, а за своїм добром уболіваю...— Губи у Кіндрата здригнулися, він перейшов на швидкий шепіт: — За своїми волами уболіваю душею, і жалко мені їх... Не такий за ними догляд, як треба б... Конникові Яким Безхлебнов на волочінні шню натер хомутом, подивився я — і добу через це не їв... Хіба можна на малого коня здоровий хомут надівати? Через це й не можу. Раз я ще не одійшов від власності, значить, мені і в партії не дозволяє совість бути. Я так розумію.

Макар подумав і сказав:

— Це ти справедливо говориш. Трошки зажди, не вступай. Супроти всяких не порядків у колгоспному господарстві ми будемо нещадно боротися, хомути будуть усі припасовані. А вже коли ти спиш й уві сні колишніх своїх волів бачиш,— тоді в партію тобі не можна. В партію треба йти без ніяких страждань за власністю. В партію треба йти так, щоб був ти наскрізь чистий і прийнятий однією думкою: досягти світової революції.

Мій папаша жив у достатку і мене до господарства змалечку привчав, але я до цього нітрохи не був прихильний, господарство було для мене чимсь зовсім не потрібним. Я від ситого життя та від чотирьох пар волів у злидні пішов, у наймити... Так що ти доти не вступай, доки зовсім очистишся від цієї короти — власності.

Чутка про те, що Любишкін, Ушаков і Лоцилін вступають у партію, широко розійшлася по Гремячому Логу. Хтось з козаків жартома сказав дідові Щукареві:

— Ну, а ти чого в партію не подаєш? Ти ж в активі состоїш,— подавай! Дадуть тобі посаду, купиш шкіряну портфелю, візьмеш її під пахву та й будеш ходити.

Щукар поміркував і ввечері, як тільки смеркло, пішов до Нагульнова на квартиру.

— Здоров, Макарику!

— Здоров. Ну, чого прийшов?

— Люди в партію вступають...

— Ну?

— Не застріг іще, не нукай.

— Далі?

— А далі, може, і я хочу вступити. Мені, брат, не все життя при жеребцях крутитися. Я з ними не вінчаний.

— То чого ж ти хочеш?

— Сказано людською мовою: хочу вступити в партію. Того і прийшов, щоб дізнатися, яка мені вийде должность, ну, і інше... Ти мені дай такий вірець: що писати і як писати?

— Та ти що ж?.. Ти думаєш, що в партію задля посад вступають?

— У нас усі партейні на посадах.

Макар стримався, змінив розмову:

— На великдень піп до тебе заходив?

— Авжеж.

— Жертвував йому?

— Ну, звісно. Пару крашанок і, натурально, шматочок сальця, з півфунта.

— Ти, значить, у бога віруєш і досі?

— Звісно, не так, щоб дуже, але коли заслабну, або ще-яка халепа, або, приміром сказати, грім дуже вдарить, то тоді молюся, натурально, вдаюся до бога.

Макар хотів був обійтися з дідом Щукарем чемно, хотів до пуття пояснити йому, чому його не можуть прийняти в партію, але, викликавши Щукаря на розмову, не встиг запастися терпінням, а тому й бовкнув одразу:

— Іди к чорту, старе луб'я! Попам яйця жертвуеш, йордані з льоду робиш, про якісь посади мрієш, а сам як слід їсти коням замішати не вмієш. На чорта ти партії здався, такий дурнополя! Ти що це, смішки строїш? Думаєш, у партію всяке сміття приймають? Твоє діло — тільки язиком плескати, брехні точити. Іди, не еретуй мене, бо я людина нервового розстройства! Мені здоров'я не дозволяє з тобою спокійно балакати. Іди, кажу. Ну?!

«Не в добрий час потрапив! Треба було б після обіду прийти», — жалкував дід Щукар, поквапливо зачинаючи хвіртку.

Останньою новиною, що схвилювала Гремячий Лог і особливо гремячівських дівок, була смерть Димка.

Юхим Трубачов і Батальщиків, засуджені народним судом, писали, що по дорозі на станцію Димок затужив за волею, за Гремячим Логом і спробував утекти.

Міліціонер, що супроводив партію засуджених, тричі крикнув Димкові: «Стій!» Але той, зігнувшись, біг по ріллі до лісу. До кущів залишалося сажнів з п'ятнадцять, але тут міліціонер став на коліно, звів гвинтівку і третім пострілом поклав Димка на смерть.

Крім тітки, нікому було тужити за безрідним хлопцем, а дівки, навчені Димком немудрої науки кохання, якщо й посумували, то недовго.

«Діло забувається, а тіло запливається...» А дівочі сльози — як роса на сонці...

Розділ XXXVIII

У 1930 році вперше зникла «глуха пора». В колишні роки, коли жили по-старому, ці два місяці недарма називалися «глухою порою». Обсіявшись, поволі готувалися хазяї до косовиці: на випасах вигулювались, набирались сили воли й коні, а козаки стругали граблища, лагодили гарби, ремонтували лобогрійки... Рідко хто їхав орати травневі пари. У важкому мовчанні спочивали хутори. Опівдні пройди мертвою вулицею — людини не стрінеш. Козаки або у від'їзді, або відпочивають у куренях чи на погребцях, або мляво цюкають сокирами; сонні жінки, примостившись де-небудь в холодку, ськаються. Порожнеча і дрімотний спокій панують по хуторах.

Але перший же рік колгоспного життя порушив «глуху пору» в Гремячому Лозі. Як тільки зійшли хліба, почалось полоття.

— Три рази будемо полоти, щоб жодної бур'янини не було на колгоспних полях! — заявив на зборач Давидів.

Яків Лукич Островнов triumфував. Йому — непосидячому і жвавому — дуже подобалось таке господарювання, коли весь хутір був у русі, в роботі, в клопітній метушні. «Високо Радянська влада летить, подивимось, як вона сяє! І хліб полоти, і пар орати, і худобу випасати, і реманент лагодити... А чи будуть люди працювати? А жінок примусиш хліба полоти? Це ж нечуване діло. По всій області війська Донського раніш не пололи хліба. А даремно не пололи. Врожай би багатший був! І мені, старому дурневі, треба було полоти. Один чорт, жінки ціле літо без діла ледарювали», — думав він, журичись за тим, що раніше, коли він ще одноосібно наживав господарство, не полов своїх хлібів.

А Давидову, розмовляючи з ним, сказав:

— Теперечки ми забагатіємо хлібом, товаришу Давидов. А то раніше бувало: кине чоловік насіння та й чекає, що то воно вийде! А воно й виходить поряд з пшеничкою і пірїй, і осот, і вівсюг, і молочай, і всяка інша паскудна трава. Почнеш молотити, хліб ніби й добрий, а зважиш намолочене, — з десятини і вийде сорок пудів або й менше.

Після того, як з колгоспних комор грем'ячівці розтягли насінний хліб, Давидов хотів був зняти Островнова з посади завгоспа. Тяжка підозра зародилась у Давидова... Пам'яталось йому, що, коли він бачив у юрбі коло комор Островнова, по обличчю старого тінню перебігала не тільки розгубленість, а й зловтішне насмішкувате вичікування. Так принаймні здалося тоді Давидову.

Другого ж дня він покликав Якова Лукича до себе в кімнату, вислав сторонніх. Розмовляли вони півголосом.

— Ти що робив учора біля комор?

— Людей умовляв, товаришу Давидов. Умовляв ворогів, щоб вони схаменулись, не брали самосудом колгоспного хліба, — не запинаючись, відповів Яків Лукич.

— А жінкам... Ти чому сказав жінкам, що ключі від комори в мене повинні бути?

— Та що ви! Господь з вами! Кому це я казав? Зроду нікому не говорив...

— Самі жінки про це сказали, коли водили мене...

— Брехня! Під присягу піду. Наговори... По злобі на мене.

І Давидов похитнувся в своїй рішучості. А тут незабаром Яків Лукич розгорнув таку кипучу діяльність у готуванні до полоття, у збиранні коштів на громадське харчування, такими господарськими проектами засипав правління, що Давидов знову був у захопленні від свого енергійного завгоспа.

Яків Лукич запропонував правлінню викопати на рілньничих

ділянках бригад кілька нових ставків. Він навіть місця по балках позначив, де найзручніше буде затримати весняну воду. Влаштувати ці ставки, на його думку, треба було так, щоб худоба з бригад не ходила на водопій далі як за півкілометра. І Давидов, та й всі члени правління змушені були визнати цінність проекту Островнова, бо старі ставки були зроблені зовсім не з розрахунку на колгоспне господарство. Вони були безладно розкидані по степу, і весною худобу від бригадного табору доводилось ганяти на водопій за два з половиною — три кілометри. Втрата часу була величезна. Намореним волам для того, щоб дійти до водопою і вернутися до табору, потрібно було майже дві години, а за цей час можна було б виорати чи заволочити не один гектар. Правління дало згоду на будівництво нових ставків, і Яків Лукич, використовуючи перерву в польових роботах, з відома Давидова, заходився заготовляти дерево для грель.

Мало того: Яків Лукич вніс пропозицію збудувати невеличку цегельню і легко довів Аркашці Мінкові, який висловлював сумнів щодо вигідності такого підприємства, що мати свою цеглу для будівництва капітальної конюшні і воловень незрівнянно вигідніше, ніж возити її з району за двадцять вісім кілометрів та ще й платити за сотню по чотири карбованці п'ятдесят копійок. І все той же Яків Лукич умовив колгоспників третьої бригади загатити Поганий Лог, котрий щороку розмивав багаті землі коло хутора, на яких чудово родило просо та дивовижних розмірів і цукристості кавуни. Під його керівництвом улоговину загородили палями, забили хмизом і гноєм, загатили каменем, а по протоці посадили молоді тополі й верби, щоб коріння їх переплело і зміцнило м'який ґрунт. Чимала площа землі була врятована від розмивання.

Вся сукупність цих обставин і зміцнила становище Якова Лукича в колгоспі, що було похитнулось. Давидов твердо вирішив: завгоспа ні в якому разі не позбуватися і всіляко підтримувати його справді невичерпну ініціативність. Навіть Нагульнов і той подобришав до Якова Лукича.

— Хоч і чужа він людина духом, але завзятий хазяїн. Поки не виховаємо свого такого знавця, доти держатимемо Островнова в завгоспах. Партія наша з величезним розумом. В ній мільйони розумів, через це вона така гостра. Інший є інженер гад і нутряна контра, по духу його давно б треба приставити до стінки, але його не приставляють, а дають йому роботу і кажуть: «Ти вчена людина! На тобі гроші, жери в три горла, купи свій жінці шовкові панчохи на втіху, але мозком крути, роби інженерські діла на благо світовій революції!» І він робить. Хоч

і оглядається на старе життя, а робить. Розстріляй його — що з нього візьмеш? Ношені штани та, може, годинник з брелоком залишаться. А так він працює і на багато тисяч користі дає. Так і наш Островнов: хай він уловини гатить, хай ставки копає. Все це йде на користь Радянській владі і на наближення світової революції! — говорив він якимось на зборах осередку.

Життя Якова Лукича знову якимось врівноважилось. Він розумів, що всі ті сили, які стояли за спиною Половцева і керували підготовкою повстання, цього разу програли; він був твердо переконаний, що тепер уже повстання не буде, бо момент пропущений і в настрої навіть тих козаків, що найбільш вороже ставились до Радянської влади, стався деякий злам. «Видно, Половцев і Лятевський махнули через кордон», — думав Яків Лукич, і до гострого жалю за тим, що не довелося скинути Радянську владу, домішувалась заспокійлива радість, задоволення: віднині вже ніщо не загрожувало спокійному існуванню Якова Лукича. Тепер уже, дивлячись на дільничного міліціонера, що приїжджав у Гремячий Лог, він не почував нудотного страху: а раніше самий тільки вигляд чорної міліціонерської шинелі викликав у нього невимовний трепет і дрож.

— Що ж, скоро бусурменській владі кінець прийде? Скоро наші заступлять? — віч-на-віч питала Островнова стара мати.

І Яків Лукич, вкрай обурений недоречним запитанням, гірко й роздратовано відповідав:

— А вам не однаково, мамо?

— Тож-бо й є, що не однаково: церкви позакривали, полів обкуркулили... Хіба це права?

— Літа ваші старезні, молитесь богу... А в світські діла вам нічого лізти. Надто вже ви прискіпливі, мамо!

— А офіцери куди поділися? Отой балахманний, одноокий тю-тюник куди завіявся? І ти теж!.. То благословення брав, а то вже знов цій владі прислуговуєш! — не вгамовувалась стара, так і не зрозумівши, чому Яшка, син її, не погодився «змінювати владу».

— Ой мамо, кров ви мені заморожуєте! Облиште ви ваші дурні балачки! Ну, навіщо ви про це згадуєте? Ви ще при людях бовкнете!.. Голову ви з мене знімете, мамо! Ви ж казали: «Що бог робить, усе на краще». От і живіть собі на здоров'я. Є у вас в носі дві дірки, сопіть собі через них та мовчять краще... Шматка хліба вам не боронять... Чого ж вам, прости господи, треба?

Після такої розмови Яків Лукич вискакував із світлички, наче окропом ошпарений, і довго після того не міг заспокоїтись, а Семенові й жінкам ще суворіше наказував:

— З баби не зводьте очей! Запакує вона мене! Як хто чужий до нас на поріг, зараз же замикайте її в світличці.

І стару стали день і ніч тримати під замком. Але по неділях її випускали вільно. Вона йшла до ровесниць, таких самих старезних бабів, і плакала, скаржилася їм:

— Ох, голубоньки мої коханії! Наші ото, Яків із жіночкою, замикають мене на замок... Самими пісними сухариками й живлюся, сухарик той їм, слізьми своїми запиваю. А раніше, в піст, як у нас офіцери жили, командир Яшин і друзяка його, то наші мені і щів пісних зварять і узварцю, бувало, дадуть... а зараз уже так напосілися на мене, так напосілися... І невістка, і син. Охо-ох-ох-ох!.. Дожилась, мої любі: рідний син — і той остервився, а за що — сама не відаю. То приходив благословення випрошував владу цю бусурменську нищити, а то й слова не скажи навпроти, лається та ганьбить мене...

...Одначе тихому життю Якова Лукича, затьмарюваному лише розмовами з матір'ю, несподівано і скоро настав кінець...

Розділ XXXIX

Ще під час сівби Лушка Нагульнова, розведена жінка і весела, безпутна молодичка, почала працювати в полі. Її призначили в третю бригаду, і вона охоче оселилася в бригадній будці. Вдень працювала погоничем у запряжі Опанаса Краснокутова, а вночі біля червоної польової будки, де вона жила, до самого досвітку дзвеніла балалайка, зітхали баси і тонко вимовляли ніжні голосники дворянки, парубки й дівчата танцювали і співали; а всією цією превеселою гульнею керувала Лушка.

Світ для неї завжди був ясний і простий. Ні одної зморшки заклопотаності чи тривоги не було на бездумному Луциному обличчі. Крізь життя йшла вона легко, впевнено, йшла, з вичікуванням підвівши ласкаві брови, немов сподіваючись щохвилини зустрітись з радістю. Про Макара вона другого ж дня після розводу й думати перестала. Тимофій Рваний був десь далеко, та чи ж Лушці було горювати за втраченими близькими? «Цих жеребців на мій вік вистачить!» — презирливо говорила вона дівкам і молодицям, що вказували на її напівудовине становище.

І їх справді вистачало з надвишкою. Парубки й молоді жонати козаки з третьої бригади навперебій домагалися Луциного кохання. В таборі коло будки ночами, під голубим і тьмяним світлом місяця, з тріскотом одлітали підметки від козачих чир-

ків і кобїт, що вибивали краков'яки та польки з притупом. Але частенько між плугатарями, сівачами та боронувальниками, які витанцьовували та домагались Луциної близькості, виникала змішана з матюками лайка, що переходила в люті бійки. І все за Лушку. Надто вже доступною здавалася вона на вигляд; тим більш, що всьому хутору відомий був соромітний зв'язок її з Тимофієм Рваним, і кожному хотілося б зайняти місце, не з свого бажання звільнене Тимофієм Рваним і з своєї охоти — Нагульновим.

Агафон Дубцов пробував угамувати Лушку, але зазнав лютї невдачі:

— В роботі я справна, а танцювати і любов крутити мені нікто не заборонить. Ти, дядьку Агафоне, не сердься дуже, вкрийся сіряком і спи. А якщо завидки беруть і хочеш погуляти в гурті — приходь. Ми і рябих приймаємо. Рябі на кохання, кажуть, дуже завзяті! — регочучи, глузувала Лушка.

Тоді Агафон при першому ж приїзді в Гремячий звернувся по допомогу до Давидова:

— Дивовижні порядки ви заводите, товаришу Давидов! — обурено говорив він. — Любишкіну діда Щукаря в бригаду вперли, мені — Лушку Нагульнову... Ви їх для шкідництва нам підкидаєте, чи що? Приїздіть коли-небудь уночі подивіться, що в таборі робиться. Лушка всіх хлопців мені показала. До всіх вона усміхається, ніби щось обіцяє, ну і б'ються за неї, як молоді півні. А танцюють ночами так, що аж стугонить, аж мені п'ят їхніх жалко: так вони, не шкодуючи життя, ними гоцають об землю! Тічок коло будки вибили чорті-який! Волосожар згає, а в нас у таборі галас, як на ярмарку... Я в Харкові в германську війну ранений лежав при госпіталі, і от після одужання водили нас милосердні сестри опера слухати... І от там іде страшнюща мішанина: хто не своїм голосом вие, хто танцює, а хто на скрипці шкварить. Нічого не второпаєш! Така музика, що аж у п'ятах колує. Так і в нас: і пісень горлають, і музики репіжать, і танцюють... Ну, тічка, та й годі! Казяться до світанку, а вдень яка з них робота? Іде й на ходу спить, під вола лягає... Ти, товаришу Давидов, або забери з бригади Лушку, або скажи їй, щоб вона поводитись, як належить заміжній жінці.

— Та я що тобі? — розлютився Давидов. — Я що? Наставник їй?.. Шпар од мене к чортовій матері!.. З усякою поганню лізуть... Я що, буду її поведінки пристойності вчити? Погано працює — жени з бригади, факт! Що це за звичка: тільки що — до правління. «Товаришу Давидов, плуг зламався!», «Товаришу Давидов, кобила захворіла!» Або от з цим ділом: жінка хвостом крутить, а я, по-твоєму, повинен її навчати? К чорту! Плуг лаго-

дити — до кузні! З кінями — до ветеринара! Коли ви навчитеся власну ініціативу проявляти? Доки я вас буду на шлеях водити? Іди!..

Агафон вийшов, дуже невдоволений з Давидова, а той, коли він пішов, викурив дві цигарки одну за одною, грюкнув дверима, зачинив їх на зашіпку.

Те, що розказав Дубцов, схвилювало Давидова. Не тому він роздратувався й накричав, що бригадири, не освоївши своїх обов'язків, справді набридали йому, звертаючись за розв'язанням всяких дрібних господарських питань, а тому, що Лушка, як казав Дубцов, «до всіх усміхалася, щось там обіцяла».

Після тої жартівливої розмови з Лушкою, коли він зустрівся з нею коло правління і вона, ховаючи усмішку під віями напівопущених очей, просила підшукати їй якого-небудь «завалашенького жениха», а потім сама запропонувала себе за дружину, Давидов непомітно для самого себе змінився в ставленні до неї. Останнім часом все частіше ловив він себе на думках про цю, по суті, нікчемну і на диво пусту молодичку. Якщо раніше він ставився до неї з легким відтінком гидливого жалю й байдужості, то тепер почував зовсім інше... І те, що Дубцов прийшов з безглуздою скаргою на Лушку, стало для Давидова лише зовнішнім приводом для лайки.

Потягло його до Лушки, та якраз невчасно, саме в момент найбільшого напруження на сівбі. Виникненню цього нового почуття, напевне, сприяло й те, що Давидов цілу зиму прожив на «архієрейському становищі», як інколи жартома казав Андрій Размьотнов, а може, й весна владно впливала на смертну плоть бездоганного голови грем'ячівського колгоспу, який справився з усіма господарсько-політичними кампаніями.

Все частіше ночами він безпричинно прокидався, курив, страдницьки кривився, прислухаючись до співучих висвистів та захватного тьохкання солов'їв, потім сердито зачиняв віконце, з головою закутувався поганеньким байковим одялом і до світанку вилежував, не заплющивши очей, припавши до подушки широкими татуйованими грудьми.

А весна 1930 року — навальна і скороспіла — так багато населила по садках і левадах солов'їв, що вони лунким щебетом заповнювали не тільки глуху порожнечу ночі, а й при денному світлі ніяк не могли вгамуватися. Не вистачало короткої весняної ночі на любовні втіхи солов'їв.

— В дві зміни шпарять, падлюки!.. — шепотів на світанку Давидов, що мужньо боровся з безсонням і знемагав від солодкої млості.

Лушка Нагульнова до кінця сівби була в бригаді, але як тільки бригада, закінчивши просяпні, виїхала з поля,— того ж дня увечері прийшла до Давидова.

Він, повечерявши, лежав у своїй кімнатці, читав «Правду». В снігах тонко, по-мишачому, хтось подряпав за двері, а потім — тихий жіночий голос:

— Можна зайти?

— Можна,— Давидов схопився з ліжка, накинув піджака.

Лушка увійшла, тихо причинила за собою двері. Чорний полушалок старив її обвітрене, засмагле обличчя. Виразніше виступало на щоках обпалене сонцем рясне й дрібне ластовиння. Але очі під темним дашком насунутого полушалка сміялися й іскрилися ще яскравіше.

— Провідати прийшла...

— Проходь, сідай.

Давидов, здивувавшись і зрадівши з її приходу, присунув табурет, застебнув піджака, сів на ліжко.

Він, ждучи, що буде далі, мовчав, почував себе тривожно, ніяково. А Лушка сміливо пройшла до стола, швидким і непомітним рухом підгорнула спідницю (щоб не м'ялась), сіла.

— Як поживаєш, колгоспний голово?

— Нічого, живу.

— Не нудьгуєш?

— Ніколи нудьгувати і нема за чим.

— А за мною?

Давидов, що ніколи не розгублювався, тепер рожевів і хмурився, Лушка з удаваною смиренністю опускала вії, а в кутиках губ нестримно тріпотіла усмішка.

— Видумала чорт знає що! — трохи невпевнено відповів він.

— Так уже й не нудьгував?

— Та ні ж, факт! У тебе діло є до мене?

— Є... Що в газетах новенького пишуть? Що чути про світову революцію? — Лушка сперлась на лікті, надала обличчю серйозного, відповідного розмові виразу. Немов і не було на губах її недавньої чортячої усмішки.

— Різні пишуть... Яке у тебе до мене діло? — не піддавався Давидов.

Їх розмову, напевне, підслухувала хазяйка. Давидов сидів як на жару. Зовсім жахливим, просто-таки нестерпним було його становище! Хазяйка завтра роздзвонить по всьому Гремячому, що колишня Макарова жінка ходить ночами до її квартиранта, і — пропала нічим не заплямована репутація Давидова! Жадібні до пліток жінки почнуть невгамовно плескати на провулках і біля колодязів, колгоспники, зустрічаючись, догадливо усміха-

тимуться. Разм'яотнов почне говорити з ехидством про товариша, що спіймався в Лущині тенета, а там дійде і до району, і в райполеводспільці — чого доброго — пришиють справу, скажуть: «Через те він і сівбу закінчив тільки десятого, що до нього молодиці бігали. Він, видно, більше любовними ділами займався, ніж сівбою!» А секретар окружному недарма ж говорить перед тим, як вирядити двадцятип'ятитисячників по районах: «Авторитет робітничого класу — авангарду революції — в селі треба тримати на найвищому рівні. Поводитись, товариші, треба суворо обережно. Я не кажу про велике, але навіть у побутових дрібницях треба бути обачним. На селі вип'еш на копійку, а Балачок буде на сто політичних карбованців...»

Давидов аж упрів, вмить обміркувавши всі наслідки Лущиних відвідин і жартівливої розмови з нею. Наявна була безпосередня загроза компрометації. А Лушка сиділа, зовсім не помічаючи болісних переживань Давидова. І той, трохи захрипнувши від хвилювання, вже суворо перепитав:

— Яке саме діло? Говори і йди собі, мені ніколи з тобою дурницями займатися, ну, факт!

— А ти пам'ятаєш, що говорив мені тоді? Я в Макара не питалась, але я й так знаю: супроти він...

Давидов схопився, замахав руками:

— Ніколи мені! Після! Потім!

В цей момент він готовий був усміхнений рот її затулити долонсю, аби тільки вона замовкла.

І вона зрозуміла, зневажливо ворухнула бровами:

— Ех ти! А ще... Ну, добре. Дайте мені газетку, котра цікавіша. Окрім цього, діла в мене до вас нема. Вибачайте, що потурбувала...

Пішла, і Давидов зітхнув з полегкістю. Але через хвилину він уже сидів за столом, люто вп'явшись у волосся, думав: «Та й тютхій же я, страх який! Подумаєш, велике діло, що сказали б з цього приводу. Що ж, до мене молодиці не можна прийти, чи що? Монах я, чи що? Та й кому яке діло? Вона мені подобається, значить, я можу з нею зустрічатися... Аби шкоди для роботи не було, а на все інше плювати! А тепер вона не прийде, факт. Дуже я з нею грубо, та й помітила вона, що трохи зляканий був... Хай йому чорт, як же по-дурному вишло!»

Але побоювання його були даремні: Лушка зовсім не належала до тієї категорії людей, які легко відступаються від намічених планів. А в плани її входило завоювати Давидова. Справді, не зв'язувати ж їй було своє життя з життям якогонебудь грем'ячівського парубка? Та й для чого? Щоб до старості

сохнути коло печі та гибіти в стегу з волами на оранці? А Давидов був простий, плечистий і хороший хлопець, зовсім не схожий на зачерствілого в роботі та дожиданні світової революції Макара, не схожий на Тимофія... Була в нього одна невеличка вада: щербина в роті, та ще й на найпомітнішому місці — спереду; але Лушка примирилася з цією вадою в зовнішності свого уподобанця. Вона за своє недовге, але багате на досвід життя дізналася, що зуби при оцінці чоловіка — не головне.

Другого дня смерком вона знову прийшла, цього разу гарно вбрана й іще визивніша. Приводом для відвідин були газети.

— Принесла вашу газетку... Можна ще взяти? А книжок у вас нема? Мені б яку-небудь цікаву, про любов.

— Газети візьми, а книжок нема, в мене не хата-читальня.

Лушка, не чекаючи запрошення, сіла і по-серйозному почала розмову про сівбу в третій бригаді, про помічені нею непорядки на молочній фермі, що організувалась у Гремячому Лозі. Вона з наївною щирістю пристосовувалась до Давидова, до того кола інтересів, яким — здавалось їй — він повинен би жити.

Давидов спочатку недовірливо прислухався до її слів, але потім захопився розмовою, розказав про свої плани влаштування молочної ферми, побіжно повідомив про найновіші технічні досягнення в обробці молочної продукції, що з'явилися за кордоном, нарешті не без прикрас сказав:

— Грошей нам потрібна сила-силенна. Треба купити кілька теличок від корів, що дають високий удій, треба завести племінного бугая... Все це необхідно зробити якнайшвидше. Адже правильно налагоджене молочне господарство даватиме величезний прибуток! Факт, що на цій справі колгосп поправить свій бюджет. Ну, що в них там є зараз? Старський сепараторик, що й копійки не вартий, який ні чорта не може пропустити весняного удою, та й усе. А бідонів ні одного нема, і молоко по-старому зливають у глечики. Хіба ж це діло? От ти кажеш, що в них молоко скисає, а чому скисає? Напевне ж, зливали в брудний посуд.

— Глечики погано пропарюють, через те і скисає.

— Ну, от я і кажу, що погано миють посуд. Ти візьмись за це діло і дай йому лад. Що треба зробити — роби, правління завжди допоможе. А так що ж? Молоко завжди пропадатиме, коли за посудом нема догляду, коли доярки так доїтимуть, як оце я недавно бачив: сідає під корову, вим'я їй не обмиває, ділки всі брудні, в гною... і руки в самої доярки фактично не миті. Вона, може, до цього чорт зна за що бралася й лізе під корову з брудними руками. Часу в мене не було взятися за цю справу. А я таки візьмусь! І ти, замість того щоб пудрами пудритись

та красоту наводити, взялася б показяйнувати на фермі, га? Призначимо тебе завідуючою, поїдеш на курси, повчишся, як треба науково завідувати, і будеш кваліфікованою жінкою.

— Ні вже, хай без мене хазяйнують,— зітхнула Лушка,— там і без мене є кому лад давати. А завідуючою бути я не хочу. І на курси їхати не хочу. Дуже мороки багато. Я працювати люблю легко, щоб просторіше жилося, а так що ж?.. Робота, вона дурнів любить.

— Знову ти всякі дурниці говориш! — з досадою сказав Давидов, але умовляти не умовляв.

Незабаром Лушка почала збиратися додому. Давидов пішов її проводити. Ішли поруч темним провулком, довго мовчали, потім Лушка, що надзвичайно швидко збагнула всі турботи Давида, спитала:

— На «кубанку» їздив сьогодні дивитися?

— Їздив.

— Ну, як?

— Погано! Якщо на цьому тижні не буде дощу... боюся,— не зійде! І ти розумієш, як усе це, хай йому чорт, складається? Дідугани, котрі приходили до мене за дозволом, щоб молебствувати, зловтішатимуться, факт! «Ага,— скажуть,— не дозволив молебня відправити — і дощу бог не дав!» А бог їхній тут зовсім ні до чого, коли барометр заляк на перемінному становищі. Але ж вони зміцняться в своїй дурній вірі. Просто біда, факт! Почасті ми й самі трохи промахнулись... Треба було б плюнути на баштани, на частину просапних, а швидше посіяти пшеницю, ось у чому промахнулись! І те ж саме з меліонопусом: фактично доводив отому бовдурові — Любишкіну,— що в наших умовах ця порода за всіма агрономічними даними найбільше придатна...— Давидов знову пожвавішав і, натрапивши на свого «коника», говорив би довго і з захопленням, але Лушка перепинила його з явною нетерплячкою:

— Та кинь ти — про хліб! Сядьмо краще, посидимо,— й показала на блакитний у місячному сяйві гребінь канави.

Підійшли. Лушка підбрала спідницю, хазяйновито запропонувала:

— Ти б піджака свого постелив, а то я боюся спідницю бруднити... Вона у мене святна...

І коли сіли поруч на розстеленому піджаку, наблизилася до усміненого обличчя Давидова своє обличчя, яке стало суворим і дивно покращало, сказала:

— Годі про хліб і про колгосп! Зараз не про це треба говорити... Ти чуєш, як пахне молоде листя на тополі!..

...На цьому і скінчилися вагання Давидова, який тягся до Лушки і боявся, що зв'язок з нею підірве його авторитет...

Потім уже, коли він устав і з-під ніг його з шелестом покотилися в канаву сухі грудочки глини, Лушка все ще лежала на спині, розкинувши руки, втомлено заплющивши очі. З хвилину мовчали. Потім вона підвелася з несподіваною хуткістю, обхопила руками свої зігнуті в колінах ноги і затрусилась від нападу беззвучного сміху. Сміялась так, немов її лоскотали.

— Ти... чого це? — здивовано і ображено спитав Давидов.

Але Лушка так само несподівано урвала сміх, випростала ноги і, глядячи долонями стегна і живіт, задумано сказала голосом, трохи охриплим і щасливим:

— Ой і легко ж мені зараз!

— Перо встромити — то полетиш? — розсердився Давидов.

— Ні-і, це ти даремно... даремно сердишся. Живіт у мене зараз якийсь безважний став... якийсь порожній і легкий, того й засміялась. А що ж мені, чудило, плакати треба, чи що? Сядь, чого схопився?

Давидов неохоче скорився. «Що ж тепер з нею робити? Доведеться це якось фактично оформити, а то незручно й перед Макарком і взагалі... Ото, не мала баба клопоту та купила порося!» — думав він, скоса поглядаючи на зеленкувате при місячному сяйві обличчя Лушки.

А та, не торкаючись руками землі, гнучко підвелася, — усміхаючись, мружачи очі, питала:

— Хороша я? Га?

— Як тобі сказати... — непевно відповів Давидов, обіймаючи вузькі Лущині плечі.

Розділ XL

Другого дня після того, як над Гремячим Логом пройшла злива, Яків Лукич верхи виїхав у Красну діброву. Йому треба було власноручно позначити дуби для рубання, бо завтра майже вся третя бригада мала виїхати в діброву, щоб узятися до заготівлі дерева, потрібного для гребель.

Виїхав Яків Лукич зранку. Кінь його, метляючи по-хазяйському підв'язаним хвостом, ішов неквапно. Його розковані передні ноги роз'їжджалися по слизькій масній грязюці. Але Яків Лукич жодного разу не підняв нагая: йому нікуди було поспішати. Він покурював, впустивши на луку поводи, оглядав навколо Гремячого Логу степ, де кожен яроч, кожна балочка й бабакова нора з дитинства були знайомі й рідні його серцю, милу-

вався з пухкої, набухлої вогкістю ріллі, з обмитих похилених зливою хлібів, з великою досадою і прикрістю думав: «Напророчив дощу, чорт щербатий! Зійде «кубанка»! Скажи, неначе й бог за цю окаянну владу! То, бувало, все неврожаї та недороди, а то з двадцять першого року хліб тобі просто як стіна! Вся природність стоїть за Радянську владу, коли ж тоді дочекаєшся кінця її? Ні, якщо союзники не допоможуть зіпхнути комуністів, самі ми ні чорта не зробимо. Ніякі половцєви не встоять, хоч би й якого розуму вони були. Сила силу пошибає, куди ж супроти сили попреш? А ще ж народ проклятий, вредний настав. Одне на одного виказують та всілякі доноси роблять. Аби тільки йому, сучому синові, жити, а там хоч у полі й полин-травиця не рости. Сутужні часи! І куди воно через рік-другий дійде, мабуть, сам чорт не знає... Але я, видно, в слухний час народився, інакше б не кінчилось моє діло з Половцевим так щасливо. Бути б бичкові на налигачі! Ну, і слава богу, що все воно закінчилось так благополучно й чисто. Почекаємо ще, що то воно буде далі. Зараз не довелося розлучитися з Радянською владою — може, ще надійніше діло почнеться!»

На стеблах буйнорослих під сонцем трав, на паростках змужнілих хлібів тремтіла нанизана стеклярусом роса. Вітер з заходу струшував її, і краплинки зривались, райдужно виблискували, падали на пахнучу дощем, жадану й ласкаву землю.

В колях на шляху ще стояла невсмоктана грунтом дошова вода, але над Гремячим Логом уже здіймалися вище тополь рожеві ранкові тумани, і на матовій синяві неба, немов чисто вимитій зливою, тьмянів застуканий світанком срібний місяць.

Місяць був карбовано-тонкий, пологий; він обіцяв рясні дощі, і Яків Лукич, глянувши на нього, остаточно впевнився: «Буде врожай!»

У діброву приїхав він під полудень. Коника спутав і пустив пастиь, а сам витяг з-за пояса невелику тєслярську сокиру, пішов надтісувати дуби на ділянці, яку відвів гремячівському колгоспові лісничий.

Край ділянки надтєсав штук шість дубів, підійшов ще до одного. Високий, прогонистий дуб щоглового зросту й виняткової будівної стрункості гордовито височів над низькорослими, гіллястими карагачами та берєстами-перестарками. На самій верхівці його, в темному лискучо-зеленому листі похмуро чорніло вороняче гніздо. З товщини стовбура видно було, що дуб був майже ровесником Якова Лукича, і той, поплывуючи на долоні, з почуттям жалю й суму дивився на приречене дерево.

Надтєсавши, надписав на оголеній від кори боковині чорнильним олівцем «Г. К.» і, відкинувши ногою свіжу тріску, що крово-

точила деревним соком, сів покурити. «Скільки років жив ти, браток! Ніхто над тобою не мав волі, і от настав час помирати... Повалять тебе, стешуть кору, відігнуть сокирами твою красу — гілля й відростки, і повезуть до ставу, палею вкопають на місці греблі...— думав Яків Лукич, знизу вгору поглядаючи на шатрувате верховіття дуба.— І гнитимеш ти в колгоспному ставу, поки не зіпрієш. А потім бурхливою весняною водою поволоче тебе куди-небудь на край балки,— і все тобі, кінець!»

Від цих думок Яків Лукич раптом болісно відчув якусь незрозумілу тугу й тривогу. Йому стало недобре. «Чи, може, помилювати тебе, не рубати? Не все ж колгоспові на нищення...— І з радісним полегшенням вирішив:— Живи! Рости! Пишайся! Чим тобі не життя? Ні з тебе податку, ні самоподатку, ні в колгосп тобі не вступати... Живи, як господь тобі звелів!»

Він метушливо схопився, набрав у жменю глинястої грязюки, старанно замазав нею надтесане місце. З улоговини йшов задоволений і заспокоєний...

Всі шістдесят сім дубів позначив розчулений Яків Лукич, сів на коня, поїхав узліссям.

— Якове Лукичу, зажди трошки! — гукнули до нього на відді.

А потім з-за куща глоду виїшов чоловік у чорній смушевій шапці і в теплій розхристаній куртці з шинельного сукна. Обличчя його було чорне і обвітрене, шкіра на вилицях від худорби туго натягнута, очі глибоко запали, а над білястими засмаглими губами чітко, як намальовані вуглем, чорніли відрослі пухнасті вусики.

— Не впізнаєш, чи що?

Чоловік скинув шапку: насторожено озираючись, виїшов на галявину, і тільки тоді Яків Лукич упізнав у незнайомому Тимофія Рваного.

— Звідки ти? — спитав він, вражений зустріччю, всім виглядом страшенно схудлого Тимофія, який змінився так, що його й упізнати не можна було.

— Звідки не повертаються... З заслання... З Котласа.

— Невже втік?

— Втік... У тебе з собою, дядьку Якове, нічого нема? Хліба нема?

— Є.

— Дай, ради Христа! Я четверту добу... гнилими кислицями...— і зробив судорожний рух, наче щось ковтав.

У нього тремтіли губи, по-вовчому блищали очі, коли він дивився, як рука Якова Лукича витягає з-за пазухи скибку хліба.

До хліба припав він з такою голодною зажерливістю, що Яко-

ву Лукичу аж дух перехопило. Рвав черству підгорілу скоринку зубами, роздирав м'якуш скоцюрбленими пальцями і жадібно ковтав, майже не пережовуючи, важко рухаючи гострим кадиком. І тільки тоді підвів на Якова Лукича сп'янілі очі, що втратили недавній гарячковий блиск, коли, давлячись, проковтнув останній шматок.

— Зголоднів ти, парубче...— співчутливо промовив Яків Лукич.

— Кажу, що п'ятий день з голоду то прілу кислицю з'їм, то торішню суху тернину знайду... Охляв я.

— Ну, як же це ти сюди?

— Пішки з станції. Ночами йшов,— стомлено відповів Тимофій.

Він помітно зблід, немов витратив на їжу останні сили. Нестримна гикавка стрясала його, примушувала хворобливо криктися.

— А батько ж живий? Сім'я як, здорова? — розпитував Яків Лукич, але з коня не зліз і раз у раз тривожно поглядав навкруги.

— Батько помер од запалення нутра, мати з сестричкою там. А у вас на хуторі як? Ликера Нагульнова там проживає?

— Вона, хлопче, з чоловіком розійшлась...

— Де ж вона зараз? — пожвавішав Тимофій.

— У тітки живе, на вільних харчах.

— Ти, дядьку Якове, ось що... Ти, як прийдеш, перекажи їй, щоб вона мені неодмінно сьогодні ж харчів принесла сюди. Я охляв зовсім, не дійду, треба відлежатись, переднювати. Та й підбився дуже. Сто сімдесят верст і ночами, а в незнайомій місцевості вночі знаєш як ходити? Ідеш наосліп... Хай принесе. А як оклигаю трошки, сам у хутір прийду... Скучив за рідними місцями — страх! — і винувато усміхнувся.

— Як же ти жити думаєш далі? — випитував неприємно вражений зустріччю Яків Лукич.

І Тимофій, з люттю на обличчі, відповів:

— Не знаєш — як? Я зараз на вовчому становищі. От відпочину трохи, прийду вночі на хутір, одкопаю гвинтівку... Вона в мене закопана зберігалась на току... І почну промишляти! Мені одна дорога дана. Раз мене карають, і я каратиму! Декому вліплю гостинця... дехто почухається! Ну, в діброві перелітую до осені, а з заморозками подамся на Кубань або ще кудись. Білий світ широкий, і нас, отаких, знайдеться, мабуть, не одна сотняга.

— А Лушка Макарова начебто до голови колгоспу почала горнутися,— нерішуче повідомив Яків Лукич, що не раз помічав, як Лушка бігала до Давидова на квартиру.

Тимофій ліг під куш. Повалив його нестерпний біль у шлунку. Але він, хоч і з паузами, все ж заговорив:

— Давидову, вражій личині, першому. В граматку його записуй... А Лушка мені вірна... Стара любов не забувається... Це не хліб-сіль... Я до її серця стежку завжди знайду... не заросла ж, мабуть... Занапастив ти мене, дядечку, своїм хлібом... живота мені роздирає... Значить, Лушці перекажи... нехай сала й хліба принесе... Хліба якнайбільше.

Яків Лукич попередив Тимофія про те, що в діброві завтра почнуть рубати, виїхав з лісу й подався на поле другої бригади, щоб оглянути засіяну «кубанкою» ділянку. На всьому просторі недавно вугільно-чорної ріллі ніжною зеленою прошвою нарешті пробилась і саяли сходи...

У хутір Лукич вернувся тільки вночі. Від колгоспної стайні йшов додому з тим самим тяжким враженням від зустрічі з Тимофієм Рваним, яке не залишало його цілий день. А вдома ждала його нова і незрівнянно гірша неприємність... Ще в снігах невістка, вискочивши з кухні, пошепки попередила його:

— Тату, в нас гості...

— Хто?

— Половцев і отой... косоокий. Прийшли, як тільки смеркло... Ми з матір'ю саме корів доїли... Сидять у світлиці. Половцев дуже напідпитку, а того не розбереш... Обшарпані обидва страшенно! Воші в них аж кишать... просто поверх одержі пішки ходять!

...З світлички чути було розмову; кахикаючи, глузливо і в'їдливо говорив Ляцьєвський:

— ...Ну, звичайно! Хто ви такий, ласкавий добродію? Я вас питаю, вельмишановний пане Половцев. А я скажу вам, хто такий... Хотите? Будь ласка! Патріот без батьківщини, полководець без армії і, коли ці порівняння ви вважаєте занадто високими й абстрактними,— злидений картяр без єдиного золотого в кишені.

Почувши глухий басок Половцева, Яків Лукич знесилоно прихилився спиною до стіни, вхопився за голову...

Старе починалося заново.

КНИГА ДРУГА

Розділ I

Земля набрякала від дошової вологи і, коли вітер розганяв хмари, мліла під яскравим сонцем і курилась голубуватою парою. Ранками з річки, з грузьких, багнистих низин вставали тумани. Вони клубчастими хвилями перекочувались через Гремячий Лог, пливучи до степових горбів, і там танули, невидимо розчинялись в найніжнішій бірюзовій серпанку, а на листі дерев, на очеретяних покрівлях куренів і сараїв, всюди, як розсипаний гартований дріб, пригинаючи траву, до полудня лежала свинцево-важка, рясна роса.

У степу пирій виріс вище колін. За вигоном зацвів буркун. Медвяний дух його перед вечором розпливався по всьому хутору, хвилюючи знемого серця дівчат. Осимі хліба стояли до обрію суцільною темно-зеленою стіною, ярі радували око незвичайно дружними сходами. Супіски густо наїжились стрілками молодих паростей кукурудзи.

Наприкінці першої половини червня стало на погоду, жодної хмарки не з'являлося на небі, і чудово заяскріла під сонцем квітуча, обмита дощами степова земля! Була вона тепер як молода мати, що груддю годую дитину,— надзвичайно гарна, принашкла, трохи стомлена, вона світилася прекрасною, щасливою і чистою усмішкою материнства.

Кожного ранку, ще до схід сонця, Яків Лукич Островнов, накинувши на плечі заношений брезентовий плащ, виходив за хутір милуватися хлібами. Він довго простоював коло борозни, від якої починався зелений, іскристий від роси розлив озимої пшениці. Стояв нерухомо, понуривши голову, як стара, стомлена коняка, і роздумував: «Якщо під час наливу не дуне «калмик»¹, якщо не припече пшеничку суховієм, понасипає повні засіки зерна колгосп, будь він тричі богом проклятий! Щастить же окаянній Радянській владі! Скільки років при одноосібному житті не було дощів вчасно, а тепер лило, як на погибель! А буде добрий урожай—і перепаде багато колгоспникам на трудові дні, то хліба тоді повернеш їх по-доброму проти Радянської влади? Ніколи в світі! Голодна людина—вовк у лісі, куди хочеш піде; сита людина—свиня біля корита, її і з місця не зіпхнеш. І чого пан Половцев думають, чого вони дожидають, ніяк не

¹ К а л м и к — південно-східний вітер.

збагну! Саме б оце час трусонути Радянську владу, а вони гаються...»

Яків Лукич, стомлений дожданням обіцяного Половцевим перевороту, міркував так, звичайно, від злості. Він прекрасно знав, що Половцев аж ніяк не гається і чогось вичікує зовсім недарма. Майже щоночі по яру, що підходив з гори аж до садка Островцова, пробиралися з далеких хуторів і чужих станиць гінці. Вони, мабуть, залишали коней в лісистій вершині яру, а самі йшли пішки. На тихий умовлений стукіт їм відчиняв двері Яків Лукич, не засвічуючи лампи, проводив у світличку до Половцева. В світличці віконниці обох вікон, що виходили в подвір'я, були зачинені день і ніч, а зсередини наглухо запнуті товстими, валяними з сірої вовни повстинами. Навіть в сонячний день там було темно, як у льоху, і так само, як у льоху, гхнуло пліснявою, вогкістю і затхлим, застоїним повітрям рідко провітрюваного приміщення. Вдень ні Половцев, ні Ляцьєвський не виходили з дому: парашу добровільним в'язням заміняло опшкороване відро, що стояло під одірваною мостиною.

Кожного з тих, хто по-злодійському приходив ночами, Яків Лукич нашвидку оглядав, запалюючи в сінях сірника, але ще жодного разу не зустрічав він знайомого обличчя; всі були чужі і, видно, здалека. Якось одного із зв'язкових Яків Лукич на-смілився тихо запитати:

— Звідки ти, станичнику?

Мерехтливий вогник сірника освітив під башликом бородате, добродушне, здавалось, обличчя літнього козака, і Яків Лукич побачив примружені очі й зуби, що блиснули в глузливій по-смішці.

— З того світу, станичнику! — також тихим шепотом відповів приїжджий і владно додав: — Веди швидше до нього і менше інтересуйся!

А через дві доби цей самий бородатий і з ним ще один козак, молодший, приїхали знову. Вони внесли в сіни щось важке, але ступали тихо, майже нечутно. Яків Лукич запалив сірника, побачив на руках у бородатого двоє офіцерських сидел, перекинуті через плечє вуздечки з срібною оздобою; другий держав на плечі якийсь згорток, довгий і безформний, загорнутий у чорну волохату бурку.

Бородатий, як давньому знайомому, підморгнув Якову Лукичу, спитав:

— У себе? Обидва вдома? — І, не дожидуючи відповіді, пішов у світличку.

Сірник догоряв, припікаючи пальці Якова Лукича. В темряві бородатий на щось спіткнувся, стиха вилаявся.

— Зажди, я зараз,— сказав Яків Лукич, добуваючи неслухняними пальцями сірника з коробки.

Половцев сам відчинив двері, тихо сказав:

— Заходьте. Та заходьте ж, чого ви там вовтузистесь? Зайди і ти, Якове Лукичу, ти мені потрібний. Та тихше, я зараз засвічу світло.

Він засвітив ліхтар «летюча миша», але прикрив його зверху курткою, залишивши тільки вузьку смужку світла, що косо лягала на крашені вохрою дошки підлоги.

Приїжджі шанобливо поздоровкались, поклали коло дверей принесені речі. Бородатий ступив два кроки вперед, цокнув за каблуками, простягнув витягнений з пазухи пакет. Половцев розірвав конверт, швидко проглянув листа, близько піднісши його до ліхтаря, сказав:

— Скажіть Седому спасибі. Відповіді не буде. Жду від нього звісток не пізніше дванадцятого. Можете відправлятися. Світанок вас не застане в дорозі?

— Нікак нет. Добіжимо. У нас коні добрі,— відповів бородатий.

— Ну, ідіть. Дякую за службу.

— Раді старатися!

Обидва разом обернулися, як один, цокнули за каблуками, вийшли. Яків Лукич захоплено подумав: «Оце так вимуштрувані! Стару школу проходили на стройовій службі, з усього видно!.. А чому ж вони його ніяк не величають?..»

Половцев підійшов до нього, поклав важку руку на плече. Яків Лукич мимоволі виструнчився, випростав спину, витягнув руки по швах.

— Бачив орлів? — Половцев тихо засміявся.— Ці не підведуть. Ці за мною підуть у вогонь і в воду, не так, як деякі падлюки й маловіри з хутора Військового. Тепер подивимось, що нам привезли...

Ставши на одне коліно, Половцев проворно розплутав поворозки з білої сириці, що туго сповили бурку, розгорнув її і дістав частини розібраного ручного кулемета, загорнуті в промаслену мішковину чогири матово блискучі диски. Потім обережно витягнув дві шаблі. Одна з них була проста, козача, в обчухраних старих піхвах, друга — офіцерська, з глибоко втопленою срібною головкою і георгіївським потемнілим темляком на ній, в піхвах, оздоблених сріблом з черню, на чорній кавказькій портупейі.

Половцев, ставши вже на обидва коліна, на долонях витягнених рук держав шаблю, відкинувши голову, ніби милуючись

тьмяними відблисками срібла, а потім притулив її до грудей, сказав тремтячим голосом:

— Люба моя, красуне! Вірна старенька моя! Ти мені ще послужиш вірою і правдою!

Масивна нижня щелепа його дрібно затремтіла, на очах закипіли сльози шаленства й захвату, але він сяк-так оволодів собою і, обернувшись блідим, спотвореним обличчям до Якова Лукича, голосно спитав:

— Впізнаєш ти її, Лукичу?..

Яків Лукич зробив судорожний жест, ніби щось ковтнув, мовчки кивнув головою: він впізнав цю шаблю, він вперше бачив її ще в тисяча дев'яцот п'ятнадцятому році на молодому і хвацькому хорунжому Половцеві на австрійському фронті...

Лятьєвський, що лежав на ліжку, мовчки і байдуже підвівся, звисив босі ноги, з хрускотом потягаючись, похмуρο блиснув єдиним оком.

— Зворушливе побачення! — хрипко сказав він. — Повстанська, так би мовити, ідилія. Не люблю я цих сентиментальних сцен, заквашених на поганенькому пафосі.

— Перестаньте! — різко сказав Половцев.

Лятьєвський знизав плечима.

— Чому це я повинен перестати? І що я повинен перестати?

— Перестаньте, прошу вас! — зовсім тихо промовив Половцев, підводячись на ноги і повільною ходою, немов скрадаючись, пішов до ліжка.

В стрибаючій лівій руці він тримав шаблю, правою розстібав, рвав комір сірої толстовки. Яків Лукич, жахаючись, побачив, як від люті зійшлись до перенісся очі Половцева, а одутлувате лице посіріло, як його толстовка.

Спокійно і не кваплячись, Лятьєвський ліг на ліжку, заклав за голову руки.

— Театральний жест! — сказав він, глузливо посміхаючись, дивлячись на стелю єдиним оком. — Все це я вже бачив, і не раз, в паршивих провінціальних театрах. Мені це набридлило!

Половцев спинився за два кроки від нього, дуже стомленим рухом підняв руку, витер піт з лоба; потім рука, безвільна і обм'якла, ковзнула вниз.

— Нерви... — сказав він невиразно й недорікувато, як парализований, і обличчя його потягнула кудись навскоси схожа на усмішку довга судорога.

— І це я чув уже не раз. Та годі вам бабитись, Половцеві! Візьміть себе в руки!

— Нерви... — промимрив Половцев. — Розходились нерви... Мені теж набридли в цій темряві, в цій могилі...

— Темрява — друг мудрих. Вона сприяє філософським роздумам про життя, а нерви практично існують тільки у недокрівних, прищуватих дівчат та в дам, які хворіють на нестримну балакучість і мігрень. Нерви — ганьба і безчестя для офіцера. Та ви лише удаєте це, Половцев, нема у вас ніяких нервів, тільки примхи! Не вірю я вам! Слово честі офіцера, не вірю!

— Ви не офіцер, а скотиняка!

— І це я чув від вас не один раз, але на дуель я вас однаково викликати не буду, ідіть ви к чорту! Це все старе і несвоєчасне, і справи є важливіші. До того ж, як вам відомо, вельмишановний, б'ються тільки на шпагах, а не на поліцейських копистках, зразок якої ви так зворушливо й ніжно тулили до серця. Як старий артилерист, я зневажаю цей гатунок холодної прикраси. Є і ще один аргумент проти виклику вас на дуель, ви — плебей по крові, а я — польський дворянин, одної з найстаріших фамілій, яка...

— Слухай суди, зас... шляхтич! — грубо перебив його Половцев, і голос його несподівано набув звичної твердості й металевого, командного гарту. — Глумитися з георгіївської зброї?! Якщо ти скажеш ще хоч одне слово, я зарубаю тебе, як собаку!

Ляцьєвський підвівся на ліжку. На губах його не було й тіні недавньої іронічної посмішки. Серйозно і просто він сказав:

— Ог у це я вірю! Голос виказує ваші щирі й добрі наміри, а тому я замовкаю.

Він знову ліг, до підборіддя натягнув стареньке байкове одіяло.

— Однаково я вб'ю тебе, — уперто вів своєї Половцев, як бик, нахиливши голову, стоячи коло ліжка. — Оцим самим клинком я з одної ясновельможної скотиняки зроблю дві — і знаєш коли? Як тільки повалимо на Дону Радянську владу!

— Ну, в такому разі я можу спокійно жити до глибокої старості, а може, проживу вічно, — усміхаючись, сказав Ляцьєвський і, матюкнувшись, одвернувся лицем до стіни.

Яків Лукич коло дверей переступав з ноги на ногу, наче стояв на жару. Кілька разів він поривався вийти з світлички, але Половцев затримував його рухом руки. Нарешті він не витримав, попросився:

— Дозвольте мені йти, ослобоніть мене, ваше благородіє! Вже скоро світати буде, а мені рано треба в поле їхати...

Половцев сів на стілець, поклав на коліна шаблю і, спираючись на неї руками, низько схилившись, довго мовчав. Чути було тільки, як тяжко, з сопінням, він дихає, як цокає на столі його великий кишеньковий годинник. Яків Лукич думав, що По-

ловцев дримає, але той рвучко підняв з стільця своє важке, міцно збите тіло, сказав:

— Бери, Лукичу, сідла, а я візьму все інше. Підемо, сховаємо все це в надійному й сухому місці. Може, в отому, як його... а, чорт його... в сараї, де в тебе складені кізяки, га?

— Місце підходяще, ходім,— охоче погодився Яків Лукич, що не сподівався вибратись із світлички.

Він уже взяв був на руки одно сідло, але тут Ляцьєвський раптом схопився з ліжка, як ошпарений, шалено блискаючи оком, засичав:

— Що ви робите? Я питаю вас: що ви зволите робити?

Половцев, що схилився над буркою, випростався, холодно запитав:

— Ну, а в чому річ? Що вас так схвилювало?

— Як же ви не розумієте? Ховайте, якщо вам хочеться, сідла й оцей металобрухт, але кулемет і диски залишіть! Ви живете не на дачі у приятеля, і кулемет нам може бути потрібний кожної хвилини. Ви це розумієте, сподіваюсь?

Трохи подумавши, Половцев погодився:

— Можливо, ви маєте рацію, радзівілівський виродку. Тоді нехай усе заллється тут. Іди, Лукичу, спати, можеш бути вільним.

І яким же міцним та тривким виявився давній служивський гарт! Не встиг Яків Лукич і подумати про що-небудь, а босі ноги його вже самі собою, мимоволі, зробили «ліворуч кругом», і натруджені п'яти сухо і майже нечутно стукнулись одна об одну. Половцев помітив це і злегка усміхнувся, а Яків Лукич, вже як причинив за собою двері, зрозумів свою похибку, кркнув від ніяковості, подумав: «Підвів мене отой бородатий чорт своєю виправкою!»

До самого світанку він не заплющив очей. Надії на успіх повстання змінювались у нього побоюванням провалу та пізнім каяттям з приводу того, що надто вже необачно зв'язав свою долю з такими пропащими людьми, як Половцев і Ляцьєвський. «Ех, поспішив я, вліз, як курка в борщ! — в думці журився Яків Лукич.— Було б мені, старому дурневі, виждати, постояти осторонь, не брати до себе одразу Олександра Онисимовича. Взяли б вони гору над комуністами — отоді й мені можна було б пристати до них на готовеньке, а так — навіть дуже просто підведуть вони мене, як сліпого, під монастир... Але й так подумати: коли я осторонь, та другий, та третій, тоді що ж воно вийде? Вік на своїй спині возити Радянську владу? Теж не годиться! А так собі ні з сього ні з того вона з нас не злізе, ой, не злізе! Коли б уже швидше якийсь кінець приходив... Обіцяє

Олександр Онисимович і десант з-за кордону, і підмогу від кубанців, м'яко стелить, та як воно спати буде? Господь його милостивий знає! Ану як союзники не схочуть висаджуватись на нашу землю, тоді що? Пришлють, як у дев'ятнадцятому році, англійські шинелі, а самі будуть у себе вдома кофії попивати та з своїми жінками в утіху гратися,— от тоді що ми будемо робити з самими їхніми шинелями? Кров'яні соплі будемо втирати полами тих шинелей, тільки й того. Поб'ють нас більшовики, їй-богу, поб'ють! Для них це діло звичне. Тоді вже пропадемо всі, хто супроти них устане. Димом візьметься донська земля!»

Від цих думок Якову Лукичу стало сумно й жалко себе майже до сліз. Він довго кречав, стогнав, хрестився, шепочучи молитви, а потім знову надокучливі думки повернули його до мирського: «І чого Олександр Онисимович не поділять з оцим сліптуром поляком? Чого вони завжди зчіплюються? Таке велике діло попереду, а вони живуть, як два злючих собаки в одній конурі. І все більше той одноокий насакає, брехливий, то так скаже, то інак. Поганий чоловік, ніякої віри у йому не йому. Недарма приказка говорить: «Не вір одноокому, горбатуму і своїй жінці». Вб'є його, Олександр Онисимович, їй-богу, вб'є! Ну, і господь з ним, однаково він не нашої віри».

Під ці заспокійливі думки нарешті Яків Лукич заснув недовгим і тяжким сном.

Розділ II

Яків Лукич прокинувся, коли вже зійшло сонце. За якусь годину йому переснилось безліч снів — і всі один від одного безглуздіші та гидкіші.

То йому снилось, що він стоїть у церкві біля аналоя, молодий і гарно вдягнений, у всьому женихівському вбранні, а поруч з ним — у довгому вінчальному платті, увесь, як білою хмарою, оповитий фатою, притупе ногами Лятевський, і витріщає на нього блудливо-насмішкувате око, та весь час підморгує ним безсоромно й зачепливо. Яків Лукич нібито каже йому: «Вацлаве Августовичу, не личить нам з тобою вінчатися: ти ж хоч і поганенький, а все-таки мужчина. Ну, куди воно годиться, таке діло? Та і я вже жонатий. Давай скажемо про все це попові, а то він звінчає нас людям на сміх!» Але Лятевський бере холодною рукою руку Якова Лукича, нахилиючись до нього, секретно шепче: «Не кажи нікому, що ти жонатий! А з мене, любий Яшо, хіба ж така жінка вийде!» — «Та ну тебе к чорту,

одноокий дурню!» — хоче крикнути Яків Лукич, намагаючись вирвати свою руку з руки Лятевського, але не може, — пальці у Лятевського холодні, сталльні, а голос Якова Лукича якийсь безгучний, і губи наче зроблені з вати... Від люті Яків Лукич плюється і прокидається. На бороді у нього й на подушці — липка слина...

Не встиг він перехреститись і прошепотіти «свят-свят», а йому вже знову сниться, що він з сином Семеном, з Агафоном Дубцовим та іншими хуторянами блукає по якійсь величезній плантації, під керівництвом одягнених у біле молодих жінок-наглядачок вони рвуть помідори. І сам Яків Лукич, і всі козаки навколо чомусь голі, але ніхто, крім нього, не соромиться. Дубцов, стоячи до нього спиною, нахилиється над помідорним кущем, і Яків Лукич, задихаючись від сміху та обурення, каже йому: «Ти хоч не нагинайся так низько, рябий чортяко! Ти хоч жінок посоромся!»

Сам Яків Лукич зриває помідори, ніяково присідаючи навпочіпки і тільки одною правою рукою, ліву він держить немов голий купальник перед гим, як увійти в воду...

Прокинувшись, Яків Лукич довго сидів на ліжку, тупо дивився перед собою ошаліло зляканими очима. «Такі паскудні сни перед добром не сняться. Буде лихо!» — вирішив він, відчуваючи на серці неприємний тягар і вже наяву відпльовуючись лише на згадку про те, що недавно снилось.

В якнайгіршому настрої він одягнувся, вдарив kota, що лашцився до нього, за сніданком ні з сього ні з того обізвав жінку дурепою, а на невістку, що недоречно втруtilась за столом у господарську розмову, навіть замахнувся ложкою, ніби вона була маленька дівчинка, а не доросла жінка. Батькова нестриманість розвеселила Семена: він ніби злякано й по-дурному скривився, підморгнув жінці, і та вся затряслась від беззвучного сміху. Це остаточно розлютило Якова Лукича: він кинув на стіл ложку, крикнув тремтячим від злості голосом:

— Вищиряєтесь, а скоро, може, плакати будете!

Не докінчивши снідати, він демонстративно став вилазити з-за столу і тут, як на гріх, сперся долонею на край миски й вилив собі на штани недоїдений гарячий борщ. Невістка, затуливши обличчя руками, вискочила в сіни. Семен залишився сидіти за столом, схиливши на руки голову, тільки мускуляста спина його здригалась та ходором ходили від сміху литі лопатки. Навіть завжди серйозна жінка Якова Лукича — і та не могла втриматись від сміху.

— Що це з тобою, хазяїне, сьогодні скоїлось? — сміючись, спитала вона. — З лівої ноги встав чи погані сни снились?

— А ти як знаєш, стара відьмо?! — ошалівши, крикнув Яків Лукич і прожогом вискочив з-за столу.

На порозі кухні він зачепився за цвях, що виліз із одвірка, до ліктя розпанахав рукав нової сатинової сорочки. Вернувся в свою кімнату, став шукати в скрині другу сорочку, і тут нещільно притулене до стіни віко впало, важко і звучно гелпнуло його по потилиці.

— Та будь же ти проклят! І що це сьогодні за день такий! — спересердя вигукнув Яків Лукич, знесилено сідаючи на табурет, обережно мацаючи на потилиці здоровенну гулю.

Сяк-так він переодягнувся, змінив облиті борщем штани й подерту сорочку, але тому що дуже поспішав і хвилювався, то забув застібнути шириньку. В такому непривабливому вигляді Яків Лукич дійшов майже до правління колгоспу, все дивуючись, чому це зустрічні жінки, поздоровкавшись, якимось загадково посміхаються і швиденько відвертаються... Здивування його безцеремонно роз'яснив дід Щукар, що дріботів назустріч.

— Старієш, голубчику Якове Лукичу? — співчутливо спитав він, зупиняючись.

— А ти молодієш? Щось по тобі не видно! Очі червоні, як у кроля, і сльозою запливли.

— Очі в мене сльозяться від нічних читанок. На старість літ читаю і вивчаю всяку вищу освіту, але держу себе охайно, а от ти забудькуватий став прямо-таки по-стариковському...

— Чим же це я забудькуватий став?

— Хвіртку дома забув зачинити, скотину порозпускаєш...

— Семен зачинить,— байдужно сказав Яків Лукич.

— Твою хвіртку Семен зачиняти не буде...

Вражений неприємною догадкою, Яків Лукич опустив очі додолу, охнув і проворно став орудувати пальцями. На додаток до всіх бід і нещастя, що звалились на нього цього злоповісного ранку, вже в дворі правління Яків Лукич наступив на загублену кимось картоплину, роздушив її і, послизнувшись, простягся на весь зріст.

Ні, це вже було занадто, і все діялось неспроста! Забобонний Яків Лукич був якнайглибше певний, що його підстерігає якесь велике нещастя. Блідий, з тремтячими губами, увійшов він у кімнату Давидова, сказав:

— Захворів я, товаришу Давидов, відпустіть мене сьогодні з роботи. Комірник мене замінить.

— Ти щось справді змарнів, Лукичу,— співчутливо озвався Давидов.— Піди відпочинь. До фельдшера сам зайдеш чи прислати його до тебе додому?

Яків Лукич безнадійно махнув рукою.

— Фершал мені не pomoже, одлежу сам...

Вдома він сказав зачинити віконниці, роздягнувся й ліг на ліжко, терпляче дожидаючи лиха, що звідкись надходило до нього... «А все оця проклята власть! — в думці нарікав він. — Ні вдень ні вночі нема від неї супокою! Ночами якісь дурнячі сні сняться, які зроду в старий час не снилися, вдень одно лихо за одним мотузком тягнеться за тобою... Не доживу я при цій власті призначеного мені від бога строку! Гигну передчасно!»

Але тривожні дождання Якова Лукича того дня були даремні: лихо десь затрималось і прийшло до нього аж через дві доби і з того боку, звідки він найменше його сподівався...

Перед сном Яків Лукич для смливості випив склянку горілки, ніч проспав спокійно, без снів, а вранці підбадьорився духом, з радістю подумав: «Минулося!» День провів у звичайному діловому клопоті, але на другий день, у неділю, помітивши перед вечерю, що жінка чимось стурбована, спитав:

— Чогось ти, хазяйко, ніби сама не своя? Чи корова захворіла? Вчора і я теж помітив, ніби вона якась невесела повернулася з череди.

Хазяйка обернулася до сина:

— Сьомо, вийди на часину, мені з батьком треба побалакати...

Семен, зачісуючись перед дзеркалом, невдоволено сказав:

— Що це ви все якісь секрети розводите? В світлиці оті приятелі батькові — чорт їх накинув на нашу шию — день і ніч шепочуться, а тут — ви... Скоро від ваших секретів у хаті жити не можна буде. Не хата, а жіночий монастир: кругом тільки шушукання та шепоти...

— Ну, це не твого телячого розуму діло! — скипів Яків Лукич, — Сказано тобі — вийди, значить, вийди! Щось ти дуже балакучий став... Гляди, придержуй язика, а то його і прищипнути можна!

Семен спалахнув, повернувся до батька лицем, глухо сказав:

— А ви, тату, теж не дуже лякайте! В сім'ї у нас страхополохів і маленьких нема. А от, якщо ми один одного лякати почнемо, коли б нам усім гірше не було...

Він вийшов, грюкнувши дверима.

— От і полюбайся на свого синочка! Бачиш, який герой, сучий син! — спересердя вигукнув Яків Лукич.

Жінка ніколи не сперечалася з ним і тепер сказала стримаю:

— Та воно, як подумати, Лукичу, то й нам твої пожиліці-дармоїди не велика радість. Живемо при них як зацурані, аж гірко! Так і сподівайся, зроблять у нас трус хутірські власті, ну, тоді пропали! Не життя у нас, а трясця, зашарудить щось,

стукне — так і бійся. Не дай і не приведи господи нікому такого життя! І за тебе, і за Сьомушку в мене вся душа зболіла. Дізнаються про наших постояльців, заберуть їх — та й вас прихоплять. А тоді що ми, самі жінки, будемо робити? Попід хати з торбами ходити?

— Годі! — перебив її Яків Лукич. — Без вас з Сьомкою знаю, що роблю. Ти про що хотіла говорити? Давай!

Він щільно причинив обое дверей, близько сів коло жінки. Спочатку він слухав її, нічим не виявляючи, що його поїняла тривога, а під кінець, вже не володіючи собою, схопився з лавки, забігав по кухні, пригнічено шепчучи:

— Пропали! Занапастила рідна матінка! Голову зняла!

Трохи заспокоївшись, він випив підряд дві великі кварта води, в тяжкій задумі сів на лавку.

— Що ж будеш тепер робити, хазяїне?

Яків Лукич не відповів на жінчине запитання. Він його не чув...

Жінка йому розказала, що недавно приходили чотири старих баби й наполегливо вимагали, щоб їх провели до панів офіцерів. Бабам не терпілося дізнатись, коли офіцери, з допомогою Якова Лукича, що прихистив їх, та з допомогою інших грем'ячівських козаків, почнуть повстання і скинуть безбожну Радянську владу. Даремно жінка Якова Лукича запевняла їх, що ніяких офіцерів в домі не було й нема. У відповідь на це горбата і злюча баба Лоциліна розгнівано сказала їй:

— Молода ти мені, жінко добра, брехати! Твоя ж рідна свекруха говорила нам, що охвицери ще з зими проживають у вас у світлиці. Знаємо, що живуть вони потай від людей, але ж ми нікому не скажемо про них. Веди нас до старшого, котрого Олександром Онисимовичем звать.

...Входячи до Половцева, Яків Лукич відчував знайомий уже йому трепет. Він думав, що Половцев, почувши про таку пригоду, ошаліє, дасть волю кулакам, і ждав розправи, по-собачому покірний і тремтячий. Та коли він, збиваючись і плутаючись від хвилювання, але нічого не потаївши, розказав усе, що почув від жінки, Половцев тільки усміхнувся:

— Нічого сказати, хороші з вас конспіратори... Що ж, цього й треба було сподіватись. Виходить, підвела нас твоя мамаша, Лукичу? Що ж тепер будемо робити, по-твоєму?

— Вибиратись вам треба від мене, Олександрє Онисимовичу! — рішуче сказав підбадьорений прийомом Яків Лукич.

— Коли?

— Чим швидше, тим краще. Роздумувати дуже ніколи.

— Без тебе знаю. А куди?

— Не можу знати... А де ваш товариш... Звиняйте, будь ласка, за помилку на слові! Де ж пан Вацлав Августович?

— Нема його. Буде вночі, і ти його зустрінеш завтра коло садка. Атаманчуков теж на краю хутора живе? Там і перебуду лічені дні... Веди!

Вони дійшли, скрадаючись, і, перед тим як розійтись, Половцев сказав Якову Лукичу:

— Ну, будь здоров, Лукичу! Ти подумай, Лукичу, про свою мамашу... Вона може завалити всю нашу справу... Ти про це подумай... Лятевського зустрінеш і скажеш, де я зараз.

Він обняв Якова Лукича, доторкнувся до його сухої й шорсткої щоки сухими губами і, віддалившись, немов приріс до давно не мазаної хатньої стіни, зник...

Яків Лукич вернувся додому і, лігши спати, незвичайно суворо відсунув до стіни жінку, сказав:

— Ти от що... ти матір більше не годуй... і води їй не давай... вона однаково помре не сьогодні-завтра...

Жінка Якова Лукича, що прожила з ним довге й нелегке життя, тільки й вимовила:

— Яшо! Лукичу! Ти ж син її!

І тут Яків Лукич, чи не вперше за весь час спільного і дружнього життя, навідліг, сильно вдарив немолоду свою жінку, сказав приглушено і хрипко:

— Мовчи! Вона нас хіба ж так підведе! Мовчи! В заслання хочеш?

Яків Лукич важко встав, зняв із скрині невеликого замка, обережно пройшов у теплі сіни й замкнув двері світлички, де була його мати.

Стара почувала кроки. Давним-давно вона звикла впізнавати його по ході... Та й як їй було не навчитись розпізнавати на слух навіть здалека синову ходу? Більш як п'ятдесят років тому вона — тоді молода і вродлива козачка,— відриваючись від домашньої роботи, від куховарства, з захопленою усмішкою прислухалась до того, як неспевнено, з перервами шльопають по підлозі в сусідній кімнаті босі ноженята її первістка, її єдиного і найлюбішого Яшеньки, малюка, який тільки що навчився ходити. Потім вона чула, як з підскоком, з пристуком, тупають по ганку ніжки її маленького Яшки, що повертався з школи. Тоді він був веселій і жвавий, як козеня. Вона не пам'ятає, щоб він тоді коли-небудь ходив,— він тільки бігав, і бігав не просто, а з підскоком, саме так, як козеня... Тяглося життя — як і в усіх, хто живе,— багате на довгі злигодні й бідне на короткі радості; і от вона — вже літня мати — невдоволено прислухається ночами до легкої, немов сковзаючої ходи Яші, стрункого й моторного

парубка, сина, яким вона потай пишалась. Коли він пізно повертався з гулянок, здавалось, що чирики його майже не торкаються до підлоги — така легка й бистра була його юнацька хода. Непомітно для неї син став дорослим, сімейним чоловіком. Обважніла і стала впевненою його хода. Давно звучать по дому кроки хазяїна, зрілого мужа, майже старика, а для неї він і досі Яшенька, і він часто сниться їй маленьким, білявим і метким хлопчиною...

От і тепер, зачувши його кроки, вона спитала глухуватим, старечим голосом:

— Яшо, це ти?

Син не озвався до неї. Він постояв коло дверей і вийшов на подвір'я, чомусь прискоривши ходу. Крізь дрімоту стара подумала: «Хорошого козака я народила і доброго хазяїна, слава богу, виростила! Всі сплять, а він на баз пішов, за хазяйство піклується». І гордовита материнська усмішка набігла на її безбарвні, висхлі губи...

З тієї ночі в хаті стало негарзд...

Старуха — немічна й безсила — все-таки жила; вона просила хоч шматочок хліба, хоч краплинку води, і Яків Лукич, скрадаючись, проходив через сіни і чув її здавлений і майже німий шпїт:

— Яшенько мій! Синочку рідний! За що ж?! Хоч води дайте!

В просторому домі всі домашні уникали бувати. Семен з жінкою і днювали й почували на подвір'ї, а дружина Якова Лукича, коли їй доводилось бувати в хаті за хазяйською потребою, виходила, трясучись від ридань. Але коли під кінець другої доби сіли за стіл вечеряти і Яків Лукич після довгої мовчанки сказав: «Давайте поки що цей час переживемо тут, у літній кухні», — Семен здригнувся всім тілом, встав із-за столу, хитнувся, ніби його хтось штовхнув, і вийшов...

...На четвертий день у домі стало тихо. Яків Лукич тремтливими пальцями зняв замок, разом з жінкою ввійшов у світличку, де колись жила його мати. Стара лежала на підлозі коло порога, і випадково забута на лежанці ще з зими стара шкурятяна рукавиця була зжована її беззубими яснами... А воду вона, очевидно, знаходила на підвіконні, де крізь щілини в віконниці перепадав і легкий, майже непомітний для ока і слуху дощ і, може, лягала в те туманне літо роса...

Подруги покійної обмили її сухеньке, зморщене тіло, нарядили, поплакали, але на похороні не було людини, яка б плакала так гірко й невтішно, як Яків Лукич. І біль, і каяття, і тяжкість втрати — все страшним тягарем лягло в той день на його душу...

Розділ III

Нудьга за фізичною працею гнітила Давидова. Все його здорове, дуже тіло жадібно просило роботи, такої роботи, від якої б увечері в тяжкій і солодкій знеможі нили всі м'язи, а вночі разом з жаданим відпочинком негайно приходив би і легкий, без сновидінь, сон.

Одного разу Давидов зайшов у кузню перевірити, як посувається ремонт усупільнених лобогрійок. Кисло-гіркий запах розпеченого заліза й паленого вугілля, співучий дзвін ковадла і старечо-хрипкі, жалібні зітхання старезного міха змусили його затремітїти. Кілька хвилин він мовчки стояв у напівтемній кузні, блаженно заплющивши очі, з насолодою вдихаючи знайомі з дитинства, до болю знайомі запахи, а потім не витримав спокуси і взявся за молот... Два дні він працював від світання до смеркання, не виходячи з кузні. Обід йому приносила хазяйка. Але яка ж це в чорта робота, коли через кожні півгодини людину одривають від діла, синіючи, холоне в кліщах поковка, бурчить старий коваль Сидорович, а хлопчина-горновий одверто посміхається, дивлячись, як стомлена від напруження рука Давидова, раз у раз впускаючи на долівку олівець, замість виразних букв кривуляє на черговому діловому папірці якісь незграбні карлочки, що розповзаються на всі боки.

Плюнув Давидов на такі умови праці і, щоб не заважати Сидоровичу, лаючись про себе, як бувалий боцман, пішов з кузні; похмурий, сердитий, засів у правлінні колгоспу.

По суті, цілі дні він витрачав на розв'язання звичайних, але потрібних господарських питань: на перевірку складених рахівником звітів та численних зведень, на вислухування доповідей бригадирів, на розгляд різноманітних заяв колгоспників, на виробничі наради,— словом, на все те, без чого не може існувати велике колективне господарство і що в роботі менш за все задовольняло Давидова.

Він став погано спати ночами, щоранку після сну йому боліла голова, харчувався абияк і абиколн, і до вечора не залишала його не знапа раніш, незрозуміла недуга. Якось непомітно для самого себе Давидов трохи опустився, у вдачі його з'явилась ніколи раніш не властива йому дразливість, та й на тілі він став далеко не таким молодецьким і справним, як у перші дні після приїзду в Гремячий Лог. А тут ще ота Лушка Нагульнова і постійні думки про неї, всякі думки... Не в добрий час перейшла йому окаянна молодиця дорогу!

Вдивляючись на смішкувато примруженими очима в змарніле обличчя Давидова, Размьотнов якось сказав:

— Все худнеш, Сьомо? Коли на тебе подивитись, то ти раз, як старий від після поганої зимівлі: незабаром на ходу лягатимеш, і весь ти якийсь облзлий став, миршавий... Линяєш, чи що? А ти менше на наших дівок задивляйся і особливо — на розведених жінок. Тобі це діло для здоров'я страшенно шкідливе...

— Іди к чорту з своїми дурними порадами!

— А ти не сердься. Я ж по-доброму раджу.

— Завше ти вигадуєш всякі дурниці, факт!

Давидов червонів повільно, але густо. Не мавши сили подолати збентеження, він недоладно заговорив про щось стороннє. Але Размьотнов не вгавав:

— Це тебе у флоті чи на заводі навчили так червоніти: не тільки лицем, а й усією шиєю? А може, ти й усім тулубом червонієш? Скинь сорочку, я подивлюсь!

Тільки забачивши недобрі іскорки в помутнілих очах Давидова, Размьотнов круто перевів розмову на інше, нудьгуюче позіхаючи, заговорив про косовицю, дивився з-під напівзаплющених повік з удаваною сонливістю, але шельмуватої усмішки чи то не міг, чи просто не хотів схвати під білястими вусями.

Догадувався Размьотнов про взаємини Давидова і Лушки чи знав про це? Мабуть-таки знав. Ну, звичайно, знав! Та й як можна було ці взаємини приховати, коли безсоромна Лушка не тільки не хотіла їх приховувати, а навіть навмисне виставляла напоказ. Дешевеньке самолюбство Лушки, очевидно, тишило те, що вона — покинена жінка секретаря партосередку — притулилась не до рядового колгоспника, а до самого голови колгоспу, і її не одігнали.

Кілька разів вона виходила з правління колгоспу разом з Давидовим, всупереч суворим хутірським звичаям брала його під руку і навіть легенько тулилася плечем. Давидов зацьковано озирався, боячись побачити Макара, але руки не віднімав, пристосовуючись до Лушиної ходи, ступав дрібно, як спутаний кінь, і чомусь часто спотикався на рівному... Нахабні хутірські хлопчакі — тяжкі вороги закоханих — бігли слідом, всіляко викривляючись, вигукували тонкими голосами:

З кислої опари
Молодняк пара!

Вони виспівували на всі лади, без кінця варіювали цей безглуздий вірш, і поки мокрий від поту Давидов проходив з Лушкою два квартали, проклинаючи в душі хлопчаків, Лушку і свою м'яку вдачу, «кисла опара» поступово перетворювалась на кру-

ту, прісну, здобну, солодку і так далі. Кінець кінцем терпець Давидову уривався: він легенько випручувався з смуглих Лушциних пальців, що міцно вчепились у його лікоть, говорив: «Пробач, мені ніколи, треба поспішати»,— і йшов уперед широким кроком. Але не так-то просто було одкараскатись від переслідування настирливих хлопчаків. Вони ділились на дві партії: одна з них зоставалась дратувати Лушку, друга уперто супроводила Давидова. Був тільки один певний спосіб здихатись переслідування. Давидов підходив до найближчого плоту, удавав, що виламує хворостину, і зараз же хлопчаків наче вітром здувало. Тільки тоді голова колгоспу залишався повновладним хазяїном вулиці та найближчих до неї місць.

Не дуже давно, в глупу північ Давидов і Лушка просто наткнулись на діда, який стеріг вітряка далеко в степу, за хутором. Сторож — старезний колгоспник Вершинін — лежав, укрившись сіряком, під горбочком старої бабакової нори. Забачивши пару, що прямувала просто на нього, він несподівано звівся на весь зріст, по-військовому суворо гукнув:

— Стій! Хто йде? — і взяв напоготів стареньку, до того ж і незаряджену рушницю.

— Свої. Це я, Вершинін! — неохоче озвався Давидов.

Він круто повернув назад, тягнучи за собою Лушку, але Вершинін догнав їх і став благати:

— Чи не буде у вас часом, товаришу Давидов, тютюню хоч на одну цигарку! Просто пропадаю не куривши, вуха попухли!

Лушка не відвернулась, не одійшла вбік, не затулила обличчя хусткою. Спокійно дивилась вона, як покvapно відсипає Давидов з кисета тютюн, так само спокійно сказала:

— Пішли, Сьомо. А ти, дядьку Миколо, краще злодій пильнуй, а не тих, хто по степу любов пасе. Не тільки лихі люди вночі гуляють...

Дядько Микола коротко зареготав. Фамільярно поляскав Лушку по плечу:

— Та воно, голубко Лушо... нічне діло — темне: хто — любов пасе, а хто — чуже несе. Мое діло сторожівське, гукати на кожного, стерегти вітряк, бо в ньому ж колгоспний хліб, а не кізьяк. Ну, спасибі за тютюнець. Щасливо вам! Бажаю удачі...

— Якого ти чорта втручаєшся в розмову? Одійшла б убік, може, він і не впізнав би тебе,— з неприхованим роздратуванням сказав Давидов, коли вони залишилися самі.

— Мені не шістнадцять років, і я не дівка, щоб мені соромитись усякого старого дурня,— сухо відповіла Лушка.

— Але все-таки...

— Що все-таки?

— Нащо тобі все це потрібно на виставку виставляти?

— Та що він мені, рідний батько чи свекор?

— Не розумію я тебе...

— А ти постарайся добре та зрозумій.

Давидов не бачив у темряві, але по голосу догадався, що Лушка усміхається. Розсердившись, що вона така безтурботна до своєї власної жіночої репутації і цілком зневажає пристойність, він з запалом вигукнув:

— Та зрозумій же, дурненька, що я про тебе турбуюся!

Ще сухіше Лушка відповіла:

— Не трудись. Я вже якось сама. Ти про себе турбайся.

— Я і про себе турбуюсь.

Лушка одразу спинилась, впритул підійшла до Давидова. Голос її зазвучав зловтішно й переможно:

— От з цього б ти й починав, мій любчику! Ти тільки про себе турбуєшся, і тобі стало досадно, що саме тебе з молодницею вночі в степу побачили. А дядькові Миколі однаково, з ким ти ночами волочишся.

— Як це так — «волочишся»? — розсердився Давидов.

— А то ж ні? Дядько Микола пожив на світі і знає, що ти зі мною сюди вночі прийшов не ожину збирати. І тобі стало страшно, що про тебе подумують у Гремячому добрі люди, чесні колгоспники. Так же? Тобі наплювати на мене! Не зі мною, то з другою ти однаково гуляв би за хутором. Але тобі і грішити хочеться, і в холодку, в затінку хочеться залишитись, щоб ніхто про твої штуки не знав. Он ти який, виходить, жук! А так, мій любчику, не буває, щоб ціле життя в холодку спасатися. Ех ти, а ще матрос! Як же це у тебе так виходить? Я не боюсь, а ти боїшся? Виходить, я мужчина, а ти баба, так, чи що?

Настрій у Лушки був швидше жартівливий, ніж войовничий, але з усього було видно, що вона прикро вражена поведінкою свого коханця. Помовчавши трохи, презирливо поглядаючи на нього збоку, вона раптом швидко скинула свою чорну сатинову спідницю, сказала тоном наказу:

— Роздягайся!

— Ти з глузду з'їхала! Для чого це?

— Одягнеш мою спідницю, а я — твої штани. Це буде справедливо! Хто як поводитьсь в такому от житті, тому й носити те, що належить. Ну, давай швиденько!

Давидов засміявся, хоч і був ображений Лушиними словами й запропонованим обміном. З усієї сили стримуючи наростаюче роздратування, він тихо сказав:

— Перестань штуки строїти, Лушо! Одягайся, підемо.

Неохоче і мляво рухаючись, Лушка одягла спідницю, поправила волосся, що вибилося з-під хустки, і раптом сказала з несподіваною і глибокою тугою в голосі:

— Нудно мені з тобою, матроський телепню!

Тоді до самого хутора вони йшли, не промовивши жодного слова. В провулку так само мовчки розпрощались. Давидов стримано вклонився. Лушка ледве помітно кивнула головою, зникла за хвірткою, немов розтала в густій тіні старого клена...

Кілька днів вони не зустрічались, а потім якось ранком Лушка зайшла в правління колгоспу, терпляче діждалася в сінях, коли вийде останній відвідувач. Давидов хотів був зачинити двері в свою кімнату, але побачив Лушку. Вона сиділа на лавці, по-чоловічому широко розставивши ноги, туго обтягнувши спідницею круглі коліна, лузала насіння і спокійнісінько усміхалась.

— Насіння хочеш, голово? — спитала вона сміхотливим низьким голосом. Тонкі брови її злегка ворушились, очі дивилися з одвертою лукавинкою.

— Ти чому не на прополці?

— Зараз піду, бачиш — одягнена в усе буденне. Зайшла сказати тобі... Приходь сьогодні, як смеркне, на вигін. Буду ждати тебе коло клуні Леонових, знаєш, де вона?

— Знаю.

— Прийдеш?

Давидов мовчки кивнув головою, щільно причинив двері. Він довго сидів за столом і похмуро думав, підперши щоки кулаками, втупившись поглядом в одне місце. Було йому про що подумати!

Ще до першої суперечки два рази Лушка смерком приходила до нього на квартиру, посидівши трохи, голосно говорила:

— Проведи мене, Сьомо! Надворі темніє, і я чогось боюсь іти одна. Страшно, як боюсь. Я з дитинства дуже полохлива, з дитинства настрахана темнотою...

Давидов робив страшне обличчя, вказував очима на дощану стінку, за якою хазяйка — стара релігійна жінка — обурено, покотячому злісно фиркала і торохтіла посудом, готуючи чоловікові й Давидову щось вечеряти. Тонкий, загострений слух Лушки виразно сприймав свистячий шепіт хазяйки:

— Ото вона так боїться! Сатана, а не жінка! Та вона в темноті на тім світі сама до молодого чорта навпомацки дорогу знайде і ждати не буде, коли він до неї припреться. Прости, господи, великий мій гріх! Ото вона така полохлива! Наполюхаєш тебе темнотою, нечисту силу, аякже!

Лушка тільки усміхалась, слухаючи таку непохвальну для неї характеристику. Не з таких вона була жінок, щоб на її настрій

вплинув наговор якоїсь там богомільної баби! Чхати вона хотіла на цю вічно мокрогубу святенницю й чистьоху! За свій короткий заміжній вік відважній Лушці і не в такій халепі доводилось бувати і не такі сутички витримувати з грем'ячівськими жінками. Вона прекрасно чула, як хазяйка півголосом бурмотіла за дверима, називаючи її і ледащицею, і хвйдою. Боже мій, та хіба такі, порівняно необразливі слова доводилось Лушці вислухувати, а ще більше говорити самій в сутичках з покривдженими нею жінками, коли вони лізли битися й наскакували на неї з доброю лайкою, в сліпій наївності своїй вважаючи, що тільки їм самим належить любити своїх чоловіків! В усякому разі, Лушка уміла постояти за себе і завжди давала супротивницям належну відсіч. Ні, ніколи і ні при яких обставинах вона не розгублювалась і за дошкульним словом до батька не бігала, не кажучи вже про те, що не було ще в хуторі такої ревнивиці, яка зуміла б розчпчити Лушку, зірвати з її голови хустку... Але стару бабу вона все-таки вирішила провчити — так просто, для порядку, керуючись єдиним життєвим правилом: щоб її, Лушціне, завжди було зверху.

Прийшовши вдруге, вона на часинку затрималась у прохідній хазяйській кімнаті, пропустивши вперед Давидова, і, коли той вийшов у снін, а потім збіг по скрипучих східцях з ганку, Лушка з найневиннішим виглядом обернулась лицем до хазяйки. Лушка розрахувала безпомилково. Стара Филिमониha швидко облизала й без того мокрі губи, за одним духом проговорила:

— Ну, й безсовісна ж ти, Ликеро, зроду я таких ще не бачила.

Лушка, скромніше й не можна, опустила додолу очі, зупинилась посеред кімнати немов у покайній задумі. У неї були дуже довгі, чорні, немов підмальовані вії, і коли вона опустила їх, на зблідлі щоки впала густа тінь.

Обманута цією удаваною лагідністю, Филिमониha вже примиренніше зашепотіла:

— Ти сама подумай, молодице, хіба ж це діло тобі, заміжній, ну хоч і розведеній, приходити на квартиру до нежонатого мужчини, та ще й поночі? Яку ж це совість перед людьми треба мати, га? Опам'ятайся ти, сором май, ради Христа!

Так само тихо і смиренно, в тон хазяйці, Лушка відповіла:

— Коли господь бог, вседержитель наш і спаситель...— на цьому вона дожидально замовкла, після короткої паузи лиховісно підвела блискучі в сутінках очі.

Богомільна хазяйка, коли згадане було ім'я боже, зараз же побожно схилила голову, стала швидко хреститись: отоді Лушка

й закінчила переможно, але вже голосом по-чоловічому грубим і різким:

— Коли бог роздавав людям совість, ділив її на паї, мене вдома не було, я на гулянці була, з парубками гуляла, цілувалась-милувалась. От і не припало мені на дільбі ані шматочка цієї самої совісті. Второпала? Ну, чого рота роззявила і ніяк його не стулиш? А тепер ось тобі мій наказ: поки твій квартирант не прийде додому, поки він зі мною буде мучитись, молись за нас, грішних, стара кобило!

Лушка величаво вийшла, не вшанувавши приголомшену, онімилу, знищену вщент хазяйку навіть зневажливим поглядом. Давидов, що ждав її коло ганку, насторожено спитав:

— Про що ви там, Лушо?

— Все більше про божественне, — тихенько сміючись і тулячись до Давидова, відповіла Лушка, що перебрала у колишнього чоловіка звичку відбуватися жартом від небажаної розмови.

— Ні, серйозно, що вона там шепотіла? Чи не образила вона тебе?

— Мене образити у неї просто ніякого способу нема, несила їй це зробити. А сичала вона з ревнощів: до мене тебе ревнує, мій щербатенький! — знов відповіла жартом Лушка.

— Підозріває вона нас, факт! — Давидов з жалем помотав головою. — Не треба було тобі приходити до мене, ось у чому річ!

— Баби старої злякався?

— Чого б це я лякався?

— Ну, коли вже ти такий одчайка, то нічого про це й балакати!

Трудно було переконати в чомусь норовисту і свавільну Лушку. А Давидов, як блискавкою, засліплений раптовим і великим почуттям, вже не раз і серйозно думав про те, що треба порозумітись з Макаром і одружитися з Лушкою, щоб кінець кінцем вийти з того фальшивого становища, в яке він сам себе поставив, і тим самим припинити всякий поговор, що міг виникнути про нього. «Я її перевиховаю! У мене вона буде як шовкова і облишить усякі свої фокуси! Залучу її до громадської роботи, упрошу або заставлю взятися за самоосвіту. З неї буде толк, це вже факт! Вона тямовита жінка, а запальність її скінчиться, відучу палати! Я не Макар, у них з Макаром коса на камінь наскочила, а в мене не та вдача, я інший підхід до неї знайду», — так, явно переоцінюючи свої і Лушині можливості, самопевнено думав Давидов.

Того дня, коли вони умовились зустрітись коло клуні Леоно-

вих, Давидов уже з обіду став поглядати на годинник. І як же він здивувався, а потім і розлютився, коли за годину до умовленої зустрічі почув і впізнав легку Луцину ходу на ганку, а потім її дзвінкий голос:

— Товариш Давидов у себе?

Ні хазяйка, ні чоловік її, що саме на той час був удома, нічого не відповіли. Давидов схопив кепку, прожогом кинувся до дверей і віч-на-віч зустрівся з усміхненою Лушкою. Вона дала йому дорогу. Мовчки вони вийшли за хвіртку.

— Мені ці іграшки не подобаються! — грубо сказав Давидов і навіть кулаки стиснув, задихаючись від гніву. — Чого ти з'явилась сюди? Де ми з тобою домовились зустрітись? Відповідай же, чорти б тебе взяли!..

— Ти чого на мене кричиш? Хто я тобі — жінка чи кучер твій? — в свою чергу спитала Лушка, не розгубившись.

— Облиш! Я зовсім не кричу, а питаю.

Лушка знизала плечима, глузливо-спокійно промовила:

— Ну, коли питаєш без крику, тоді інша річ. Скучила, от і прийшла передчасно. Ти ж, мабуть, радий аж нікуди?

— Який чорт — «радий»! Тепер моя хазяйка розляпає по всьому хутору! Що ти їй наговорила минулого разу, що вона на мене й не дивиться, а тільки кудкудаче і годує якоюсь поганню замість звичайних щів? Про божественне говорили? Добра мені божественна розмова, коли вона, тільки слово скажи про тебе, починає ікати й синіє, як утопленик! Це факт, я тобі кажу!

Лушка зареготала так молодю й нестримно, що у Давидова мимоволі пом'якшало серце. Але цього разу йому було зовсім не до веселощів, і коли Лушка, дивлячись на нього сміхотливими й мокрими від сліз очима, перепитала:

— Так, кажеш, ікає й синіє? Так їй і треба, богомільній! Хай не тиче носа не в своє діло. Подумаєш, підряд вона взяла стежити за моєю поведінкою!

Давидов холодно перебив її:

— Тобі однаково, що вона буде ляпати язиком про нас по хутору?

— Аби тільки їй це діло на здоров'я було, — безтурботно відказала Лушка.

— Якщо тобі це байдуже, то мені далеко не байдуже, факт! Годі тобі строїти дурочку і виставляти напоказ наші взаємини! Давай я завтра ж поговорю з Макаром, і ми з тобою або одружимося, або — горщик об горщик — і в різні боки. Не могу я жити так, щоб на мене пальцями показували: он, мовляв, іде голова — Луцин зальотник. А отакою своєю наочною поведінкою ти в корені підриваєш мій авторитет, зрозуміло тобі?

Спалахнувши, Лушка з силою відштовхнула Давидова, промовила крізь зуби:

— Теж мені жених знайшовся! Та на чорта ти мені здався, такий слинько боязливий? Так я за тебе і вийшла заміж, наставляй кишеню! Ти по хутору зі мною соромишся пройти, а теж «давай одружимося»! І всього він боїться, на всіх оглядається, від дітлахів, і то шарахає, як оглашений. Ну, і йди собі з своїм авторитетом на вигін, за клуню Леонових, валяйся там на траві один, кацап нещасний! Думала, що ти людина як людина, а ти як мій Макар: у того тільки світова революція в голові, а в тебе — авторитет. Та з вами хоч яка жінка з нудьги здохне!

Лушка трохи помовчала і раптом сказала несподівано ласкавим, тремтячим від хвилювання голосом:

— Прощай, мій Сьомо!

Кілька секунд вона стояла ніби вагаючись, а потім рвучко повернулася, пішла швидким кроком по провулку.

— Лушо! — приглушено покликав Давидов.

За поворотом, як іскра, блиснула біла Лушина косинка й погасла в темряві. Проводячи рукою по спаленілому чомусь обличчю, Давидов стояв нерухомо, розгублено усміхався, думав: «От тобі і знайшов час освідчитись! От тобі й оженився, дурбелище, факт!»

Суперечка була неабияка. Та, власне, це була вже не суперечка і навіть не сварка, а щось схоже на розрив. Лушка уперто уникала зустрічей з Давидовим. Незабаром він переїняв квартиру, і хоч Лушка про це напевне знала, проте миритись не схотіла.

«Ну й чорт з нею, коли вона така психологічна!» — з злістю думав Давидов, остаточно втративши надію побачити свою кохану десь наодинці. Але щось надто вже гірко щеміло у нього на серці, а на душі було хмуро й сльотливо, як у дощовий жовтневий день. Видно, за недовгий час зуміла Лушка знайти пряму стежку до щирого й незагартованого в любовних випробуваннях серця Давидова....

Правда, в майбутньому розриві були і свої позитивні сторони: по-перше, тоді непотрібне було б тяжке порозуміння з Макаром Нагульновим, а по-друге, з того часу вже ніщо не загрожувало б залізного авторитетові Давидова, трохи захитаному його до певної міри неморальною поведінкою. Проте всі ці добрі міркування давали нещасному Давидову дуже мало втіхи. Варто було йому залишитись наодинці з самим собою, як він зараз же, сам того не помічаючи, вже дивився кудись в минуле невидючими очима, усміхався з задумливим смутком, згадуючи любий

серцю запах Луциніх губів, завжди сухих і трепетних, завжди мінливий вираз її гарячих очей.

Незвичайні очі були у Лушані Нагульової! Коли вони дивилися трохи спідлоба, щось зворушливе, майже дитяче й безпорадне світилося в її погляді, і сама вона в цей момент була схожа швидше на дівчинку-підлітка, ніж на вельми досвідчену в житті й любовних утіхах жінку. А через хвилину, легко торкнувшись пальцями бездоганно чистої, підсиненої хустки, вона рвучко підводила голову, дивилася вже задириливо й насмішкувато, і тоді недобрі очі її тьмяно мерехтіли й були одверто цинічні і всезнаючі.

Ця здатність перевтілюватись в одну мить була у Лушки не досконало вивченою школою кокетства, а просто природним обдарованням. Так принаймні здавалось Давидову. Не бачив він, вражений любовною сліпотою, що коханка його була особою, може, навіть більше, ніж треба, самовпевненою і, безперечно, самозакоханою. Багато чого не бачив і не помічав Давидов.

Одного разу він, під впливом ліричної закоханості, цілуючи трохи напomadжені Луцині щоки, сказав:

— Лушенько моя, ти у мене, як квіточка! У тебе навіть веснянки пахнуть, факт! Знаєш, чим вони пахнуть?

— Чим? — спитала зацікавлена Лушка, підводячись на лікті.

— Якоюсь свіжістю, ну, ніби росою, чи що... Ну, от як проліски, майже непомітно, а гарно...

— У мене так воно й повинно бути,— з гідністю і цілком серйозно заявила Лушка.

Давидов помовчав, неприємно здивований таким розв'язним самовдоволенням. Трохи згодом спитав:

— Чого ж це в тебе так і повинно бути?

— Того, що я гарна.

— Що ж, по-твоему, всі гарні пахнуть?

— Про всіх не скажу, не знаю. Я до них не принохувалась. Та мені до них і діла нема, я про себе кажу, чудак. Не всі ж гарні бувають з ряботинням, а ряботиння — це веснянки, вони й повинні у мене пахнути пролісками.

— Задавака ти, факт! — вражено сказав Давидов. — Якщо хочеш знати, то не пролісками твої щоки пахнуть, а редькою з цибулею та з олією.

— То чого ж ти лізеш цілуватися?

— А я люблю редьку з цибулею...

— Говориш ти, Сьомо, всякі нісенітниці, прямо як хлопчик,— невдоволено сказала Лушка.

— З розумним по-розумному... Знаєш?

— Розумний і з дурнем розумний, а дурень і з розумним завжди дурень,— одговорила Лушка.

Тоді вони також ні з сього ні з того посварились, але то була скороминуща сварка, що закінчилась через кілька хвилин повним замирнням. Інша річ тепер. Все пережите з Лушкою здавалося тепер Давидову прекрасним, але неповоротним і далеким минулим. Втративши надію побачити її наодинці, щоб порозумітись і до кінця в'яснити нові взаємини, Давидов насправжки занудьгував. Він доручив Размьотнову вести за сумісництвом і колгоспні справи, а сам на невизначений час зібрався поїхати в другу бригаду, що орала травневі пари на одній з віддалених ділянок колгоспної землі.

Це не був від'їзд, викликаний якимись діловими міркуваннями, а ганебна втеча людини, яка хотіла і в той же час боялась недалекої любовної розв'язки. Давидов усе це прекрасно розумів, інколи дивлячись на себе збоку, але він уже остаточно засмикався, через те й вирішив, що йому найкраще виїхати з хутора, вже хоч би тому, що там він не міг бачити Лушки і надіявся кілька днів прожити відносно спокійно.

Розділ IV

На початку червня часто йшли незвичайні для літа дощі: тихі, по-осінньому смирні, без гроз, без вітру. Ранками з заходу, з-за далеких горбів виповзала попелясто-сіза хмара. Вона росла, ширилась, займаючи півнеба,— зловісно білили її темні підкрилки,— а потім знижувалась так, що прозорі, як серпанок, ніжні клуби її чіплялись за покрівлю вітряка, який стояв у степу, на могилі, десь високо і добродушно ледве чутною октавою говорив грім, і спускався благодатний дощ.

Теплі, немов бризки молока з-під корови, краплі прямовисно падали на принишклу в туманній тиші землю, білими бульбашками спухали на неспросохлих, пінястих калюжах; і такий тихий та мирний був цей літній негустий дощ, що навіть квіти не схиляли головок, навіть кури в подвір'ях не ховались від нього. З діловитою заклопотаністю греблись вони коло сараїв і мокрих, почорнілих тинів, шукаючи поживи, а мокрі півні, що трохи втрачали свою величну поставу, незважаючи на дощ, кричали протягло й по черзі, і бадьорі голоси їх зливалися з цвірінканням горобців, що спокійнісінько купалися в калюжах, та з писком ластівок, що ніби припадали в бистрому льоті до пахнучої дощем і пилом ласкаво ваблячої землі.

Всі півні в Гремячому Лозі були незвичайно, просто-таки на

диво різноголосі. Починаючи з півночі, переклик відкривав півень Любишкіних, що прокидався раніше за всіх. Він голосив веселим, заливчастим тенором, як молодий і старанний по службі командир роти; йому солідним, полковницьким баритоном відповідав півень з двору Агафона Дубцова; потім хвилини з п'ять над хутором висів суцільний, безперервний крик, а вже після всіх, голосно бурмочучи спросоння й гучно ляпаючи на сідалі крильми, генеральським хрипким басом, з командним підхрипом і натугою в голосі оглушливо ревів найстаріший в хуторі, рудий і дебелий півень Майданникових.

Крім закоханих і тяжкохворих, що, на думку Нагульнова, було майже одне й те саме, пізніше за всіх у хуторі лягав спати сам Макар Нагульнов. Як і раніш, він старанно вивчав англійську мову, користуючись нічним дозвіллям. На спинці стільця у нього в кімнаті висів полотняний рушник, в кутку стояв глек холодної криничної води. Важко давалась Макарові наука! З розстебнутим коміром сорочки, розпатланий і мокрий від поту, сидів він за столом біля навстіж відчиненого вікна, витирив рушником піт з лоба, під пахвами, на грудях і на спині, а час від часу, перехилиючись через підвіконня, лив на голову воду з глека і стримано ричав від задоволення.

Тьмяно горіла семилінійна лампа, в абажур, зроблений з газетного паперу, бились нічні метелики, за стіною смиренно хропла собі стара хазяйка, а Макар слово по слову долав страшенно трудну і край потрібну йому мову... Якось перед північчю він, одпочиваючи, сів на підвіконня і тоді вперше по-справжньому почув півнячий хорал. Уважно прислухавшись, вражений Макар захоплено вигукнув: «Та це ж просто як на параді, як на смотру дивізії! Чудеса, та й годі!..»

З того часу він став кожної ночі ждати, коли прокинуться півні, і з насолодою вслухатися в командні голоси нічних співців, зневажаючи в душі солов'їне ліричне тьохкання і трелі. Особливо подобався йому генеральський бас півня Майданникових, що був у спільному півнячому хорі ніби заключним акордом. Але який раз порядок переключу, до якого він уже звик і який внутрішньо схвалював, був порушений зовсім несподіваним і хуліганським способом: після могутнього півнячого баса раптом десь зовсім недалечко, за сараєм, у подвір'ї Аркашки Мінка, що жив по сусідству, хлопчачим молодецьким альтом закукурікав якийсь паршивий, видно, з молоденьких, півник, і потім довго по-курячому кудкудакав, і давився якоюсь паскудною відрижкою. Далі настала тиша і Макар виразно чув, як вовтузився в курнику, вмощуючись і ляпаючи крильми, той поганець півник, мабуть, боячись упасти від власного крику з сідала.

Ця вихватка була явним порушенням дисципліни і цілковитою зневагою до субординації. В уявленні Макара це було до певної міри схожим на те, коли б після справжнісінького генерала, поправляючи його, раптом заговорив який-небудь непоказний командир відділення, до того ще й заїка. Вкрай обурений Макар не міг стерпіти такої наруги і крикнув у темряву: «Одставить!..» — і люто, з грюкотом зачинив вікно, стиха лаючись.

На другу ніч ця історія повторилась, на третю — те саме. Ще двічі кричав Макар у темряву: «Одставить!» — будячи й лякаючи своїм криком хазяйку. Злагоджена гармонія нічного півнячого переклику, де голоси і час виступів були немов розписані по рангах, непоправно порушувалась. Зараз же після півночі Макар став лягати спати... Він уже не міг далі вчитися, запам'ятовувати химерні слова. Думки його круtilись коло нахабного півня, і він із злістю думав, що півень той в житті, безперечно, такий самий дурний і легковажний, як і сам його хазяїн. В думці Макар взивав пічм не винну птицю і негідником, і паразитом, і вискочкою. Сусідський півень, що наслідювався подавати голос після Майданникового півня, остаточно вибив Макара з колії: успішність у вивченні англійської мови нестримно покотилась у нього вниз, настрої що день, то більше псувався... Пора було кінчати з таким непорядком!

Вранці на четвертий день Макар зайшов у подвір'я до Аркашки Мінка, сухо поздоровкався, попросив:

— Ану, покажи свого півня.

— Нащо він тобі здався?

— Інтересуюсь, який він на вроду.

— Та на чорта вона тобі здалася, його врода?

— Давай показуй! Ніколи мені тут з тобою свататись! — роздратовано сказав Макар.

Поки він скручував цигарку, Аркашка доклав чимало сили, щоб вигнати хворостоною з-під комори строкату зграю барвистих курей. Ну, так воно і є! Макарові припущення повністю підтвердились: серед дюжини пишноперих, легковажних і кокетливих курей в'юном вертівся невеличкий, обскубаний, сіро-мишастої масті, непоказний півник. Макар оглянув його поглядом, повним неприємної зневаги; звертаючись до Аркашки, по-радив:

— Заріж ти цього недоноска!

— Нащо ж це я буду його різати?

— На лапшу, — коротко відповів Макар.

— З якої ж речі? Він у мене один в хазяйстві і до курей охочий.

Макар іронічно всміхнувся, скрививши губи:

— Тільки й того, що до курей охочий? Подумаєш, яке диво! Дурняче діло не хитре.

— Так від нього ж більше нічого й не треба. Город ним орати я не збираюсь, він і однолемішного плуга не потягне...

— Ну, ти без оцих жартів! Жартувати я й сам умію, коли треба...

— А чим він заважає тобі, мій півень? — вже більш нетерпляче спитав Мінок. — Дорогу тобі перейшов, чи що?

— Дурний він у тебе, ніякого порядку не знає.

— Якого ж це порядку? На город до твоєї хазяйки літає, чи що?

— На город він не літає, а так, взагалі...

Макарові було незручно пояснювати, який порядок він має на увазі. З хвилину він стояв мовчки, широко розставивши нѳги, зиркаючи на півня нищівним поглядом, а потім раптом додався:

— Знаєш що, сусідо, — жваво сказав він Аркашці, — давай мінятися на півні?

— А звідки в твоєму безкінному хазяйстві може знайтися півень? — спитав зацікавлений Мінок.

— Знайдеться, і не такий обскубаний, як оцеї!

— Що ж, принось, поміняємось, якщо півник буде підходящий. Я своїм не дорожусь.

Через півгодини, ніби мимохідь, Макар зайшов у подвір'я до Якіма Безхлебнова, у якого в хазяйстві було чимало курей. Розмовляючи про се та про те, Макар пильно придивлявся до курей, що блукали по подвір'ї, прислухався до півнячих голосів. Всі п'ять безхлебновських півнів були, як один, рослі й гарного забарвлення, а головне, всі воли були достатньо горлаті й на вигляд дуже поважні. Перед тим як розпрощатися, Макар запропонував:

— От що, хазяїне, продай-но мені півника, га?

— Можна, товаришу Нагульнов, тільки ж курка в шах смачніша, вибирай яку хоч, у жінки їх до чорта!

— Ні, мені тільки півня треба. Дай мені на час мішка, щоб заховати його.

Незабаром Макар уже стояв у подвір'ї в Аркашки Мінка, розв'язуючи мішка. Аркашка, що, як відомо, страшенно любив мінятися на що завгодно, наперед смакуючи обмін, задоволено потирив руки, примовляв:

— Подивимось, що в тебе за козир, а то, може, ще й додачі попросимо. Розв'язуй швидше, чого ти мнихаєшся! Зараз я спіймаю свого когута і ми їх зведемо на бійку, чий когут поб'є, тому й могорич буде поставлений. Йй-богу, так, інакше я й

мінятись не буду! Твій, який він собою? Підходящий на зріст?

— Гвардієць! — коротко буркнув Макар, розв'язуючи зубами на мішку гудзя.

Аркашка, на бігу підтримуючи сповзаючі штани, підтюпцем кинувся до курника. Через хвилину звідти вже лунали дикі півнячі зойки. Але коли він вернувся, тулячи до грудей переляканого на смерть півника, що часто дихав, Макар стояв, схилившись над розв'язаним мішком, і спантеличено чухав потилицю: «гвардієць» лежав у мішку, важко розпластавши крила, і в передсмертних муках заочував круглі оранжеві очі.

— Це що з ним таке? — спитав здивований Аркашка.

— Осічка!

— Хворий, виходить?

— Кажу тобі, що осічка з ним вийшла.

— Яка ж у півня може бути осічка? Чудно ти говориш!

— Та не в півня, безголовий ти чоловіче, а в мене осічка вийшла. Ніс його, а йому захотілось кукурікати в мішку, страмити мене при людях — діло було коло правління, — ну, я тільки трошечки йому голову набік повернув... Розумієш, тільки трошечки, а воно, бач, що вийшло. Давай швидше сокиру, а то здохне без ніякого пуття.

Півня без голови Макар перекинув через тин, крикнув хазяйці, що поралась коло ганку:

— Гей, мамашо! Скуби його, поки він тепленький, завтра лапші звариш!

Ні слова не кажучи Аркащі, він знову попрямував до Безхлебнова. Той спочатку був уперся, кажучи: «Так ти мені всіх курочок повдовиш!» — але потім все-таки продав другого півня. Обмін з Аркашкою відбувся, а через кілька хвилин Аркашин півень без голови вже летів через тин і вслід йому надзвичайно задоволений Макар кричав хазяйці:

— Бери цю заразу, мамашо! Скуби його, недисциплінованого чорта, і — в казан!

Він вийшов на вулицю з виглядом людини, яка зробила велике й потрібне діло. З гірким жалем, похитуючи головою, проводила його очима Аркашина жінка, страшенно здивована й налякана кривавою розправою з півнями, що її вчинив на їхньому подвір'ї Макар. На її мовчазне запитання Аркашка приклав вказівного пальця до лоба, повертів ним з боку в бік, сказав пошепки:

— З глузду з'їхав! Хороший чоловік, а з'їхав. Безповоротно збожеволів, не інакше. То ж скільки, бідолаха, сидить ночами! Докопали його англійські мови, будь вони тричі прокляті!

З того часу Макар, що мужньо зносив самотність, став без перешкоди слухати ночами півнячий спів. Цілі дні він працював у полі на прополованні хлібів нарівні з жінками й підлітками, а смерком, повечерявши нізчимними щами й молоком, сів за самовчитель англійської мови й терпляче дожидався півночі.

Незабаром до нього приєднався і дід Щукар. Якось увечері він тихо постукав у двері, спитав:

— Дозвольте увійти?

— Входи. Ти чого заявився? — зустрів його Макар не дуже привітним запитанням.

— Та воно, як сказати... — зам'явся дід Щукар. — Може, я дуже заскучав за тобою, Макарчику. Дай, думаю, знайду на вогник, провідаю його.

— Та ти жінка, чи як, щоб за мною скучати?

— Старий чоловік іншим разом скучливіший за жінку стає. А моє діло зовсім сухе: все при жеребцях та при жеребцях. Осточортіли мені ці безсловесні тварюки! Ти до нього, скажімо, з добрим словом, а він мовчки овес жере і хвостом махає. А що мені з того? А тут ще отой цап, будь він тричі анахтема! І коли воно, гадюка, спить, Макарчику? Вночі тільки очі заплющиш — і він, чортяка, тут як уродився. Скільки вже разів на мене, на сонного, наступав своїм копитом. Перелякає на смерть, а тоді хоч очі виколи, однаково не засну, та й край! Така ж проклята вредна гадюка, що ніякого життя від неї нема! Цілісіньку ніч по конюшні та по сіннику товчеться. Давай його заріжемо, Макарчику?

— Ну, ти забирайся з такими балачками! Я правлінськими цапами не розпоряджаюсь, над ними Давидов командир, до нього і йди.

— Боже борони, я не з приводу цапа прийшов, а просто провідати тебе. Дай мені яку-небудь цікаву книжечку, і я буду коло тебе смирно сидіти, як миша в норі. І тобі буде веселіше, й мені. Заважати я тобі й на порошок не буду.

Макар подумав і погодився. Вручаючи Щукареві товстий словник російської мови, сказав:

— Гаразд, сиди зі мною, читай, тільки нишком, і губами не плямкай, не кашляй, не чхай, — словом, не звучи ніяк! Курити будемо по моїй команді. Ясна задача?

— На все я згодний, а от як же з тим чихом? А коли, хай йому грець, припече чхнути, тоді як? При моїй відповідності у мене в ніздрях завжди повно сінної потерухи. Інколи я й уві сні чхаю, — тоді що ж нам робити?

— Вілітай кулею в сіни!

— Ех, Макарчику, хрінова з мене куля, заіржавлена! Я поки до сіней добіжу, то десять раз чхнути встигну і п'ять раз висякатись.

— А ти поспішай, старий!

— Поспішала дівка заміж вийти, а жениха не було. Знайшовся якийсь добрий чоловік, поміг їй у біді. Знаєш, що з дівки і без вінця вийшло? Хо-ороша молодиця! Отак і зі мною може трапитись: поспішу, та коли б на бігу гріха не нажити, тоді ти одразу мене звідціля витуриш, це вже я як у воду дивлюся!

Макар засміявся, сказав:

— Ти акуратніше поспішай, ризкувати своїм авторитетом не можна. Словом, так: замовкни і не одвертай мене від діла, читай і ставай культурним стариком.

— Ще одне запитаннячко можна? Та ти не хмурся, Макарчику, воно у мене останнє.

— Ну? Швидше!

Дід Шукар збентежено засовався на лавці, промимрив:

— Бачиш, воно яке діло... Воно не дуже, щоб теє, але все-таки моя стара за це діло на мене дуже сердиться, каже: «Спати не даєш!» А чим я тут винен, спитати б її?

— Ти ближче до діла!

— Про це ж саме діло я й кажу. У мене від гили, а може, від якоїсь іншої хвороби, страшенний грім у животі буває, гримить, прямо як з грозової хмари! Тоді що нам з тобою робити? Це ж також відвертатиме від учення?

— В сіни, і щоб ніяких ні громів, ні блискавок. Задача ясна?

Шукар кивнув мовчки головою, тяжко зітхнув і розкрив словника. Опівночі він, під керівництвом Макара і користуючись його роз'ясненнями, вперше як слід прослухав півнів, а через три дні вони вже вкупі, пліч-о-пліч, лежали, перехилившись через підвіконня, і дід Шукар захоплено шепотів:

— Боже мій, боже мій! Все життя оцим півням на хвості наступав, коло курей зростав з молодих літ і не міг втямити такої красоти в їхньому співанні. Ну, тепер уже я сподобився! Макарчику, а оцей Майданників чорт як виводить, га? Чисто генерал Брусилів, та й годі!

Макар хмурився, але відповів стриманим шепотом:

— Подумаєш! Ти б послухав, діду, наших генералів,— ото наші, справжні голоси! А що твій Брусилів? По-перше, колишній царський генерал—значить, підозріла особа для мене, а по-друге, інтелігент в окулярах. У нього й голос, мабуть, був, як у покійного Аркашиного півня, котрого ми з'їли. В голосах теж треба розбиратися з політичної точки зору. От був, приміром сказати, у нас в дивізії бас—на всю армію бас! А виявилось,

що він — стерво: перекинувся до ворогів. Що ж ти думаєш, він і тепер для мене бас? Чорта лисого! Тепер він для мене пидцалка продажна, а не бас!

— Макарчику, але ж півнів політика не зачіпає? — невпевнено спитав дід Шукар.

— І півнів зачіпає! Коли б оце замість Майданникового півня був якийсь куркульський, — та я його ніколи в світі не слухав би, паразита! На чорта він мені здався б, куркульський прихвостень! Ну, годі балакати! Сідай ти за свою книжку, а я за свою, і з усякими дурними запитаннями до мене не лізь. Інакше вичену без пощади!

Дід Шукар став щирим поклонником і цінителем півнячого співу. Це він умовив Макара піти подивитись на Майданникового півня. Немов за ділом, вони зайшли в подвір'я до Майданникова. Кіндрат був у полі на оранці травневих парів. Макар поговорив з його жінкою, спитав, ніби між іншим, чому вона не на прополці, а сам уважно оглядав півня, що гордовито ходив по подвір'ї. Був він дуже солідний і достойний собою і мав розкішне руде пір'я. Оглядом Макар був задоволений. Виходячи з хвіртки, він штовхнув ліктем німотного Шукара, спитав:

— Ну, який?

— Який голос, такий і вид. Архірей, а не півень!

Порівняння Макарові дуже не сподобалось, але він промовчав. Вони вже майже дійшли до правління, коли Шукар, злякано витрищивши очі, схопив Макара за рукав гімнастерки:

— Макарчику, можуть зарізати!

— Кого?

— Та не мене ж, господи помилуй, а когута! Заріжуть, з домогою душею! Ой, заріжуть!

— Чому ж це заріжуть? З якої такої речі? Не розумію тебе, що ти верзеш?

— І що тут не розуміти? Він же старіший за прілий гній, він на літа мій одногодець, а може, й старший. Я цього когута ще з дитинства пам'ятаю!

— Не бреши, діду! Когуту по сімдесят років не живуть, в законах природи про це нічого не написано. Ясно тобі?

— Все одно він старий, у нього на бороді всеньке пір'я сиве, хіба ти не помітив? — запально заперечив дід Шукар.

Макар круто обернувся на підборах. Ішов він таким швидким, розмашистим і широким кроком, що дід Шукар, поспішаючи за ним, раз у раз переходив на дрібний тюпачок. Через кілька хвилин вони знову були в подвір'ї Майданникова. Жіпочою мереживною хусточкою, що лишилась на пам'ять про Лушку, Макар витирав піт з лоба, дід Шукар, широко роззявивши рота, дихав,

як хорт, що півдня ганяв за лисом. З лілового язика його дрібними краплинами збігала на борідку світла слина.

Кіндратова жінка підійшла до них, привітно усміхаючись.

— Чи не забули чого?

— Забув тобі сказати, Прохорівно, ось що: свого когута щоб ти не різала.

Дід Шукар вигнувся знаком запитання, простягнув наперед руку і, поводячи брудним вказівним пальцем, важко дихаючи, насили прохрипів:

— Боже тебе борони!..

Макар невдоволено скоса глянув на нього, вів далі:

— Ми його хочемо на насіння для колгоспу в тебе купити або обміняти, бо коли на нього глянути, то він високої породистої крові, може, його предки навіть з якої-небудь Англії або з такої подібної Голландії вивезені на предмет розмноження у нас нової породи. Голландські гусаки з шишкою на носі бувають? Бувають. А може, й цей півень голландської расі,— ти ж цього не знаєш? Ну, і я не знаю, отож, значить, різати його ні в якому разі не можна.

— Та він на насіння негодящий, старий дуже, і ми хотіли на тройцю його зарізати, а собі десь узяти молодого.

Тепер уже дід Шукар штовхнув ліктем Макара: мовляв, не я тобі казав? — але Макар, не звертаючи на нього уваги, далі умовляв хазяйку:

— Старість — це не гандж, у нас він піде на насіння, підкормимо як слід пшеницею, намоченою в горілці, і він почне до курочок залицятись хіба ж так! Словом, ні в якому разі цього неоціненного когута знищувати не можна. Задача тобі ясна? Ну й гаразд! А молодого півника тобі сьогодні ж дід Шукар доставить.

Того ж дня у жінки Дьомки Ушакова Макар поцінно купив зайвого в хазяйстві півня, одіслав його Майданниковій з дідом Шукарем.

Здавалось би, що остання перешкода була подолана. Але тут по хутору прокотилась весела чутка, нібито Макар Нагульнов невідомо для якої мети скуповує всюди півнів гуртом і вроздріб, причому платить за них великі гроші. Чи міг же Размьотнов, що любив веселі жарти, не відгукнутись на таку подію? Почувши про чудернацьку примху свого друга, він вирішив усе перевірити особисто й пізно ввечері заявився на квартиру до Нагульнова.

Макар і дід Шукар сиділи за столом, уткнувши носи в товсті книжки. Чадила лампа з надмірно підкрученим гнотом. По кімнаті літали чорні клапті, тхнуло паленим папером від напівзо-

тлілого паперового абажура, надітого прямо на лампове скло, і стояла така тиша, яка буває тільки в першому класі початкової школи під час уроку краснопису. Размьотнов увійшов не постукавши, покашляв, стоячи коло порога, але ні один із захоплених читачів не звернув на нього уваги. Тоді, ледве стримуючи усмішку, Размьотнов голосно запитав:

— Тут живе товариш Нагульнов?

Макар підвів голову, уважно подивився в обличчя Размьотнова. Ні, нічний гість не п'яний, але губи сіпаються від нестримного бажання зареготати. Очі Макарові тьмяно блиснули і звужились. Він спокійно сказав:

— Ти піди, Андрію, до дівок на посиденьки, а мені, бачиш, ніколи з тобою час марнувати.

Зрозумівши, що Макар зовсім не має наміру ділити з ним його веселий настрій, Размьотнов, сідаючи на лаву і закурюючи, вже серйозно спитав:

— Ні, справді, нащо ти їх купував?

— На лапшу та до щів. А ти думав, що я з них морозиво для хутірських баришень роблю?

— За морозиво я, звісно, не думав, але дивно мені та чудно: нащо, думаю, йому стільки півнів знадобилося, і чому саме півні?

Макар усміхнувся:

— Люблю в лапші півнячі гребені, от і все. Ти дивувався з моїх покупок, а от я, Андрію, дуже дивуюсь, чому ти на прополку не зволиш ходити?

— А що я там, по-твоєму, маю робити? За жінками наглядати, то для цього бригадири є.

— Не наглядати, а самому полоти.

Размьотнов, відмахуючись руками, весело засміявся:

— Це щоб я разом з ними ріпачок смикав? Ну, це вже, брат, звиняй! Не чоловіче це діло, до того ж я ще й не хто-небудь, а голова сільради.

— Не велике кабе. Прямо сказати,— так собі прищ на рівному місці! Чому ж я ріпачок та всякі інші бур'яни нарівні з ними смикаю, а ти не можеш?

Размьотнов знизав плечима.

— Не те що не можу, а просто не хочу страмитись перед козаками.

— Давидов ніякою роботою не гребує, я — теж, чому ж ти картузика набік накладеш і цілі дні сидьма сидиш у своїй сільраді або засмальцьовану свою матер'яну портфелью під пахву вхопиш і швендяєш по хутору, як неприкаяний? Що, секретар твій не зможе яку-небудь довідку про сімейне становище

видати? Ти, Андрію, облиш ці штучки! Завтра ж іди в першу бригаду, покажи жінкам, як герої громадянської війни можуть працювати!

— Та ти що, здурів чи жартуєш? Убий на місці, а не піді! — Размьотнов люто кинув вбік недокурка, схопився з лавки. — Не хочу бути посміховиськом! Не чоловіче це діло — полоти! Може, ще скажеш — іти мені картоплю підгортати?

Спокійно постукуючи недогризком олівця по столу, Макар сказав:

— Ото й чоловіче діло, куди пошле партія. Скажуть мені, при-міром: іди, Нагульнов, рубати контрі голови, — з радістю піді! Скажуть: іди підгортати картоплю, — без радості, але піді. Ска-жуть: іди в доярки, корови доїти, — зубами скрипну, а однаково піді! Буду цю нещасну корівчину тягати за дійки з одного боку на другий, але вже як умію, а доїти її, прокляту, буду!

Размьотнов трохи охолов і розвеселився:

— Якраз з твоїми лапами корову доїти, та ти ж її одразу звалиш!

— Звалю — знову звезу, а доїти буду до переможного кінця, поки останню краплю молока з неї не виціджу. Понятно? — І, не дожидаючись відповіді, задумливо говорив далі: — Ти про це діло подумай, Андрюхо, і не дуже пишайся тим, що ти чо-ловік і козак. Наша партійна честь не в цьому полягає, я так розумію. Оце якось їду в район, новому секретареві показатись, по дорозі зустрічаю тубянського секретаря осередку Філонова, питає він мене: «Куди прямуєш, чи не в райком?» В райком, кажу. «До нового секретаря?» До нього, кажу. «Ну, то завертай до нас на косовицю, він там». І показує нагайкою ліворуч від шляху. Дивлюсь: там косять, аж шумить, шість лобогрійок ходить. Ви що, питаю, почманіли, так рано косити? А він говорить: «У нас там не трава, а самісінький бур'ян та всяке будяччя, от і вирішили скосити його на силос». Питаю: самі вирішили? Від-казує він: «Ні, секретар учора приїхав, оглянув усі наші поля, на цей бур'ян натрапив, ну і з запитанням до нас: що будемо з бур'яном робити? Ми сказали, що приоремо його під пар, а він засміявся й каже: мовляв, приорати — діло нерозумне, а на силос його скосити — буде розумніше».

Макар помовчав, допитливо дивлячись на Размьотнова.

— Бачив ти його? — нетерпляче спитав Размьотнов.

— Аякже! Звернув убік, проїхав кілометрів зо два — стоять дві брички; якийсь дідок кашу на багатті варганить; здоровий, як бугай, мордатий парубчак лежить під бричкою, п'яти чухає і мух гіллячкою відганяє. На секретаря не схожий: босий лежить, і морда — як решето. Спитав про секретаря — парубчак

усміхнувся. «Він,— каже,— зранку на лобогрійці мене змінив, он він ганяє по стелу, скидає». Зліз я, коня прив'язав до брички, йду до косарів. Пройшла перша лобогрійка, на ній дід сидить у солом'яному брилі, в подертій, зіпрілій від поту сорочці і в полотняних штанах, замашених коломаззю. Ясне діло — не секретар. На другій сидить молодий стрижений парубок, без сорочки, від поту весь наче олією облитий, блищить на сонці, як палаш. Ясне діло, думаю, не секретар. Секретар не буде без сорочки на косарці їздити. Глянув вздовж гонів, а воно всі косарі — без сорочок! Оце номер, візьми та розберись, котрий з них секретар! Думав, що по інтелігентному обличчю впізнаю, всіх повз себе пропустив,— так, будь ти проклятий, і не впізнав! Всі до половини голяком, всі однакові, як мідні п'ятаки, а на лобі не написано, хто з них секретар. От тобі й інтелігентне обличчя! Виявилось — всі інтелігенти. Острижи ти наголо найпатлатішого попа і пусти його в баню, де солдати купаються,— знайдеш ти того попа? Так і тут.

— Ти, Макарчику, леригійних особів не чіпай,— гріх! — несміливо попросив дід Щукар, що весь час до того мовчав.

Макар сердито глянув у його бік, вів далі:

— Вернувся до бричок, питаю парубчка: котрий з косарів секретар? А він, дурбило мордате, каже, що секретар, значить, без сорочки. Я йому й кажу: ти протри баньки, тобі їх мухи засиділи, на косарках, крім діда, всі без сорочок. Він виліз з-під брички, протер свої щілинки та як засміється! Я глянув і теж засміявся: поки я до бричок повертався,— дід теж скинув з себе сорочку і бриля, шкварить поперед усіх в самих штанах, лисиною поблискує, а сиву бороду в нього вітром аж на спину заносить. Прямо, як лебідь, по бур'яну пливе. Оце, думаю, да! Моду яку городську їм секретар райкому привіз — голяком по стелу мотатися, і навіть трухлявого діда на таке непристойне діло спокусив. Підвів мене мордатий, показав секретаря. Я — до нього, йду побіч косарки, рекомендую, кажу, що їхав у райком з ним знайомитись, а він засміявся, сплинув коні й каже: «Сідай поганяй коні, будемо косити і тим часом познайомимось з тобою, товаришу Нагульнов». Зігнав я хлопця, котрий коні поганяв, з сідла, сів на його місце, рушив кіньми. Ну, поки чотири рази гони об'їхали, познайомились... Чудесний чоловік! Таких секретарів у нас ще не було. «Я,— говорить,— покажу вам, як на Ставропольщині працюють! У вас на штанах лампаси носять, а в нас чистіше косять»,— і сміється. Це, кажу йому, ще побачимо, хто краще впорається: поки хвалько нахвалиться, будько набудеться. Про все він потроху розпитав, а потім каже: «Ідь додому, товаришу Нагульнов, незабаром я у вас буду».

— Що ж він ще говорив? — зацікавлено спитав Размьотнов.
— Більше нічого такого особливого. Ага, ще спитав про Хопрова: активіст він був чи ні? Який там, кажу йому, активіст,— сльози, а не активіст.

— А він що?

— Питає: за що ж, значить, його вбили, та ще й разом з жінкою? Мало, хіба, кажу, за що могли куркулі вбити. Не догодив їм, от і вбили.

— Що ж він?

— Пожував губами, наче кислещу з'їв, і якось, чи то сказав, чи то покашляв «гм, гм», а щоб сказати ясно — нічого не сказав.

— Звідки ж він про Хопрових чув?

— А чума його знає. В районному ДПУ йому сказали, не інакше.

Размьотнов мовчки викурих ще одну цигарку. Він про щось так зосереджено думав, що навіть забув, чого приходив до Нагульнова. Прощаючись і з усмішкою дивлячись прямо в очі Макарові, сказав:

— Все в голові стало на місце! Завтра чуть світ їду в першу бригаду. Можеш не турбуватися, Макаре, спини своєї на прополці я не жалітиму. А ти мені в неділю півлітри горілки поставиш, так і знай!

— Поставлю, і розіп'ємо вкупі, якщо будеш добре полоти. Тільки схопись завтра чим раніш, подай жінкам приклад, як треба виходити на роботу. Ну, в час добрий! — побажав Макар і знов заглибився в читання.

Десь опівночі в непорушній тиші, що стояла над хутором, вони з дідом Щукарем урочисто прослухали перших півнів, кожен по-своєму захоплюючись їх злагодженим співом.

— Як в архірейському соборі! — сюсюкаючи від повноти почуття, побожно прошепотів Щукар.

— Як у кінному строю! — сказав Макар, мрійно дивлячись на закопчене скло лампи.

Так зародилося це дивне й незвичайне захоплення, за яке Макар несабаром мало не заплатив життям.

Розділ V

У бригаду Давидова проводжав тільки Размьотнов. Підвода була попутна: орачам з колгоспної комори відправляли харчі, сім'ї слали тим, що працювали в бригаді, білизну та дещо з одсжі.

Давидов сидів на бричці, звісивши ноги в обшарпаних, поруділих чоботях, по-старечому горблячись і байдужно роздивляючись навколо. Під накинутим наопашки піджаком гостряками випиналися лопатки, він давно не підстригався, і великі закруті чорного волосся сповзали з-під зсунутої на потилицю кепки на смуглу широку шию, на засмальцьований комір піджака. Щось неприємне й жалюгідне було в усьому його вигляді...

Дивлячись на нього і кривлячись, немов від сильного болю, Размьотнов подумав: «От як його заїздила Лушка! Ну й проклята ж молодиця! Опорядила хлопця — та якого! — так, що й подивитись нема на що! Он вона, любов, до чого нашого брата доводить: був чоловік, а став гірше капустяного качана».

Кому вже кому, а Размьотнову було достеменно відомо, «до чого доводить любов». Згадав він Марину Пояркову, ще дещо з пережитого, гірко зітхнув, але усміхнувся весело й пішов навідатись до сільради. На півдорозі він зустрів Макара Нагульнова. Як і завжди, сухий, підтягнутий, трохи красуючись бездоганною військовою виправкою, — він мовчки простягнув Размьотнову руку, кивнув головою, показуючи на підводу, що від'їжджала вулицею:

— Бачив, який став товариш Давидов?

— Щось він схуд,— ухильно відповів Размьотнов.

— Я, коли в його становищі був, теж худнув день при дні. А про нього й говорити нічого — слабак! Хоч кади та в труну клади! Жив же у мене на квартирі, бачив, що вона за штука від ружжа, на його очах воював з цією сімейною контрою, і от, будь ласка, вскочив! Та ще й як вскочив! Подивився оце на нього, і, віриш, за серце стиснуло: худий, перед усіма випуватий якийсь, очі — так і бігають, а штани, їй-богу, на чому вони у нього, бідолахи, держаться! На очах пропадає чоловік! Цю мою колишню жіночку треба було ще зимою підігнати під розкуркування і випровадити з її Тимошкою Рваним у холодні краї. Може б, вона там трохи прохолола.

— А я думав, що ти не знаєш...

— Ха! «Не знаєш!» Усі знають, а я не знаю! Очі заплющив? Як на мене, то чорт з нею, нехай з ким хоче водиться, але ти, падлюко, мені Давидова не чіпай, не занпащай мого товариша дорогого! Ось як стоїть питання на даний момент!

— Попередив би його. Чого ти мовчав?

— Та мені ж незручно було попереджати! Чого доброго, він би міг подумати, що я з ревнощів його відмовляю або ще щось таке, а от чому ти, сторонній у цьому ділі чоловік, мовчав? Чому ти не зробив йому суворого попередження?

— З доганою? — усміхнувся Размьотнов.

— Догану він собі в іншому місці заробить, якщо не остережеться. Але нам з тобою треба, Андрію, по-товариському остерегти. Ждати більше не можна. Лушка — це така зміюка, що він з нею не тільки до світової революції не доживе, але й зовсім може скапуститись. Або скоротечні сухоти наживе, або ще якийсь тому подібний сифіліс роздобуде, так і сподівайся! Я, коли її позбувся, то немов наново на світ народився: ніяких венеричних хвороб не боюсь, прекрасно англійську мову вивчаю, і багато тут збагнув своїм розумом, без ніяких вчителів, і партійні справи веду в порядку, й іншої роботи не цураюсь. Словом, у моєму холостому становищі і руки, й ноги у мене вільні і голова світла. А з нею жив — горілки не пив, а щодня наче на похмілля. Жінки для нас, революціонерів, — це, братику мій, справжній опіум для народу! Я б ці мудрі слова в статут вписав величезними буквами, щоб кожен партійний, кожен справжній комуніст і співчуваючий ці великі слова щодня перед сном і вранці натщесерце по три рази читав. Отоді б ні один чорт не попав би в таку халазю, як зараз наш дорогий товариш Давидов. Та ти сам згадай, Андрію, скільки хороших людей потерпіло в житті від цього проклятого жіночого кодла! Не злічити! Скільки через них розтрат, скільки через них п'яниць розвелось, скільки доган по партійній лінії хорошим людям за них вліпили, скільки через них народу по тюрмах сидить — один страхотливий жах!

Размьотнов замислився. Дсякий час вони йшли мовчки, згадуючи про далеке і близьке минуле, про жінок, що зустрічались на їх життєвому шляху. Макар Нагульнов роздував ніздрі, міцно стискав тонкі губи і йшов, як у строю, розпроставши плечі, чітко карбуючи крок. Всім виглядом своїм він являв втілену недоступність. А Размьотнов на ходу то усміхався, то безнадійно махав рукою, то крутив свого білявого, кучерявого вуса, і, як ситий кіт, жмурих очі, а часом, очевидно згадавши щось особливо яскраве про ту чи іншу жінку, лише крякав, наче випивав чарку горілки, і тоді між довгими паузами незрозуміло вигукував:

— Ну-ну! Ох і молодиця! Оце да! Ач, проклятуща!..

Десь позаду залишився, зник за узвозом Гремячий Лог, і широкій — оком не осягнеш — степ поглинув Давидова. На всі груди вдихаючи хмільні пахощі трави й непросохлого чорнозему, Давидов довго дивився на далеку низку могил. Чимось нагадали йому ці синіючі вдалині могили здиблені штормом хвилі Балтики. На серце наплив солодкий смуток, і він, не мігши подолати його, тяжко зітхнув і одвів раптом змокрілі очі... Потім не уважно блукаючий погляд його зловив у небі ледве помітну цятку.

Чорний степовий орел — житель могильних курганів — царствено величний у своїй самотності, ширяв у холодному піднебесі, звільна, майже непомітно втрачаючи на кругах висоту. Широкі, тупі на кінцях, нерухомо розпросторені крила легко несли його там, в підхмарній вишині, а супротивний вітер жадібно облизував і притискав до могутнього костистого тіла чорне, тьмяно блискуче пір'я. Коли він, злегка хилячись на поворотах, прямував на схід, сонячне проміння світило йому знизу й назустріч, і тоді Давидову здавалось, що по білястій підбійці орлиних крил скачуть білі іскри, то раптом спалахуючи, то згасаючи.

...Степ без кінця й краю. Прадавні могили в блакитній імлі. Чорний орел у небі. М'який шелест хиленої вітром трави... Маленьким і загубленим в цих широчезних просторах відчував себе Давидов, журно озираючи томливо-безмежний степ. Дрібними й нікчемними здавались йому в ці хвилини і його любов до Лушки, й гіркість розлуки, і нездійснене бажання побачитися з нею... Почуття самотності й одірваності від усього живого світу лягло тягарем на душу. Щось подібне відчував він давним-давно, коли доводилось ночами стояти на кораблі марсовим. Як страшенно давно це було! Немов у старому, напівзабутому сні...

Відчутно пригрівало сонце. Дужче віяв м'який південний вітер. Непомітно для самого себе Давидов схилив голову й задрімав, трохи погойдуючись на вибоях та нерівних місцях ненаїждженого степового шляху.

Конячки попались йому зачучверілі, їздовий — літній колгоспник Іван Аржанов — мовчазний і, як усі вважали в хуторі, трохи придуркуватий. Він дуже жалів недавно доручених йому коней, а через те майже всю дорогу до польового табору вони тарагунились такою нудною й повільною ступою, що на півдорозі Давидов, прокинувшись від дрімоти, не витримав, суворо спитав:

— Ти що, дядьку Іване, горшки на ярмарок везеш? Боїшся побити? Чому весь час ступою їдеш?

Аржанов, одвернувшись, довго мовчав, потім відповів скрипучим голосом:

— Я знаю, якого «горшка» везу, але хоч ти й голова колгоспу, а скакати аби скакати мене не заставиш, дзуськи, брат!

— Хто ж каже — «аби скакати»? Але ти хоч з гори пожени їх риссю! Не хуру везеш, вважай, порожнем їдеш, факт!

Аржанов довго мовчав, потім неохоче сказав:

— Скотина сама знає, коли їй помалу йти, коли риссю бігти. Давидов почав не на жарт сердитись. Вже не приховуючи обурення, він вигукнув:

— Оце здорово! А ти для чого! Для чого тобі віжки в руки

дані? Для чого ти на возі місце просиджуєш? Ану, давай-но сюди віжки!

Вже явно охочіше Аржанов відповів:

— Віжки мені в руки дані для того, щоб правити кіньми, щоб вони йшли туди, куди треба, а не туди, куди не треба. А якщо тобі не подобається, що я поруч з тобою сиджу і місце просиджую,— я можу злізти і йти коло брички пішки, але в твої руки віжок не віддам, дзуськи, брат!

— Чому ж це ти не віддаси? — спитав Давидов, марно намагаючись заглянути в обличчя їздовому, що уперто не хотів дивитись на нього.

— А ти свої віжки в мої руки віддаси?

— Які віжки? — не зрозумів одразу Давидов.

— А такі! У тебе ж від усього колгоспу віжки в руках, тобі народ довірив всім хазяйством нашого колгоспу правити. Віддаси ти мені ці віжки? Не віддаси, мабуть, скажеш: «Дзуськи, дяю!» Отак і я: я ж не прошу твоїх віжок? Не проси і ти моїх!

Давидов весело фиркнув. Від недавньої злості його не лишилось і сліду.

— Ну, а якщо, скажімо, в хуторі пожар станеться, ти і з бочкою води будеш їхати отакими ганебними темпами? — спитав він, уже з цікавістю ждучи відповіді.

— На пожар таких, як я, з бочками не посилають...

І тоді, дивлячись збоку на Аржанова, Давидов вперше побачив у нього десь нижче обвітреної, з лущеною шкірою щелепи дрібні зморшки стриманої усмішки.

— А яких же посилають, по-твоєму?

— Таких, як ти та Макар Нагульнов.

— Чого ж це так?

— А ви тільки двоє в хуторі любите швидко їздити і самі в скачки живете...

Давидов розсміявся від всієї душі, ляскаючи себе по колінах і закидаючи назад голову. Ще не віддихавшись від сміху, він спитав:

— Значить, коли насправді пожар станеться,— тільки нам з Макаром і гасити його?

— Ні, чого ж! Вам з Макаром тільки воду возити, кіньми чимдуж скакати, щоб мило з них на всі боки шматками летіло, а гасити будемо ми, колгоспники,— хто з відром, хто з багром, хто з сокирою... А розпоряджатись на пожарі буде Размьотнов, більше нікому...

«От тобі й придуркуватий дядько!» — з щирим здивуванням подумав Давидов. Помовчавши з хвилину, він спитав:

— Чому ж ти саме Размьотнова пожежним начальником настановив?

— Розумний ти чоловік, а недогадливий, — вже одверто посміхаючись, відповів Аржанов. — Хто як живе, тому така й посада на пожежі має бути приділена, — на його вдачу, значить. От ви з Макаром вскачки живете, ні вдень ні вночі спокою вам нема, й іншим цього спокою не даєте, значить, вам, як найпроворнішим і моторним, тільки воду підвозити без затримки; без води пожежу не загасиш, так я кажу? Андрюшка Размьотнов — цей риссю живе, тупачком, зайвого не перебіжить і не переступить, поки йому батога не покажеш... Значить, що йому залишається робити при його отаманському званні? Руки в боки — і розряджатися, нагукувати, шарварок влаштувати, людям заважати. А ми, народ тобто, живемо поки що помаленьку, ступою живемо, нам і треба без зайвої колотнечі й поспіху діло робити, пожежу гасити...

Давидов ляснув долонею по спині Аржанова, обернув його до себе і близько побачив очі з хитрою усмішкою і лагідне, заросле бородою обличчя. Стримано усміхаючись, Давидов сказав:

— А ти, дядьку Іване, виходить, зух!

— Ну і ти теж, Давидов, зух не з останніх! — весело озвався той.

Вони так само теліжились ступою, але Давидов, упевнившись, що всі його намагання нічого не допоможуть, вже не підганяв Аржанова. Він то зіскакував з воза і йшов поруч, то знову сідав. Розмовляючи про колгоспні справи і про все потроху, Давидов усе більше переконувався, що їздовий його — чоловік аж ніяк не з надцередженим розумом; про все він говорив розумно й розсудливо, але до всякого явища й оцінки його підходив з якоюсь своєю, особливою і незвичайною міркою.

Вже коли показався вдалині польовий табір і коло нього тонесеньким пасмом закучерявився димок бригадної кухні, Давидов спитав:

— Ні, серйозно, дядьку Іване, так ціле життя ти ступою і їдиш кіньми?

— Так і їжджу.

— Чого ж ти мені раніш не сказав про це твоє чудацтво? Я б з тобою не поїхав, факт!

— А чого б я задалегідь себе хвалив? От ти й сам побачив мою їзду. Один раз проїдеш зі мною, вдруге — не захочеш.

— Чого ж це з тобою таке подіялось? — усміхнувся Давидов. Замість відповіді прямо, Аржанов ухильно сказав:

— У мене сусід в старий час був, тесля, запоем пив. Руки золоті, а сам п'яниця. Держиться, держиться, а потім, як тільки

чарку понюхає, і давай чаркувати на місяць! Все з себе, чоловіче добрий, пропивав, до нитки!

— Ну?

— Ну, а син його й краплі в рот не бере.

— А ти без байок, простіше.

— Простіше нікуди, чоловіче добрий. У мене покійний рідитель завзятий мисливець був, а ще завзятіший — їздець. На дійсній службі в полку завжди перші призи забирав по скачці, по рубці та по джигітовці. Повернувся з дійсної, — на станичних скачках щороку призи хапав. Хоч він і рідний батько, а вредний чоловік був, царство йому небесне! Задавакуватий, хвастовитий був козачок... Бувало, кожного ранку цвяха в печі на вогні нагріє і вуса на тому цвяху закручує. Любив перед людьми красуватись, а особливо перед жіноцтвом... А верхи їздив як! Не дай і не приведи господи! Треба йому, скажімо, в станицю по ділу проскочити, от він виводить свого служивського коня з конюшні, підсідає його і — з місця в галоп! Розженеться ним у подвір'ї, перестрибне через тин, тільки курява за ним вихрить. Рисю або ступою зроду не їздив. До станиці двадцять чотири верстви — галопом, і звідти теж. Любив він з молодецтва зайців конем доганяти. Чуєш: не вовків, а зайців! Вижене де-небудь з бур'яну того зайчика, перетне йому дорогу до байраку, дожене і або гарапником зашмагає, або конем затопче. Скільки разів він падав на всьому скаку й калічився, а забавки своєї не кидав. Ну й перевів коней у хазяйстві. За моєї пам'яті шестеро коней занастив: то зажене, а то на ноги посадить. Розорив нас з матір'ю шцент! За одну зиму двоє коней під ним убилося на смерть. Спіткнеться на всьому скаку, вдариться об мерзлу землю — і готовий! Дивимось — батько пішки йде, сідло несе на плечі. Мати, бувало, так і заголосить, як по мертвому, а батькові хоч би що! Одлежить днів зо три, покрекче, і ще не встигнуть синяки з тіла зійти, а він уже знов збирається на полювання...

— Коні розбивались на смерть, а як же він міг цілим залишатись?

— Кінь — скотина важка. Він, коли падає на скаку, через голову разів зо три перевернеться, поки землі дістане. А батькові — що? Він стремена випустить і летить з коня ластівкою. Ну, вдариться, полежить непритомний, скільки йому потрібно, щоб опритомніти, а потім устане й командується додому пішки. Відважний був, чорт! І кість у нього була, немов із заліза клепана.

— Сильний був чолов'яга! — з захопленням сказав Давидов.

— Сильний то сильний, та знайшлась і на нього чужа сила...

— А що?

— Вбили його наші хутірські козаки.

— За що ж це? — закурюючи, спитав зацікавлений Давидов.

— Дай і мені цигарочку, чоловіче добрий.

— Та ти ж не куриш, дядьку Іване?

— То я всурийоз не курю, а так іноді балуюсь. А оце згадав цю стару історію, і чогось у роті стало сухо й солоно... За що, питаєш, убили його? Заслужив, значить...

— А все-таки?

— За жінку вбили, за полюбовницю його. Вона була заміжня. Ну, чоловік її дізнався про це діло. Сам на сам він з батьком побоявся сходитись: батько був на зріст невеликий, але сильно дужий. Тоді чоловік батькової любки підмовив двох своїх рідних братів. Діло було в масницю. Втрюх вони вночі підстерегли на річці батька... Господи милостивий, як вони його били! Кіллям били і якимось залізом... Коли вранці батька принесли додому, він був ще непритомний і весь чорний, як чавун. Цілу ніч без пам'яті на льоду пролежав. Мабуть, йому не легко було, ага? На льоду ж бол! Через тиждень почав говорити і розуміти став, що йому говорять. Словом, очуняв якимось. А з ліжка два місяці не вставав, кров'ю харкав і говорив тихенько-тихенько. Все у нього всередині було відбито. Приятелі приходили його провідувати, допитувались: «Хто тебе бив, Федоре? Скажи, а ми...» А він мовчить і тільки тихенько усміхається, поведе оком і, коли мати вийде, скаже пошепки: «Не пам'ятаю, братики. Батьком чоловікам я завинив».

Скільки разів, бувало, мати стане перед ним навколішки, просить: «Рідний мій Федю, скажи хоч мені, хто тебе вбивав? Скажи, Христа ради, щоб я знала, за чію погибель мені молитися!» Але батько покладе їй руку на голову, мов дитині, гладить її волосся й каже: «Не знаю — хто. Темно було, не впізнав. Ззаду по голові вдарили, збили з ніг, не встиг роздивитись, хто мене на льоду гамселив...» Або так само тихенько усміхнеться і скаже їй: «Охота тобі, моя голубко, старе згадувати? Мій гріх — мій і одвіт...» Покликали попа сповідати його, і попові він нічого не сказав. Страх який твердий був чоловік!

— А як ти знаєш, що він попові не сказав?

— А я під ліжком лежав, підслухував. Мати застала. «Лізь,— каже,— Ванятко,— під ліжко, послухай, може, він батюшці назве своїх убивців». Але батько нічого про них не сказав. Разів з п'ять на попові запитання він сказав: «Грішний, батюшко,— а потім питає: — А що, отель Митрій, на тім світі коні бувають?» Піп, видно, злякався, швидко так говорить: «Що

ти, що ти, раб божий Федір! Які там можуть бути коні! Ти про спасіння душі думай!» Довго він батька всовіщав та умовляв, батько все мовчав, а потім сказав: «Кажеш, нема там коней? Жаль! А то б я там табунником став... А коли нема, то мені й робити на тім світі нічого. Не буду вмирати, от тобі й усе!» Піп нашвидку запричастив його та й пішов дуже невдоволений, сильно дуже злий. Я розказав матері все, що чув; вона заплакала та й каже: «Грішником жив, грішником і помре кормитель наш!»

Весною — сніг уже розтав — батько зіп'явся на ноги, днів зо два походив по хаті, а на третій, дивлюсь, він одягає ватяного сюртука й папаху, каже мені: «Піди, Ванятко, підсідлай мені кобилку». У нас на той час у хазяйстві зосталась одна кобилка-трилітка. Мати почула, що він сказав, і — в сльози: «Куди ти годний, Федю, зараз верхи їздити? На ногах он ледве держишся! Коли сам себе не жалієш, то хоч мене з дітками пожалій!» А він засміявся та й каже: «Я ж, жінко моя, ніколи в житті ступою не їздив. Дай мені хоч перед смертю в сідлі посидіти і хоч раз по подвір'ї ступою проїхати. Я тільки подвір'я разів зо два об'їду і — до хати».

Пішов я, підсідлав кобилку, підвів до ганку. Мати вивела батька під руку. Два місяці він не брився, і в нашій темній хатині не видно було, як він змінився на лиці... Глянув я на нього при сонці, і закипіла в мені пекуча сльоза! Два місяці тому батько був чорний, як ворон, а тепер борода одросла наполовину сива й вуса теж, а волосся на скронях стало зовсім біле, як сніг... Якби він не усміхався якоюсь замученою усмішкою, — я, може, й не заплакав би, а тут ніяк не міг стриматись... Взяв він у мене повід, за гриву вхопився, а ліва рука у нього була перебіта, тільки недавно зрослась. Хотів я його підтримати, та він не дався. Страх який гордий був чоловік! Слабості своєї і то соромився. Звісно, хотілось йому, як і раніше, птахом злетіти на сідло, та не вийшло... Піднявся він на стремені, а ліва рука підвела, не вдержали пальці, і вдарився він навзнак, прямо спиною об землю... Внесли ми з матір'ю його до хати. Якщо він раніш тільки кашляв кров'ю, — то тепер уже вона пішла в нього з горла цівкою. Мати до вечора від ночов не відходила, не встигала червоні рушники замивати. Покликали попа. Вночі він зробив йому маслосвятіє, але який же страшенно міцний чоловік був! Тільки на третю добу після маслосвятія надвечір затужив, став кидатись на ліжку, а потім схопився, дивиться на матір каламутними, але веселими очима і каже: «Після малосвятія, кажуть, не можна босими ногами на землю ставати, але я постою хоч трошки... Я по цій землі багато віходив і виїздив, і мені

вибиратися з неї прямо-таки жалко... Жінко дорога, дай мені рученьку твою, вона в цім житті багато наробилась...»

Мати підійшла, взяла його за руку. Він приліг на спину, помовчав, а потім майже пошепки сказав: «І сліз вона через мою провину витерла чимало...» — одвернувся лицем до стіни та й помер, пішов на той світ угодникові Власію кінські табуни пасти...

Очевидно, пригнічений спогадами, Аржанов надовго замовк. Давидов покашляв, спитав:

— Слухай, дядьку Іване, а як ти знаєш, що твого батька били чоловік отієї... ну, словом, отої його молодиці... і брати чоловікові? Чи ти так тільки думав? Догадувався?

— Чого там догадувався! Батько сам мені сказав за день до смерті.

Давидов аж підвівся трохи на бричці:

— Як сказав?

— Дуже просто сказав. Вранці мати пішла корову доїти, я сидів за столом, перед школою уроки доучував, чую, батько шепче: «Ванятко, підійди до мене». Я підійшов. Він шепче: «Нахились до мене нижче». Я нахилився. Він говорить тихенько: «Ось що, синок, тобі вже тринадцятий рік минає, ти після мене зостанешся за хазяїна, запам'ятай: били мене Овер'ян Архипов і два його брати: Опанас і Сергій косий. Якби вони вбили мене одразу, — я б на них серця не мав. Про це я їх і просив там, на річці, поки при пам'яті був. Але Овер'ян мені сказав: «Не буде тобі легкої смерті, гад! Поживи калікою, наковтайся своєї кривці вдосталь, всмак, а потім здихай!» От за це я на Овер'яна серце маю. Смерть у мене в головах стоїть, а серце на нього однаково маю! Тепер ти маленький, а виростеш великий — згадай про мої муки й убий Овер'яна! Про що я тобі сказав, нікому не говори — ні матері, нікому на світі. Забожись, що не скажеш». Я забожився, очі були сухі, і поцілував батькового натільного хреста...

— Хай тобі чорт, прямо як у черкесів на Кавказі в старий час! — вигукнув Давидов, схвильований розповіддю Аржанова.

— У черкесів — серце, а в руських замість серця камінці, чи як? Люди, чоловіче добрий, всі однакові.

— Що ж дали? — нетерпляче спитав Давидов.

— Поховали батька. Прийшов я з кладовища, став у світлиці спиною до одвірка і провів над головою риску олівцем. Щомісяця я міряв свій зріст, одмічався, швидше хотів стати великим, щоб ухекати Овер'яна... І от став я в обійсті хазяїном, а було в той час мені дванадцять років, і, крім мене, було у матері нас ще семеро дітей, сама дрібнота. Коли батько помер, мати

стала слабувати, і, боже мій, скільки нужди й горя довелося нам зазнати! Хоч який батько балахманний був, але він умів погуляти, умів і попрацювати. Для декого він був поганою людиною, а нам, дітям і матері,— свій, рідний: він нас годував, одягав і озував, для нас він з весни до осені в полі спину гнув... Вузькуваті були у мене тоді плечі і не дуже міцна спина, а довелось тягти на собі все хазяйство і працювати, як дорослому козакові. При батькові нас четверо ходило до школи, а після його смерті довелося всім школу залишити. Нюрку — сестричку десяти років — я замість матері приставив куварити й корову доїти, менші братики помагали мені в хазяйстві. Але я не забував щомісяця відмічатись коло одвірка. Однак ріс я того року погано — горе і злидні не давали мені настоящего росту. А за Овер'яном слідкував, як вовчєня за птицею з очерету. Де б він не ступив, мені було відомо, куди він пішов, куди поїхав, — я все знав...

Бувало, однолітки мої по неділях всякі ігри заводять, а мені нема коли, я в обійсті старший. В будень вони до школи йдуть, а я на базу коло скотини пораюсь... Прикро мені було до пекучих сліз за таке моє гірке життя! І став я потроху відходити од своїх друзів-однолітків, відлюдьком зробився, мовчу, як камінь, на людях не хочу бувати... Тоді в хуторі почали про мене говорити, що, мовляв, Ванько Аржанов, значить, трохи придуркуватий, ума тронувся. «Прокляті! — думав я.— Вас би в мою шкуру! Чи порозумнішали б ви від такого життя, як моє!» І тоді я зовсім зненавидів своїх хутірських; ні на кого дивитись не могу! Дай, чоловіче добрий, ще цигарочку.

Аржанов невміло взяв цигарку. Пальці його помітно тремтіли. Він довго прикурював від цигарки Давидова, заплющивши очі, смішно відтопірчуючи губи і гучно чмокаючи.

— А як же Овер'ян?

— А що ж тому Овер'янові? Жив, як хотів. Простити жінці любов мого батька не міг, бив її на смерть, так і ввігнав у могилу через рік. Восни оженився знов, узяв молоденьку дівку з нашого хутора. «Ну,— подумав я тоді,— недовго ти, Овер'яне, поживеш з молодою жінкою...»

Нишком від матері почав я складати грошенята, а восени, замість їхати на найближчий зсипний пункт, я один поїхав у Калач, продав там віз пшениці й на базарі на руках купив одноствольну рушницю й десять штук патронів до неї. По дорозі назад спробував рушницю, витратив три патрони. Погано була рушничка: пістона розбивав бойок не зразу, з трьох вийшло дві осічки, тільки третій патрон ударив. Заховав я вдома ту рушницю під стріхою в сараї, нікому про свою покупку не сказав,

І от почав я Овер'яна підстерігати... Довго у мене нічого не виходило. То люди перебують, то ще через яку-небудь причину не міг я його стукнути. А свого я все-таки діждався! Головне, не хотілось мені його в хуторі вбивати, ось у чому була зако-вика! Першого дня на покрову поїхав він у станицю на ярмарок, поїхав сам, без жінки. Дізнався я, що він сам поїхав, і перехрестився, а то довелося б обох їх убивати. Півтори доби я не їв, не пив, не спав, підстерігав його коло шляху в яру. Широ молився я в тому яру, просив бога, щоб Овер'ян повертався з станиці один, а не в компанії з хутірськими козаками. І господь милосердний зглянувся на мою дитячу молитву! Надвечір на другий день дивлюсь — їде Овер'ян сам. А до того скільки підвід я пропустив, скільки разів у мене серце калатало, коли здавалось здалека, що це Овер'янові коні біжать шляхом... Порівнявся він зі мною, і тоді я вискочив з яру, сказав: «Злазь, дядьку Овер'яне, і молись богу!» Він побілів, як стіна, і спинив коні. Рослий він був і здоровий козарлюга, а що він міг зі мною вдіяти? У мене ж в руках рушниця. Крикнув він до мене: «Ти що це, гадюченя, надумав?» Я йому кажу: «Злазь і ставай навколішки! Зараз узнаєш, що я надумав». Відважний він був, чортяка! Стрибнув з брочки й кинувся на мене з голими руками... Близько я його підпустив, отак як до цієї бур'янки, і вдарив впритул...

— А якби осічка?

Аржанов усміхнувся:

— Ну, тоді б він мене відправив до батька підпасичем, табуни на тім світі пасти.

— Що ж далі?

— Коні від пострілу сполохались, а я ніяк з місця не зрушу. Ноги у мене затерпли, і весь я тремчу, як листок на вітрі. Овер'ян близько лежить, а я кроку до нього ступити не можу, підйму ногу і знов поставлю її, боюсь упасти. Отак мене трясло! Ну, якось опам'ятався, ступив до нього, плюнув йому в морду й почав у нього кишені в штанах і в піджаку вивертати. Вийняв кашука. В ньому було бомажками двадцять вісім карбованців, один золотий — п'ять карбованців — і дрібними карбованців два чи три. Це вже я після полічив, удома. А ще які у нього були, він, мабуть, витратив на гостинці своїй молодій жінці... Порожнього кашука я покинув тут-таки, на шляху, а сам скочив у яр — тільки мене й бачили! Давно це було, а пам'ятаю все чисто, ніби тільки вчора воно зі мною сталося. Рушницю й патрони я в яру закопав. Аж як випав перший сніг, одкопав своє майно, приніс в хутір і заховав рушницю в чужій леваді, в старій дуплистій вербі.

— Нащо гроші взяв? — різко й сердито спитав Давидов.

— А що?

— Нащо брав, питаю?

— Вони мені потрібні були, — просто відповів Аржанов. — Нас у ту пору нужда їла гірше, ніж воші.

Давидов зіскочив з брички і довго йшов мовчки. Мовчав і Аржанов. Потім Давидов спитав:

— Оце й усе?

— Ні, не все, чоловіче добрий. Наїхало слідче начальство, рились, копались... Так і поїхали ні з чим. Хто міг на мене подумати? А тут незабаром застудився на рубанні лісу Сергій косий — Овер'янів брат — послабував та й помер: в легенях у нього сталося запалення. І я дуже занепокоївся тоді, думаю: а що, коли й Опанас своєю смертю помре, і повисне моя рука, яку батько благословив покарати ворогів? І я заметушився...

— Зажди, — перебив його Давидов. — Тобі ж батько говорив про одного Овер'яна, а ти на всіх трьох замірився?

— Мало там що батько... У батька своя воля була, а у мене своя. Так-от, заметушився я тоді... Опанаса я вбив через вікно, коли він вечеряв. Тої ночі я відмітився коло одвірка останній раз, потім стер усі позначки ганчіркою. А рушницю й патрони втопив у річці: все це мені вже було не потрібне... Я батькову і свою волю вволив. Незабаром мати наставилась помирати. Вночі підкликала вона мене до себе, спитала: «Ти їх повбивав, Ванятко?» Признався: «Я, маманю». Нічого вона мені не сказала, тільки взяла мою праву руку і поклала її на серце...

Аржанов ворухнув віжками, коні пішли веселіше, і він, дивлячись на Давидова по-дитячому ясними сірими очима, спитав:

— Тепер не будеш більше допитуватись, чому я кінями швидко не їжджу?

— Все зрозуміло, — відповів Давидов. — Тобі, дядьку Іване, волами їздити треба, водовозом, факт!

— Про це я скільки разів уже просив Якова Лукича, та він не погодився. Він наді мною збиткуватися хоче до останнього...

— Чому?

— Я ще хлопчаком у нього півтора року наймував.

— Он воно як!

— Ото воно так, чоловіче добрий. А ти й не знав, що в Островнова все життя в хазяйстві наймити були? — Аржанов хитро примружився: — Були, чоловіче добрий, були... Років з чотири тому він присмирнів, коли податками почали тиснути, скрутився клубком, як та гадюка, що хоче стрибнути, а коли б не було зараз колгоспів та менші податки, Яків Лукич показав би себе,

будь здоров! Найзапекліший куркуль він, а ви гадюку в пазусі вигріли...

Давидов довго мовчав, потім сказав:

— Це ми виправимо, розберемось з Островним як належить, а все-таки, дядьку Іване, ти чоловік із щербинкою.

Аржанов усміхнувся, задумливо дивлячись кудись в далечінь.

— Та вона ж щербинка — як тобі сказати... От росте собі вишня, а на ній багато різних гілок. Я прийшов і зрізав одну гілку, щоб зробити пужално,— вишневе пужално надійніше,— росла вона, голубонька, також із щербинкою,— в сучках, в листі, в своїй красі, а обстругав я її, цю гілку, і от вона...— Аржанов дістав з-під сидіння батіг, показав Давидову коричневе, з засохлою, пожолобленою корою вишневе пужално...— І от вона! Глянути нема на що! Так і людина: вона без щербинки гола й жалюгідна, як оце пужално. От Нагульнов якусь чужу мову вивчає — щербинка; дід Крамсков двадцять років усякі сірникові коробки збирає — щербинка; ти з Лушкою Нагульновою тягаєшся — щербинка; п'янений який-небудь іде вулицею, спотикається й тини спиною обтирає — теж щербинка. Чоловіче мій добрий, голово, а от відбери в людини отаку щербинку, і буде вона гола й нецікава, як оце пужално.

Аржанов простягнув Давидову батога, сказав, так само задумливо усміхаючись:

— Подерж його в руках, подумай, може, тобі в голові і проясниться...

Давидов з серцем одвів руку Аржанова:

— Іди ти к чорту! Я й без цього зумію подумати і в усьому розібратись!

...Потім, до самого табору, вони всю дорогу мовчали...

Розділ VI

У бригаді полуднували. Нашвидку збитий довгий стіл впритул вміщав усіх плугатарів і погоничів. Іли, зрідка перекидаючись крутими чоловічими жартами, діловито обмінюючись зауваженнями про якість звареної куховаркою каші.

— І от вона завжди недосолює! Горе, а не куховарка!

— Не злиняєш від недосолю, візьми та досоли.

— Та ми ж з Васьком удвох з одної миски їмо, він любить несолоне, а я — солоне. Як нам в одній мисці ділитися? Порадь, коли ти такий розумний!

— Завтра пліт сплетемо, розгородимо вашу миску напополам, тільки й діла. Ех ти, недоумок! До такої простої штуки не міг сам додуматись!

— Ну, брат, і в тебе розуму, як у твого борозенного вола, ні-
як не більше.

За столом довго б ще сперечались та перемовлялись жарта-
ми, але саме в цей час здалека помітили підводу, і найзіркіший
з усіх, плугатар Прянишников, приклавши долоню ребром до
лоба, тихо свиснув:

— Це їде придуркуватий Ванька Аржанов, а з ним — Да-
видов.

На стіл врізнобій, з стукотом лягли ложки, і всі нетерпляче
стали дивитись туди, де в балочці на хвилину зникла підвода.

— Дожилися! Знов їде нас на буксир брати,— з стриманим
обуренням сказав Агафон Дубцов.— Достукались! Ні, з мене
вже годі! Тепер ви своїми баньками лупайте, а я лупати вмор-
рився, я на нього від сорому й дивитись не бажаю!

У Давидова по-хорошому здригнулось серце, коли він по-
бачив, як дружно всі встали з-за столу, вітаючи його. Він ішов,
широко ступаючи, а назустріч йому вже тяглися руки і світи-
лись усмішками спалені сонцем аж чорні обличчя чоловіків і
матово-смугляві, лише трохи засмаглі обличчя дівчат і жінок.
Вони, ці дівчата й жінки, ніколи не загоряли по-справжньому,
на роботі так закутувались білими хустинками, що залишались
тільки вузькі щілинки для очей. Давидов усміхався, на ходу
оглядаючи знайомі обличчя. З ним встигли міцно зжитися, щиро
раділи з його приїзду, зустрічали, як рідного. За якусь мить усе
це дійшло до свідомості Давидова, гострою радістю торкнулось
його серця і зробило голос піднесеним і трохи охриплим:

— Ну, здрастуйте, відстаючі трудівники! Нагодуйте приїжд-
жого?

— Хто до нас надовго,— годуємо, а хто на часинку, в гості,—
того не годуємо, а тільки проводжаємо з низькими поклонами.
Так же, бригадире? — під загальний сміх сказав Прянишников.

— Я, мабуть, надовго до вас,— усміхнувся Давидов.

І Дубцов оглушливим басом загорлав:

— Обліковець! Пиши його на повне харчування з сьогодніш-
нього дня, а ти, куховарко, насипай йому каші, скільки його
утроба прийме!

Давидов обійшов круг стола, з усіма здоровкаючись за руку.
Чоловіки обмінювались з ним звично міцним рукостисканням,
а жінки, дивлячись в очі, ніяковіли і простягали руки човником,
свої, місцеві козаки не дуже дарували їх такою увагою і майже
ніколи не давали такої поблажки, щоб при зустрічі, як рівній,
простягнути жінці руку.

Дубцов посадив Давидова поруч з собою, поклав йому на ко-
ліно важку й гарячу долоню.

— Ми тобі раді, любчику ти наш Давидов!

— Бачу. Спасибі!

— Тільки ти не одразу починай лаятись...

— Та я зовсім і не думаю лаятись...

— Ні, це вже ти, напевне, не втерпиш, без цього не обійдешся, та й нам міцне слово не завадить... Але поки що помовч. Поки люди жують, нічого їм апетит одбивати.

— Можна й заждати,— усміхнувся Давидов.— Гострої розмови нам не минути, але за столом починати не будемо, якось потерпимо, га?

— Неодмінно треба витерпіти! — під загальний регіт рішуче заявив Дубцов і перший взявся за ложку.

Давидов їв зосереджено й мовчки, не підводячи від миски голови. Він майже не прислухався до стриманих голосів полуднуючих орачів, але весь час відчував на обличчі чийсь невідступний погляд. З'ївши всю кашу, Давидов полегшено зітхнув: вперше за довгий час він був по-справжньому ситий. По-хлоп'ячому облизавши дерев'яну ложку, він підвів голову. Через стіл на нього пально, невідривно дивились сірі дівочі очі, і стільки в них було палкого, невисловленого кохання, дождидання, надії і покірливості, що Давидов на мить розгубився. Він і раніше не раз зустрічався — в хуторі на зборах або просто на вулиці — з цією великорукою, рослою і вродливою сімнадцятилітньою дівчиною, і тоді, при зустрічах, вона усміхалась до нього збентежено й лагідно, лице її раптом паленіло й ніяковіло, але тепер у її погляді було щось інше, ніби старше і серйозніше...

«Яким тебе вітром до мене несе і нащо ти мені потрібна, мила дівчинко? І нащо я тобі потрібний? Скільки молодих хлопців завжди коло тебе крутиться, а ти на мене дивишся, ех ти, недобачлива! Та я ж удвічі за тебе старший, зранений, негарний, шербатий, а ти не бачиш... Ні, не потрібна ти мені, Варюхогорюхо! Рости без мене, хороша», — думав Давидов, замислено дивлячись в лице дівчини, що пашіло рум'янцем.

Вона трохи одвернула, похнюпилась, зустрівшись очима з Давидовим. Вії в неї тріпотіли, а великі зашкарублі пальці, що перебирали зборки старенької брудної кофточки, помітно здригались. Така наївна й щира вона була в своєму почутті, так у дитячій простоті своїй не вміла й не могла його приховати, що всього цього не помітив би хіба тільки сліпий.

Звертаючись до Давидова, Кіндрат Майданников засміявся:

— Та не дивись ти на Варку, а то у неї вся кров у лице кинулась! Піди вмийся, Варко, може, трохи охолонеш. Хоч, правда, як вона піде? У неї ж ноги затерпли... Вона у мене погоничем працює, так дихнути мені не дає, все питає, коли ти, Давидов,

приїдеш. «А я звідки знаю, коли він приїде, відчепись»,— кажу їй, але вона цими запитаннями мене довбає і довбає, як дятел суху деревину.

Немов для того, щоб довести, що в неї не затерпи ноги, Варя Харламова, повернувшись боком і трохи підігнувши ноги в колінах, з місця одним стрибком перемахнула через ослін, на якому сиділа, і пішла до будки, гнівно оглядаючись на Майданникова і щось шепчучи зблідлими губами. Аж коло будки вона спинилась, обернулась до стола, крикнула надривистим голосом:

— Ти, дядьку Кіндрате... ти, дядьку... ти неправду кажеш! Весь гурт відповів їй реготом.

— Здалека виправдується,— усміхаючись, сказав Дубцов.— Здалека воно зручніше.

— Ну, нащо ти соромиш дівчину? Негаразд! — невдоволено сказав Давидов.

— Ти її ще не знаєш,— поблажливо відповів Майданников.— Це вона при тобі така смирна, а без тебе вона кому хоч з нас очі видряпає і не задумається. Зубата дівка! Козир, а не дівка! Бачиш, як вона з місця скокнула! Як дика коза!..

Ні, не тишило чоловічого самолюбства Давидова це простеньке дівоче кохання, про яке давно вже знала вся бригада, а він почув і дізнався вперше тільки тепер. От якби інші очі хоч раз подивились на нього з такою безоглядною відданістю й любов'ю,— то інша річ..

Намагаючись зам'яти ніякову розмову, Давидов жартома сказав:

— Ну, спасибі куховарці й дерев'яній ложці! Нагодувала до-несхочу.

— Дякуй, голово, за велику старанність своїй правій руці та широкому ротіві, а не куховарці з ложкою. Може, добавки підсилати? — спитала, встаючи з-за стола, велична, незвичайно товста куховарка.

Давидов з неприхованим здивуванням оглянув її могутні форми, широкі плечі й неосяжний стан.

— Звідки ви її взяли, отаку? — стиха спитав він Дубцова.

— На Таганрозькому металургійному заводі на наше спеціальне замовлення зробили,— відповів обліковець, молодий і розв'язний парубчак.

— Як же це я тебе раніше не бачив? — все ще дивувався Давидов.— Така ти грубелезна в габаритах, а бачити тебе, мамашо, не доводилось.

— Знайшовся мені синок! — фиркнула куховарка.— Яка ж я тобі мамаша, коли мені всього сорок сім? А не бачив ти мене через те, що зимою я з хати не вилізаю. З моєю грубиною та

короткими ногами я по снігу не ходак; на рівному місці могу в снігу застрягнути. Зимою я вдома сиджу й нікуди не вилажу, пряду вовну, плету хустки, словом, сьак-так кормлюся. По болоті я теж не ходак: як верблюд, боюсь розчачхнутися на слизькому, а як сухо, то ось і куховарю. І ніяка я тобі не мамаша, товаришу голово! Хочеш зі мною в злагоді жити,—називай мене Дарією Купріянівною, тоді в бригаді ніколи голодний не будеш.

— Цілком згодний жити з тобою в злагоді, Даріє Купріянів-но,— усміхаючись, сказав Давидов і встав та вклонився з якнайсерйознішим виглядом.

— Отак воно й тобі й мені краще буде, а тепер давай свою миску, я тобі на закуску кислого молочка всиплю,— надзвичайно вдоволена чемністю Давидова, промовила куховарка. Вона щедрою рукою всипала в миску цілий кілограм кисляку й подала з низьким поклоном.

— А чому ти куховариш, а не на виробництві працюєш? — спитав Давидов.— З твоєю вагою тобі тільки разок натиснути на чепіги — і леміш одразу на півметра в землю заглибиться, факт!

— Коли ж у мене серце хворе! У мене лікарі визнали ожиріння серцевої діяльності. В куховарках мені й то важко, трохи попораює з посудом — і серце десь аж у горлянці б'ється. Ні, товаришу Давидов, в плугатарі я негодяща. Такі танці не під мою музику.

— Все на серце скаржитесь, а трьох чоловіків поховала. Трьох козаків пережила, тепер шукає четвертого, та щось охочих не знаходиться, бояться на ній женитися, заїздить отака тітонька на смерть! — сказав Дубцов.

— Брехун рябий! — вигукнула не на жарт розсерджена куховарка.— Чим же я винна, що з трьох козаків мені жодного жилавого не трапилось, а все якісь німичні та хирляві? Ім господь віку не дав, а я винна?

— Ти ж і помогла їм померти,— не вгавав Дубцов.

— Чим це я помогла?

— Звісно — чим...

— Ти говори толком!

— Мені й так усе ясно...

— Ні, ти говори толком, чого на вітер язиком мелеш!

— Звісно, чим помогла, своїм коханням,— обережно сказав Дубцов, посміхаючись.

— Дурень ти значений! — перекикуючи загальний регіт, люто вигукнула куховарка і згрєбла на оберемок половину посуду з столу.

Але незворушного Дубцова не так-то просто було вибити з сідла. Він неквапно доїв кисле молоко, витер долонею вуса, сказав:

— Може, воно, я й дурень, може, й значений, але в цих ділах, жінко добра, я достеменно розбираюсь.

Тут куховарка загнула на адресу Дубцова таке, що регіт за столом вибухнув з небувалою силою, а червоний від сміху та ніяковості Давидов ледве вимовив:

— Що ж це воно, братішки?! Такого мені й на флоті не доводилось чувати!..

Але Дубцов, так само цілком серйозно, з навмисною запальністю крикнув:

— Під присягу піду! Хрест цілуватиму! Але стоятиму на своєму, Дашко: від твого кохання всі три чоловіки на той світ помандрували! Три чоловіки — це ж подумати тільки... А минулого року Володька Грачов через що помер? Він же до тебе ходив...

Дубцов не закінчив фрази і миттю нагнувся; над головою його, немов осколок снаряда, з свистом пролетів важкий дерев'яний ополоник. З юнацькою спритністю Дубцов перекинув ноги через ослі. Він уже був за десять метрів від стола, але раптом стрибнув убік, відхилився, а повз нього, на всі боки бризкаючи кислим молоком, з гурчанням пролетіла олив'яна миска й, описавши дугу, впала далеко в степу. Широко розставивши ноги, Дубцов насварювався кулаком, кричав:

— Гей, Даріє, вгамуйся! Кидай чим хочеш, тільки не черп'яними мисками! За побитий посуд, їй-богу, буду вираховувати трудодні! Иди собі, як он Варка, за будку, звідти тобі легше буде виправдуватись!.. А я, однак, стоятиму на своєму: угробила чоловіків, а тепер на мені злість зганяєш...

Давидову насилу вдалося навести порядок. Недалеко від будки сіли покурити, і Кіндрат Майданников, заходячись від сміху, сказав:

— І от щодня в обід або вечерю йде така вистава. У Агафона з лица тиждень величезний синяк не сходив — загилила Дарія кулаком, а все не кидає над нею потішатися. Не скінчити тобі, Агафоне, оранки живим-здоровим, або очі вона тобі геть повибиває, або ногу п'ятою наперед виверне, ти доштукаришся...

— Трактор фордзон, а не баба! — захоплено сказав Дубцов, крадькома поглядаючи на пропливаючу мимо куховарку.

І, удаючи, що не помічає її, вже голосніше заговорив:

— Ні, люди добрі, правду вам скажу: я б одружився з Дашкою, якби був нежонатий, але одружився б тільки на тиждень, а потім утік би. Більш як тиждень я не видержав би при всій

моїй силі. А помирати мені поки що неохота. З якої речі я б на себе смерть накликав? Всю громадянську одвоював, а тут, на тобі, помирай від баби... Ні, хоч я і значений дурень, а хитрий, будь здоров! Тиждень би я сяк-так з Дашкою протягнув, а потім уночі нищечком зліз би з ліжка, по-пластунськи проповз би до дверей, а там — надвір і галопом до самого дому... Віриш, Давидов, істинний господь, не брешу, та й Прянишников — ось він — не дасть збрехати: схотіли ми якось з ним за добрий кандьор обняти Дашку, він зайшов спереду, я — ззаду, зчепилися обидва з ним руками, але обхопити Дарію так і не змогли, надто вона широка! Кличали обліковця, але він хлопець молодий та ще й полохливий, побоявся близько підступитись до Дашки, так і зосталась вона на віки вічні по-справжньому необнята.

— Не вір ти йому, проклятому, товаришу Давидов! — вже беззлобно усміхаючись, сказала куховарка. — Він, якщо сьогодні чогось не збреше, — то завтра з нудьги здохне. Як ступне, так і брехне, такий він вже у нас вдався!

Після перекуру Давидов спитав:

— Скільки ще лишилось орати?

— До чорта, — знехотя відповів Дубцов. — Більш як сто п'ятдесят гектарів. На вчорашній день сто п'ятдесят вісім залишалось.

— Прекрасна робота, факт! — холодно сказав Давидов. — Що ж ви тут робили? З куховаркою Купріянівною спектаклі ставили?

— Ну, це вже ти даремно.

— Чому ж перша і третя бригади давно скінчили оранку, а ви тягнете?

— Давай, Давидов, увечері зберемося всі та й поговоримо по ширості, а зараз орати підемо, — запропонував Дубцов.

Це була розумна пропозиція, і Давидов, трохи подумавши, погодився.

— Які воли мені даєте?

— Ори моїми, — порадив Кіндрат Майданников. — Мої воли втягнулися в роботу і собою справні, а дві пари молодих биків у нас зараз на курорті.

— Як це на курорті? — здивувався Давидов.

Усміхаючись, Дубцов пояснив:

— Слабосилі, лягають у борозні, ну, ми випрягли їх і пустили на вільний попас коло ставка. Там трава добра, кормовита, нехай поправляються, однаково від них ніякого толку нема. Вони з зимівлі вийшли сухоребрі, а тут день при дні робота, от вони і скисли, не потягнуть плуга — і все! Пробували підпрയാ-

ти їх по парі до старих волів,— один чорт, нічого не виходить. Ори Кіндратовими, він правильно радить.

— А сам він що робитиме?

— Я його додому на два дні пустив. У нього жінка захворіла, лежить, навіть сорочок з Ваньком Аржановим не прислала йому і переказувала, щоб він прийшов додому.

— Тоді інша річ. А то я подумав був, що ти і його на курорт куди-небудь відправляеш. Курортні настрої у вас тут, як я бачу...

Дубцов непомітно для Давидова підморгнув до гурту, і всі встали, пішли запрягати волів.

Розділ VII

Коли сонце було над спочивком, Давидов випряг в кінці гін волів і розлигав їх. Він сів над борозною на траві, витер рукавом піджака піт з лоба, тремтячими руками почав скручувати цигарку і аж тоді відчув, як сильно він стомився. У нього ніла спина, під колінами сіпались якісь живчики і, немов у старика, тряслись руки.

— Знайдемо ми з тобою вдосвіта волів? — спитав він Варю.

Вона стояла проти нього на ріллі. Маленькі ноги її в розтоптаних великих чиріках по кісточки грузли в пухкій, тільки що вивернутій плугом землі. Зсунувши з обличчя сіру від пилу хустку, вона сказала:

— Знайдемо, вони далеко не заходять уночі.

Давидов заплющив очі й жадібно курив. Він не хотів дивитись на дівчину. А вона, сяючи щасливою і стомленою усмішкою, тихо сказала:

— Замучив ти і мене, і волів. Дуже рідко відпочиваєш.

— Я сам замучився понікуди,— хмуρο промовив Давидов.

— Треба частіше відпочивати. Дядько Кіндрат наче й відпочиває часто, дає волам відсапатись, а завжди більше за інших вираює. А ти зморився, бо не звик...

Вона хотіла додати «любий» і, злякавшись, міцно стулила губи.

— Це правда, звички ще не набув,— погодився Давидов.

Насилу підвівся він з землі, насилу переставляючи натруджені ноги, пішов вздовж борозни до табору. Варя йшла слідом за ним, потім порівнялась і пішла поруч. Давидов у лівій руці ніс розірваного, злинялого матроського тільника. Ще вдень, налагоджуючи плуга, він нахилився, зачепився коміром за чепігу і, рвучко випроставшись, розпанахав тільника надвоє. День був

досить душний, і він міг би чудово обійтись і без нього, але йому було зовсім неможливо в присутності дівчини йти за плугом до пояса голим. Зніяковіло загортаючи поли матроської одежини, він спитав, чи немає у неї якої-небудь шпильки. Вона відповіла, що, на жаль, нема. Давидов похмуро глянув у напрямі табору. До нього було не менш як два кілометри. «А все-таки доведеться йти»,— подумав Давидов і, кречнувши з досади, стиха згадав чорта, сказав:

— Ось що, Варюхо-горюхо, зажди мене тут, я піду в табір.

— Чого?

— Скину оце дрантя й одягну піджака.

— В піджаку буде жарко.

— Ні, я все-таки піду,— уперто сказав Давидов.

Хай йому чорт, не міг же він справді красуватися без сорочки! Бракувало ще того, щоб оця мила, невинна дівчинка побачила, що зображено у нього на грудях і животі. Правда, татуїровка на обох півкулях широких грудей Давидова була скромна і навіть трохи сентиментальна: рукою флотського художника були майстерно зображені два голуби; досить було Давидову ворухнутися, і блакитні голуби на грудях у нього починали рухатись, а коли він поводив плечима, голуби доторкались одне до одного дзьобами, немов цілюючись. Тільки й того. Але на животі... Цей малюнок був причиною давніх моральних страждань Давидова. В роки громадянської війни молодий, двадцятилітній матрос Давидов якось смертельно впився. В кубрику міноносця його почастували ще склянкою спирту. Він непритомний лежав на нижній койці, тільки в трусах, а два п'яних друзки з сусіднього тральщика — майстри татуїровки — трудились над Давидовим, всіляко загострюючи в непристойності свою розгнудану п'яну фантазію. Після цього Давидов перестав ходити в лазню, а на медоглядах твердо наполягав, щоб його оглядали тільки чоловіки-лікарі.

Вже після демобілізації, в перший рік роботи на заводі, Давидов усе-таки якось наважився піти в баню. Прикриваючи обома руками живіт, він знайшов шайку, густо намилив голову і майже одразу почув десь поруч з собою внизу, тихий смішок. Давидов ополоскав лице, побачив: якийсь уже літній, лисий громадянин, спираючись на лавку руками, вигнувшись, впритул, не соромлячись, розглядав малюнок на животі Давидова і, захлинаючись від захоплення, тихо хихикав. Давидов неквапно вилив воду і стукнув важкою дубовою шайкою занадто цікавого громадянина по лисині. Не встигши до кінця розглянути малюнок, той заплющив очі, тихо ліг на підлозі. Так само неквапно Давидов помився, вилив на лисого цілу шайку крижаної води і, коли

той залупав очима,— пішов собі в передбанник. З того часу Давидов остаточно розпрощався з приємністю попаритись посправжньому, по-російськи, в бані і став митися вдома.

Тільки подумавши про те, що Варя могла хоч мигцем побачити його розмальований живіт, Давидов аж упрів і щільніше загорнув поли тільника.

— Ти випряжи волів і пусти їх пастись, а я пішов,— сказав він, зітхнувши. Його зовсім не тішила перспектива обходити ріллю або три кілометри спотикатись по полю, і все через якийсь безглуздий випадок.

Але Варя по-своєму розцінила мотиви Давидова: «Соромиться мій коханий працювати коло мене без сорочки»,— вирішила вона і, вдячна йому в душі за почуття, яке щадило її дівочу скромність, рішуче скинула з ніг чирики.

— Я швидше збігаю!

Давидов не встиг і слова мовити, а вона вже пташкою летіла до табору. На чорній ріллі мигтіли смуглі лятки її бистрих ніг та, підхоплені супротивним вітром, підлітали на спині кінці білої хустки. Вона бігла, хилячись трохи наперед, притулившись до тугих грудей стиснені в кулаки руки, і думала тільки про одне: «Побіжу принесу йому піджака... Я швидко збігаю, догджу йому, і він хоч разок за весь час подивиться на мене ласкаво, і, може, навіть скаже: спасибі, Варю!»

Давидов довго проводжав її очима, потім випріг волів, зійшов з ріллі. Недалеко він знайшов березку, що обплутала торішню бур'янину, обірвав на ній листя, а гнучкою гілочкою наглухо зашнурував поли тільника, ліг на спину й одразу заснув, немов провалився у щось чорне, м'яке, що пахло землею...

Прокинувся він від того, що по лобі його щось повзло, мабуть, павучок або який-небудь черв'як. Кривлячись, він провів рукою по обличчю, знов почав дрімати, і знов по щоці щось засковзало, поповзло по верхній губі, залоскотало в носі. Давидов чхнув і розплющив очі. Перед ним навпочіпки сиділа Варя і вся здригалась від ледве стримуваного сміху. Вона водила по обличчю сонного Давидова сухою травинкою і не встигла відсмикнути руки, коли Давидов розплющив очі. Він схопив її за тонку кисть, але вона не вирвала руки, а тільки стала на одне коліно, і усмінене лице її в одну мить стало злякано-чекаючим і покірним.

— Я принесла тобі піджака, вставай,— ледве чутно прошепотіла вона, роблячи непевну спробу звільнити руку.

Давидов розтиснув пальці. Рука її, велика й засмагла, впала на коліно. Заплющивши очі, вона чула, як лунко й часто калагає її серце. Вона все ще чогось ждала і на щось надіялась...

Але Давидов мовчав. Груди його дихали спокійно й рівно, на обличчі не здригнувся ні один мускул. Потім він підвівся, зручно сів, підібгавши під себе праву ногу, лінивим рухом опустив руку в кишеню, намацуючи кишет. Тепер їхні голови майже стикались. Давидов ворухнувся ніздрями і вловив ніжний і трохи пряний запах її волосся. Та й уся вона пахла полудневим сойцем, нагрітою травою і тим неповторним, свіжим і чарівним запахом юності, якого ніхто ще не зміг, не зумів передати словами...

«Мила дівчинка яка!» — подумав Давидов і зітхнув. Вони звелись на ноги майже одночасно, кілька секунд мовчки дивились в очі одне одному, потім Давидов узяв з її рук піджака, ласкаво усміхнувся самими очима:

— Спасибі, Варю!

Саме так і сказав: «Варю», а не «Варюхо-горюхо». Кінець кінцем сталося те, про що вона думала, коли бігала за піджаком. То чого ж на сірі очі набігли сльози і, намагаючись стримати їх, дрібно затремтіли густі чорні вії? Чого ти плачеш, хороша дівчино? А вона беззвучно заплакала, з якоюсь тихою дитячою безпорадністю, низько схиливши голову. Але Давидов нічого не бачив: він акуратно скручував цигарку, стараючись не розсипати жодної крихти тютюну. Цигарки у нього скінчились, тютюну теж було обмаль, і він заощаджував, скручував маленькі, акуратні цигарочки, всього на чотири-шість добрих затяжок.

Вона постояла трохи, даремно стараючись заспокоїтись, але не могла опанувати себе і, круто обернувшись на підборах, пішла до волів, на ходу мовивши:

— Піду воли прижену.

Але й тоді Давидов не дочув глибокого хвилювання в її тремтячому голосі. Він мовчки хитнув головою, закурив, зосереджено думаючи про те, за скільки днів бригада зможе зорати весь клин травневих парів своїми силами і чи не краще буде, якщо він кине сюди з найсильнішої третьої бригади кілька плугів.

Йй зручно було плакати, коли Давидов не міг бачити її сліз. І вона плакала з насолодою, і сльози котились по смуглявих щоках, і вона на ходу витирала їх ріжками хустки...

Її перша, чиста, дівоча любов наткнулась на байдужість Давидова. Але він і взагалі був підсліпуватий в любовних справах, і багато чого не доходило до його свідомості, а якщо й доходило, то завжди з чималою затримкою, а іноді з непоправним запізненням...

Запрягаючи воли, він побачив на щоках Варі сірі пасмуги — сліди недавно пролитих і не помічених ним сліз. В голосі його зазвучав докір:

— Е-е-е, Варюхо-горюхо! Та ти сьогодні, видно, не вмивалася?

— З чого ж це видно?

— Лице у тебе в якихось пасмугах. Умиватися треба щодня,— сказав він повчально.

...Сонце зайшло, а вони ще стомлено йшли до табору. Сутінки лягали над степом. Тернова балка оповилася туманом. Темно-сині, майже чорні хмари на заході повільно міняли забарвлення: спочатку нижня підбійка їх вкрилася тьмяним багрянцем, потім криваво-червона заграва пронизала їх наскрізь, швидко поповзла вгору й широкою півдугою охопила небо. «Не любить він мене...» — журно думала Варя, скорботно стискаючи повні губи. «Завтра буде сильний вітер, земля висохне за день, отоді волам буде важко», — невдоволено думав Давидов, дивлячись на палаючий захід.

Весь час Варя поривалась щось сказати, але якась сила сплягла її. Коли до табору було вже недалеко, вона набралась рішучості.

— Дай мені твою сорочку,— тихо попросила вона і, боячись, що він відмовить, благаючи додала: — Дай, прошу тебе!

— Нащо? — здивувався Давидов.

— Я її зашию, я так акуратно зашию, що ти й не помітиш шва. Я виперу її.

Давидов засміявся:

— Вона на мені вся зіпріла від поту. Тут латати — нема за що хватати, як кажуть. Ні, хороша Варюхо-горюхо, цьому тільникові вийшов строк служби, на ганчірки його Купріянівні, підлогу в будці мити.

— Дай я зашию, спробую, а тоді побачиш,— наполегливо просила дівчина.

— Та візьми, тільки труди твої пропадуть марно,— погодився Давидов.

З його смугастою сорочкою в руках їй було незручно заявлятися в табір: це викликало б силу балачок і двозначних жартів на її адресу... Вона скоса, злодійкувато глянула на Давидова і, прикриваючись плечем, ткнула маленький теплий жмут за ліфчик. Дивне, незнане і хвилююче почуття поійняло її в ту мить, коли запорошений тільник Давидова ліг на її голі груди: немов усе гаряче тепло сильного чоловічого тіла увійшло в неї і заповнило її всю вщерть... У неї миттю пересохли губи, на вузькому білому лобі росинками виступив піт, і навіть хода стала раптом якоюсь обережною й непевною.

А Давидов нічого не помічав, нічого не бачив. Через хвилину він уже забув про те, що ткнув їй в руки свого брудного тільника, і, звертаючись до неї, весело вигукнув:

— Дивись, Варюхо, як вшановують переможців! Це ж обліковець нам махає картузом: значить, ми попрацювали з тобою на совість, факт!

Після вечері недалеко від будки чоловіки розпалили багаття, сіли круг нього покурити.

— Ну, тепер — по щирості: чому погано працювали? Чому так затягнули оранку? — спитав Давидов.

— В тих бригадах волів більше,— озвався менший Безхлебов.

— На скільки ж більше?

— А ти не знаєш? У третій на вісім пар більше, а це як-не-як, а чотири плуги! В першій на два плуги більше, теж, виходить, вони за нас дужчі.

— У нас і план більший,— додав Прянишников.

Давидов усміхнувся.

— І набагато більший?

— Хоч на тридцять гектарів, а більший. Їх теж носом не сколупаєш.

— А план у березні ви затверджували? Чого ж тепер нарікати? Виходили з кількості землі в бригадах, так воно було?

Дубцов стримано сказав:

— Та ніхто не нарікає, Давидов, не в цьому річ. Воли в нашій бригаді погані вийшли з зимівлі. І сінця та соломи нам припало менше, коли усупільнювали худобу та корми. Ти ж це дуже добре знаєш, і чіпляєшся до нас нема чого. Справді затягнули, бо виявилось, що більшість волів у нас слабосилих, але корми треба було розподілити як слід, а не так, як ви з Островновим надумали: що з особистих господарств здали, тим і кормить худобу. От тепер і вийшло так: хтось там скінчив орати, косу до косовиці готує, а ми й досі з парами чухаємось.

— То давайте поможемо вам, Любишкін поможе,— запропонував Давидов.

— А ми не відмовимось,— заявив Дубцов, підтриманий мовчазною згодою всіх інших.— Ми не горді.

— Все ясно,— роздумливо сказав Давидов.— Ясно одно, що і правління, і всі ми дали тут маху: зимою розподіляли корми, так би мовити, за територіальними ознаками,— помилка! Неправильно розставили робочу силу і тягло,— друга помилка! А який же дідько нам винен? Самі помилились — самі й виправляти будемо. По виробітку, я кажу про виробіток за день, у вас непогані цифри, а взагалі виходить не те. Давайте-но думати, скільки вам треба підкинути плугів, щоб вибратися з цього фактичного тупика, давайте підраховувати і брати все на олівець,

а в косовицю зважимо на всі наші помилки, по-інакшому розставимо сили. Скільки можна ще помилятись?

Годин зо дві сиділи коло багаття, сперечались, вираховували, часом лаялись. Мабуть, чи не найактивніше виступав Атаманчуков. Він говорив з запалом, подавав путящі пропозиції, але, випадково глянувши на нього в той час, коли Безхлебнов уїдливо говорив щось на адресу Дубцова, Давидов побачив в очах Атаманчукова таку страшну ненависть, що здивовано звів брови. Атаманчуков швидко опустил очі, поторкав пальцями зарослий каштановою щетиною кадик, а коли через хвилину знов подивився на Давидова й зустрівся з ним поглядом,— в очах його світилась удавана привітність, і кожна зморшка на обличчі була сповнена добродушної безтурботності. «Артист! — подумав Давидов.— Але чому він дивився на мене таким чортом? Мабуть, сердиться, що я його весною виставляв з колгоспу?»

Не знав, не міг знати Давидов, що тоді, навесні, Половцев, почувши про виключення Атаманчукова з колгоспу, вночі викликав його до себе і, зціпивши масивні щелепи, крізь зуби сказав:

— Ти що робиш, заразо? Ти мені потрібний як зразковий колгоспник, а не такий ретельний дурень, який може завалитись на дурницях сам, а на допиті в ДПУ завалити всіх інших і всю справу. Ти мені на загальних колгоспних зборах навколішки стань, сучий сину, але добийся, щоб збори не затвердили рішення бригади. Поки ми не почали — ні тіні підозри не повинно падати на наших людей.

Навколішки Атаманчукову не довелося ставати: підхльоснуті наказом Половцева, на зборах на захист Атаманчукова дружно виступили і Яків Лукич, і всі його однодумці, і збори не затвердили рішення бригади. Атаманчуков відбувся громадською доганою. З того часу він припишк, працював справно і навіть став для тих, хто працював абияк, прикладом свідомого ставлення до роботи. Але ненависті до Давидова і до колгоспного ладу він не міг глибоко й надійно заховати, інколи мимо його волі вона проривалась у нього то в необережно сказаному слові, то в скептичній усмішці, то шаленими вогниками спалахувала і зараз же гасла в темно-синіх, як воронова сталь, очах.

Тільки опівночі точно визначили, яка потрібна допомога і в який строк має бути закінчена оранка. Тут же, коло багаття, Давидов написав Размьотнову записку, а Дубцов згодився зараз же, негайно, не ждучи світанку, йти в хутір, щоб до обіду пригнати з третьої бригади волів з плугами і самому разом з Любишкіним одібрати найбільш роботящих плугатарів. Біля погаслого вогнища мовчки покурили ще раз, пішли спати.

А в цей час коло будки відбувалась інша розмова. В простень-

кому бляшаному тазу Варя обережно прала тільник Давидова, поруч стояла куховарка, говорила низьким, майже чоловічим голосом:

— Ти чого плачеш, дурепо?

— Вона у нього сіллю пахне..

— Ну то що ж? У всіх, хто працює, нижні сорочки сіллю і потом пахнуть, а не духами і не пахучим милом. Чого ж ти рєвєш? Не скривдив він тебе?

— Ні, що ти, тьотю!

— То чого ж сльози точиш, дурна?

— Бо сорочку ж не чужу перу, а свого, рідного...— схиливши над тазом голову і стримуючи здавлені ридання, сказала дівчина.

Куховарка довго мовчала, потім узялася в боки і з серцем вигукнула:

— Ні, для мене цього вже досить! Варко, підведи зараз же голову!

Бідний, маленький погонич сімнадцяти років від роду! Вона підвєла голову, і на куховарку глянули заплакані, але щасливі очі нецілованої юності.

— Мені й сіль на його сорочці рідна...

Могутні груди Дарії Купріянівни бурхливо заколихались від сміху.

— Отепер і я бачу, що ти, Варко, стала справжньою дівкою.

— А яка ж я раніше була? Несправжня?

— Раніш! Раніше ти вітром була, а тепер дівкою стала. Поки парубок не поб'є другого парубка за кохану дівку,— він не парубок, а полуштанок. Поки дівка тільки зуби скалить та очима стріляє, вона ще не дівка, а вітер в спідниці. А от коли в неї очі від кохання намокнуть, коли подушка ночами не висихатиме від сліз,— тоді вона стає справжньою дівкою! Второпала, дуренька?

Давидов лежав у будці, закривши за голову руки, і сон його не брав. «Не знаю я людей в колгоспі, не знаю, чим вони ди-хають,— з жалем думав він.— Спочатку розкуркулювання, потім організація колгоспу, потім господарські справи, а придивитись до людей, взнати їх ближче — часу бракувало. Який же з мене в чорта керівник, коли я людей не знаю, не встиг взнати? А треба всіх узнати, не так їх уже й багато. І не так воно все це, виявляється, просто... Он яким боком повернувся Аржанов. Усі вважають його придуркуватим, а він не дурний, ого, не дурний! Чорт його одразу розбере, такого бородатого вовкулака: він з дитинства заліз у свою скойку і стулки зачинив, от і проберись до нього в душу — пустить він тебе — аякже! І Яків Лукич —

теж замок із секретом. Треба взяти його на приціл і придивитись до нього як слід. Ясне діло, що він куркуль в минулому, але зараз працює сумлінно, мабуть, побоюється за своє минуле... Проте гнати його з завгоспів доведеться, нехай потрудиться рядовим. І Атаманчук незрозумілий, дивиться на мене, як кат на засудженого. А в чому річ? Типовий середняк, ну, був у білих, так хто з них не був у білих? Це не відповідь. Гарненько треба мені про все подумати, годі вже керувати наосліп, не знаючи, на кого можна по-справжньому спертися, кому по-справжньому можна довіряти. Ех, матрос, матрос! Дізналися б хлопці з цеху, як ти керуєш колгоспом,— драїли б вони тебе до білих кісточок!»

Коло будки, просто неба, полягали спати жінки-погоничі. Крізь дрімоту Давидов чув тонкий Варин голос і баритонистий — Купріянівни.

— Чого ти до мене тулишся, як теличка до корови? — сміючись і задихаючись від ядухи, говорила куховарка.— Годі тобі обніматись, чуєш, Варко? Одсунься, ради Христа, від тебе жаром пашить, як від грубки! Ти чуєш, що я тобі кажу? На біду я з тобою лягла поруч... Гаряча ти яка. Ти не захворіла?

Тихий сміх Варі був схожий на туркотання горлиці.

Сонно усміхаючись, Давидов уявив, як вони лежать поруч, подумав, засинаючи: «Яке миле дівча, велика вже, на відданні, а розумом — дитина. Будь щаслива, хороша Варюхо-горюхо!»

Він прокинувся, коли вже розвиднілось. В будці нікого не було, знадвору не чути було чоловічих голосів, всі вже орали, тільки Давидов вилежувався на широких нарах. Він проворно підвівся, взувся в чоботи з онучами — й тоді побачив у головах випраного, майстерно, дрібним швом зашитого тільника і свою чисту парусинову сорочку. «Звідки тут могла взятися сорочка? Приїхав я сюди без усього, фактично пам'ятаю. Як же тут опинилася сорочка? Чортовиння якась!» — дивувався Давидов і, щоб остаточно впевнитись, що це не сон, навіть торкнувся рукою до холоднуватої парусини.

Аж коли він, налягнувши тільника, вийшов з будки, все стало для нього зрозуміло: Варя, одягнена в гарну голубу кофточку і добре випрасувану чорну спідницю, мила коло бочки ноги, рожева, свіжа, як оцей ранній ранок, і усміхалась до нього рум'яними губами, і так само, як і вчора, безроздумною радістю сяяли її широко поставлені сірі очі.

— Вимотався за вчорашній день, голово? Проспав? — спитала вона сміхотливим веселим голосом.

— Ти де була вночі?

— Ходила в хутір.

- Коли ж ти повернулась?
- А оце тільки що прийшла.
- Сорочку ти мені принесла?

Вона кивнула мовчки головою, і в очах її мигнула тривога:

— Може, я що не так зробила? Може, мені не треба було заходити на твою квартиру? Але я подумала, що смугаста сорочка ненадійна.

— Молодець, Варюха! Спасибі тобі за все разом. Тільки з якої це нагоди ти так пишно вбралась? Людоньки! Та в неї і перстеньок на пальці!

Збентежено обертаючи простенький срібний перстень на пальці, вона пролепетала:

— На мені ж все брудне було, аж липке. От я й ходила матір провідати та перемінити одержу...— І раптом, подолавши ніяковість, бешкетно блиснула очима: — Хотіла ще туфлі взяти, щоб ти на мене хоч разок за цілий день глянув, та по стерні коло волів у туфлях недовго походиш.

Давидов засміявся:

— Тепер я з тебе очей не зводитиму, вітронога моя ланюшко! Ну, йди запрягай воли, а я тільки вмюсь і прийду.

Того дня Давидову майже не довелось працювати. Не встиг він умитись, як прийшов Кіндрат Майданников.

— Ти ж на два дні відпросився, чого ж так рано повернувся? — усміхаючись, спитав Давидов.

Кіндрат махнув рукою:

— Скучно там. Жінка вже встала, пропасниця її трясла, ну, а мені що робити? Обернувся — і ходу сюди. А де ж Варка?

— Пішла воли запрягати.

— Значить, я піду орати, а ти жди гостей. Сам Любишкін вісім плугів жене. Я обминув їх на півдорозі. І Агафон, як Кутузов, їде поперед усіх верхи на білій кобилі. Ага, і ще є новина: вчора ввечері, вже як стало темно, в Нагульнова стріляли.

— Як стріляли?!

— Звичайно стріляли, з гвинтівки. Якийсь чорт вдарив. Він сидів коло відчиненого вікна, при світлі, ну, по ньому і вдарили. Куля коло виска пройшла, шкіру обсмалила, тільки й того. Але головою він трошки сіпає, чи від контузії, чи від злості, а так — живий і здоровий. Приїхали з районної міліції, ходять, нюхають, але це діло пропаще...

— Завтра доведеться розпрощатися з вами, піду в хутір, — вирішив Давидов. — Підіймає ворог голову, га, Кіндрате?

— Що ж, це добре, нехай підіймає. Підняту голову рубати легше буде, — спокійно сказав Майданников і почав перевзуватися.

Розділ VIII

Після півночі зоряним небом тісно, пліч-о-пліч, пішли непроглядно густі хмари, замжичив по-осінньому дрібний дощик, і незабаром стало в степу дуже темно, холоднувато й тихо, немов у глибокому, вогкому льоху.

За годину до світанку зірвався вітер, хмари, товплячись, попливли швидше, досі прямовисний дощ став косим, від споду хмар аж до самої землі нахилився на схід, а потім так само несподівано перестав, як і почався.

Перед сходом сонця до бригадної будки під'їхав верхівець. Він неквапно зліз з коня, прив'язав повід вуздечки до куща глоду, що ріс поблизу, так само неквапно, розминаючись на ходу, підійшов до куховарки, яка поралась коло викопаної в землі пічурки, стиха привітався. Купріянівна не відповіла на його привітання. Вона стояла навколішки і, впираючись у землю ліктями й могутніми грудьми, схиливши голову набік, з усієї сили дмухала на засмалені тріски, марно намагаючись розпалити вогонь. Вологі від дощу і рясної роси тріски не займалися, в червоне від натуги обличчя жінки бив дим, сірими клаптями летів попіл.

— Тьху, будь ти трічі прокляте, таке куховарство! — задиhaючись від кашлю й диму, сердито вигукнула куховарка. Вона відхилилась назад, підняла голову й руки, щоб поправити волосся, що вибилось з-під хустки, й аж тоді побачила перед собою приїжджого.

— Тріски на ніч треба в будку заносити, тітонько-кормителько! У тебе вітру в ніздрях не вистачить, щоб мокрі дрова розпалити. А дай-но я поможу тобі,— сказав він і легко відсторонив жінку.

— Вас тут, навчателів, багато по степу швендяє, ну, спробуй сам розпали, коли у тебе так багато вітру в ніздрях,— невдоволено промовила Купріянівна, а сама відсунулась, стала уважно розглядати незнайомого чоловіка.

Приїжджий був невисокий на зріст і непоказний. На ньому доладно лежала дуже приношена бобрикова куртка, тісно підперезана солдатським паском; акуратно заштопані й залатані захисного кольору штани і старенькі чоботи, аж до верху халяв укриті сірою шкоринкою грязі, також, видно, дослужували надстрокову службу у свого власника; і зовсім несподіваним контрастом в його убогому вбранні була новісінька, з прекрасного сріблястого кубанського каракулю кубанка, похмуро насунута на самі брови. Але смугляве обличчя приїжджого було добродушне, простацький кирпатий ніс кумедно морщився, коли не-

знайомий усміхався, а карі очі дивилися на білий світ з по-блажливою і розумною усмішкою.

Він присів навпочіпки, дістав з внутрішньої кишені куртки за-пальничку й великий плоский флакон з притертою пробкою. За хвилину дрібні дрівця, щедро оббризані бензином, горіли весело й жарко.

— Отак, кормителько, треба розпалювати! — сказав приїжджий, жартома поплескуючи куховарку по м'ясистому плечу.— А цього флакончика, хай уже так, дарую тобі на вічну пам'ять. Як тільки паливо на розпал трохи відвологне — хлюпни з нього на тріски, і все буде гаразд. Бери подарунок, а як тільки наваріш кандьору — щоб угостила мене! Повну миску, і найгустішого!

Ховаючи флакон у пазуху, Купріянівна дякувала солодко-ласкаво:

— Та й спасибі ж тобі, добрий чоловіче, за подаруночок! Кандьором постараюсь догодити. А нащо ти з собою цю пляшечку возиш? Ти не з ветінарів? Не коров'ячий знахур?

— Ні, я не коров'ячий лікар, — ухильно відповів приїжджий. — А де ж орачі? Невже й досі сплять?

— Декотрі за волами пішли, а декотрі вже гнуться на далеких гонах.

— Давидов тут?

— В будці. Спить, бідолашний. Вчора наморився за день, він же в нас до роботи запеклий, та й ліг пізно.

— Що ж він допізна робив?

— Чума його знає, то таки з оранки вернувся пізно, а то заманулось йому на озимину подивитися, котра ще за односібного життя посіяна. Ходив аж у верхній кінець балки.

— Хто ж хліба оглядає в темряві? — Незнайомий усміхнувся, морщачи носа й допитливо вдивляючись в лиснюче обличчя куховарки.

— Та він туди дійшов, вважай, що завидна, а звідтіля припізнівся. Чума його знає, чого він припізнівся, може, солов'їв слухав. А що вони, ці солов'ї, витворяють тут у нас, в Терновій балці — то й не сказати! Так співають, так на всякі голоси витьохкують, що ніяк не заснеш! Просто душу вивертають, прокляті пташки! Іншим разом отак лежу, лежу, та й умиюсь гіркими слізьми..

— Чого б то?

— Як-то «чого»? То молодість свою згадаєш, то всяку всячину, що замолоду траплялася... Жінці, чоловіче добрий, небагато треба, щоб сльозу з неї витиснути.

— А Давидов сам ходив на хліба дивитися?

— Він у нас поки що без поводитарів ходить, хвалити бога — не сліпий. Та ти що за людина? По якому ділу приїхав? — раптом насторожилась Купріянівна й суворо стулила губи.

— Дільце є до товариша Давидова, — знов ухильно відповів приїжджий. — Але я не поспішаю, зажду, поки він проспиться, хай трудяга поспить собі на здоров'я. А поки дрова розгоряться, ми з тобою посидимо трохи, поговоримо про се, про те.

— А картоплі коли ж я наоббираю на такий гурт, якщо з тобою буду теревені правити? — спитала Купріянівна.

Та спритний приїжджий і тут не розгубився: він дістав з кишені складаного ножика, спробував його лезо на нігті великого пальця.

— Неси сюди картоплю, я допоможу оббирати. У такої принадної тітки згоден все життя помічником бути, аби тільки вона до мене ночами усміхалась... Хоч би отак, як оце зараз.

Купріянівна ще більше почервоніла від задоволення й з удаваним жалем похитала головою:

— Слабосилий ти, голубе! Кволенький як на мене.. Колись, може, вночі я й усміхнулася б до тебе, та ти ж, однак, не побачиш...

Приїжджий зручно вмовстився на дубовій колодці, примружив очі, дивлячись на усміхнену куховарку.

— Я ночами бачу, як пугач.

— Та не через те не побачиш, що не розгледити, а через те, що бистрі твої очі слізьми запливуть...

— Виходить, он яка ти цяця, — неголосно засміявся приїжджий. — Гляди, гладка, коли б ти перша сльозою не вмилась! Я тільки вдень добрий, а ночами таким товстим пощади не даю. І не просись, і не молись!

Купріянівна фиркнула, але глянула на відважного співбесідника із стриманим схваленням.

— Гляди, голубе, поки хвалько нахвалиться, будько набудеться.

— А це вже ми перед ранком підсумуємо: кому вихвалитись, а кому висиплятись та вві сні потягатись. Давай картоплю, цокотухо, нічого байдикувати!

Похитуючись, Купріянівна принесла з-за будки повне відро картоплі і, так само посміхаючись, вмовстилася навпроти приїжджого на низенькому табуреті. Дивлячись, як під смуглими і проворними пальцями незнайомого спіралями скручується тонке картопляне лушпиння, вона задоволено сказала:

— Та ти не тільки до балачки вдатний, а й до роботи. Хороший помічник у мене!

Приїжджий швидко орудував ножем, мовчав — і лише за кілька хвилин спитав:

— Ну, як Давидов? До вподоби козакам чи ні?

— Байдуже, до вподоби. Він геройський чолов'яга і простий, такий от, як ти. А такі, в котрих фасон назовні не проситься, нашим людям до вподоби.

— Простий, кажеш?

— Дуже простий!

— Значить, ніби дурнуватий? — приїжджий лукаво глянув з-під кубанки.

— А ти самого себе за дурного вважаєш? — в'їдливо відповіла Купріянівна.

— Не сказав би...

— То чого ж ти Давидова дурником взиваєш? Ви ж із ним дуже схожі...

І знову приїжджий промовчав, усміхаючись сам до себе, інколи поглядаючи на балакучу куховарку.

На сході поширшала закрита хмарою червона смуга. Вітер, відпочивши за ніч, злетів на крилах і приніс з Тернової балки гучні виляски солов'їного співу. І тоді приїжджий витер об штатину лезо кишенькового ножа, попросив:

— Іди буди Давидова. Зимою буде висиплятися.

Давидов вийшов з будки босий. Був він заспаний і похмурий. Мигцем глянув на приїжджого, хрипло спитав:

— З пакетом із райкому? Давай.

— Без пакета, але з райкому. Взуйся, товаришу Давидов, поговорити треба.

Чухаючи широкі татуйовані груди, Давидов зневажливо глянув на приїжджого:

— Чує моє серце, що твоя милість — уповноважений райкому... Я зараз, товаришу!

Він швидко одягнувся, натягнув на босі ноги чоботи, нашвидку сполоснув обличчя водою, що терпко пахла дубовим бариллом, і трохи церемонно вклонився:

— Голова грем'ячівського колгоспу Семен Давидов.

Приїжджий ступив крок до самого Давидова, обняв його за широку спину:

— Он ти як офіційно рекомендуєшся! А я — секретар райкому Іван Нестеренко. От і познайомилися, а тепер підемо, походимо, поговоримо по щирості, товаришу голова колгоспу. Ну, як, багато ще лишилося орати?

— Чимало...

— Виходить, хазяїн чогось не доврахував?

Нестеренко взяв Давидова під руку, помалу одводячи до ріллі. Давидов, скося поглядаючи на нього, стримано сказав:

— Помилився.— І раптом несподівано для самого себе загарчався: — Та ти ж зрозумій, дорогий секретарю, я в сільському господарстві — пеньок пеньком. Я не виправдуюсь, але помилився не я один... Воно ж діло нове...

— Я бачу й розумію, давай спокійніше.

— Не один я помилився, а всі, на кого я спираюся, схибили разом зі мною. Не так розставив сили. Розумієш?

— Розумію. І страшного тут не дуже багато. Не таке воно вже страшне діло, виправите на ходу. Підкріплення вже одержали людьми й тяглом? Добре. А щодо розстановки сил, рівномірного розподілу цих сил по бригадах — зроби висновок на майбутнє, хоч би на час сінокоосу, й особливо — на жнива. Треба заздалегідь усе як слід продумати.

— Ясно, факт!

— Ну, а тепер ходімо, покажи, де ти орав, де твої гони. Хочу подивитись, як лєнінградський робочий клас халяйнує на донській землі... До секретаря парткому на Путіловський не доведеться мені писати, скаржитись на твоє недбальство, га?

— Це вже сам дивись.

Маленькою, але сильною рукою Нестеренко ще дужче стиснув лікоть Давидова. Дивлячись збоку на просте, щире обличчя секретаря, Давидов раптом відчув — йому так легко й вільно, що усмішка мимоволі набігла на його тверді губи. Щось давненько ніхто з партійного начальства не говорив з ним так по-дружньому просто й по-людському хороше...

— Якість перевірити хочеш, товаришу Нестеренко? І це серйозно?

— Що ти, що ти! Просто подивитись, поцікавитись, на що здатний робочий клас, коли він не коло станка, не коло верстака, а на землі. Якщо хочеш знати, — я з діда-прадіда ставропольський хлібороб, і мені цікаво подивитись, чого тебе навчили козаки. А може, тебе яка-небудь козачка вчила орати й огріхи робити? Дивись, не піддавайся зловредному впливові грем'ячівських козачок! З них є такі пройди, що й тебе, бувалого моряка, чорт батька зна чого навчать... Легенько з прямого шляху зіб'ють! Чи вже яка-небудь збила?

Нестеренко говорив весело й невимушено, ніби й не добираючи слів, але Давидов одразу відчув якийсь прихований під жартом натяк — і весь внутрішньо напружився. «Знає що-небудь про Лушку чи навмання закидає вудочку?» — не без тривоги подумав він. Проте підтримав жартівливий тон розмови:

— Це коли жінка зіб'ється з дороги або заплутається, то

кричить: «Аго-о-ов!» А мужчина, справжній мужчина, шукає дорогу мовчки, факт!

— А ти, видно, справжній мужчина!

— А ти як думав, товаришу секретар?

— А я думаю так: справжні мужчины мені більше до вподоби, ніж крикуни, і якщо ти, Давидов, випадково зіб'єшся з дороги, то, не зчиняючи голосу, шепни мені на вухо. Якось уже я допоможу тобі вибратись на тверду дорогу. Договорились?

— Дякую на доброму слові,— вже серйозно сказав Давидов, а сам подумав: «От чортяка! До всього докопався...» Щоб не підкреслювати серйозності своєї останньої фрази, додав: — Та й добрий же секретар у нас, другого такого пошукати!

Нестеренко раптом зупинився, повернувся лицем до Давидова і, зсунувши на потилицю свою розкішну кубанку, морщаючи в усмішці носа, сказав:

— Через те й добрий, що замолоду сам не завжди прямою дорогою ходив... Бувало, йдеш, ідеш, як на параді крок відбиваєш, а потім і зіб'єшся з ноги, вильнеш чорт його зна куди, словом — кудись убік, та й преш по будяках, поки добрі люди знов молодого дурня на дорогу не виведуть. Второпав, матросику, звідки в мене добрість завелася? Але я не до всіх підряд добрий...

— Кажуть, що кінь на чотирьох ногах, та й то спотикається,— обережно докинув Давидов.

Але Нестеренко холодно подивився на нього.

— Якщо добрий кінь спіткнеться раз, два, йому можна простити, але є такі коні, що спотикаються на кожному кроці. Як ти його не вчи, як з ним не мучся, а він підряд усі грудки намагається перелічити носом. Нащо ж таку шкапу і в конюшні тримати? Геть її!

Давидов, непомітно усміхаючись, мовчав. Така ця байка була прозора, що пояснень не треба було...

Вони помалу йшли до ріллі, і так само помалу, ховаючись за величезну лілову хмару, сходило за їхньою спиною сонце.

— Ось мої гони,— показав Давидов, навмисне байдуже кивнувши на рівну ріллю, що слалась в далечинь.

Невловимим рухом голови скинувши кубанку до самих брів, Нестеренко перевальці пішов уперек скиби. Давидов ішов за ним трохи на віддалі й бачив, як секретар, ніби виймаючи бур'янинку, що потрапила за халяву, не раз і не два поміряв глибину оранки. Давидов не витримував:

— Та ти вже міряй не криючись! Чого ти дипломатію зі мною розводиш?

— А ти йшов би собі, ніби нічого не помічаєш,— на ходу буркнув Нестеренко.

На другому боці гонів він спинився, з образливою поблажливістю сказав:

— Взагалі — нічого собі, але оранка нерівна, ніби підліток орав: де глибше, а де трохи мілкіше, а де й зовсім глибоко. Найшвидше це через те, що не вмієш, а може, й через те, що не в доброму настрої за чепіги взявся. Але ти май на увазі, Давидов, що злому тільки на війні добре бути, там злість битися допомагає, а на оранці треба бути душевною людиною, бо земля любить рівне, ласкаве до себе ставлення. Так мені ще покійний батько, як живий був, казав... Ну, чого задумався, сухопутний моряче?! — раптом задерикувато крикнув Нестеренко й добре-таки штовхнув Давидова плечем.

Той хитнувся і спочатку не зрозумів, що його викликають на боротьбу. Але коли Нестеренко, сміючись, сильно штовхнув його ще раз, Давидов широко розставив ноги і трохи нахилився наперед.

Вони зчепились, шукаючи один у одного паска.

— На пасках, чи як? — стримуючи дихання, спитав Нестеренко.

— Як хочеш, тільки без хитриків, не підчеплювати.

— І через голову не кидати,— вже трохи сопучи від зусилля повернути супротивника, видихнув Нестеренко.

Давидов обхопив туге, м'язисте тіло і одразу, з його рухів, зрозумів, що перед ним справжній, досвідчений борець. Давидов був, мабуть, дужчий, але Нестеренко переважав його рухливістю і спритністю. Разів зо два, коли їхні обличчя майже торкались одне одного, Давидов бачив налиту смуглим рум'янцем щоку, бшкетно поблискуюче око, чув притамований шепіт:

— Давай, давай, робочий клас! Чого ти на одному місці тупцюєшся?

Хвилині з вісім вони вовтузились на ріллі, а потім, уже остаточно знесиленою, Давидов хрипко сказав:

— Вибраймося на траву, а то ми тут і дуба дамо...

— Де почали, там і скінчимо,— важко дихаючи, прошепотів Нестеренко.

Напружуючи останні сили, Давидов с'як-так випхав супротивника на тверду землю, і тут настав кінець змаганню: падали вони вкупі, але вже під час падіння Давидов зумів повернути Нестеренка й опинився зверху. Розкинувши ноги, всією вагою свого тіла притискаючи супротивника до землі, задихаючись, він ледве промовив:

— Ну, як, секретарю?

— Що ж тут казати, визнаю... Дужий ти, робочий клас... Мене побороти не так і просто, з дитинства цим ділом балуюсь...

Давидов устав, великодушно подав переможеному руку, але той схопився, наче розігнута пружина, обернувся спиною.

— Обтріпай болото!

З якою ж чоловічою теплотою і ласкою Давидов своїми великими долонями зчищав із спини Нестеренка прилиплі грудочки землі й билинки торішньої трави! Потім вони знову зустрілись очима, і обидва розсміялись.

— Ти хоч би з пошани до мого партійного звання піддався б! Шкода тобі було? Ех ти, ведмідь лєнінградський! Ніякої чємності в тобі нема, ніякого чиношанування... Зате усмішка яка! Усмішка аж до вух і морда самовдоволена, як у молодожона!

Давидов і справді широко усміхнувся:

— Другим разом візьму до уваги, факт! Але ти легше опирайся, а то ж по коліна в землю вгрузав, не хотів здаватися. Ех ти, Нестеренко, Нестеренко! Нещасний ставропольський середняк ти і дрібний власник, як каже наш Макар Нагульнов. Ти — як секретар — повинен розуміти, що робітничий клас в усякому ділі повинен бути зверху, це історично обгрунтовано, факт!

Нестеренко насмішкувато свиснув, тріпнув головою. Кубанка сковзнула на потилицю, утримавшись там не знати яким чином. Посміхаючись, він сказав:

— Іншим разом я тебе неодмінно покладу! Побачимо, яке марксистське обгрунтування ти тоді будеш підшукувати! Біда ось у чому: куховарка ж бачила, як ми з тобою вовтузились, наче хлопчачи, що вона подумає про нас? Скаже — мабуть, подуріли здоровані...

Давидов безтурботно махнув рукою:

— Звернемо на нашу молодість, зрозуміє і простить... Що ж, давай поговоримо, товаришу Нестеренко, а то ж час іде, факт!

— Вибирай місце, де сухіше, щоб сісти.

Вони влаштувались на невеликому глинястому горбочку біля колишньої бабакової нори, і Нестеренко неквапно заговорив:

— Перед тим, як з'явитися сюди, я побував у Грем'ячому. Познайомився з Размьотновим, з усіма з активу, хто був у хуторі, а Нагульнова я знаю, зустрічався з ним ще до приїзду в хутір, був він у нас і в райкомі. Я вже казав і йому, і Размьотнову, повторю й тобі: погано ви провадите роботу по залученню в партію хороших колгоспників, відданих нашій справі людей. Дуже погано! А хороші люди в колгоспі є, згодний?

— Факт!

— В чому ж річ?

— І хороші вичікують...

— Чого?

— Як воно далі буде з колгоспом... А поки що на своїх горах більше копаються.

— Підворушувати їх треба, будити в них лінощі думки!

— Ворушимо помаленьку, та толку мало. Думаю, що на осінь буде приріст в нашому осередку, факт!

— А до осені будете сидіти згорнувши руки?

— Ні, чого ж, щось робитимемо, але не будемо натискати.

— А я й не кажу про якийсь там натиск. Просто треба не проминати жодної можливості пригорнути до себе того чи іншого трудягу з передових, роз'яснити йому доступною мовою політику партії.

— Так ми й діємо, товаришу Нестеренко,— запевнив Давидов.

— Дієте, а осередок не росте. Це схоже швидше на бездіяльність, ніж на діяльність. Що ж, заждемо — побачимо, як у вас далі діло піде. Ну, а тепер поговоримо про інше. Хочу вказати тобі на деякі недоліки іншого порядку. Сюди я приїхав познайомитися з тобою, обняхатись, як то кажуть, і поговорити по ширості. Чоловік ти грамотний і серйозно на свою молодість посилаєшся не будеш, пройшла твоя молодість, та так зайшла далеко, що й не доженеш і не повернеш! Поступок від мене на своє пролетарське походження, на недосвідченість та інше не жди, але не жди й особливої, непохитної суворості, якою люблять хизуватись деякі партійні керівники.— Нестеренко говорив далі вже трохи жвавіше:— Прищепилися у нас в партійному побуті, на мій погляд, нерозумні дії і відповідні до них вислови: «зняти стружку», «прочистити з пісочком», «продерти наждаком» і таке інше. Наче мовиться не про людину, а про якийсь іржавий шматок заліза. Так що ж це таке, справді? І май собі на увазі, що вислови ці вживають переважно ті, хто за все своє життя не зняв стружки ні з металу, ні з дерева і вже ж напевне ніколи не держав в руках наждакового бруска. А людина ж — делікатна штука, і з нею треба хіба ж так акуратно поводитись!

Розкажу тобі одну історію. У вісімнадцятому році був у нас в загоні такий порядок і така дисципліна, що гірше вже й нікуди. Не загін Червоної гвардії, а якась махновська банда, слово честі! І от в дев'ятнадцятому році, на початку року, прислали нам комісара — комуніста з донецьких шахтарів. Літній уже був, сутулуватий чоловік; вуса чорні, висячі, як у Тараса Шевченка. Як приїхав він, так і пішло у нас все по-іншому. Загін на той час переформували в полк Червоної Армії. Люди в полку залишилися ті самі і в той же час стали не ті, мов пе-

реродились. Жодного дисциплінарного стягнення, не кажучи вже про віддання до суду ревтрибуналу, і це ж тільки за місяць після того, як у полку з'явився отой комісар з шахтарів! Чим він брав? Душею, ось чим він брав, хитрий чортяка! З кожним червоноармійцем поговорить, для кожного у нього ласкаве слово знайдеться. Котрий боїться перед боем,— він його віч-на-віч підбадьорить; шаленого поставить на місце — та так, що той і не подумає комизитись, ображатися. На вухо йому скаже: «Не лизь на рожен, дурню! Адже ж тебе вб'ють, а тоді що ми будемо робити? Без тебе ж весь взвод або й рота пропаде ні за цапову душу». Ну, героєві, звісно, приємно, що про нього комісар такої думки, і починає він воювати не одчайдушно, а з розумом. Була у нашого комісара лише одна вада: займемо яке-небудь велике село або станцію, і починає він барахолити...

Давидов від несподіванки так раптово повернувся до Нестеренка, що мало не перекинувся набік з круто зрізаного вітрами бабакового горбочка. Сквозаючись і впираючись розчепіреними пальцями правої руки в вогку глину, вигукнув:

— Тобто як барахолити? Що ти верзеш?

Нестеренко тихо засміявся:

— Не те слово я сказав! Не барахолити, а ритися в бібліотеках у багатих купців, у поміщиків, словом, у всіх, хто в ті часи міг купувати книжки. Відбере, бувало, потрібні йому книжки і конфіскує їх без ніяких балачок! Не повіриш — чотири брочки книжок возив за собою, цілу бібліотеку на колесах, і піклувався про книжки, як про боеприпаси: кожна брочка під брезентом, і книжки укладені корінець при корінці, та ще й соломка під спід постелена. А на зупинці, на відпочинку, в перервах між боями, кожної вільної хвилини, після чистки зброї та їди, тиче бійцям книжки, наказує читати, а потім перевіряє, прочитав ти чи ні...

Я тоді, будиши молодим, більше дівчатами цікавився і, правду кажучи, уникав того читання... А був майже неграмотний і дурний як пень. От він мене одного разу і спіймав на тому, що я не прочитав одної книжки, яку він мені дав. Досі пам'ятаю й автора, і назву книжки... Став він днів через два питати про зміст книжки, а я — анітелень. Він каже,— а говорив він у таких випадках завжди без свідків, щоб при сторонніх не страмити людину,— от він і каже мені: «Ти що ж думаєш, так і жити в світі — носити голову тільки для шапки? Бачив я, як ти вчора ввечері коло одної дівчини увивався. Так-от, закарбуй собі на носі: грамотній дівчині ти, безграмотний дурню, і з додачею не потрібний, вона з тобою через п'ять хвилин занудьгує; а дурний ти й зовсім ні до чого: розуму вона у тебе не набереється, бо

в тебе в самого його й сліду нема, ще не нажив. А всі інші чоловічі достоїнства у грамотних такі самі, як і в неграмотних, так що перевага все ж таки, при всіх умовах, у грамотного. Зрозуміло тобі, молодий пеньок?..»

Ну, що я йому на це міг відповісти?..

Півмісяця він мене всіма способами шпетив та висміював, мало до плачу не доводив,— і все-таки привчив до читання, а потім я вже й сам захопився книжками, та так, що й не одірвеш. До сьогоднішнього дня згадую його добрим словом і, по совісті кажучи, ще не знаю, кому я більше завдячую своїми знаннями й вихованням: чи покійному батькові, чи йому, моему комісарові.

Нестеренко ненадовго замовк, про щось задумався. Йому, видно, стало трохи сумно. Але за хвилину, ледве стримуючи хитрувату усмішку, він уже сипав запитаннями:

— А ти на дозвіллі що-небудь читаєш? Напевне, тільки газети проглядаєш? Та й вільного часу мало, еге ж? До речі, в вашій хаті-читальні є цікаві книжки?.. Не знаєш? Ну, брат ти мій, ганьба на твою голову! Та ти в хаті-читальні був хоч раз?.. Всього два рази заходив? Ну, голубе, це вже сором і казати! Я був про тебе кращої думки, представник ленінградського робочого класу! Ось про що я можу написати на твій завод! Але ти не бійся, я від свого імені напишу так: «Колишній робітник вашого заводу, двадцятип'ятитисячник Давидов, тепер голова грем'ячівського колгоспу, і керовані ним колгоспники дуже потребують книжок. Їм край необхідна політична й економічна література, книжки з агрономії, тваринництва і взагалі з сільського господарства. Бажано також підібрати хорошу художню літературу — як класичну, так і сучасну. Порядком шефства надішліть, будь ласка, безплатно бібліотечку, так книжок з триста, на таку-то адресу». Гаразд? Написати, га?.. Не хочеш? Правильно, що не хочеш! Тоді потрудись сам, на колгоспні кошти, придбати бібліотеку не менш як на двісті-триста книжок. Скажеш, мабуть, грошей нема? Дурниця! Знайдуться! Продай пару старих волів, не збіднієте, чорт вас не візьме! Ось тобі й бібліотека, та ще яка! Вчора я підрахував у правлінні, і виявилось, що у вас, по наявності землі, є зайве тягло. Нашо ви на нього даремно корми витрачаєте? Збувайте його з рук! Ти знаєш, скільки у вас волів віком понад десять років?.. Не знаєш? Шкода, що не знаєш, але можу тобі в цій біді зарадити: дев'ять пар у вас старизни, від десяти років і старших. А добрі хазяї такого непотребу на оборах не держать, відгодовують і продають. Зрозуміло?

— Зрозуміло то воно зрозуміло, але всю вибракувану худобу

ми вирішили продати восени, в тім числі і старих волів. Так мені радили досвідчені хазяїни.

— А зараз ця худоба у вас на випасі?

— Ні. Принаймні старі воли в роботі, це я точно знаю.

— Хто ж це такий досвідчений радив тобі продавати восени?

— Завгосп наш Островнов і ще хтось, не пам'ятаю.

— Гм, цікаво... Завгосп твій до колективізації без п'яти хвилин куркуль був, отже, тямущий хазяїн, як же він міг порадити тобі таку нісенітницю? Продавати волів восени, а доти ярма з них не знімати? Ну й продасте шкуру та кістки. А я порадив би тобі інакше: пустити зараз всю худобу, призначену на продаж, на випас, а потім поставити її на відгодівлю, подержати на концентратах і продати влітку, коли на ринку худоби мало і м'ясо дорожче. А восени й без вашої худоби м'яса буде скільки хочеш, і ціна буде нижча. Хлібні лишки у вас є. В чому ж річ? А втім, дивіться самі, я не збираюся втручатись у ваші справи. Але ти все-таки подумай про це... В усякому разі, пару старих волів можна підгодувати і продати зараз же. Адже не на пропій ці гроші підуть, а на книжки! Коротше, щоб через два місяці бібліотека у вас була. Крапка. Хату-читальню з хати-розвалюхи негайно переведи в один з добрих куркульських будинків, переведи в найкращий, і помилки не буде! Друга крапка! Завідуючого хатою-читальнею пришлю до вас, тямущого хлопця, і дам йому наказ щоденно вечорами проводити голосні читання. Третя крапка!

— Зажди ставити крапки! — почав благодати червоний від збен-теження Давидов. — Напевне кажу тобі, що бібліотека буде, зняти крапку! Хату-читальню завтра ж переведу в хороший дім, зняти другу! А от з третьою крапкою заковика... Завідуючий хатою-читальнею у мене самого є на прикметі, чудесний хлопець і агітатор хоч куди! Але працює він на виробництві, от у чому фактична трудність... Думаю, що окружком комсомолу піде нам назустріч, а хлопця того я засватаю!

Нестеренко уважно вислухав його, з непроникним виглядом киваючи головою, сміючись самими очима.

— Страшенно люблю, коли командир енергійний і швидко приймає правильне рішення... Але про свою читальню ти все-таки дослухай. Вчора побував я там. Відвідини, скажу тобі, не з приемних... Що вже пустка, то пустка, далі нікуди! На вікнах порох. Підлога давним-давно не мита. Тхне пліснявою і ще чорті-чим. Прямо, як у могильному склепі, їй-богу! А головне, книжечок — раз, два, а більше й нема, та й ті старі. На одній полиці знайшов згорнутий плакат, поживклий від часу. Розгортаю, розглядаю малюнки, читаю:

Стрій дівчата наш вітають,
Бабусі нам вслід махають,
У захопленні батьки:
— От так хлопці! Козаки! —
Ворог казиться від злоби,
Ви ж радійте, хлібороби:
Шле на захист ваших нив
Весь народ своїх синів.

Е-е-е, думаю, та це ж — давній знайомий! Я цей плакат читав — і з того часу запам'ятав — ще в двадцятому році, на врангелівському фронті! Слова Дем'яна Бедного хороші й зараз, але скажи правду, що в тридцятому році треба б мати щось свіжіше, що має відношення до сьогодення дня, ну, хоч би до колективізації...

— Окатий ти чоловік і тямущий,— пробурмотів швидше схвально, ніж невдоволено Давидов, що й досі не опам'ятався від збентеження.

— Мій обов'язок і дивитись, і допомагати виправляти хиби в роботі, що я й роблю при повній моїй симпатії до тебе, Семене. Але все це приказка, а казка буде далі... От ти поїхав сюди, в бригаду, покинув колгосп, передовірів Размьотнову всі колгоспні справи. А ти ж знаєш, що Размьотнову одному важко тягти в такий час, що він не справляється з ділами! Знаєш? А ти пішов на це!

— Але ти сам на тубянських полях ганяв на лобогрійці! Чи ти заперечуєш силу прикладу?

Нестеренко досадливо відмахнувся:

— Я в Тубянському попрацював кілька годин, щоб познайомитися з людьми, і це — інша річ, а ти в бригаду подався через те, що в тебе невлаштоване особисте життя. Різниця? Мені чогось здається, що ти від Ликери Нагульової втік... Може, я помиляюсь?

Кров відпливла від обличчя Давидова. Він одвернувся, безцільно перебираючи пальцями травинки, глухо сказав:

— Я слухаю...

А Нестеренко обережно й лагідно поклав йому руку на плече, легенько притягаючи його до себе, попросив:

— Тільки не ображайся! Ти думав, я твою оранку міряв так собі аби міряти? Ти ж у деяких місцях орав глибше, ніж трактор! Ти свою злість на землі зриваєш, а образу на волів перекладаєш... Як кажуть ті, хто тебе знає, у тебе діло з Ликерою начебто до кінця йде. Правда це?

— Начебто...

— Що ж, можна лише щиро радіти, що воно так. Тільки кінчай цю мороку якнайшвидше, дорогий Семене! Люди до тебе

добре ставляться, але погано те, що тебе жаліють,— зрозумій, саме жаліють! — за оцей химерний зв'язок. Коли люди за руською звичкою жаліють там всіляких знедолених та убогих — це звичайна річ. Але от коли вони починають жаліти розумного чоловіка, та ще свого ватажка,— що може бути ганебніше й жахливіше для такої людини! І головне, твоє дурне захоплення нікчемною молодичкою, та ще недавньою товаришевою жінкою, на мій погляд, заважає всьому! Інакше чим же пояснити непростимі провали в твоїй роботі, в роботі Нагульнова? Зав'язались ви тут чортовим гудзем, і якщо самі не розв'яжетеся — райкомові доведеться рубати, так і знай!

— Може, мені краще піти з Гремячого? — нерішуче спитав Давидов.

— Не говори дурниць! — гостро обірвав його Нестеренко.— Коли напаскудив, то спочатку треба за собою почистити, а потім уже говорити про те, щоб піти. Ти мені краще скажи ось що: знаєш ти Єгорову, вчительку-комсомолку?

— Знаю, зустрічався.— Давидов раптом не до речі усміхнувся, згадавши свою першу зустріч зимою, під час розкуркулювання, з молоденькою, надзвичайно соромливою вчителькою.

Знайомлячись з ним, вона якось незграбно, човником протягнула йому холодну, пітну маленьку руку і почервоніла страшенно, до сліз, ледве видавивши з себе: «Вчителька Єгорова Люда». Тоді Давидов запропонував Нагульнову: «Візьми до себе в бригаду вчительку-комсомолку. Нехай дівча подивиться, що за штука класова боротьба». Але Нагульнов, похмуро розглядаючи свої довгі смуглі руки, відповів: «Бери ти її до себе, а мені вона не потрібна в такому ділі! Вона веде перші класи, у неї хлопчина одержить двійку, то вона вкупі з ним слізьми вмивається. І хто таку дівку до комсомолу приймав? Хіба це комсомолка? Нюня в спідниці!»

Нестеренко вперше нахмурив брови, осудливо глянув на Давида:

— Чого ти, спитати б тебе, усміхаєшся? Що ти таке веселе знайшов у моєму запитанні?

Давидов зробив невдалу спробу пояснити причину своєї недоречної веселості:

— Пусте, так просто, пригадав дрібничку одну про цю вчительку... Дуже вона скромна у нас...

— Дрібнички пригадуєш! Знайшов час забавлятися! — з неприхованим роздратуванням вигукнув Нестеренко.— Ти б краще згадав про те, що ця скромна вчителька — єдиний член комсомолу у вас в хуторі! Такий великий хутір, і немає комсомольського осередку. Це тобі не дрібничка! Хто за це повинен

відповідати? І Нагульнов, у першу чергу, і ти, і я разом з вами. А ти ще усміхаєшся... Погана це усмішка, Семене Давидов! І давай не посилатись на невідкладні справи! Всі справи, які нам партія дала в руки, невідкладні. Інше питання — як ми вміємо ворушитися.

Давидов уже починав трохи сердитись, проте, стримуючи себе, сказав:

— Ти, товаришу Нестеренко, один день побув у Гремячому Лозі і за цей час встиг виявити он скільки промахів і недоліків у нашій роботі, та й про мою поведінку не забув... А що було б, якби ти пожив тут з січня місяця? Твоїх зауважень вистачило б на тиждень слухати, факт!

Остання фраза трохи розвеселила Нестеренка. Він лукаво примружився, штовхнув Давидова ліктем.

— А ти, Семене, не припускаєш такого: якби я не просто «був» у Гремячому, а працював пліч-о-пліч з вами, то, можливо, і промахів менше було б?

— Факт, що менше, але однаково знайшлися б. Ти теж помилявся б хіба ж так, факт! Ти знаєш, я багато промахів своїх бачу, але не всі й не одразу виправляю, ось у чому моє лихо, факт! Якось весною школярі разом з завідуючим школою, на прізвище Шпинь, ходили в поле ховрахів виливати, а я пройшов мимо й не зупинився, не поговорив, не взяв і зараз не знаю, як і чим цей старий учитель живе... Я тобі скажу, гірше діло було. Зимою прислав він мені записку, просив підводу, привезти йому дров. Ти думаєш, я послав? Я забув. Інші справи одібрали у мене й час, і серце до старого... І досі соромно стає, як згадаю! І про комсомол правильно. Прогавили ми важливу справу, і я тут, звичайно, також дуже винен, факт.

Але Нестеренка не так легко було пом'якшити покайнними розмовами.

— Все це добре, що ти й помилки свої визнаєш, і сором, як видно, ще не зовсім втратив, проте ні комсомол від усього цього у вас не виріс, ні дрівець у вчителя не побільшало... Робити треба, дорогий Семене, а не тільки каятись! — наполегливо тлумачив він.

— Все буде виправлено і зроблено, даю слово честі! Але з організацією комсомольського осередку ви нам допоможіть, тобто райком, пришліть одного-двох хлопців і дівчину комсомолку, хоч би на тимчасову роботу. Єгорова, я тобі кажу серйозно, нікудишній організатор. Вона по землі ходити соромиться, де вже їй там з молоддю, та особливо з нашою, справитись!

Аж тепер задоволений Нестеренко сказав:

— Оце вже інша річ! З комсомолом допоможемо, обіцяю, а

зараз дозволь додати тобі ще трохи до твоєї самокритичної заяви. Перед Першим травня ваш кооператор просив у тебе дві підводи послати в станицю за товаром?

— Просив.

— Не дав?

— Не вийшло. Ми тоді й орали, й сіяли, все разом. Не до торгівлі було.

— І не можна було одірвати два запряги? Дурниці! Балачки! Можна було, й без особливої шкоди для роботи в полі. Але ти не зумів, не хотів, не подумав: «А як це позначиться на настрої колгоспників?» І в результаті за найпотрібнішим — за милом, за сіллю, за сірниками й гасом,— та ще перед святом, грем'ячівські жіночки дибали пішки в станицю. Як же вони після цього говорили між собою про нашу Радянську владу? Чи тобі все це байдуже? А ми з тобою не за те воювали, щоб лаяли нашу рідну владу, ні, не за те! — вигукнув Нестеренко несподівано тонким голосом. А закінчив уже шепотом: — Невже навіть така проста істина до тебе не доходить, Семене? Опам'ятайся ж, дорогий товаришу, прокинься!..

Давидов м'яв у пальцях погаслого недокурка, дивився в землю, довго мовчав. Все життя він по можливості стримувався виявляти сильні почуття, вже чим-чим, а сентиментальністю йому ніяк не можна було докорити, а тут якась незнана сила штовхнула його, і він міцно обняв Нестеренка й навіть легенько торкнувся твердими губами до секретаревої небритої щоки. Голос схвильовано здригався, коли він говорив:

— Спасибі тобі, дорогий Нестеренко! Велике спасибі! Хороший ти чоловік, і легко з тобою буде працювати, не так, як з Корчжинським. Гірких слів ти мені наговорив, але наскрізь правильних, факт! Тільки, ради бога, не думай, що я — безнадійний! Я робитиму так, як треба; я багато чого перегляну, мені тепер аби тільки подумати... Вір мені, товаришу Нестеренко!

Нестеренко був схвильований не менше, але нічим цього не виявляв, покашлював, мружачи карі, тепер уже невеселі очі. Помовчавши трохи, він мерзлякувато знизав плечима, тихо сказав:

— Вірю в тебе і в інших хлопців і надіюсь на вас, як на самого себе. Ти це добре пам'ятай, Семене Давидов! Не підводьте райкому й мене, не смійте підводити! Адже ми, комуністи, як солдати одної роти, ні при яких умовах не повинні втрачати почуття ліктя! Ти сам це прекрасно знаєш. І щоб більше у нас з тобою не було неприємних розмов, ну їх к чорту! Не люблю я таких розмов, хоч інколи вести їх необхідно. Отак поговориш, погризешся з таким дружком, як ти, а потім цілу ніч не спиш, серце щемить...

Міцно стискаючи гарячу руку Нестеренка, Давидов уважно придивився до його обличчя і здивувався: вже не колишній веселий оповідач, не товариський хлопець-друзяка, готовий і побалакати, й поборотися, сидів поруч з ним, а літній і стомлений чоловік. Нестеренкові очі якось одразу постарілись, по кутиках коло рота залягли глибокі зморшки, і навіть смуглий рум'янець на вилицюватих щоках наче вицвів і пожовк. За короткі хвилини Нестеренка наче підмінили.

— Пора мені їхати, загостювався я в тебе,— сказав він, важко підводячись з горбочка.

— Ти не захворіти, бува, хочеш? — стурбовано запитав Давидов.— Чогось ти одразу скис.

— А ти вгадав,— невесело сказав Нестеренко.— У мене починається напад малярії. Давненько напивав її, в Середній Азії, і от ніяк не позбудуся проклятущої!

— А що ти робив у Середній Азії? Що тебе туди носило?

— Чи не думаєш ти, бува, що я туди за персиками їздив? Басмачів ліквідував, а от своєї власної, рідної малярії не можу ліквідувати. Загнали мені її лікарі в печінки, а тепер радій нею. Але це — між іншим, а наостанці ось що я хотів тобі сказати: контрики заворушилися у нас в окрузі, так само і в сусідів, у Сталінградській області. На щось вони ще розраховують, чорт дурноверхі! Але як це воно в пісні співається: «Нас побить, побить хотіли, побить намагалися...»

— «А ми також не сиділи, того дожидалися»,— докінчив Давидов.

— От іменно. Проте на обачності треба матися.— Нестеренко задумано почухав брову й сердито кречнув: — Нічого з тобою не вдієш, доведеться позбутися дорогої штучки... Раз уже закували з тобою дружбу, прийми в подарунок цю іграшку, вона тобі здасться при нагоді. Нагульнов дістав попередження, стережись і ти, а то можеш дістати дещо гірше...

З кишені куртки він дістав тьмяно блискучий браунінг другого номера, вклав його в долоню Давидова.

— Ця дрібна штука в обороні, мабуть, надійніша за слюсарський інструмент.

Давидов міцно стиснув руку Нестеренка, зворушено й незв'язно забурмотів:

— Спасибі тобі за товариську, як би це сказати... ну, факт, що за дружню турботу! Велике спасибі!

— Носи на здоров'я,— пожартував Нестеренко.— Тільки, гляди, не загуби! А то старі вояки з літами стають розгублені...

— Поки живий — не загублю, а якщо вже загублю, то разом

з головою,— запевнив Давидов, ховаючи пістолет у задню кишеню штанів.

Але зараз же знову дістав його, розгублено глянув спочатку на пістолет, потім на Нестеренка:

— Незручно якось виходить... А як же ти залишишся без зброї? Бери назад, не треба мені!

Нестеренко легенько одвів простягнуту руку.

— Не турбуйся, у мене в запасі другий є. Цей був про кожний день, а той я бережу, як око в лобі, він у мене дарований, іменний. Я, що ж, по-твоему, так собі прослужив в армії і провоював п'ять років? — Нестеренко підморгнув і навіть спробував усміхнутися, але усмішка вийшла хвора, вимучена.

Він знов мерзлякувато знизав плечима, намагаючись подолати дрож, з перервами заговорив:

— А вчора мені Шалий хвалився твоїм подарунком. Був я у нього в гостях, чаї розпивали з свіжим медом, говорили про життя, і от він дістає з скрині твій слюсарський інструмент, каже: «За все своє життя одержав я два подарунки: кисет від своєї старої, коли вона ще дівкою була та на мене, молодого коваля, поглядала, і оцей струмент особисто від товариша Давида за мою ударність в ковальському ділі. Два подарунки за все довге життя! А скільки я за це прокопчене димом життя заліза в руках передержав, то й не злічити! Через те ці подаруночки й лежать у мене, вважай, не в скрині, а коло самого серця!» Хороший старик! Гарне трудове життя прожив, дай боже кожному принести людям стільки користі, скільки приніс своїми ручищами цей старий коваль. Так що, як бачиш, твій подарунок набагато цінніший за мій.

До бригадної будки вони йшли швидким кроком. Нестеренка вже сильно трясло.

З заходу знов надходив дощ. Низько пливли перші вістуни негоди — рвані клапті хмар. Гостро пахло молодого травою, сирим чорноземом. Сонце, що було ненадовго виглянуло, сховалося за хмару, і от уже, ловлячи широкими крилами свіжий вітер, шугнули в незнану височінь два степових підорлики. Переддощова тиша м'якою повстю накрила степ, тільки ховрахи свистали пронизливо і тривожно, провіщаючи затяжний дощ.

— Ти перележ у нас в будці, потім поїдеш. Тебе ж дощ по дорозі заскочить, змокнеш, то й зовсім зляжеш,— наполегливо радив Давидов.

Але Нестеренко категорично відмовився:

— Не можу. О третій у нас бюро. А дощ мене не дожене. Кінь піді мною добрий!

Руки у нього тряслись, як у старого діда, коли він одв'язував повід і підтягав попругу сідла. Коротко обнявши Давидова, він несподівано легко скочив на застояного коня, гукнув:

— Нагрюся в дорозі! — І з місця рушив широкою риссю.

Зачувши м'який тупіт кінських копит, Купріянівна вивалилась з будки, як опара з макітри, гірко сплеснула в долоні:

— Поїхав?! Та як же це він одчається без сніданку?!

— Захворів,— сказав Давидов, проводжаючи секретаря довгим поглядом.

— А, головонько моя бідна! — журилась Купріянівна.— Такого прехорошого чоловіка — й не нагодували! Хоч він, видно, із службовців, а не погребував картоплю зі мною оббирати, коли ти, голово, висиплявся. Він не такий, як наші козачуги, нерівня їм! Від наших діждешся помочі, аякже! Вони тільки й уміють маламурити за трьох дурних та на молодий місяць гавкати, а щоб куховарці допомгти — геть і не проси! А які ще ласкаві слова говорив мені оцеї приїжджий чоловік! Такі ласкаві та підсердечні, що інший за все життя не придумає! — манірно стуляючи рум'яні губи, хвалилась Купріянівна, а сама скоса поглядала на Давидова: яке це на нього справить враження?

Той не чув її, перебираючи в пам'яті недавню розмову з Нестеренком. Проте Купріянівні, розговорившись, трудно було спитися зразу, тому вона й вела далі:

— І ти, Давидов, чума б тебе взяла, хороший, хоч би гукнув мені, що чоловік збирається в дорогу. І я ж, безклепка, не догляділа, от горенько! Адже він може подумати, що куховарка навмисне заховалася від нього в будку, а я якраз до нього — з усією душею...

Давидов так само мовчав, і Купріянівна висловились без першкод:

— Ти глянь, як він верхи сидить! Немов під конем вродився, а на коні виріс! І не ворухнеться, соколик мій, і не схитнеться! Ну, викапаний козак, та ще старовинної виправки! — захоплено приказувала вона, не зводячи зачарованого погляду з вершника, що од'їжджав усе далі.

— Він не козак, він українець,— неуважно сказав Давидов і зітхнув. Йому стало якось невесело після від'їзду Нестеренка.

Від його слів Купріянівна спалахнула, як сухий порох:

— Ти своїй бабусі казки розкажуй, а не мені! Я тобі точно кажу, що він справжній козак! Невже тобі очі засліпило? Його здаля, з того, як він сидить, впізнаєш, а поблизу — з обличчя, з поведенції, та й з того, як поводитьься з жінками, видно, що він козачого роду-плоду, не з боязких...— багатозначно додала вона.

— Ну, хай буде по-твому, козак, то й козак, мені від цього й за вухом не свербить,— примирливо сказав Давидов.— А хороший чолов'яга? Як він тобі здався? Ти ж з ним, поки не розбудила мене, мабуть, наговорилася досхочу?

Тепер настала черга зітхнути Купріянівні, і вона зітхнула на всі могутні груди — та так широко, що в неї під пахвою на всю довжину шва тріснула старенька кофтина.

— Такого пошукати! — помовчавши, з глибоким почуттям відповіла Купріянівна і раптом, ні з сього ні з того, сердито заторохтіла посудом, без потреби переставляючи його по столу, власне, навіть не переставляючи, а розкидаючи як попало й куди попало...

Розділ IX

Давидов ішов неквапним, але широким кроком. Вийшовши на пагорок, він зупинився, подивився на безлюдний в цю пору бригадний табір, на зоране поле, що розляглося на протилежному схилі майже до самого обрію. Що не кажи, а потрудився він ці дні на повну силу, і хай не нарікають на нього за надмірне навантаження ні погоничка Варюха, ні Кіндратові воли... А цікаво буде в жовтні глянути на цей масив: напевне, густо заросте він рунистою озимою пшеницею, вранішні приморозки посріблять її інеєм, а опівдні, коли пригріє, низько пливучи в блідій синяві сонце,— немов після зливи, заіскриться озимина всіма барвами веселки, і кожна краплина відбиватиме в собі й холодне осіннє небо, і пінясто-білі перисті хмарки, і тьмяніоче сонце...

Звідси, здалека, обрамована зеленню трав, рілля лежала, як величезне, розгорнуте на всю широчінь полотнище чорного оксамиту. Тільки на самому краю її, на північному схилі, там, де близько до поверхні виходили суглинки,— тягнулась нерівна, руда з бурими підпалинами смуга. Вздовж борозен тьмяно блищали скиби чорнозему, вибілені лемешами плугів, над ними кружляли граки, і, немов самотній пролісок, на чорній ріллі виднілась голуба пляма: тепер Варю Харламову зовсім не цікавила робота, і вона, облишивши її, похнюпила голову й помалу пленталась до табору. А Кіндрат Майданников нерухомо сидів на борозні, кутив. Що йому ще залишалось робити без погонича, коли з волами, круг яких роїлись хмари оводів, нічого не можна було вдіяти?

Побачивши Давидова, що спинився на перевалі, Варя теж зупинилась, проворно зняла з голови хустку, помалу махнула

нею. Цей мовчазний і несміливий поклик змусив Давидова усміхнутись. Він помахав на відповідь кепкою, пішов уже не оглядаючись.

«Та й самоправна ж дівонька! Сама собою дуже мила, але фактично розпещена і самоправна. А чи бувають дівчата нерозпещені? І так, щоб без ніякого кокетства з їхнього боку? Щось я таких за своє життя й уві сні не бачив і наяву не зустрічав... Як тільки мине отакій красуні шістнадцять або сімнадцять років, так вона й починає прибиратися, всіма способами чепуритися, силу свою і владу починає над нашим братом помаленьку пробувати, це вже — факт! — міркував Давидов ідучи.— От і Варюха-горюха берегеться приручити мене, характер свій показує. Тільки нічого у неї з цього діла не вийде: балтійці — стріляні хлопці! А чого вона йде до будки? Йде неквапно, перевальцем, значить, не Кіндрат послав її за ділом, а йде вона через те, що сама так хоче, йде через свою дурну дівочу примху. Може, тому, що я пішов з бригади? Ну, тоді це фактичне неподобство і цілковите порушення трудової дисципліни! Коли через важливу причину йде,— будь ласка, ступай собі на здоров'я, а коли через якусь примху,— взяти в роботу на перших-таки бригадних зборах, незважаючи ні на її молодість, ні на вродливе личко! Оранка — це тобі не гулянка в неділю, і потрудись мені працювати як належить»,— вже роздратовано думав Давидов.

Дивну роздвоеність відчував він у цей момент: з одного боку, він сердився на Варю за самоправство, а з другого — його чоловіче самолюбство тішила догадка, що через нього дівчина залишила на якийсь час роботу...

Він згадав, як один з його лєнінградських приятелів, теж колишній матрос, починаючи упадати коло якої-небудь дівчини, відводив його вбік і, стараючись бути серйозним, по-змовницькому шепотів: «Семене, йду на зближення з супротивником. Коли буде невидержка з мого боку — підтримай мене з флангів, а коли буду битий,— будь ласка, прикрий мій ганебний відступ». Згадав і усміхнувся далекому минулому і зараз же подумав: «Ні, мені з цим «супротивником», Варюхою, «йти на зближення» не варто. Нерівня вона мені літами, не з того екіпажу... Та тут не встигну я і притупнути за нею, а колгоспники зразу подумують, що я якийсь особливий хлюст до жіноцтва. А який я в чорта хлюст, коли сам не знаю, як мені з одною оцією Лушкою розв'язатись. Ні, хорошу Варюху можна любити тільки всерйоз, а так голову їй крутити мені совість не дозволить. Он вона яка вся чиста, як зірниця в погожий день, і якими чистими очима на мене дивиться... Ну, а коли я всерйоз любити поки що не навчився, не збагнув цього діла, то нема чого мені й голову мо-

рочити дівчині. Тут уже, матрос Давидов, відчалюй, і якнайшвидше!.. А взагалі треба мені чимдалі від неї триматись. Треба обережною поговорити з нею, щоб не образилась, і — чимдалі», — мимоволі зітхнувши, вирішив Давидов.

Роздумуючи про своє життя, що не дуже-то вдало склалось у Гремячому Лозі, про завдання, поставлені перед ним новим секретарем райкому, він знову повернувся думкою до Лушки: «Як же мені цей морський вузол розв'язати безболісно? А Макар, мабуть-таки, правду каже: там, де ні руками, ні зубами розв'язати неможливо, — рубати треба! І що ж воно за чортівня таке! Дуже трудно буде мені розлучатися з нею назавжди. А чому? Чому у Макара це вийшло легко, а у мене виходить трудно? Невже характеру немає? От уже чого про себе ніколи не думав! А може, й Макарові нелегко було, та тільки він з цим крився? Напевне, так воно й було, але Макар умів приховувати свої переживання, а я не вмю, не можу. Ось у чому річ, виявляється!»

Непомітно Давидов пройшов чималу відстань. Біля придорожного куца глоду ліг у холодку відпочити й покурити, довго думав і сьак і так, хто міг стріляти в Нагульнова, але потім з досадою відкинув усі здогадки: «І без пострілу відомо, що в хуторі навіть після розкуркулювання залишилась якась наволоч. Поговорю з Макаром, дізнаюсь про все докладно, може, якось воно і виясниться, а марно нічого ламати голову».

Щоб скоротити дорогу, він звернув з шляху, попрямував навпрошки, цілиною, але не пройшов і півкілометра, як раптом ніби переступив якусь невидиму межу й опинився в іншому світі: вже не шурхотіла об халяви чобіт зерниста житниця, не яскравіли кругом квітки, кудись зникли, звітрились пряні пахощі розкішного квітучого різнотрав'я і голий, сірий, невеселий степ далеко розлігся перед ним.

Така безрадісна була ця безгосподарна, ніби недавнім пожегом спустошена земля, що Давидову стало вершини Бірючої балки, на негодящу цілину землю, про яку Яків Лукич одного разу на засіданні правління сказав: «На Кавказі господь бог для чогось гір понавертав, всю землю на дурнячі шишки підняв, ні тобі проїхати, ні пройти. А от нащо він нас, тобто гремячівських козаків, скривдив, — ніяк не збагну. Майже півтисячі десятин доброї землі засолив так, що ні орати, ні сіяти на ній споконвіку не можна. Весною вона під толоку йде, і то ненадовго, а потім плюнь на цю прокляту землю і не показуйся на ній до майбутньої весни. От і весь від неї толк: півмісяця хутірських овечат сьак-так годує, а потім лише по списках за нами

лічиться, та всяким земним гадам — ящіркам і гадюкам — при-тулок дає».

Давидов пішов повільніше, обходячи широкі солончакові рів-чакі, переступаючи округлі глибокі ямки, вибиті копитами корів і овець, до блиску вилізани їх шорсткими язиками. Гірко-соло-ний ґрунт у цих ямках був схожий на сірий у прожилках мар-мур.

До самого Мокрого байраку, кілометрів на п'ять, тягся цей сумний степ. Він білів димчастими китицями тирси, висохлими лисинами солончаків, що порепались від спеки, струменів теку-чим і хитким маревом і гаряче дихав полудневою жарою. Але й тут, на пісному ґрунті, квітло своє невмираюче життя: з-під ніг Давидова раз у раз з тирканням випурхували червонокрилі коники; безшумно сковзали сірі, під колір землі, ящірки; тривожно пересвистувались ховрахи; зливаючись з тирсою і по-хитуючись на поворотах, низько плавав над степом лунь, а довір-ливі жайворонки безбоязно підпускали Давидова зовсім близь-ко, піби знехотя підлітаючи, набирали висоту, тонули в молочно-голубім мареві безмарного неба, і звідти приглушеніше, але приємніше звучало їх нескінченне щебетання.

Напровесні, як тільки в снігу появлялись перші таловини, жайворонки прилітали на цей сумний, але чомусь уподобаний ними клапоть землі, з торішньої висхлої трави мостили гнізда, виводили пташенят і до глибокої осені радували степ своїм немудрим, але з дитинства рідним для людського слуху співом. На одне таке гніздечко, майстерно вимощене в ямці сліду, колись залишеного кінським копитом, Давидов мало не наступив. Він злякано відсмикнув ногу, нахилився. Виявилось, що старе гніздо вже покинуте. Коло нього валялися злиплі після дощів крихтіні пір'їнки, дрібні шматочки яєчної шкаралупи.

«Вивела з гнізда матка молодих. А цікаво було б подивитись на маленьких жайвороняток! Щось не пам'ятаю, щоб доводилось їх бачити коли-небудь в дитинстві,— подумав Давидов. І сумно усміхнувся:— Всяка дрібна пташка, і та гніздо мостить, на-щадків виводить, а я бурлакую майже сорок літ, і ще невідомо, чи доведеться мені подивитись на своїх маленьких... Оженитися, чи що, на старість?»

Давидов вголос засміявся, на мить уявивши себе солідним, жонатим чоловіком поруч з опасистою, як-от Купріянівна, жін-кою і багатьма різного віку дітьми. Такі сімейні фотографії не раз доводилось йому бачити на фотовітринах в провінційних містах. І такою смішною та безглуздою здалась йому ця несподі-вана думка про одруження, що він тільки рукою махнув і ве-селіше попростував до хутора.

Не заходячи додому, Давидов пішов прямо в правління колгоспу. Йому захотілось, якнайшвидше розпитати Нагульнова про все, що сталося.

Просторий, зарослий кучерявою травичкою двір правління був порожній, лише біля конюшні сусідські кури ліннво греблися в гною та під повіткою в глибокій старечій задумі нерухомо стояв цап, прозваний чомуть Трохимом. Побачивши Давидова, цап пожвавівшав, задириливо тріпнув бородою і, потупцювавши на місці, прудкою риссю попрямував навперейми. На півдорозі він нахилив голову, войовничо підняв куцу мітелку хвоста, перейшов на галоп. Наміри його були такі одверті, що Давидов, усміхаючись, зупинився, приготувався зустріти атаку бородатого забяки.

— Отак ти вітаєш голову колгоспу? Ось я тебе зараз підфутболю чоботом, старий чортяко! — сміючись, сказав Давидов і, приловчившись, схопив цапа за рубчастий кручений ріг.— Ну, тепер ходімо в правління на розправу, Щукарів приятелю, забяко і неробо!

Трохим одразу ж присмирнів: він слухняно подріботів поруч з Давидовим, зрідка потріпуючи головою, чемно намагаючись випручати рога. Але на першій приступці ганку він раптом рішуче уперся, загальмувавши всіма ногами, а коли Давидов спинився, він довірливо потягся до нього, обнюхуючи кишеню, кумедно ворущачи сірими губами.

Давидов соромив його, докірливо похитуючи головою, стараючись говорити якнайвиразніше:

— Ех, Трохиме, Трохиме! Ти ж бо вже старик, колгоспний пенсіонер, можна сказати, а дуроців не облишнв, кидаєшся на всіх битись, а як не вийде — починаєш канючити хліба. Негаразд так, навіть соромно, факт! Ну, що ти там нанюхав?

Під кисетом і сірниками Давидов намацав у кишені забуту черству скибочку хліба, ретельно зчистив з неї присохлі крупинки тютюну і навіщось понюхав сам, перш ніж подати на долоні скромного гостинця. Цап, підлесливо і прохально схиливши голову, дивився на Давидова оброслими очима старого сатира, але скибочку ледве-ледве понюхав і, зневажливо пирхнувши, з гідністю зійшов з ганку.

— Не дуже голодний,— не приховуючи досади, сказав Давидов.— Не був ти в солдатах, чорт паршивий, а то зжер би хіба ж так! Подумаєш, тютюнцем сухарик трохи тхис, велике діло! Напевне, дворянської крові в тебе багато, чортяко, надто вже ти перебірливий, факт!

Давидов кинув сухаря, увійшов у прохолодні сіни, набрав з чавуна кухоль води й жадібно вихилив. Аж тепер він відчув, як дуже стомився від спеки і дороги.

У правлінні, крім Размьотнова й рахівника, нікого не було.

Размьотнов, побачивши Давидова, заусміхався:

— Прибув, служивий? Ну, тепер у мене гора з плечей! Морука з цим колгоспним господарством — не дай і не приведи господи! То вугілля в кузні нема, то чигир на плантації зламався, то один іде з якою-небудь нуждою, то другий преться... Така нервова посада аж ніяк для моєї вдачі не підходяща. Якби я тут посидів ще з тиждень, то я таким припадочним зробився б, що збоку тільки дивись та смійся!

— Як Макар?

— Живий.

— Та я знаю, що живий, а як у нього з контузією?

Размьотнов скривився:

— Ну, яка від кулі може бути контузія? Не з тридюймовки ж по ньому били. Ну, трохи покрутив головою, змочив подряпину горілкою і в себе влив, що зосталось у півлітрі після примочки, тим діло і скінчилось.

— Де він зараз?

— Поїхав у бригаду.

— То як же воно все це сталося?

— Простісінько: вночі Макар сидів коло відчиненого вікна, а новий грамотій, дід Шукар, по другий бік столу. Ну, в Макара й торохнули з гвинтівки. Хто стріляв — про це темна нічка знає, тільки одне ясно: у розтелепи гвинтівка в руках була.

— Чому ж це ясно?

У Размьотнова від здивування високо підскочили брови.

— Як же це «чому»? А ти б схибив з гвинта на тридцять кроків? Вранці ми знайшли місце, звідкіля він стріляв. По гільзі знайшли. Сам виміряв: рівно двадцять вісім кроків від тину до призьби.

— Вночі можна схибити й на тридцять кроків.

— Ні, не можна! — гаряче заперечив Размьотнов. — Я б не схибив! Та якщо хочеш, давай спробуємо: сідай уночі там, де Макар сидів, а мені гвинтівку дай. З одного патрона я тобі дірку точнісінько між бровами зроблю. Значить, ясно, що стріляв який-небудь недоросток, а не справжній солдат.

— Ти давай докладніше.

— Все доложу по порядку. Десь опівночі, чую я, по хутору стрільба йде: один постріл з гвинтівки, потім два глухіші, так ніби з пістолета, і знов — лункий, з гвинтівки, по звуку можна було визначити. Я вхопив з-під подушки наган, штани на бігу

натягнув і вискочив на вулицю. Біжу до Макарової квартири, стрільбу неначе звідти чути було. Грішним ділом подумав, що це Макар чого-небудь чудить...

Добіг миттю. Стукаю в двері — заперто, а чути, хтось у хаті жалібно стогне. Ну, штовхнув разів зо два плечем як слід, зламав защіпку на дверях, вскочив у хату, сірника запалив. В кухні з-під ліжка людські ноги стирчать. Ухопився за них — тягну. Людоньки добрі, як заверещить хтось під ліжком, мов недорізане поросся! Я аж сторопів, але все-таки тягну далі в тому ж дусі. Виволік того чоловіка на середину кухні, а воно виявляється зовсім не чоловік, а стара хазяйка. Питаю її, де Макар, а вона від страху геть і слова не вимовить.

Кинувся я в Макарову кімнатку, спіткнувся об щось м'яке, впав, схопився на ноги, а самого так і опекло: «Значить,— думаю,— Макара вбили, це він лежить». Сяк-так запалив сірника, дивлюсь — дід Щукар на підлозі валяється і дивиться на мене одним оком, а друге заплющив. Кров у діда на лобі й на щоці. Питаю його: «Ти живий? А Макар де?» А він в свою чергу мене питає: «Андрюшо, скажи мені, ради бога, живий я чи ні?» І голосок у нього такий ніжний та тонкий, немов і справді старий духу пускається... Тут я заспокоїв його, кажу: «Раз ти язиком володаєш — значить, поки що живий, але мертвечиною від тебе вже трохи тхне...» Заплакав він гірко й каже: «Це у мене не інакше, як душа з тілом розлучається, через те й дух такий важкий. Але якщо я тимчасово живий, то незабаром неодмінно помру, у мене куля в голові сидить».

— Що за чортовиння! — нетерпляче перебив Давидов.— Але чого ж у нього кров на обличчі? Нічого не розумію! Він що, теж поранений?

Посміхаючись, Размьотнов говорив далі:

— Та ніхто не поранений, обійшлося. Отож пішов я, зачинив віконниці про всяк випадок, засвітив лампу. Щукар як лежав на спині, так і лежить спокійненько, тільки й друге око заплющив, і руки на животі склав. Лежить, як у труні, не ворухнеться, справжнісінький покійник, та й годі! Кволим таким, чмененьким голоском просить мене: «Піди, ради Христа, поклич мою стару. Хочу перед смертю з нею попрощатися».

Нахилився я до нього, присвітив лампою.— Размьотнов фиркнув і насилу стримав готовий прорватися сміх.— При світлі бачу, що у нього, у Щукаря тобто, соснова тріска в лобі стирчить. Куля, виявляється, одколела від наличника в вікні тріску, вона одлетіла і ввігналася Щукареві в лоб, пробила шкіру, а він з дурного розуму подумав, що то куля, та й гепнувся об землю. Без смерті помирає старий на моїх очах, а я од сміху ніяк

розігнутись не можу. Ну, звісно, вийняв я цю тріску, кажу дідові: «Витягнув я твою кулю, тепер вставай, нічого даремно вилежуватись, тільки скажи мені: куди Макар подівся?»

Дивлюсь, повеселішав мій дід Щукар, але вставати при мені чогось не має охоти, совається по підлозі, а не встає... Однак чортів брехун і навлежачки мені голову морочить: «Коли,— каже,— на мене вороги стрельнули і вдарила мене куля прямо в лоб, я впав, як скошений, і втратив свідомість, а Макар тим часом погасив лампу, плігнув у вікно і кудись вшився. От вона,— каже,— яка між нами дружба: я лежу ранений, майже на смерть убитий, а він залишив мене на розтерзання ворогам і зник з переляку. Покажи мені, Андрюшо, кулю, котра мене мало не вбила. Якщо, бог дасть, зостануть живий — збережу її у старої під образами на вічну пам'ять!»

«Ні,— кажу йому,— кулі я тобі показати не можу, вона вся в крові, і коли б ти знов не знепритомнів, як її побачиш. Цю знамениту кулю ми в Ростов відправимо, в музей на зберігання». Тоді старий ще більше розвеселився, проворно повернувся на бік і питає: «А що, Андрюшо, може, мені за геройське поранення і за те, що я такого нападу ворогів зазнав, медаль яка-небудь від вищого начальства вийде?» Але тут досада мене взяла: ткнув я йому тріску в руки, кажу: «Ось твоя «куля», в музей така не годиться. Клади її на божник і зберігай, а поки що дибай до колодязя, обмивай своє геройство і споряджайся, а то тхне від тебе, як від скотомогильника».

Подався дід Щукар на баз, тільки я його й бачив, а тут незабаром Макар з'явився, дихає, як запалений кінь, сів за стіл і мовчить. Потім відсапався, каже: «Не влучив у падлюку! Два рази стріляв. Темно, мушки не видно, по стволу бив і — мимо. А він спинився був і ще раз в мене вдарив. Немов за гімнастерку мене хтось смикнув». Відтягнув Макар поділ гімнастерки, і справді: з правого боку в нього гімнастерка повище пояса пробита кулею. Спитав я його — чи не впізнав, мовляв, хто це? А він усміхається: «У мене очі не совині. Знаю тільки, що — молодик, бо дуже він прудкий! В літах людина так не побіжить. Коли я за ним погнався,— куди там! Його й конем не доженеш». — «Як же,— кажу йому,— ти так ризиково робиш? Кинувся навздогін, не знаючи, скільки їх? А якби за тином ще таких два хлопці ждали тебе, тоді як? Та й один міг підпустити тебе ближче і врзати впритул». Але з Макаром хіба зговориш? «Що ж, по-твому, мені треба було робити? — каже він.— Погасити лампу і під ліжку лізти, чи що?» От і все, як воно було. У Макара від цього пострілу тільки нежить зостався.

— Чому нежить?

— А хто його знає, це він так каже, а я сам дивуюсь. Ну, чого ти смієшся? Його й справді страшенний нежить після цього пострілу напав. Тече з носа цівкою, а чхає чергами, як з кулемета б'є.

— Це ж сама неосвіченість,— невдоволено сказав рахівник, літній козак з колишніх полкових писарів. Він підсунув на лоб окуляри в потемнілій від часу срібній оправі, сухо повторив: — Неосвіченість свою показують товариш Нагульнов, тільки й того!

— Зараз все більше неосвіченим доводиться відбуватись,— усміхнувся Размьотнов.— Ти от тяжко освічений, на рахівниці клацаєш, аж тріщить, і кожну буківку з кучерями-викрутасами виписувеш, а стріляли чомусь не в тебе, а в Нагульнова...— І, звертаючись до Давидова, продовжував: — Вранці заходжу його привітати, а там у нього така суперечка з фельдшером, що сам чорт нічого не розбере! Фельдшер каже, що у Макара нежить через те, що він застудився, коли вночі сидів коло відчиненого вікна на протязі, а Макар уперся на тому, що нежить у нього через те, що куля носовий нерв зачепила. Фельдшер питає: «Як же куля могла носовий нерв зачепити, коли вона пройшла повище вуха й опекала висок?» А Макар йому відповідає: «Це не твоє діло, як зачепила, а факт той, що зачепила і твоє діло лікувати цей нервовий нежить, а не балакати про те, чого не знаєш».

Макар упертий, як чорт, а той дідуган-фельдшер і ще гірше. «Ви мені баків вашими дурницями не забивайте,— каже він.— Від нервів у людини одне повіко сіпається, а не два, одна шока смикається, а не дві. Чому ж в такому разі у вас нежить не з одної піздрі, а з обох свище? Ясне діло — від простуди».

Макар помовчав тільки трошки, потім питає: «А що, ротний лікарю, тебе коли-небудь у вухо били?»

Я про всяк випадок до Макара ближче підсідаю, щоб своєчасно вхопити його за руку, а фельдшер — зовсім навпаки: чимдалі від нього відсувається, вже на двері поглядає і говорить якось не дуже сміливо: «Ні-і-і, бог милував, не били. А чого це вас цікавить?»

Макар знов його питає: «А от коли я тебе вдарю кулаком в ліве вухо, думаєш, в одному лівому вусі у тебе задзвенить? Будь певен, в обох вухах в усі дзвони задзвонить, як на великдень!»

Фельдшер підвівся з стільця та боком, боком поступається до дверей, а Макар говорить: «Та ти не гарячись, сідай на стілець, я зовсім не збираюся тебе бити, я пояснюю просто для прикладу. Ясно?»

А чого б тому фельдшерові гарячитися? Він з остраху подався був до дверей, але після Макарових слів сів на самий крає-

чок стільця, а на двері все-таки нема-нема та й гляне... Макар стиснув кулака, розглядає його з усіх боків, немов перший раз в житті бачить, і знов-таки питає: «А коли я другий раз піднесу тобі цього гостинця, тоді що буде?» Знову фельдшер встає й одступає до дверей. Сам за клямку держиться, а сам каже: «Дурниці ви якісь вигадуете! До медицини і до нервів ваші кулаки ніякого відношення не мають!» — «Дуже навіть мають», — заперечує йому на це Макар, і знову просить його сідати, і чомно садовить його на стілець. Але тут фельдшер ні з того ні з сього починає чогось страшенно потіти і заявляє, що йому край як ніколи і він повинен зараз же йти приймати хворих. Але Макар категорично говорить, що хворі можуть зачекати кілька хвилин, і що суперечка на медичинську тему продовжується, і що він, Макар, сподівається дати йому п'ять очок вперед у цій науці.

Давидов стомлено усміхався, рахівник сміявся тихим баб'ячим смішком, закриваючи долонею рота, але Размьотнов, так само серйозно, говорив далі:

— «Так-от,— каже Макар,— коли я другий раз стукну тебе по цьому ж самому місцю, то не думай, що в тебе сльоза з одного лівого ока вискочить. З обох бризне, як сік із стиглого помідора, я вже за це як-небудь ручуся! Так і нервовий нежить: якщо з лівої ніздрі тече, то повинно текти і з правої. Ясно?» Але тут фельдшер обісмілився та й каже: «Не мудруйте, будь ласка, коли нічого не розумієте в медицині, і лікуйтесь краплями, які я вам пропишу». Ех, тут Макар як підскочить! Мало не до стелі плигнув і кричить уже не своїм голосом: «Щебто я нічого в медицині не розумію?! Ах ти, стара клізмо! На германській війні я чотири рази був ранений, два рази контужений і раз отруєний газами, на громадянській три рази ранений, в тридцятьох лазаретах, в госпіталях і лікарнях валявся, і ото я нічого не розумію в медицині?! Та ти знаєш, проносний порошок, які мене лікарі і професори лікували? Тобі, старому дурневі, такі вчені люди й не снилися!» Але тут фельдшер заноровився, звідкіль у нього й сміливість взялася, і він кричить на Макара: «Хоч вас,— каже,— і вчені люди лікували, проте сам ви, шанований, пенюк в медицині!» Макар йому на це: «А ти в медицині — дірка від бублика! Ти можеш тільки новонародженим пуши різати та старикам гилу вправляти, а на нервах ти розумієшся, як баран на біблії! Ти цієї науки про нерви ніскільки не збагнув!»

Ну, слово по слову, розплювались вони, і фельдшер викотився з Макарової кімнати, як нитяний клубок. А Макар охолов трохи і каже мені: «Ти йди в правління, а я трохи полікуюсь простими ліками, розітру носа жиром і зараз же прийду». Побачив би ти,

Давидов, яким він з'явився через годину! Ніс у нього став величезний і синій, як баклажан, і висить якось набік. Не інакше як звихнув він його, коли розтирав. А овечим лоєм від Макара, від його носа тобто, тхне на все правління. Це він таке розтирання собі придумав... Глянув я на нього — і, віриш, зайшовся від сміху. Ну, геть-чисто спотворив себе чоловік! Хочу спитати його, що він наробив з собою, і ніяк від сміху не продихну. А він страшенно сердиться, питає мене: «Ти чого смієшся, дурацький ідіот, блискучого гудзика на шляху знайшов, чи що? Чого ти зрадив, Трохимів син? У тебе розуму, як у нашого цапа Трохима, а теж мені, смієшся з порядних людей!»

Пішов він у конюшню, я — за ним. Дивлюсь, зняв Макар сідло, рижого муцика підсідлав, виводить з конюшні, і все — мовчки. За мій сміх, значить, сердиться. Питаю: «Ти куди зібрався?» Хмурно так відповідає: «На кудикине поле, лозу рубати та тебе шмагати!» — «За що ж це?» — питаю. Мовчить. Пішов я його провести. До самої його квартири мовчали. Коло хвіртки він кинув мені повід, а сам пішов до хати. Дивлюсь, з'являється звідти: через плече у нього наган в кобурі й на ремені, як належить, а в руках держить рушника...

— Рушника? — здивувався Давидов. — Чому рушника?

— Та я ж казав тобі, що у нього нежить страшенний, ніякою хусткою не обійдешся, а по-нашому, по-простому, сякатись на землю йому навіть у степу соромно. — Размьотнов хитро усміхнувся: — Ти його дрібно не криши, як-не-як, а він англійську мову вивчає, не можна ж йому неосвіченість виявляти... Дя цього він і прихопив замість хустки рушника. Я йому кажу: «Ти б, Макаре, голову забинтував, ранку прикрив». А він розерешенився, горлає: «Яка це ранка, хай тобі чорт! Повилазило тобі, не бачиш, що це подряпина, а не ранка?! Мені ці дамські ніжності ні до чого! Поїду в бригаду, вітром її обвіє, порошком присипле, і загоїться, як на старому собаці. А ти в чужі діла носа не тич і котися звідси з своїми дурними порадами!»

Бачу, що він після сутички з фельдшером і після мого сміху дуже зіртований, обережненько порадив йому, щоб нагана зверху не держав. Куди там! Послав мене до рідної мами і каже: «В мене всяка сволоч стрілятиме, а я, що ж, повинен з дитячою рогачкою їздити? Поносив наган у кишені вісім років, попроривав кишень без ліку, а тепер досить! З сьогоднішнього дня носитиму відкрито. Він у мене не крадений, а моєю кров'ю заслужений. Даром, чи що, вручили мені його від імені дорогого товариша Фрунзе та ще з іменною срібною пластинкою на рукоятці? Дзуськи, брат, знов ти в чужі діла носа тичеш». З тим сів верхи і поїхав. Поки з хутора не вибрався, все чути

було, як він сякається в рушник, немов у трубу дудить. Ти йому скажи, Семене, про наган. Негаразд все-таки перед людьми. Тебе він послухає.

До свідомості Давидова вже не доходили слова Размьотнова. Підперши щоки долоньями, спершись на лікті, він дивився на пощерблену, поплямовану чорнилом стільницю, згадував розповідь Аржанова, думав: «Ну, добре, припустімо, Яків Лукич — куркуль, але чому саме його я повинен підозрівати? Сам він за гвинтівку не візьметься, дуже старий та й розумний; і Макар каже, що втікав від нього молодий, прудконогий. А якщо син Лукича дихає одним духом з папашею? Все одно, без певних доказів знімати Якова Лукича з посади завгоспа не можна, цим тільки налякаєш його, коли він вплутався в яку-небудь змову, та й інших наполюєш. А один Лукич не наважиться на таке діло. Він розумний, чорт, і один нізачо не рискне на таку штуку: отже, треба з ним поводитись як і раніш і натяку на підозріння не давати, інакше можна зірвати всю справу. А гра починається вже з козирів... Треба якось скоро поїхати в район, поговорити з секретарем райкому і начальником ДПУ. Ляпає наше ДПУ вухами, а тут уже з гвинтівок ноцями починають ляскати. Сьогодні — в Макара, а завтра — в мене або Размьотнова. Ні, це діло не годиться. Коли не вживати ніяких заходів, то одне яке-небудь стерво нас за три дні може переколошкати... Але все-таки навряд чи Лукич встряє в контрреволюційну гру. Надто він обачний, факт! Та й яка йому рація? Працює завгоспом, член правління, живе добре, в достатку. Ні, щось мені не віриться, щоб його потягло на старе. До старого нема вороття, він же це повинен розуміти. Інша річ, коли б ми оце з ким-небудь з сусідів завоювали,— тоді він міг би обактивитись, а зараз не вірю я в його активність».

Міркування Давидова урвав Размьотнов. Він довго мовчки дивився в змарніле обличчя друга, потім діловито спитав:

— Ти сьогодні снідав?

— Снідав? А хіба що? — неуважно озвався Давидов.

— Худий ти, прямо страх! Тільки вилиці стирчать, та й ті попечені на сонці.

— Ти знов на старе?

— Та ні, я серйозно, вір слову!

— Не снідав, не встиг, та й не хочеться, он яка зранку спека.

— А я щось зголоднів. Ходімо зі мною, Сьомо, перекусимо трохи,— запропонував Размьотнов.

Давидов неохоче погодився. Вони вкупі вийшли в двір, і назустріч їм жарко дихнув сухий і гарячий, наскрізь пропахлий полином вітер з степу.

Коло хвіртки Давидов спинився, спитав:

— Кого ти підозріваєш, Андрію?

Размьотнов підняв плечі й повільно розвів руками.

— Чума його знає! Я сам скільки разів думав і сяк і так і ні чорта не придумав. Усіх козаків в хуторі перебрав — так нічого путнього й не придумав. Загадав нам якийсь чортяка загадку, а тепер і мороч голову. Тут приїжджав один товариш з районного ДПУ, покрутився коло Макарової хатини, розпитав Макара, діда Шукаря, хазяйку Макарову, мене, оглянув гільзу, котру ми знайшли, але ж вона не значена... З тим і поїхав. «Не інакше,— каже,— ворог якийсь об'явився у вас». А Макар його й питає: «А на тебе, розумний чоловіче, інколи і друзі стріляли? Ідь ти собі звідси к ідрені-фені! Без тебе розберемось». Промовчав той чудак, тільки носом посопів, з тим сів верхи та й поїхав.

— Як думаєш, Островнов не може вступити таку штуку? — обережно спитав Давидов.

Але Размьотнов, що взявся був за клямку хвіртки, від здивування навіть руки опустив і засміявся.

— Та ти що, з глузду з'їхав? Цебто Яків Лукич? Та з якого ж це доброго дива він на таке діло піде? Та він, коли віз зарипить, боїться, а ти вигадав отаку нісенітницю! Голову мені одрубай, але він цього не зробить! Хто хочеш, тільки не він.

— А син його?

— Теж мимо націляєшся. Так, коли навздогад пальцем тикати, можна і в мене потрапити. Ні, тут загадка хитріша... Тут замок з секретом.

Размьотнов дістав кисет, скрутив цигарку, але згадав, що днями він підписував обов'язкову постанову, яка забороняла хазяйкам вдень топити в печах, а чоловікам курити на вулицях, і з досадою зібгав цигарку. На здивований погляд Давидова неухважно відповів, ніби говорив не про себе, а про когось стороннього:

— Видають усякі дурні постанови! Не можна надворі курити, ходім удома покуримо!

На сніданок старенька мати Размьотнова подала ту саму ріденьку пшоняну кашу, що вже приїлася Давидову, по-бідняцькому лише трохи присмачену товченим салом. Але коли вона принесла з городу миску свіжих огірків, Давидов пожвавішав. Він з задоволенням з'їв два огірки, що так смачно пахли землею і сонцем, запив кухлем узвару і встав з-за столу.

— Спасибі, мамашо, нагодувала досхочу. А за огірочки — окреме спасибі. Перший раз у цьому році куштую свіжі огірки. Хороші, нічого не скажеш, факт!

Лагідна, балакуча бабуся сумно підперла щоку долонею:

— А звідки ж у тебе, сердешний, огірки можуть бути? Жінки ж нема?

— Поки що не знайшов, усе ніколи,— усміхнувся Давидов.

— Жінки шукати ніколи, то й огірків ранніх ждати нема звідки. Не сам же ти повинен з розсадою та садінням морочитися? От і Андрюшка мій зостався без жінки. Коли б у нього не було матері, то й ноги витягнув би з голоду. А то мати коли-не-коли та й нагодує. Подивлюсь я на вас, і горенько мене знемагає. І Андрюшка мій на холостому положі їде, і Макарко, і ти. І як вам усім трьом не соромно? Такі здорові бугаї ходите по хутору, а нема вам удачі з жінками. Невже так-таки ні один з вас не оженився? Це ж бо сором, та й годі!

Размьотнов, усміхаючись, жартував з матері:

— За нас ніхто не йде, мамо.

— А то ж як, і ні одна не піде, коли ще років з п'ять походите нежонатими. Та на якого дідька ви потрібні будете, такі перестарки, хоч якій молодиці — про дівок я вже не кажу, минув ваш час дівок сватати!

— Дівки не підуть за нас, сама кажеш — старі вже, а вдови нам не потрібні. Чужих дітей годувати? Хай їм біс! — відповів жартома Размьотнов.

Така розмова йому, видно, була не першина, але Давидов відмовчувався і почував себе чомусь ніяково.

Розпрощавшись і подякувавши гостинним хазяям, він пішов у кузню. Йому хотілось ще до приходу приймальної комісії самому — і як слід — оглянути відремонтовані до сінокосу лобогрійки та кінні граблі, тим більше, що в роботу по ремонту була вкладена частка і його праці.

Розділ X

Стара кузня, що стояла на самому краю хутора, зустріла його знайомими запахами і звуками: так само дзвенів і вигравав в руках Іполита Сидоровича молоток, покірний кожному рухові хазяїна, ще здалека чути було астматичні зітхання міха, що доживав свій вік, і так само тягло з навстіж відчинених дверей гірким запахом горілого вугілля і чудесним, незабутнім душком неостиглої окалини.

Навколо самотньої кузні було безлюдно й порожньо. Пахло від недалекого наїждженого шляху гарячим пилом і лободою. На осілій хворостяній покрівлі кузні, важко придавленій дерном, росли дикі коноплі та бур'ян. У ньому копошилась безліч горобців. Вони завжди жили під стріхою старої кузні, навіть зимою,

і безугавне цвірінькання їх ніби вторувало жвавому стукоту молотка і дзвону ковадла.

Шалий зустрів Давидова, як давнього приятеля. Йому було нудно проводити цілі дні з одним підлітком-горновим, і він явно зрадив, що прийшов Давидов, весело забасив, простягаючи шкарубку і тверду, як залізо, руку:

— Давно, давно не був, голово! Забуваєш за пролетаріат, і провідати не зайдеш, загордів ти, голубе, як видно. Що, скажеш, зайшов провідати? Коли б не так! Косарки прийшов оглядати, я тебе, голубе, знаю! Ну, ходім, подивисься. Вишикував я їх, як на парад, як козаків на смотру. Ходім, ходім, тільки без причепки оглядай. Сам у мене підручним працював, значить, тепер чіплятись нема до кого.

Кожну косарку Давидов оглядав пильно й подовгу. Та хоч який причепливий був його огляд, вади в ремонті він не знайшов, за винятком двох-трьох дрібних недоробок. Зате не на жарт образив старого коваля. Той переходив слідом за Давидовим від косарки до косарки, витирав шкіряним фартухом піт з багрового обличчя, невдоволено говорив:

— Надто вже ти причепливий хазяїн! І зовсім ні до чого оці твої причепки... Ну, чого ти тут нюхаєш? Чого шукаєш, питаю? Та що я тобі, циган, чи що? Постукав молотком, наварганив як-небудь, потім вліз у халабуду, рушив кіньми, і тільки його й бачили? Ні, голубе, тут все на совість робилось, як самому собі, і нічого тут принохуватись та всякі причепки строїти.

— Я й не чіпляюсь до тебе, Сидоровичу, чого ти так думаєш?

— А коли без причепок оглядати, то ти б давно вже все оглянув, а то все лазиш круг кожної косарки, все нюхаєш, все мацаєш...

— Моє діло таке: очам вір, а руками мацай,— відповів жартома Давидов.

Але коли він особливо пильно став оглядати одну стару, обшарпану лобогрійку, що належала до усупільнення Антипові Грачеві,— Шалий розвеселився, і невдоволення з нього неначе вітром звіяло. Він, забравши бороду в кулак, невідомо кому підморгуючи і лукаво посміхаючись, іронічно говорив:

— Ти ляж, ляж на землю, Давидов! Чого ти круг неї півнем ходиш? Ти ляж на пузо та косогон на зуб спробуй. Чого ти його лапаєш, як дівку? Ти його на зуб спробуй, на зуб! Ех ти, горековаль! Та невже ти не впізнаєш своєї роботи? Адже ж ти цю косарку власноручно всю ремонтував! Це я тобі кажу остаточно, голубе, твоя робота, геть-чисто вся, а ти не бачиш і не впізнаєш. Отак ти, голубе, звечора оженишся, а вранці і своєї молоді жінки не впізнаєш...

Задоволений власним жартом, Шалий оглушливо зареготав, закашляв, замахав руками, але Давидов, ані трохи не образившись, відповів:

— Даремно ти смієшся, Сидоровичу. Цю малосильно-середняцьку косарку я одразу впізнав, і роботу свою — також. А перевіряю по всій строгості, щоб на косовиці не довелося кліпати. Якби трапилась яка-небудь аварія з цією утильною косаркою — і ти ж перший, ще поперед косарів, скажеш: «От, довірив Давидову молоток і кліщі, а він і напартачив». Так чи ні?

— Звісно, так, а як же інакше? Хто робив, той і відповідає.

— А ти кажеш: «Не впізнав». Впізнав я її, голубоньку, але до себе й вимоги більші.

— Значить, самому собі не довіреш?

— Інколи буває...

— А воно, голубе, так і краще,— погодився коваль, раптом ставши серйознішим.— Наше діло коло заліза таке, сказати б, відповідальне, і майстерства в ньому не одразу навчишся, ой, не одразу... Недарма у нас, у ковалів, є така приказка: «Вір ковадлу, руди й молоту, та не вір своєму уму-розуму змолоду». Що на великому заводі, що в малій кузні, однаково — відповідальне діло, і я тобі це остаточно кажу. А то поставили до мене на квартиру в минулому році районного завідуючого Заготживсировоїною; уповноваженим його нам в хутір призначили. Прийняли ми його з хазяйкою добре, як дитя рідне, але він ні з моєю старою, ні зі мною зовсім не розмовляв, вважав для себе за низьке діло. За стіл сідає — мовчить, з-за столу встає — мовчить, прийде з сільради — мовчить і піде — мовчить. Що не спитаю його про політику або про господарство, а він на відповідь буркне: «Не твоє діло, старий». На тому наша розмова й кінчається. Прожив наш квартирант три доби тихенько-смирненько, мовчки, а на четвертий день заговорив... Вранці з превеликою гордістю заявляє мені: «Ти скажи своїй старій, щоб вона мені картоплю не на сковороді приносила, а на тарілці, і щоб не рушника на стіл клала, а яку-небудь серветку. Я,— каже,— людина культурна і до того ж відповідальний районний працівник — і не люблю простого поводження».

Розсердився я на нього остаточно і кажу: «Гнида ти смердюча, а не культурна людина! Якщо ти культурний, то жери на тому, на чому тобі подають, і втирайся тим, що дають, бо серветок у нас в хаті зроду не було, а тарілки всі моя стара перебила. Грошей я з тебе й копійки не візьму; стара моя не знає, як тобі догодити, куди тебе посадити та як би тобі м'якше на ніч постелити, а ти носа вище стріхи задираєш: «Я — відповідальний!» — Ну, який ти,— питаю,— відповідальний? Заячі та ховрахові

шкурки у себе на службі перетрунеш, от і вся твоя відповідальність. Ніякий ти не відповідальний, а от я — відповідальний працівник! Після голови та секретаря осередку я перший чоловік в хуторі, бо без мене ні оранка, ні косовиця не обійдуться. У мене,— кажу,— залізне діло в руках, а у тебе шкурне, то хто ж з нас важливіший по ділу? Ти себе вважаєш відповідальним робітником, а я себе. Як же ми з тобою, двоє відповідальних, в одній хаті уживемося? Не уживемось! Бери-но,— кажу,— свою портфелью, голубе сизий, і війся під три вітри, а мені ти, такий гордий, остаточно не потрібний».

Давидов зіщулився так, що очі його ледве просвічували з вузьких щілинок. Тремтячим від сміху голосом він тихо спитав:

— Вигнав?

— Остаточно! В ту ж мить! Вшився і спасибі за хліб-сіль не сказав, відповідальний сучий син.

— Ну й молодець же ти, Сидоровичу!

— Молодецького тут мало, але й терпіти такого постояльця мені було обидно.

Після перекуру Давидов знову взявся оглядати інвентар і закінчив аж після полудня. Прощаючись з Шалим, він щиро подякував за сумлінну роботу, поцікавився:

— Скільки трудовнів тобі нарахували за ремонт?

Старий коваль нахмурився й одвернувся.

— Яків Лукич нарахує, тільки наставляй кишеню...

— А при чому тут Яків Лукич?

— При тому, що він обліковцеві свої закони встановлює. Як він скаже, так обліковець і напише.

— А все-таки, скільки?

— Майже нічого, голубе, що з носа спаде.

— Тобто як же це так? Чому?

Звичайно добродушний коваль на цей раз подивився з такою злістю, немов перед ним стояв не Давидов, а сам Яків Лукич.

— Та тому, що вони мою роботу ніяк не хочуть враховувати. День перебув я в кузні — пишуть один трудовдень. А там працював я чи цигарки крутив — їм однаково! Я, може, за день на ремонті п'ять трудовнів виробив,— однаково пишуть один. Хоч надвое переломись біля ковадла, а більше одного трудовдня не заробив. Так що від твоєї оплати, голубе, не розжирієш, живий будеш, а женитись не захочеш!

— Це не моя оплата! — різко сказав Давидов. — Це не колгоспна оплата! Чому ж ти мені раніш нічого не сказав про таке неподобство?

Шалий пом'явся і відповів з явною психотою:

— Як тобі сказати, голубе, ніби посоромився... Ніби совісно стало, чи що. Думав я остаточно посаржитись тобі, а потім думаю, що ти скажеш: «От,— мовляв,— який ненажера, все йому мало...» Через те і змовчав. А от тепер і кажу, і скажу ще більше: з їхньої милості вони таку роботу враховують, котра на виду, ну, скажімо, ремонт плугів, просапників, словом, інвентаря видимого, а щодо дрібниць, скажімо, кування коней, або підкови робиш, або сапки, пробої на комори, завіси різні та інші дрібниці,— вони їх ніяк не враховують і слухати про них не хочуть. А це, я вважаю, неправильно, бо на всякі такі дрібниці багато часу витрачаєш.

— Знов ти — «вони», а хто це «вони»? Обліковець один веде облік і за це відповідає перед правлінням,— з досадою промовив Давидов.

— Обліковець веде, а Лукич поправляє. Ти мені кажеш, як воно повинно бути, а я тобі — як воно є насправді.

— Дуже погано, коли так воно є насправді.

— Ну, це вже не моя вина, голубе, а твоя.

— Це я й без тебе знаю, що моя вина. Виправляти треба, і якнайшвидше. Завтра ж зберу засідання правління, і ми Якова Лукича розпитаємо... Ми з ним поговоримо по-справжньому! — рішуче сказав Давидов.

Але Шалий тільки усміхнувся в бороду:

— Не з ним треба говорити...

— А з ким же, по-твоему? З обліковцем?

— З тобою.

— Зі мною? Гм... Ну, давай.

Допитливо, немов зважуючи силу Давидова, Шалий оглянув його з ніг до голови, повільно заговорив:

— Держись, голубе! Прикрих слів я тобі наговорю... І не хотілося б, а треба. Боюсь, що інші тобі таких слів не насміяяться сказати.

— Давай, давай,— підбадьорив його Давидов, в глибині душі вже передчуваючи, що розмова буде для нього не з приємних, і найбільше побоюючись, що Шалий заведе мову про його взаємини з Лушкою.

Але, всупереч його сподіванням, той заговорив спочатку про інше:

— Так, коли глянути на тебе, ти — справжній голова, а колупнути тебе глибше — ти в колгоспі не голова, а так, приший-кобиліхвіст, як то кажуть.

— Оце добре! — з трохи удаваною веселістю вигукнув Давидов.

— Не дуже воно добре,— суворо вів далі Шалий.— Нічого тут

доброго нема, це я тобі остаточно кажу. Ти от і під косарки лазиш, перевірку робиш, як і належить доброму хазяїнові, і в полі живеш, і сам ореш, а що у тебе в правлінні робиться,— ніякого дідька не бачиш і не знаєш. Ти б менше в полі тинявся, а більше тут, в хуторі, то й діло б ішло краще. А то ти і орач, і коваль, словом, як у тій пісеньці: «І швець, і жнець, і на дуду грець»,— а всім господарством замість тебе орудує Островнов. Ти свою власть з рук упустив, а Островнов підняв...

— Давай далі,— сухо сказав Давидов.— Давай, не церемонься!

— Можна й далі,— охоче погодився Шалий. Він зручно вмотивувався на полиці косарки, жестом запросив Давидова сісти поруч і, помітивши в дверях кузню хлопчину-горнового, що підслухував їх розмову, тупнув ногою, зично крикнув: — Ану, геть звідси, чортеня! Роботи собі не знайдеш? Все б ти прислухався, поросячий сину! От скину паска та одлупцюю тебе, як сидорову козу, тоді знатимеш! Тоді в тебе зразу вуха позакладає. Скажи, на милость, який же промітний хлопчина!

Замурзаний підліток, блиснувши сміхотливими очима, як миша, югнув у темну глибину кузні, і зразу ж звідти почулося хрипке дихання міха і багрово засвітилось, рвучися з горна, полум'я. А Шалий, уже добродушно усміхаючись, говорив:

— Сирітку навчаю ковальського діла. Ні один чорт з дорослих парубків не йде в кузню. Остаточно розпонадила їх Радянська влада! Кожен то лікарем хоче бути, то агрономом, то якимось інженером, а помремо ми, старики,— хто ж людям чоботи та штани шитиме, коней куватиме? І в мене так само: нікого не замано в кузню, кожен від ковальського диму втікає, як чорт від ладану. Довелося оцього Ванюшку брати. Тямуще воно, чортеня, а скільки тиранства від нього я терплю— і не сказати! То він у чужий садок літом залізе, а ти за нього відповідай, то залишить кузню та повіється піскарів на вудочку ловити, то ще щось придумав, остаточно нікуди не годяще. Рідна тітка його, в якій він проживає, з ним не справляється, от і доводиться мені його тиранства переносити й терпіти. Тільки й можу його виляяти, а бити сирітку в мене рука не зводиться. Он воно яке діло, голубе. Трудне це діло— чужих дітей учити, а особливо сиріток. Але за своє життя я їх штук десять справжніми ковалями остаточно зробив, і тепер і в Тубянському, і в Військовому, і в інших хуторах моєї виучки ковалі по кузнях орудують, а один навіть у Ростові на заводі працює. Це— не жарти, голубе, ти сам на заводі працював і знаєш,— абикого туди не приймуть на роботу. Тим і пишаюсь я, що хоч і помру, а наслідників мого вміння не один десяток на білім світі залишиться. Так я кажу?

— Давай говорити про діло. Які ще непорядки в моїй роботі ти знаходиш?

— Непорядок у тебе один: ти тільки на зборах голова, а в буденній роботі — Островнов. Звідси і все лихо. Я так розумію, що з весни тобі треба було пожити з орачами, дати їм приклад, як треба в спільному хазяйстві працювати. Та й самому навчитись орати, це діло голові колгоспу не завадить. Але чого ти тепер там огинаєшся в полі, я остаточно не розумію. Невже на заводі, на якому ти працював, директор цілими днями за токарним станком стоїть? Щось мені не віриться!

Шалий довго розказував про нелади в колгоспі, про те, що залишалось невидимим для Давидова, що пильно приховувалось від нього стараннями Якова Лукича, рахівника та комірника. Але все в його розповіді зводилось до того, що головою в усіх темних справах з самого початку утворення колгоспу був і залишається до останніх днів тихий нібито Яків Лукич.

— Чого ж ти ні разу на зборах не виступив? Невже тобі не дорога колгоспна справа? А ще кажеш: — «Я — пролетаріат!» Який же ти в чорта пролетаріат, коли тільки в кулак шепчеш, а на зборах тебе з ліхтарем треба розшукувати?

Шалий схилив голову, довго мовчав, вертів зірвану травинку, і такою чудною була вона — тендітна і легесенька — в його величезних, чорних, майже негнучких пальцях, що Давидов мимоволі усміхнувся. А Шалий уважно розглядав щось у себе під ногами, ніби саме від того розглядання залежала його відповідь. Довго мовчав він, потім спитав:

— Всеною ти говорив на зборах, щоб Атаманчукова виключили з колгоспу?

— Ставив я таке питання. Ну, та й що?

— Виключили його?

— Ні. А жаль, треба було виключити.

— Жаль, то жаль, та не в жалю річ...

— А в чому ж?

— А ти згадай, хто виступив проти цього. Не пам'ятаєш? То я тобі нагадаю: і Островнов, і Афонька-комірник, і Люшня, і ще чоловік з двадцять. Ото вони й завалили на зборах твою добру пораду, повернули людей проти тебе. Значить, Островнов не один орудує. Тобі це зрозуміло?

— Далі.

— Можна й далі. То чого ж ти питаєш, чому я не виступаю на зборах? Я виступлю раз, другий, а третій раз і виступити не встигну: уколошкають мене в цій кузні і тією ж залізякою, яку я псадавно на вогні грів і в руках пестував, от і скінчились мої

виступи. Ні, голубе, старий я вже виступати, виступайте ви самі, а я ще хочу понохати, як окалина в кузні пахне.

— Ти, дядьку, щось перебільшуєш безпеку, факт! — невпевнено сказав Давидов, ще цілком перебуваючи під враженням тільки що розказаного ковалем.

Але той уважно подивився на Давидова чорними вирячкуватими очима, насмішкувато примружився:

— По-стариковськи, зосліпу, може, я і перебільшую, як ти кажеш, ну, а ти, голубе, зовсім тих їхніх небезпек не бачиш. Молода суєта тебе остаточно затемнила. Це я тобі остаточно кажу.

Давидов промовчав. Тепер настала його черга задуматись, і він задумався надовго, і вже не Шалий, а він вертів у руках, тільки не травинку, а піднятий ним іржавий шурупчик... Багатьом властива ця незбагненна потреба в хвилини задуми вертити або м'яти в руках який-небудь предмет, що перший потрапить на очі...

Сонце давно вже звернуло з полудня. Тіні перемістились, і гаряче сонячне проміння, що падало прямовисно, жарко палило вкриту дерном, осілу й порослу бур'яном покрівлю кузні, косарки, що стояли неподалік, припорошену обіч шляху траву. Над Грем'ячим Логом стояла глуха полуденна тиша. Віконниці в хатах зачинені; на вулицях безлюдно; навіть телята, що зранку тинялись по провулках, перекочували до річки, поховалися в густій тіні лози і верб. А Давидов і Шалий і досі сиділи на пригріві.

— Ходімо за кузню, в холодок, а то я до такого сонця незвичний,— витираючи піт з обличчя й лисини, не витримавши спеки, сказав Шалий.— Старий коваль — однаково що стара пані: не люблять вони сонечка, всю свою житуху в холодку — кожен по-своєму — прохолоджуються...

Вони перейшли в тінь, посідали на теплу землю з північного боку кузні. Близенько присунувшись до Давидова, Шалий загудів, як джміль, що залутався в повитиці.

— Хопрова з жінкою вбили? Вбили. А за що вбили? Під п'яну руку? Ні, отож-бо, голубе, й воно... Нечисте тут діло. Людину ні з того ні з сього не вбиватимуть. А я так дурним стариковським розумом міркую: якби він не догодив Радянській владі — його б заарештували і вбили б за вироком, не стихача, а коли вже його вбили стихача, по-злодійському, вночі, та ще з жінкою, то не догодив він ворогам Радянської влади, інакше й бути не може! А для чого жінку його вбили, питаю я тебе? Та для того, щоб вона тих убивців власті не виказала, вона їх в обличчя знала! А мертві ж не говорять, з ними спокійніше, голубе... Інакше й бути не може, це я тобі остаточно кажу.

— Ну, скажімо, про все це й без тебе ми знаємо, догадуємось, а от хто вбив — цього фактично ніхто не знає.— Давидов помовчав і зробив лукавий хід, додав: — І ніхто ніколи не визнає!

Шалий ніби й не чув його останніх слів. Він стиснув у жмені густо побілену свинюю бороду, широко усміхнувся:

— Як же й хороше тут, в холодку. У мене за старих часів була така пригода, голубе. Якось перед косовицею хлібів обшинував я багатому тавричанинові чотири вози. Приїхав він вози забирати, як зараз пам'ятаю, в будній, пісний день, чи то в середу, чи в п'ятницю. Розплатився зі мною, похвалив мою роботу і поставив могорич, наймитів своїх, котрі коней під вози пригнали, покликав. Випили. Потім я поставив. І ту випили. Багатенький він був хохол, але, як воно рідко з багатенькими буває, хорошої душі чоловік. І от надумав він, голубе, загуляти. А в мене робота, саме гаряча пора, до чорта всяких замовлень. Я йому й кажу: «Ти, Трохиме Денисовичу, пий з наймитами далі, а мені, вибач, голубе, не можу, роботи багато». Він на це погодився. Вони собі далі горілочку попивають, а я пішов у кузню. У голові в мене гуде, але на ногах держуся твердо, і в руках твердість є, а тим часом, голубе, я все-таки остаточно п'яний. На той гріх, під'їжджає до кузні тройка з балабончиками. Виходжу. В легкому плетеному тарантасі сидить під зонтиком відомий на всю нашу округу поміщик Селіванов, гордій страшенний і сука, яких світ не бачив... Кучер його — білий, як стіна, руки трясуться — одкидає посторонки у лівої підпряжної. Не доглядив він, і підпряжна розкувалася в дорозі. От його той пан і шпетить: «І такий,— мовляв,— і сякий, і звільню тебе з посади, і в тюрму запроторю, через тебе я на поїзд можу спізнитись»,— і всяке таке інше. Але в нас, на Дону, голубе, при царизмах козак перед поміщиками спини не дуже гнули. Так що і цей Селіванов: мені б раз плюнути та розтерти, хоч він і найбагатший поміщик. От вийшов я, веселий від горілки, стою коло дверей, слухаю, як він кучера на всі заставки собачить. А мене зло, голубе, розбирає остаточно, до гарячого. Побачив мене Селіванов і кричить до мене: «Гей, ковалю, йди-но сюди!» Хотів я сказати йому: «Тобі треба — ти й іди»,— але надумав інше: йду до нього, усміхаюсь, як до родича, підійшов до тарантаса, простягну руку, кажу: «Здоров, браток! Як живеш-поживаєш?» У нього від здивування золоті окуляри з носа впали; якби не були вони прив'язані на чорному шнурку,— неодмінно розбилися б! Надіває він знову на ніс окуляри, а я руку держу простягнуту, а вона у мене чорна, як сажа, брудніша за болото. А він ніби й не бачить моєї руки, скривився весь, наче гіркого вхопив, і через зуби отак проціджує: «Ти що, п'яний? Куди ти свою лапу простягаєш, немите

мурло?» — «Чого ж,— кажу,— не знаю, дуже добре знаю, хто ти такий! Ми ж з тобою, кажу, як брати рідні: ти від сонця під зонтиком ховаєшся, а я — в кузні, під земляною покрівлю; в будень я напідпитку, ти це правильно запримітив, але й ти, мабуть, не тільки по неділях, як робочі люди, п'єш: носик у тебе щось зачервонений... Виходить, що ми обидва з тобою дворянського роду, не як інші всякі. Ну, а коли ти гидуєш мені руку подати, через те, що в тебе вона біла, а в мене чорна, то це вже така твоя совість. Помремо, і обое з тобою однаково побіліємо».

Мовчить Селіванов, тільки губами жує та з личка міняється. «Тобі що,— питаю,— конячку підкувати? Це ми швиденько зробимо. А кучера даремно лаєш. Він у тебе, видно, безсловесний. Ти краще мене вилай. Ходімо з тобою, браток, в кузню, двері гарненько причинимо, і ти спробуй там мене виляяти. Люблю я рисковитих людей».

Мовчить Селіванов, а з личка все більше міниться, то в один, то в другий бік. То біленький зробиться, то червоненький,— але мовчить. Підкував я його підпряжну, підходжу до тарантаса. Він ніби й не бачить мене, простягає кучерові срібного карбованця і каже: «Віддай оцьому хамові». Взяв я від кучера карбованця і кинув у тарантас Селіванову під ноги, а сам усміхаюсь, наче здивувався, і кажу! «Що ти, братику, та хіба з рідні беруть гроші за таку дрібницю? Жертвую тобі на бідність, заїжджай в шинок та випий за мое здоров'я!» Тут мій поміщик став і не біленький, і не червоненький, а якийсь аж синенький; верещить тонким голоском на мене: «За твоє здоров'я... Щоб ти здох, падлюка, хам, сіціліст, так твою і перетак! Станичному отаманові буду скаржитись! У тюрмі згною!»

Давидов так гучно зареготав, що з покрівлі кузні зірвалася злякана зграйка горобців. Посміхаючись у бороду, Шалий став скручувати цигарку.

— Значить, не поладнали з «братом»? — ледве вимовляючи слова, спитав Давидов.

— Не поладнали.

— А гроші? Викинув він з тарантаса?

— Я б йому викинув... Поїхав із своїм карбованцем. Тут не в грошах, голубе, діло...

— А в чому ж?

Давидов сміявся так молодо й задириливо, що й Шалий розвеселився. Він, усе регочучи, махнув рукою:

— Сплохував я трохи...

— Говори ж, Сидоровичу, чого тягнеш? — Давидов пильно дивився мокрими від сліз очима на Шалого.

А той тільки рукою відмахнувся і, широко роззявивши зарослу бородою пащеку, сміявся гучним, гуркочучим сміхом.

— Та ну ж бо розкажуй, не муч! — благав Давидов, що забув у цю мить про недавню серйозну розмову і цілком віддався приступу веселощів на хвилину.

— Та що там говорити... нічого такого! Він, бачиш, голубе, і хамом мене обзивав, і негідником, і по-всякому, а під кінець і зовсім захлинувся, аж ніжками по днищу тарантаса затупотів і кричить: «Сіциліст, сякий-такий! В тюрму запроторю!» А в ті часи я не знав, що воно таке «сіциліст»... Революцію — це знав, що вона означає, а «сіциліст» — не знав, і подумав я тоді, що це якнайуразливіша, найтяжча лайка... На відповідь я йому й кажу: «Сам ти сіциліст, сучий син, і їдь звідси, поки я тебе не одчух-рав!»

Новий приступ реготу поклав Давидова навзнак. Шалий дав йому висміятись досхоchu, закінчив:

— А на другий день мене з урядником — до станичного отамана. Розпитав він мене, як було діло, посміявся, як ти оце, і пустив без висидки при станичній управі. Він сам з бідненької сім'ї офіцерик був, ну, йому і втішно було, що простий коваль багатого поміщика міг так оконфузити. Тільки перед тим, як випровадити мене, сказав: «Ти, козачок, акуратніше поведься, язика не дуже розпускай, а то зараз час такий, що сьогодні ти куеш, а завтра тебе підкують на всі чотири, щоб до самого Сибіру по етапу йшов, не сковзався. Зрозуміло тобі?» — «Зрозуміло, — кажу, — ваше високоблагородіє», — «Ну, ступай, і щоб духу твого тут не було. А Селіванова я повідомлю, що сім шкур з тебе злупив». Так-от воно, голубе, які діла були...

Давидов підвівся, щоб розпрощатися з балакучим ковалем, але той потягнув його за рукав сорочки, знов посадив поруч з собою і несподівано спитав:

— То, кажуть, зроду не визнають, хто Хопрових убив? Тут, голубе, ти помиляєшся. Взнають. Остаточо визнають, нехай тільки прийде час.

Видно, щось знав старий, і Давидов вирішив діяти одверто.

— А ти на кого грішиш, Сидоровичу? — прямо спитав він, допитливо дивлячись в чорні з червонуватими білками, волячі очі Шалого.

Той швиденько глянув на нього, ухильно відповів:

— Тут, голубе, навіть дуже просто можна помилитися...

— Ну, а все-таки...

Вже не вагаючись, Шалий поклав руку на коліно Давидова, сказав:

— От що, підручний, умова дорожче грошей: на мене не посылатись, коли що. Згодний?

— Згодний.

— Так-от, і тут діло не обійшлося без Лукича. Це я тобі остаточно кажу.

— Ну, бра-а-ат...— розчаровано з протягом сказав Давидов.

— Я Селіванову був «братом», а тобі батьком можу бути,— з досадою промовив Шалий.— Я ж тобі не кажу, що сам Яків Лукич порубав Хопрових, а кажу, що без нього тут не обійшлося, ти це, голубе, розуміти повинен, коли тебе бог розумом не скривдив.

— А докази?

— А ти що, в слідчі записався? — жартома спитав Шалий.

— Коли вже почалась розмова, ти, Сидоровичу, жартами не відбувайся, а розкажуй все чисто. У піжмурки нам гратись нема чого.

— Поганий з тебе, голубе, слідчий,— переконано заявив Шалий.— Ти тільки не поспішай, родимець би тебе взяв, і я тобі все розкажу, розкажу остаточно, а ти встигай тільки очі протирати... Ти от хтозна для чого з Лушкою зв'язався, а на чорта вона тобі потрібна? Кращої за цю хвойду ти молодиці не міг знайти?

— Ну, це не твоє діло,— відрізав Давидов.

— Ні, голубе, це не тільки мое діло, а й усього колгоспу.

— Чому ж це так?

— А тому, що зв'язався з цією сукою семитабірною і гірше працювати став. Куряча сліпота на тебе напала... А ти кажеш — не мое діло. Це, голубе, не твоя біда, а наша загальна, колгоспна. Ти, мабуть, думаєш, що ваші штучки з Лушкою проходять тишком-нишком, а про вас в хуторі все до нитки знають. От і ми, старики, зберемося часом та й метикуем поміж себе: як би тебе від цієї Лушки, щоб її лихоманка затрясла, відлучити? А чому? Та тому, що такі жіночки, як Лушка, мужчин не на роботу направляють, а від роботи одтягають, от ми й турбуємось за тебе... Чоловік ти хороший, смирний, непитущий, одним словом — не дуже хвацький, а вона, стерво, за те й вхопилася: сіла на тебе верхи і поганяє. Та ти сам знаєш, голубе, чим вона тебе поганяє; поганяє та ще й пишається перед людьми: «От, мовляв, яких я об'їждаю!» Ех, Давидов, не ту молодицю ти знайшов... Якось ми, старики, сиділи в неділю у Безхлебнова на призьбі, а ти повз хату йшов, дід Безхлебнов подивився тобі вслід і каже: «Треба б нашого Давидова на вазі зважити — скільки він до Лушки тягнув і скільки зараз. Вважай, добру половину ваги вона з нього спустила, просіяла, як на сито. Непорядок це, ста-

рики: їй — сіяне борошно, а нам — висівки...» Віриш, голубе, мені від цих слів соромно за тебе стало! Як собі хочеш, а соромно. Якби ти був у мене в кузні підручним, ніхто з хутірських і не заїкнувся б, але ж ти всьому нашому хазяйству голова... А голова — велике діло, голубе. Недаром колись давно, коли козаків на сходках за провину шмагали, була така приказка: «Нехай... буде багрова, аби голова була здорова». А от голова у нас в колгоспі і не дуже здорова, трохи мазана. Потерлась ця голова біля Лушки і дьогтиком вимазалась... Та коли б ти знайшов яку-небудь путящу дівку або, скажімо, вдову, ніхто тобі й слова не сказав би, а ти... Ех, Давидов, Давидов, заліпило тобі очі! І я так думаю, що не від Луциного кохання ти з тіла спав, а від совісті, совість тебе вбиває, це я остаточно кажу.

Давидов дивився на шлях, що йшов повз кузню, на горобців, що купалися в поросі. На лице йому лягла помітна блідість, полуплені вилиці взялися синюватими плямами.

— Ну, кінчай базар! — невиразно сказав він і обернувся до Шалого. — Без тебе нудить, старий!

— А воно, коли з похмілля занудить, людині стає легше, — ніби побіжно зауважив Шалий.

Трохи заспокоївшись від збентеження й ніяковості, Давидов сухо заговорив:

— Ти мені давай докази, що Островнов — учасник. Без доказів і фактів це схоже на наклеп. Образив тебе Островнов, а ти на нього й капаєш, факт! Ну, які у тебе докази? Говори!

— Верзеш ти, голубе, дурниці, — суворо відповів Шалий. — Яка у мене може бути образа на Лукича? За трудовні? Так я ж свого, однак, не подарую, я своє одержу. А доказів у мене немає, під ліжком у Хопрових я не лежав, коли його жінку, а мою куму, вбивали-катували...

Старий прислухався до шарудіння за стіною і несподівано легко підняв з землі своє могутнє, кремезне тіло. З хвилину він стояв, пильно прислухаючись, потім лінивим рухом зняв через голову брудного шкіряного фартуха, сказав:

— От що, голубе, ходім-но до мене, холодненького молочка по кухлику вип'ємо та там, у прохолоді, й закінчимо нашу розмову. Секретно скажу тобі... — Він нахилився до Давидова. Гучний шепіт його, мабуть, чути було в найближчих подвір'ях хутора: — Це чортеня моє не інакше, як підслухує... Він кожній дірці цвях і поговорити з людиною ніколи в світі не дасть, так свої вуха й наставляє. Господи боже мій, скільки я всякого тиранства від нього зазнаю — не злічити! І неслух він, і ледар, і балуваний без кінця-краю, а до ковальського діла здібний, ну, остаточно! За що не вхопиться, чортеня, — все зробить! До того ж сирит-

ка. Через це й терплю всі його тиранства, хочу з нього людину зробити, щоб мого уміння наслідник був.

Шалий зайшов у кузню, кинув фартуха на чорний від кіптяви верстак, коротко сказав Давидову: «Пішли!» — і попрямував до дому.

Давидову хотілося б якнайшвидше залишитись наодинці, щоб добре подумати про все, що почув від Шалого, але розмова про вбивство Хопрових не була закінчена, і він пішов слідом за ковалем, що крокував перехильці, по-ведмежому.

Давидов вважав, що мовчати цілу дорогу незручно, через те спитав:

— Яка у тебе сім'я, Сидоровичу?

— Я та моя глуха стара, от і вся сім'я.

— Дітей не було?

— Замолоду було двоє, та не вжились на цьому світі, померли. А третє жінка мертвеньке народила і з того часу перестала вагітніти. Молода була, здорова, і от щось заклонило їй, заколодило, і — кінець! Чого ми тільки не робили, як не старались, та все дарма. Жінка в ті роки пішки до Києва ходила, в Лавру, дитинку вимолювати, все одно не помогло. Коли вона мала йти, я їй сказав: «Ти мені хоч хохлення звідти в пелені принеси». — Шалий стримано хмикнув, закінчив: — Назвала вона мене чорним дурнем, помолилась до образів та й пішла. З весни до осені проходила, та тільки марно. З того часу і став я різних сиріток виховувати і привчати до ковальського діла. Сильно люблю я діток, а от не дав господь на своїх порадуватись, отак-то буває, голубе...

У чепурній світлиці було напівтемно, тихо і прохолодно. Крізь щілини зачинених від сонця віконниць просочувалось жовте світло. Від недавно вимитої підлоги пахло чебрецем і трохи — полином. Шалий сам приніс з погребя запітнілий глечик молока, поставив на стіл два кухлі, зітхнув:

— Хазяйка моя на город відкомандирувалась, і спека її, стару холеру, не бере... Значить, ти питаєш, які у мене докази? Скажу остаточне: вранці, коли Хопрових побили, пішов я подивитись на вбитих, покійна жінка Хопрова мені, як-не-як, кумою доводилась. Але до хати людей не пускають, міліціонер коло дверей стоїть, жде, коли слідчий приїде. І я постояв коло ганку... Коли дивлюся — слід на ганку знайомий мені... На ганку натоптано, а один слід — збоку, біля поренчат.

— Чим він тобі здався знайомий? — спитав, одразу зацікавившись, Давидов.

— Підковою на підборі. Слід, свіжий, пічний, прямо відпечатаний, і підківка знайома... Таких підківок, либонь, ніхто в хуторі

на чоботях не носить, крім одного чоловіка. І помилитись я ніяк не міг, через те що це — мої підківки.

Давидов нетерпляче поставив кухля з недопитим молоком.

— Не розумію. Говори ясніше.

— Тут нічого й розуміти, голубе. Ще за односібного життя, років зо два тому, напровесні заходить до мене в кузню Яків Лукич, просить натягнути йому шини на колеса до брички. «Вези,— кажу,— поки роботи у мене мало». Привіз він, посидів у мене в кузні з півгодини, погомоніли про те, про се. Встав він уже, щоб іти, стоїть коло горна, залізним мотлохом цікавиться, копирсається в ньому, а там у мене всякий брухт валяється, непотріб усякий. Знайшов він дві старих підківки з англійських черевиків, на весь підбор — ще з громадянської війни вони завалились — і каже: «Сидоровичу, я у тебе ці підківки візьму, приб'ю їх на чоботи, а то, видно, старість, на п'яту все налягаю, не встигаю підборів на чоботях та чириках підбивати». Кажу йому: «Бери, для доброго чоловіка лайна не жалко, Лукичу. Вони сталльні, до смерті не зносиш, якщо не загубиш». Сунув він їх у кишеню й пішов. Він про це діло, звісно, забув, а мені — в пам'ятку. Отож ту саму підківку на сліду й запримітив я... Якось воно підозріло мені стало. Чого, думаю, цей слід тут опинився?

— Ну, а далі? — поквапив Давидов повільного оповідача.

— Далі думаю: «Дай-но я побачуся з Лукичем, подивлюсь, як він слідить своїми чобітками». Навмисне розшукав його, немов за ділом — про залізо на лемеші спитати, глянув на ноги, а він — у валянках. Морози тоді стояли. Ніби між іншим спитав його: «Бачив, Лукичу, замордованих?» — «Ні,— каже,— терпіти не можу на мерців дивитися, а особливо замордованих. У мене,— каже,— на це серце слабе, але все-таки доведеться зараз піти туди». І знов я питаю проміж іншої балачки: «Чи давно,— мовляв,— бачилися з покійником?» — «Та давненько,— каже,— ще на тому тижні. От,— каже,— які лиходії поміж нас живуть! Вкоротили життя такому здорованеві, а за що — невідомо. Смирний він чоловік був, нікого ніколи не скривдив. Щоб у них руки, у проклятих, поодсихали!»

Так мене й опекло всього! Він ці юдині слова говорить, а в мене аж коліна трусяться, думаю собі: «Ти сам, собако, був там уночі, і якщо не ти сам рубав Хопрова, то привів із собою когонебудь легкого на руку». Але я собі ніби й байдуже, і з тим ми розійшлись. Та думка перевірити його сліди застрягла у мене в голові, як ухналь у підкові. Загубив він з чобіт мій подарунок чи ні? Тиждів зо два я ждав, поки він з валянок вилізе та чоботи

взує. Якось потепліло, сніжок підтав, я покинув роботу в кузні, навмисне пішов у правління. Лукич — там, і в чоботях! Через якийсь час вийшов він надвір. Я — за ним. Він звернув з стежки, пішов до комори. Глянув я на його сліди — печатаються мої підківки, не одірвались за два роки!

— Чому ж ти, проклятий старик, тоді нічого не сказав? Чому не заявив, куди треба? — у Давидова вся кров кинулась в обличчя. Від досади й злості він грюкнув по столу кулаком.

Але Шалий зміряв його не дуже ласкавим поглядом, спитав:

— Ти що, голубе, дурніших за себе шукаєш! Я про це вперед за тебе подумав... Ну, заявив би я слідчому через три тижні після вбивства, а де той слід на ганку! І я б у дурнях залишився.

— Ти того самого дня повинен був сказати! Боягуз ти паршивий, ти просто побоявся Островнова, факт!

— Було й таке діло, — охоче погодився Шалий. — З Островновим заводитись, голубе, небезпечне діло... Років з десять тому, коли він був молодший, посварились вони на косовиці з Антипом Грачем, побились, і Антип його здорово оддубасив тоді. А через місяць у Антипа вночі літня кухня загорілась. Кухня була збудована близько біля хати, а вітер тієї ночі був підходящий і віяв якраз від кухні прямо до хати, ну, зайнялась і хата. Згоріло все обійстя ясним вогнем, і сараї не вдержались. Був у Антипа раніше добрячий курінь, а тепер живе в саманній хатині. Отак-то з Лукичем заводитись. Він і давніх образ не прощає, не кажучи вже про нинішні. Але не в цьому річ, голубе... Одразу сказати міліціонерові про свою підозру я не наважився: то таки побоявся, а то не був остаточно певний, що тільки Яків Лукич такі підківки носить. Треба було перевірити — адже в громадянську війну у нас півхутора англійські черевики носили. А за годину на ганку у Хопрових, напевне, так натоптали, що й верблюжого сліду від кінського не можна було відрізнити. От воно яка штука, голубе, не дуже все це просто, коли обмізкувати все як слід. А сьогодні я тебе покликав не косарки оглядати, а поговорити по щирості.

— Пізно ти надумався, тугодум... — докірливо сказав Давидов.

— Поки що не пізно, а коли тобі полуда з очей не спаде, то буде й пізно, це я тобі остаточно кажу.

Давидов заждав трохи, відповів, старанно добираючи слова:

— Про мене, Сидоровичу, про мою роботу ти багато правильного сказав, і за це спасибі тобі. Роботу свою мені треба перебудувати, факт! Але чорт його на новому місці все одразу визнає!

— Це правда, — погодився Шалий.

— Ну, і там з розцінками по твоїй роботі все переглянемо і діло поправимо, Коло Островнова тепер доведеться походити,

коли не спіймали його на гарячому сліду одразу. Тут потрібен час. Але про нашу розмову ти нікому ні слова. Чуєш?

— Могила! — запевнив Шалий.

— Може, що-небудь ще скажеш? А то я зараз піду в школу, діло там є до завідуючого.

— Скажу. Кидай ти Ликеру остаточно! Вона тебе, голубе, підведе під монастир...

— О, хай тобі чорт! — з досадою вигукнув Давидов. — Поговорили про неї — і годі. Я думав, ти щось путяще скажеш на прощання, а ти знов за старе...

— А ти не гарячись, ти слухай старого чоловіка пильно. Я тобі мимо не скажу, і ти знай, що вона останнім часом не з одним тобою гудзі в'яже... І якщо ти не хочеш кулю в лоб дістати, кидай її, суку, остаточно!

— Від кого ж це я можу кулю дістати?

На тверді губи Давидова ледве набігла недовірлива усмішка, але Шалий помітив її і розлютився:

— Ти чого вишкіряєшся? Ти дякуй богові, що досі ще живий ходиш, сліпий чоловіче! Ніяк не збагну, чому він стріляв у Макара, а не в тебе?

— Хто це «він»?

— Тимошка Рваний, он хто! На чорта йому Макар здався — не розумію. Я тебе для того й покликав, щоб попередити, а ти вишкіряєшся не гірше за мого Ванюшку.

Давидов мимовільним рухом поклав руку в кишеню, навалився грудьми на стіл.

— Тимошка? Звідки він?

— Утік! Звідки ж іще?

— Ти його бачив? — тихо, майже пошепки спитав Давидов.

— Сьогодні у нас середа?

— Середа.

— Ну, то в суботу вночі бачив я його вкупі з твоєю Лушкою. Корова у нас того вечора не прийшла з череди, ходив її, холеру, шукати. Десь аж опівночі жену її, прокляту, додому, та й набрів на них коло хутора.

— А ти не помилився?

— Думаєш, Тимошку з тобою переплутав? — глузливо усмінувся Шалий. — Ні, голубе, у мене очі бистрі, дарма що старий. Вони, мабуть, думали, що товариця сама плентається в темноті, а я слідом ішов, ну, вони мене одразу й не помітили. Лушка каже: «Тю, проклята, це корова, Тимошо, а я подумала — людина». А тут і я. Вона перша схопилась, і зразу ж устав Тимошка. Чую — затвором клацнув, а сам мовчить. Ну, я так собі, спо-

кійненько кажу їм: «Сидіть, сидіть, добрі люди! Я вам не завада, корову от жену, відбилась від череди корівка...»

— Ну, тепер все зрозуміло,— швидше самому собі, ніж Шалому, сказав Давидов і важко підвівся з ослона.

Лівою рукою він обняв коваля, а правою міцно стиснув його за лікоть.

— Спасибі тобі за все, дорогий Іполите Сидоровичу!

Увечері він розказав Нагульнову і Размьотнову про свою розмову з Шалим, запропонував негайно повідомити в районний відділ ДПУ про те, що на хуторі з'явився Тимофій Рваний. Але Нагульнов, який сприйняв цю новину надзвичайно спокійно, заперечив:

— Нікуди повідомляти не треба. Вони тільки все діло нам іпсують. Тимошка не дурень, і в хуторі він жити не буде, а як тільки появиться хоч один з цих районних гепеушників, він одразу взнає і вшиється звідси.

— Як же це він може взнати, коли з ДПУ прибудуть таємно, вночі? — спитав Размьотнов.

Нагульнов добродушно-насмішкувато глянув на нього:

— Дитячий розум у тебе, Андрію. Вовк завжди перший побачить мисливця, а потім уже мисливець — його.

— А що ти пропонуєш? — спитав Давидов.

— Дайте мені п'ять-шість днів строку, а я вам Тимошку проваджу живого або мертвого. Ночами ви з Андрієм все-таки остерігайтесь: пізно з квартир не виходьте і світла не засвічуйте, от і все, що ви повинні робити. А там — діло моє.

Докладно розказати про свої плани Нагульнов категорично відмовився.

— Ну що ж, давай так,— погодився Давидов.— Тільки гляди — випустиш з рук Тимофія, а тоді він так дремене, що ми його й довіку не знайдемо.

— Будь певний, не втече,— тихо усміхаючись, запевнив Нагульнов і опустил темні повіки, пригасив вогники, що спалахнули на мить в очах.

Розділ XI

Лушка, як і раніш, жила у тітки. Маленька, вкрита рогозом хатина — з жовтими кособокими віконницями і врослими в землю від давнини стінами — тулилась на самому краю урвища над річкою. Невелике подвір'я заросло травою і бур'яном. У Олексіївни, Лущиної тітки, крім корови й маленького городу, нічого в хазяйстві не було. У невисокому тину, що відгороджував подвір'я

од річки, був зроблений перелаз. Літня хазяйка ходила через нього до річки по воду, поливала на городі капусту, огірки і помідори.

Коло перелазу пишно височіли червоні і фіолетові головки будяків, густо росли дикі коноплі; по плоту, поміж кілками, плуталась гудина кабаків, розцятковуючи його дзвіночками жовтих квіток; вранці пліт виблискував синіми бризками розквітлої березки і здалека схожий був на вигадливо зітканий килим. Місце було глухе. Саме його й уподобав Нагульнов, другого дня вранці проходячи мимо подвір'я Олексіївни берегом річки.

Два дні він нічого не робив, ждучи, поки скінчиться нежить, а на третій, як тільки смеркло, одягнув ватянку, крадькома вийшов надвір, спустився до річки. Цілу ніч — чорну, безмісячну — пролежав він у коноплях під плотом, але ніхто не з'явився коло перелазу. На світанку Макар пішов додому, поспав кілька годин, вдень поїхав у першу бригаду, що почала косити траву, а як смеркло, він уже знов лежав коло перелазу.

Опівночі тихенько рипнули хатні двері. Крізь пліт Макарові видно було, як на ганку показала темна жіноча постать, закутана в темну хустку. Макар впізнав Лушку.

Вона повільно зійшла з ганку, постояла трохи, потім вийшла на вулицю, звернула в провулок. Макар, нечутно ступаючи, йшов за нею на десять кроків ззаду. Нічого не підозріваючи, не оглядаючись, Лушка попрямувала до вигону. Вони вже вийшли за хутір, але тут проклятий нежить підвів Макара: він голосно чхнув — і зразу ниць упав на землю. Лушка в одну мить обернулася. З хвилину вона стояла нерухомо, як вкопана, притискаючи до грудей руки, уривчасто й швидко дихаючи. Ліфчик раптом став їй тісний, і кров гучно застукала в скронях. Подолавши розгубленість, Лушка сторожко, дрібно ступаючи, рушила до Макара. Він лежав, упираючись ліктями в землю, спідлоба стежачи за нею. Не доходячи кроків зо три, Лушка зупинилась, придушено спитала:

— Хто це?

Макар, уже стоячи навкарачках, мовчки натягав на голову полу ватянки. Він зовсім не хотів, щоб Лушка його впізнала.

— Ой господи! — зляканим шепотом промовила Лушка й побігла до хутора.

...Перед світанком Макар розбудив Размьотнова, похмуро сказав, сідаючи на лавку:

— Один раз чхнув, а все діло зірвав к чортовій матері!.. Помагай, Андрію, інакше випустимо з рук Тимошку!

Через півгодни вони вдвох підїхали до подвір'я Олексіївни

парокінною підводою. Размьотнов прив'язав до плоту коні, першим зійшов на ганок, постукав у кособокі двері.

— Хто? — спитала хазяйка сонним голосом.— Кого треба?

— Вставай, Олексіївно, а то корову проспиш,— бадьоро заговорив Размьотнов.

— Хто такий?

— Це я, голова сільради, Размьотнов.

— Чого тебе нечиста сила з досвітку мордує? — невдоволено озвалась жінка.

— Діло невеличке є, відчиняй.

Клацнула защіпка на дверях, і Размьотнов з Нагульновим увійшли в кухню. Хазяйка нашвидку одягнулась, мовчки засвітила лампу.

— Квартирантка твоя вдома? — Размьотнов очима вказав на двері в світличку.

— Вдома. А нащо вона тобі так рано потрібна?

Размьотнов, не відповідаючи, постукав у двері, голосно сказав:

— Гей, Ликеро! Вставай, одягайся! П'ять хвилин тобі на збори, по-військовому.

Лушка вийшла боса, в накинутій на голі плечі хустці. Матово смуглі литки її видтіняли бездоганно біле мереживо на спідній спідниці.

— Одягайся,— наказав Размьотнов. І докірливо похитав головою: — Хоч би верхню спідничку накинула... Яка ж бо ти безсоромна молодиця!

Лушка уважно й допитливо оглянула прибулих, сліпуче усмінулась:

— Та тут же всі свої люди, кого ж мені соромитись?

Навіть спросоння вона була по-дівочому свіжа й гарна, ота проклята Лушка! Размьотнов, усміхаючись і не приховуючи свого захоплення, мовчки милувався нею. Макар важким, некліпаучим поглядом дивився на хазяйку, що притулилась до печі.

— Чого завітали, дорогі гості? — спитала Лушка, кокетливим рухом плеча направляючи сповзаючу хустку.— Ви не Давидова часом шукаєте?

Вона усміхалася вже триумфуюче й нахабно, переможно щурила сміливі іскристі очі, сподіваючись зустрітись поглядом з своїм колишнім чоловіком. Але Макар, повернувшись до неї обличчям, подивився на неї важко і спокійно і, так само спокійно і важко ронячи слова, відповів:

— Ні, ми не Давидова у тебе шукаємо, а Тимофія Рваного.

— Його не тут треба шукати,— розв'язно сказала Лушка, але якось мерзлякувато здвигнула плечима.— Його в хо-

лодних краях треба шукати, там, куди ви його, сокола мого, за-
гнали...

— Годі прикидатися,— так само спокійно, не втрачаючи са-
мовладання, сказав Макар.

Очевидно, його холодний спокій, такий несподіваний для Луш-
ки, і розлютив її, і вона перейшла в наступ:

— Це не ти, чоловіченьку мій, цієї ночі на п'яти мені наступав,
коли я ходила за хутір?

— Впізнала все-таки? — на губи Макарові набігла ледве по-
мітна усмішка.

— Ні, не впізнала в темноті, і перелякав ти мене, любчику
мій, на смерть! Потім уже, коли в хутір прибігла, догадалась,
що це ти.

— Чого ж ти, таке хоробре стерво, злякалась? — грубо спи-
тав Размьотнов, намагаючись умисною грубістю прогнати чари,
навіяні яскравою вродою Лушки.

Вона взялась у боки, опекла його шаленим поглядом:

— Ти менс не стерви! Ти піди своїй Маринці скажи таке сло-
во, може, Демид Мовчун тобі морду наб'є як слід. А мене скрив-
дити легко, у мене заступників при мені нема...

— У тебе їх більше, ніж треба,— усміхнувся Размьотнов.

Але Лушка, не звертаючи на нього ніякісінької уваги, спита-
ла Макара:

— А чого ти за мною йшов? Чого тобі від мене треба? Я —
вільна птиця, куди захотіла, туди й полетіла. А коли б зі мною
дружочок мій Давидов ішов, то він не подякував би тобі за те,
що ти наші сліди топчеш!

У Макара заходили під зблідлими вилицями круті гулі, але
він величезним зусиллям волі стримався, промовчав. У кухні ви-
разно почулося, як хруснули його стиснені в кулак пальці. Раз-
мьотнов поспішив припинити розмову, що вже починала поверта-
ти на небезпечний шлях:

— Поговорили — і годі! Збирайтесь ти, Ликеро, і ти, Олексіїв-
но. Ви заарештовані, і зараз повеземо вас у район.

— За що це? — спитала Лушка.

— Там узнаеш.

— А якщо не поїду?

— Зв'яжемо, як вівцю, і повеземо. І ногами подригати не дамо.
Ну, живо!

Кілька секунд Лушка стояла вагаючись, а потім позадкувала
і невловимим рухом спритно сковзнула в двері, захрюпнула їх
за собою, спробувала зсередини накинути защіпку на скобець в
одвірку. Але Макар вчасно й без особливого зусилля рвонув на
себе двері, ввійшов у світлицю, попередив, підвищивши голос:

— З тобою не жарти жартують! Одягайся і не думай утікати. Я за тобою не гнатимусь, тебе, дурепу, куля дожене. Ясно?

Важко дихаючи, Лушка сіла на зім'яту постіль.

— Вийди, я одягатись буду.

— Одягайся. Соромитись нічого; я тебе всяку бачив.

— Ну, й чорт з тобою,— беззлісно і стомлено сказала Лушка.

Вона скинула з себе нічну сорочку і спідницю, гола і прекрасна пружною, юною красою, невимушено підійшла до скрині, відкрила її. Макар не дивився на неї: байдужий і немов застиглий погляд його був спрямований у вікно...

Через п'ять хвилин Лушка, одягнена в скромне ситцеве плаття, сказала:

— Я готова, Макарчику,— і звела на Макара присмирнілі і трошечки засмучені очі.

В кухні одягнена Олексіївна спитала:

— Хату ж на кого я залишу? Корову хто буде доїти? Город доглядати?

— Про це вже ми потурбуємось, тітонько, і коли ти повернешся, все буде в порядку, як і зараз,— заспокоїв її Размьотнов.

Вони вийшли на подвір'я, посідали в бричку. Размьотнов узяв віжки, люто махнув батоном і з місця погнав коні широкою рясю. Коло сільради він зупинився, зіскочив з брички.

— Ну, жіночки, злазьте!— Він перший увійшов у сіни, запалив сірника, відчинив двері в темну комірчину.— Проходьте і влаштуйтеся.

Лушка спитала:

— А коли ж у район?

— Розвидниться, і поїдемо.

— Чого ж тоді сюди везли кіньми, а не привели пішки?— не вгавала Лушка.

— Для фасону,— усміхнувся в темряву Размьотнов.

Справді, не міг же він пояснити цим цікавим жінкам, що привезли їх через те, що не хотіли, щоб хто-небудь бачив їх по дорозі в сільраду.

— Сюди можна було й пішки дійти,— сказала Олексіївна і, перехрестившись, ступила в комірчину.

Подавлено зітхнувши, Лушка мовчки пішла за нею. Размьотнов, замкнувши комірчину, аж тоді голосно сказав:

— Ликеро, слухай сюди: годувати й напувати вас будемо, в кутку, по лівий бік від дверей, цеберка для всякої потреби. Прощу сидіти смирно, не кричати й не гупати в двері, а то, їй-богу, пов'яжемо вас і роти позатикаємо. Тут діло неабияке. Ну, бувайте! Вранці я до вас навідаюсь.

Другого замка він начепив на вхідні двері сільради, сказав Нагульнову, що дожидає коло ганку,— і в голосі його прозвучало прохання:

— Три доби я продержу їх тут, а більше не можу, Макаре, як собі хочеш, але якщо Давидов узнає — буде нам з тобою лихо!

— Не визнає. Одводь коні, а потім тимчасовим арештанткам занеси чого-небудь із'їсти. Ну, спасибі, я пішов додому...

...Ні, не колишній — хвацький і стрункий — Макар Нагульнов ішов у передсвітанковій синіючій темряві безлюдними провулками Гремячого Логу... Він трохи горбився, чвалав, понуро похиливши голову, зрідка притуляючи велику й широку долоню до лівого боку грудей...

Щоб не потрапляти Давидову на очі, Нагульнов дні проводив на косовиці і тільки на ніч повертався в хутір. На другий день увечері, перед тим як іти в засідку, він прийшов до Размьотнова, спитав:

— Не шукав мене Давидов?

— Ні. Та я його й сам майже не бачив. Два дні місток наладжуємо через річку, а у мене тільки й діла, що на містку буваю та бігаю наших арештанток провідую.

— Як вони?

— Вчора вдень Лушка казилась просто страх! Підійду до дверей — так вона не знає, як мене й назвати. А лається, проклята молодиця, гірше за п'яного козака! І де вона цієї премудрості тільки і вчилась! Насилу вгамував її. Сьогодні притихла. Плаче.

— Нехай поплаче. Скоро їй за мертвим голосити доведеться.

— Не виявить себе Тимошка,— з сумнівом сказав Размьотов.

— Прийде! — Нагульнов гепнув кулаком по коліну, опухлі від безсонних ночей очі його блиснули.— Куди він од Лушки подіється? Прийде!

...І Тимофій прийшов. Забувши про обережність, на третю добу, десь о другій годині ночі, він з'явився коло перелазу. Чи ревнощі його погнали в хутір? Чи голод? А може, і те, і друге разом, але він не витримав і прийшов...

Безгучно, як звір, скрадався він стежкою од річки. Макар не чув ні шурхоту глини під його ногами, ні хрускоту сухої бур'янини, і коли за п'ять кроків несподівано виник силует людини, що трохи нахилилась наперед,— Макар здригнувся від несподіванки.

Тримаючи в правій руці гвинтівку, не ворущаючись, Тимофій

стояв і сторожко прислухався. Макар лежав у коноплях, затамувавши дух. На мить здвоїло у нього серце, а потім знов забилось рівно, але в роті стало гірко й сухо.

Коло річки скрипуче закричав деркач. На другому кутку хутора замукала корова. Десь за річкою в лузі дрібно запідпадьомкав перепел.

Макарові було зручно стріляти: Тимофій стояв, ніби навмисне підставивши лівий бік, трохи повернувшись корпусом праворуч, все ще насторожено до чогось прислухаючись.

На зігнуту в лікті ліву руку Макар тихенько поклав ствол нагана. Рукав ватянки був вологий від роси. Якусь мить Макар загаявся. Ні, він, Нагульнов, не якась там куркульська наволоч, щоб стріляти у ворога крадькома. І Макар, не міняючи положення, голосно сказав:

— Обернись лицем до смерті, гад!

Немов підкинений трампліном, Тимофій стрибнув наперед і вбік, рвучко піднявши до плеча гвинтівку, але Макар випередив його. У вологій тиші постріл з нагана прозвучав приглушено й не дуже гучно.

Впускаючи гвинтівку, підгинаючи в колінах ноги, Тимофій повільно, як здавалось Макарові, падав навznak. Макар почув, як він глухо й важко гупнувся потилицею об тверду, втопану землю на стежці.

Ще хвилини з п'ятнадцять лежав Макар не ворушачись. «Гуртом до одної молодиці не ходять, а може, коло річки його друзі притаїлись, ждуть?» — думав він, до краю напружуючи слух. Але навкруги стояла німотна тиша. Деркач, що після пострілу був замовк, знову заскрипів, несміливо і з перервами. Швидко наближався світанок. Росла, ширилась багряна смужка на східному скраїську темно-синього неба. Вже помітно вирізнялись групи зарічних верб. Макар устав, підійшов до Тимофія. Той лежав на спині, далеко відкинувши праву руку. Застиглі очі ще не втратили живого блиску й були широко розкриті. Вони, ці мертві очі, немов у захопленому й безмовному здивуванні милувались і пригасаючими неясними зірками, і танучою в zenіті опаловою хмаркою, лише трохи посрібленою знизу, і всім безмежним небесним простором, закритим прозорою легенькою поволокою туману.

Макар носком чобота торкнув убитого, тихо спитав:

— Ну що, одгулявся, чортяко?

Він і мертвий був гарний, цей жіночий пестун і любимчик. На незасмаглий, чистий і білий лоб упало темне пасмо волосся, повне лице ще не встигло втратити легенької рожевої барви, задерта верхня губа, заросла м'якими чорними вусами, трохи піднялась, оголивши вологі зуби, і легка тінь здивованої усмішки

заховалася в повних губах, що лише кілька днів тому так жадібно цілували Лушку. «Але ж і вгoduвався ти, хлопче!» — подумав Макар.

Ні недавньої злоби, ні вдоволення, нічого, крім гнітючої втоми, не відчував тепер Макар, спокійно розглядаючи вбитого. Все, що хвилювало його довгі дні й роки, все, що гнало колись до серця гарячу кров і змушувало його стискатись від образи, ревнощів і болю,— все це з смертю Тимофія одійшло зараз кудись далеко й безповоротно.

Він підняв із землі гвинтівку, гидливо кривлячись, обшукав кишені. У лівій кишені намацав рубчасте тільце гранати «лимонка», в правій, крім чотирьох обойм патронів до гвинтівки, нічого не було. Ніяких документів у Тимофія не знайшлося.

Перед тим, як піти звідси, Макар останній раз глянув на вбитого і тільки тоді побачив, що вишивана сорочка на ньому була недавно випрана, а захисного кольору штани на колінах акуратно,— видно, жіночою рукою,— залатані. «Мабуть, годувала й доглядала вона тебе непогано»,— з прикрістю подумав Макар, важко, дуже важко підіймаючи ногу на приступку перелазу.

Незважаючи на ранню пору, Разьмотнов зустрів Макара коло хвіртки, взяв з його рук гвинтівку, патрони і гранату, задоволено сказав:

— Значить, уколошдав? Відважний був хлопець, без остороги жив... Я чув твій постріл, встав і одягнувся. Хотів уже туди бігти, аж бачу — ти йдеш. Полегшало на душі.

— Дай мені ключі од сільради,— попросив Макар.

Разьмотнов, догадуючись, все-таки спитав:

— Хочеш Лушку випустити?

— Хочу!

— Даремно!

— Мовчи! — глухо сказав Макар.— Я її все-таки люблю, падлюку...

Він узяв ключі і, мовчки обернувшись, човгаючи підошвами чобіт, пішов до сільради.

У темних сінях Макар не одразу потрапив ключем у замок. Вже відчинивши двері комірчини, неголосно покликав:

— Ликеро! Вийди на часинку.

В кутку зашелестіла солома. Не промовивши й слова, Лушка стала на порозі, млявим рухом поправила на голові білу хустку.

— Вийди на ганок,— Макар оступився набік, пропускаючи її вперед.

На ганку Лушка заклала руки за спину, мовчки обперлась об поручні. Опори шукала, чи що? Мовчки ждала. Вона, як і Анд-

рій Размьотнов, не спала цілу ніч і чула на світанку негучний постріл. Вона, мабуть, уже догадувалась про те, яку новину скаже їй Макар. Лице її було бліде, а сухі очі в темних проваллях ховали новий, незнайомий Макарові вираз.

— Я вбив Тимофія,— сказав Макар, прямо дивлячись їй в чорні, вимучені очі, мимоволі переводячи погляд на страдницькі зморшки, що встигли так дивно швидко, за дві доби, надійно оселитися в кутиках вередливого, хтивого рота.— Зараз же йди додому, склади в клунок свої лахи і ступай з хутора назавжди, інакше тобі погано буде... Тебе судитимуть.

Лушка стояла мовчки. Макар ніяково заметушився, шукаючи щось у кишнях. Потім простягнув на долоні зібгану, давно не прану й сіру від бруду мереживну хусточку.

— Це — твоя. Залишилась, коли ти пішла від мене... Візьми, тепер вона мені не потрібна...

Холодними пальцями Лушка засунула хусточку в рукав свого пом'ятого плаття. Макар перевів дух, сказав:

— Якщо хочеш попроситися з ним — він лежить коло вашого подвір'я, за перелазом.

Мовчки вони розлучились, щоб ніколи вже більше не зустрічатися. Макар, сходячи з приступок ганку, недбало кивнув їй на прощання, а Лушка, проводжаючи його очима, спинила на ньому довгий погляд, низько схилила в поклоні свою горду голову. Може, інакшим здався їй за цю останню в їхньому житті зустріч завжди суворий і трохи відлюдний оцей чоловік? Хто його знає?..

Розділ XII

У погожі, жаркі дні швидше достигала трава по суходолах, і в степовий сінокіс нарешті включилася остання, третя бригада грем'ячівського колгоспу. Косарі цієї бригади виїхали в степ у п'ятницю ранком, а в суботу ввечері на квартиру до Давидова прийшов Нагульнов. Він довго сидів мовчки, зсутулений, небритий і наче постарілий за останні дні. На крутому підборідді його, що заросло темною щетиною, Давидов уперше побачив проблиск паморозі-сивини.

Хвилин з десять і господар, і гість мовчки курили, і за цей час ніхто з них не промовив ні слова, нікому першому не хотілось починати розмову. Але вже перед тим як іти, Нагульнов спитав:

— У Любишкіна на сінокіс нібито всі виїхали, ти не перевіряв?

— Хто виділений, той і поїхав. А що хіба?

— Ти б завтра зранку до нього в бригаду підлетів, подивився б, як там у нього діла налагодилися.

— Не встигли виїхати, і вже перевіряти? Чи не рано?

— Завтра неділя.

— Ну, то й що?

На сухих губах Нагульнова з'явилась ледве помітна усмішка.

— У нього в бригаді майже всі богомільні, прихильні до церковного опіуму, а надто — котрі в спідницях. Виїхати вони виїхали, а косити в свято ні чорта не будуть! Гляди, ще в Тубянський до церкви дехто з жіночок пошвендяє, а діло не жде, та й погода може підвести, і матимемо замість сіна собачу підстилку.

— Гаразд, я поїду раненько, перевірю. Ніяких відлучок, звичайно, не допущу! Дякую, що попередив. А чому ж це тільки в Любишкіна, як ти кажеш, майже всі богомільні?

— Ну, цього добра і в інших бригадах вистачає, але в третій їх найбільше.

— Зрозуміло. А ти що думаєш завтра робити? Може, в першу поїдеш?

Нагульнов неохоче відповів:

— Нікуди я не поїду, побуду кілька днів удома... Чогось я весь якийсь кволий став... Наче мною хто три дні молотив...

Так уже повелося в грем'ячівському осередку, що під час польових робіт кожен комуніст мав бути в полі. Звичайно виїжджали туди ще задовго до того, як одержували вказівки з райкому. І цього разу присутність Нагульнова в одній з бригад була просто необхідна, але Давидов прекрасно розумів душевний стан товариша, а тому й сказав:

— Що ж, залишайся, Макаре, вдома. Так воно, мабуть, і лучче буде: треба ж комусь з керівників про всяк випадок в хурті бути.

Останню фразу Давидов додав тільки тому, що не хотів відкрито висловлювати Макарові свого співчуття. І Нагульнов — наче він тільки за тим і приходив, — не попрощавшись, виїшов.

Але за хвилину ввійшов у кімнату, винувато усміхнувся:

— Пам'ять у мене стала, як дірява кишеня, навіть попрощатися з тобою забув. Повернешся від Любишкіна — зайди, розкажи, як там богомільці живуть і куди очима дивляться: під ноги коням чи на хрест тубянської церкви. Ти їм скажи, цим хрещеним чудакам, що Христос тільки стародавнім людям манні крупи з неба сипав у голодний рік, та й то раз за все життя, а козакам він сіно на зиму заготовляти не буде, нехай на нього не надіються! Одним словом, розвинь там на всю широчінь антирелігійну пропаганду! Та ти й сам знаєш, що саме в таких випадках

треба говорити. Шкода, що я з тобою не поїду, а то я б тобі міг у великій пригоді в антирелігій статі. Воно, звісно, може, я не такий уже і сильний оратор, але зате, брат, кулак у мене, коли треба, на всяку дискусію годящий! Разок як довбону, то мій супротивник і заперечувати мені не зможе, бо заперечувати добре навстоячки, а навлежачки — які ж у нього можуть бути заперечення! Лежачі заперечення до уваги не приймаються!

Нагульнов раптом пожвавішав, очі його заблищали, і він продовжував:

— Давай, Сьомо, і я з тобою поїду! А то, чого доброго, у тебе з жінками халазія якась вийде на ґрунті релігійного непорозуміння, тоді я якраз у великій пригоді можу тобі стати. Ти ж наших жінок знаєш: якщо вони тебе весною перший раз на смерть не заклjučували, то другий раз небезпременно докљують. А зі мною ти не пропадеш! Я знаю, як з цим чортовим насінням поводитись!

З усієї сили стримуючи сміх, Давидов злякано замахав руками:

— Ні, ні! Що ти! Ніякої мені твоєї допомоги не треба, сам обійдуся! А може, ще й боїшся ти зовсім даремно? Люди стали набагато свідоміші порівняно з першими місяцями колективізації, факт! А ти, Макаре, й тепер людей міряєш на старий аршин, це — також факт!

— Як хочеш, можу їхати, можу й не їхати. Подумав, що, може, в пригоді тобі стану, а коли ти такий гордий герой — справляйся сам.

— Ти не ображайся, Макаре, — примирливо заговорив Давидов. — Але з тебе абиякий борець проти релігійних забобонів, а от напсувати в цьому ділі ти можеш добряче, та ще й як!

— По цьому питанню я з тобою сперечатись не хочу, — сухо сказав Нагульнов. — Гляди тільки, не промахнись! Ти звик цим вчорашнім власникам в зуби заглядати, а я агітую їх так, як мені моя партизанська совість підказує. Ну, я пішов. Бувай здоров!

Немов розлучаючись надовго, вони міцно, по-чоловічому, потиснули один одному руки. Рука у Нагульнова була тверда й холодна, як камінь, а в очах, що вже втратили недавній жвавий блиск, знову з'явився невисловлений, затаєний біль. «Нелегко йому зараз...» — подумав Давидов, через силу притамовуючи непрохане почуття жалю.

Тримаючись за клямку на дверях, Нагульнов повернувся до Давидова, але дивився не на нього, а кудись убік, і в голосі його, коли він заговорив, з'явилася легенька хрипливість:

— Моя колишня супруга, а твоя краля гайнула кудись із хутора. Чув?

Вражений Давидов, який ще нічого не знав про те, що Лушка вже кілька днів тому назавжди розпрощалася з Грем'ячим Логом і рідними та пам'ятними їй місцями, переконано сказав:

— Не може цього бути! Куди вона подінеться без документів? Напевне, у тітки живе, дожидає, коли перестануть говорити про Тимофія. Та й справді, незручно їй тепер з'являтися на люди. Негаразд у неї з Тимофієм вийшло...

Макар усміхнувся, хотів був сказати: «А зі мною і з тобою краще у неї вийшло?» — але сказав інше:

— Паспорт у неї на руках, і гайнула вона з хутора в середу, це я тобі точно кажу. Сам бачив, як вона вдосвіта вийшла на шлях,— невеликий вузлик, мабуть, з манаттям, у неї в руці,— на пагорку постояла трохи, подивилася на хутір і згинула з очей, нечиста сила! Тітки її я допитувався: куди, мовляв, Ликера почимчикувала? Але й тітка нічогосінько не знає. Сказала їй Ликера, що піду, мовляв, світ за очі. От і все. Отак-то у неї, у проклятої зарази, життя тепер пішло...

Давидов мовчав. Давне почуття сорому й ніяковості перед Макаром опанувало його з новою силою. Намагаючись здаватися байдужим і також дивлячись кудись повз Макара, він тихо сказав:

— Ну і полотном дорога! Жаліти за нею нікому.

— Вона нічийого жалю зроду не потребувала, а от з усяким там коханням-жениханням Тимошка нас з тобою, брат, об'їхав. Це вже, як ти кажеш, факт! Ну, чого ти носом крутиш? Не подобається? Мені, брат, теж не дуже подобається таке діло, та що ж — ніде правди подіти! Ликеру прогавити й мені, й тобі було дуже просто. А чому? Та тому, що вона така молодиця, що чорт рогатий, а не молодиця! Ти думаєш, у неї за світову революцію душа боліла? Коли б не так! Ні колгоспи, ні радгоспи, ні сама Радянська влада їй ані десь! Їй аби тільки на гульбища ходити, якнайменше працювати, якнайбільше хвостом крутити, ото й уся її безпартійна програма! Таку жінку коло себе держати — це треба руки смолою вимазати, вхопитися за її спідницю, очі заплющити й забути про все на білому світі. Але я так думаю, що коли хоч на часинку задрімати, то вона, як гадюка з своєї шкурки, так і вона з власної спідниці виповзе і голісінька, в чому мати народила, повіється на гульбище. Ось вона яка, ця богом і боженятами проклята Ликера! Через те вона до Тимошки і прилипла. Тимошка, бувало, з гармонією тижнями по хутору вештається, повз мою квартиру походжає, а Лушку

тим часом пропасниця тіпає, і не діждеться вона, бідолашна, коли я з дому куди-небудь піду. А чим же нам з тобою було держати таку вертихвістку? Заради неї і революцію, і поточну радянську роботу облишити? Скластись та трирядку купити? Ясна загибель! Загибель і буржуазне переродження! Ні, нехай вона краще на першій гілляці хоч тричі повішається, а заради неї, такої паскуди, нам з тобою, Сьомо, від нашої партійної ідейності не відмовлятися!

Нагульнов знову пожвавівшав, випростався. Вилиці його зашарілися. Він прихилився до одвірка, скрутив цигарку, закурив і, глибоко затягнувшись два-три рази, заговорив уже спокійніше й тихіше, часом переходячи на шепіт:

— Скажу тобі правду, Семене, я боявся, що заголосить моя колишня, як побачить мертвого Тимошку... Ні! Тітка її розказувала, що підійшла вона до нього без сліз, без крику, стала перед ним на коліна й тихенько сказала: «Летів ти до мене, мій ясний соколе, а прилетів до смерті... Прости мені за те, що не змогла тебе остерегти від погибелі». А потім скинула з голови хустку, виїняла гребеня, зачесала Тимошку, чуба йому поправила, поцілувала в губи й пішла. Пішла від нього й жодного разу не оглянулася!

Трохи помовчавши, Макар знову заговорив голосніше, і в хрипливому голосі його Давидов несподівано почув погано приховані нотки гордості.

— От і все її було прощання. Це як, здорово? Та й міцнюща ж на серце виявилась проклята жінка! Ну, я пішов. Бувай здоров!

От, виходить, чого приходив Макар... Провівши його до хвіртки, Давидов вернувся в свою напівтемну кімнату, не роздягаючись, упав на постіль. Йому ні про що не хотілося ні згадувати, ні думати, хотілось тільки якнайшвидше заснути й забути про все. Але сон не приходив.

Кстрий уже раз він в думці проклинав себе за нерозважність, за необачний зв'язок з Лушкою! Адже навіть найменшої краплі любові не було в їхніх стосунках... А от з'явився Тимофій, і Лушка, не задумуючись, порвала з ним, Давидовим, знову пригорнулася до Тимофія і пішла за любимим парубком на відчай душі. Що ж, мабуть, і справді перша любов не забувається... Залишила хутір, не сказавши ні слова, не попрощавшись. А, власне, нащо він їй потрібний? Вона попрощалася з тим, хто був їй дорогий і мертвим, а при чому тут він, Давидов? Все йде своїм порядком. А вся ця не дуже чистоплотна історія з Лушкою — як невдалий, незакінчений лист, обірваний на півслові. Та й тільки!

Давидов перевертався на вузькому ліжку, кречав, двічі встав курити, але заснув аж удосвіта. А прокинувся, коли вже зовсім розвиднілось. Короткий сон не освіжив його, ні! Він устав з таким відчуттям, наче на тяжке похмілля: його мучила спрага, нестерпно боліла голова, в роті було сухо, часом трохи нудило. Насилу ставши навколішки, він довго шукав чобіт, шарив руками під ліжком, під столом, здивовано оглядаючи кутки порожньої кімнати, і, аж як випростався та побачив чоботи у себе на ногах, з досадою кречнув, прошепотів:

— Пустився матрос берега. Поздоровляю! Далі вже нікуди, факт! Проклята Лушка! Чотири дні нема її в хуторі, а вона весь час зі мною...

Біля колодязя він роздягнувся до пояса, довго хлюпав на гарячу пітну спину крижану воду, ахкав, стогнав, мочив голову — і незабаром, відчувши, що йому стало трошки легше, пішов на колгоспну конюшню.

Розділ XIII

За годину він уже був коло табору третьої бригади, але ще здалека помітив, що в бригаді коїться щось негаразд: майже половина косарок не працювала, по стегу скрізь ходили спутані коні, покоси сіна вже підсохли, але ніхто їх не згрібав, і жодної копиці не видно було до самого обрію...

Коло бригадної будки на розісланому рядні шість козаків різалися в карти, сьомий підшивав роздертого чирика, а восьмий спав, зручно вмотившись коло заднього колеса будки, уткнувшись обличчям в зібганий і брудний брезентовий плащ. Забачивши Давидова, картярі лінниво встали, за винятком одного, котрий, напівлежачи, спираючись на лікоть і, очевидно, переживаючи недавній програш, повільно й задумливо перетасовував колоду карт.

Блідий від люті, Давидов підскакав до самих картярів, крикнув уривчастим голосом:

— Це — робота?! Чому не косите? Де Любишкін?

— Та сьогодні ж неділя, — нерішуче озвався котрийсь з картярів.

— А погода ждатиме вас?! А коли дощ піде?!

Давидов так круто повернув коня, що той, пішовши боком, ступив на рядно і раптом, злякавшись незвичайної опори під ногами, став дибки, стрибнув далеко вбік. Давидов рвучко хитнувся, мало не загубив стремена, але втримався в сідлі. Він одкинувся назад, як тільки міг натягнув поводи і, коли сяк-так

вгамував коня, що танцював на одному місці, гукнув ще голосніше:

— Де Любишкін, питаю?!

— Он він косить, друга косарка ліворуч на пагорку. Та ти чого розкричався, голово? Дивись, коли б голосу не зірвав...— в'їдливо відповів Устим Рикалін, літній присадкуватий козак з білявими бровами, що зрослись на перенісці, і круглим обличчям, густо всіяним ластовинням.

— Чому байдки б'ете?! Я вас усіх питаю! — Давидов аж задихнувся від обурення і крику.

Трохи помовчавши, хворобливий і смирний Олександр Нечаєв, що жив в хуторі по сусідству з Давидовим, відповів:

— Коней нема кому поганяти, он воно яке діло. Жінки й декотрі дівки до церкви пішли, ну, а ми нехотячи празникуємо... Просили їх, окаянных, облишити це діло, та їм же хоч і не кажи, навіть погладити не дались! Ну, ніяк не могли їх удержати. І так і сяк просили, але вговорити не могли, вір слову, Давидов!

— Припустімо, вірю. Але чому ж ви, чоловіки, не працюєте? — вже трохи стриманіше, але все ще занадто голосно спитав Давидов.

Кінь ніяк не хотів вгамуватися, він присідав і злякано стриг вухами, під шкірою у нього дрібними хвилями перекочувався дроз. Давидов, стримуючи коня туго натягнутими поводками, гладив його шовковисту, теплу шию, терпляче ждав відповіді, але на цей раз мовчання щось затягнулося...

— Та нема ж з ким працювати. Жінок же, кажу, нема,— вже неохоче промовив Нечаєв, озираючись на інших, мабуть, ждучи від них підтримки.

— Як це нема з ким? Вас тут вісім чоловік нічого не робите. Могли б пустити чотири косарки? Могли! А ви картами розважаєтесь. Не ждав я від вас такого ставлення до колгоспної справи, не думав, факт!

— А ти що думав? Ти думав, ми не люди, а робоча скотина? — з викликом спитав Устим.

— Що ти цим хочеш сказати?

— Робітники мають вихідні дні?

— Мають, але заводи по неділях не спиняються, і робітники в цехах у карти не грають, як-от ви тут. Зрозумів?

— По неділях там, певно, інші зміни працюють, а ми тут одні, як прокляті! З понеділка до суботи — в хомуті і в неділю з нього не вилазиш, то що ж воно за порядки? А Радянська влада так диктує? Вона диктує, що не повинно бути ніяких різниць поміж трудящим народом, а ви перекручуєте закони, гоните собі на користь їх повернути.

— Що ти мелеш? Ну що ти мелеш? — роздратовано вигукнув Давидов.— Я хочу забезпечити сіном на зиму всю колгоспну худобу та й усіх ваших корівок. Зрозуміло? То що ж це — моя користь? Моя особиста вигода? Що ж ти мелеш, дурноляп!

Устим зневажливо махнув рукою:

— Вам аби план у свій час виконати, а тоді хай буде, як буде. Сильно у вас голова болить за нашу худібку, так я тобі й повірив! Напровесні насіння у Військовий возили з станції — скільки волів по дорозі здохло? Не злічити! А ти нам тут очі замплюєш.

— Воли з Військового колгоспу здихали в дорозі через те, що отакі хлюсти, як оце ти, хліб позакопували в землю. До колгоспу вступили, а хліб заховали. Треба ж було чимось сіяти? От і довелося гнати воли по насіння в тяжку дорогу, через те вони й здихали, факт! Ніби ти цього не знаєш!

— Вам аби план виконати, через те ти і стараєшся про сіно,— уперто бубонів Устим.

— Та що я, сам їстиму це сіно, чи як? Для загального ж добра стараюсь. І при чому тут план? — втративши терпець, крикнув Давидов.

— Ти не кричи, голово, криком-громом ти мене не злякаєш, я в артилерії служив. Ну, нехай, скажімо, ти для загального добра стараєшся, а нащо ж з людей жили тягнути, заставляти їх робити день і ніч? От при цьому самому й план! Ти пнешся перед районним начальством вислужитись, районне — перед крайовим, а нам за вас надувайся. А ти думаєш, що народ нічого не бачить? Ти думаєш, народ сліпий? Він бачить, тільки куди ж від вас, отаких службистих, подінешся! Тебе, приміром, та й інших таких, як ти, ми з должности скинути не можемо? Ні! От ви й витворяєте, що вам до голови припливе, а Москва — далеко, Москва не знає, які ви тут штуки одпалюєте...

Всупереч сподіванням Нагульнова, не з жінками довелося Давидову зіткнутися. Але від цього завдання його не ставало легше. З настороженого мовчання козаків Давидов зрозумів, що криком тут не зарадиш, а швидше пошкодиш справі. Треба було набратись витримки і впливати найнадійнішим способом — переконанням. Уважно розглядаючи зле обличчя Устима, він з полегкістю подумав: «Добре, що я не взяв з собою Макара! Був би оце зараз мордобій і бійка...»

Щоб якось виграти час та осмислити наступний план сутички з Устимом і, можливо, з тими, хто захоче його підтримати, Давидов запитав:

— Коли мене обирали головою, ти голосував за мене, Устиме Михайловичу?

— Ні, утримався! Чого б це я за тебе голосував? Тебе привезли, як kota в мішку...

— Я сам приїхав.

— Все одно, приїхав кіт у мішку, то з якої речі я б за тебе голосував, не знаючи, що ти за один!

— А зараз ти проти мене?

— А як же інакше? Звісно, проти!

— Тоді став на загальних колгоспних зборах питання про те, щоб мене скинули. Як збори ухвалять, так і буде. Тільки обгрунтуй свою пропозицію як слід, інакше погориш!

— Не погорю, не турбуйся, і на це ще буде час. А поки ти голова, скажи нам: куди ти наші вихідні дні замотав?

Відповісти на таке запитання було дуже просто, але Устим не дав Давидову й рота розкрити:

— Чому в районі, в станиці тобто, служачі баришні по неділях морди понамащують, понапудрюють і гуляють по вулицях цілісінкний день, вечорами танці танцюють, кіно ходять дивитися, а наші жінки й дівки повинні по неділях потом умиватися?

— В робочу пору, літом...

— У нас завжди робоча пора — і зимою й літом, цілий рік — робоча пора.

— Я хочу сказати...

— Нічого дарма язика трудити! І сказати тобі нічого!

Давидов, попереджаючи, підняв руку:

— Зажди, Устиме!

Але Устим перебив його дрібною скоромовкою:

— Я й так жду — стою перед тобою, як наймит, а ти в сидлі сидиш, як пан.

— Зажди ж, прошу тебе, як людину!

— Нічого мені ждати! Жди не жди, а правильного слова від тебе ні чорта не діждешся!

— Ти даси мені сказати? — червоніючи, крикнув Давидов.

— Ти на мене не горлай! Я тобі не Лушка Нагульнова! — Устим хапнув повітря широко роздутими ніздрями й якимось надтріснутим голосом заговорив голосно й швидко: — Однаково брехати на вітер ми тобі тут не дамо! Верзякай на зборах, скільки хочеш, а тут ми говоримо. І ти, голово, нам картами не дорікай! Ми в колгоспі самі хазяїни: хочемо — працюємо, не хочемо — відпочиваємо, а силоміць робити в празники ти нас не заставиш, не в ті штани вбрався!

— Ти скінчив? — ледве стримуючись, спитав Давидов.

— Ні, не скінчив. І я тобі скажу наостанці так: не подобаються тобі наші порядки — забирайся к чортовій матері туди, звідкіля приїхав! Ніхто тебе до нас в хутір не просив, а ми

й без тебе, дасть бог, якось проживемо. Ти нам — не світло в вікні!

Це була явна провокація. Давидов прекрасно розумів, куди гне Устим, але володіти своїми почуттями вже не міг. В очах у нього зарябіло, і він з хвилину, майже нічого не бачачи, дивився на зрослі брови Устима, на його кругле обличчя, що чомусь розпливалось, якось здалека відчуючи, як права рука, що міцно стискала ручку нагайки, наливається кров'ю, стає такою важкою, що аж боляче коле в суглобах.

Устим стояв навпроти нього, зневажливо засунувши руки в кишені штанів, широко розставивши ноги... Устим якось одразу став знову врівноваженим, і тепер, відчуючи за собою мовчазну підтримку козаків, впевнений у своїй перевазі, спокійно і трохи нахабно усміхався, мружив голубі, глибоко посаджені очі. А Давидов все більше блід і тільки мовчки ворухив побілілими губами, неспроможний вимовити ні слова. Він уперто боровся з собою, він напружував усю волю, щоб вгамувати в собі сліпу, безрозсудну лють, щоб якось не зірватись. Відкілясь, немов здалека, доносився голос Устима, і Давидов добре розумів і смисл того, про що говорив Устим, і глузливі інтонації, що звучали в його голосі...

— Чого ж ти, голово, зіпаеш ротом, а сам мовчиш як риба? Язика проковтнув чи сказати нічого? Ти ж начебто говорити хотів, а сам як води в рот набрав... Отож-бо й воно, проти правди, видно, нічого не скажеш! Ні, голово, ти вже краще з нами не заводься та не гарячкуй за всякі дрібниці. Ти краще по-мирному злазь з коня та давай з нами картами трохи поляпаємо, зіграємо в підкидного дурня...

Хтось із козаків, що стояли позад Устима, тихо засміявся і обірвав сміх. На коротку мить недобра тиша залягла коло будки. Тільки чути було, як бурхливо дихає Давидов, стрекочуть вдалині лобогрійки та миротворно співають, вищобечують у голубому піднебессі невидимі очам жайворонки. От їм то вже не було ніякого діла до того, що відбувається між схвильованими людьми, які стовпились коло будки...

Давидов повільно підняв над головою нагайку, торкнув коня за каблуками. І зараз же Устим рвучко ступнув наперед, лівою рукою схопив коня за поводи, а сам відступив праворуч, тісно притулився до ноги Давидова.

— Здається, вдарити хочеш? Давай спробуй! — погрозово й тихо промовив він.

На обличчі його раптом різко позначились круті вилиці, очі блиснули веселим викликом, нетерплячим дожданням.

Але Давидов з силою ляснув нагайкою по халяві свого пору-

ділого чобота і, дивлячись зверху вниз на Устима, марно намагаючись усміхнутися, голосно сказав:

— Ні, не вдарю я тебе, Устиме, ні! Не надійся на це, білячок! От якби ти попався мені років з десять тому — тоді інша річ... Ти у мене тоді навіки одговорився б, контрику!

Легенько ворухнувши ногою й одіпхнувши Устима вбік, Давидов зліз з коня.

— Ну що ж, Устиме Михайловичу, взявся за поводи — тепер веди коня, прив'язуй. Кажеш, картами з вами поляпати? Будь ласка, з охотою! Здавайте, факт!

Надто вже несподівано повернулася справа... Козаки перезирнулися, заждали трохи й мовчки почали сідати коло рядна. Устим прив'язав коня до колеса будки, сів навпроти Давидова, по-калмицьки підібгавши ноги, зрідка і швидко поглядаючи на нього. Ні, він зовсім не вважав, що зазнав поразки в сутичці з Давидовим, тому й вирішив продовжувати розмову:

— Так про вихідні ти нічого й не сказав, голово! Під сукно поклав питання...

— Ми з тобою після поговоримо, — значливо пообіцяв Давидов.

— Це як треба розуміти? Так ніби ти мені погрожуєш?

— Ні, чого ж! Сів у карти грати, значить, сторонні розмови геть. Буде ще час поговорити...

Але тепер уже чим спокійніший ставав Давидов, тим більше хвилювався Устим. Не догравши до кінця, він з досадою кинув карти на рядно, обняв руками коліна.

— Яка там к чорту гра, давайте краще поговоримо про вихідні. Ти думаєш, голово, про ці вихідні тільки люди турбуються? Де там! Учора вранці пішов я коні запрягати, а гніда кобила зітхнула з горя та й каже мені людською мовою: «Ех, Устиме, і що воно оце за життя колгоспне! І в будній день мною роблять, день і ніч хомута не знімають, і в свята не випрягають. А колись було не те-е-е! Колись мною, бувало, по неділях не робили, а тільки або по гостях їздили, або, скажімо, по весіллях. Колись життя мое куди краще було!»

Козаки неголосно, але дружно засміялись. Співчуття їхнє було нібито на боці Устима. Але вони вичікуюче притихли, коли Давидов, торкаючи рукою кадика, неголосно сказав:

— А чия вона була до колгоспу, ця інтересна кобилка?

Устим хитро примружився і навіть трохи підморгнув Давидову:

— Мабуть, думаєш, моя? Моїми словами говорила? Ні, голово, тут ти помилився! Це Титкова була кобилка, ця скотина з розкуркулених. Вона у нього за одноосібного життя не так, як у колгоспі, живилась: переїдів зимою і не нюхала, на самому вівсі,

вважай, майже всі зуби з'їла. Не жила, можна сказати, а розкошувала!

— Значить — стара кобилка, коли зуби з'їла? — ніби ненароком спитав Давидов.

— Стара, стара, кобилка вже в літах, — охоче погодився Устим, який не сподівався від супротивника ніякої каверзи.

— Тоді даремно ти слухаєш цю балакучу кобилу, — переконано сказав Давидов.

— Чому ж це даремно?

— Та тому, що в куркульській кобилі — куркульські й бачки.

— Так вона ж тепер колгоспниця...

— Як на тебе глянути, то й ти колгоспник, а насправді — підкуркульник.

— Ну, це вже ти, голово, через край ухопив...

— Нічого не через край, а факт залишається фактом. І потім, якщо кобила стара, охота тобі її слухати? В неї ж від старості вже й розуму не лишилось! Коли б вона була молодша та розумніша — не так би їй з тобою треба було говорити!

— А як? — вже насторожено спитав Устим.

— Їй треба було сказати тобі так: «Ех, Устиме, Устиме, куркульський ти прихвосню! Зимою ти, сучий син, нічого не робив, весною не робив, хворим учинявся, і зараз не хочеш по-справжньому робити. Чим же ти мене, гніду кобилу, зимуватимеш і що сам зимою жертимеш? Поздыхаємо ми з тобою з голоду від таких наших трудів!» Ось як їй треба було з тобою говорити!

Загальний регіт приглушив останні слова Давидова. Нечаєв сміявся, як дівчина, немов горох сипав, і по-дівочому тоненько повискував. Басовитий Герасим Зяблов навіть схопився на ноги й реготав, кумедно присідаючи, і, наче під час танцю, ляпаючи себе долонями по халявах. А дід Тихін Осетров, вхопивши сиву бороду в кулак, пронизливо кричав:

— Лягай, Устиме, ниць і не підводь голови! Враз поборов тебе Давидов!

Але Давидов здивувався, побачивши, що сміявся й сам Устим, анітрохи не збентежившись, і сміх його зовсім не був силуваним або удаваним.

Коли поступово встановилась тиша, Устим перший сказав:

— Ну, голово, зборов ти мене... Не думав я, що ти так спритно з-під мене вивернешся. А от про куркульського прихвосня — це ти даремно, і про те, що я весною не хворів, а прикидався — також наклеп на мене зводиш. Тут ти, голово, звиняй, будь ласка, брешеш!

— Доведи це.

— Чим же я тобі доведу?

— Фактами.

— Які ж можуть бути до нашої жартівливої балачки факти? — невпевнено усміхаючись, спитав уже трохи серйозніший Устим.

— Ти перестань дурня клеїти! — сердито сказав Давидов. — Розмова наша далеко не жартівлива, і діло, яке ти затіяв, зовсім не жарт. А факти — ось вони які: в колгоспі ти майже не робиш, намагаєшся тягнути за собою несвідомий елемент, провадиш небезпечні для тебе балачки, і от сьогодні, наприклад, тобі вдалося зірвати вихід на роботу: половина бригади не косить тому, що ти постарався. Які ж тут к чорту жарти?

Сміхотливо зведені брови Устима опустились і знову зійшлися коло перенісся в одну пряму і тверду лінію:

— Про вихідні дні сказав і одразу потрапив в куркульські прихвосні і в контри? Виходить, тільки тобі одному можна говорити, а нам — мовчати й губи рукавом втирати?

— Не тільки через це! — з запалом заперечив Давидов. — Вся твоя поведінка нечесна, факт! Чого ти розпинаєшся за вихідні, коли ти зимою мав цих вихідних на місяць по двадцять днів! Та й не тільки ти один, а й усі інші, хто тут оце є. Що ви зимою робили крім того, що доглядали худобу та чистили насіння? Та нічого! На теплих печах вилежувались! То яке ж ви маєте право влаштувати собі вихідні в найгарячішу пору, коли кожна година дорога, коли під загрозою косовиця? Ну, скажіть по совісті?

Устим, не кліпаючи, мовчки й пильно дивився на Давидова. Замість нього заговорив Тихін Осетров:

— Тут, донці, в кулак шептати нема чого. Давидов правильно говорить. Наша промашка вийшла, нам її й поправляти. Таке наше діло, що святкувати доводиться не завжди, а більше справді зимою. Та воно й колись, за одноосібності, так само було. Раніш як до покрови хто з нас з хазяйством міг упоратись? Не встигнеш хліб зібрати — і от уже треба тобі на зяб орати. Давидов правильно говорить, і ми сьогодні даремно жінок до церкви пустили, а вже про те, що самі в таборі посідали неділю справляти, тут нічого й казати... Одним словом, промашка! Самі перед собою обвинуватились, та й годі. А все це ти, Устиме, ти нас збив, баламутний чортяко!

Устим спалахнув, як порох. Голубі очі його потемніли й злісно заіскрилися:

— А в тебе, бородатий йолопе, свій розум при собі є чи ти його вдома забув?

— Отож-бо й є, що, мабуть, забув...

— Ну, то побіжи в хутір, принеси його!

Нечаєв прикрив рота вузькою долонею, щоб не видно було усмішки, тремтячим, тонким голосом спитав трохи збентеженого Осетрова:

— А ти, Тихоне Гордійовичу, добре заховав його, розум, значить?

— А тобі чого за це голова болить?

— Та сьогодні ж неділя...

— Ну, то й що ж?

— Невістка твоя, мабуть, прибирала в хаті, зранку підлогу замітала, і якщо ти свій розумець під лавою заховав або під припічком, то вона неодмінно віником підхопить його й вимете надвір. А там його кури вмить розгребуть... Коли б тобі, Гордійовичу, не довелось без розуму віку доживати, от за що мені голова болить...

Всі, а також і Давидов, засміялись, але сміх у козаків був щось не дуже веселий... Проте недавнє напруження зникло. Як і завжди буває в таких випадках, веселий жарт відвернув сварку, що вже мала спалахнути. Ображений Осетров, трохи прохолонувши, тільки й сказав, звертаючись до Нечаєва:

— Тобі, Олександрє, як я бачу, і вдома забувати нема чого, і при собі піякого розуму не маєш. Ти хіба розумніший за мене, хоч би й сьогодні? І твоя жінка оце зараз марширує, дорогу на Тубянський міряє, і ти від карт теж не відмовлявся.

— Мій гріх! Мій гріх! — жартома відповів Нечаєв.

Але Давидова не задовольнив результат розмови. Йому хотілося притиснути Устима по-справжньому.

— Так-от, давайте вже остаточно закінчимо про вихідні,— сказав він, дивлячись у вічі Устимові.— Багато ти зимою працював, Устимє Михайловичу?

— Скільки треба було, стільки й працював.

— А все-таки?

— Не лічив.

— Скільки тобі нараховано трудовнів?

— Не пам'ятаю. І чого ти до мене причепився? Візьми та підрахуй, коли тобі робити нічого, а без діла скучно.

— Мсні й підраховувати не треба. Якщо ти забув, то мені — як голові колгоспу — забувати не належить.

І як же цього разу придалася Давидову чимала записна книжка, з якою він майже ніколи не розлучався! Від недавню пережитого хвилювання пальці Давидова ще трохи тремтіли, коли він похапцем перегортав заяложені сторінки книжки.

— Знайшов твоє прізвище, трудяго! А ось і твої заробітки: за січень, лютий, березень, квітень і травень всього, зараз скажу, всього двадцять дев'ять трудовнів. Ну, як? Здорово працював?

— Не густо у тебе накапано, Рикалін! — з жалем і докором сказав один з козаків, дивлячись на Устима.

Але той не хотів здаватися:

— У мене ще півроку попереду, а курей восени лічать.

— Курей восени будемо лічити, а виробіток — щоденно, — різко сказав Давидов. — Ти, Устиме, закарбуй собі на носі: нероб у колгоспі ми терпіти не будемо! Під три вітри будемо гнати всіх саботажників! Дармоїди нам у колгоспі не потрібні. Ти подумай: куди ти йдеш і куди повертаєш? У Осетрова — майже двісті трудоднів, у всіх інших з вашої бригади — понад сто, а в тебе — двадцять дев'ять! Та це ж ганьба!

— У мене жінка хвора, на жіночі хвороби слабує і цілими тижнями лежить, як колода. А крім того — шість штук дітей, — похмуро сказав Устим.

— А ти сам?

— А що — я?

— Чому не працюєш на повну силу?

І знов Устимові вилиці спалахнули вишневим рум'янцем, а в голубих, люто примружених очах мигнули недобрі вогники.

— Чого ти на мене витріщився і тільки у вічі мені дивишся та на морду?! — збуджено потрясаючи стисненою в кулак лівою рукою, закричав він, і на його круглій короткій шиї набрякли сині вени. — Що я тобі, Лушка Нагульнова чи Варка Харламова, котра за тобою сохне?! Ти на руки мої подивись, а тоді й вимагай з мене роботи!

Він рвучко викинув наперед руки, і аж тоді Давидов побачив, що на скаліченій правій руці Устима самотньо стирчить вказівний палець, а на місці інших темніють бурі, зморщені плями.

Давидов спантеличено почухав перебісся:

— Он воно яке діло... Де ж ти пальці втратив?

— В Криму, на врангелівському фронті. Ти мене біляком називав, а я — рожевий, як достиглий кавун: і в білих був, і з зеленими два тижні кумував, і в червоних побував. В білих служив — без охоти воював, все більше по тилах огинався, а з білими бився — будь ласка, пальці втратив. Та, що напуває, котрою чарку береш, ціла, — Устим поворушив кудими, товстими пальцями лівої руки. — А та, що годує, бачиш, без хапалок...

— Осколком?

— Ручна граната.

— Як же в тебе вказівний палець цілим залишився?

— На спусковому гачку він лежав, через те й цілим лишився. Двох врангелівців того дня я особисто вбив. Треба ж було чимось розплачуватись? Бог розсердився на мене за це крові пролиття, от і довелось пожертвувати йому чотири п'ядці. Вважаю,

що дешево заплатив. З дурного розуму він міг би в мене й півголови взяти...

Спокій Давидова поступово перейшов і на Устима. Вони розмовляли вже мирним тоном, і одчайдушний Устим потроху охолдав, і навіть звичайна іронічна усмішка з'явилася у нього на губах.

— Жертвував би й останнього, нащо він тобі, один?

— Який-бо ти ласий, голово, на чуже добро! Мені він і один в хазяйстві дуже потрібний.

— Нащо ж він тобі потрібний? — тамуючи усмішку, спитав Давидов.

— Мало хіба нащо... Вночі ним на свою жінку насварюсь, коли не догодить мені чим-небудь, а вдень в зубах ним колупаю, добрим людям голови морочу. Адже при моїй бідності м'ясе у мене в борщі буває раз на рік, а так я щодня після обіду йду вулицею, в зубах цим пальцем колупаю та спльовую, а люди, може, думають: «От проклятий Устим як багато живе! Щодня м'ясо жере, і ніколи воно у нього не переводиться!» А ти кажеш, нащо мені один палець здався... Він свою службу служить! Нехай люди мене за багатого мають. Як не є, а воно мені втішно!

— Ну, клепаний ти на язик,— мимоволі усміхаючись, сказав Давидов.— А косити сьогодні будеш?

— Після такої приємної розмови — неодмінно!

Давидов обернувся до Осетрова. Він звертався до нього як до найстаршого:

— Жінки ваші давно в Тубянський пішли?

— Та так, з годину тому, не більше.

— І багато їх пішло?

— Штук з дванадцять. Вони, оці жінки, просто як вівці: куди одна направилась, туди й інші всі чередою. Часом і погана вівця за собою череду веде... Здались ми на підмову Устимові, заходились в косовицю святкувати, лихоманка б його взяла!

Устим добродушно засміявся:

— Знов я винен. Ти, бородатий, на мене чужого гріха не звертай! Жіноцтво пішло молитися, то при чому ж тут я? Їх бабка Атаманчукова та ще одна наша хутірська бабуся збили з путі праведної. На світанку ще прийшли до нас у табір і — давай їх агітувати! Сьогодні, кажуть, празник святої великомучениці Ликерії, а ви, молодички, косити думаете, гріха не боїтеся... Ну, і збили. Я спитав цих бабусь: це якої, кажу, Ликерії? Чи не Нагульової, бува? Бо вона ж достеменна великомучениця: все життя з ким тільки зустрінеться — мучиться... Ой, як заколотилися мої бабусі та як пішли на мене штурмом! Баба Атаманчукова навіть косяком замірилась, хотіла вдарити, та, спасибі, я вчасно

відхилився, а то була б у мене гуля на лобі, як у галаганського гусака. А тут наші молодіці причепилися до мене не згірш як реп'яхи до собачого хвоста, насилу я с'як-так від них одбився... І чого це я такий пренещасний чоловік? Не щастить мені сьогодні! Дивіться, люди добрі, за один ранок і з бабами встиг поляються, і з жінками, і з головою, і з Гордійовичем — сивою бордою. Та це ж уміти треба!

— Це ти умі-і-ієш! Цього уміння тобі не позичати у сусідів. Ти змалку, Устиме, з усіма заводишся, як битливий півень. А у битливого півня, пам'ятай моє слово, гребінь завжди в крові,— застережливо сказав Осетров.

Але Устим ніби й не чув його. Дивлячись на Давидова бешкетними, безстрашними очима, він говорив далі:

— Зате на агітаторів нам сьогодні щастить: і пішки до нас ідуть, і верхи ідуть... Якби залізниця була ближче — на паровозах би до нас скакали! Тільки настоящей агітації тобі, голово, треба у наших бабок учитися... Вони старші за тебе, хитріші, і досвідченості в них більше. Говорять вони тихенько, умовляють лагідненько, з усією чемністю: от вони й добиваються свого. У них — без осічки виходить! А ти як робиш? Не встиг до табору прискакати, а вже горлаєш на весь степ: «Чому не працює-те?» Хто ж у наш час так з народом поводитьсь? Він, народ, значить, за Радянської влади свою гордість із скринь повитягав і не любить, коли на нього кидаються з криком. Одним словом, він ніякого лоскоту не любить, голово! Та, до речі сказати, на козаків і колись, за царського часу, отамани не дуже кричали — боялися стариків образити. От і вам з Нагульновим пора б уже зрозуміти, що не ті тепер часи і старі звички треба кидати... Ти думаєш, що я погодився б сьогодні косити, коли б ти не порозумнішав? Чорта два! А ти себе вгамував трохи, змінив гнів на милість, в карти з нами погодився пограти, поговорив до пуття, і от уже я — весь тут! Голими руками бери мене, і я на все згодний: і в карти грати, і сіно в копиці складати.

Гірке почуття невдоволення собою, злу досаду відчував Давидов, уважно слухаючи Устима. А воно ж виходило так, що де в чому він мав рацію, цей надмірно доскопцький козачок. Мав рацію хоч би вже в тому, що не можна було йому, Давидову, з'явившись у бригаді, починати розмову з лайки і крику. Через те у нього, як натякнув Устим, і вийшла осічка. Як же так вийшло, що він не стримався? І Давидов, не кривлячи душою, мусив був признатись самому собі, що непомітно він засвоїв грубий, нагульновський, спосіб поводження з людьми, розгнуждався, як сказав би Андрій Размьотнов,— і от результат: йому єхидно радять брати приклад з якихось бабок, котрі діють

обережно, влєсливо і без ніяких осічок неодмінно добиваються успіху. Все ясно та й ще раз ясно! Треба б і йому спокійно під'їхати до табору, спокійно поговорити, переконати людей в тому, що святкові настрої недоречні, а він накричав на всіх, і була мить, коли він мало-мало не почав орудувати нагайкою. В одну мізерну мить він міг закреслити всю свою роботу по створенню колгоспу, а потім, чого доброго, й покласти партквиток на стіл райкому... Оце була б уже по-справжньому страшна катастрофа в його житті!

Тільки подумавши про те, що могло статися, якби він вчасно не спам'ятався, Давидов мерзлякувато знизав плечима, на секунду відчув, як по спині проповз тремтячий холодок...

Цілком поринувши в неприємні переживання, Давидов невідривно дивився на розкидані по рядну карти і, чомусь раптом згадавши про своє захоплення грою в «очко» в роки громадянської війни, подумав: «Перебор у мене вийшов! Прикупив до шістнадцяти очок не менш як десятку, факт!» Не дуже зручно було йому признаватись про свою нестриманість, проте він знайшов у собі мужність і хоч і не без внутрішнього опору, але сказав:

— Фактично я даремно налягав на горлянку, твоя правда, Устиме! Але ж обидно стало, що ви не робите, як ти думаєш? Та й ти говорив зі мною зовсім не пошепки. А договоритись нам можна було, звісно, й без лайки. Ну, годі про це! Іди запрягай в гарбу найпродуктивніших коней, а ти, Печаєв, другу підходящу пару — ось в оці дрожки.

— Поїдеш жінок доганяти? — не приховуючи здивування, спитав Устим.

— Точно. Спробую й жінок уговорити, щоб попрацювали сьогодні.

— А послухають вони тебе?

— Там видно буде. Вговорити — не наказувати.

— Ну що ж, помагай тобі боже й matka боска Ченстоховська! Слухай-но, голову, візьми й мене з собою! Га?

Давидов, не вагаючись, погодився.

— Поїдемо. Але ти допомагатимеш мені умовляти жінок?

Устим зморщив в усмішці порепані від спеки губи.

— Тобі допомагатиме мій заступник, я його з собою неодмінно візьму!

— Який заступник? — Давидов, нічого не розуміючи, глянув на Устима.

А той мовчки й неквапно підійшов до будови й витягнув з-під купи сіряків новесенького довгого батога з гарною ремінною китичкою на кінці пужална.

— Ось він і заступник. Хороший? А як він у мене умовляти вмiє — страх! Як засвище, так одразу й уговорить, і засватає. Не дивись, що я лiвша!

Давидов нахмурився:

— Ти мені це облиш! Жінок я тобі й пальцем торкнути не дозволю, а на твоїй спині охоче попробував би цього заступника, щоб ти скуштував.

Але Устим насмішкувато примружився:

— Хотів дід до смаку вареників скуштувати, та собака сир із'їв... Я, як інвалід громадянської війни, пільгу маю, а жінки, коли їх бити, тільки гладші та смирніші робляться, по своїй жінці знаю. Кого ж мені бити? Ясна річ — жінок! Та чого ти боїшся? Мені тільки двох-трьох вшкварити як слід, а решту як вітром підхопити, в одну мить на гарбі опиняться!

Вважаючи розмову закінченою, він дістав вуздечки, що валялися під будкою, й пішов на пагорок ловити коней. За ним поспішили Нечаєв та інші козаки, крім одного Осетрова.

— Ти, Тихоне Гордійовичу, чого не йдеш косити? — спитав Давидов.

— Хотів тобі за Устима слово сказати. Можна?

— Давай.

— Не гнівайся ти на нього, дурня, заради бога! Він просто безклепким робиться, коли йому наритник під хвіст потрапить, — прохально заговорив Осетров.

Але Давидов перебив його:

— Він зовсім не дурень, а одвертий ворог колгоспного життя! З такими ми боролися й будемо боротись без пощади!

— Та який же він ворог? — здивовано вигукнув Осетров. — Кажу тобі, що він сам не свій робиться, коли розсердиться, от і все! Я його змалку знаю, і, скільки пам'ятаю, завжди він такий наїжачений. Його, падлюку, до революції старики наші за супротивність без ліку шмагали на хутірських сходках. Шмагали так, що ні сісти йому, ні лягти, — а йому й за вухом не свербить! Тиждень поносить зад випнутим та й знов за колишне береться, нікому й на крихту не змовчить, у всіх вади вишукує, та ще ж як запопадливо вишукує! Ну, просто, як собака — бліх! Чого ж це йому бути ворогом колгоспу? Багатеньким він все життя впоперек горла стояв, а сам живе — ти б тільки подивився! Хата скособочилась, от-от завалиться, в хазяйстві одна корівчина та пара шолудивих овечат, грошей зроду не було й нема. У нього в одній кишені блоха на аркані, а в другій воша на цесу, от і все його багатство! А тут жінка хвора, дітлахи обсіли, пужда заїла... Може, через це він на всіх і клацає зубами. А ти кажеш — ворог. Пустомолот він, а не ворог.

— Він тобі не рідня? Чого ти за нього оступаєшся?

— В тім-бо й річ, що рідня, племінником мені доводиться.

— Через те ти й стараєшся?

— А як же інакше, товаришу Давидов? Шестеро дітей на його шії, і все дрібнота, а в нього язик — як лопатень. Я йому скільки разів говорив: «Побережи язика, Устиме! До поганого ти договоришся. Згарячу ти таке ляпнеш, що одразу опинишся в Сибіру, тоді почнеш ліктя кусати, та пізно буде!» А він мені на це: «А в Сибіру люди хіба рачки лазять? Мене й там вітром не продме, я — гартований!» От і візьми такого дурня за руб двадцять! А при чому тут його діти? Їх вигодувати трудно, а посиротити, як на теперішній час, можна одразу.

Давидов заплющив очі й надовго задумався. Чи не своє безпросвітне, темне, гірке дитинство згадував він у ці хвилини?

— Не гнівайся на нього за погані слова,— повторив Осетров.

Давидов провів рукою по обличчю й наче прокинувся.

— Ось що, Тихоне Гордійовичу,— повільно, роздільно заговорив він.— Поки що Устима я не чіпатиму. Нехай він працює в колгоспі по своїй силі, важкої роботи ми йому давати не будемо, що по його силі, нехай і робить. Якщо у нього на кінець року не вистачатиме трудоднів, допоможемо: виділимо на дітей хліба з громадського фонду. Зрозуміло? Але ти йому від мене скажи по секрету: коли він ще раз надумає каламутити мені воду в бригаді, людей підбивати на всякі штуки, то погано йому буде! Нехай він схаменеться, поки не пізно! Жартувати я з ним більше не буду, так і скажи йому. Мені не Устима, а дітей жаль!

— Спасибі на доброму слові, товаришу Давидов! Спасибі й за те, що зла на серці супроти Устима не держиш,— Осетров уклонився Давидову.

А той несподівано розсердився:

— Чого ти мені кланяєшся? Я тобі не ікона! І без поклонів обійдуся і зроблю, що сказав!

— У нас з давніх часів так ведеться: коли дякуєш, то й кланяєшся,— з гідністю відповів Осетров.

— Ну, гаразд, старий, ти ось що скажи: як там в Устимових дітей з одержиною? І скільки з них до школи ходить?

— Зимом усі до одного на печі сидять, надвір вийти нема в чому, а літом бігають, лахманами трусять. Дещо з розкуркуленого майна їм перепало, та цим же голого тіла їм не вкрити. А з школи цієї зими Устим останнього хлопчину забрав: ні вдягнути, ні взути нема чого. Хлопчина вже величенький, дванадцять років, от і стидається циганські лахи носити...

Давидов люто почував потилицю й раптом повернувся до Осетрова спиною.

— Иди косити.

Голос у нього був глухий і звучав неприємно... Осетров уважно подивився на понуро згорблену постать Давидова, ще раз низько вклонився й помалу пішов до косарів.

Трохи заспокоївшись, Давидов довго дивився вслід Осетрову, думав: «Дивні люди оці козачки! Збагни, спробуй, що воно за фрукт оцей Устим. Знавісний ворог чи просто базікало і забіяка, у якого що на умі, те й на язиці? І от, що не день, то вони мені все нові кросворди влаштовують... Розберися в кожному з них, чортяка б його взяв. Ну що ж, буду розбиратися! Треба буде, то не те що пуд — цілий мішок солі вкупі з ними з'їм, але так чи інакше, а однаково розберуся, факт!»

Думки його перервав Устим. Він підскакав галопом, ведучи за повід другу коняку.

— А на якого чорта нам, голову, в дрожки запрягати? Давай запряжемо в другу гарбу. Не бійся, не розтрясуться жінки в гарбах, якщо погодяться назад їхати!

— Ні, запрягай у дрожки,— сказав Давидов.

Він уже встиг усе обдумати і знав, на що йому можуть придатися дрожки, якщо все буде гаразд.

Хвилин через сорок швидкої їзди вони здалека побачили барвисту юрбу по-святковому вбраних жінок, які помалу йшли путівцем угору на протилежному схилі балки.

Устим порівнявся з Давидовим.

— Ну, голову, держись за землю! Зараз тобі жіночки вдруге полатають боки!..

— Казав сліпий: «Побачимо!» — бадьоро відповідав Давидов, поганяючи коні віжками.

— Не бійся?

— А чого боятися? Їх же тільки дванадцять чи трохи більше.

— А коли я їм допоможу? — спитав Устим, незрозуміло усміхаючись.

Давидов уважно дивився йому в обличчя і ніяк не міг збагнути, серйозно він говорить чи жартує.

— Як тоді обернеться діло? — знову спитав Устим, але тепер він уже не усміхався.

Давидов рішуче спинив свої коні, зліз з гарби й підійшов до дрожок. Засунувши руку в праву кишеню піджака, він вийняв пістолет — подарунок Нестеренка — і поклав його Устимові на коліна.

— Візьми цю іграшку і сховай від гріха десь далі. Якщо й ти приєднаєшся до жінок, боюсь, що не витримаю спокуси і тобі ж першому зроблю в голові дірку.

Він легенько витягнув пужально з пітної Устимової руки, широко розмахнувся, кинув батога далеко вбік від дороги.

— Тепер поїхали! Поганяй веселіше, Устиме Михайловичу, та гарненько запам'ятай місце, куди впав твій батіг. Як будемо їхати назад, ми його заберемо, факт! А пістолета повернеш мені, як приїдемо до табору. Поганяй!

Наздогнавши жінок, Давидов з форсом обминув їх і поставив гарбу впоперек дороги. Устим спинив коней коло гарби.

— Жіночки-молодички, здрастуйте! — з удаваною веселістю привітав богомільниць Давидов.

— Здрастуй, якщо не жартуєш, — відповіла за всіх найсміливіша з жінок.

Давидов зіскочив з гарби, зняв кепку і схилив голову.

— Прошу вас від імені правління колгоспу вернутись на роботу. Ваші чоловіки послали мене до вас. Вони вже косять.

— Ми до церкви йдемо, а не на гульбище! — запально крикнула підстаркувата жінка з лиснючим від поту обличчям.

Давидов обома руками притиснув до грудей зібгану кепку:

— Після косовиці моліться, скільки вам завгодно, а зараз не час. Подивіться — он хмариться, а в вас жодної копиці сіна не складено. Пропаде ж сіно! Все погине! А сіно пропаде — і скотина зимою пропаде. Та ви це краще за мене знаєте!

— Де ти хмари побачив? — насмішкувато спитала молода дівчина. — Небо — наче вимите!

— Барометр на дощ показує, а хмари тут ні при чому, — всіляко викручувався Давидов. — Незабаром обов'язково буде дощ! Поїдемо, дорогі молодички, а на ту неділю підете помолитесь. Ну, хіба вам не однаково? Сідайте, прокатаю хіба ж так! Сідайте, мої дорогі, а то діло не жде.

Давидов умовляв своїх колгоспниць, не шкодуючи ласкавих слів, і ті завагалися, стали перешіптуватись. І тут, цілком несподівано для Давидова, на допомогу йому прийшов Устим: нечутно підійшовши ззаду до повної й високої жінки Нечаєва, він миттю підхопив її на руки й, не звертаючи уваги на стусани, якими, сміючись, обсипала його жінка, бігцем доніс її до гарби, обережно посадив у задок. Жінки з сміхом і вереском розбіглися на всі боки.

— Лізьте самі на гарбу, а то зараз батога візьму! — дико поводячи очима, закричав як тільки міг Устим. І тут же сам заготовив: — Сідайте, не чіпатиму, тільки швидше, сатани довгохвості!

Стоячи на гарбі на весь зріст, поправляючи полушалонок, що з'їхав з голови, жінка Нечаєва крикнула:

— Ну, сідайте, жіночки, швидше! Що, я вас ждати буду? Дивіться, яка нам честь: сам голова за нами приїхав!

Жінки підійшли з трьох боків і, підпихаючи одна одну, переміюючись і зиркаючи на Давидова, безцеремонно полізли на гарбу. На дорозі залишилося дві баби.

— А ми повинні самі йти в Тубянський, супостате ти чортів? — баба Атаманчукова свердлила Давидова ненависним поглядом.

Але Давидов закликав на допомогу всю свою колишню матроську галантність і, розкланюючись, дзвінко цокнув підборами:

— Чого ж вам, бабусі, пішки йти? Ось дрожки спеціально для вас, сідайте і їдьте, моліться на здоров'я. Повезе вас Устим Михайлович. Він пожде, поки скінчиться відправа, а тоді приставить вас в хутір.

Дорога була кожна хвилина, і нічого було дожидати згоди бабів. Давидов узяв їх під руки, повів до дροжок. Баба Атаманчукова всіляко опиралася, але її ззаду легенько й шанобливо підштовхував Устим. Сяк-так бабів посадили, і Устим, розбираючи віжки, тихо, дуже тихо сказав:

— Хитрий же ти, Давидов, як чорт!

За весь час він вперше назвав свого голову на прізвище.

Давидов відзначив це в думці, мляво усміхнувся: безсонна ніч і пережиті хвилювання позначилися на ньому, і його вже нездоланно боров сон.

Розділ XIV

— Та й сильний же травостій цього року! Якщо не напаскудять нам дощі та впораємося з косовицею до сухої погоди — матимемо вдосталь сіна! — сказав Агафон Дубцов, увійшовши в скромний кабінет Давидова і стомлено, крекчучи, як старик, сів на лавку.

Аж як уместився зручніше, він поклав поруч з собою виляного на сонці картуза, витер рукавом ситцевої сорочки піт з рябуватого й чорного від загару обличчя і з усмішкою звернувся до Давидова і до Якова Лукича та рахівника, що сиділи за його столом:

— Здоровенький був, голову, і ви здрастуйте, канцелярські пацюки!

— Хлібороб Дубцов приїхав! — фиркнув рахівник. — Дивіться, товаришу Давидов, на цього дядю уважно! Ну, який з тебе хлібороб, Агафоне?

— А хто ж я по-твоєму? — Дубцов з викликом витріщився на рахівника.

— Хто хочеш, тільки не хлібороб.

— А все-таки?

— Навіть сказати незручно, хто ти є такий...

Дубцов насупився, спохмурнів, і від цього чорне обличчя його немов ще більше потемніло. Він нетерпляче промовив:

— Ну, ти мені загадок не загадуй, кажи швидше, хто я є такий на твою думку. А якщо ти словом удавився, то дай я тебе по горбу помаленьку гепну, одразу заговорю!

— Справжнісінький ти циган! — переконано сказав рахівник.

— Тобто як це я — циган? Чому — циган?

— А дуже просто.

— Просто і блоха не кусає, а з наміром. От ти й поясний образливий для мене намір.

Рахівник зняв окуляри, почухав олівцем за вухом.

— А ти не сердься, Агафоне, ти розумій мої слова. Хлібороби в полі працюють, так? А цигани по хуторах їздять, жebraчать, де що можна — крадуть... Так і ти: чого ти в хутір приїхав? Не красти ж? Отже, не інакше, як чогось просити. Так я кажу?

— Так уже й просити... — невпевнено промовив Дубцов. — Що ж, мені не можна приїхати провідати вас? Просто собі не можна приїхати або, скажімо, за якимось ділом? Ти мені заборониш, чи що, пацюк в окулярах?

— А справді, чого ти приїхав? — усміхаючись, спитав Давидов.

Але Дубцов ніби не чув запитання. Він уважно оглянув напівтемну кімнату, заздрісно зітхнув:

— Живуть же люди, хай їм сяк та так! Віконнички у них причинені, в хаті підлога холодною водичкою збризкана; тишина, сутінки, прохолода; жодної мушки нема, жодний комарик не продзижчить... А в степу, так твою й перетак, і сонце тебе з ранку до вечора смалить, вдень і овід тебе, мов скотиняку, до крові тне, і всяка паскудна муха до тебе липне не гірш як напраслива жінка, а вночі комар ніякого спокою не дає. Та ще й комар неабиякий, а гвардійського зросту! Не повірите, братики, кожен — мало не як горобець, а як насмокчється крові, то навіть більший за горобця робиться, правду кажу! Собою той комар якийсь жовтий, страхолюдний, і дзьоб у нього не менш як вершок. Я-а-а-ак утне такий чортяка крізь сіряк — тільки раз клюне і до живого м'яса дістане, їй-богу! Скільки ми отак м'юки від усякої летючої погані приймаємо, скільки крові проливаємо, прямо скажу, не гірш, ніж на громадянській війні!

— Та й здорово ж ти брешеш, Агафоне! — посміхаючись, з захопленням сказав Яків Лукич. — Ти скоро й діда Щукаря перебрешеш.

— Чого мені брехати? Ти тут у холодку сидиш, як пень, а поїдь у степ — і сам побачиш, — відгарикнувся Дубцов, але в шельмуватих, примружених очах його ще довго не гасла усмішка.

Він, мабуть, ще охоче вів би далі свою удавано-сумну розповідь про потреби й митарства бригади, але Давидов перебив його:

— Годі! Ти не хитруй, не плач тут і баки нам не забивай. Кажи прямо: чого приїхав? Допомоги просити?

— Воно б не вадило...

— Чого ж тобі бракує, сирото: тата чи мами?

— Митець ти жартувати, Давидов, але й нас не з слізьми, а з смішками зачинали.

— Питаю без жартів: чого бракує? Людей?

— І людей також. По схилах Тернової балки, — ти ж своїми очима бачив, — трава дуже добра, але ж косарок на косогорі та на всякі яруги не пустиш, а косарів з ручними косами в бригаді кіт наплакав. Страшенно жаль, що така трава гине марно!

— Може, тобі ще дві-три косарки підкинути, ну, хоч би з першої бригади? — підступно спитав Давидов.

Дубцов став сумно зітхати, а сам дивився на Давидова смутно, допитливо й довго. Заждавши з відповіддю, він зітхнув останній раз, сказав:

— Не відмовлюся. Стара дівка й від сліпого на одне око жениха не відмовляється... Я так розумію: робота наша в колгоспі артільна, йде вона на загальну користь, і прийняти допомогу від іншої бригади не вважаю за ганебне діло. Правда ж?

— Розумієш ти правильно. А косити чужими кіньми дві доби не ганебне діло?

— Якими це чужими? — в голосі Дубцова зазвучало таке щире здивування, що Давидов насилу стримав усмішку.

— Нібито й не знаєш? Хто у Любишкіна дві пари коней з пасовиська зайняв, не знаєш? Рахівник наш, мабуть-таки, правду каже: щось у тебе є таке, циганське: і просити ти любиш, і до чужих конячок не байдужий...

Дубцов обернувся і зневажливо плюнув:

— Теж мені — коні називаються! Ці шкапи самі до нашої бригади приблудились, ніхто їх не займав, а потім — які ж вони чужі, коли належать нашому колгоспові?

— Чого ж ти зразу не одіслав цих шкап у третю бригаду, а дждався, поки в тебе їх прямо з косарок випрягли хазяї?

Дубцов засміявся:

— Добрі мені хазяї! На своїх полях дві доби не змогли коней знайти! Та хіба ж це хазяї? Роззяви, а не хазяї! Ну, та це діло колишне, і ми з Любишкіним уже помирились, так що нема чого старе згадувати. А приїхав я сюди зовсім не за допомогою, а по важливій справі. Без особливої важливості як я міг одірватися від косовиці? В крайньому разі ми без ніякої допомоги впораємось і обійдемося своїми силами. А оцей старий пацюк, Михейович-рахівник, одразу мене циганом зробив. Вважаю — це несправедливо! Ми, коли вже край потрібно, допомоги просимо, та й то крізь зуби, інакше нам гордість не дозволяє... А що він, оцей нещасний Михейович, розуміє в сільському господарстві? На кісточках від рахівниці він народився, на них і помре. Ти, Давидов, дай мені його на тиждень у бригаду. Посаджу я його на лобогрійку скидати, а сам коні поганятиму. Я його навчу, як працювати! Треба ж, щоб у нього за все життя хоч раз окуляри потом обмилися!

Напівжартівлива розмова могла перейти в сварку, але Давидов запобіг їй покvapним запитанням:

— Яка ж у тебе важлива справа, Агафонс?

— Та воно як сказати... Для нас вона, звісно, важлива, а от як ви на неї подивитесь, нам остаточно невідомо... Одним словом, привіз я три заяви, звісно, написані вони чорнилом. Випросили у нашого обліковця шматочок хімічного олівця, розвели осередка в окропі і склали на один спосіб оці самі наші заяви.

Давидов, що вже приготувався був учинити Дубцову якнайдошкульнішого прочухана за «утриманські настрої», зацікавленно спитав:

— Які заяви?

Не звертаючи уваги на його запитання, Дубцов говорив далі:

— З ними, як я розумію, треба б до Нагульнова податися, та його вдома немає, він у першій бригаді, от і вирішив я передати ці божки тобі. Не везти ж їх назад!

— Про що ж заяви? — нетерпляче перепитав Давидов.

Навіть тіні недавньої жартівливості не лишилось на обличчі Дубцова, що стало серйозним. Він неквапно дістав з нагрудної кишені уламок кістяного гребінця, зачесав угору волосся, що зліпилося від поту, набрав поважного вигляду і аж тоді, стримуючи внутрішнє хвилювання й ретельно добираючи слова, заговорив:

— Хочемо всі ми, тобто троє нас охочих виявилось на таке

діло, хочемо в партію вступати. От ми й просимо наш гремачівський осередок прийняти нас до нашої більшовицької партії. Довго ми ночами метикували і сьак і так, різні дебати між собою влаштували, але вирішили одногослосно — вступати! Перед тим, як влаштуватись на ночівлю, підемо в степ і починаємо критику один на одного наводити, але все-таки визнали один одного до партії годящими, а там уже, як ви між собою вирішите, так і буде. Один з нас все наполягав на тому, що він в білих служив, а я йому кажу: «В білих ти служив підневільним рядовим п'ять місяців, а в Червону Армію перекинувся добровільно і служив командиром відділення два роки, значить, остання твоя служба побиває першу і до партії ти годящий». Другий казав, нібито ти, Давидов, давно ще запрошував його в партію, але він відмовився тоді через прихильність до своїх волів. А тепер він каже так: «Яка тут може бути прихильність, коли куркульські синки за зброю беруться і хочуть все на старий лад повернути. Душевно зрікаюся всякого жалю до своїх колишніх волів та іншої живності й записуюсь у партію, щоб, як і десять років тому, стояти за Радянську владу в одному строю з комуністами». Я теж такої думки придержуюсь, от ми й написали заяви. По совісті сказати, написано у всіх не дуже розбірливо, але...— тут Дубцов скопив очі на Михайловича, закінчив: — Але ж ми на рахівників та писарів не вчилися, зате — все, що надряпали, щира правда.

Дубцов замовк, ще раз витер долонею рясний піт на лобі і, трохи нахилившись ліворуч, обережно витягнув з правої кишені штанів загорнуті в газету заяви.

Все це було так несподівано, що в кімнаті з хвилину стояла тиша. Ніхто з присутніх не промовив ні слова, зате кожен по-своєму сприйняв сказане Дубцовим: рахівник, одірвавшись від чергового зведення, вражено підсунув окуляри на лоб і, не кліпаючи, ошаліло дивився на Дубцова підсліпуватими очима; Яків Лукич, неспроможний приховати похмуру і зневажливу посмішку, одвернувся, а Давидов, засяявши радісною посмішкою, відхилився на спинку стільця так, що стілець заходив під ним ходором і жалібно заскрипів.

— Прийми наші бомаги, товаришу Давидов.— Дубцов розгорнув газету, подав Давидову кілька аркушів із шкільного зошита, списаних нерівними великими буквами.

— Хто писав заяви? — дзвінко спитав Давидов.

— Безхлебнов-менший, я і Кіндрат Майданников.

Приймаючи заяви, Давидов із стриманим хвилюванням сказав:

— Це дуже зворушливий факт і велика подія для вас, товаришу Дубцов з товаришами Майданниковим і Безхлебновим, і

для нас — членів грем'ячівського партосередку. Сьогодні ваші заяви я передам Нагульнову, а зараз їдь у бригаду й попередь товаришів, що в неділю ввечері будемо розглядати їхні заяви на відкритих партзборах. Почнемо о восьмій годині вечора в школі. Ніяких фактичних запізень не повинно бути, з'являйтеся вчасно. А втім, ти за цим і наглянеш. З обіду запрягайте коні, котрі луччі, і в хутір. Ага, ось іще що. Крім гарб, є чим-небудь у вас їхати в таборі?

— Є бричка.

— Ну, от на ній і просимо прибути в хутір.— Давидов ще раз якось по-дитячому привітно усміхнувся. Але зараз же підморгнув Дубцову: — Щоб на збори з'явилися прибрані, як женихи! Таке, братику, раз у житті буває. Це, брат, така подія... Це, любий мій, як молодість: раз у житті...

Йому, видно, бракувало слів, і він замовк, явно схвильований, а потім раптом занепокоєно спитав:

— А бричка хоч пристойна на вигляд?

— Пристойна, на чотирьох колесах. Але нею гній возити можна, а людям їздити вдень не можна, совісно, тільки — вночі, коли темно. Вся вона обідрана, обшарпана, років їй, я думаю, стільки, скільки й мені, а Кіндрат каже, що її ще у Наполеона під Москвою наші хутірські козаки відбили...

— Не годиться! — рішуче заявив Давидов.— Пришлю за вами діда Щукаря на ресорних дрожках. Кажу ж, що така подія один раз у житті буває.

Йому хотілось якнайурочистіше відзначити вступ до партії людей, яких він любив, в яких вірив, і він задумався: що б іще таке зробити, що могло б прикрасити цей знаменний день?

— Школу треба до неділі обмастити й побілити, щоб вона була як новенька,— нарешті сказав він, неуважно дивлячись на Островнова.— Підмести коло неї і посипати піском майданчик і шкільний двір. Чуєш, Лукичу? І всередині підлоги й парти натерти, стелю помити, кімнати провітрити, словом — навести повний порядок!

— А коли людей буде так багато, що й у школу не влізуть, тоді як? — спитав Яків Лукич.

— Клуб би збудувати — оце діло! — задумавшись, замість відповіді мрійно й тихо сказав Давидов. Але одразу повернувся до дійсності: — Дітей, підлітків на збори не пускати, тоді всі вмістяться. А школу, однак, треба опорядити так, щоб вона мала такий... ну, сказати, святковий, чи що, вигляд!

— А як нам бути з запоручниками? Хто за наше життя розпишеться? — перед тим як іти, запитав Дубцов.

Міцно тиснувши йому руку, Давидов усміхнувся:

— Ти про поручителів говориш? Знайдуться! Сьогодні ввечері напишемо вам рекомендації, факт! Ну, щасливої дороги. Передавай від нас привіт всім косарям і попроси, щоб не давали траві перестояти і щоб сіно в валках не дуже пересихало. Можна на другу бригаду надіятись?

— На нас завжди надійся, Давидов,— з невластивою йому серйозністю відповів Дубцов і, вклонившись, вийшов.

Другого дня вранці Давидова розбудив хазяїн квартири:

— Вставай, квартиранте, до тебе кінний гонець прибіг з поля бою... Устим Безпалый охляп прискакав з третьої бригади, трохи побитий і одягнений не по формі...

Хазяїн усміхався на весь рот, але Давидов спросоння не одразу зрозумів, що той говорив; підвівши голову від зібганої подушки, невиразно і байдуже спитав:

— Що треба?

— Гонець, кажу, прискакав до тебе, весь побитий, не інакше, як за підмогою...

Нарешті Давидов збагнув смисл сказаного хазяїном, похапцем став одягатися. В снігах він швиденько ополоснув обличчя противно теплою водою, що не встигла охолонути за ніч, вийшов на ганок.

Коло нижньої приступки, тримаючи в одній руці повід, а другою замахуючись на розгорячену скачкою молоду кобилу, стояв Устим Рикалін. Вилиняла на сонці синя ситцева сорочка його була розпанахана в кількох місцях до самого низу і держалася на плечах хтозна-як; ліва щока від вилиці до підборіддя чорніла густою синявою, а око запливло багровою пухлиною, але праве — блищало збуджено і зло.

— Де це тебе так розмалювали? — швидко спитав Давидов, сходячи з ганку і забувши навіть поздоровкатись.

— Грабіж, товаришу Давидов! Грабіж, розбій, більше нічого! — хрипко вигукнув Устим.— Ну, чи не сукині ж сини — зважитись на таке діло, га?! Та стій же ти, проклята богом! — І Устим знову люто замахнувся на кобилу, що мало не наступила йому на ногу.

— Говори толком,— попросив Давидов.

— Та вже толковіше й придумати не можна! Сусіди називаються, щоб вони ясным вогнем згоріли, щоб їх лихоманка розтрясла, дармоїдів! Як це тобі подобається? Тубянці, сусіди наші, дишель їм в рот, цієї ночі по-злодійському приїхали в Калиновий Кут і забрали не менш як тридцять копиць нашого сіна. Удосвіта дивлюсь — накладають на дві запізнілі гарби наше власне, природне сіно, а кругом уже — чистота, жодної

копиці не видно! Я миттю на коня, прискакую до них: «Ви що робите, сякі-розтакі?! За яким правом наше сіно накладаєте?!» А один з них, котрий на ближчій гарбі був, сміється, гад: «Було ваше — стало наше. Не косіть на чужій землі». — «Як так — на чужій? Повилазило тобі, не бачиш, де межовий стовп стоїть?!» А він і каже: «Ти сам протри очі та подивись, стовп он позад тебе стоїть. Ця земля споконвіку наша, тубянська. Спаси Христос, що не полінувались, накосили нам сінця». Ага, так? Шахрайство з стовпами чинити? Ну, я його за ногу з гарби миттю стягнув і дав йому один раз своєю куксою межі очі, щоб він пильніше дивився та не плував чужої землі з своєю... Калатнув я його раз, він і беркицьнувся на землю, німічний виявився в ногах. Тут інші три підбігли. Ще одного я заставив землю понохати, а далі вже мені їх ніколи було бити, бо вони мене вчотирьох били. Та хіба ж один супроти чотирьох може видолати? Поки наші підбігли на бійку, а вони вже мене всього розмалювали, наче писанку, і сорочку геть-чисто подерли. Ну, чи не гади ж? Як я тепер своїй жінці покажусь? Ну, нехай били б, але нащо за барки хapati та сорочку з плечей спускати? Куди я тепер її подіну? На опудало пожертвувати, то й опудало посоромиться в такому дранті стояти, а подерти її дівкам на стрічки — носити не будуть: не той матеріал... Ну, хіба ж не попадеться мені сам на сам у степу котрий-небудь з цих тубяців! Такий самий підсинений до жінки повернеться, як і я!

Обіймаючи Устима, Давидов засміявся:

— Не журись, сорочка — діло наживне, а синяк до весілля загоїться.

— До твого весілля? — єхидно докинув Устим.

— До першого в хуторі. Я поки що нікого не сватав. А ти пам'ятаеш, що тобі твій дядько казав у неділю? «У битливого півня гребінь завжди в крові».

Давидов усміхався, а сам думав: «Це ж просто красаота, що ти, мій хороший Устиме, за колгоспне сіно битися став, а не за своє особисте, не за власне. Це ж просто зворушливий факт!»

Але Устим ображено відступив:

— Тобі, Давидов, добре зуби показувати, а в мене всі рббра тріщать. Ти смішками не відбувайся, а сідай верхи та їдь в Тубянський сіно рятувати. Ці дві гарби ми відбили, а скільки вони вночі вивезли! За свій грабіж нехай вони наше сінце прямо в хутір до нас приставлять, оце буде по справедливості.— І через силу усміхнувся розпухлими, розбитими до крові губами: — От побачиш, сіно привезуть самі жінки, козаки їхні побоятся їхати до нас у гості, а красти приїжджали тільки козаки, і підібрались такі хороші хлопці, що як почали всі четверо мене на кула-

ках носити, мені аж нудно стало... Не допускають мене до землі, не дають мені власти, хоч слізьми умийся! Так з рук на руки й передавали, поки наші не надбігли. Я своєї кукси також не шкодував, але ж сила, кажуть, силу долає.

Устим спробував ще раз усміхнутись, але тільки скривився й махнув рукою:

— Подивився б ти, товаришу Давидов, на нашого Любишкіна і з реготу покотився б: бігає він круг нас, присідає, наче собака перед тим, як через тин плігнути, кричить не своїм голосом: «Сип їм, хлопці, бобу! Сип, вони до бійки терплячі, я їх знаю!» А сам битись не лізе, стримує себе. Дядько мій Осетров розпалився, кричить до нього: «Поможи ж нам, кнур ти вичищений! Чи в тебе чиряки на спніі?» А Любишкін мало не плаче і кричить до нього: «Не можу! Я ж партейний і до того ще — бригадир! Сипте їм бобу, а я якось витерплю!» А сам усе круг нас бігає, присідає та зубами від стриманості скрегоче... Ну, гаяться нема чого, йди швиденько поснідай, а я тим часом коника якогось тобі роздобуду, підсідлаю, та й поїдем до бригади вкупі. Старики наші сказали, щоб я без тебе й на очі їм не показувався! Ми свого кровного сіна дармоїдам дарувати не збираємось!

Вважаючи питання про поїздку в Тубянський вирішеним, Устим прив'язав кобилу до поренчат ганку, пішов у двір правління. «Треба їхати до Паляниці,— подумав Давидов.— Якщо сіно забрали з його відома, то сварки нам не минути. Упертий він, як осел, але так чи інакше, а їхати треба».

Давидов нашвидку випив кухоль свіжого молока, дожовуючи скибку черствого хліба, побачив, як підскакав до хвіртки на буланому конику Нагульнова одягнений у нову сорочку, незвичайно проворний Устим.

Розділ XV

Хоч вони зустрічалися в райкомі лише кілька разів і більше знали один одного з чуток, голова тубянського колгоспу «Червоний промінь» Никифор Паляниця — двадцятип'ятитисячник, колишній токар на одному з металургійних заводів Дніпропетровська — прийняв Давидова в будинку правління колгоспу як давнього приятеля:

— А-а-а, дорогий товариш Давидов! Балтійський морячок! Яким вітром занесло тебе в наш відстаючий по всіх показниках колгосп? Заходь, сідай, дорогим гостем будеш!

Широке, забризкане ластовинням обличчя Паляниці сяло удавано, хитруватою усмішкою, маленькі чорні очі блищали нібито привітно. Надмірна привітність зустрічі насторожила Давидова, і він, сухо привітавшись, сів до столу, неквапно роздивився.

Дивно, на думку Давидова, виглядав кабінет голови колгоспу: простора кімната була густо заставлена запорошеними квітами в крашених вохрою дїжках і череп'яних ринках, поміж ними самотньо тулилися старенькі віденські стільці вперемішку з брудними табуретами; біля входу стояв обшарпаний, чудернацької форми диван з іржавими пружинами, що повилазили назовні; стіни рябіли поналіплюваними на них малюнками з «Ниви» та дешевими літографіями, що зображували то хрещення Русі в Києві, то облогу Севастополя, то бій на Шипці, то атаку японської піхоти під Ляояном у війну 1904 року.

Над столом голови висів пожовклий портрет Сталіна, а на протилежній стіні красувалась кольорова, закапана мухами, рекламна картина ниткової фабрики Морозова. На картині молодечкий тореадор у малиновій курточці, облуптавши роги оскаженого бика зашморгом з нитки, одною рукою стримував здіблену тварину, а другою недбало спирався на шпагу. Біля ніг тореадора лежала величезна, наполовину розмотана котушка білих ниток, і на наклейці виразно було видно «№ 40».

Обстановку кабінету доповнювала величезна, оббита білою бляхою скриня, яка стояла в кутку. Вона, очевидно, заміняла Паляниці вогнетривку шафу: про те, що в скрині зберігались найважливіші документи, свідчив відповідної до скрині величини начищений до блиску висячий замок.

— Як бачиш, влаштувався я затишно,— самовдоволено сказав він.— Все зберіг від колишнього хазяїна-куркуля, всю зовнішність кімнати, тільки ліжко з периною та подушками сказав переставити в кімнату прибиральниці, а загалом уютність зберіг, май на увазі. Ніякої казбонщини! Ніякої офіціальності! Та, правду кажучи, я й сам люблю домашню обстановку і хочу, щоб люди, заходячи до мене, почували себе вільно, як удома. Правильно я кажу?

Давидов здвигнув плечима, ухиляючись од відповіді, й одразу перейшов до справи:

— У мене до тебе неприємна розмова, сусідо.

Маленькі лукаві очі Паляниці зовсім потонули в м'ясистих зморшках шкіри й аспидно поблискували відтіля, немов крихітні шматочки антрациту, густі чорні брови високо піднялися.

— Які можуть бути неприємні розмови у хороших сусідів? Ти мене лякаєш, Давидов! Завжди ми з тобою, як риба з водою, і

раптом, на́ тобі,— неприємні розмови. Та я й повірити цьому не можу! Як собі хочеш, а я не вірю!

Давидов пильно подивився в вічі Паляниці, але збагнути їх виразу так і не зміг. Обличчя Паляниці було так само добродушне й непроникне, а на губах застигла привітна, спокійна усмішка. Видно, голова колгоспу «Червоний промінь» був природженим артистом, вміло володів собою і не менш вміло вів гру.

— Сіно, наше сіно, з твого наказу вивезли цієї ночі? — напрямки спитав Давидов.

Брови Паляниці піднялися ще вище:

— Яке сіно, друже?

— Звичайне, степове.

— Вперше чую! Вивезли, кажеш? Наші, тубянці? Не може бути! Не вірю! Стрільай мене, катуй мене, а не повірю! Май на увазі, Семене, друже мій, що колгоспники «Червоного променя» — винятково чесні трудівники наших соціалістичних ланів, і твої підозріння ображають не тільки їх, а й мене як голову колгоспу! Прошу тебе, друже, серйозно мати це на увазі.

Приховуючи досаду, Давидов спокійно сказав:

— Ось що, липовий друже, я тобі не Литвинов, а ти мені не Чемберлен, і нам з тобою нема чого в дипломатію гратися. Сіно з твого наказу забрали?

— Знов-таки, друже, про яке сіно мовиться мова?

— Та це ж виходить — знов за рибу гроші! — обурено вигукнув Давидов.

— Май на увазі, друже, я серйозно питаю; про яке сіно ти говориш?

— Про сіно в Калиновім Куті. Там наші травокоси поруч, і ви наше сіно просто вкрали, факт!

Паляниця, наче зрадівши, що непорозуміння так щасливо розв'язалось, звучно ляснув себе долонями по сухих гомілках і зайшовся реготом:

— То ти б з цього й починав, друже коханий! А то зарядив одної — сіно та й сіно, а яке сіно — хто його знає. В Калиновім Куті ви помилково чи навмисне провели косовицю на нашій землі. Ми це сіно й забрали на повній і законній підставі. Ясно, друже?

— Ні, липовий друже, не ясно. Чому ж, якщо це ваше сіно, ви його вивозили по-зłodійському, вночі?

— Це справа бригадира. Вночі для худоби, та й для людей, працювати краще, прохолодніше, напевне, через те його й возили вночі. А в вас ночами хіба не працюють? Даремно! Ніччю,

особливо ясною, працювати набагато легше, ніж серед дня, в спеку.

Давидов усміхнувся:

— А тепер якраз ночі темні, факт!

— Ну, знаєш, і в темну ніч ложки повз рот не пронесеш.

— Особливо, коли в ложці — чужа каша...

— Це ти облиш, друже! Май на увазі, що твої натяки глибоко ображають і чесних, цілком свідомих колгоспників «Червоного променя», і мене як голову колгоспу. Як-не-як, а ми трудівники, а не пройдисвіти, май на увазі!

Очі Давидова блиснули, але він, все ще стримуючись, сказав:

— А ти облиш свої пишні слова, липовий друже, і давай говорити по-діловому. Тобі відомо, що три межових стовпи весною цього року перенесені в Калиновім Куті по обидва боки балки? Твої чесні колгоспники перенесли їх, вирівняли лінію границі й відтяли у нас не менше як чотири-п'ять гектарів землі. Тобі це відомо?

— Друже! Відкіля ти таке взяв? Твоя підозрілість, май на увазі, глибоко ображає нічим не винних...

— Годі товкти воду в ступі та придурюватись! — перебив Давидов Паляницю, мимоволі закипаючи. — Ти що, вважаєш мене за малахольного, чи як? З тобою говорять серйозно, а ти тут вистави розігруєш, ображеним благородством штукариш. Я сам по дорозі сюди заїжджав у Калиновий Кут і сам перевіряв, про що мене повідомили колгоспники: сіно вивезене, а стовпи переставлені, факт! І від цього факту ти нікуди не дінешся!

— Та я нікуди й не збираюся діватись! Я — весь тут, бери мене голими руками, але... перед тим як брати, посмоли їх! Посмоли, друже, чимдуж руки, а то я, май на увазі, вислизну, як в'юн...

— Те, що зробили тубянци, називається самозахват, і за це відповідатимеш ти, Паляниця!

— Це, друже, ще треба довести — що межові стовпи переставлені. Це, друже, твоя голослівна заява, не більше. А сіно у тебе не значене.

— Вовк і значену овечку бере.

Паляниця ледве помітно усміхнувся, а сам докірливо хитав головою:

— Ай-яй-яй! Уже з вовками нас порівнюєш! Кажи, що хочеш, а я не вірю, що стовпи міг хтось викопати й переставити.

— А ти поїдь і сам перевір. Адже сліди, де колись стояли знаки, залишились? Залишились? На тому місці і ґрунт м'якший, і трава нижча, й ознаки круглих ямок видно, як на долоні,

факт! Ну, що ти на це скажеш? А хочеш — давай удвох туди поїдемо. Згоден? Ні, товаришу Паляниця, ти від мене не одкрутишся! То що ж, поїдемо, чи як?

Давидов мовчки кутив, чекаючи відповіді, мовчав і Паляниця, так само безтурботно усміхаючись. У заставленій квітами кімнаті було душно. На вікнах бились об шибки й монотонно дзижчали мухи. Крізь проріз важкого, глянсово-зеленого листа фікуса Давидов побачив, як на ганок вийшла молода, передчасно й надмірно розповніла, але ще гарна жінка, одягнена в стареньку спідничину й заправлену в неї нічну сорочку з короткими рукавами. Захищаючи долонею очі від сонця, вона дивилася кудись вздовж вулиці і, раптом стрепенувшись, закричала неприємно різким, верескливим голосом:

— Фенько, чортова дочко, жени теля! Не бачиш, що корова з череди прийшла?

Паляниця теж глянув у вікно на голу по саме плече, повну, молочно-білу руку жінки, на пухнасте русе волосся, що вибилося з-під хустинки й ворушилося на вітрі, і чомусь пожував губами, зітхнув:

— Прибиральниця тут, при правлінні, живе, чистоту держить. Жінка — байдуже, тільки надто криклива, ніяк не відучу її від крику... А в поле нема чого мені їхати, Давидов. Ти побував там, подивився, ну й годі. І сіна я тобі не поверну, не поверну, от і все! Справа це спірна: землеустрій тут був п'ять років тому, і не нам з тобою розбиратися в цій суперечці між тубяцями і грем'яцівцями.

— В такому разі — кому ж?

— Районним організаціям.

— Гаразд, я з тобою згоден. Але земельні суперечки — само собою, а сіно ти поверни. Ми його косили, нам воно й належить.

Очевидно, Паляниця вирішив покласти край нікчемній, на його погляд, розмові. Він уже не усміхався. Пальці його правої руки, що нерухомо лежала на столі, легенько заворушилися і повільно склалися в дулю. Вказуючи на неї очима, Паляниця бадьоро сказав:

— Бачиш, що це таке? Це — дуля. Ось тобі моя відповідь! А поки що — до побачення, мені треба працювати. Бувай здоров!

Давидов усміхнувся:

— Чудакуватий ти суперечник, як я на тебе подивлюся... Невже слів тобі бракує, що ти, наче перекупка, дулю мені показуєш? Це, братішка, не докаж! Що ж, за це нещасне сіно прокуророві на тебе скаржитись, чи як по-твому?

— Скаржся кому хочеш, будь ласка! Хочеш — прокуророві, хочеш — в райком, а сіна я не поверну й землі не віддам, так і май на увазі, — відповів Паляниця.

Більше говорити не було про що, і Давидов устав, запитливо подивився на господаря.

— Дивлюсь я на тебе, товаришу Паляниця, і дивуюся: як це ти — робітник, більшовик, — і так скоро по самі вуха загруз у дрібновласництві? Ти спочатку, вихваляючись куркульською обстановкою, сказав, що зберіг зовнішність цієї кімнати, але, по-моєму, ти не тільки зовнішність куркульського будинку зберіг, а й внутрішній душок його, факт! Ти й сам за півроку пропах цим духом! Якби ти народився на двадцять років раніш, з тебе неодмінно вийшов би справжнісінький куркуль, фактично тобі кажу!

Паляниця знизав плечима, знову втопив у зморшках шкіри гострі блискучі оченята.

— Не знаю, чи вийшов би з мене куркуль, чи ні, а от з тебе, Давидов, май на увазі, вже напевне вийшов би якщо не піп, то неодмінно — церковний староста.

— Чому це? — щиро здивувався Давидов.

— А тому, що ти, колишній морячок, по самі вуха загруз в релігійні забобони. Май на увазі, коли б я був секретарем райкому, — ти б у мене поклав на стіл партквиток за твої штучки.

— За які штучки? Про що ти говориш? — Давидов навіть плечі підняв від здивування.

— Та не придурюйся! Ти дуже добре розумієш, про що я говорю. Ми тут всім осередком б'ємося проти релігії, два рази ставили на загальноколгоспних і на хутірських зборах питання про закриття церкви, а ти що робиш? Ти, май на увазі, палиці нам в колеса вставляєш, ось чим ти займаєшся!

— Давай далі, цікаво послухати про палиці, які я тобі вставляю.

— А ти що робиш? — вів далі Паляниця, вже помітно розгарячившись. — Ти колгоспними кіньми по неділях бабів до церкви возиш молитися, ось що ти робиш! А мені наші жінки, май на увазі, цим ділом очі колють: «Ти, — кажуть, — сякий-такий, хочеш церкву закрити й під клуб її обладнати, а грем'ячівський голова віруючих жінок поважає і навіть кіньми в свята їх до церкви возить».

Давидов мимоволі зареготав:

— Так он у чому річ! Он за які релігійні забобони, виявляється, я винен! Ну, це штука не дуже страшна!

— Для тебе, може, й не страшна, а для нас, май на увазі, гірше й бути не може! — запально продовжував Паляниця. —

Ти піддобрюєшся до колгоспників, хочеш для всіх хорошим бути, а нам в антирелігійній роботі підрив влаштуєш. Добрий мені комуніст, що й казати! У інших дрібновласницькі настрої викриваєш, а сам чорті-чим займаєшся. Де ж твоя політична свідомість? Де твоя більшовицька ідейність і непримиренність до релігії?

— Зажди, ідейний базікало! Ти обережніше на поворотах!.. Що значить «піддобрюєшся»? Ти знаєш, чому я бабів відправив кінями? Знаєш, з яким наміром я так зробив?

— А мені плювають на твої наміри з високого дуба! Ти наміряйся, як умієш, тільки не плутай наших намірів у боротьбі з попівщиною. Як собі хочеш, але на бюро райкому я поставлю питання про твою поведінку, май на увазі!

— Правду кажучи, я думав, Паляниця, що ти розумніший,— з жалем сказав Давидов і вийшов не попрощавшись.

Розділ XVI

Ще по дорозі в Гремячий Лог Давидов вирішив не передавати в районну прокуратуру справу про захоплення землі та вивезення сіна тубянцями. Не хотів він звертатися з цього приводу і до райкому партії. Насамперед треба було точно в'яснити, кому ж насправді раніш належала спірна земля в кінці Калинового Кута, а тоді вже, відповідно до того, як вирішиться питання, й діяти.

Не без прикrostі згадуючи розмову з Паляницею, Давидов міркував так: «Ну й зух цей лобитель квітів і домашнього затишку! Не скажеш, що в нього розуму над міру, ніяк не скажеш, але з хитринкою, з якоюсь простуватою хитринкою, яка буває у більшості дурнів. Але такому пальця в рот не клади... Сіно вивезли, звичайно, за його згодою, однак не це головне, а стовпи. Не може бути, щоб їх переставили з його розпорядження. На таке він не пристане: ризиковано. А якщо він знав про те, що їх переставили, але заплющив очі? Тоді це вже ні к чорту не годиться! Колгоспові всього півроку, і починати з захоплення сусідської землі та злочинства — це ж до решти розкласти колгоспників! Це ж означає штовхати їх на колишні звичаї одноосібного життя: нічим не гребувати, ніяким способом — аби якнайбільше хапнути. Ні, так діло не піде! Як тільки в'ясню, що земля наша, одразу ж таки поїду в райком; нехай нам там голови намілять: мені — за бабів, а Паляниці — за шкідницьке виховання колгоспників».

Під рівний тюпачок коня Давидов почав дрімати, і раптом в каламутному тумані дрімоти йому виразно уявилась товста жінка, що стояла на ганку в Тубянському, і він гидливо скривив губи, сонно подумав: «Скільки на ній зайвого сала і м'яса начеплено... В таку спеку, певно, ходить, як намилена, факт!» І зараз же надмірно послужлива пам'ять, ніби для порівняння, виразно намалювала перед ним по-дівочому струнку, виточену постать Лушки, її летючу ходу і той невимовно гарний рух тонких рук, яким вона звичайно поправляла зачіску, спідлоба дивлячись ласкавими й насмішкуватими, всезнаючими очима... Давидов здригнувся, наче від несподіваного штовхана, випростався в сідлі і, скривившись, немов від сильного болю, з злістю хльоснув коня нагайкою, погнав його вскачки...

Всі ці дні злі жарти грала з ним недобра пам'ять, зовсім не до речі — то під час ділової розмови, то в хвилини задуми, то уві сні — воскрешаючи образ Лушки, яку він хотів, але поки що не міг забути...

Опівдні він приїхав у Гремячий. Островнов і рахівник про щось жваво говорили, але як тільки Давидов відчинив двері — в кімнаті, наче по команді, настала тиша.

Стомлений від спеки і поїздки, Давидов сів до столу, спитав:

— Про що ви тут сперечалися? Нагульнов не заходив у правління?

— Нагульнова не було,— трохи помовчавши, відповів Островнов і швидко глянув на рахівника.— Та ми й не сперечалися, товаришу Давидов, це вам так здалося, а так взагалі, говорили про се, про те, все більше про господарство. Що ж, віддають нам сіно тубянці?

— Просьте ще їм наготувати... На твою думку, Лукичу, чия це земля?

Островнов знизав плечима:

— Хто його знає, товаришу Давидов, діло темне. З самого початку земля ця була нарізана Тубянському хутору, це ще до революції було, а за Радянської влади верхня частина Калинового Кута одійшла до нас. При останньому переділі, в двадцять шостому році, тубянців іще потиснули, а, де там проходила границя, я не знаю, бо моя земля була з другого боку. Років зо два тому там косив Титок. Самоправно косив чи нишком прикупив цю земельку в кого-небудь з бідноти — сказати не можу, не знаю. А найпростіше — запросити районного землевпорядника товариша Шпортного. Він по старих картах одразу розбереться, де тягнули границю. Він же і в двадцять шостому році проводив у нас землевпорядження, кому ж знати, як не йому?

Давидов радісно потер руки, повеселішав:

— От і гаразд! Факт, що Шпортной повинен знати, кому належить земля. А я думав, що землевпорядження проводила яка-небудь приїжджа партія землемірів. Зараз же розшукай Щукаря, скажи, щоб негайно запрягав у лінійку жеребця і їхав у станицю за Шпортним. Я напишу йому записку.

Островнов вийшов, але хвилин через п'ять повернувся, усміхаючись в вуса, покликав Давидова пальцем:

— Ходімо на сінник, подивитесь на одну чудасію...

У дворі правління, як і всюди в хуторі, стояла та полуднева безживна тиша, яка буває лише в найгарячіші літні дні. Пахло прив'ялою під сонцем травичкою, від конюшні пахтіло сухим кінським кізяком, а коли Давидов підійшов до сінника, в ніздрі йому вдарив такий пряний аромат свіжоскошеної, в цвіту, трохи підсохлої трави, що на мить йому здалося, ніби він — в степу коло тільки-но складеної пахучої копиці сіна. Обережно відчинивши одну половинку дверей, Яків Лукич уступився, пропустив уперед Давидова, сказав стиха:

— Полюбуйтеся на оцих голубів. Ніколи й не подумаеш, що годину тому вони бились не на життя, а на смерть. У них, видно, замирення буває, коли сплять...

Першу хвилину, поки очі не призвичаїлись до темряви, Давидов нічого не бачив, крім прямого сонячного променя, що крізь отвір у даху вганявся в верх сяк-так накиданого посеред сарая сіна, а потім добачив постать діда Щукаря, який спав на сіні, а поруч з ним — Трохима, що скрутився бубликом.

— Цілий ранок дід за цапом з батоном ганяв, а тепер, бачите, вкупі сплять,— вже голосно заговорив Яків Лукич.

І дід Щукар прокинувся. Але не встиг він звестися на лікоть, як Трохим, пружно відштовхнувшись від сіна всіма чотирма ногами, плігнув на землю, нагнув голову й багатообіцяюче і воявничо кілька разів тріпнув бородою.

— Бачили, люди добрі, який чорт з рогами? — млявим розслабленим голосом спитав Щукар, вказуючи на Трохима, що приготувався до бою.— Цілісіньку божу ніч лазив він отут по сіні, копирсався, чхав, зубами хрустів. І на одну мить не дав мені заснути, проклятий! Вранці скільки разів воював з ним, а зараз, пожалуста, примостився поруч спати, принесла його лиха година мені під бік, а розбудили його — до бійки, анахтема, готується. Як же мені з таким переслідуванням жити? Тут діло до смертовбивства йдеться: або я йому коли-небудь життя вкорочу, або він мене під дихало гатилне рогами, і тільки й бачили діда Щукаря! Одним словом, по-доброму в нас діло з цим рогатим чортом не скінчиться, буде-таки в цьому дворі упокійник...

В руках у Щукаря несподівано з'явився батіг, але не встиг він махнути ним, як Трохим за два скоки опинився в темному кутку сарая і, з викликом постукуючи копитцем, світлив відтілю на Щукаря гострими фосфоричними очима. Старий відклав набіг батога, гірко похитав головою.

— Бачили, яка вредна тварюка? Тільки батогом від нього й рятуюся, та й то не завжди, бо він же, анахтема, підстерігає мене там, де його, проклятого, ніколи в світі не ждеш! Так день і ніч і не випускаю батога з рук. Ніякої волі мені від цього цапа немає! Де тільки найнепідходяще місце — там його і сподівайся. Приміром, взяти хоч би вчорашній день: треба мені було піти аж за той вугол за сарай по великій, невідкладній нужді, подивився кругом — цапа нема. «Ну,— думаю,— слава богу, спочиває чортів Трохим десь у холодку або пасеться за подвір'ям, травичку скубе». З спокійною душею пішов я собі за сарай і тільки що примостився як помагається, а він, проклятий, де й узявся, підступає до мене виступці, голову скособочив і вже гонобить кинуться і вдарити мене в бік. Хоч-не-хоч, а довелося вставати... Прогнав я його батогом і тільки що знову прилаштувався, а він знову висувається з-за вугла... Отак він кідька разів на мене нападався! Так і перебив охоту. Та хіба ж це життя? У мене риматизма в ногах, і я не молоденький, щоб присідати та вставати стільки разів, як на солдатській муштрі. У мене від цього дрижаки в ногах з'являються і в попереку кольки колють. Я через цього Трохима, можна сказати, останнього здоров'я збуваюсь і звичайнісіньким способом можу в відхожому місці померти! Колись, бувало, орлом я сидіти міг хоч цілий день, а тепер хоч проси кого-небудь, щоб тебе попід пахви держав... От до якого страху довів мене цей проклятуший Трохим! Тьху!

Щукар люто сплюнув і, нишпорячи в сіні руками, довго щось бурмотів і лявся.

— Треба, діду, жити по-культурному, в убірально ходити, а не тинятись поза сараями,— посміхаючись, порадив Давидов.

Щукар сумно глянув на нього, безнадійно махнув рукою.

— Не можу! Душа не дозволяє. Я тобі не городський житель. Я всю жисть звик до нужди на волі справляти, щоб, значить, вітерцем мене кругом обдувало! Зимою, в найлютіший мороз, і то мене батогом у хлівець не заженеш, а в ваш нужник як зайду, мене від тяжкого духу одур бере, так що можу й упасти.

— Ну, тут уже я тобі нічим допомогти не можу. Влаштуйся як знаєш. А зараз запрягай жеребців та поїдеш у станицю по землеміра. Потрібний він нам дуже й дуже. Лукичу, ти знаєш, де живе на квартирі Шпортной?

Не дівавши відповіді, Давидов оглянувся, але Островнова й слід прохолов: з досвіду знаючи, як довго збирається дід Щукар, він пішов у конюшню запрягати жеребців.

— У станицю скочити в одну мить можу, це мені — раз плюнути, — запевнив дід Щукар. — Але от ти розтлумач мені один вопрос, товаришу Давидов: чому це кожна колишня куркуляцька худобина, ну, достеменно в своїх хазяїв повдавалась, тобто страшенно зловредна й хитра до всіх неможливостей? Взяти хоч би оцього супостата Трохима: чому він жодного разу не буцнув під куприк, ну, скажімо, Якова Лукича, а все більше на мені муштрується? Та через те, що він у ньому свою куркульську рідню пронохав, от він його й не чіпає, а на мені злість зганяє.

Або візьмемо хоч яку куркульську корову: ніколи в світі вона колгоспній доярці стільки молока не дасть, як своїй любезній розкуркулений хазяйці давала. Ну, це, сказати, і правильно: хазяйка годувала її і буряками, і помиями, і всякою іншою хрухтою, а доярка кине їй віхоть сухого торішнього сіна та й сидить, коняє під вим'ям, молоко дожидає.

А візьми ти хоч якого куркульського собацюру: чого він тільки на бідноту кидається, котра в лахманах ходить? Ну, хоч би, скажімо, на мене? Вопрос сурйозний. Я спитав про це Макара, а він каже: «Це класова боротьба». А що таке класова боротьба — не об'яснив, засміявся та й пішов по своїх ділах. Та на чорта ж вона мені потрібна, ця класова боротьба, коли по хутору ходиш і на кожного собацюру з острахом оглядаєшся? На лобі ж у нього не напечатано: чесний він собака чи розкуркуленого сословія? А коли він, куркульський собака, мій класовий ворог, як об'ясняє Макар, то що я повинен робити? Розкуркулювати його! А як ти, приміром, будеш його розкуркулювати, цебто з живого з нього кожуха знімати? Ніяк не можна! Він з тебе швидше шкуру як стій здере. Значить, вопрос ясний: спочатку треба цього класового ворога на шворку, а потім уже й кожуха з нього дерти. Я оце якось дав Макарові таку пропозицію, а він каже: «Так ти, безклепкий старий, половину собак в хуторі перевішаєш». Тільки хто з нас з ним безклепкий — це невідомо, це ще вопрос. По-моєму, Макар трошки придуркуватий, а не я... Заготсировина приймає на вичинку собачі шкури? Приймає! А по всій державі скільки розкуркулених собак вештається без хазяїв і ніякого нагляду? Мільйони! То якщо з них усіх шкури поздирати, потім їх вичинити, а з шерсті наплести панчіх, що воно вийде? А те вийде, що половина Росії ходитиме в хромових чоботях, а хто надіне панчохи з собачої шерсті — на віки вічні вигоїться від риматизми. Про цей лік я ще від своєї бабусі

чув, надійнішого за нього й на світі немає, коли хочеш знати. Та що там говорити, я сам хворію на риматизму, і тільки собачі панчохи мене й рятують. Без них я б давно вже рачки лазив.

— Діду, ти думаєш сьогодні в станицю їхати? — поцікавився Давидов.

— Беззастережно думаю, тільки ти мене не перебивай і слухай далі. І от мені вскопила в голову ця велика думка про вицинку собачих шкур — я дві доби підряд не спав, все обмізковував: яка грошова користь від цієї моєї думки державі і найперше мені вийде? Коли б у мене не дрижаки в руках, я б сам написав до центри, отак, дивись, щось би мені й перепало, щось би й вийшло від власті за мою розумову старанність. А потім вирішив усе розказати Макарові. Я — не зажеря. Прийшов геть-чисто все йому розказав і кажу: «Макарчику! Я старий чоловік, мені всякі капітали й нагороди не потрібні, а тебе хочу на все життя ущасливити: ти напиши про мою думку до центральної власті і получиш такий самий орден, який тобі за війну дали. Ну, а коли до того ще й грошенят тобі сипнуть — ми їх з тобою переполовинимо, як воно й полагается. Ти, якщо хочеш, проси собі орден, а мені — аби на корову-первістку або хоч би на телицю-назимка грошенят капнуло, і то я буду вдоволений».

Інший би на його місці в ноги мені кланявся, дякував би. Ну, Макарчик же й подякував... Ех, як схопитися з стільця! Як пужне мене матом! «Ти, — кричить на мене, — чим більше старієш, тим більше дурієш! У тебе замість голови порожній казанок на плечах!» А сам за кожним словом — і так, і перетак, і розтак, і отак, — муха не пролетить! Це він мені так нащот розуму натякнув! Чия б уже корова мичала, а чия — мовчала! Теж мені розумака знайшовся! І сам не гам, і другому не дам. Я сиджу, дожидаю, коли в нього в роті пересохне, а сам собі думаю: «Нехай поцибає, а однак тим самим місцем на стілець сяде, що й раніш сидів».

І от, видно, вмовився мій Макарчик ляяться, сів і питає: «Буде з тебе?» Тоді вже я на нього розсердився, хоч ми з ним як побратими. «Якщо, — кажу йому, — ти захекався, то відпочинь та й починай наново, я підожду, мені не ніколи. Тільки чого ти з дурного розуму лаєшся, Макарчику? Я ж тобі добра зичу. Тебе за таку думку по всій Росії в газетах пропечатають!» Але на це він хряпнув дверима й вискочив з хати, наче, скажи, я йому окропу в шаровари линув!

Увечері пішов я до вчителя Шпиня порадитись, він все-таки чоловік учений. Розказав йому все, на Макара поскаржився. Але всі ці вчені, по-моєму, люди пришелепуваті, і навіть дуже!

Знаєш, що він мені сказав? Усміхається і каже: «Всі великі люди терпіли утиски за свої думки, терпи й ти, діду». Втішив, називається! Хлюст він, а не вчитель! А що мені з того терпіння? Корова, вважай, що в руках була, а не довелось навіть коров'ячого хвоста побачити... І все через Макарову супротивність! Приятелем теж називається, хай йому лихо! А тут через нього і вдома зовсім не весело... Старій своїй я нахвалився, що, може, господь бог пошле нам корівку за мою розумову старанність. Аякже, послав, наставляй кишеню! А стара мене наче ножовкою пиляє: «Де ж твоя корова? Знов набрехав?» Доводиться й від неї терпіти різні утиски. Коли вже всякі великі люди терпіли, то мені й зовсім бог повелів...

Так і пропала моя хороша думка ні за цапову душу... А що ти зробиш? Вище чогось не скочиш...

Давидов, прихилившись до одвірка, безгучно сміявся, а Щукар, трохи заспокоївшись, почав неквапно взуватись і, вже не звертаючи на Давидова ніякої уваги, самозабутньо говорив далі:

— А собачі панчохи — від риматизми найпевніші ліки! Я сам в них цілу зиму проходив, жодного разу не зняв, і хоч ноги до весни геть-чисто попріли, хоч стара моя скільки разів через той собачий сморід мене з хати виганяла, а від риматизми явилікувався й цілий місяць ходив, аж пританцьовував, як молодий півень коло курки. А який з цього толк вийшов? Ніякого! Бо знов-таки з дурного розуму весною промочив ноги, ну й готовий, спікся! Але це — до пори до часу; ця хвороба мене не дуже лякає. Як тільки спіймаю якого-небудь смирного й патлатого собаку, острижу його, і знов риматизму з мене як вітром звіє! Зараз бачиш, як я ходжу-переступаю? Як той кінь, що ячменю обжерся, а поносю панчохи цілющі — і знов хоч танцюй, як молодий. Біда тільки, що моя стара не хоче прями собачої шерсті та плести з неї мені панчохи. У неї від собачого духу памороки в голові робляться, і починає вона за прядкою слиною давиться. Спочатку вона гикає, гикає, потім давиться, давиться, а зрештою так заканудить її, що всю чисто навиворіт виверне й перелицює. Так що, бог з нею, я її не силую на таку роботу. Сам я і мив шерсть, сам просушував на сонці, сам і пряв, і панчохи плів. Нужда, брат, заставить всякої капості вивчитись...

Та це ще не біда, а півбіди, а біда в тому, що стара моя — справжнісінький гаспид і гадюка! Позаминулого року літом почало в мене ломити ноги. Що робити? Отоді я й згадав про собачі панчохи. І от якось вранці заманив я в сіни сусідську сучечку, сухарями заманив і остриг її догола, як настоящий циркульник. Тільки на вухах по пучечку шерсті залишив — для

красоти, та на кінці хвоста, щоб було чим од мух відганятися. Не повіриш, з півпуда шерсті з неї настриг!

Давидов закрив обличчя долонями, простогнав, задихаючись від сміху:

— Чи не багато?

Але й більш каверзні запитання ніколи не заганяли діда Щукаря на слизьке. Він зневажливо здвигнув плечима й великодушно пішов на поступку:

— Ну, може, трошки менше, фунтів десять-дванадцять, я ж її на вазі не важив. Тільки така та сучка була шерстяна, ну, просто як шльонська¹ вівця! Думав, мені шерсті з неї до самої смерті стане, так ні ж бо, тільки одну пару і встиг сплести, а до решти стара моя добралась і всю до нитки спалила надворі. У мене не стара, а люта тигра! Що вже зловредна, то ніяк не менш за оцього триклятого цапа, вона і Трохим — обое рябое, істинний бог, не брешу! Одним словом, спалила вона увесь мій запас і розорила мене дощенту! А я тій сучечці, щоб вона стояла смирно, коли я її стриг, величезну торбу сухарів згодував, он воно яке діло...

Та тільки й сучечці тій не пощастило: вирвалась вона від мене після стрижки й начебто вдоволена була, що полегшив я її від зайвої шерсті, навіть хвостом з китичкою помахала від утіхи, а потім — прожогом кинулась до річки, та як глянула на себе в воду — і завилала з сорому... Потім мені казали люди, що вона по річці бродила, не інакше — хотіла втопитись від ганьби. Але в нашій річці води горобцеві по коліна, а в колодязь вона вскочити не догадалась, розуму забракло. Та що їй дивувати! Як не є — тварина, або, сказати, животина: розумець у неї куций, не те що в людини...

Три дні підряд вона вила під сусідською коморою, душу з мене виймала своїм виттям, а з-під комори не вилазила — значить, совість її вбивала, соромилась на люди показатися такою стриженою. І таки зникла з хутора, з людських очей, до самої осені десь перебувала, а як тільки наново обросла шерстю — знов об'явилася в хазяїна. Така соромлива сучечка була, соромливіша за іншу жінку, їй-бо, не брешу!

З тієї пори я й вирішив: коли доведеться мені ще раз стригти яку-небудь собацюру, то сучок не чіпати, не позбавляти їх верхньої одежі і до жіночого сорому не призводити, а вибирати кого-небудь з псів: їхня шатія не дуже соромлива, його хоч бритвою обшкреби — він і оком не змигне.

¹ Шльонська вівця — з породи мериносівих.

— Ти скоро закінчиш свої казочки? — перебив Шукаря Давидов.— Тобі ж їхати треба. Давай швидше!

— Один момент! Зараз взуюся і готовий. Тільки ти мене не перебивай, заради Христа, а то в мене думка вильне вбік, і я забуду, про що говорив. Так-от, я й кажу: Макарчик мене нібито за придуркуватого має, а дуже він помиляється! Молодий він супроти мене, мілко плаває, у нього всі кози в золоті, а мене, старого горобця, половою не обдуриш, ні, не обдуриш! Йому, Макарові, значить, самому не гріх у мене розуму позичити. Отож-бо воно й є.

На діда Шукаря найшов черговий напад балакучості. Шукар «завівся», як казав Размьотнов, і телер спинити його було не тільки трудно, а майже неможливо. Давидов завжди ставився до невдахи-старика з добродушною прихильністю, з почуттям, яке межувало майже з жалем, але цього разу все-таки вирішив уврвати розповідь:

— Зажди, діду, вгамуйся! Тобі терміново треба їхати в станцію, привезти землеміра Шпортного. Знаєш ти його?

— Я в станиці не тільки твого Шпортного, а й усіх до одного собак знаю.

— По собаках ти спеціаліст, факт! Але мені Шпортной потрібен. Зрозуміло?

— Привезу, сказав тобі, приставаю, як молоду до вінця,— і точка. Тільки ти мене не перебивай. І що в тебе за вредна звичка перебивати людину? Ти, Давидов, гірший за Макарячка робишся, їй-бо! Ну, Нагульнов хоч Тимошку застрелив, він геройський козак, він і нехай мене перебиває, я його все одно поважаю. А ти що такого геройського вчинив? За що я повинен тебе поважати? Ну, аж ніяк нема за що! От застрель із лівольверта оцього чорта, цапа, котрий мені все життя спаскудив, і я за тебе до смерті буду богу молитися, і поважатиму тебе не гірше, ніж Макара. А Макар — герой! Він всі науки перевчив і зараз англійську мову докорінно вивчає; він в усьому розбирається не гірш за мене, навіть у півнячому співі він перший знавець. Він і Лушку прогнав від себе, а ти її дуру приголубив, і Тимошку, вражого сина, з одної кулі поклав...

— Та взувайся ти швидше! Чого ти порпаєшся? — нетерпляче вигукнув Давидов.

Дід Шукар, кречучи й вовтузячись на сні, буркнув:

— Ремінці на чириках зав'язую, хіба не бачиш? А в потемках чорт їх зав'яже!

— Та ти вийди на світло!

— Яюсь зав'яжу й тут. Да-а-а, так от який він, мій Макарячик. Він не тільки сам учиться, а й мене силкується навчати...

— Чого ж це? — усміхаючись, спитав Давидов.

— Всяких наук,— ухильно відповів дід Шукар. Йому, видно, не хотілося розказувати про подробиці, і він неохоче повторив: — Кажу, що всяких наук. Понятно тобі? В чужоземні слова я зараз вдарився. Що ти на це скажеш?

— Нічого не розумію. В які чужоземні слова?

— А коли ти такий недоумкуватий, то нема чого й питати,— вже з досадою промовив дід Шукар і ображено засопів, одверто показуючи, що невдоволений такими настирливими запитаннями.

— Іноземні слова тобі потрібні, діду, як мертвому припарки. Ти збирайся проворніше,— так само усміхаючись, попросив Давидов.

Шукар фиркнув, як розсерджений кіт:

— Проворніше! Отаке скаже! Проворним треба бути, коли бліх ловиш та коли від чужої жінки вночі втікаєш, а за тобою її чоловік женеться, на п'яти наступає... Батога ось ніяк не знайду, зараза б його взяла! Тільки що в руках держав і на тобі, наче в землю запався, а без батога я й разу не ступну — боюся цапа... Слава богу, знайшов! А картуз де? Ти його не бачив, товаришу Давидов, мого картуза? Він же в мене в головах лежав... От пам'ять, не краща за діряве решето стала... Ну, слава богу, знайшов і картуза, тепер тільки сіряка знайти, і я готовий. От, нечиста сила, Трохим! Мабуть, він його в сіно затоптав, а тепер шукай до ночі... Згадав! Сіряк мій удома лишився... Та й нащо він мені потрібний в таку спеку? Нащо б я його суди приносив?

Давидов виглянув у двері, побачив, як Островнов загнзуде запряжених в лінійку жеребців та ласкаво погладжує їх, щось тихенько примовляючи.

— Яків Лукич уже запряг, а ти все збираєшся! Коли ти перестанеш копатися, старий купуне? — сердито вигукнув Давидов.

Дід Шукар голосно й довго вилаявся:

— Такий лихий день, трясця його матері! По-справжньому то й їхати в станицю не треба б. Прикмети нікудишні! Ти ж скажи, на милость, картуза от знайшов, а тепер кисет кудись подівся. Хіба це на добре! Отож-бо й є, що не на добре. Трапиться в дорозі якась біда, не інакше... От okazія, не знайду кисета — та й край! Не Трохим же його ковтнув? Ну, слава богу, знайшов-таки й кисета, тепер можна їхати... А може, відкладемо це діло до завтра? Надто вже прикмети погані... А в священному писанні,— забув котра глава від Матфея,— ну, чорт з нею, котра б вона там не була, але недарма сказано: «Якщо ти, мандрівниче, зібрався в дорогу і уздрів погані прикмети, то

сиди з хирою вдома й не рипайся». А тепер ти, товаришу Давидов, і рішай відповідально: їхати мені сьогодні чи ні?

— Ідь, діду, зараз же! — суворо наказав Давидов.

Щукар, зітхаючи, але не перечачи, сповз із сїна і, по-старечому човгаючи ногами, волочачи за собою батога та боязко оглядаючись на цапа, пішов до виходу.

Розділ XVII

Нарешті випровадивши Щукаря, Давидов вирішив піти в школу й на місці визначити, що ще можна зробити, аби шкільне приміщення до неділі набуло святкового вигляду. А крім того, йому хотілось поговорити з завідуючим і разом з ним прикинути, скільки і яких будівельних матеріалів потрібно буде на ремонт школи і коли його почати, щоб без особливого поспіху і якнайкраще відремонтувати будинок до початку навчального року.

Лише в останні дні Давидов відчув, що настає найбільш напружена пора за весь час його перебування в Гремячому Лозі: ще не впоралися з косовицею трави, а вже скоро мали настати жнива, на очах почало половіти жито; майже одночасно з ним достигав ячмінь; буйно росли бур'яни й мовчазно вимагали прополки невидано великі, в порівнянні з одноосібними нивами, колгоспні лани соняшнику й кукурудзи, і вже не за горами була косовиця пшениці.

До початку жнив багато чого треба було зробити: перевезти в хутір якнайбільше сїна, підготувати токи для молотьби, закінчити перенесення в одне місце комор, які раніш палєжали куркулям, налагодити єдину в колгоспі молотарку. Та й, крім цього, чимало великих і дрібних турбот лягло на плечі Давидова, і кожна справа настійно вимагала до себе безперестанної й пильної уваги.

Старими, рипучими східцями Давидов зійшов на просторий ганок школи. Коло дверей боса й натоптана дівчинка років десяти уступилася, даючи йому дорогу.

— Ти школярка, дівчинко? — ласкаво спитав Давидов.

— Школярка, — тихо відповіла дівчинка і сміливо знизу вгору глянула на Давидова.

— Де тут живе ваш завідуючий?

— Його нема вдома, вони з жінкою за річкою, на городі капусту поливають.

— От невдача... А в школі хто-небудь є?

— Наша вчителька, Людмила Сергіївна.

— Що ж вона тут робить?

Дівчинка усміхнулася:

— Вона з відстаючими дітьми займається. Вона щодня з ними займається після обіду.

— Значить, підтягає їх?

Дівчинка мовчки кивнула головою.

— Порядок! — похвалив Давидов і ввійшов у напівтемні сіни.

Відкілясь, з глибини темного коридора, чути було дитячі голо- си. Неквапно обходячи й по-хазяйськи оглядаючи порожні класи, Давидов крізь прочинені двері в останній кімнаті побачив з десяток маленьких школярів, що простірно розмістилися в перед- ньому ряду зсунутих парт, і коло них — молоденьку вчительку. Невисока на зріст, худенька й вузькоплеча, з коротко підстриже- ним білявим і кучерявим волоссям, вона скидалася швидше на дівчинку-підлітка, ніж на вчительку.

Давненько вже не переступав Давидов порога школи, і тепер дивне відчуття поійняло його, коли він стояв коло дверей класу, стискаючи в лівій руці злинялу на сонці кепку. Щось від дав- ньої пошани до школи, якесь солодке хвилювання, вмить навія- не спогадом про далекі роки дитинства, пробудилося в його душі в ці хвилини.

Він несміливо відчинив двері і, покашлюючи зовсім не від того, що дерло в горлі, неголосно звернувся до вчительки:

— Дозвольте зайти?

— Заходьте,— прозвучав на відповідь тонкий дівочий голос.

Учителька обернулася лицем до Давидова, здивовано підняла брови, але, впізнавши його, збентежено сказала:

— Заходьте, будь ласка.

Давидов незграбно вклонився.

— Здрастуйте. Ви пробачте, що перешкодив, але я на одну хвилину... Мені б оглянути оцей останній клас, я — відносно ремонту школи. Я можу заждати.

Діти встали, врізноголос відповіли на привітання, і Давидов, глянувши на дівчину, подумав: «Я — ніби колишній попечитель школи з суворих багатіїв. От і вчителька злякалась, червоніє. Треба ж мені було з'явитися в цей час!»

Дівчина підійшла до Давидова.

— Проходьте, будь ласка, товаришу Давидов! За кілька хви- лин я закінчу урок. Сідайте, будь ласка. Може, покликати Івана Миколайовича?

— А хто це?

— Наш завідуючий школою — Іван Миколайович Шпинь. Хіба ви його не знаєте?

— Знаю. Не турбуйтеся, я зажду. Можна мені побути тут, поки ви займаєтеся?

— Ну, звичайно! Сідайте, товаришу Давидов.

Дівчина дивилась на Давидова, говорила з ним, але ніяк не могла подолати збентеження: вона болісно червоніла, навіть ключиці в неї порожевіли, а вуха стали бурячковими.

От чого не міг терпіти Давидов! Не терпів уже хоч би через те, що, дивлячись на яку-небудь жінку, яка червоніла, він чомусь і сам починав червоніти, і від цього зростало ще більше почуття збентеження й незручності.

Він сів на запропонований йому стілець коло невеликого столика, а дівчина, одійшовши до вікна, почала роздільно диктувати учням:

— Ма-ма го-ту-е... Написали, діти? Го-ту-е нам о-бід. Після слова «обід» поставте крапку. Повторюю...

Вдруге, написавши речення, діти з цікавістю стали роздивлятися на Давидова. Він з навмисною поважністю провів по верхній губі, удаючи, що розгладжує вуса, і по-дружньому підморгнув школярам. Вони заусміхались, хороші відносини почали нібито налагоджуватись, але вчителька знову стала диктувати якусь фразу, звично поділяючи слова, і діти схилились над зошитами.

У класі пахло сонцем і пилом, застоїним духом рідко провітрюваного приміщення. Кущі бузку й акації, що росли під самими вікнами, не давали прохолоди. Вітер ворушив листя, і по вищербленій підлозі перебігали сонячні зайчики.

Зосереджено зсунувши брови, Давидов почав підраховувати: «Треба не менш як два кубометри соснових дощок — подекуди замінити мостини. Рами у вікнах добрі, а подвійні — які вони і чи є взагалі, треба взнати. Купити ящик скла. Напевне, нема в запасі жодної шибки, а щоб діти не били шибку — це ж неможливе діло, факт! Добре було б знайти свинцевого білила, а от скільки цього добра потрібно, щоб пофарбувати стелі, наличники, рами і двері? Уточнити у теслів. Ганок наново настилити. Можна своїми дошками: розпиляв дві верби — от і все. Ремонт коштуватиме дороженько... Сарайчик на дрова треба наново вкривати соломою. Та тут до чорта діла, факт! Закінчимо з коморами — й одразу перекину сюди всю теслярську бригаду. Дах на школі треба б наново пофарбувати... А де гроші? З шкури вилізу, а для школи дістану! Факт! Та воно і з шкури вилазити нема чого: продамо пару вибракуваних волів — от і гроші. Доведеться за ці воли з райвиконкомом бій видержати, інакше нічого не вийде... А погано мені буде, коли продати їх нишком... Але однаково ризкну. Невже Нестеренко не підтримає?»

Давидов дістав записну книжку, написав: «Школа. Дошки, цвяхи, скло — ящик. Паризька зелень на дах. Білило. Оліфа...»

Хмурачись, дописував він останнє слово, і в цей час пущена з трубки маленька волога балабушка розжованого паперу м'яко ляпнула його по лобі, прилипла до шкіри. Давидов здригнувся від несподіванки, і зараз же хтось із дітей пирхнув в кулак. Над партами прошелестів тихий смішок.

— Що там таке? — суворо спитала вчителька.

Стримане мовчання було їй відповіддю.

Одліпивши балабушку з лоба, усміхаючись, Давидов швиденько оглянув школярів: білі, русі, чорні голівки низько схилились над партами, але жодна загоріла маленька рука не виводила букв...

— Закінчили, діти? Тепер пишть ще одне речення...

Давидов терпляче ждав, не зводячи усміхнених очей зі схилених голівок. І от один з хлопчиків повільно, злодійкувато підвів голову, і Давидов прямо перед собою побачив давнього знайомого: не хто інший, як сам Федотко Ушаков, якого він одного разу весною зустрів у полі, дивився на нього вузенькими щілинками очей, а рум'яний рот його розповзався в широчезній, нестримній усмішці. Давидов глянув на лукаве личко і сам мало не засміявся вголос, але, стримавшись, квапливо вирвав з записної книжки чистий аркуш, сунув його в рот і став жувати, швидко зиркаючи на вчительку й бешкетницьки підморгнувши Федоткові. Той дивився на нього, не зводячи очей, але, щоб не виявити усмішки, прикрив маленькою долонсю рота.

Давидов, втішаючись з Федоткової нетерплячки, ретельно й не кваплячись скачав жований папір, поклав його на ніготь великого пальця лівої руки, заплющив ліве око, немов націляючись. Федотко надув щоки, сторожко увібрав голову в плечі,— як-не-як, а балабушка була чимала й важкенька... Коли Давидов у якусь зручну мить легким щиглем послав балабушку в Федотка, той так швидко нагнув голову, що гучно стукнувся лобом об парту. Випроставшись, він злякано витріщив очі на вчительку й почав повільно розтирати рукою почервонілого лоба, а Давидов, безгучно трясучись від сміху, відвернувся і, за своєю звичкою, закрив долонею обличчя.

Звичайно, вчинок його був непростою легковажністю, і треба було пам'ятати, де він знаходиться. Опанувавши себе, він з винуватою усмішкою скоса глянув на вчительку, але побачив, що вона, відвернувшись до вікна, також намагалась приховати сміх. Худенькі плечі її здригалися, а рука із зібганою хустинкою тягнулась до очей, щоб витерти витиснені сміхом сльози.

«От тобі й суворий попечитель...— подумав Давидов.— Порушив весь урок. Треба відділя вшиватись».

Зробивши серйозне обличчя, він глянув на Федотка. Швидкий, мов живе срібло, хлопчина вже нетерпляче совався за партою, показуючи пальцем собі в рот, а потім вишкірив зуби: там, де колись у нього була щербина,— стирчали два широких синювато-білих зуби, які не доросли ще до краю і з такими зворушливими зубчиками по краях, що Давидов мимоволі усміхнувся.

Він одпочивав душею, дивлячись на дитячі обличчя, на схилені над партами різномасті голівки, мимоволі відзначаючи в думці, що колись, дуже давно, і він отак само, як Федотків сусід по парті, мав звичку, виводячи букви або малюючи, низько схилити голову й висувати язика, кожним рухом його паче допомагаючи собі в нелегкій праці. І знов, як і весною під час першого знайомства з Федотком, він, зітхнувши, подумав: «Легше вам, пташки, жити буде, та й зараз легше живеться, а інакше за що ж я воював? Чи не за те, щоб і ви такого лиха зазнали, як мені в дитинстві довелось зазнати?»

З мрійливого настрою його вивів той самий Федотко: немов на шарнірах крутачись за партою, він привернув увагу Давидова, знаками настійно просячи показати, як там у нього діло з зубом. Давидов вибрав зручну мить, коли вчителька відвернулася, і, жалісно розводячи руками, оголив зуби. Побачивши знайому щербину в роті Давидова, Федотко пирхнув у долоні, а потім з величезним самовдоволенням заусміхався. Весь його переможний вигляд красномовніше за всякі слова говорив: «От як я тебе об'їхав, дядя! У мене от зуби виросли, а в тебе — ні!»

Але через хвилину трапилось таке, про що Давидов і довгий час опісля не міг згадати без внутрішнього дрижання. Федотко дуже розходився і, знову бажаючи привернути до себе увагу Давидова, тихенько постукав об парту, а коли Давидов неухважно глянув на нього — Федотко, важно відкинувшись, засунув праву руку в кишеню штаненят, витягнув і знову швидко сховав у кишеню ручну гранату «лимонку». Все це сталося так швидко, що Давидов в першу мить тільки ошаліло закліпав, а бліднущи почав уже потім...

«Звідкіля вона в нього?! А якщо капсуль вставлений?! Стукне по лавці, на якій сидить, і тоді... Ой чорт, що ж робити?!» — з жарким жахом думав він, заплющивши очі й не почувуючи, як піт холодною рососою виступив у нього на лобі, на підборідді, на шиї.

Треба було щось негайно робити. Але що? Встати і спробувати силоміць відібрати гранату? А якщо хлопчина злякається, вронеться з рук і ще, чого доброго, встигне кинути гранату, не

знаючи, що слідом за цим настане його й чужа смерть... Ні, так робити не годиться. Давидов рішуче відкинув цей варіант. Все ще не розплющуючи очей, він болісно шукав виходу, підганяв думку, а уява мимо його волі послужливо малювала жовтий спалах вибуху, дикий короткий крик, спотворені дитячі тіла...

Тільки тепер він відчув, як повільно спливають з лоба краплі поту, повзуть по боках перенісся, лоскочуть очні западини. Він хотів дістати носову хустинку і намацав у кишені складаного ножика — давній подарунок одного старого друга. Давидову миттю спав на думку вихід: правою рукою він витягнув ножа, рукавом лівої витер рясний піт на лобі і з такою підкресленою увагою почав вертіти й розглядати ножа, немов бачив його вперше в житті. А сам скося поглядав на Федотка.

Ніж був старенький, сточений, але зате бічні перламутрові пластинки його тьмяно сяяли на сонці, а, крім двох лез, відвертки і штопора, в ньому були ще прекрасні маленькі ножиці. Давидов одне за одним відкривав усі ці багатства, зрідка швиденько зиркаючи на Федотка. Той не зводив з ножа зачарованих очей. Це був не просто ніж, а цілий скарб! Нічого такого гарного він ще не бачив. Але коли Давидов вирвав з записної книжки аркуш чистого паперу й одразу, швидко орудуючи ножичками, вирізав кінську голову,— Федотко не знав, де дітися від захоплення!

Незабаром урок скінчився. Давидов підійшов до Федотка, пошепки спитав:

— Бачив ножики?

Федотко ковтнув слину, мовчки кивнув головою.

Нахилившись, Давидов шепнув:

— Мінятися будемо?

— А що на що міняти? — ще тихше прошепотів Федотко.

— Ножа на залізячку, що ото в тебе в кишені.

Федотко з такою завзятою рішучістю погодився й закивав головою, що Давидов мусив притримати його за підборіддя. Він ткнув у руку Федоткові ножа, обережно прийняв на долоню гранату. Капсуля в ній не було, і Давидов, швидко дихаючи від хвилювання, випростався.

— У вас тут якісь секрети,— усміхнулася, проходячи повз них, учителька.

— Ми з ним старі знайомі, а бачились давно... Ви нам пробачте, Людмила Сергіївно,— шанобливо сказав Давидов.

— Я рада, що ви побували у мене на уроці,— червоніючи, промовила дівчина.

Не помічаючи її збентеження, Давидов попросив:

— Перекажіть товаришеві Шпіню: нехай сьогодні ввечері

зайде до мене в правління, а перед цим нехай обміркує, який ремонт будемо робити школі, і нехай подумає про кошторис. Гаразд?

— Добре, я все перекажу йому. Ви до нас більше не зайдете?

— Коли-небудь у вільну хвилину заскочу неодмінно, факт! — запевнив Давидов і зараз же, без видимого зв'язку з попередньою розмовою спитав: — Ви у кого на квартирі знаходитесь?

— У баби Агафії Гаврилівни. Знаєте таку?

— Знаю. А яка у вас сім'я?

— Мама і два менших братики в Новочеркаську. Але чому ви мене про це питаєте?

— Треба мені хоч що-небудь про вас знати, я ж про ваші дівочі секрети не допитуюсь? — жартома відповів Давидов.

Коло ганку юрба школярів тісно обступила Федотка, розглядаючи ножа. Давидов відкликав щасливого власника вбік, спитав:

— Де ти знайшов свою іграшку, Федоте Демидовичу? В якому місці?

— Показати, дядьку?

— Обов'язково!

— Ходімо. Ходім зараз же, а то мені потім ніколи буде, — діловито запропонував Федотко.

Він стиснув у руці вказівного пальця Давидова і, явно пишаючись тим, що веде не просто якогось дядька, а самого голову колгоспу, часом оглядаючись на товаришів, перевальці пішов вулицею.

Так вони й ішли, не дуже поспішаючи, лише вряди-годи обмінюючись короткими фразами.

— Ти розмінюватись не надумаєш? — спитав Федотко, забігаючи наперед і стурбовано заглядаючи в очі Давидову.

— Ну, що ти! Діло у нас з тобою скінчене, — заспокоїв його Давидов.

Хвилини з п'ять ішли вони, як і належить мужчинам, в солідному мовчанні, а потім Федотко не витримав — не випускаючи з руки пальця Давидова, знову забіг наперед, дивлячись знизу вгору, співчутливо запитав:

— А тобі не жаль ножа? Не шкодуєш, що заміняв?

— Ані крихітки! — рішуче відповів Давидов.

І знову йшли мовчки. Але, видно, якийсь черв'ячок точив маленьке серце Федотка, видно, вважав Федотко обмін явно не вигідним для Давидова, через те після довгого мовчання і сказав:

— А хочеш, я тобі на додачу свою рогатку віддам? Хочеш?

З незрозумілою для Федотка безтурботною великодушністю Давидов відмовився:

— Ні, нащо ж! Нехай рогатка в тебе залишається. Адже ми мінялися баш на баш? Факт!

— Як це «баш на баш»?

— Ну, вухо на вухо, зрозуміло?

Ні, зовсім не все було зрозуміло Федоткові. Така легковажність при обміні, яку проявив дорослий дядя, дуже здивувала Федотка і навіть якось насторожила його... Розкішний, блискучий на сонці ніж і ні на що не придатна кругла залізяка,— ні, тут щось не те! Трохи згодом практичний Федотко на ходу вніс ще одну пропозицію:

— Ну, коли рогатки не хочеш, то, може, тобі бабки віддати? На додачу, га? Вони в мене, знаєш, які? Майже нові, он які!

— І бабки твої мені не потрібні,— зітхаючи й усміхаючись, відмовився Давидов.— От коли б це років з двадцять з гаком тому — я б, брат ти мій, від бабок не відмовився б. Я б з тебе їх здер хіба ж так! А зараз не турбуйся, Федоте Демидовичу! Чого ти хвилюєшся? Ніж — твій на віки вічні, факт!

І знов мовчання. І знов за кілька хвилин запитання:

— Дядьку, а отой кругляк, що я тобі віддав, він од кого? Од віялки?

— А ти де його знайшов?

— В сарії, куди йдемо, під віялкою. Стара-престара віялка там, боком лежить, вся розбита, і він під нею був. Ми в піжмурки гралися, я поліз ховатися, а кругляк там лежить. Я його і взяв.

— Значить, це од віялки частина. А палички залізної, невеличкої коло нього не бачив?

— Ні, там більше нічого не було.

«Ну, й слава богу, що не було, а то ти мені ще наробив би такого, що на тім світі не розібралися б»,— подумав Давидов.

— А ця частина од віялки тобі дуже потрібна? — поцікавився Федотко.

— Дуже.

— В хазяйстві потрібна? На другу віялку?

— Ну, факт!

Трохи помовчавши, Федотко сказав басом:

— Раз у хазяйстві ця частина потрібна, значить, не шкодує, ти помінявся правильно, а ножа ти собі нового купиш.

Такий висновок зробив не по літах розумний Федотко й заспокоєно усміхнувся. Душа у нього, видно, стала на місце.

От, власне, і вся розмова, яку вони вели по дорозі, але ця

розмова була ніби завершенням їхньої угоди по обміну цінностями...

Тепер уже Давидов безпомилково знав, куди веде його Федотко, і коли в провулку зліва стало видно будівлі, що належали колись батькові Тимофія Рваного, спитав, показуючи на критий очеретом сарай:

— Там знайшов?

— Як ти здорово вгадуєш, дядьку! — захоплено вигукнув Федотко й випустив з руки палець Давидова. — Тепер ти й без мене дійдеш, а я побіжу, мені дуже ніколи!

Як дорослому тиснучи на прощання маленьку руку, Давидов сказав:

— Спасибі тобі, Федоте Демидовичу, за те, що привів мене, куди треба. Ти заходь до мене, провідууй, а то я скучатиму за тобою. Я ж один живу...

— Гаразд, колись знайду, — поблажливо обіцяв Федотко.

Обернувшись на одній нозі, він свиснув по-розбійницькому, в два пальці, очевидно, скликаючи друзів, і так дременував, що в хмарці куряви тільки чорні п'яти замиготіли.

Не заходячи на подвір'я Дамаскових, Давидов пішов у правління колгоспу. У напівтемній кімнаті, де звичайно відбувалися засідання правління, Яків Лукич і комірник грали в шашки. Давидов сів коло стола, написав на аркуші з записної книжки: «Завгоспу Островнову Я. Л. Видайте за рахунок моїх трудовнів учительці Л. С. Єгоровій борошна пшеничного, разового 32 кг, пшона 8 кг, сала свинячого 5 кг». Розписавшись, Давидов підпер кулаком круте підборіддя, задумано помовчав, потім спитав Островнова:

— Як живе ця дівчина, вчителька наша, Єгорова Людмила?

— Аби світ не без неї, — пересунувши шашку, коротко озвався Островнов.

— Був я тільки що в школі, ремонтом цікавився, подивився й на вчительку... Худа, прозора якась, аж світиться, значить — недоідає! Щоб сьогодні ж відправили її хазяйці все, про що тут написано, факт! Завтра перевірю. Чуєш?!

Залишивши на столі розпорядження, Давидов навпростець пішов до Шалого.

Як тільки він вийшов, Яків Лукич змішав на дошці шашки, через плече показав пальцем на двері:

— Який жеребець? Спочатку — Лушка Нагульнова, потім задурих голову Варці Харламовій, а тепер уже перекинувся до вчительки. І всіх своїх сучок годує за колгоспний кошт... Розциндрить він наше господарство, все піде на жінок!

— Харламовій він нічого не випишував, а вчительці за свій рахунок,— заперечив комірник.

Але Яків Лукич поблажливо усміхнувся:

— Варці він, звісно, грішми платив, за те, що вчителька одержить, колгосп заплатить. А Лушці скільки харчів з його таємного наказу я переносив? Отож-бо воно й е!

До самої смерті Тимофія Рваного Яків Лукич давав скільки завгодно харчів йому й Лушці з колгоспної комори, а комірникові говорив:

«Давидов мені щонайстрогіше наказав видавати Лушці харчів, скільки її душа забажає, та ще й пригрозив: «Якщо ти або комірник бовкнете хоч одне слово — не минути вам Сибіру!» Так що ти, голубе, мовчи та диш, давай сала, меду, борошна без ваги. Не наше з тобою діло судити начальство».

І комірник видавав усе, що вимагав Островнов, і за його ж порадою спритно обважував бригадирів, щоб приховати недостачу продуктів.

Чому ж тепер Якову Лукичу було не скористатися із зручної нагоди і ще зайвий раз не обмовити Давидова?

Нудьгуючи від безділля, Островнов і комірник ще довго «перемивали кісточки» Давидова, Нагульнова й Размьотнова.

А тим часом Давидов і Шалий уже діяли: щоб в сараї Фрола Рваного було видніше, Давидов виліз на покрівлю, вилами зняв солому з двох прогонів, спитав:

— Ну як, старий, видніше тепер?

— Годі розоряти покрівлю! Зараз тут ясно, як на подвір'ї,— озвався зсередини сарая Шалий.

Давидов пройшов поперечною балкою кілька кроків, легенько зіскочив на м'яку, перегнійну землю.

— Звідки почнемо, Сидоровичу?

— Добрі танцюристи танцюють завжди від грубки, а нам з тобою треба починати шукати від стіни,— пробасив старий коваль.

Озброївшись нашвидку зробленими в кузні щупами — товстими залізними прутами з загостреними кінцями,— вони пішли поруч вздовж стіни, з силою вганяючи щупи в землю, повільно просуваючись до віялки, що лежала під протилежною стіною. За кілька кроків од віялки щуп Давидова майже по саму ручку увігнався в землю, глухо дзенькнув, торкнувшись металу.

— От і знайшли твій скарб,— усміхнувся Шалий, беручись за лопату.

Але Давидов потягнув лопату до себе.

— Дай-но я почну, Сидоровичу, я молодший.

На метровій глибині вони обкопали кругом масивний згорток. В промаслений брезент був ретельно загорнутий станковий кулемет «максим». З ями витягали його вдвох, мовчки розгорнули брезент, так само мовчки презирнулися і мовчки закурили.

Затягнувшись два рази, Шалий сказав:

— Сурийозно збиралися Рвані шупати Радянську владу.

— А ти дивись, як по-хазяйському зберегли «максима»: ні іржі, ні плями, хоч зараз закладай стрічку. Дай-но я пошукаю в ямі, може, ще щось намацаємо...

Через півгодини Давидов обережно розіклав біля ями чотири цинки з кулеметними стрічками, гвинтівку, початий ящик патронів до гвинтівки і вісім гранат з капсулями, загорненими в напівзіпрілий шматок клейонки. В ямі, що заглиблювалась під кам'яну стіну, валявся порожній саморобний чохол. Зважаючи на його довжину, в ньому колись зберігалася гвинтівка.

До заходу сонця Давидов і Шалий розібрали в кузні кулемет, ретельно прочистили, змастили. А в сутінках, у надвечірній ласкавій тиші за Гремячим Логом кулемет зарокотав — войовничо і грізно. Одна довга черга, дві коротких, ще одна довга, і знов — тиша над хутором, над відпочиваючим після денної спеки степом, що пряно пахнув прив'ялими травами, нагрітим чорноземом.

Давидов підвівся з землі, тихо сказав:

— Хороша машинка! Машинка хоч куди!

У відповідь йому гнівно забасив Шалий:

— Зараз же підемо до Островнова, візьмемо щупи, все подвір'я й коло подвір'я обшукаємо! І в домі в нього вчинимо поголовний трус, годі в зуби йому заглядати.

— Ти з глузду з'їхав, старий! — холодно озвався Давидов. — Хто ж це нам дозволить робити самочинні труси й будоражити весь хутір? Ні, ти просто з глузду з'їхав, факт!

— Якщо ми у Рваного кулемет знайшли, то в Островнова де-небудь на току тридюймовка закопана! І не я з глузду з'їхав, а ти виявився розумним дурнем, ось що я тобі скажу по щирій правді! Зажди, настане час, одкопає Лукич свою гармату та як шарахне по твоїй квартирі прямою наводкою, тоді буде тобі факт!

Давидов зареготав, хотів обняти старого, але той круто повернувся, плюнув спересердя і, не прощаючись, бурмочучи лайки, пішов до хутора.

Останнім часом, власне, як і завжди, дідові Щукареві ніяк ні в чому не щастило, а цей день то вже весь був сплетений з великих і малих прикростей і навіть нещастя, так що наприкінці доби, вкрай змучений багатьма випробуваннями, які сталися з ним, Щукар став ще більше забобонним, ніж був коли-небудь раніш... Ні, все-таки не треба було йому так зопалу погоджуватися з Давидовим і наважуватись на поїздку в станицю, коли зранку прикмети були явно погані...

Від двору правління колгоспу дід Щукар ступою проїхав не більш як два квартали, а потім зупинив жеребців серед дороги і, не злізаючи з лінійки, понуро згорбившись, застиг у глибокій задумі... Та й справді було йому про що подумати: «Перед світанком снилось мені, начебто рябий вовк за мною гнався. А чому рябий? І чому небезпременно за мною йому треба було гнатися? Ніби, окрім мене, мало людей на білому світі! Ну, і нехай би гнався за ким-небудь іншим, за молодим і прудким, а я б збоку подивлявся, а то, на тобі таке, й уві сні я повинен за інших відбуватися! А мені такі іграшки зовсім не потрібні. Прокинувся, а серце калатає, мало з грудей не вискочить, теж мені втіха від такого приемного сну, пропади він пропадом! І знов же таки, чого той вовк рябим рябий, а не природно сірий? На добре це? Отож-бо й є, що не на добре. Прикмета — препаскудна, значить, і поїздка вилізе мені боком, не інакше з якоюсь поганню. А наяву що було? То картуза не знайду, то кисета, то сіряка... Це прикмети також не з добрих... Не треба було слухати Давидова і з місця не треба було рушати!» — сумовито роздумував дід Щукар, а сам неуважно роздивлявся на безлюдну вулицю, на різномасних телят, що лежали в холодку попід тинами, на горобців, що порпались у поросі на дорозі.

Він уже зовсім був вирішив повертатися назад, але згадав про недавню сутячку з Давидовим і змінив рішення. Тоді, так само як і сьогодні, пригноблений поганими прикметами, він рішуче відмовився їхати в першу бригаду, посилаючись на гидезний сон, який йому приснився вночі, і раптом звичайно добрі, навіть ласкаві очі Давидова потемніли, стали холодними й колючими, Щукар злякався, благально закліпав очима і сказав: «Сьомушко, голубчику ти мій! Повиймай ти з очей голки. У тебе очі зараз зробились, як у собаки на цепу, злі й гострі. А ти ж знаєш, як я не уважаю цих проклятих тварюк, котрі на цепах сидять і на добрих людей гарчать та гавкають. Заради чого нам з тобою гиркатися? Поїдемо, чорт з тобою, якщо вже ти

такий супротивний та настирливий. Тільки коли якась халепа трапиться з нами в дорозі — я ні за що не відповідаю!»

Вислухавши діда, Давидов засміявся, і в одну мить очі його стали колишні — з доброю веселістю. Він поляскав важкою долонею по сухій і лункій спині Шукаря, сказав: «Оце справжня розмова, факт! Поїхали, старий, я відповідаю перед твоєю старою за твою повну цілість, а за мене не турбуйся».

Згадавши все це, дід Шукар усміхнувся, вже без вагання торкнув жеребців віжками. «Поїду в станицю! Чорт з ними, з цими прикметами, а коли щось трапиться — нехай Давидов відповідає, а я відповідати за всяку капость, яка може трапитись зі мною в дорозі, не маю наміру! Та й Давидов чоловік хороший до мене, нема чого його злостити».

Над хутором ще стелився вранішній гіркуватий кізяковий димок з печей, легенький вітер ворухив над дорогою прісний дух квітнучої лободи, а від обор, повз які проїжджав дід Шукар, тягнуло знайомим з дитинства запахом коров'ячого гною і свіжого молока. Підсліпувато мружачись, звичним рухом погладжуючи зваяну борідку, старий поглядав навкруги — на любі його серцю картини немудрого хутірського життя; один раз, подолавши ліноші, навіть батогом махнув, щоб прогнати з-під коліс лінійки горобців, які зчепились там і одчайдушно чубились, але, проїжджаючи повз двір Антипа Грача, зачув носом дух свіжого, тільки що спеченого хліба, дратуючий аромат підгорілого капустияного листа, на якому грем'ячівські жінки звичайно печуть хліб, і тільки тоді згадав, що не їв з учорашнього полудня, і відчув такий голод, що беззубий рот його одразу наповнився слиною, а всередині засмоктало нестерпно й нудно.

Круто повернувши жеребців у провулок, дід Шукар напямив їх до свого подвір'я, щоб чого-небудь пожувати перед поїздкою в станицю. Ще здалека він побачив, що з комина його хатини не курить димок, і, задоволено всміхнувшись, подумав: «Наварила моя стара їсти, тепер відпочиває. Живе за мною прямо як яка-небудь княгиня. Ні печалі їй і ніяких воздыханій...»

Дуже небагато треба було Шукареві, щоб від невдоволення й сумних думок відразу, без перепочинку, перейти до добродушного самовдоволення. Така вже була його безпосередня дитиняча натура. Лїниво поворухуючи віжками, він міркував: «А через що вона так живе, як та птиця небесна? Ясна річ — через мене! Недарма я зимою теличку зарівав, їй-бо — недарма! Он як без телички моя стара розкошує, на красоту! Зварила їсти — і лежи собі. А то виросла б з телички корова, вставай чуть світ, дій її, прокляту, виганяй до череди, а вона вдень згедзькається, від

оводів чкурне рятуватись і приментелить прямисінько додому. Знов-таки виганяй її, та корму їй на зиму готуй, та з обори ви-чищай, та сарай їй укрийай очеретом або соломкою... Морока! От і овечат я всіх перетряс, ще правильніше зробив! Виганяй їх пастися та й болій за них, клятих, душею: коли б вони від череди не одбились та коли б їх вовк не порозривав. А мені за таке дрантя душею боліти зовсім ні до чого, за довге життя я й так наболівся по саме нікуди, так що там і душа вже стала — самі дірки, як у старій онучі. Поросяти також немає в хазяйстві, і це правильно! Спитав би хтось, а на чорта воно мені здалося, те порося? Перво-наперво, мене від сала згага нападає, коли я його переїм, а по-друге — чим би я його тепер годував, коли в мене борошна й двох пригорщ не було лишнього? Воно б оце з голоду здихало й душу б з мене виймало своїм вереском... А потім свиня — це квולה тварина: то чума її звалить, то всілякі там бешихи їй нападають. Заведи таку погань та й жди, що не сьогодні, то завтра вона здохне. Знов же й сморід від неї па всеньке подвір'я, що аж дух забиває, а без неї у мене кругом — чисте диханіє, травичкою пахне, городніми овочами та всякими іншими дикими коноплями. Люблю, грішний чоловік, чисте повітря! Та будь воно тричі прокляте, це порося або хоч би й свиня, щоб я з ними мучився, як каторжний! Ходять по подвір'ї дві чистенькі курочки і з ними акуратенький півник, от на наш вік із старою й вистачить цієї худобини, нехай молоді багатіють, а нам усе це багатійство зовсім ні до чого. Та й Макарчик мене похваляє, каже: «Ти, діду, чистісіньким пролетаріатом став і добре зробив, що відмовився од дрібної власності». Ну, я йому на це, сердечно зітхнувши, відказав: «Можливо, воно й втішно бути пролетаріатом, тільки всю жисть сидіти на квасові та на пісному борщі я не згодний. Бог з ним, із пролетаріатом, але якщо не будуть на трудодні давати і м'яся або, скажімо, сала, щоб борщ затовкати, то я до зими неодмінно можу дуба дати. А тоді що ж мені з того пролетарського звання? Подивлюся восени, скільки мій трудодень заважить, а то я зразу подамар знов у дрібні власники».

Дід Щукар задумливо примружився і вже вголос промовив:

— Гріхи наші тяжкі з таким неоковирним життям! Все йде по-новому та все чорті-як, з вивертами, як у доброго танцюриста...

Він прив'язав жеребців до тину, відчинив стареньку хвіртку і справжньою хазяйською, повільною і статечною, ходою пішов до ганку зарослою подорожником стежкою.

В кухні було напівтемно, двері в світлицю зачинені. Щукар поклав на лавку плоского, як оладок, засмальцьованого картуза

й бабога, з яким через Трохима звук не розлучатися й на хвилину, обдивився і про всяк випадок гукнув:

— Стара! Ти жива?

З світлиці долинув тихий голос:

— Тільки й того, що жива... Лежу звечора, голови не підведу. Все в мене болять, хоч помирай, а мерзну так, що й під кожухом ніяк не нагріюсь... Не інакше, як лихоманка до мене підкинулась... А ти чого з'явився, старий?

Щукар відчинив двері в світлицю, став на порозі.

— В станицю їду зараз, заїхав що-небудь перекусити на дорогу.

— Чого тебе туди несе?

Щукар поважно розгладив борідку й, наче знесхотя, відповів:

— Сурйозна командировка в мене, за землеміром їду. Товариш Давидов каже: «Коли вже ти, діду, мені його не приставиш, то, окрім тебе, й ніхто не приставить». Землемір — один на весь район, а він мені чоловік знайомий, цей самий Шпортной, з пошани до мене він неодмінно поїде,— пояснив дід Щукар. І зразу перейшов на суто діловий тон: — Дай-но чогось попоїсти, час не жде.

Стара ще гірше застогнала:

— Ой голівонько моя бідна! Що ж я тобі дам їсти? Я ж сьогодні не топила й не варила. Піди навиберай огірочків на грядці, кисле молско в погребі є, вчора сусідка принесла.

Дід Щукар вислухав свою вірну дружину з неприхованим презирством, нарешті обурено фиркнув:

— Свіжі огірочки та на них кисле молоко? Ти вже зовсім здуріла, стара астролябія! Ти що ж — хочеш, щоб я весь свій авторитет розгубив? Ти ж знаєш, що я на живіт дуже слабкий, а від таких харчів мене в дорозі різачка нападе, і що я тоді в станиці робитиму? Штани в руках буду носити? А мені від жеребців і на ступінь одійти не можна, тоді що мені залишається робити? Позбутися останнього авторитету прямо на вулиці? Красенько дякую! Лікуйся сама своїми огірочками та приливай їх кислим молоком, а я на такий ризик не піду! Должність моя неабияка, самого товариша Давидова вожу, і ризкувати твоїми огірочками мені не личить. Пойнятно тобі, стара апробація?

Старе дерев'яне ліжко підозріло зарипіло під бабою, і дід Щукар одразу насторожився. Він не встиг закінчити своєї нагінки, як із старою його в одну мить сталася дивна зміна: вона бадьоро схопилася з ліжка, взялася в боки, сповнена обурення й рішучості. Недавно слабкий її голос набув майже металевого звучання, коли вона, занозисто збивши набік хустку на голові, заговорила:

— А ти що ж, старий пеньок, хотів, щоб я тебе борщем з м'ясом годувала? Чи, може, млинців з каймаком тобі забажалось? Відкіля я всього цього наберу, коли в тебе в комірчині нічого нема, крім мишей, та й ті з голоду здихають! І доки ти будеш мене всякими неподобними словами паскудити? Яка я тобі астролябія та пробація? Навчив тебе Макар Нагульнов усякої погані — оті книжки читати, а ти, дурню, й радий. Я — чесна жона й чесно прожила з тобою, гнидою отакою, все своє жіноче життя, а ти мене на старість не знаєш, як назвати?!

Справа набувала несподіваного й зловісного для Шукаря обороту, тому він і вирішив трохи відступити в глиб кухні і, швиденько задкуючи, примирливо сказав:

— Ну, годі, годі вже, стара! Зовсім це не лайливі слова, а по-вченому нібито ласкаві! Це все одно: що голубко моя, що астролябія... По-простому сказати «любко ти моя», а по-книжному виходить «пробація». Йй же богу, не брешу, так в грубезній книжці, яку мене Макар читати підневолив, і написано, своїми очима читав, а ти чорті-що подумала. От що означає твоя повна ліквідація неписьменності! Вчитися треба, як-от я вчуся, тоді й ти хоч яке слово зможеш із себе викинути, не гірш за мене, факт!

Така була сила переконання в голосі Шукаря, що стара охолонула, проте, все ще допитливо придивляючись до чоловіка, зітхнула:

— Пізно мені вчитися, та й нащо воно мені. Воно й тобі б, старий ти тхір, своєю мовою треба балакати, а то й так з тебе, як із дурника, люди сміються.

— Зо сміху люди бувають,— чванливо сказав дід Шукар, але далі не сперечався.

У невелику миску з кислим молоком він довго й ретельно кришив шматок черствого хліба, їв повільно, статечно, а сам поглядав у вікно, думав: «А якого дідька мені поспішати в станицю? Це коли людина наставиться помирати та треба її причащати й маслосвятіє робити — тоді треба поспішати. А Шпортний — землемір, а не піп, і Давидов помирати зовсім не збирається, то з якого ж це я дива буду паркá парити? На той світ всі встигнемо, у смерті в черзі поки що ніхто не стояв... Так що зараз я виїду з хутора, зверну в яку-небудь балочку, щоб мене ніякий чорт не бачив, та виплюся, скільки мені треба буде, а жеребці тим часом на травичці попасуться. На вечір я прибуду в бригаду Дубцова, Купріянівна мені неодмінно вечеряти дасть, ну, і холодком, уночі, приїду в станицю. А якщо, не дай боже, Давидов про це дізнається — я йому так-таки у вічі й скажу: «Знистожте вашого триклятого цапа Трохима — тоді й я в дорозі спати не

буду. Цілісіньку ніч він коло мене джигітує по сні, який же тоді може бути в людини сон? Сльози, а не сон!»

Повеселішавши від приємної перспективи побувати в гостях у Дубцова, Щукар заусміхався, але стара й тут примудрилася зіпсувати йому настрої:

— І чого ти жуєш, як паралічний? Послали тебе, то ти не копайся, як жук у гною, а їдь чимшвидше. Та дурні книжні слова з голови викинь і мені їх ніколи не говори, а то походять по твоїй спині рогачі, так і знай, старий дурню!

— У кожної палиці два кінці,—невизначно пробурмотів дід Щукар.

Але, помітивши гнівні зморшки на обличчі у своєї владарки, швиденько вихлебтав молоко, попрощався:

— Ти вже лежи, голубонько, не вставай абичого, хворій собі на добре здоров'я, а я поїхав.

— З богом! — не дуже-то ласкаво відказала йому стара й повернулася спиною.

Кілометрів шість від хутора до приярка Червленої балки дід Щукар їхав ступою, солодко дрімав, часом клював носом і, остаточно розморений полуднською спекою, один раз мало не впав з лійки. «Так можна й носом заорати»,—з осторогою подумав Щукар, звертаючи в балку.

На дні Червленої по пояс стояла пряно пахуча нескошена трава. Відкілясь із верхів'їв балки по глинястому ложу її струмком текла джерельна вода. Була вона прозора й така холодна, що навіть жеребці пили її маленькими ковтками, обережно цідячи крізь зуби. Коло струмка стояла густа прохолода, і сонце, що підійшло вже високо, не могло прогріти її наскрізь.

— Оце так благодать! — прошепотів Щукар, випрягаючи жеребців. Він спутав їх, пустив пастися, а сам розстелив в тіні тернового куща старенького сіряка, ліг на спину і, дивлячись, у знебарвлене спекою блідо-голубе небо такими ж, як і небо, безбарвно-голубими старечими оченятами, поринув у життєві мрії: «З цієї розкоші мене до вечора й шилом не виколупаеш. Висплюся досходу, погрію на сонечку свої старі кісточки, а потім — до Дубцова в гості, кашку їсти. Скажу, що не встиг дома поспідати, і неабияк мені нагодують, це вже я як у воду дивлюся! А чому, скажімо так, в бригаді неодмінно повинні їсти несмачну кашу або яку-небудь паршиву затірку по казану ложками ганяти? Не такий він чолов'яга, цей Дубцов, щоб на косовиці говіти. Така ряба шельма, звісно, й дня без м'яса не проживе. Він вівцю де-небудь в чужій череді вкраде, а косарів нагодує!.. А непогано б на обід шматураку баранини, так фунтів

на чотири, змаламурити! Особливо — смаженої, з жирком; або нехай би вже й яечно з салом, тільки досхочу... Вареники з сметаною — також свята їда, лучча за всяке причаста, особливо коли їх, лебедиків, накладуть тобі в тарілку чимбільше, отак з верхом, та потім гарненько підтрясуть цю тарілку, щоб сметана до дна пройшла, щоб кожен вареник нею з ніг до голови обмастився. А ще краще, коли тобі не в тарілку будуть ці вареники класти, а в яку-небудь глибоку посудину, щоб було де ложкою копирснути!»

Дід Щукар ніколи не був ненажерою, він просто був голодний. За своє довге й безрадісне життя він рідко коли їв досхочу і тільки уві сні об'їдався всілякими смачними, на його погляд, стравами. То снилось йому, ніби він їсть варені баранячі тельбухи, то — скручує трубкою і, вмочивши в каймак, засуває в рот величезного ніздрюватого млинця, то — поспішаючи і обпикаючись, безупинно сьорбає він наваристу лапшу з гусячим потрухом... Та мало хіба що снилось йому довгими, як у всякого голодного, ночами, але прокидався він після таких снів завжди смутним, інколи навіть злим, говорив сам до себе: «Приснитися ж отака скоромина хтозна й чого! Один глум, а не життя: уві сні, дивись, таку лапшу уминаєш, що їси й не наїсишся, а наяву — стара тобі тетерю під ніс тиче, будь вона тричі, анахтема, проклята, ця тетеря!»

Після таких слів дід Щукар до сніданку нищечком облизував сухі губи, а під час абиякого сніданку зітхав і мляво орудував щербатою ложкою, неуважно виловлюючи в мисці шматочки картоплі.

Лежачи під кушем, Щукар ще довго думав про те, що може бути в бригаді подано на обід, а потім не до речі згадав, як він наївся на поминках по матері Якова Лукича і, остаточно роздратувавши себе спогадами про спожиту їжу, раптом знову відчув такий гострий напад голоду, що дрімоту з нього як вітром звіяло, і він шалено плюнув, витер борідку і став обмацувати запалій живіт, а потім вголос заговорив:

— Шматочок хліба й кухоль кислого молока — та хіба ж це їда для справжнього мужчини-производителя? Це один вітер, а не їда! Годину тому живіт у мене був тугий, як циганський бубон, а зараз? Зараз він до спини приріс. Господи боже ти мій! І ото всеньке життя про шматок хліба насущного думаєш, про те, чим би черево напхати, а життя собі протікає, як вода крізь пальці, і не запримітиш, як воно до кінця надходить... Чи давно проїжджав я цією Червленою балкою! Тоді терен цвів аж за очі хапав, вся балка немов снігом була обсіпана! Повійне тоді, бувало, вітер, і білий духмянний цвіт летить по балці, кружляє,

як сніг у сильну завірюху. Вся дорога внизу була вкрита білим, і пахло краще за всяку жіноцьку помаду, а зараз почорнів цей весняний цвіт, зник, згинув остаточно й неповоротно! Отак і мє нікудишне життя на старість взялося чорнотою, й незабаром доведеться вже бідолашному Щукареві стоптані копита відкидати набік, тут уже ні чорта не вдієш...

На цьому філософсько-ліричні роздуми діда Щукаря закінчилися. Жаль до самого себе поймав Щукаря, він трохи поплакав, висякався, витер рукавом сорочки почервонілі очі й почав дрімати. Від сумних думок його завжди хилило на сон.

Засинаючи і навіть у цьому стані залишаючись вірним своїй вдачі, він солодко заусміхався, щасливо мружачи очі, подумав крізь сон: «Небезпременно буде у Дубцова в бригаді свіжа баранина на обід, чує моє серце! Чотири фунти за одним разом я, звісно, не вмну, це я трохи погарячився і линув через вінця, а три фунти або, скажімо, три з половиною — враз і без єдиного перепочинку! Аби тільки була ця баранинка на столі, а там уже Щукар не промахнеться й мимо рота не пронесе, будьте певні!»

Годині о третій спека стала нестерпна. Сухий, гарячий вітер, що зірвався зі сходу, ніс в Червлену балку розпечене повітря, і від недавньої прохолоди незабаром не лишилось і сліду. А тут ще сонце, пересуваючись на захід, немов переслідувало Щукаря; він спав, лежачи на животі, уткнувшись обличчям в зібгану сірячину, і як тільки сонячне проміння починало намацувати, а потім і відчутно колоти крізь діряву сорочку його худу спину,— він у напівсні трохи посувався в тінь; але через кілька хвилин надокучливе сонце знов починало нещадно пекти в спину старого, і Щукареві знову доводилось повзти на животі вбік. За три години, не прокидаючись, він по-пластунському обкружляв половину невеликого куща. Нарешті, змучений спекою, опухлий, наскрізь мокрий від поту, Щукар прокинувся, сів, з-під долоні глянув на сонце і з обуренням подумав: «От боже око, господи прости, й під кущем від нього не сховаєшся! Заставило-таки, як зайця, крутитися круг куща цілого півдня. Та хіба ж це сон? Це не сон, а чисте наказаніє! Треба було під лінійкою лягати, але це боже око й там би мене знайшло, чорта пухлого від нього в голому степу сховаєшся!»

Крекчучи й зітхаючи, він помалу зняв понікуди зношені чиріки, закачав штани й довго розглядав свої висхлі ноги, критично усміхаючись і в той же час гірко похитуючи головою. Потім пішов до струмка, щоб умитись, охолодити обличчя крижаною водою.

З цього моменту і став розмотуватись клубок гірких пригод у його житті...

Ледве він, пробираючись дрібною осокою до чистої води на середині струмка, високо підіймаючи ноги, ступив два кроки, як раптом відчув, що придавив підошвою лівої ноги щось во-рухливе, слизьке й холодне, і зараз же відчув легкий укол по-вище кісточки. Дід Щукар проворно вихопив ліву ногу з води й залишився стояти на правій, як журавель серед болота. Але коли він побачив, що зліва від нього зашелестіла осока і по ній швидко побіг звивистий слід, обличчя його стало зеленим, як і навколишня осока, а очі почали помалу вилазити на лоб...

І як воно так сталося, що старий вмить зробився таким прудким! До нього ніби вернулась давно минувша молодість: за два скоки він був уже на березі і, тільки сівши на глинястому горбочку, став уважно розглядати дві крихітні червоні цятки на нозі, час від часу поглядаючи зляканими очима на нещасний струмок.

Поступово, коли минув перший переляк, до нього повернулася здатність мислити, і він тихо прошепотів:

— Ну, от, слава богу, й починається... Ось вони що означають, ці прокляті прикмети! Казав же я цьому моему дурноверхому Давидову, що не треба сьогодні ризувати і їхати в станицю, так ні ж бо, загорілось йому, хоч гвалт кричи, а їдь. От я й доїздився. Він часто каже: «Я — робочий клас!» І чого він, той робочий клас, такий нахрапливий? Як заходиться щось робити, — будьте певні, він з тебе живий не злізе, а свого доб'ється! Добився, сучий син, а тепер що мені робити?

І тут діда Щукаря раптом осяяло: «Треба зараз же висмок-тати кров з ранки! Вкусила мене не інакше, як вредна гадука, бач, як вона шаснула по осоці! Порядна змія або, скажімо, ву-жака, вона повзе, не кваплячись, статечно, а ця падлюка пішла, як блискавка, аж завиляла. Отак вона злякалася мене! Але тут вопрос — хто кого дужче злякався: я її чи вона мене?»

Розв'язувати це складне питання було ніколи, час не ждав, і дід, не гаючись, зігнувся, сидючи, в три погібелі, але як не старався, а дістати губами до ранки не міг. Тоді він, тримаючись руками за п'яту і ступню, так відчайдушно рвонув ногу на себе, що в кісточці щось хруснуло, і від несамовитого болю старий перекинувся на спину. Хвилин з п'ять він лежав і не ворухився. Опам'ятавшись, помалу ворущачи пальцями лівої ноги, Щукар, нічогісінько не розуміючи, став міркувати: «З того, що вкусила гадина, почалося, а теперечки далі йде... Вперше в житті бачу, щоб чоловік по добрій волі сам собі міг ногу вивихнути. Хоч кому розкажи про таку оказію — не повірять, скажуть: «Знов бреше Щукар!» От тобі й прикмети. Бач, де вони окошились... А, щоб йому чорт, тому Давидову! Казав же йому по-

доброму, як людині. А тепер що я маю робити? Як я буду жеребців запрягати?»

Та гаятись далі не можна було. Щукар поволеньки підвівся, обережно спробував ступнути на ліву ногу.

На його велику радість, нога боліла не дуже, і хоч насилу, але переступати він міг. Розкришивши на долоні маленький шматочок глини, він змішав його з слиною, добре замазав ранку і тільки що, накульгуючи і обережно ступаючи на ушкоджену ногу, пішов до жеребців, як раптом побачив по той бік струмка, метрів за чотири від себе, таке, від чого очі його загорілись і губи затряслися від нестримної люті: по той бік, згорнувшись клубком, солодко дрімав на сонечку невеликий вуж. Що це був саме вуж, не могло бути ніякого сумніву: на голові в нього мирно світилися оранжево-жовті «окуляри»...

І тут дід Щукар просто сказився. Ніколи ще мова його не була такою патетично-схвильованою і обуреною. Виставивши наперед хвору ногу й урочисто простягнувши руку, він тремтячим голосом заговорив:

— Виповзень проклятий! Холоднокровна сволоч! Чума в жовтих окулярах! І це ти, вредна гадино, міг мене, тобто мужчину-производителя, так на смерть перелякати?! А я, дурний, подумав, що це не ти, а порядна гадюка! А що ти єсть таке, коли розібратися в цьому вопросі? Негідь повзуча, тьху, та й більш нічого! Наступити на тебе ногою ще раз і розтерти в пух і прах, і більше нічого не лишається. Коли б я через тебе, гаспида, ноги собі не звихнув, я б так і вчинив з тобою, май це на увазі.

Щукар перевів дух, ковтнув слину. Вуж, трохи піднявши точку мармурово-чорну голівку, здавалось, уважно слухав вперше зверсену до нього мову. Відпочивши трохи, Щукар говорив далі:

— Вилупив свої безсоромні очі й не клінаєш, нечиста сило?! Ти думаєш, що тобі це так і минеться? Ні, голубе, зараз ти від мене получиш усе, що тобі за твій сьогоднішній трудовень належить! Подумаєш, адаптер який знайшовся! Та я тобі зараз дам такої лупки, що від тебе тільки анфілади залишаться, факт!

Дід Щукар гнівно й осудливо глянув униз і серед дрібної гальки, принесеної весняною водою відкілясь з верхів'їв Червленої балки, наглядів великий обтертий камінь-голиш. Забувши про хвору ногу, він сміливо ступив наперед. Гострий біль прострелив кісточку, і дід звалився набік, лаючись найпаскуднішими словами, а все-таки не випускаючи каменя з руки.

Поки він, крякчучи і стогнучи, звівся на ноги,— вуж зник. Його як не було. Він наче в землю запався! Щукар впустив каміня, здивовано розвів руками:

— Скажи, на милість, нападєть якась, та тільки й ділов. Ну, куди він, антихриєт, міг подітися? Не інакше — знов у воду югнув. Воно вже як не щастить, то не щастить. Думаю собі, що на цьому діло не скінчиться... Не треба б мені, старому дурневі, балачки з ним заводити, треба б мовчки брати каменюку та й бити його з першого разу в голову, небезпрємінно в голову, інакше цю гадину не вб'єш, а за другим разом я міг і промахнутись, факт. Але кого ж його зараз бити, коли він згинув, нечиста сила? Ось у чому вопрос!

Ще деякий час дід Шукар стояв коло струмка, чухаючи потилицю, а потім безнадійно махнув рукою і пошкандибав запрягати жеребців. Поки він не одійшов від струмка вже далеченько, він все оглядався, лише кілька разів і так просто, про всяк випадок...

...Степ під вітром могутньо і мрійно дихав на всі свої широчезні груди п'янючим і завжди трохи смутним ароматом скошеної трави, від дубових перелісків, повз які бігла дорога, повівало прохолодою, мертвим, але бадьористим духом зіпрілого дубового листя, а от торішне ясенове листя чомусь пахло молодістю, весною і, може, трюшечки — фіалками. Від цієї суміші різноманітних запахів звичайній людині завжди стає чомусь не дуже весело, якомсь тоскно, особливо тоді, коли вона залишається сама з собою наодинці... Та не такий був дід Шукар. Зручно вмовивши хвору ногу, поклавши її на згорнутий сіряк, а праву безтурботно звисивши з лінійки, він уже широко усміхався беззубим ротом, задоволено мружив знебарвлені від часу очі, а крихітний, облуплений і червоний носик його так і ходив ходором, жадібно ловлячи рідні запахи рідного степу.

А чого йому було й не радіти життям? Нога потроху переставала боліти, хмара, принесена вітром відкілясь з далекого сходу, надовго закрила сонце, і по рівнині, по могилах та балках попливла густа бузкова тінь, дихати стало легше, а попереду, як не-як, ждала його добряча вечєря... Ні, як собі хочете, але дідові Щукареві жилося поки що не так уже й погано!

На гребені пагорка, як тільки вдалині показалася бригадна будка й табір другої бригади, Шукар зупинив жеребців, що ліниво тюпачили, зліз з лінійки. Тугий, нюючий біль у кісточці ще залишався, але стояти на обох ногах він міг більш-менш твердо, і старий наважився: «Я їм покажу, що не водовоз їде, а, як не-як, кучер правління колгоспу. Раз я вожу товариша Давидова, Макарчика та інше важне начальство, то й проїхатись треба так, щоб людям здалека заздрісно стало!»

Лаючись і жалібно стогнучи, тпрукаючи на жеребців, що зачули нічліг, старий став на лінійці на весь зріст, широко розста-

вив ноги, туго натягнув віжки й по-молодецькому гукнув. Жеребці з місця пішли розмашною риссю, з пагорка вони бігли все швидше, і незабаром непідперезана Щукарева сорочка надулась на спині пухирем, а він усе підохочував жеребців і, кривлячись від болю в нозі, весело помахуючи батогом, кричав тонким голоском: «Ану, голуб'ята, давай!»

Першим його побачив Агафон Дубцов, що був коло табору.

— Якийсь чорт по-таврчанському правує, навстоячки. Придися-но, Прянишников, хто це до нас преться?

З незавершеного прискиртка сіна Прянишников весело прокричав:

— Агітбригада їде: дід Щукар.

— Це добре,— задоволено усміхаючись, сказав Дубцов.— А то ми тут уже покисли з нудьги. Вечеряти старий буде з нами, і така умова, хлопці, вночі його нікуди не пускати...

А сам уже витягнув з-під будки свою торбу, діловито пошукавши в ній, сунув у кишеню почату чвертку горілки.

Розділ ХІХ

Спорожнивши другу миску рідкої пшоняної каші, трохи присмаченої салом, дід Щукар цілком вдовольнився, і його трохи хилило на сон. З вдячністю дивлячись на щедру куховарку, сказав:

— Спасибі всім вам за вгощення й за горілку, а тобі, Купріянівно, низький поклін. Якщо хочеш знати, то ти зовсім не жінка, а скриня з золотом, факт. З твоїм умінням варити кашу тобі б не вахлакам готувати, а самому Михайлові Івановичу Калініну. Голову мені одрубай, а через рік на твоїх грудях висів би який-небудь медаль за пильну старанність, а може, який-небудь шеврон на рукав він тобі подарував би, їй-бо, не брешу, факт. Я вже достеменно знаю, що воно головне в житті...

— А що? — швиденько спитав Дубцов, що сидів поруч.— Що, діду, головне, на твою думку?

— Харчі! Фактично кажу, що тільки харчі, і більше нічого головнішого нема.

— Помиляєшся ти, діду,— сумно сказав Дубцов, косуючи циганськими очима на інших слухачів і зберігаючи цілковиту серйозність.— Дуже ти помиляєшся, а все через те, що розум у тебе на старість зробився такий ріденький, як оця каша, котру ти сьорбав. Розрід твій мозок, через те ти й помиляєшся...

Дід Щукар зневажливо усміхнувся:

— Поки що невідомо, в кого мозок крутіше замішаний: в тебе чи в мене. А по-твоєму, що є головне в житті?

— Любов,— швидше видихнув, ніж промовив, Дубцов і так мрійно пустив очі під лоб, що, дивлячись на його смугле рябе обличчя, перша не витримала Купріянівна.

Вона пирхнула голосно, як коняка, що зачула дощ, і, вся трясучись від сміху, закрила рукавом кофточка почервоніле обличчя.

— Ха! Любов! — Щукар зневажливо усміхнувся.— Та чого вона варта, твоя любов, без доброго харчу? Тьху, та й більш нічого! Коли б тебе не годували з тиждень, то від тебе не тільки Купріянівна, а й рідна жінка відмовилася б.

— Це ще хто його знає,— упирався Дубцов.

— Тут і знати нема чого. Я все чисто наперед знаю,— одрізав дід Щукар і повчально підняв вказівного пальця.— От я вам зараз розкажу одну притичину, і все стане ясно, і ніяких суперечок більше не треба буде.

Рідко коли доводилось Щукарєві зустрічати уважніших слухачів. Близько тридцяти чоловік сиділо круг багаття, і всі боялись пропустити хоч одне Щукарєве слово. Так принаймні здавалося йому. Та й чого було дивувати старому? На зборах йому ніколи не давали слова; Давидов під час поїздок був мовчазний, все щось собі думав; Щукарєва стара навіть замолоду не була балакучою. З ким же було потішити душу бідолашному старому? Через те він тепер, знайшовши доброзичливих слухачів, будучи після вечері в прекрасному настрої, й вирішив наговоритись досхочу. Він уместився зручніше, згорнув ноги бубликом, розгладив долонею борідку і тільки-но роззявив рота, щоб почати неквапну розповідь, як його випередив Дубцов — з навмисною суровістю сказав:

— Ти розкажуй, діду, тільки без брехні! У нас в бригаді звичай такий: шмагати брехунів віжками.

Дід Щукар тяжко зітхнув, погладив долонею ліву ногу.

— Ти мене, Агафошо, не лякай. Я сьогодні й так був на смерть переляканий... Ну, то от воно як діло було. Весною кличе мене Давидов і каже: «Бери, діду, два мішки вівса в комірника, собі виписуй харчів і чухрай жеребцями прямісінько в кінець Сухого Логу. Там наші кобилки пасуться, і ти туди якраз заявившись з своїми женихами. Пасе табун глухий Василь Бабкін. Розділите табун на два косяки, з одним буде Василь, з другим — ти. Тільки за виробителів ти відповідатимеш, ти їх підгодовувати вівсом будеш». А я, скажу правду, не знав, що таке виробитель, слова такого не чув. От тобі й виник вопрос. Жеребець — знаю, кобила — знаю, само собою знаю, що за

штука вичищений кінь. Я й питаю: «А що таке — производитель?» Він одказує: «Хто, значить, производить потомство, той і производитель». Питаю далі: «А бугая також можна назвати производителем?» Він скривився й каже: «Само собою». Я й ще далі питаю: «А ми з тобою також производителі?» Він засміявся і каже: «Тут, діду, кожен сам за себе відповідає». Одним словом, виходить так: хай ти будеш хоч горобець, хоч яка завгодно скотиняка, хоч людина, але якщо ти мужеської статі, — ти і є справжнісінький, без примішки, производитель. «Дуже приємно», — думаю я собі. Знов же вопрос. «А хто хліб производить, то як воно, производитель він чи хто такий?» — питаю я його. А він зітхнув та й каже: «Відсталий ти чоловік, діду». Я йому й кажу на це: «Скоріш за все ти відсталий, Сьомушко, бо я на сорок літ раніш за тебе народився, а ти тут припізнівся». На цьому вопрос ми й порішили.

Свистячим шепотом Купріянівна спитала:

— Виходить, що й ти, діду, производитель?

— А хто ж я, по-твоему? — з гордістю відповів Щукар.

— Ой господи! — простогнала Купріянівна й більше нічого не могла сказати через те, що затулилась фартухом, і в тиші чути було тільки її здавлене хрипіння.

— Ти, діду, не звертай на неї уваги, ти гни свою лінію, — лагідно сказав Кіндрат Майданников і відвернувся од багаття.

— Я на жіноцтво всьєнє життя не звертаю ніякісінької уваги, а коли б звертав — може б, я до таких похилих літ чорта дожив би! — впевнено відповів Щукар. І став розказувати далі: — Ну, добре, прибув я до табуна, дивлюся круг себе, й очі не нарадуються! Кругом такий ажіотаж, що вік би звідти не виїжджав! Мачок цвіте скрізь по степу, травичка молода, кобилки пасуться, сонечко пригріває, — одним словом, справжній тобі ажіотаж!

— А що це таке за слово ти сказав? — поцікавився Безхлебнов.

— Ажіотаж тобто? Ну, це коли круг тебе красота. «Жи» означає: живи, радуйся на білий світ, ні печалі тобі, ні воздыханій. Це — вчене слово, — з непохитною впевненістю відповів Щукар.

— А відкіля ти їх нахапався, цих слів? — далі допитувався цікавий Безхлебнов.

— У Макарчика Нагульнова. Ми ж з ним приятелі — нерозливовода, ну, от він ночами англійську мову вивчає, а я при ньому знаходжуся. Дав він мені грубелезну, як Купріянівна, книжку, називається вона — словник. Не буквар, з яких діти вчать, а словник для підстаркуватих. Дав і каже: «Вчись, діду, воно

тобі на старість пригодиться». От я й учуся помаленьку. Тільки ти мене не перебивай, Якиме, а то я в одну мить з думки зіб'юся. Я вам потім розкажу про цей словник. Так-от, прибув я до місця призначення з своїми виробителями, тільки ніякого пуття не вийшло ні з моїх виробителів, ні з ажіотажу... Скажу вам, добрі люди: хто цього Васька глухого близько не знає, той на своєму віку зайвих десять років проживе.

Це, сказати б, такий пеньок, що Демид Мовчун, коли їх порівняти, найбалакучіший чоловік у нас в Гремячому Лозі. Скільки я через його мовчанку муки в степу витерпів — то й не сказати! Не з кобилами ж мені говорити? А Васько мовчить день і ніч підряд, тільки жере або лежить під ватянкою, як гнила колода, і також мовчить. Ось який вопрос він мені поставив, зовсім нерозрешимий. Одним словом, прожив я там три дні, як на цвинтарі, в гостях у покійників, і вже почав сам з собою балакати. Е-е-е, думаю, з цього дива не вийде пива! Так можна й ума тронутись такому компанійському чоловікові, як я.

Вже як я ненавиджу, коли мій Макарчик Нагульнов на рокові свята, тобто на Перше травня та на Сьоме листопада, почне довгі промови про світову революцію торочити і всякі незрозумілі слова з себе викидати, а й того б я в той момент день і ніч підряд слухав, як соловейка в саду або як півнів в опівнічний час. А що ви думаете, громадяни, про той півнячий спів? Це, братики, не гірше, ніж у церкві, коли співають «со святими упокой» або ще яку-небудь жалісливу хріновину...

— Ти нам про любов без харчів розкажуй, а не про те, як півні співають,— нетерпляче перебив оповідача обліковець бригади.

— Ви, громадяне, не хвилюйтесь, дійде діло й до всяких таких любовів, це не вопрос. Так-от, про цього Васька глухого. Було б ще півбіді, аби він тільки в мовчанку грався, але виявилось, що він такий ненажера, що нічим впинити його не можна було. Наваримо каші або галушок з прісного тіста, і що ж виходить? Я — одну ложку з казанка візьму, а він — п'ять. Орудую своєю величезною ложкою, як дишель на паровозі: туди-сюди, туди-сюди, з казанка в рот, з рота в казанок, я — зирк, а каші вже на самому дні лишилося. Встаю голодний, а він роздується, як воловий пузир, ляже догори пузом і тоді починає ікати на весь степ. Годин зо дві поїкає, нечиста сила, й береться хропити. А хропе, проклятий син, так, що навіть кобили, котрі поблизу коло нашого куреня, пугаються і втікають куди очі бачать. Спить до ночі, спить не гірше, ніж бабак зимою.

От як гірко було мені там жити. І голодний, як собака бездомний, і з нудьги поговорити, ну, ні разу нема з ким... На другий день підсів я до Васьки, склав руки трубою і кричу йому,

в самісіньке вухо і з усієї сили: «Ти від чого глухий зробився, з війни чи з золотухи в дитячі роки?» А він мені ще дуже кричить: «З війни! Червоні в дев'ятнадцятому році з чотиридюймової гармати з бронепоезда поклали коло мене снаряд. Коня піді мною вбило, а я з тої пори сконтужений і глухий як пень». Я далі його питаю: «А чого ти, Василю, жереш так, наче з переляку? Це в тебе також від контузії?» А він мені: «Хмариться — це добре. Дощу зараз край треба!» От і поговори з таким балдахіном...

— Ти коли про любов почнеш розказувати? — нетерпляче питає Дубцов.

Щукар з досадою скривився:

— Хочеться вам тієї любові, будь вона тричі проклята! Я від цієї самої любові все життя втікав, коли б покійний мій батенько не присилював — я б і не оженився повік, а зараз, на тобі таке, говори про неї. Теж вопрос знайшли... А коли хочете знати, то ось що тоді вийшло з любові без харчів...

Прибув я на місце призначення, розділили табун на два косяки, а женихи мої на кобилок і не дивляться, тільки травичку стрижуть зубами безупинно... Круглий нуль вніманія на своїх молодух! Оце, думаю, діло! Оце я вклепався в страм з своїми виробителями. Я їй вівса даю їм повну міру, а вони, один чорт, навіть не дивляться на кобилок.

День не дивляться і другий — теж. Мені вже коло цих бідолашних кобилок ходити ніяково, йду повз них і одвертаюся від сорому, не можу їм в очі дивитись — та й край! Зроду ніколи не червонів, а тут червоніти навчився: як тільки підходжу до косяка, щоб гнати його на водопій до савка, і от, на тобі, починаю червоніти, як дівка...

Господи, боже мій, скільки я за три дні сорому зазнав з своїми виробителями — і не сказати! Вопрос вийшов зовсім нерозрешимий. На третій день на моїх очах діється така картина: молоденька кобилка заграє з моїм виробителем, — я його Цвітком кличу, — з гнідим, у котрого зірка на лобі й ліва задня нога в білій панчосі. І от вона кругом нього в'юном звивається, і зубами його легенько прихоплює, і всяку любов до нього втворює, а він їй покладе голову на спину, заплющить очі та так же жалібно зітхає... От вам і Цвіток, гірше й не буває. А я весь від злості трясусь, думаю собі: що ж про мене наші кобилки думають? Мабуть, скажуть: «Привів, старий чорт, якийсь вахлаків», — а може, ще й гірше щось скажуть...

І урвався тій кобилці останній терпець, обернулась вона до мого Цвітка задом та як дасть йому з усієї сили обома задніми ногами по боку, то в нього аж всередині щось кевкнуло. А тут

і я підбіг до нього, сам плачу гіркими слізьми, а його батогом джигаю по спиняці, кричу: «Коли ти звешся провідником, то нічого й себе, й мене на старості літ страмити!»

А він, любий мій сердега, одбіг сажнів з десяти і так жалісно заіржав, що мене прямо за серце вхопило, і тоді вже я заплакав від жалю до нього. Підійшов без батога, гладжу його по храпу, а він і мені на плече голову поклав і зітхає...

Взяв я його за гриву, веду до куреня, а сам кажу: «Поїдемо, мій Цвіток, додому, нічого нам тут без пуття байдики бити та лишній страм на себе приймати...» Взяв я їх, застріг та й подався в хутір. А Васько глухий ірже: «Приїжджай, діду, через рік, поживемо в степу, кашки з тобою посьорбаємо. На той час і жеребці твої, якщо не поздыхають, то оклигають».

Прибув я в хутір, розказав про все Давидову, а він аж за голову вхопився, кричить на мене: «Ти їх погано доглядав!» Але я йому одбрив на це: «Не я погано доглядав, а ви дуже добре їздили. То ти, ваша милость, то Макарчик, то Андрій Размьотнов. Жеребці з хомутів це виплазили, а вівса у твого Якова Лукича й на колінах не випросиш. І хто це жеребцями їздить? Якщо вони провідники, то повинні тільки корм їсти і не робити, інакше вопрос буде зовсім нерозрешимий». Та спасибі — з станиці прислали двох провідників, ви ж пам'ятаєте про це, і вопрос з кобилками сам собою рішився. Ось що вона означає любов без належного корму. Понятно вам, глупаки ви? І сміятись тут нема чога, коли зайшла дуже така сурйозна розмова.

Оглянувши своїх слухачів переможним поглядом, дід Шукар вів далі:

— І що ви розумієте в житті, коли ви, як жуки в гною, весь час копаєтесь у землі? А я принаймні щотижня, один раз, а то й частіше, буваю в станиці. От ти, Купріянівно, чула хоч раз, як говорить радіво?

— Звідкіля б же я його чула, коли я була в станиці десять років тому.

— Отож-бо воно й є! А я щоразу слухаю його, скільки мені хочеться. Та й погана ж воно штука, скажу я вам! — Шукар покругив головою й тихо засміявся. — Якраз проти райкому на стовпі висить чорна труба, і, боже мій, як же вона гарчить! Волосся їжитья, й по спині навіть у спеку дрібні мурашки бігають! Розпрягаю я своїх цвітків коло цієї труби, спочатку слухаю охоче про колгоспи, про робочий клас та про всяке таке інше, а потім хоч голову в торбу з вівсом ховай: з Москви як ревне хтось жереб'ячим басом: «Налей еще немного, давай выпьем, ей-богу», — і, не повірите, люди добрі, так мені захочеться

випити, що нічого з собою не можу вдіяти! Я, грішний, коли мені в станицю командируватись, нищечком у своєї старої поцуплю ячок з десяток або скільки вдасться і, прибувши в станицю, одразу — на базар. Продам їх і одразу в їдальню. Хильну там горілочки під усякі пісні з труби, тоді я можу мого товариша Давидова хоч добу ждати. А коли ячок мені вдома потягти не вдасться, через те що моя стара навчилася за мною стежити перед від'їздом, то я йду в райком і прошу тихенько мого товариша Давидова: «Сьомушко, голубчику мій, пожертвуй мені на чвертку, а то мені скушно ждати тебе без діла». І він, ласкава душа, ніколи мені не відмовить, і я знов же таки — одразу в їдальню і знов — хильну трохи і або сплю собі любісінько на сонечку, або попрошу кого-небудь наглянути за моїми проізводителями, а сам командируюсь по станиці робити свої незрозумілі діла.

— А які в тебе можуть бути діла в станиці? — спитав Яким Безхлебнов.

Дід Шукар зітхнув:

— Мало хіба ділов буває в хазяїна? То пляшку гасу купиш, то сірників коробок зо дві — зо три. Або скажемо так: от ви про вчені слова мої питалися, про словник, а там пропечатано так: одне слово вчене пропечатане грубими буквами, їх я можу вчитати й без окулярів, а супроти них дрібненькими буковками прояснення, тобто — що це слово означає. Ну, багато слів я і без прояснення розумію. Приміром, що означає «монополія»? Ясна річ — шинок. «Адаптер» — означає: нікудишня людина, вбче сволоч, та й більш нічого. «Акварель» — це гарна дівка, так я собі думаю, а «бордюр» — зовсім навпаки, це не що інше, як гуляща молодиця, шльондра, «антресолі» крутити — це і є сама твоя любов, Агафоне, на якій ти трохи з глузду з'їхав, і таке й інше. І все-таки потрібні мені стали окуляри. Прибуваємо в станицю з Давидовим, і взявся я окуляри купувати. Гроші мені на це велике діло стара дала.

Заходжу в одну больницю, а воно зовсім не больниця, а родительний будинок; в одній кімнаті жінки стогнуть і плачуть на всякі голоси, в другій — дрібні дітки нявчать, як маленькі котенята. Тут, думаю, окулярів я не дістану, не туди втелюючись. Іду в другу больницю, а там сидять двоє на ганку, в шашки воюються. Я поздоровкався з ними, питаюся: «Де тут можна окуляри купити?» Вони заіржали в дві горлянки, один з них і каже: «Тут тобі, діду, такі окуляри вставлять, що й очі на лоб повилазять, тут венеричеська больниця, і ти вшивайся відціля якнайшвидше, а то тебе почнуть силоміць лікувати».

Я, звісно, перелякався на смерть, ноги на плечі та бігцем від тої больниці. А вони, прокляті йолопи, слідом за мною вийшли з хвіртки, один свище щосили, а другий горлає на всю вулицю: «Біжи швидше, старий гріховоднику, а то зараз доженуть!» Ех, як дременув я, немов добрий рисак! Чим чорт, думаю, не шуткує, поки бог спить, можуть і догнати з дурного розуму, а там виправдуйся перед цими дохтурами як хочеш.

Поки добіг до аптеки — серце зайшлося. Але і в аптеці окулярів не було. Їдь, кажуть, діду, в Міллерово або в Ростов, окуляри тобі тільки очний дохтор може прописати. Ні, думаю собі: якого чорта я поїду туди?.. Так і читаю словник по догадці, вопрос з окулярами лишився теж зовсім нерозрешимий.

А скільки в станиці всяких пригод зо мною траплялось — то й не злічити!

— Ти, діду, розкажуй усе підряд, а то ти, як горобець, скачеш з гілки на гілку, і не второпаєш, де в тебе початок, а де кінець, — попросив Дубцов.

— Я підряд і розкажую, головне діло — ти не перебивай мене. Коли ще раз переб'єш — я остаточно зіб'юся з думки, а тоді намішаю такого гороху з капустою, що ви всі гуртом не розберете, що воно й до чого. Так-от, іду я якось станицею, назустріч мені йде молода й гарненька, як кізка, дівка, одягнена по-городському, з сумочкою в руці. Йде на високих підборах, тільки вистукує ними цок-цок, цок-цок, наче коза копитами. А я на старість такий жаднючий став до всього нового, що прямо страх! Я, голуб'ята, й на велосипеді пробував кататися. Йде на цій машині якийсь хлопчик, я й кажу йому: «Онучку мій хороший, дозволь на твоїй машині трошки прокататися». Він з радістю согласився, допоміг мені на своїй чортопхайці вмонтуватися, піддержує мене, а я ногами з усієї сили кручу, стараюсь як тільки можу. Потім прошу його: «Не держи ти мене, заради бога, я сам хочу проїхатись». І тільки він мене пустив, як руль у мене з рук вивихнувся і я гепнувся прямо під акацію. Скільки я собі колючок з акації в усі місця, куди треба й куди не треба, понатикав — і не злічити! Потім тиждень їх виколупував, та ще й штани роздер об якийсь пенюк.

— Ти, діду, давай про дівку, а не про свої штани, — суворо перебив Дубцов. — Ну, подумай сам, на чорта нам твої штани потрібні?

— От і знов ти мене перебиваєш, — сумно відповів йому дід Щукар. Проте вирішив розказувати далі: — Значить, іде вона, ота прехороша кізка, ручкою помахує, наче солдатик, а я, грішний, думаю: як би мені з нею хоч капелинчочку під ручку пройтися? Ніколи в світі я ні з ким під ручку не ходив, а в стани-

ці часто бачив, як молоді таким валіром ходять: то він її під руку тягне, то вона його. А питаю я вас, громадяни, де б я міг таку собі втіху знайти? В хуторі в нас так ходити не може, засміють, а інакше ж де?

І тут виникає запитання: як з цією кралею пройтися? І вдарився я на хитрість: зігнувся колесом, стогну на всю вулицю. Вона підбігає, питає: «Що з вами, дідусю». Кажу їй: «Захворів я, голубонько, до лікарні ніяк не дійду, в попереку коле...» Вона й каже: «Я вас доведу, обіпріться на мене». А я беру її з усією сміливістю під руку, так ми з нею й шпаціруємо. І дуже воно мені приємно. Тільки доходимо ми до раймагазину, і починаю я потроху випростуватись, і, поки вона не опам'яталася, я її зненацька цмокнув у щоку й бігцем подався в магазин, хоч робити мені там було зовсім нічого. У неї оченята заблискотіли, кричить мені навздогін: «Ви, дідусю, фуліган і плутосвіт!» А я спинився й кажу: «Лебідонько моя, від нужди ще й не таке вчиниш! Май собі на увазі, що я зроду ні з одною кралею під руку не ходив, а мені вже помирати незабаром доведеться». Сам просту в магазин, думаю, чого доброго, ще міліціонера покличе. Але вона засміялась і пішла собі далі, тільки підбори поцокують. А я вбіг у магазин і духу не одведу. Продавець питає: «Ти не з пожежу, діду?» Мені аж дух забиває, але кажу йому: «Ще гірше. Дай-но мені коробочку сірників».

Дід Щукар ще довго вів би своє безконечне оповідання, але стомлені після робочого дня слухачі почали розходитись. Марно старий благав їх вислухати ще хоч кілька оповідань — коло пригаслого багаття незабаром не лишилося жодної людини.

Вкрай засмучений і ображений Щукар полентався до ясел, ліг в них, натягнувши на себе сірячину й мерзлякувато шулячись. Опівночі на землю впала роса. Тремтячи від холоду, Щукар прокинувся. «Піду до козаків у будку, а то тут нахапаєшся дрижаків, як цуценя на морозі», — вирішив він.

Клубок лихих пригод помалу, але невідхильно розмотувався... Ще з весняної оранки пам'ятаючи про те, що козаки спали в будці, а жінки надворі, спростання не подумавши того, що за два місяці дещо могло змінитися, Щукар нишком вповз навкарачках в будку, скинув чирики й ліг скраю. Він одразу заснув, зігрітий житловим теплом, а через деякий час прокинувся, відчувши, що задихається. Намацавши у себе на грудях чийось голу ногу, з превеликою досадою думав: «От же як паскудно спить, капосна душа! Закидає ногу так, наче верхи на коня сідає».

Але як же він жахнувся, коли, хотівши скинути з себе живий тягар, раптом виявив, що то зовсім не чоловіча нога, а гола рука

Купріянівни, а поруч з своєю шокою почув її могутнє дихання. В будці спали самі жінки...

Вражений Шукар кілька хвилин лежав не ворушачись, обливаючись від хвилювання потом, а далі схопив чирики і, як той шкодливий кіт, виповз з будки і, шкандибаючи, потрюхикав до лінійки. Ніколи ще не запрягав він своїх жеребців так неймовірно швидко! Нещадно поганяючи жеребців батогами, він пустив їх з копита широкою рессю, весь час оглядаючись на будку, що зловісно темніла на тлі досвітнього неба.

«Добре, що я вчасно прокинувся. А якби припізнівся та жінки побачили, що я сплю поруч з Купріянівною, а вона, чортова душа, обіймає мене своєю ручиською?.. Сохрани, свята богородице, й помилуй! З мене сміялися б до самісінької моєї смерті і навіть після неї!»

Настав швидкий літній світанок. Будка зникла з-перед Щукаревих очей. Але за пагорком на нього чигала нова прикрість: випадково глянувши на поги, він побачив на правій нозі жіночий майже новий чирик, з вигадливим шкіряним бантиком і фасонистою вистрочкою. Зважаючи на розміри, це міг бути чирик тільки Купріянівни...

Похоловши від страху, Шукар став багаті всевишнього: «Господи милостивий, і за що ти так мене караєш?! Значить, у темноті я переплутав чирики! А як мені до старої заявитись? На одній нозі своє взуття, а на другій — жіноче, от нерозрешимий вояпрос!»

Але виявилось, що «вопрос» можна було розв'язати: Шукар круто завернув жеребців по дорозі на хутір, справедливо вирішивши, що з'являтися в станицю ні босому, ні в різному взутті йому неможливо. «Чорт з ним, із землеміром, обійдуться й без нього. Скрізь Радянська влада, скрізь колгоспи, і що там такого, коли один колгосп відчикрижить у другого шматок сінокоосу?» — сумовито міркував він по дорозі до Грем'ячого Логу.

Кілометрів зо два до хутора, там, де близько до дороги підходить крутий яр, він прийняв ще одне і не менш відважне рішення — зняв з ноги чирики, злодійкувати глянув в один та в другий бік і кинув чирики в яр, шепнувши наостанці:

— Не погубати ж через вас, будь ви прокляті!

Повеселівши, задоволений тим, що спритно позбувся доказів, які його викривали, Шукар навіть заусміхався, уявивши собі, як буде вражена Купріянівна, коли побачить ранком, що її чирик десь загадково зник.

Та надто він розвеселився: вдома на нього чекали два найстрашніші й нищівні удари...

Ще під'їжджаючи до свого двору, він побачив юрбу чимось

схвильованих жінок. «Чи не переставилась, бува, моя стара?» — стурбовано подумав Щукар. Але коли він, мовчки розпихаючи жінок, які чогось усміхались, ввійшов у кухню і квапливо обдивився, у нього підламались ноги, і, хрестячись, він ледве прошепотів:

— Що це таке?

Його заплакана стара погойдувала загорнуту в ганчір'я дитину, а дитина аж заходилась від судорожного плачу...

— Що ж це воно за оказія? — вже голосніше прошепотів прикро вражений Щукар.

І, люто поблискуючи опухлими очима, стара крикнула:

— Дитину твою підкинули, ось воно що таке! Грамотій проклятуший! Читай он бомажку на столі!

У Щукаря все більше темніло в очах, проте він сяк-так прочитав кривулі, награмузляні на шматку грубезного паперу:

«Як ви, діду, папаша цього дитятки, то ви його й годуйте та виховуйте».

До вечора остаточно охриплому від хвилювання й крику Щукареві майже вдалося переконати стару в тому, що він зовсім не причетний до народження дитини, але саме в цей час на порозі кухні з'явився восьмилітній хлопчина, син Любишкіна. Шморгаючи носом, він сказав:

— Дідусю, я сьогодні пас вівці й бачив, як ви впустили в яр чирики. Я знайшов їх, приніс вам. Візьміть,— і він простягнув Щукареві нещасні чирики...

Що було потім, «укрито невідомим мраком», як казав колись швець Локатеев, який щиро дружив з Щукарем. Відомо лише те, що дід Щукар тиждень ходив з перев'язаною щокою і запухлим оком, а коли його, не без усмішок, питали, чому у нього перев'язана щока,— він, одвертаючись, казав, що в нього болить однісінкый, який ще залишився в роті, зуб, і так болить, що навіть говорити не можна...

Розділ XX

Вранці Андрій Размьотнов прийшов до сільради, щоб підписати й надіслати з верховим гінцем у райвиконком зведення про хід сінокоосу та підготовку до хлібозбиральної кампанії. Не встиг він проглянути відомості по бригадах, як у двері хтось гучно постукав:

— Заходь! — не відриваючись від паперів, крикнув Размьотнов.

В кімнату зайшли два незнайомих чоловіки й одразу наче заповнили її. Один з них, одягнений в новеньке прорезинене пальто, кремений і дебелий, з нічим не примітним, чисто вибритим і круглим обличчям, усміхаючись, підійшов до столу, простягнув Размьотнову кам'яно-тверду руку:

— Заготівельник шахтинського відділу робітничого постачання Бойко Полікарп Петрович, а це — мій помічник, на прізвище Хижняк. — І недбало, через плече показав великим пальцем на свого супутника, що стояв коло дверей.

Той таки справді скидався на гуртоправа або скупщика худоби: забризканий брезентовий плащ з каптуром, юхтові чоботи з широкими халявами, приплюснута сіра кепка і новенький, з двома шкіряними китичками батіг у руках — все безмовно свідчило про його професію. Але якось зовсім не пасувало до зовнішнього вигляду обличчя Хижняка: допитливо розумні очі, іронічна зморшка в кутиках тонких губів, манера підіймати ліву брову, немов прислухаючись до чогось, якась інтелігентність в усій зовнішності — все незаперечно говорило для спостережливого ока про те, що чоловік цей далекий від заготівлі худоби й потреб сільського господарства. Саме це й відзначив для себе одразу Размьотнов. Власне, він тільки мигцем глянув в обличчя Хижнякові й зараз же перевів погляд на його надмірно широкі плечі, мимоволі усміхаючись, подумав: «Ну й заготівельнички: розбійники, та й годі... Їм би не заготівлями займатись, а де-небудь під мостом стояти темної ночі та радянським купцям дерев'яними голками коміри пристрочувати...» Насилу зберігаючи серйозність, спитав:

— За яким ділом до мене?

— Купуємо в колгоспників худобу особистого користування. Беремо велику й дрібну рогату худобу, а також свиней, птицею поки що не интересуємось. Може, зимою — тоді інша річ, а поки що птиці не беремо. Ціни кооперативні, з надвишкою на вгодованість тварин. Самі розумієте, товаришу голову, що шахтарська праця — тяжка праця, і нам треба своїх робітників-шахтарів годувати як належить, і не менше.

— Документи. — Размьотнов легенько постукав долонею по столу.

Обидва заготівельники поклали на стіл командировочні посвідчення. Все було цілком в порядку: штампи, підписи, печаті, але Размьотнов довго і причепливо розглядав пред'явлені йому документи й не бачив того, як Бойко обернувся до свого помічника, підморгнув йому, і обидва разом усміхнулися й погасили усмішки:

— Думаєте, липа? — вже одверто усміхаючись, спитав Бойко,

не дожидаючи запрошення, сміливо сідаючи на стілець, що стояв коло вікна.

— Ні, не думаю, що бомажки ваші липові... А чого ви саме в наш колгосп приїхали? — Размьотнов не прийняв жартівливого тону, він вів розмову серйозно.

— Чого саме до вас? Та ми не тільки до вас, не один ваш колгосп думаємо відвідати. Ми вже побували в шістьох сусідніх колгоспах, купили з півсотні голів худоби, в тім числі три пари старих, вибракуваних волів, телят, корів, котрі не дояться, овечок і штук тридцять свинок...

— Тридцять сім,— поправив свого начальника плечистий заготівельник, що стояв коло дверей.

— Цілком правильно, тридцять сім штук свиней купили, й не за дорогу ціну. Від вас вирушимо далі по хуторах.

— Гроші платите на місці? — поцікавився Размьотнов.

— Негайно! Правда, великих грошей ми з собою не возимо: знаєте, товаришу Размьотнов, час неспокійний, коли б чого не сталося... Через те ми на цей випадок взяли з собою акредитив.

Размьотнов, відкинувшись на спинку стільця, зареготав.

— Невже боїтеся, що грошики відберуть? Та ви самі в будь-якого можете кишні випорожнити і хазяїна з одєжини витрусити!

Бойко стримано усміхався. На рожевих щоках його, наче в жінки, вигравали ямки. Хижняк був зовсім спокійний, байдужо поглядав у вікно. Тільки тепер, коли він повернувся лицем до вікна, Размьотнов побачив на лівій щоці його довгий і глибокий шрам, що тягнувся від підборіддя до мочки вуха.

— З війни позначку на щоці носиш? — спитав Размьотнов.

Хижняк швидко повернувся до нього, скупю усміхнувся:

— Ні, не з війни, пізніше заробив...

— Тож-бо я дивлюся — не похоже, що від удару шаблею. Жінка вдряпнула?

— Ні, вона в мене смирна. Це — під п'яну руку, ножем черкнув один приятель...

— Чолов'яга ти показний, я й подумав, що жінка дряпнула; а якщо не вона, то, видно, по жіночому ділу схопив, через любку? — продовжував Размьотнов свої нелукаві розпитування, посміюючись і розгладжуючи вуса.

— А ти догадливий, голово... — Хижняк насмішкувато глянув на Размьотнова.

— Мені по должності належить бути догадливим... І рубець у тебе не від ножа, а від шаблі, мені це знайоме діло, і сам ти, як я на тебе подивлюся, такий заготівельник, як я архирей... І морда в тебе не та, не з простих, та й руки не ті: вони за волячі роги, видно, зроду не держались, благородні ручки... Хоч і

великувати, а біленькі... Ти б їх хоч на сонці підсмажив, щоб потемніли, та гноєм вимазав, тоді б і я повірив, що ти заготівельник. А те, що ти з батогом походжаєш,— це діло пусте, батогом ти мені очей не замилиш!

— А ти догадливий, голово,— повторив Хижняк, але вже без усмішки.— Тільки догадливий ти з одного боку: рубець у мене справді від удару шаблею, але неохота було за це признаватися. Служив колись в білих, там і дістав цю позначку. Кому охота згадувати таке? А щодо рук, то я ж не погонич худоби, а закупщик; моє діло — червінці відлічувати, а не телятам хвости крутити. Тебе бентежить мій вигляд, товаришу Размьотнов? То я ж заготівельником працюю недавно. Досі працював агрономом, але за п'янку був знятий з роботи, і от довелося міняти спеціальність... Зрозуміло тепер, товаришу голово? Змусив ти мене на одвертість, от і довелося перед тобою сповідатись...

— Сповідь твоя мені потрібна, як собаці п'ята нога. Нехай тебе в ДПУ сповідають і причащають, а мені до цього байдуже,— сказав Размьотнов. Не змінюючи положення, він гукнув: — Маріє! Иди сюди!

З суміжної кімнати несміло увійшла дівчина — виконавець сільради.

— Побіжи-но за Нагульновим. Скажи, щоб негайно був у сільраді, значить, діло спішне є,— наказав Размьотнов і уважно подивився спочатку на Хижняка, потім на Бойка.

Хижняк здивовано і ображено здвигнув широчезними плечима, сів на лавку, а Бойко, трясучись, як холодець, від стримуваного сміху, нарешті прокричав високим тенорком:

— Оце — пильність! Оце я люблю! Попався, товаришу Хижняк? Попався, як курка в борщ!

Він ляпав себе долонями по гладких колінах, згинався пополам, і сміявся так одверто й щиро, що Размьотнов подивився на нього, не приховуючи здивування.

— А ти, гладкий, чого смієшся? Дивіться, коли б вам обом плакати в станиці не довелося! Як собі хочете, хочете сердьтєся, хочете — ні, а в район я вас відправляю для вияснення ваших осіб. Щось ви мені підозрілими здаєтесь, товариші заготівельники.

Втираючи сльози, що набігли на очі, і все ще кривлячи від сміху повні губи, Бойко спитав:

— А документи? Ти ж перевіряв їх і визнав за справжні?!

— Документи документами, а вівіска вівіскою,— похмуро відповів Размьотнов і став неквапно крутити цигарку.

Незабаром надійшов Макар Нагульнов. Не здоровкаючись, він кивнув головою на заготівельників, спитав Размьотнова:

— Що за люди?

— А ти сам їх спитай.

Нагульнов поговорив з заготівельниками, перевірів їхні посвідчення, спитав, звертаючись до Размьотнова:

— Ну, то в чому ж річ? Нащо ти мене кликав? Приїхали люди заготовляти худобу, то нехай собі заготовляють.

Размьотнов спалахнув, але сказав досить стримано:

— Ні, заготовляти вони не будуть, поки я не перевірю їх особи. Мені ці субчики не подобаються, ось у чому річ! Зараз же відправлю їх в станицю, перевірять їх, а потім нехай заготовляють.

Тоді Бойко тихо сказав:

— Товаришу Размьотнов, скажи своїй розсильній, щоб вона вийшла з дому. Треба поговорити.

— А які в нас з тобою можуть бути секрети?

— Роби, що тобі сказано,— так само тихо, але вже тоном наказу сказав Бойко.

І Размьотнов скорився. Коли вони залишилися самі в усьому домі, Бойко дістав з внутрішньої кишені маленьку червоненьку книжечку, подав її Размьотнову, усміхнувся:

— Читай, окатий чортяко! Коли вже маскарад наш не вдався — карти на стіл. Річ ось у чому, товариші: обидва ми співробітники крайового управління ОДПУ і приїхали до вас для того, щоб розшукати одного чоловіка — небезпечного політичного ворога, змовника й запеклого контрреволюціонера. Щоб не привертати до себе уваги, ми й поробились заготівельниками. Так нам простіше працювати: ми ходимо по дворах, розмовляємо з людьми і сподіваємось, що рано чи пізно, але на слід цього контрика натрапимо.

— То чого ж, товаришу Глухов, ви одразу не сказали мені, хто ви такі? Не було б ніякого непорозуміння? — вигукнув Размьотнов.

— Умови конспірації, дорогий Размьотнов! Тобі скажи, Давидову й Нагульнову скажи, а через тиждень весь Гремячий Лог знайте, хто ми такі. Ви, ради бога, не ображайтеся, тут річ не в тому, що ми вам не довіряємо, але, на жаль, інколи так буває, а ризкувати операцією, яка має для нас дуже велике значення, ми не маємо права,— поблажливо пояснив Бойко-Глухов, ховаючи в кишеню червону книжечку після того, як з нею ознайомився Нагульнов.

— Можна взнати, кого ви розшукуєте? — спитав Нагульнов.

Бойко-Глухов мовчки порився в товстому бумажнику, обережно поклав на свою пухлу долоню фотографію — такого розміру, який звичайно вживається для паспортів.

Размьотнов і Нагульнов нахилилися над столом. З маленького квадратика паперу на них дивився літній мужчина з добродушною усмішкою, з рівними плечима й бичачою шиєю. Але так не пасувала його удавано-добродушна усмішка до вовчого складу лоба, до глибоко запалих, похмурих очей і важкого, квадратного підборіддя, що Нагульнов тільки усміхнувся, а Размьотнов, похитуючи головою, промовив:

— Да-а-а, дядя не з веселих...

— Оцього «дядю» ми й розшукуємо,— задумливо промовив Бойко-Глухов, так само обережно загортаючи фотографію в аркуш білого, потертого по краях паперу, ховаючи її в бумажник.— Прізвище його Половцев, звати — Олександр Онисимович. Колишній осавул білої армії, каратель, учасник страти загону Подтьолкова і Кривошликова. Останнім часом вчителював, переховуючись під чужим прізвищем, потім жив у своїй станиці. Зараз — на пєлєгалльному становищі. Один з активних учасників повстання, що готується проти Радянської влади. За нашими агентурними відомостями, переховується десь у вашому районі. От і все, що можна сказати про цього фрукта. Можете сказати про нашу розмову Давидову, а більш нікому — ні слова! Я надіюся на вас, товариші. А тепер — до побачення. Зустрічатися з нами не слід, без потреби, звичайно, а коли у вас знайдеться щось цікаве для нас — викличте мене в сільраду вдень, тільки вдень, щоб не виникало до мене ніяких підозрінь з боку жителів хутора. І останнє: будьте обережні! Ночами взагалі краще вам не ходити й не їздити. На терористичний акт Половцев не піде, не захоче себе виявляти, але обережність не завадить. Взагалі ночами вам краще не пересуватися, а коли вже йти, то не самому. Зброю завжди держіть при собі, хоч ви, очевидно, й так з нею не розлучаетесь. В усякому разі, я чув, як ти, товаришу Размьотнов, розмовляючи з Хижняком, разів зо два крутнув у кишені штанів барабан нагана — правда ж?

Размьотнов примружив очі й одвернувся, наче й не чув запитання. На виручку прийшов йому Нагульнов:

— Після того, як у мене стріляли, ми й приготувалися до оборони.

Хитро усміхаючись, Бойко-Глухов сказав:

— Не тільки до оборони, але, здається, і до нападу... До речі, вбитий тобою, товаришу Нагульнов, Тимофій Дамасков, на прізвисько Рваний, один час був зв'язаний з організацією Половцева, а члени його організації є в вашому хуторі,— ніби мимохідь сказав всезнаючий «заготівельник».— Але потім через невідомі причини одійшов від неї. Стрільяв він в тебе не з наказу

Половцева, найшвидше ним керували мотиви особистого порядку...

Нагульнов ствердно хитнув головою, і Бойко-Глухов, ніби читаючи лекцію, розмірено і спокійно говорив далі:

— Про те, що Тимофій Дамасков з якихось причин одколосся від групи Половцева і став просто бандюгою-одинаком, свідчить і той факт, що він не передав однодумцям Половцева станкового кулемета, який зберігався з часів громадянської війни в сараї у Дамаскових і потім був знайдений Давидовим. Але не в цьому річ. Скажу кілька слів про наше завдання: ми повинні захопити одного Половцева, і обов'язково живим. Поки що він нам потрібний тільки живий. Рядових члєнів його угруповання знешкодимо опісля. Повинен додати до цього, що Половцев — тільки ланка великого ланцюга, але ланка не з маловажних. От через те операція по розшуку й арешту його й доручена нам, а не працівникам районного відділення.

Щоб у вас, товариші, не залишилося образи на мене, скажу: про те, що ми перебуваємо на території вашого району, знає тільки начальник районного відділення ОДПУ. Навіть Нестеренко не знає. Він — секретар райкому, і кінець кінцем яке йому діло до якоїсь там дрібноти — заготівельників худоби? Нехай керує партійною роботою в своєму районі, а ми будемо займатися своїми справами... І треба сказати, що в колгоспах, в яких ми побували перед приїздом до вас, нас благополучно вважали за тих, за кого ми себе видаємо, і тільки ти, Размьотнов, запідозрив Хижняка, а разом з ним і мене в тому, що ми не справжні заготівельники. Що ж, це робить честь твоїй спостережливості. Хоч так чи інакше, а мені довелося б через кілька днів відкритись вам, хто ми такі насправді, і ось чому: професіональне чуття мені підказує, що Половцев вештається десь у вас в хуторі... Постараємось знайти тих, хто служив разом з ним на війні з Німеччиною і під час громадянської війни. Нам відомо, в яких частинах служив пан Половцев, і найімовірніше, що він прибився до когось із однополчан. От коротко і все. Перед від'їздом ми ще побачимось, а поки що до побачення!

Вже стоячи коло порога, Бойко-Глухов глянув на Нагульнова:

— Що з твоєю дружиною — не цікавишся?

Вилиці в Макара взялися червоними плямами, а очі потемніли. Покашлюючи, він неголосно спитав:

— Ви знаєте, де вона?

— Знаю.

— Ну?

— В місті Шахти,

— Що вона там робить? У неї ж там нікого нема — ні рідні, ні знайомих.

— Працює твоя дружина.

— В якій же должності? — невесело усміхнувся Макар.

— Працює на шахті відкатчицею. Співробітники наших органів допомогли їй знайти роботу. Але вона, звичайно, й не підозріває про те, хто допоміг їй трудовлаштуватися... І треба сказати, що працює дуже добре, навіть, я сказав би, відмінно! Поводиться скромно, ніяких нових знайомств не заводить, і ніхто з старих знайомих поки що її не навідує.

— А хто б міг її навідувати? — тихо спитав Нагульнов.

Зовні він здавався цілком спокійним, тільки повіко лівого ока дрібно тремтіло.

— Ну, мало хто... Хоч би Тимофієві знайомі. Чи ти вважаєш, що це зовсім неможливо? Проте мені здається, що жінка переглянула своє життя, схаменулася, і ти, товаришу Нагульнов, за неї не турбуєшся.

— А чого ти думаєш, що я за неї турбуюся? — ще тихіше спитав Нагульнов і встав з-за столу, трохи нахилиючись наперед, спираючись на край стола довгими долонями.

Обличчя його мертвенно побіліло, під вилицями заходили круглі жовна. Добираючи слова, він повільніше, ніж звичайно, заговорив:

— Ти, товаришу балаклій, приїхав діло робити? То ти йди і роби його, а мене втішати нема чого, я твоїх утішань не потребую! Не потребуємо ми і твоїх побоювань: ходити нам удень чи вночі — це наше діло. Проживемо якось і без дурнячої науки, й без чужих няньок! Зрозуміло тобі? Ну, і гайда відціля. А то ти дуже розбалакався, навиворіт вивертаєшся, теж мені — чекіст називаєшся, а я вже й не второпаю: чи ти справді відповідальний працівник крайового ОДПУ, чи може-таки скупщик худоби, влєсливий балакун, а по-нашому — пустомолот...

Мовчазний Хижняк не без злорадності дивився на свого трохи збентеженого начальника, а Нагульнов вийшов з-за столу, поправив пасака на гімнастерці й пішов до виходу — як завжди, напружений і виструнчений, може, навіть трошки хизуючись своєю військовою виправкою.

Коли він вийшов, в кімнаті з хвилину стояла ніякова тиша.

— Мабуть, не треба було говорити йому про жінку, — сказав бойко-глухов, чухаючи нігтем перенісся. — Він, видно, й досі переживає, що вона пішла...

— Еге ж, не треба було, — погодився Размьотнов. — Макар у нас — чоловік колючий і не дуже полюбляє, коли в брудних чоботях лізуть у його чисту душу...

— Ну, нічого, якось воно буде,— примирливо сказав Хижняк, беручись за клямку.

Щоб якось згладити ніяковість, Размьотнов спитав:

— Товаришу Глухов, поясни мені, а як же з закупівлею худоби? Насправді ви її купуєте чи тільки ходите по дворах, ціни питаєте?

Бойко-Глухов повеселішав від такого наївного запитання, і знов на його тугих щоках заграли ямки:

— Одразу видно справжнього хазяїна! І худобу насправді купуємо, і гроші всі платимо. А за наші покупки ти не турбуйся: худобу гоном відправимо в Шахти, а там її поріжуть, і шахтарі з'їдять хіба ж так! З'їдять і спасибі нам не скажуть, бо не знатимуть, яка висока установа заготовляла для них худобу вище середньої вгодованості. Отакі-то діла, браток!

Провівши гостей, Размьотнов ще довго сидів за столом, широко розставивши лікті, підпираючи кулаками вилиці. Його непокоїла одна думка: «Хто ж із наших хутірських міг приєднатись до того проклятого офіцера?» По пам'яті він перебирив усіх досрлик козаків в Гремячому Лозі, і жодного з них по-справжньому не запідозрив...

Размьотнов встав з-за столу, щоб трохи розім'ятись, разів зо три пройшовся від дверей до вікна й раптом зупинився посеред кімнати, наче натрапив на невидиму перепону, з тривогою подумав: «Роз'ятрив оцей гладкий Макарову душу. І на чорта йому треба було говорити про Лушку! А що, коли Макар занудьгує та чкурне в Шахти навідати її? Сумний він цей час ходить, ніби йому про все й байдуже, але, здається, ночами сам-один натихача випиває...»

Кілька днів Размьотнов з тривогою дожидав, що зробить Макар? І коли в суботу ввечері в присутності Давидова Нагульнов сказав, що думає з відома райкому поїхати в станицю Мартиновську — подивитись, як працює одна з перших організованих на Дону МТС,— у Размьотнова тенькнуло всередині: «Пропав Макар! Це він до Лушки повіється! Куди ж поділася його мужчинська гордість?..»

Розділ XXI

Ще з весни, коли навіть на північному боці поза тинами почав осідати, спливаючи прозорою вологою, останній сніг, пара диких голубів-сизарів уподобала подвір'я Размьотнова. Вони довго кружляли над хатою, з кожним колом знижуючись все більше, а потім опустились біля погребя до самої землі і, легко, немов

пир'я, шугнувши вгору, сіли на верху хати. Довго сиділи, насторожено поводячи голівками на всі боки, роздивлялися, звикаючи до нового місця; потім голуб, з чепуристою гидливістю, високо підіймаючи малинові лапки, пройшовся по брудній крейді, насипаній круг комина, увібрав і трохи відкинув назад голову і, виблискуючи тьмяною веселкою пир'я на здутому волі, невпевнено заворкував. А голубка сковзнула вниз, на льоту два рази гучно ляпнула крильми й, облетівши півколо, сіла на відхилений від стіни наличник світлиці Размьотнова. Що ж інше могло означати дворазове ляпання крильми, як не запрошення своєму дружечкові летіти за нею?

Опівдні Размьотнов прийшов додому пообідати й через хвіртку побачив коло хатнього порога голубів. Голубка, швидко дрібочучи гарненькими ніжками, бігала по краю калюжки з талою водою, щось покльовуючи на бігу, голуб наздоганяв її короткими перебіжками, потім так само на короткий час зупинявся, кружляв, кланявся, майже торкаючись землі носиком і низько опущеним волом, завзято воркував і знову біг доганяти голубку, вiallyм розпустивши хвоста, пластаючись і припадаючи до непросохлої, холодної й по-зимовому непривітної землі. Він уперто тримався з лівого боку, намагаючись одігнати голубку від калюжки.

Размьотнов, обережно ступаючи, пройшов за два кроки від них, але голуби навіть не думали злітати вгору, вони тільки трохи одійшли вбік. Вже стоячи коло хатнього порога, Размьотнов з палкою хлоп'ячою радістю вирішив: «Це не гості, це хазяї прилетіли!» І з гіркою усмішкою чи-то прошепотів, чи подумав: «На моє пізне щастя оселяються, не інакше...»

Повну пригорщу пшениці набрав він у комірчині, посипав проти вікна.

Зранку Размьотнов був похмурий і сердитий: негаразд виходило з підготовкою до сівби, з очисткою насіння; того дня Давида викликали в станицю; Нагульнов верхи поїхав у поле, щоб самому подивитись на землі, котрі достигли для сівби, і Размьотнов до полудня вже встиг тяжко полягтися з двома бригадирами й комірником. А от коли вдома сів за стіл і, забувши, що в мисці холонуть щі, почав стежити за голубами,— якось прояснилось його засмагле від весняних вітрів обличчя, але тяжче стало на серці...

З трохи смутною усмішкою дивився він затуманеними очима, як жадібно дзьобає пшеницю гарна маленька голубка, а статурний голуб кружляє та й кружляє коло неї, кружляє з невтомною впертістю, не дзьобнувши ані зернинки.

Отак колись років двадцять тому кружляв і він, Андрій, тоді

молодий і статурний, як голуб, парубок коло своєї любки. А потім — одруження, дійсна служба, війна... З якою страшною і прикрою квапливістю пролетіло життя! Згадуючи жінку й сина, Размьотнов сумно думав: «Рідко я вас бачив живих, мої рідні, рідко відвідує й тепер...»

Голубові було не до їди того сяючого квітневим сонцем дня. Не до їди було й Андрієві Размьотнову. Вже не затуманеними, а каламутними від сліз, невидючими очима дивився він у вікно й не голубів, не весняну ласкаву синяву бачив за віконною рамою, а поставав в його уяві скорбний образ тієї, яку один раз на своєму віку любив він, здається, більше за саме життя, та так і не долюбив, з якою розлучила його чорна смерть двадцять років тому, мабуть, теж в такий сяючий весною день...

Размьотнов жував хліб, низько схиливши над мисною голову: не хотів, щоб мати бачила його сльози, що повільно спливали по щоках і солили й так пересолені щі. Два рази брав він ложку, і обидва рази вона падала на стіл, вислизуючи з його дивно знесиленої, дуже тремтячої руки.

Буває ж у нашому житті й так, що не тільки людське, а й коротке пташине щастя викликає в іншої людини з пораненою душею не заздрість, не пробачливу усмішку, а тяжкі, сповнені непозбутньої гіркоти й муки спомини... Размьотнов рішуче встав з-за столу, обернувся до матері спиною, одягнув ватянку, зібгав в руках папаху.

— Спаси Христос, мамо, щось мені зараз обідати не дуже охота.

— Щів не хочеш, то, може, каші з кислим молоком вспати?

— Ні, не хочу, не треба.

— Чи в тебе горе яке? — обережно спитала мати.

— Яке там горе, ніякого горя нема. Було, та загуло.

— Змалечку ти якийсь потайний, Андрійку... Ніколи матері нічого не скажеш, ніколи не поскаржишся... Серце у тебе, видно, з кісточкою всередині...

— Сама народила, мамо, то й винуватити нема кого. Якого пустила на світ, такий і є, тут уже нічого не вдієш.

— Ну, то й бог з тобою, — ображено стискаючи бляклі губи, сказала стара.

Вийшовши за хвіртку, Размьотнов завернув не праворуч, до сільради, а ліворуч, в степ. Широким, але неквапливим кроком йшов він навпростець, бездоріжжям, ішов він до другого Грем'ячого Логу, де з давніх-давен в мирній тісноті оселились самі мертві. Кладовище було розгороджене. В ті трудні роки не в пошані у живих були покійники... Старі, почорнілі від часу хрести покособочились, деякі з них лежали на землі, то ниць,

то навзак. Жодна могила не була прибрана, і східний вітер сумно гойдав на глинястих горбочках торішній бур'ян, обережно ворухив, наче тонкими жіночими пальцями перебирив, жмути висхлого, безбарвного полину. Змішаний дух тліні, зіпрілої трави, відталого чорнозему стійко тримався над могилами.

На всякому кладовищі, в усяку пору року сумно живій людині, але особливий, проймаючий і гострий смуток живе там лише ранньою весною та пізно восени.

Втоптаню телятами стежкою Размьотнов пройшов на північ за царину кладовища, де колись ховали самогубців, спинився коло знайомої, з обваленими краями могили, зняв папаху з сивої, низько схиленої голови. Тільки жайворонки порушували задумливу тишу над цим забутим людьми клаптиком землі.

Чого Андрій прийшов сюди в той весняний день, осяяний ясним сонцем, по вінця сповнений життям, що прокидалося в природі? Того, щоб, зчепивши куці, сильні пальці та зціпивши зуби, дивитися примруженими очима за туманну крайку обр'ю, наче намагаючись в димчастому мареві побачити свою незабуту молодість, своє недовге щастя? А може, й так. Адже мертве, але дороге серцю минуле завжди добре проглядається або з кладовища, або з німх сутінків безсонної ночі...

З того дня Размьотнов став пильно опікуватися парою голубів, що оселились у нього. Двічі на день він розкидав під вікном по пригорщі пшениці і стояв на сторожі, відганяючи нахабних курей доти, поки голуби не наїдалися. З самого рання він подовгу сидів на приступці комори, кутив, мовчки спостерігаючи, як нові пожилці носили за наличник вікна соломку, тоненькі гіллячки, з тинів жмути лиялої волячої шерсті. Незабаром абиак поміщене гніздо було готове, і Размьотнов з полегкістю зітхнув: «Прижилися! Тепер уже нікуди не полетять».

Через два тижні голубка не злетіла до корму. «Сіла висиджувати. Пішло на прибуток у хазяйстві»,— усміхнувся Размьотнов.

З того часу, як з'явились голуби, у нього стало більше клопоту: треба було вчасно сипати їм корму, міняти в мисці воду, бо калюжа коло порога швидко висохла, а до того ще край потрібно стало нести караульну службу по охороні жалюгідних у своїй беззахисності голубів.

Якось, повертаючись з поля і вже підходячи до своєї хати, Размьотнов побачив, як стара кицька — люблениця його матері,— всім тілом припадаючи до соломи, повзла по хатній покрівлі, а потім легенько зіскочила на непричинену віконницю, крутячи хвостом, приготувалась стрибнути. Голубка сиділа в гнізді нерухомо, спиною до кицьки і, видно, не відчувала небез-

пеки. Всього якихось сорок сантиметрів відокремлювало її від загибелі.

Размьотнов біг на носках, рвучко висмикнувши з кишені наган, стримуючи дихання й не зводячи з кицьки звужених очей. І коли та ледве помітно поточилася назад, судорожно перебираючи передніми лапами,— різко лягнув постріл, легенько хитнулась віконниця. Голубка злетіла з гнізда, а кицька головою вниз незграбно впала на призьбу, навскоси прошита кулею.

На постріл з хати вибігла Андрієва мати.

— Де у нас залізна лопата, мамо? — наче нічого й не сталося, діловито спитав Размьотнов.

Він держав убиту кицьку за хвіст і гідливо кривився.

Стара сплеснула в долоні, заголосила, приказуючи та вигукуючи:

— Душогубе проклятий! І нічого живого тобі не жалько! Вам з Макарцем що людину вбити, що кицьку — однаковісінько! Позивкали, прокляті вояки, без убивства вам, як без тютюну, й життя немиле!

— Ну, ну, без паніки! — суворо перебив її син. — З котами тепер прощайся на віки вічні! А нас з Макаром не чіпай. Ми з ним робимося дразливими, коли нас всіяко називають. Ми без жалю саме й б'ємо всяку негідь — чи на двох, чи на чотирьох ногах, — котра іншим життя не дає. Зрозуміло вам, мамо? Ну, і йдіть собі до хати. Переживайте в приміщенні, а на подвір'ї переживати й ляяти мене я — як голова сільради — вам категорично забороняю.

Тиждень мати не говорила до сина, а йому від того мовчання було тільки легше: за тиждень він перестріляв всіх сусідських котів і надовго убезпечив своїх голубів. Якось, зайшовши до сільради, Давидов спитав:

— Що це в тебе за стрільба по всій околиці? Що не день, то чую постріли з нагана. Питаю я тебе: нащо ти людей непокоїш? Треба пристріляти зброю — іди в степ, там і бахай, а так незручно, Андрію, факт!

— Котів потроху вибавляю, — похмуро відповів Размьотнов. — Розумієш, життя від них, проклятих, нема!

Давидов здивовано звів вигорілі на сонці брови:

— Яких котів?

— Усяких. І рябих, і чорних, і муругих. Який на очі потрапить, той і мій.

У Давидова затремтіла верхня губа — перша ознака того, що в нього підступає вибух реготу, а він з усієї сили його стримує. Знаючи це, Размьотнов нахмурився, застережливо і злякано простягнув руку,

— Ти зажди, не смійся, матросику! Ти спочатку довідайся, в чому річ.

— А в чому? — страдницьки кривлячись і мало не плачучи від сміху, спитав Давидов. — Напевне, недовиконання плану по лінії Заготживсировини? Повільно йде здача шкурок хутряного звіра, і ти... і ти включився? Ой Андрію! Ой, не можу... Признавайся ж швидше, а то я вмру тут-таки, за столом у тебе...

Давидов поклав голову в долоні, на спині його ходором заходили широкі лопатки. І тут Размьотнов схопився, наче його вжалила оса, й вигукнув:

— Бовдур! Бовдур городський! Голуби у мене на яйцях сидять, скоро голубенята вилупляться, а ти — «Заготживсировина, в хутрянний план включився»... Та на чорта мені вся ця лавочка — шерсть, копита — потрібна? Голуби в мене оселились жити, от я їх і оберігаю, як треба. А теперечки ти й смійся, скільки твоєї душі завгодно.

Готовий до нових насмішок, Размьотнов не сподівався на те враження, що його справили на Давидова ці слова, а той на швидку витор мокрі від сліз очі й одразу запитав:

— Які голуби, звідки вони у тебе?

— Які голуби, які коти, звідки вони... Чума тебе знає, Сьомо, нащо ти сьогодні всякі дурнячі запитання мені ставиш? — обурився Размьотнов. — Ну, звичайні голуби, на двох ногах, з двома крилами, і кожен — з одною головою, а з другого кінця у кожного хвіст, у обох одежа з пір'я, а взуття ніякого не мають, бє бідні, й зимою ходять босі. Буде з тебе?

— Я не про те, а питаю, породисті вони чи ні. В дитинстві я сам водив голубів, факт. Через те мені й цікаво знати, якої породи голуби: вертуни чи дутіші, а може, монахи або чайки. І де ти їх дістав?

Тепер уже всміхався Размьотнов, розгладжуючи вуса:

— З чужого току прилетіли, значить, порода їх називається «токовики», а через те, що з'явилися без запрошення, можуть вони називатися й так — скажімо, «приблуди» або «зайди», бо на моему кормі живуть, а самі собі на прожиток нічого не здобувають... Одним словом, можна приписати їх до всякої породи, яка тобі більше до вподоби.

— Якої вони масті? — вже серйозно допитувався Давидов.

— Звичайної, голубиної.

— А саме?

— Як стигла слива, коли її ще не брали в руки, з димком.

— А-а-а, сизарі, — розчаровано протягнув Давидов. І зараз же жваво потер руки. — Хоч і сизарі бувають, брат ти мій, хіба ж такі! Треба подивитись. Дуже цікаво, факт!

— Заходь у гості, подивися!

Через кілька днів після цієї розмови Размьотнова на вулиці спинила юрба хлопчаків. Найсміливіший з них, тримаючись на безпечній відстані, спитав писклявеньким голоском:

— Дядьку Андрію, це ви заготовляєте котів?

— Що-о-о?! — Размьотнов загрозово рушив на хлопчиків.

Ті, як горобці, бризнули на всі боки, але за хвилину знову збилися в тісну купку.

— Хто це вам говорив про котів? — ледве стримуючи обурення, наполегливо питав Размьотнов.

Але хлопчики мовчали, похнюпивши голови і, як один, зрідка презираючись, писали босими ногами узор на першому в цьому році холодному поросі.

Нарешті наважився той самий хлопчина, що перший питав Размьотнова. Втягаючи голову в щупленькі плечі, він пропитував:

— Мама казала, що ви котів убиваєте, — стріляєте їх.

— Ну, вбиваю, але ж не заготовляю! Це, брат ти мій, різне діло.

— Вона так і сказала: «Вбиває їх наш голова, наче на заготовлю. Нехай би й нашого kota вбив, а то він голубів розоряє».

— Це, синок, зовсім інша річ! — вигукнув Размьотнов вже значно жвавіше. — Значить, кіт ваш розоряє голубів. Ти чий, хлопче? І як тебе звати?

— Тато мій Чебаков Єрофій Васильович, а мене звать Тимошкою.

— Ну, веди мене, Тимошко, до себе додому. Зараз ми твоєму котові зробимо клямку, тим більше, що мати твоя сама цього хоче.

Благородне починання, здійснене в ім'я порятунку голубів Чебакова, не принесло Размьотнову ні успіху, ні додаткової слави. Швидше навіть навпаки... В супроводі галасливої купки дітей, що вищебітували на різні голоси, Размьотнов неквапно йшов до двору Єрофія Чебакова, зовсім не сподіваючись, що там на нього чигає велика неприємність. Як тільки він показався на повороті провулка, обережно човгаючи підощвами чобіт і весь час побоюючись, щоб не наступити на чию-небудь босу маленьку ногу провожати, що крутилися круг нього, як на ганок дому Чебакова вийшла баба, мати Єрофія.

Рослява, огрядна, велична баба стояла на ганку, грізно хмурячись і тулячи до грудей величезного рудого kota, що роз'ївся на дармових харчах.

— Здрастуйте, бабусю! — з пошаною до віку старої хазяйки люб'язно привітав її Размьотнов і доторкнувся пальцями до сірої папахи.

— Слава богу. Чого завітав, хутірський отамане? Кажі,— басом відповіла йому стара.

— Та от по kota прийшов. Діти кажуть, нібито він голубів розоряє. Давай-но його сюди, я йому зараз трибунал влаштую. Так йому, гадові, й запишемо: «Вирок остаточний і оскарженню не підлягає».

— А це ж по якому праву? Закон такий вийшов від Совецької власті, щоб котів знищити?

Размьотнов усміхнувся:

— А на якого тобі чорта закон здався? Раз кіт розбійник, раз він бандит і розоритель усяких пташок — до найвищої кари, от і все! Для бандитів у нас один закон: «керуючись революційною правосвідомістю»,— і край! Ну, тут нема чого довго розп'якувати, давай-но, бабусю, твого kota, я з ним швиденько побалакаю...

— А мишей у нас у коморі хто буде ловити? Може, ти наймешся до нас на цю посаду?

— У мене своя посада є, а от тобі нічого робити, то ти й візьмись до мишей, замість без толку богу молитися та спину гнути коло образів.

— Молодий ти мені вказувати! — загорлала баба.— І як це наші козаки могли такого паршивця головою обрати! Та ти знаєш, що мене в старий час жодний хутірський отаман не міг переговорити і вкоськати?! А вже тебе я з свого подвір'я турну так, що ти аж на провулку опам'ятаєшся!

На гучний голос баби з-під комори вискочило рябе цуценя й загавкало так, що аж у вухах залящало. Размьотнов, стоячи коло ганку, спокійно крутив цигарку. Зважаючи на її розміри, він не збирався швидко залишати зайняту ним позицію. Завдовжки на добру чверть і завгрубшки як вказівний палець цигарка призначалась для ґрунтової розмови. Та не так воно вийшло...

Спокійно й розсудливо Размьотнов заговорив:

— Правда твоя, бабусю! З дурного розуму обрали мене козак головою. Недарма ж кажуть, що «козак — у нього розум назад». Та й я погодився на цю муку не з великого розуму... Але ти не журись: незабаром я відмовлюся від головування.

— Давно вже пора.

— От і я кажу, що пора, а поки що, бабусю, прощайся з своїм котом і передавай його в руки мені — голові.

— Ти й так усіх котів в хуторі перестріляв; скоро мишей

стільки розведеться, що тобі ж першому вони вночі нігті обгризуть.

— Нізащо в світі! — рішуче заперечив Размьотнов. — У мене нігті такі тверді, що навіть твоє цуценя об них зуби поламає. А kota все-таки давай, ніколи мені з тобою торгуватись. Перехрести його і давай мені по-хорошому, з поли в полу.

З вузлуватих, коричневих пальців правої руки баба склала велику дулю, а лівою так самозабутньо притиснула kota до грудей, що той крикнув не своїм голосом і почав дряпатись та шалено фиркати. Дітлахи, що стіною стояли позад Размьотнова, зловтішно захихикали. Симпатії їх були явно на боці Размьотнова. Але вони вміть, наче по команді, припишкли, як тільки баба, заспокоївши розбурханого kota, закричала:

— Забирайся відділя зараз же, нечиста сило, бусурмане проклятий! Забирайся по-доброму, а то ти в мене заробиш лиха!

Размьотнов заліплював цигарку, повільно і старанно водячи кінчиком язика по краю шершавого газетного паперу, а сам спідлоба лукаво поглядав на войовничу бабу, та до того ще й розв'язно усміхався. Ніде правди діти, чогось йому дуже подобалося і навіть втішно було заходити в словесні сутнички з усіма хутірськими бабами, крім своєї матері. Незважаючи на його літа, ще шумувало в ньому молоде козаче бешкетництво та грубувате штукарство, що збереглося якимось дивом. І цього разу він не одкинувся від своєї недоброї звички — закуривши й затягнувшись два рази підряд, він привітно, навіть ніби з радістю сказав:

— Який-бо в тебе голосок хороший, бабусю Гнатівно! Вік би слухав і не наслухався! Не їв би, не пив би, а тільки заставляв би тебе з ранку до вечора покрикувати... Нічого не скажеш, голос у тебе хоч куди! Басовитий, розкотистий, ну, прямо як у старого станичного дякона або як у нашого колгоспного жеребця Цвітка. З сьогоднішнього дня я тебе так і називатиму: вже не «баба Гнатівна», а «баба Цвіток». Давай з тобою домовимся так: як треба буде людей скликати на збори, ти гримнеш на плацу скільки сили, а ми тобі за це від колгоспу по два трудні...

Размьотнов не встиг закінчити фразу: розлючена баба, схопивши kota за карк, по-чоловічому замахнулась. Размьотнов злякано шарахнув убік, а кіт, широко розставивши всі чотири лани, крутячи зеленими очима й утробно нявкаючи, пролетів повз нього, пружно приземлився і, розпушивши великого, як у лиса, хвоста, шодуху помчав на город. За ним з істеричним вереском, хляпаючи вухами, подалось цуценя, а за цуценям, з дикими зойками, побігли хлопчачки... Kota через пліт як вітром перенесло,

цукця, неспроможне подолати таку величезну перепону, притомом побігло в обхід, до знайомого вже здавна перелазу; зате хлопчак, дружно скочивши на старий пліт, одразу з хрустом повалили його.

Кіт, мов руда блискавка, миготів по грядках огірків, по гніздах з помідорами й капустою, а Размьотнов, переможно радіючи, присідав, ляскав долонями по колінах, горлав:

— Переймай його! Втеч! Лови, я його знаю!..

І як же здивувався Размьотнов, коли глянувши ненароком на ганок, він побачив, що баба Гнатівна нестримно регоче, важкі груди її ходором ходять, а вона придержує їх руками. Баба довго терла кінчиками хустки очі і, ще не переставши сміятись, глухувато сказала:

— Слухай, Андрію! За збитки в городі чи ти, чи твоя сільрада — мені однаково заплачати! От до вечора полічу, що там витоптали твої песиголовці, котрих ти з собою привів, а потім давай грошки!

Андрій підійшов до ганку, глянув знизу вгору на бабу прохальними очима:

— Бабусю, чи з свого жалування голови, чи восени з нашого городу — заплачено буде сповна! А за це віддай мені голубенят, котрих твій кіт розорив. У мене скоро своїх пара виведеться, та пара, яких мені подаруєш, от я й при хазяйстві буду.

— Та забери ти їх, ради Христа, хоч і всіх. Доходу від них — тільки курей моїх об'їдають.

Повернувшись до городу, Размьотнов крикнув:

— Хлопці, відбій!

А через десять хвилин він уже йшов додому, але не вулицями, а низом, понад річкою, щоб не привертати до себе уваги грем'ячівських жінок... З півночі віяв свіжий, прямо-таки холодний вітер. Размьотнов посадив в папаху пару теплих, з важкими в'блами, голубенят, папаху прикрив полою ватянки, а сам злодійкувато поглядав на всі боки, ніяково усміхався, і вітер, холодний вітер з півночі, ворушив його посивілого чуба.

Розділ XXII

За два дні до зборів грем'ячівського партосередку до Нагульнова на квартиру прийшло шість колгоспниць. Було ще дуже рано, і жінкам ніяково було заходити гуртом до хати. Вони поважно посідали на приступках ганку, на призьбі, і тоді жінка Кіндрата Майданникова, поправивши на голові чисту, густо підсицену хустку, спитала:

— Мені, чи що, до нього йти, молодиці?

— Йди ти, коли сама напросилась,— за всіх відповіла жінка Агафона Дубцова, що сиділа на нижній приступці.

Макар брився в своїй кімнатці, зігнувшись дугою, незручно сидючи перед крихітним шматочком дзеркала, приставленого до вазона. Стара, тупа бритва з тріском, схожим на електричні розряди, зчищала з смуглих щік Макара чорну тверду щетину, а сам він болісно кривився, крєктав і часом глухо ричав, зрідка витираючи рукавом спідньої сорочки сльози, що виступали на очах. Він прихитрився кілька разів урізатись, і рідка мильна піна на його щоках і шиї була вже не біла, а нерівно рожева. Відображене в тьмяному дзеркальці Макарове обличчя виявляло наперемінки різні почуття: то тупу покірність долі, то стриману муку, то страшну лють; інколи відчайдушною рішучістю воно скидалося на обличчя самогубця, який задумав, хоч би там що, вкоротити собі віку з допомогою бритви.

Жінка Майданникова, увійшовши в світлицю, тихо привіталася. Макар швидко повернув до неї нахмурене, перекошене від болю й закривавлене обличчя, і бідолашна злякано ойкнула, позадкувала до порога:

— Ой, родимець би тебе вхопив! Та чого ж це ти так закривавився? Ти б хоч пішов умився, а то цебенить з тебе, як з різаного кабана!

— Не лякайся, кручена дурепо, сідай,— лагідно усміхаючись, привітав її Макар.— Бритва тупа, через те й порізався. Давно б уже викинути її треба, та шкода, звик мучитися з проклятою. Вона зо мною дві війни пройшла, п'ятнадцять років красоти мені наводила. Як же я можу з нею розлучитися? Та ти сідай, я зараз скінчу.

— Тупа, кажеш, бритва? — не знаючи, що сказати, перепитала Майданникова, несміливо сідаючи на лавку і намагаючись не дивитися на Макара.

— Страшнуча! Хоч кінця...— Макар захлинувся словом, два рази кашлянув, скоромовкою закінчив:— Хоч очі зав'язуй і ошкрябайся напам'ять! Та ти чого оце з'явилась ще до схід сонця? Що в тебе там трапилось? Чи не параліч Кіндрата, бува, розбив?

— Ні, він здоровий. Та я не одна прийшла, нас шість жінок до твоєї милості.

— Чого вам треба?

— Післязавтра ти будеш наших чоловіків до своєї партії приймати, то от ми хотіли на цей день школу опорядити.

— Самі подумались чи чоловіки підказали?

— Та що ж, нам свого розуму бракує? Дрібно ти нас кришиш, товаришу Нагульнов!

— Ну що ж, коли самі догадалися — добре діло!

— Помазати й побілити зсередини і знадвору хочемо.

— Зовсім добре діло! Схвалюю цілком і повністю, тільки майте на увазі, що трудоднів за цю роботу нараховувати не будемо. Це — діло громадське.

— Які ж там трудодні, коли ми своєю охотою беремося? Ти тільки скажи бригадирові, щоб він нас на іншу роботу не виганяв. Нас шість душ, запиши нас на бомажку.

— Бригадирові скажу, а писати тут нема чого, і без вас бюрократизму та всякої писанини вистачає.

Майданникова встала, помовчавши трохи, глянула збоку на Макара, тихо усміхнулась:

— А мій не гірший за тебе чудак, мабуть, ще трохи й чудніший... Люди кажуть, що він зараз у полі кожен божий день бриється, а прийде додому — сорочки приміряє... У нього їх усіх три штуки, і от він мудрує, то одну одягне, то другу, не знає, в котрій йому в неділю до партії вступати краще... Я вже жартома кажу йому: «Ти — як дівка перед весіллям». А він сердиться страшенно! Сердиться, а нічим цього не показує, тільки інший раз, коли я з нього почну підсміюватися, він зразу очі звупить, і я вже знаю, що зараз він вилає мене чорними словами, і я швиденько йду з-перед очей, не хочу його зовсім іритувати...

Макар усміхнувся, подобрів очима.

— Твоєму чоловікові, жінко добра, це діло важливіше, ніж дівці заміж вийти. Весілля — пусте діло! Звінчали та й додому помчали, як то кажуть, та й по всьому, а партія — це, молодиче, така музика... одним словом, така музика... Хоч ти ні чорта нічого не второпаш! Ти в партійних міркуваннях і поняттях будеш плавати, як тарган у борщі, то чого ж я з тобою без толку буду балакати, воду в ступі товкти? Одним словом, партія — це велике діло, і це моє останнє слово. Ясно тобі?

— Ясно, Макарику, тільки ти скажи, щоб нам глини привезли возів з десяти.

— Скажу.

— І крейди стіни білити.

— Скажу.

— І пару конячат з хлопцями-погоничами глину місити.

— Може, тобі ще десяток штукатурів з Ростова виписати? — в'їдливо спитав Макар, далеко відводячи бритву, повертаючись до Майданникової, як вовк, всім корпусом.

— Штукатурити самі будемо, а коней даси, інакше не впорасьмо до неділі.

Макар зітхнув.

— Умієте ви, жінки, на шию добрим людям сідати... Ну, та гаразд, дамо й коней, все приставимо у ваше розпорядження, тільки йди вже собі, ради бога! Я через тебе додатково два рази врізався! Мені з тобою ще дві хвилини як поговорити, то на мені живого місця не залишиться. Ясно?

В мужньому голосі Макара було стільки жалібного прохання, що Майданникова швидко повернулася, сказала: «Ну, прощай!» — і вийшла. А за якусь мить знову відчинила двері:

— Ти вибач мені, Макаре...

— Чого ще треба? — в голосі Макара прозвучала вже неприхована досада.

— Забула сказати тобі спасибі.

Двері грюкнули й зачинилися. Макар здригнувся і ще раз глибоко вгородив бритву під шкіру.

— Тобі, тобто вам спасибі, дурепу чортова, а мені нема за що! — крикнув він навздогін і довго беззвучно сміявся.

І от ця дрібниця так розвеслила завжди суворого Макара, що він до вечора усміхався сам до себе, як тільки згадував про візит Кіндратової жінки, про її невчасно сказане «спасибі».

Дні стояли надзвичайно погожі, сонячні й безвітряні. В суботу надвечір школа знадвору була бездоганно побілена, аж сяяла, а всередині чисто вимита й натерта битою цеглою підлога була така незаймано чиста, що всім, хто входив у школу, мимоволі хотілося йти навшпиньках.

Відкриті партійні збори були призначені на шосту годину вечора, але вже на четверту в школі зібралося понад півтора ста чоловік, і одразу в усіх класах, незважаючи на те, що вікна й двері були відчинені навстіж, гірко й міцно запахло самосадом, чоловічим, спиртової міцності потом і духом дешевої помади й такого самого мила — від вбраних по-святковому дівок і жінок, що збилися в одну купу.

Вперше в Гремячому Лозі проводились відкриті партійні збори по прийому до партії нових членів, та ще своїх хуторян, а тому на шосту годину весь Гремячий Лог, за винятком дітей і лежачих хворих, був або в школі, або коло неї. В степу, в польових таборах не лишилось жодної душі, всі з'явилися в хутір, і навіть хутірський пастух дід Агей покинув череду на підпасича, прийшов до школи причепурений, з ретельно розчесаною бородою і в старовинних, дуже приношених чоботях з дутими халявами. Такий незвичайний був вигляд його, взутого, пильно

причепуреного, без багата й полотняної торби через плече, що багато літніх козаків не впізнавали його з першого погляду і здоровкались, як з незнайомим приходьком.

Рівно о шостій годині Макар Нагульнов встав з-за столу, накритого червоною сатиною скатеркою, оглянув густі ряди колгоспників, що тісно сиділи за партами та стояли в проходах. Глухий гомін голосів і чийсь верескливий жіночий сміх десь аж в останньому ряду не вщухали. Тоді Макар високо підняв руку:

— Ану, вгамуйтеся трохи, котрі найгорлатіші, а особливо жіноцтво! Прошу тримати якнайпильніше тишу і вважаю відкриті партійні збори гремачівського осередку ВКП(б) відкритими. Слово має товариш Нагульнов, тобто я сам. На порядку дня у нас одне питання: про прийом до партії нових членів. Надійшло до нас кілька заяв, і в їх числі — заява від нашого хуторянина Кіндрата Майданникова, котрого ви всі знаєте як облупленого. Але порядок і статут партії вимагають його обговорення. Прошу всіх як партейних, так і інших безпартейних товаришів і громадян, висловлюватись по суті Кіндрата, хто і як захоче, хто — «за», хто, може, і «проти». Супротивне висловлювання називається відвід. «Даю, — мовляв, — відвід товаришеві Майданникову», — а тоді вже викладай факти, чому Майданников недостойний бути в партії. Нам потрібні порочні факти, тільки такі ми й можемо брати до уваги, а розмузикувати с'як та так і молоти язиком про людину без фактів — діло нікудишнє. На таку балаканину ми й уваги звертати не будемо. Але спочатку я зачитаю невеличку заяву Кіндрата Майданникова, потім він розкаже про свою автобіографію, тобто про описаніє свого минулого, біжучого й майбутнього життя, а потім уже шварте й ви, хто і як уміє, в смислі товариша нашого Майданникова. Задача ясна? Ясна. Значить, действую, тобто зачитую заяву.

Нагульнов прочитав заяву, розгладив аркуш паперу на столі й поклав на нього свою довгу, важку долоню. Багатьох безсонних ночей і болісних думок коштував Кіндратові цей аркуш, вирваний з учнівського зошита... І тепер Кіндрат, часом поглядаючи то на комуністів, що сиділи за столом, то на своїх сусідів по парті незвичайним для нього, ніяким поглядом, — хвилювався так, що на лобі у нього виступив рясний піт і здавалося, що обличчя його наче оббрижане дощем.

Кількома словами він розказав про своє життя, на превелику силу підшуковуючи слова, надовго замовкаючи, хмурачись і одночасно усміхаючись вимученою, жалюгідною усмішкою. Любешкін не витримав, голосно сказав:

— І чого ти свого життя соромишся? Чого ментрежишся, як

кінь на припоні? Життя у тебе хороше, шквар сміливіше, Кіндрате!

— Я все сказав,— тихо відповів Майданников, сідаючи й мерзлякувато поводячи плечима.

У нього було таке відчуття, наче він вийшов з парної теплої хати на мороз...

Після недовгого мовчання устав Давидов. Він коротко, але палко говорив про Майданникова, який захоплює своєю працею інших колгоспників, поставив його за приклад іншим, нарешті переконано заявив:

— Цілком гідний бути в рядах нашої партії, факт!

Виступило ще кілька чоловік, які говорили про Майданникова тепло й доброзичливо. Їх не раз перебивали схвальними вигуками:

— Правильно!

— Добрий хазяїн!

— Оберігає колгоспний інтерес!

— Цей громадської копійки не впустишь, а якщо впустишь одну — підійме дві.

— Про нього поганого не збрешеш, не повірять.

Багато похвальних слів вислухав про себе блідий від хвилювання Кіндрат, і здавалося б, що думка про нього присутніх одностайна. Але тут несподівано не встав, а підскочив дід Шукар і почав:

— Дорогі громадяни й баби! Даю повний одлуп Кіндратові! Я не такий, як другі, по-моєму, дружба дружбою, а табачок — свій. От який я чоловік! Так тут розмалювали Кіндрата, що не людина він, а святий угодник! А питаю я вас, громадяни: який з нього може зробитися святий, коли він такий самий грішний, як і ми, всі інші?

— Ти плутаєш, діду, як і завжди! Ми ж не в рай його приймаємо, а в партію,— поки що по-доброму поправив старого Нагульнов.

Та не такий був дід Шукар, щоб одною реплікою можна було вгамувати його або збентежити. Він повернувся до Нагульнова, сердито блискаючи одним оком — друге було зав'язане червоною, давно не праною хустиною.

— Ой, і ловкий же ти, Макарьчику, на добрих людей давити! Тобі б тільки в олійні працювати замість преси, з соняшнику олію видушувати... Ну, чого ти мені рота затуляєш і слова не даєш сказати? Я ж не про тебе говорю, не тобі одлуп даю? Ну, і помовч, бо партія ж вказує — з усієї сили розводити критику й самокритику. А що таке самокритика? По-нашому сказати — це самочинна критика. А що це означає? А це означає те, що

повинен ти щипати чоловіка, як і за яке місце захочеш, але щоб неодмінно його аж заболіло! Щипай його, сукиного сина, так, щоб він солоним потом умився від голови до п'ят! Ось що означає слово «самокритика», я так розумію.

— Зажди, діду! — рішуче перебив його Нагульнов. — Ти не перекручуй слова, як тобі заманеться! Самокритика — це означає самого себе критикувати, ось що це таке. На колгоспних зборах будеш ти виступати, отоді й щипай себе, як гільки захочеш і за яке завгодно місце, а поки що вгамуйся і сиди смирно.

— Ні, це ти вгамуйся і критики моєї мені назад в рот не запихай! — розгарячившись, закричав фальцетом дід Шукар. — Дуже ти розумний, Макарчику! З якого ж це дива я сам на себе буду всяку всячину верзти? І чого я сам на себе буду наговорювати? Дурні за Радянської власті перевелися!.. Старі перевелися, а скільки нових народилось — не злічити! Їх і за Радянської власті не сіють, а вони самі, як падалишне жито, родяться, аж тріщить, ніякого впливу на цей врожай нема? Взяти хоч би тебе, Макарчику...

— Ти мене не чіпай, тут не про мене річ, — суворо сказав Нагульнов. — Ти говори по суті, про Кіндрата Майдашикова, а коли тобі сказати нема чого, заткнись і сиди тихо, як усі порядні люди.

— Значить, ти порядний, а я ні? — сумно спитав дід Шукар.

Тут хтось із тих, що сиділи в задніх рядах, басом запитав:

— Ти б, порядний діду, розказав про себе, з ким ти на старості літ дитину прижив і чому в тебе одно око бачить, а друге синяком запливло? А то ти на інших кукурікаєш, як півень з тину, а сам про себе мовчиш, хитрий чорт!

По школі прокотився гучний сміх і одразу, як тільки встав Давидов, вшух. Обличчя Давидова було хмурне, голос звучав обурено, коли він заговорив:

— Тут, товариші, не весела вистава, а партійні збори, факт! Хто хоче веселитися, нехай іде на посиденьки. Ви будете говорити по суті питання, діду, чи вам бажано теревені правити й далі?

Давидов вперше звертався до Шукаря з такою вбивчою чемністю, і, мабуть, від цього дід Шукар ошалів остаточно. Він підстрибнув, стоячи за партою, як молодий півень перед бійкою, навіть борідка його затряслась від люті:

— Хто ж це теревені править? Я чи отой безклепкий, що сидить ззаду і ставить мені дурні запитання? І що це за такі відкриті збори, коли людині слова відкрито не можна сказати? Та я що вам? Позбавлений права голосу, чи як? Я говорю по

суті Кіндрата, що даю йому одлуп. Таких нам у партію не треба, от яке моє слово!

— Чому це, діду? — давлячись від сміху, спитав Размьотнов...

— Тому, що він негідний бути в партії. І чого ти смієшся, білорозий? Гудзика, чи що, на підлозі знайшов та й смієшся, радісінкий, мовляв, що в хазяйстві й гудзик пригодиться? А якщо тобі незрозуміло, чому Кіндрат негідний для партії, то я тобі категорично поясню, і тоді ти перестанеш іржати, як кінь — на овес дивлячись... Іншим ви хлюсти вказувати, а самі які? Ти голова сільради, важна особа, з тебе й старі, й малі повинні приклад брати, а ти як поводишся? Давишся на зборах дурним своїм сміхом і синієш, як індик! Який ти голова і який може бути сміх, коли тут Кіндратова доля на терезах гойдається? От і зміркуй своїм розумом, хто з нас сурйозніший, ти чи я? Жаль, чоловіче, що Макар мені заборону поклав вставляти в розмову всілякі іноземні слова, котрі я в нього в словнику напам'ять вивчив, а то я так покрив би тебе цими словами, що ти й повік не розібрав би, що й до чого я говорю! А проти Кіндрата в партію я через те, що він дрібний власник і більше ви з нього не видушите, хоч під пресу його кладіть! Макуха, яка жмихом по-вченому називається, з нього вийде, а комуніст — нізашо в світі!

— Чого ж, діду, з мене комуніста не вийде? — спитав Кіндрат тремтячим від образи голосом.

Дід Шукар ехидно примружив око:

— Ніби ти сам не знаєш?

— Не знаю, і ти поясни толком і мені, й іншим громадянам — чого я негідний? Тільки кажи саму голу правду, без ніяких твоїх вигадок.

— А я коли-небудь брехав? Або, приміром, усякі вигадки вигадував? — Шукар зітхнув на всю школу, гірко похитав головою. — Цілісіньке і всесеньке життя я тільки щирю правду в очі добрим людям кажу, через це саме, Кіндратику, я декому на цьому світі й негідний алімент. Твій покійний батько, бувало, казав: «Коли вже Шукар бреше, то хто ж тоді й правду говорить?» Ось як він мене підіймав, покійничок. Жалко, що помер, а то й зараз би свої слова повторив, царство йому небесне!

Шукар перехрестився, хотів був пустити сльозу, але чомусь передумав.

— Ти поясни про мене, батько тут ні до чого. Чим саме ти мені дорікаєш? — наполегливо зажадав Майданников.

Стриманий осудливий гомін, який, зважаючи на окремі вигукки, явно стосувався Шукаря, анітрохи не збентежив його. Як

досвідчений пасічник, що уважно дослухається до гудіння потурбованої, великої сім'ї бджіл, Шукар і тут залишився витриманим і спокійним. Плавню, умиротворяюче поводячи руками, він сказав:

— Заразісінько все, як є, поясню. І ви, громадяни й дорогі бабки, свій гомін залишіть при собі, мене ви, однак, не зіб'єте з мого протікання мислі. Тут про мене було зараз таке гадюче сичання: мовляв, «котові робити нічого, то він...» — і так далі, і всяка така інша капость була позад мене сказана пошепки. Але я знаю, чий це вужаковий шепіт. Це, дорогі громадяни й бабки, Агафон Дубцов сичить на мене, як лютий змії з присподньої! Це він хоче памороки мені забити, щоб я збився з думки і про нього нічого не сказав. Але такої милості він од мене не діждеться, не на того наскочив! Агафон теж хоче в партію пролізти, як вужака в льох, щоб молока напитися, та я йому одлуп сьогодні дам ще кращий, ніж Кіндратові, я й про нього знаю дещо таке, що ви всі тільки роти пороззявляєте, як узнаєте, а може, дехто і в неприємності впаде.

Нагульнов постукав олівцем по порожній склянці, сердито сказав:

— Старий, ти вже збився з своєї плутової думки, кінчай! Ти один час на зборах займаєш, треба ж і совість мати!

— Знов ти, Макарьчику, горлянку мені затикаєш? — плачучим голосом заволав дід Шукар. — Якщо ти секретар осередку, значить, ти можеш мене затискати? Ну, це вже дзуськи! В партійному статуті нема такої графи, щоб старикам не вільно було говорити, це я точно знаю! І як у тебе язик повертається говорити про мене, нібито я безсовісний? Ти б свою Лушку всовишав, поки вона спідницю від тебе не замахала в невідомі краї, а мені навіть моя стара ніколи в світі не казала, що я безсовісний. Обидив ти мене, Макарьчику, на смерть.

Шукар все-таки пустив заповітну сльозу, витер око рукавом сорочки, але говорив далі з тим самим запалом:

— Але я такий чоловік, що кому хоч не змовчу, і на закритих партійних зборах я доберуся й до тебе, Макарьчику, та так, що ти з-під мене не вивернешся, не на такого наскочив! Я одчайний, як розходюся, вже кому-кому, а тобі це б треба знати й розуміти, ми ж з тобою друзі — нерозливовода, весь хутір про це знає. І давні ми друзі, так що ти остаточно стережись мене і моєї критики й самокритики! Я нікому не змовчу, майте собі це на увазі всі, хто хоче партію засмічувати!

Перекосивши ліву брову, Нагульнов повернувся до Давидова, шепнув:

— Вивести його? Зірве збори! І як ти не догадався команди-

рувати його куди-небудь на сьогоднішній день! Потрапив дідові наритник під хвіст, тепер йому впину не буде...

Але Давидов лівою рукою затуляв обличчя газетою, а правою втирав сльози. Він не міг від сміху слова сказати й тільки заперечливо хитав головою. Нагульнов, пройнятий великою досадою, здвигнув плечима, гнівно витріщився на діда Шукаря. А той, ніби нічого й не сталося, вів далі, поспішаючи і захлинаючись:

— Раз у нас відкриті збори, то повинен ти, Кіндрате, також відкрито сказати: коли ти вступив до колгоспу й вів здавати в колгосп свою пару волів, лив ти за ними сльози чи ні?

— Це питання до діла не тичеться! — крикнув Дьомка Ушаков.

— Пусте питання! Чого ти тут яечні шкарлупи перебираєш? — підтримав його Устим Рикалін.

— Ні, не пустий, не яечний вопрос, а я діло питаю! І ви, горлапани, позатикайте горлянки! — намагаючись перекричати їх, багровіючи від натуги, загорлав дід Шукар.

Діждавшись тиші, вже тихо і влесливо він заговорив:

— Може, ти не пам'ятаєш, Кіндрате, а я пам'ятаю, що гнав ти вранці волів на обчеський баз, а в самого очі були як кулаки і червоні, як у кроля або, скажімо, як у старого собаки спросоння. От ти й кажи, як попові на сповіді: було таке діло?

Майданников устав, зняковіло обсмикнув сорочку, коротко подивився на діда Шукаря затуманеними очима, але відповів з стриманою твердістю:

— Було таке діло. Не потаюсь, заплакав. Жаль було розлучатися. Мені ці воли не від батька в спадщину дісталися, а нажив їх сам, своїм горбом. Вони мені нелегко прийшлися, ці воли! Це діло минуле, діду. А що тут для партії вредного від моїх колишніх сліз?

— Як це — що вредного? — обурився Шукар. — Та ти куди з своїми волами йшов? Ти, голубе, в соціалізм ішов, он куди ти з ними прямував! А після соціалізму що в нас буде? А буде в нас повний комунізм, ось що буде, це я тобі прямо скажу! Я у Макарчика Нагульнова, можна сказати, й вивівся вдома, всім вам, що тут засідаєте, відомо, що ми з ним величезні друзі і я в нього всяких знаннів зачерпую, скільки в пригоршу влізе: ночами то різні товсті книжки, сурйозні, без картинок, прочитую, то словника читаю, вчені слова стараюсь запам'ятати, але тут старість моя, щоб їй чорт, підводить! Пам'ять стала — як штани з подертими кишнями, що не поклади — наскрізь проскакує, та й край! А коли вже яка-небудь тонка брошурка мені трапиться, ця вже з рук не вирветься! Геть-чисто все запам'я-

таю! От я який буваю, як розійдусь на всяке таке читання! Багато я всіляких брошурів прочитав і достеменно знаю і можу спорити з ким завгодно, хоч до третіх півнів, що після соціалізму прибуде до нас комунізм, категорично вам заявляю! І отут мене й посідає сумнівність, Кіндрате... В соціалізм ти входив, слізьми вмиваючись, а в комунізм як же ти заявишся? Не інакше, як по коліна в сльозах прибреш, це вже як бог свят! Так воно й буде з тобою, я як у воду дивлюся! А питаю я вас, громадяни й дорогі бабки, на якого ката він потрібний у партії, такий сльозокап?

Дід весело хихикнув і прикрив долонею беззубого рота.

— Терпіти несправді всяких сурйозних людей, а в партії і поготів! Ну, нащо вони нам потрібні, такі насуплені? Смукотки наводять на добрих людей, партійний устав своєю хмурнотото перекручувати і псувати? В такому разі питаю я вас: чому ви Демид Мовчуна в партію не берете? От уже б хто чорної нудьги у ваші лави нагнав! Сурйознішого за нього чоловіка я зроду не бачив! А по-моєму, до партії треба приймати людей веселих, живезних, таких, як я, а то набирають туди самих сурйозних, товмаків якихось, а який від них толк? От взяти хоч би Макарчика. Він з вісімнадцятого року як виструнчився, наче залізного аршина проковтнув, так і досі ходить сурйозний, рівний, важкий, як журавель на болоті. Ні жарту від нього не почувеш, ні веселого слівця, голісінька нудьга в штанах, а не людина!

— Діду, не торкайся мене і не переходь на мою особу, а то я вживу заходів,— суворо попередив Нагульнов.

Але дід, щасливо усміхаючись і неспроможний подолати ораторську сверблячку, з запалом вів далі своєї:

— А я тебе зовсім і не торкаюся, ані остілечки! І той самий Кіндрат, візьміть його за руб двадцять, так на карандаші верхи й їздить: все він записує та підраховує, наче без нього нема кому записувати. У Москві, певне, розумні люди все чисто давним-давно записали й переписали, і нічого йому самому голову морочити! Його діло волам хвосту крутити, а він з дурного розуму й собі преться туди, куди тяжко грамотні люди в Москві... А по-моєму, громадяни і дорогі мої бабки, робить він усе це від великої несознательності розуму. Нема поки що в нашого Кіндрата політичної розвинутості, а раз нема розвинутості, не досяг її, то й сиди вдома, розвивайся помаленьку, не кваплячись, і в партію поки що не лізь. Нехай він хоч лусне обижається, цей Кіндрат, але я категорично проги нього і даю йому повний одлуп!

І тут раптом Давидов почув з сусіднього класу високий, трем-

тячий голосок Варі Харламової. Давно не бачив він дівчини, давненько не чув її милого грудного голосу...

— Дозвольте мені сказати?

— Виходь сюди, щоб тебе всі бачили,— запропонував Нагульнов.

Сміливо протовплюючись крізь тісну юрбу, до столу підійшла Варюха-горюха, легенько доторкнувшись засмаглими руками, поправила волосся на потилиці.

Давидов дивився на неї з тихим здивуванням, усміхнувся й не вірив своїм очам. За кілька місяців Варюха неспізнанно змінилася: ні, вже не незграбний підліток, а ставла дівчина, з гордо посадженою головою, з важким скрутисем коси, прихопленим голубою косинкою, стояла, напівобернувшись до столу президії, вичікувала тиші й дивилася кудись поверх голів людей, що сиділи тісними рядами, мружачи молоді гарні очі, немов вдивляючись у степову далечінь. «Як же вона покращала з весни!» — подумав Давидов.

Очі Варюхи збуджено блищали, блищало й мокре від поту, рожеве обличчя, яке не знало ні пудри, ні помади. Але тут, під багатьма втупленими в неї поглядами, мужність її зрадила; великі руки судорожно зібгали мереживну хустинку, обличчя запалало густим рум'янцем, і грудний голос затремтів від хвилювання, коли вона, звертаючись до Шукаря, заговорила:

— Неправда ваша, дідусю! Погано ви говорите про товариша Майданникова Кіндрата Христофоровича, і ніхто вам тут не повірить, що він недостойний бути в партії! Я з весни працювала з ним на оранці, і він орав лучче за всіх і більше за всіх! Він всю силу вкладає в колгоспну роботу, а ви проти нього йдете... Ви старий чоловік, а говорите, немов дитина...

— Всип йому перцю, Варко! А то він тарабанить, як балабон на шиї в теляти, і доброго слова через нього від інших не почуєш,— соковитим басом, не напружуючи голосу, сказав Павло Любишкін.

— Варка правильно каже. У Кіндрата найбільше трудоднів у колгоспі. Роботящий він козак! — докинув старий Безхлебнов.

А хтось із сіней гукнув простудженим тенорком:

— Коли таких, як Кіндрат, не приймати в партію, годі пішить в неї діда Шукаря! При ньому колгосп одразу вгору скочить...

Але дід Шукар тільки зневажливо посміхався в зваляну, давним-давно не чесану борідку і стояв за партою, наче вкопаний, навіть не повертаючись на голоси тих, що виступали. А коли знову настала тиша, він спокійно сказав:

— Варці навіть бути тут не помагається, бо вона ще не повних літ. Йй де-небудь під сараєм в ляльки гратися треба, а

вона, сорока, заявила сюди таких мудрих стариків, як я, умарозуму вчити... Кумедія, а не життя настало! Яйця курку почали вчити... Та й інші хороші: один про трудодні розводиться — мовляв, у Кіндрата їх на гарбу не збереш... А я вас питаю: при чому тут трудодні? Це також від зажерливості, дрібні власники завше зажерливі, якщо хочете знати, мені Макарчик не раз про це діло тлумачив. І ще один дурень знайшовся — мовляв, візьміть Щукаря в партію, і колгосп одразу підскочить... І сміятися тут зовсім нема чого, тільки недоумки можуть сміятися та всякі хахоньки строїти. Грамотний я? Авжеж, так! Читаю, що хочеш, і легенько розписуюся. Розділяю устав партії? Дуже навіть розділяю! З програмою згодний? Згодний і нічого супроти неї не маю. Від соціалізму до комунізму можу не то що ступою, а навіть скоком мчати, звісно, по-стариковськи можу, не дуже прудко, щоб не задихнутися. І я б давно вже в партії процвітав і, певно, ходив би з портфелею під пахвою, але, дорогі громадяни й дорогі бабки, скажу, як перед господом богом, поки що неудосяєний і я нашої партії... А чому, питаю я вас? Та тому, що леригіє мені заїла, будь вона тричі проклята! Як тільки десь там над головою, вгорі, раптом грім ударить, а я вже шепотом проказую: «Господи, помилуй мене, грішного!» — і зараз же хрещуся, молюсь і Ісусу Христу, і діві Марії, і богородице-діво, радуйся, і всесеньким святителям, котрі під гарячу руку потрапляють, підряд молюся, і навіть навпочіпки присідаю від такого неприємного грому...

Під враженням власної розповіді дід Щукар і зараз хотів перехреститися, навіть доніс руку до лоба, але вчасно схаменувся і, почухавши лоба, ніяково захихикав:

— Та воно ж як сказати... Страшно, от і думаєш сам собі: «А чорт його знає, що він, цей Ілля-пророк, надумає! Візьме та й утне штуку — торохне тебе блискавкою по лисні, от і лягай, Щукарю, відкидай копити вбік. А нащо воно мені, таке діло! Я ще до комунізму хочу додидати, до хорошого життя добратися, через те іншим разом, коли дуже припече, й молюсь, і попові там дрібного срібняка, не більш як двадцять копійок, тицьнеш, щоб бога зайвий раз не гнівити. Ти собі думаєш, що так воно надійніше буде діло, а там чорт його знає, як воно ця штука вивернеться — личком чи вовною... Ти себе тишиш думкою, що піп за тебе, дурного, помолитиметься о здоров'ї, а попові, якщо розібратися, ти потрібний, як мертвому шльондра, або, по-вченому сказати, бордюр, це одне й те саме. Він, проклятий піп, гонобить за твої гроші горілки напитись, а не богу молитися... От я вам і проясняю: куди ж я з своєю анахтемською леригією в партію полізу? І її, голубоньку, паскудити, і самого

себе, і програму? Ні, ослобоніть мене від такого гріха! Мені це зовсім ні до чого, категорично заявляю!

— Діду, знов ти вильнув убкі! — гукнув Размьотнов.— Звертай на дорогу, не крутись по узбіччях!

На відповідь Шукар застережливо підняв руку:

— Я зараз кінчаю, Андрійку. Ти тільки не збивай мене своїми дурними возгласами, а то я зовсім ні до якого берега не прибу'юсь. Ти собі сиди і спокійнісінько слухай розумну мову, запам'ятовуй її, вона тобі в житті знадобиться. Я ніколи мимо не скажу, в мене цього не буває, а ви з Макарчиком по черзі возглашаєте на мене, як дякони з криласа і, само собою, я нехотячи збиваюсь з протікання моїх думок. Так-от я й кажу: до комунізму я однаково, хоч і безпартейний, а дійду — і не так, як оцей мокрий від сліз Кіндрат, а пританцьовуючи, весело, бо я — чистісінький пролетарій, а не дрібний власник, це я вам прямо скажу! А пролетаріатові, я в одному місці читав, нема чого втрачати, окрім цепів. Ніяких цепів у мене, звісно, нема, окрім старого цепка, яким колись собаку прив'язував, це коли ще я в багатстві проживав, але є моя стара, а це, людоньки добрі, гірше за всякі цепи й каторжанські колодки... Проте я і стару зовсім не збираюся втрачати, нехай живе при мені, бог з нею, але коли вона буде перешкоджати мені і ставатиме впоперек мого прямого шляху до комунізму, то я повз неї так югну, що вона й гукнути не встигне! Вже за це ви можете бути спокійні! Я страх який одчайний, як розійдуся, і тут мені на дорозі не ставай ніхто! Або на смерть затопчу, або так шарахну мимо, що й кліпнути ніхто не встигне!

— Діду, кінчай, позбавляю тебе слова! — рішуче заявив Нагульнов, пристукуючи долонею по столу.

— Зараз кінчаю, Макарчику! Не стукай дуже, а то долоньку одіб'еш. Так-от я й кажу: коли ви вже всі за Кіндрата, то й я не супротивничаю, бог з вами, приймайте його в нашу партію. Чоловік він уважливий і роботящий, я завжди це саме говорив. Та коли правильно розсудити, розібрати все по кісточках, то Кіндратові беззпреміно треба бути в нашій партії, це я вам категорично заявляю. Одним словом, Кіндрат цілком удостойнений бути партейним. От я і сказав усе!

— Почав за упокій, а скінчив за здоров'є? — спитав Размьотнов.

Але в загальному реготі слів його ніхто не почув.

Дуже задоволений своїм виступом, дід Шукар стомлено сів на лавку, витер рукавом піт з лисини і спитав Антипа Грача, що сидів поруч з ним:

— Здорово я його... ну... критикував?

— Ти, діду, поступавай в артисти,— замість відповіді пошепки порадив Антип.

Щукар недовіжливо, скоса глянув на сусіда, але не помітивши захованої в його смолянній бороді усмішки, спитав:

— Чого ж би це я туди поліз?

— Грошву будеш гребти лопатою — та не простою лопатою, а грабаркою! Діла там — як кіт наплакав! Забавляй людей веселими балачками, брешти чим більше, чуди чим дужче, от вона й уся твоя робота, вона й не курна, а грошова.

Дід Щукар помітно пожвавішав, засовався на стільці, заусміхався:

— Антипчику, голубе мій! Ти май собі на увазі, що Щукар ніде не пропаде! Вже він слова мимо не пустить, а неодмінно вліпить в точку, не такий він, щоб мимо пуляти! А що ти думаєш? В найгіршому разі, коли старість мене остаточно притисне, можу і в артисти податися. Я на такі фіглі-міглі й замолоду був он який митець, а тепер і поготів! Мені це раз плюнути!

Старий задумливо пожував беззубим ротом, помовчав, щось міркуючи, потім спитав:

— А не чув ти випадом, скільки все-таки платять в артистах? Відрядно чи так? Словом, яке там жалування йде на одну людину? Лопатою і копійки гребти можна, але вони мені зовсім ні до чого, хоч і копійки грішми вважаються у скупого чоловіка.

— Від штукарства та від сміливості платять: як будеш себе на людях тримати,— по-змовницькому прошепотів Антип.— Чим ти більше та сміливіше будеш штукарити, тим більше тобі жалування припаде. Вони, брат, тільки й знають, що жеруть, та п'ють, та по різних городах роз'їжджають. Легке у них життя, як у птиць, можна сказати.

— Ходімо, Антипе, на баз, покуримо,— запропонував Щукар, одразу втративши всякий інтерес до зборів.

Вони вийшли з класу, насилу протовпившись крізь юрбу людей. Сіли коло тину на нагріту сонцем землю, закурили.

— А що, Антипе, доводилось тобі коли-небудь бачити цих самих артистів?

— Скільки завгодно. Коли на дійсній служив у городі Гродно, надивився на них доскочу.

— Ну, і як вони?

— Як звичайно.

— Ситі, мабуть?

— Як годовані кабани!

Щукар зітхнув:

— Значить, харч у них літо й зиму не переводиться?

— По зав'язку!

— А куди ж треба їхати, щоб до них прибитися?

— Не інакше як у Ростов, ближче їх немає.

— Не дуже й далеко... Чого ж ти мені раніш про цей легкий заробіток не підказав? Я, може, вже давним-давно там на должность встроївся б? Ти ж знаєш, що я на легку роботу, хоч би й на артиста, страшенно вдатний, а важко робити в хліборобстві не можу через мою гилу. Позбавив ти мене скромного шматка! Тупа лопата ти, а не людина! — з великою досадою промовив Щукар.

— Та якось балачки про це не було,— виправдувався Антип.

— Треба б тобі давно напоумити мене, і, певно, я б уже давно в артистах розкошував. А як тільки до старої в гості приїжджав би, так тобі щоразу на стіл півлітри горілки за добру пораду! І я ситий, і ти п'яний, от і був би порядочок... Ех, Антипе, Антипе!.. Прогавили ми з тобою вигідне діло! Сьогодні ж мені треба порадитися з старою, а тоді, може, проти зими і я вирушу на заробітки. Давидов мене пустить, а зайві грошики мені в хазяйстві пригодяться: корівчину придбаю, овечат підкуплю з десяток, поросятко, от воно й веселіше діло буде...— нестримно став мріяти вголос дід Щукар і, захопуваний співчутливим мовчанням Антипа, вів далі: — А жеребці, правду кажучи, мені надокучили, та й їздити зимою мені трудно. Трухлявий я став, мерзну на морозі, словом, занслав здоров'ячком. Годину посидиш в саях, і від холоду всередині кишка до кишки примерзає. А воно ж так недовго й завороту кишок дожитись, коли там від морозу все злипнеться, або до запалення нервного сідалища, як у покійного Харитона було. А мені воно зовсім ні до чого! У мене ще багато ділов попереду, і до комунізму я хоч надвое перервусь, а дотягнусь!

Антипові набридло забавлятися з довірливим по-дитячому стариком, і він вирішив покласти край жартові:

— Ти, діду, добре подумай, перш ніж записуватись в артисти...

— Тут і думати нічого,— самовпевнено заявив дід Щукар.— Раз там дармові гроші йдуть, до зими і я там буду. Велике діло — добрих людей веселити та розказувати їм всяку всячину!

— Інший раз не захочеш хоч яких грошей...

— Чого ж це так? — насторожився Щукар.

— Б'ють їх, цих артистів...

— Б'ю-у-уть? Хто ж їх б'є?

— Люди б'ють, котрі за квитки гроші платять.

— А за що б'ють?

— Ну, не вгодить артист якимось там словом, не до вподоби стане народові або балачка його здасться нудною, от і б'ють.

— І... як його сказати... здорово б'ють чи так жартома, лякають?

— Який там чорт жартома! Б'ють інший раз так, що з вистави одразу везуть його, бідолаху, в больницу, а інколи й на кладовище. На моїх очах за старого часу одному артистові в цирку вухо одкусили й задню ногу п'ятою наперед вивернули. Так, сіромаха, й пішов додому...

— Зажди, почекай! Як це — задню ногу? Та він що, хіба на чотирьох ногах був, чи як?

— Там усякі бувають... Там усяких для забави тримають. Але я тут помилився, я хотів сказати: ліву, передню, словом, ліву ногу вивернули зовсім, так і пішов він задом наперед, і не зрозумієш, в який бік він ступає. Та й кричав же він бідолашний! На весь город чути було! Ревів, як паровоз, у мене аж волосося на голові дибки ставало!

Шукар довго, допитливо дивився в серйозне і навіть спохмурніле, видно, від неприємних спогадів, Антипове обличчя, нарешті, повірив, що все сказане — правда, і обурено сказав:

— А де ж поліція була, трясця її матері?! Чого ж вона дивилась на таке неподобне діло?

— Поліція й сама була разом з іншими. Я сам бачив, як поліцейський в лівій руці свистка держить, свище в нього, а працюю артиста в потилицю дубасить.

— Це, Антипе, за царя так могло бути, а за Радянської власті міліції бити заборонено.

— Звичайних громадян міліція, звісно, не чіпає, а артистів однаково б'є, їй це дозволяється. Так воно заведено споконвіків, тут уже нічого не вдієш.

Дід Шукар підозріло примружив око:

— Брешеш ти, чортів Грач! Щось я тобі віри ніяк не йму... Ну, відкіля ти можеш знати, що й зараз артистам духу дають? У городах ти тридцять років не був, далі як за хутір і носа не показуєш, відкіль же ти все можеш знати?

— У мене ж рідний племінник в Новочеркаському живе, він і повідомляє в письмах про городське життя, — запевнив Антип.

— Хіба що племінник... — знову завагався дід Шукар і тяжко зітхнув, спохмурнів на обличчі. — Он воно яка заковика, Антипе.. Виходить, ризикова це шутка, артистом бути... Та й справді — коли там до смертовбивства доходить народ, то це мені зовсім ні до чого. К їдрені-фені з таким веселим життям!

— От я тебе про всяк випадок і попереджаю. Ти спочатку, порадься з своєю старою, а тоді вже і влаштувайся,

— Стара тут ні при чому,— сухо відповів Шукар.— Не їй же, коли що до чого, будуть лупки давати. Чого ж я з нею буду радитись?

— Тоді рішай сам.— Антип підвівся з землі, затоптав цигарку.

— Мені поспішати нема куди, до зими ще далеко, та, правду кажучи, й жеребців кидати шкода, і стара сама скучатиме... Ні, Антипе, нехай, мабуть, ті артисти без мене обходяться. Будь вони прокляті, ці легкі заробітки! Та не такі вже вони й легкі, коли сурйозно подумати. Якщо тебе кожного дня будуть молотити чим попало, а міліція, замість того щоб оступитися, сама буде кулаки на тобі випробовувати,— велике вам спасибі! Їжте ці вареники самі! Мене змалечку хто тільки не зобиджав! І гуси, й бугаї, і собаки, і чого тільки зі мною не траплялось. Навіть до того дійшло, що дитину підкинули. Це як, по-твоему, хороше мені діло? Та щоб мене на старість в артистах убили або якого-небудь тілесного члена вивернули мені навпаки,— велике вам спасибі! Не хочу — от і все! Ходімо, Антипе, краще на збори, там діло надійніше, веселе, а артисти самі нехай за себе думають. Вони, мабуть, всі молоді, чорти, здорові. Їх через гречку переганяють, а вони від цього тільки гладкіші стають. А моє діло стариковське. Дарма, що там харчі багаті, а коли мене як слід оддубасити разів зо два, то я й душу богові віддам. Нащо ж мені цей скромний шматок потрібний в такому разі? Ці дурні, котрі бідних артистів б'ють, у мене його з горла живцем видеруть. Не бажаю бути в артистах, і більше ти мене не заманою туди, чорний чортяко, і не іритуй остаточно й безповоротно! Ти от тільки що розказував знічев'я, як артистові вуха одкусив якийсь безклепкий дурень, і як йому ногу вивернули, і як його били, а в мене вже й вуха болять, і ноги ломить, і всі кістки нинють, наче мене самого били, кусали за вуха й місили, як хотіли... Я на таку звірську балачку страшенно нервенний, все одно як контужений. Так що ти йди, заради бога, поки що один на зборі, а я трошки відпочину тут, заспокою себе, настрою свої нерви, а тоді й піду Дубцову одлуп давати. А зараз я не можу, Антипе, виступати, у мене дрібна брижа по спині йде і в колінах якісь дрижаки, якась тряся, хай її чума візьме, стати твердо на ноги не дозволяє...

Шукар почав крутити нову цигарку. І справді, руки в нього тремтіли, із згорнутого жолобком клаптика газетного паперу сипався крупно покришений тютюн-самосад, обличчя сльозливо морщилось. Антип з удаваною жалістю подивився на старого:

— Не знав я, діду, що в тебе така тендітна душа, а то б я тобі не розказував про гірке життя артистів... Ні, діду, не

годишся ти в артисти! Сиди на печі та не зазіхай на дурничку. Та й стару свою тобі залишати не годиться, пожаліти її старість треба...

— Ото вона зрадіє, як скажу їй, що через неї я відмовився їхати в артисти! Подяк мені від неї буде — не злічити!

Дід Шукар солодко усміхався, хитав головою, наперед смакуючи ту втіху, якої зазнають і він, і його стара, коли він розкаже таку приємну для неї новину. Але над ним уже громадились хмари...

Не знав старий про те, що вірний його друг Макар Нагульнов півгодини тому послав одного парубка до Шукаревої старої з суворим наказом — негайно з'явитися в школу й під яким завгодно приводом забрати діда додому.

— Про вовка помовка, а вовк і тут! — усміхаючись вже відкрито, сказав Антип Грач і вдоволено крескнув.

Шукар підвів голову. Наче мокрою губкою хтось стер з його обличчя рясливу усмішку! Прямо на нього йшла стара, нахмурена, рішуча, сповнена начальницької суворості.

— Трясця їй... — розгублено прошепотів дід Шукар. — Відкля ж вона, окаянна, взялася? То лежала хвора, голови не підводила, а то ось тобі, сама сюди преться. І за якою чумою її нечиста сила несе?

— Пішли додому, діду, — рішуче наказала баба своєму старому.

Дід Шукар, сидячи на землі, наче зачарований, дивився на неї знизу вгору, дивився, як кріль на удава.

— Збори ще не скінчилися, старенька, і мені ще виступати треба. Наше хутірське начальство дуже просило мене виступити, — нарешті тихо промовив він і зараз же ікнув.

— Обійдуться без тебе, пішли! Вдома діло є.

Стара була майже на голову вища за чоловіка і вдвоє важча за нього. Вона владно взяла старого за руку, єдиним рухом легко поставила його на ноги. Шукар опам'ятався, гнівно тупнув ногою:

— А я візьму та й не піду! Не маєш ніякого права позбавляти мене голосу! Це тобі не старий режим!

Не кажучи більше ні слова, стара повернулась, широким кроком пішла додому й потягла за собою діда Шукаря, який, часом опираючись, подріботів поруч з нею. Весь його вигляд безмовно говорив про сліпу покірливість долі.

Вслід йому дивився й беззвучно сміявся Антип Грач. Але, вже виходячи на ганок, він подумав: «А от, не дай боже, вмре старий, скучно без нього в хуторі стане!»

Як тільки в школі не стало діда Шукаря, збори набули зовсім іншого характеру: ділових виступів колгоспників, що обговорювали кандидатуру Дубцова, не перебивали раптові вибухи реготу, а після того, як несподівано для всіх виступив коваль Іполит Шалий,— на зборах на кілька хвилин запала ніби передгрозова тиша...

Вже всі кандидатури тих, що подали заяви про вступ до партії, були всебічно обговорені; вже всі троє відкритим голосуванням були прийняті кандидатами в члени партії з шести-місячним іспитовим стажем, коли слово попросив старий Шалий. Він устав з парти, що стояла коло самого вікна, прихилився широкою спиною до лутки, спитав:

— Можна мені поставити одне тільки запитання нашому завгоспові Якову Лукичу?

— Став хоч два,— весело насторожившись, дозволив Макар Нагульнов.

Яків Лукич нехотя обернувся до Шалого. Обличчя його застигло в напруженні і дожданні.

— От люди вступають до партії, хочуть не коло неї жити, а в ній самій, разом з нею ділити й горе і радість,— приглушеним басом заговорив Шалий, не зводячи вирячківатих чорних очей з Якова Лукича.— А чому ти, Лукичу, не подаєш до партії? Хочу я тебе сурйозно запитати: чого ти стоїш осторонь? Чи тебе зовсім не обходить, що партія, як риба об лід, б'ється, тягне нас до кращого життя? А ти—що? А ти ці гарячі діла намагаєшся в холодку пересидіти, ждеш, коли тобі шматок здобудуть, розжують і в рот покладуть, так, чи що? Як це воно так у тебе виходить? Цікаво в тебе виходить і дуже навіть видно для народу... Для всього хутора видно, якщо хочеш знати!

— Я для себе сам шматок хліба заробляю і в тебе ще не просив,— швидко озвався Островнов.

Але Шалий владно повів рукою, наче відсуваючи цей нікчемний довід, сказав:

— Хліб собі на прожиття можна добувати всіляко: чіпляй торбу через плече, йди старцювати, і то з голоду не вмреш. Та не про це я говорю, і ти, Лукичу, не крутись, як вуж під вилами, ти розумієш, про що я кажу! Раніше, в одноосібному житті, ти до роботи був запопадливий, по-вовчому, всіма пазурами хапався за всяке діло, аби тільки зайву копійку де-небудь запопасти, а зараз ти працюєш аби день до вечора, просто ніби для того, щоб очі замилити... Та не про це річ, ще не настав

час давати тобі звіт перед громадою за свою легку роботу й криве життя, прийде час — даси звіт! А зараз скажи: чому ти в партію не подаєш?

— Не такий уже я грамотний, щоб у партії состояти,— тихо відповів Островнов, так тихо, що, крім його сусідів по парті, ніхто в школі не дочув, що він сказав.

Ззаду хтось вимогливо крикнув:

— Голосніше говори! Не чути, що ти там під ніс собі бурмо-чеш! Повтори, що сказав!

Яків Лукич довго мовчав, ніби й не чув, про що його просили. Запала дожидальна тиша, і чути було, як врзногolos, але дружно квакають жаби в темній і сонній річці, як десь далеко, мабуть, на старому вітряку за хутором, сумує сич та стрекочуть за вікнами, в зелених заростях акації, нічні пташки.

Мовчати й далі було незручно, і Островнов набагато голосніше повторив:

— Не дуже грамотний я для партії.

— Завгоспом бути грамотний, а в партії — ні? — знову спитав Шалий.

— Там господарство, а тут політика. Якщо ти не розумієш цієї різниці, то я розумію,— виразно і звучно сказав Яків Островнов, що вже подолав збентеження.

Але Шалий правив своєї, усміхаючись, він сказав:

— А наші комуністи й господарством, і політикою займаються — і розумієш, яке дивне діло,— виходить у них! Одне одному нібито не заважає. Щось ти крутиш, Лукичу, не те говорш... Правду хочеш обійти, от і крутиш!

— Нема чого мені крутити й нема для чого,— глухо озвався Островнов.

— Ні, крутиш! Через якісь свої потаємні думки не хочеш подавати в партію... А може, я помиляюся, то ти мене поправ, поправ мене!

Збори тривали вже більш як чотири години. В школі, незважаючи на вечірню прохолоду, було страшенно душно. Тьмяно світили в коридорі й класах кілька настільних ламп, але від них, здавалося, було ще душніше. Проте мокрі від поту люди сиділи нерухомо, мовчки й напружено стежачи за словесним поєдннком, що несподівано спалахнув між старим ковалем і Островновим, відчуваючи, що за всім цим криється щось недоговорене, тяжке, темне...

— А які в мене можуть бути потаємні думки? Якщо ти все на світі наскрізь бачиш, то ти так і скажи,— запропонував Островнов, знову заспокоївшись і переходячи від оборони до наступу.

— Ти сам, Лукичу, візьми та скажи про себе. З якої речі і чому я буду за тебе говорити?

— Нема чого мені з тобою говорити.

— А ти не зі мною, ти з народом... з народом поговори!

— Окрім тебе, ніхто мене ні про що не питає.

— Вистачить тобі й мене одного. Значить, не хочеш говорити? Ну, байдуже, підждемо, не сьогодні, то завтра — однаково заговориш!

— Та чого ти до мене причепився, Іполите? А ти сам чого не вступаєш до партії? Ти за себе скажи, а мене сповідати нема чого, ти не піп!

— А хто тобі сказав, що я не вступаю до партії? — не міняючи положення, повільно, підкреслено розтягаючи слова, спитав Шалий.

— Не состоїш в партії — значить, не вступаєш.

І тут Шалий, кречнувши, відштовхнувся плечем від лутки, перед ним дружно розступились хуторяни, і він перевальці, неквапно попростував до столу президії, на ходу кажучи:

— Раніш не вступаєш, — це так, а зараз вступаю. Якщо ти, Якове Лукичу, не вступаєш, значить, мені треба вступати. А от якби ти сьогодні подав заяву, то я б утримався. Нам з тобою в одній партії не жити! Різних партій ми з тобою люди...

Островнов промовчав, якимсь непевно усміхаючись, а Шалий підійшов до столу, зустрів сяючий, вдячний погляд Давидова і, подаючи заяву, сяк-так надряпану на невеличкому аркуші старого пожовклого паперу, сказав:

— А от поручителів у мене нема. Якимсь треба вилазити з такого становища... Хто з вас, хлопці, за мене поручиться? Ану, пишшіть!

Але Давидов уже писав рекомендацію — розмашно і швидко. Потім ручку взяв у нього Нагульнов.

Одноголосно був прийнятий кандидатом у члени партії й Іполит Шалий. Після голосування йому, вставши з місць, почали аплодувати комуністи грем'ячівського осередку, а за ними повставали й усі присутні на зборах, рідко, невміло, лунко лясаючи мозолястими, натрудженими долонями.

Шалий стояв, розчулено кліпаючи. Він, наче вперше бачив, оглядав змокрілими очима давно знайомі обличчя хуторян. Але коли Размьотнов шепнув йому на вухо: «Ти б, дядьку Іполите, сказав людям що-небудь таке, зворушливе...» — старий уперто крутнув головою:

— Нема чого на вітер слова кидати! Та й нема у мене про запас таких слів... Бачиш, як лясають? Значить, їм і так зрозуміло, без моїх зайвих слів.

Але разюча зміна сталася на обличчі за ці хвилини не з ким-небудь з новоприйнятих до партії, а з самим секретарем партосередку Нагульновим. Таким Давидов ще ніколи не бачив його: Макар широко й щиро усміхався. Уставши за столом на весь зріст, він трохи нервово обсмикував гімнастерку, без потреби торкав пальцями пряжку солдатського паска, переступав з ноги на ногу, а найголовніше — усміхався, показуючи густі, дрібні зуби. Завжди тісно стулені губи його, здригнувшись в кутиках, раптом розповзлися в якійсь по-дитячому зворушливій усмішці, й така незвичайна вона була на аскетично суворому обличчі Макара, що перший не витримав Устим Рикалін. Це він з величезним здивуванням вигукнув:

— Гляньте, люди добрі. Макар наш начебто усміхається! Вперше за все життя бачу таке диво!..

І Нагульнов, не ховаючи усмішки, озвався:

— Знайшовся один! Добачив! А чого б мені й не усміхатися? Гарно на душі, от і усміхаюсь. Не куплене. Та й хто мені заборошить? Дорогі громадяни, хуторці, вважаю відкриті партійні збори закритими. Повістка зборів уся вчирпана.

Якось ще більше напружившись, розпроставши й так круті плечі, він виступив із-за столу, сказав голосніше:

— Прошу — як секретар партосередку — підійти до мене дорогих товаришів, прийнятих у нашу велику Комуністичну партію. Хочу вас поздоровити з великою честю! — І, вже стиснувши губи і ставши звичайним Макаром, неголосно, але по-командирськи владно сказав: — До мене!

Першим підійшов Кіндрат Майданников. Тим, котрі сиділи ззаду, видно було, що мокра від поту сорочка його вся прилипла до спини від лопаток до попереку.

— Бідолашний, дивіться, наче він десятину викосив! — співчутливо прошамкотіла одна з бабів, а хтось тихо засміявся:

— Погріли Кіндрата непогано!

Нахиляючи голову, Нагульнов узяв прямо простягнуту Кіндратову руку в свої змокрілі від хвилювання довгі долони, стиснув її з усієї сили, урочисто сказав трохи тремтячим голосом:

— Товариш! Браток! Поздоровляю! Надіємось всі ми, комуністи, надіємось, що будеш зразковим більшовиком. Та інакше з тобою й бути не може!

А коли останнім, по-ведмежому ступаючи, підійшов Іполит Шалий і, стримано посміхаючись, збентежений загальною увагою, здалека простягнув чорну, роздавлену роботою, величезну руку, — Нагульнов ступив йому назустріч, міцно обняв за широкі сутулі плечі старого коваля:

— Ну, от, дядьку Іполите, як воно здорово вийшло! Поздоровляю всім серцем! І всі інші комуністи поздоровляють. Живи, не хворій і стукай молотком ще років зо сто на користь Радянській владі й нашому колгоспові. Живи довго, старий, ось що я тобі скажу! Від твого довгожителства, окрім приємності для людей, нічого не буде, це я тобі правильно кажу!

Несміливо товплячись і штовхаючись, четверо прийнятих до партії поручкалися з усіма іншими комуністами, і люди вже стовпились коло вихідних дверей, жваво перемовляючись, але Давидов гукнув:

— Громадяни, одну хвилинку! Дозвольте сказати кілька слів.

— Давай, голову, тільки швидше, а то ми тут просто подушимось! Спека й духота тут, як у добрій бані! — з смішком попередив хтось з натовпу.

Колгоспники знову почали сідати на свої колишні місця. Кілька хвилин у школі стояв стриманий гомін, потім усе затихло.

— Громадяни колгоспники й особливо колгоспниці! Сьогодні, як ніколи, зібралися всі до одного члени нашого колгоспу...— почав був Давидов, але на цьому слові його перебив Дьомка Ушаков, гукнувши з коридора:

— Ти, Давидов, починаєш, як дід Шукар! Той казав: «Дорогі граждани й бабки!» — і ти так: від тієї ж грубки починаєш танцювати.

— Вони з Шукарем один у одного навчаються: Шукар колине-коли та й докине слівце Давидова «факт», а Давидов незабаром буде казати: «Дорогі граждани й хороші бабки!» — додав старий Обнизов.

І тут в школі вибухнув такий громовий, але добродушний регіт, що в лампах заскакали язички полум'я, а одна з них навіть погасла. Сміявся й Давидов, звично прикриваючи щербатого рота широкою рукою. Один Нагульнов обурено крикнув:

— Та що ж це таке? Ніякої сурйозності немає на цих зборах! Куди ви її поділи? Чи вона у вас разом з потом уся вийшла?!

Але цим криком він тільки піддав жару, і регіт спалахнув і покотився по всіх класах, по коридору з новою силою. Макар безнадійно махнув рукою, з нудьгуючим виглядом обернувся до вікна.

Проте нелегко було йому удавати байдужість: це видно було з того, як під вилицями в нього перекочувались жовна і легенько здригалася ліва брова!

Але за хвилину, коли все вщухло, він підхопився з стільця, наче його оса вжалила,— тому що з задніх рядів знову зазвучав гучний, деренчливий голосок діда Шукара:

— А питаю я вас, дорогі громадяни й бабки, чому я так возгласав?

Старий не встиг закінчити фразу, а регіт гримнув, немов гарматний постріл, погасивши ще дві лампи. В сутінках хтось ненароком розбив лампове скло, міцно вилаявся, якась жінка осудливо сказала:

— Ану, загнуждайся! Радий, що темно й тебе не видно, то ти й лаєшся, дурноголовий?

Сміх потроху вшух, і в тьмяному світлі знову залунав деренчливий і обурений голосок діда Щукаря:

— Один дурень в потемках лається й за батька не пам'ятає, а інші не знати чого сміються... Кумедія, а не життя настало! Хоч не ходи на збори! Я проясню вам, з якої причини я возгласаю: «Дорогі громадяни й бабки!» А з такої причини, що бабки — діло певне й надійне. Будлі-яка бабка однаково, як Держбанк, живе без шахрайства і обману. Від них ніякої капості я не сподіваюсь в моєму старому житті, а от молодниць та дівок я просто бачити не можу! А чому, питаю я вас? Та тому, що дитя мені підкинула не яка-небудь статечна бабка, не бабчине це діло, і не здолає хоч яка видзігорна баба дитя на світ божий привести! А яка-небудь молода падлюка роздобрилась під мою голову й самочинно причислила мене до лику отців. От через те я всяких і тому подібних молодих вертихвісток і терпіти ненавиджу і на жодну з них навіть оком повести анітрохи не бажаю після такого случаю! Мене занудить, як з перепою, коли я ненароком задивлюся на яку-небудь кралю молодицю. Ось до чого вони, трикляті, мене довели!.. Як же я їм після такого случаю з дитям буду возгласати — мовляв, «дорогі мої молодички й дівоньки непорочні», і всяку подібну ніжність підносити їм, як на блюді? Та нізачо в світі!

Не витримавши, Нагульнов високо підняв брови, здивовано спитав:

— Відкіля ти взявся, діду? Тебе ж твоя стара забрала додому, як ти міг знову тут опинитись.

— Ну, то й що, як забрала? — чванливо відповів Щукар. — Яке тобі до цього діло? Це наше діло, сімейне, а не партейне. Ясно тобі?

— Нічого не ясно. Раз забрала, значить, за ділом якимось забрала, і ти повинен бути вдома.

— Був, та загув, Макарьчику! І нікому я нічого не винен, ні тобі, ні своїй старій, ну вас к антихристу, одчепіться ви від мене заради бога!

— Як же це ти, діду, прихитрився з дому чкурнути? — з усієї сили стримуючи сміх, спитав Давидов.

Останнім часом він ніяк не міг додержувати потрібної серйозності в присутності Щукаря, навіть глянути на нього не міг без усмішки, і тепер ждав відповіді, мружачи очі й задалегідь прикриваючи рота долонею. Недаром Нагульнов, залишаючись з ним віч-на-віч, з неприхованою досадою казав: «І що це з тобою, Семене, робиться? Сміхогливий ти став, як дівка, котру лоскочуть, і на мужчину зовсім став не схожий!»

Підохочений запитанням Давидова, Щукар рвонувся вперед, з усієї сили працюючи ліктями, розпихаючи хуторян, що стовпилися в проході, притьом пробиваючись до столу президії.

Нагульнов крикнув до нього:

— Діду! Ну, чого ти по головах ходиш? Говори з місця, дозволяємо, тільки коротше!

Спинившись на півдорозі, дід Щукар запально прокричав у відповідь:

— Ти свою бабусю повчи, звідки їй говорити, а я своє місце знаю! Ти, Макарчику, завжди на трибуну лізеш або з президії балакаєш і городиш звідти казна-що, а чому ж я повинен з людьми говорити відкілясь із темного заду? Жодного личка я відтіля не бачу, самі потилиці, спини та все інше, чим добрі люди на лави сідають. З ким же я, по-твому, повинен говорити й кому возглашати? Потилицям, спинам та всьому такому подібному? Іди ти сам сюди, взад, відціля і промовляй свої промови, а я хочу людям в очі дивитись, коли розмовляю! Задача ясна? Ну, й мовчи помаленьку, не збивай мене з думки. А то ти наломився дочасно збивати мене. Я й рота не встигну відкрити, а ти вже, як із швиргалки, закидаєш мене всякими возгласами. Ні, братику мій, так у нас з тобою не вийде діла!

Вже стоячи проти стола й пильно дивлячись одним оком на Макара, Щукар спитав:

— Ти коли-небудь в житті бачив, Макарчику, щоб жінка відривала мужчину од невідкладного діла? Відповідай по совісті!

— Рідко, але траплялось: скажімо, коли пожежа або ще якесь там лихо. Ти тільки зборів не затягай, старий, дай висловитись Давидову, а після зборів підемо до мене та й будемо з тобою говорити хоч до світанку.

Нагульнов, непохитний Нагульнов, явно йшов на поступки, аби тільки якось вгамувати діда Щукаря й не дати йому можливості своїми теревенями затримувати людей на зборах, але досяг несподіваного ефекту — дід Щукар схлипнув, витер рукавом сльозу з ока, крізь щирий плач заговорив:

— Мені однаково, у тебе ночувати чи коло жеребців, тільки додому мені сьогодні заявлятися ніяк не можна, бо має мені

бути від моєї старої така турецька баталія, що я можу в себе на порозі й дуба к чортовій матері дати, і дуже просто!

Дід Шукар повернувся зморщеним, як печене яблуко, личком до Давидова й заговорив далі раптом зміцнілим голосом:

— От ти, голубчику мій Сьомушко, питаєш, як я, значить, вдома був і з дому загув. А ти думаєш — це просте діло? Мушу я зборам цю ж мить, не зволікаючи діла, прояснити про мою зловредну стару, бо повинен я від народу спочуття собі мати, а не знайду цього спочуття — тоді лягай, Шукарю, на сиру землю і помирай з господом богом к їдроній матері! Отак чорті-як складається моє гробове життя!.. Значить, десь так з годину тому, приходиться сюди моя краля, а я сиджу з Антипом Грачем надворі, табачок з ним покурюємо і балакаємо про артистів та про наше протікаюче життя. Приходить вона, триклята, бере мене за руку й волоче за собою, як ситий кінь перекинуту догори зуб'ям борону. Легенько волоче, не крекче навіть і не ойкне з патуги, хоч я й опирався обома ногами з усієї сили.

Та коли хочете знати, то моєю старою орати можна й хуру возами возити, а мене їй потягнути куди хочеш — раз плюнути, така вона дужа, проклята! Дужезна страшно, як ломова коняка, їй-бо, не брешу! Вже хто-хто, а я про її силу знаю достеменно, на своєму горбу зазнав...

І от вона мене й тягне, й волоче слідом за собою, а що ти їй зробиш? Проти сили нічого не вдієш. Поспішаю за нею, а сам питаю: «На якого чорта ти мене від зборів одриваєш, як немовля від материнських грудей? У мене ж там діло е!» А вона каже: «Ходімо, старий, у нас віконниця на одному вікні зірвалася з завісів, начепи її як слід, а то, не дай бог, зірветься вночі і розіб'є нам вікно». Це як вам, номер? От тобі, думаю, й раз! «Та що ж,— кажу їй,— завтра дня не буде, щоб віконницю начепити? Не інакше ти з глузду з'їхала, стара печерице!» А вона каже: «Я хвора, і мені самій слабій лежати скушно, не злиняєш, як посидиш коло мене». От тобі й два! Я відказую їй на це: «Поклич яку-небудь бабу, вона й посидить з тобою, поки я на збори вернуся й Агафощі Дубцову одлуп дам». А вона каже: «Бажаю тільки з тобою нудьгу ділити, і ніяка баба мені не потрібна». От тобі й три, тобто три капості на відповідь!

Хіба можна терпіти отаке знущання над людиною, хіба не треба було одразу екуїруватись від такої непролазної дурості? Я так і зробив, тобто самочинно екуїрувався. Увійшли до хати, а я, не довго думавши, шасть — в сіни, відтіля на ганок і щвиденько накинув клямку на скобель, а сам підбігці сюди, до школи! Віконця у нас в хаті маленькі, вузенькі, а стара моя, ви ж знаєте, опасиста, товстелезна. Їй нізащо в вікно не проліз-

ти, застрягне, як годована свиня в дірявому тину, це діло вже випробоване, застрягала вона там, і не раз. От вона й сидить теперечки вдома, сидить, голубонька, як чорт в старий час, ще до революції, в рукомийнику сидів, а з хати вийти не може! Кому охота — нехай іде визволяє її з полону, а мені з'являтися їй на очі ніяк не можна, я днів на два подамся до кого-небудь жити, поки моя стара не охолоне трохи, поки її гнів на мене не згасне. Я не дурень, щоб ризикувати своєю долею, і мені зовсім ні до чого всякі її отакі баталії. Вкоротить вона мені віку згарячу, а потім що? А потім прокурор налише, що, мовляв, на Шипці все спокійно — та й край! Ні, красно вам дякую, іжте ці оладки самі! Розумний чоловік усе це діло і без прояснень зрозуміє, а дурному проясною не проясною — однаково він так дурнем і проживе, аж поки не гине.

— Ти скінчив, діду? — спокійно спитав Размьотнов.

— З вами хоч-не-хоч скінчиш. Агафонові одлуп дати я спізнився, однаково ви його прийняли до нашої партії, та, може, так воно й краще, може, я навіть з вами згодний. Про стару свою я все чисто прояснив і по очах ваших бачу, що всі ви тут, котрі оце сидите до мене велике спочуття маєте. А більше мені нічого й не треба! Поговорив я з вами досхочу, не все ж мені тільки з жеребцями говорити, правду кажу? У вас поняття нехай хоч трошечки, та все ж більше, ніж у моїх жеребців...

— Сідай, старий, а то ти знов заговорюватись починаєш,— наказав Нагульнов.

Всупереч сподіванням присутніх, Щукар мовчки пішов на своє місце, не заходячи в звичайні суперечки, але зате усміхався з таким самовдоволенням і так переможно поблискував одним оком, що кожен з незаперечною ясністю мусив бачити: йде він не переможеним, а переможцем. Його проводжали дружніми усмішками. Гремячівці все-таки ставились до нього дуже тепло.

Тільки Агафон Дубцов не проминув нагоди зіпсувати дідові щасливий настрій. Коли Щукар, надзвичайно поважний, проходив повз нього, Агафон, скрививши рябе обличчя, зловісно шепнув:

— Ну, достукався ти, старий... Давай попрощаємось!

Щукар став як укопаний, деякий час мовчки жував губами, а потім набрався сили, спитав тремтячим голосом:

— Чого ж це... з якої це речі я повинен з тобою прощатися?

— А з такої, що жити тобі залишилось на білому світі капельночку...! Жити тобі залишилося на два огляди й на чотири зітхання. Не встигне стрижена дівка косу заплести, а ти вже віком в труні накриєшся...

— Це... як же це так, Агафоне?

— А так, дуже просто! Тебе вбити збираються.

— Хто? — ледве видавив з себе дід Шукар.

— Звісно хто: Кіндрат Майдаников з жінкою. Він уже по-слав її додому по сокиру.

Ноги в Шукаря дрібно затремтіли, і він знесилено сів поруч з Дубцовим, який послужливо посунувся, безнадійно спитав:

— За що це він надумав віку мені вкоротити?

— А ти не догадуєшся?

— За одлуп, котрий я йому дав?

— Точно! За критику завжди вбивають, інколи сокирою, інколи з обріза. А тобі як більше подобається — від кулі вмерти чи під сокирою?

— Подобається! Ще що скажи! Та кому ж може подобатись такий кінець світу? — обурився дід Шукар.— Ти скажи краще: що мені тепереньки робити? Як я можу себе оборонити від такого пришепелуватого дурня?

— Заявляти треба начальству, поки живий, от і все.

— Не інакше,— трохи подумавши, погодився дід Шукар.— Зараз піду Макарчикові скаржитися. А що ж йому, проклятому Кіндратові, не страшно за мене на каторгу йти?

— Він казав: мовляв, за Шукаря мені більш як рік не дадуть або щонайбільше два роки, а рік або два я сміливо відсиджу, легко одбуду... За таких старих дідків, каже, багато не дають. Дрібницю дають за таке барахло...

— Оближеться він, сукин син! Получить він десятку, це вже я достоменно знаю! — люто загорлав дід Шукар.

І зараз же дістав від Нагульнова суворе попередження:

— Коли ти, старий, ще раз заверещиш, як недорізаний цап,— негайно виведемо із зборів.

— Сиди тихо, діду, я проведу тебе відціля, я тебе на поталу не дам! — пошепки пообіцяв Дубцов.

Але Шукар і слова не сказав у відповідь. Він сидів, спершись ліктями на коліна, низько схиливши голову. Він думав про щось зосереджено, уперто, страдницьки, болісно морщив лоба, потім раптово підхопився, розштовхуючи людей, і потюпачив до столу президії. Дубцов, що стежив за старим, бачив, як той схилився над Нагульновим, щось шашелотів йому на вухо, вказуючи на нього, Дубцова, а потім на Кіндрата Майданикова.

Трудно, майже неможливо було розсмішити Нагульнова, але тут і він не витримав, усміхнувся краєчками губів і, дивлячись на Дубцова, докірливо похитав головою, посадовив Шукаря поруч з собою і шепнув:

— Сиди тут і не рипайся, а то доскочиш якого-небудь лиха.

Трохи згодом тріумфуючий і заспокоєний дід Шукар спіймав

погляд Майданникова й злорадно показав йому з-під ліктя лівої руки дулю. Здивований Кіндрат підняв брови, а Щукар, почувавши себе коло Макара цілком безпечно, вже показав йому одразу дві дулі.

— Чого це тобі старий дулі дає? — спитав Антип Грач, що сидів коло Майданникова.

— А чорт його знає, що йому до голови припливло, — з досадою відповів Кіндрат. — Помічаю я, що він починає дуріти. Та воно й пора: років йому не мало, а пережити йому, бідоласі, також довелось не мало. Завжди ми жили з ним у злагоді, а зараз, видно, чогось він на мене зуб має. Треба буде його спитати, за що він розсердився.

Випадково Кіндрат глянув на місце, де недавно сидів Щукар, і тихенько засміявся, штовхнув ліктем Антипа:

— Він же поруч з Агафоном сидів, тепер усе зрозуміло! Цей чортів Агафон щось йому в вуха натуркотів про мене, якусь чортівню вдумав, от дід і казиться, а я й сном-духом не знаю, чим йому не догодив. Він уже як мала дитина став, кожному слову вірить.

Стоячи біля столу, Давидов терпляче ждав, коли споконвіку повільні хуторяни знов посідають на свої місця і вшухне гомін.

— Давай, Давидов! Давай, не тягни! — крикнув нетерплячий на дождання Дьомка Ушаков.

Давидов, про щось пошепотівшись з Размьотновим, квапливо почав:

— Я вас надовго не затримаю, факт! Я через те звертаюсь особливо до колгоспниць, що запитання, яке зараз поставлю перед вами, більше стосується жінок. Сьогодні на наших партійних зборах весь колгосп присутній, і ми, комуністи, порадившись між собою, хочемо запропонувати вам таку штуку: на заводах у нас давним-давно створені дитячі сади й ясла, де щодня, з ранку до вечора під наглядом досвідчених няньок і виховательок знаходяться, годуються й відпочивають малі діти, це, товариші, факт! А матері їхні тим часом працюють і за свою дітвору не болять душею. Руки в них розв'язані, від турбот про дітей вони звільнені. Чому б і нам при колгоспі не влаштувати такий дитячий садок? Два куркульських будинки в нас стоять пустою; молоко, хліб, м'ясо, пшоно та дещо інше в колгоспі є, факт! Харчами дрібних наших громадян ми повністю забезпечимо, доглядом — теж, то в чому ж річ, хай йому біс? А то ж не за горами збирання хлібів, а з виходом жінок на роботу діло в нас не дуже добре, прямо скажу — погане діло, ви самі це знаєте. Як, дорогі колгоспниці, згодні ви з нашою пропозицією? Давайте голоснемо, і якщо більшість буде згодна,

то й ухвалимо зараз же таке рішення, щоб через це питання не скликати нам ще раз одні збори. Хто «за» — прошу підняти руки.

— Хто ж проти такого добра буде? — крикнула багатодітна жінка Туриліна. Оглядаючи сусідок, вона перша підняла вузьку в зап'ясті руку.

Густезний частокіл рук виріс над головами колгоспників і колгоспниць, що сиділи й товпились у проходах. Проти ніхто не голосував. Давидов потер руки, задоволено заусміхався:

— Пропозиція про влаштування дитячого садка прийнята одностайно! Дуже приємна, дорогі товариші-громадяни, така одностайність, факт, що ми попали в точку! Завтра приступимо до діла. Дітей приходьте, матері, записувати в правління колгоспу зранку, годин з шести, як тільки впораєтесь з куховарством. Порадьтеся, товариші жінки, між собою і оберіть куховарку, щоб була чепурна й уміла добре готувати, і ще двох-трьох колгоспниць оберіть, акуратних, чистих собою, ласкавих до дітей — на посаду няньок. Завідуючу будемо просити собі в районі, щоб була грамотна і вміла вести звітність, факт. Ми тут порадилися і вирішили, що кожній колгоспниці-нянці й куховарці за день нараховуватимемо по трудовню, а завідуючій доведеться платити грішми по державній ставці. Не розоримося, факт! А діло таке, що тут нічого шкодувати не треба, витрати окупляться виходами на роботу, це я вам згодом фактично доведу! Дітей будемо приймати від двох років і до семи. Запитань нема?

— А чи не забагато за день по трудовню? Не важке діло коло дітей поратись, це не вилами в полі махати,— вголос висловив сумнів Юхим Кривошеев — один з останніх в хуторі односібників, що недавно вступив до колгоспу.

Але поруч нього закипіла страшна завірюха обурених жіночих голосів. Оглушений Юхим спочатку тільки кривився, відмахувався, наче від бджіл, від жінок, що напосідали на нього, а потім, відчуваючи недобре, вискочив на парту, весело й гучно загорлав:

— Вгамуйтеся, молодички! Вгамуйтеся, заради Христа! Це я нехотячи бовкнув! Пропустіть мене до виходу й не тягніться, прошу вас, до моєї морди з вашими кулаками! Товаришу Давидов, виручай нового колгоспника! Не дай пропасти геройської смертю! Ти ж наших жінок знаєш!

Жінки кричали врзногolos:

— Та ти, сякий-такий, коли-небудь доглядав дітей?!

— Куховаркою його настановити, гладкого кабана!

— Нянькою!

— І за два трудодні не захочеш, як побудеш з ними цілісінк-кий день, а він скупує, скнарний чорт!

— Провчіть його, жіночки, щоб брехав, та міру знаві..

Може, все і обійшлося б гихо-мирно, але жартівливий вигук Юхима став ніби сигналом до розрядки напруженості, і діло повернуло в зовсім несподіваний для Юхима бік: з реготом і вереском жінки стягли його з парти, чиясь темна рука схопила Юхима за каштанову бороду, і звучно затріщала на ньому по всіх швах і поза швами нова сатинова сорочка. Марно, надриваючись, Нагульнов закликав жінок до порядку. Сутичка тривала, і за хвилину багрового від сміху і збентеження Юхима дружно виштовхали в коридор, але обидва рукави, одірвані від його сорочки, лежали на підлозі в класі, а сама сорочка, що залишилась без єдиного гудзика, була розпапахана в багатьох місцях від коміра до самого низу.

Задихаючись від сміху, під загальний регіт, козаків, Юхим говорив:

— Яку силу взяли в свої руки наші анахтемські жінки. Перший раз виступив проти них, і бач, як невдало...— Він соромливо загортав на темному животі подерту сорочку, нарікав: — Ну, як я в такому мереживі своїй жінці на очі покажуся? Адже вона мене за таку втрату з хати вижене! Доведеться вкупі з дідом Щукарем приматкобожуватись до якої-небудь вдови на тимчасове проживання, нема в нас з ним іншого виходу!

Розділ XXIV

Із зборів розходилися вже геть за північ. Всіма вулицями і провулками повільно йшли люди, голосно перемовляючись; в кожному подвір'ї скрипіли хвіртки, лунко в нічній тиші дзвякали в дверях клямки; зрідка то в одному, то в другому місці лунав сміх, і — незвичні до такого багатолюдства й гомону в нічний час — по всьому Гремячому Логу, прокинувшись, зчинили страшенну гавкотню собаки.

Одним з останніх вийшов із школи Давидов. Після отруйної, густої духоти, що заповнила все приміщення школи, повітря надворі здалося йому холодним, п'яючим своєю свіжістю. Жадібно дихаючи, Давидов у легенькому вітрі вхопив начебто духу браги.

Поперед нього йшли двоє. Почувши їхні голоси, він мимоволі усміхнувся:

Дід Щукар із запалом говорив:

— ...А я дурного розуму й повірив йому, чортовому пустомолотові, що Кіндрат і справді збирається вбити мене за мою

критику й самокритику, і наполохався страшенно, подумав собі: «Та це ж не з розумним жартувати, коли в Кіндрата в руках сокира! Чоловік він нібито й смирний, а там чорт його знає... раз махне сокирою згарячу та й розвалить голову напополам, як кавуна!» І як я міг поінняти віри тому чортовому Агафонові? Він же й не ступне, щоб мені чим-небудь не напаскудити! У нього ж все життя язик метляється, як ганчірка на вітрі. Це він, проклятий син, і цапа Трохима вивчив кидатись на мене та штовхати ріжками куди бачить, хоч я й гилавий чоловік. Це вже я достеменно знаю! Сам бачив, як він його цієї звірської науки вчив, тільки я тоді зовсім не думав, що він його супроти мене направляє і навчає життя мені вкорочувати.

— А ти не вір йому! Нічогосінько не вір і бери його під усілякий сумнів. Агафон страшенно любить всякі коники викидати, він з усіх насміхається, бо така у нього вдача,— хрипливатим баском заспокоював Шукаря Нагульнов.

Вони вкупі зайшли в хвіртку Нагульнового подвір'я, продовжуючи розмову, почату, видно, ще в школі. Давидов хотів був піти за ними, але передував.

Звернув у недалекий провулок і, пройшовши трохи, побачив Варю Харламову, що прихилилася до плоту. Вона ступила йому назустріч.

Пізній надщерблений місяць світив скупю, але Давидов різно розгледів на губах дівчини ніякову й невеселу усмішку.

— А я вас дожидаю... Я знаю, що ви цим провулком завжди додому ходите. Давно я вас не бачила, товаришу Давидов...

— Давно не зустрічалися з тобою, Варюхо-горюхо! — зрадівши, промовив Давидов.— Ти за цей час стала зовсім дорослою і гарною, факт! Де ж це ти була-пробувала?

— То на прополці, то на косовиці, і вдома теж робота є... А ви ні разу й не провідали мене, мабуть, і не згадали ні разу...

— А ти вже і образилась! Не дорікай, все — ніколи, все — справи. По тижневі не бриємось, їмо раз на добу, от як нас прикрутило перед жнивками. Ну, чого ти мене ждала? справа яка є? Не розумію: якесь ти сумна, чи що? Чи я помиляюся?

Давидов легенько стиснув тугу й повну руку дівчини повище ліктя, співчутливо заглянув їй в очі:

— Чи не горе в тебе яке? Розкажуй!

— Ви додому йдете?

— А куди ж мені ще в такий пізній час?

— Мало хіба куди, вам двері скрізь відчинені. Якщо додому, то нам по дорозі. Може, проведете мене до нашої хвіртки?

— Та звичайно ж! Чудачка ти, їй-бо! Ну, коли це матроси, навіть колишні, відмовлялися проводити гарненьких дівчат? —

з жартівливим піднесенням вигукнув Давидов, узявши дівчину під руку.— Пішли в ногу! Ать, два! Ать, два! Ну, то якє ж у тебе горе-біда? Розкажуй чисто все! Голова повинен все знати, факт! Всі таємниці!

І раптом Давидов відчув, як під його пальцями затремтіла рука Варі, вона пішла якось невпевнено, наче спотикаючись, і зараз же коротко схлипнула.

— Та ти й справді розкисла, Варюхо! Що з тобою? — відкинувши жартівливий тон, занепокоєно й тихо спитав Давидов. Він спинився знову, намагаючись заглянути їй в очі.

Мокрим від сліз обличчям Варя ткнулася в його широкі груди. Давидов стояв нерухомо, то хмурачись, то здивовано зводячи вигорілі брови. Крізь притамовані ридання ледве почув:

— Мене сватають... За Ваньку Обнизова... Мати день і ніч мене гризе: «Виходь за нього! Вони живуть справно!» — І раптом усе гірке горе, що назбирувалось на серці в дівчини, мабуть, не один день, вирвалося в болісному вигукові: — Та господи, що ж мені робити?

На коротку мить рука її лягла на плече Давидова й зараз же сковзнула вниз, безживно повисла.

От уже чого не сподівався Давидов і ніколи не думав про те, що така новина може його так сильно збентежити. Розгублений, онімій від несподіванки, почувуючи гострий біль на серці, він мовчки стиснув Варині руки і, трохи відхитнувшись, дивився на її схилене заплакане обличчя, не знаючи, що сказати. І тільки в цю мить він нарешті збагнув, що, криючись від самого себе, він, мабуть, давно любить цю дівчину — якоюсь новою для нього, бувалого чоловіка, чистою й незрозумілою любов'ю, і що зараз от уже зовсім близько підійшли до нього дві сумні подруги й супутниці майже кожної справжньої любові — розлука і втрата...

Опанувавши себе, він спитав трохи охриплим голосом:

— А ти, що ж ти, моя ланюшко?

— Не хочу я йти за нього! Зрозумій, не хочу!

Варя звела на Давидова повні сліз очі. Розпухлі губи її зворушливо й жалісно затремтіли. І наче на відповідь озвалося, здригнулося серце Давидова. В роті в нього пересохло. Він насилу проковтнув колючу слину, сказав:

— Ну, й не виходь за нього, факт! Силоміць тебе ніхто заміж не віддасть.

— Та зрозумій же, що в матері нас шестеро, і всі менші за мене, мати хвора, а сама я такий гурт не прогую, хоч перервусь на роботі! Як же ти цього не зрозумієш, ріденький мій?

— А як вийдеш заміж — тоді як? Чоловік допомагатиме?

— Він із себе останнє зніме, аби тільки нашим допомогти! Він працюватиме без відпочинку! Знаєш, як він мене любить? Він дуже мене любить! Тільки не потрібні мені ні його поміч, ні любов! Не люблю я його ані крапелиноньки! Противний він мені понікуди! Він мене за руки візьме мокрими від поту руками, а мене аж нудить. Я швидше... Та що там казати! Якби батько був живий, я й не думала б ні про що, я б тепер, може, вже школу другого ступеня кінчала...

Давидов все ще пильно дивився на заплакане, бліде в місячному світлі обличчя дівчини. Гіркі зморшки лежали по кутиках її припухлих губів, очі були опущені, й синяво темніли повіки. Вона теж мовчала, бгаючи в руках хустинку.

— А що, коли допомагати вашій сім'ї? — трохи подумавши, невпевнено спитав Давидов.

Але не встиг він закінчити фразу, як уже не слізьми, а гнівом блиснули очі Варюхи, що ніби одразу висохли від сліз. Роздуваючи ніздрі, вона по-чоловічому грубо гукнула низьким уривчастим голосом:

— Іди ти ч орту з своєю допомогою! Зрозумів?!

І знов настало коротке мовчання. Потім Давидов, трохи ошальвши від несподіванки, спитав:

— Чого ж це так?

— А того!

— А все-таки?

— Не треба мені твоєї допомоги!

— Та не про мою допомогу йдеться, а колгосп допомагатиме твоїй матері як багатодітній удові. Зрозуміло? Поговорю на правлінні колгоспу, і приймемо таке рішення. Второпала, горюхо?

— Не потрібна мені колгоспна допомога!

Давидов з досадою здвигнув плечима:

— Дивна ти людина, факт! То їй потрібна допомога і за першого-ліпшого збирається заміж вискочити, то їй не треба нічєї допомоги... Щось я тебе не зрозумію! У когось із нас сьогодні не всі вдома, факт! Чого ж ти хочеш кінець кінцем?

Від спокійного, розсудливого голосу Давидова — а може, він Варі таким здався — дівчина зовсім упала в розпач. Вона ридма заридала, притулила до обличчя долоні і, круто обернувшись спиною до Давидова, спочатку пішла, а потім побігла провулком, хиялячись наперед, не відводячи мокрих долонь від обличчя.

Давидов догнав її на повороті в вулицю, схопив за плечі, сердито промовив:

— Слухай, горюхо, не мудруй! Я тебе серйозно питаю: в чому річ?

Отут бідолашна Варя й дала повну волю своєму шаленому дівочому розпачу, злому горю:

— Дурень сліпий! Сліптур проклятий! Нічого ти не бачиш! Люблю я тебе, з самої весни люблю, а ти... а ти ходиш, наче з зав'язаними очима! З мене вже всі подруги сміються, може, вже всі люди сміються! Ну, чи не сліпий же ти? А скільки сліз я за тобою, чортякою, виточила... скільки ночей не спала, а ти нічого не бачиш! Як же я прийму від тебе допомогу або від колгоспу милостиню, коли я тебе люблю?! І в тебе, у проклятого, язик повернувся сказати таке?! Та я краще з голоду здохну, а нічого від вас не візьму! Ну, от і все тобі сказала. Добився свого? Діждався? А тепер і йди собі від мене до своїх Лушок, а мені ти не потрібний, зовсім не потрібний такий каменюка холодний, невидючий, такий сліптур примружений!

Вона сильно рвонулася з рук Давидова, але той держав її міцно. Держав надійно, міцно, але мовчки. Так вони простояли кілька хвилин, потім Варя витерла очі різком косинки, сказала погаслим, якимось буденним і стомленим голосом:

— Пусти мене, я піду.

— Говори тихіше, а то хто-небудь почує,— попросив Давидов.

— Я й так тихо говорю.

— Необережна ти...

— Годі! Півроку береглася, а більше не можу. Ну, пусти ж мене! Чуєш! Скоро буде розвиднятися, мені треба йти корову доїти. Чуєш?

Давидов мовчав, схиливши голову. Правою рукою він все ще міцно обіймав дівчину за м'які плечі, впритул відчуваючи тепло її молодого тіла, вдихаючи пряні пахощі волосся. Але дивне почуття проймало його в ці хвилини: ні хвилювання, ні жару в крові, ні бажання не відчував він, тільки легкий смуток, наче серпанком, обгортав його серце, і чогось трудно було дихати...

Опам'ятавшись нарешті, Давидов лівою рукою торкнувся круглого підборіддя дівчини, трохи підвів її голову й усмінувся:

— Спасибі тобі, любя! Моя любя Варюхо-горюхо!

— За що ж? — ледве чутно прошепотіла вона.

— За щастя, яким даруєш, за те, що вилаяла, сліпим назвала... Але не думай, що я зовсім сліпий! А ти знаєш, я вже інколи думав, набігала частенько думка, що щастя моє, особисте

щастя, лишилось за кормою, в минулому тобто... Хоч і в минулому мені його було відміряно, як кіт наплакав...

— Ну, а мені й ще менше! — тихо промовила Варя. І вже трохи виразніше попросила: — Поцілуй мене, мій голово, перший і останній раз, і давай розходитись, а то вже світає. Негарно буде, коли нас побачать вкупі, стидно.

Вона потягнулася губами, по-дитячому зіп'явшись на носки й закинувши назад голову. Але Давидов з холодком, як дитину, поцілував її в лоб, твердо сказав:

— Не журись, Варюхо, якось воно буде! Проводити тебе далі не піду, не треба, факт, а завтра побачимось. Загадала ти мені загадку... Але до ранку я її подолаю, факт, що розгадаю! А ти вранці матері скажи: нехай увечері вона з дому нікуди не йде, я зайду до вас, як сонце спочине, буде розмова, й ти будь удома. До побачення, моя ланюшко! Не ображайся, що йду від тебе отак... Треба ж мені якось подумати і про твою долю, і про свою також? Правильно я кажу?

Відповіді він не ждав. Мовчки повернувся й мовчки пішов додому звичайним своїм широким і неквапним кроком.

Так вони й розійшлися б — не свої й не чужі. Але Варя ледве чути гукнула до нього. Давидов неохоче спинився, стиха спитав:

— Чого тобі?

Він дивився на дівчину, що швидко наближалась, не без внутрішньої тривоги: «Яке ще нове рішення вона змогла прийняти за ці лічені хвилини розлуки? Горі її на все може штовхнути, факт!»

Варя швидко підійшла і з ходу пригорнулася до Давидова, дихаючи йому в обличчя, гарячково зашепотіла:

— Милий ти мій, не приходи ти до нас, не говори ні про що з матір'ю! Хочеш, я буду жити з тобою, ну... як Лушка? Поживемо рік, а потім кидай мене! Я вийду заміж за Ваньку. Він мене всяку візьме, і після тебе візьме! Він позавчора так і сказав: «Ти мені всяка будеш любою!» Хочеш?!

Вже без вагання Давидов грубо відштовхнув Варю, презирливо сказав:

— Дурепа! Дівчисько! Пришелепувата! Ти розумієш, що ти говориш? Ти сказала, факт! Схаменися і йди додому, проспися. Чуєш? А увечері я прийду, і ти не думай від мене ховатися! Я тебе скрізь знайду!

Якби Варя ображено, мовчки пішла — на тому б вони й розлучились, але вона пригніченим голосом тихо спитала:

— А що ж мені робити, Семене, любенький мій!

І в Давидова ще раз за зустріч здригнулося серце — вже не

від жалю. Він обняв Варю, кілька разів провів долонею по її схиленій голові, попросив:

— Ти мені пробач, я погарячився... Але й ти хороша! Теж мені, жертву придумала... Підні справді, люба Варюхо, поспи трохи, а ввечері побачимось, добре?

— Добре,— покірно відповіла Варя. І злякано відхилилась від Давидова: — Господи! Та вже ж зовсім розвиднілось! Пропала я...

Світанок підкрався непомітно, і тепер уже й Давидов, наче прокинувшись, побачив виразні контури домів, сараїв, дахів, зліті докупи темно-сині групи дерев у принишклих садках, а на сході — ледве помітну, мутно-багряну смужку зорі.

А воно й неспроста Давидов у розмові з Варєю випадково сказав, що його щастя «лишилось за кормою». Та чи й було воно, це щастя, в його неспокійному житті? Мабуть-таки, не було.

До пізнього ранку він сидів удома коло відчиненого вікна, курив одну цигарку за одною, перебирав у пам'яті свої колишні любовні захоплення, і от тепер виявилось, що нічого й не було в його житті такого, про що можна було б згадати тепер з вдячністю, або з смутком, або навіть, в найгіршому разі, з докорами совісті... Були короткі зв'язки з випадковими жінками, які нікого ні до чого не зобов'язували — та й усе. Легко сходились і так само легко, без переживань і жалісних слів розходились, а через тиждень зустрічалися вже як чужі і лише для годиться обмінювались холодними усмішками й кількома незначними словами. Кроляча любов! Навіть згадувати було соромно бідолашному Давидову, і він, думкою мандруючи по своєму любовному минулому й натрапивши на такий епізод, гидливо кривився, старався якнайшвидше прослизнути повз те, що плямисто минуло, скажімо, так само, як жирна крапля мазуту плямить чисту матроську форменку. Щоб швидше забути неприємне, він схвильовано закурював нову цигарку, думав: «Отак і візьмися підбивати підсумки... І виходить лише чортovinня й гидота, факт! Словом, нуль без палички виходить у матроса. Нічого собі, достойно прожив з жінками, не гірш за всякого пса!»

І вже годині о восьмій ранку Давидов вирішив: «Що ж, одружуся з Варюхою. Пора кінчати матросові парубоцьке життя! Мабуть, так воно буде краще. Влаштую її в сільськогосподарський технікум, через два роки буде свій агроном в колгоспі, от і станемо тягнути поруч. А там видно буде».

Прийнявши рішення, він не зник гаятись, відкладати діло на потім,— вмився й пішов додому до Харламових.

Матір Варі він зустрів на подвір'ї, шанобливо поздоровкався:

— Ну, здрастуй, матінко! Як живеш?

— Здрастуй, голово! Живемо помаленьку. Ти чого хотів? За чим прийшов так рано?

— Варвара вдома?

— Спить. Ви ж на зборах засиджуєтесь до білого дня.

— Ходімо до хати. І розбуди її. Треба поговорити.

— Заходь, гостем будеш.

Вони увійшли в кухню. Хазяйка, насторожено дивлячись на Давидова, сказала:

— Сідай, зараз я Варку розбуджу.

Незабаром із світлиці вийшла Варя. Вона, мабуть, також не спала цього ранку. Очі її припухли від сліз, але обличчя було по-молодому свіже й наче осяяне внутрішньою лагідною теплотою. Трохи спідлоба, допитливо й дожидально глянувши на Давидова, вона промовила:

— Здрастуйте, товаришу Давидов! От і ви до нас зранку завітали в гості.

Давидов сів на лаву, мигцем оглянув дітей, що спали покотом на вбогому ліжку, сказав:

— Не в гості прийшов, а за ділом. Ось що, матінко...— і на хвилину замовк, підшукуючи слова, дивлячись на літню жінку стомленими очима.

А вона стояла коло печі, стурбовано перебираючи пальцями на запалих грудях зборки старенького плаття.

— Ось що, матінко,— повторив Давидов.— Варвара любить мене, я теж її люблю. Рішення таке: одвезу я її в округ вчитися на агронома, є такий технікум, через два роки буде вона агрономом, приїде працювати сюди, в Гремячий, а цієї осені, коли впораємося з роботою, справимо весілля. Тут без мене до неї були свати від Обнизових, але ти дівки не приневолюй, вона сама свою долю знайде, факт.

Обличчя жінки посуворішало, вона обернулась до дочки:

— Варко?!

А та тільки й могла прошепотіти:

— Мамочко!— і, кинувшись до матері, низько схилившись, плачучи щасливими слізьми, стала цілувати її поморщені на-труджені довгорічною невпинною роботою руки.

Одвернувшись до вікна, Давидов, чув, як вона, схлипуючи, шепотіла:

— Мамочко, рідненька! Я за ним хоч на край світу піду! Що він скаже, те я й зроблю. Чи вчитися, чи працювати— все зроб-

лю! Тільки не приневолюй ти мене виходити за Ваньку Обнизова! Пропаду я з ним...

Давидов, трохи помовчавши, почув тремтячий голос Вариної матері:

— Видно, без матеріної згоди домовились! Ну що ж, бог з вами, я Варці зла не зичу, але ти, матросе, моєї дівки не ганьби! На неї у мене вся надія! Ти бачиш, що вона старша в сім'ї, вона за хазяїна, а я від горя, від дітей, від великих злиднів... Ти бачиш, яка я стала! Я передчасно зістарілась! А вас, матросів, я бачила в війну, які ви е... Але ти нашої сім'ї не руйнуй!

Давидов рвучко обернувся од вікна, пильно глянув жінці в очі:

— Ти, матінко, матросів не чіпай! Як ми воювали й били вашу козачню — про те ще колись напишуть, факт! А щодо нашої честі й любові, то ми вміли і вміємо бути чеснішими й вірнішими за яку-небудь цивільну сволоту! І за Варку ти не турбуйся, її я нічим не скривджу. А про те, що маємо робити, хочу просити про одне: якщо ти згодна на наш союз, то завтра я її одвезу в Міллерово, влаштую в технікум, а сам поки що, до весілля, перейду до вас жити. Мені в тебе буде легше, ніж у чужих людей, і потім інше: якось я мушу вашу сім'ю утримувати, помагати вам? Ти ж з дітьми без Варвари не здолаєш нічого зробити! От я й візьму піклування про вас на свої плечі. Вони в мене широкі, не турбуйся, видержать, факт! Отак у нас і буде порядок. Ну, що, домовились?

Давидов широко ступнув до неї й обняв її за сухенькі плечі, і, коли відчув на своїй щоці поцілунок мокрих від сліз губів своєї майбутньої тещі, з досадою сказав:

— Надто у вас, жінок, сліз багато! Так ви можете і найтвердішого розжалобити. Ну-ну, стара, якось проживемо! Фактично тобі кажу, що проживемо!

Давидов швиденько дістав з кишені недбало зібгану пачку грошей, ніяково ткнув її під стареньку скатерку, збентежено усміхаючись, пробурмотів:

— Це я ще як був робітником назбирав. Мені ж тільки на тютюн... Я п'ю рідко, а вам грошенята потрібні будуть — Варці справити дещо на дорогу, дітям щось там купиш... Ну, от і все, я пішов, мені сьогодні треба ще в район поїхати. Увечері я повернусь, принесу свого чемодана, а ти, Варко, збирайся. Завтра вранці, і на світанку, поїдемо в округ. Ну, будьте здорові, мої дорогі.— Давидов обома руками обняв Варю, що кинулась до нього, і її матір, рішуче повернувся й пішов до дверей.

Крок його був твердий, впевнений, той самий, колишній, трохи по-матроському розвалистий, але якби хто-небудь з тих, що його знали, подивився на його ходу — він побачив би в ній щось нове...

Того ж дня Давидов поїхав у райком і дістав від Нестеренка дозвіл на поїздку в окружний комітет партії.

— Ти тільки недовго затримуйся там,— попередив Нестеренко.

— Я не затримаюсь і зайвої години, тільки ти подзвони секретареві окружному, щоб він прийняв мене й допоміг влаштувати в технікум Харламову.

Нестеренко лукаво примружив очі:

— Ти, матросе, не морочиш мені голову? Гляди, парікай на себе, якщо підведеш мене й не одружишся з цієї дівчиною! Вдруге ми не подаруємо тобі такого донжуанства! З Ликерою Нагульовою було простіше — як-не-як, розведена жінка, а тут же зовсім інша річ!..

Давидов сердито глянув на Нестеренка, не дослухавши його, перебив:

— Чорті-як, секретарю, ти погано про мене думаєш, факт! Я ж говорив з її матір'ю і посватався по всіх правилах цього порядку! Чого ж тобі ще треба і чому ти мені не віриш?

Нестеренко тихо спитав:

— Останнє запитання до тебе, Семене: ти з нею не жив? І якщо — так, то чому ти перед її від'їздом на навчання не хочеш оформити з нею шлюб? Ти з Ленінграда нікого не ждеш до себе, якоїсь, приміром, першої жінки? Зрозумій же, бовдуре чортів, що я турбуюся про тебе, ну, як брат, чи що, і для мене було б страшенно прикро зневіритись у твоїх якостях чоловічої порядності... Я влізаю в твою душеньку зовсім не через якусь там цікавість... Не ображайся, чуєш? Ну, і зовсім наостанці: ти Харламову не для того хочеш влаштувати на навчання, щоб розв'язати собі руки? Щоб позбутися її присутності... Гляди, брат!

Давидов, стомлено згинаючи затерплі від швидкої верхової їзди ноги, важко сів на старенький стілець, що стояв якраз навпроти крісла, на якому сидів Нестеренко, тупо подивився на обтерті, плетені з лозових прутиків підлокітники дешевого крісла, а потім прислухався до безугавного цвірінкання горобців в кущах акації, і, глянувши на жовте обличчя Нестеренка, на його стару гімнастерку з акуратно обшитими рукавами, промовив:

— Даремно я клявся тобі за свою дружбу, коли познайомився з тобою весною на оранці... Даремно, бо ти, видно, нікому не

звук вірити... Ну, й чорт з тобою, секретарю! Ти, мабуть, тільки самому собі віриш, та й то в вихідні дні, а всіх інших, навіть тих, котрим ти в дружбі признаєшся, ти завжди під якийсь дурпе підозріння береш... Як же ти з такою вдачею можеш керувати районною партійною організацією? Ти собі спочатку повір, як треба, а потім уже бери всіх інших під підозріння!

Нестеренко болісно усміхнувся:

— Все-таки образився, хоч я тебе й просив не ображатися?

— Образився!

— Ну, й копійка тобі ціна!

Ще більш стомлений, Давидов устав:

— Я піду, а то ми з тобою ще полаємось...

— Мені б цього не хотілось,— відповів Нестеренко.

— Мені теж.

— Ну, то й побудь ще хвилин п'ять-десять, домовимось, на чому не помирились.

— Побуду.— Давидов знову сів на стілець, сказав: — Нічого поганого я дівчині не зробив, факт! Їй треба вчитися. У неї велика сім'я, сама вона — найстарша, тягне всю сім'ю... Зрозуміло тобі?

— Зрозуміло,— озвався Нестеренко, але так само дивився на Давидова суворими й чужими очима.

— Одружитися з нею думаю, коли вона з навчанням влаштується остаточно, а я впорають з осінніми роботами. Словом, селянське весілля, після всіх робіт,— невесело усміхнувся Давидов. І, бачачи, що Нестеренко начебто пом'якшав на обличчі і став слухати його уважніше, все охітніше, без недавньої вимушеності і якоїсь внутрішньої ніяковості говорив далі: — Жонатий ні в Ленінграді, ніде не був раніш, з Варюхою вперше йду на такий ризк. Та воно й пора: незабаром уже й під сорок потягне.

— З тридцяти ти кожен рік за десять вважаєш? — усміхнувся Нестеренко.

— А громадянська війна? Кожен рік, прогорьований у ній, я б за десять вважав...

— Багатенько...

— А ти на себе подивись і скажеш, що якраз.

Нестеренко встав із-за стола, пройшовся по кімнаті, мерзлякувато потираючи руки, невпевнено відповів:

— Це як сказати... А втім, не про це мова, Семене. Я радий, коли вияснів, що тут ти не спіткнешся, як з Ликерою Нагульною, тут у тебе схоже на щось надійне. Що ж, підтримую добре починання й зичу щастя!

— Восени на весілля прийдеш? — потеплівши серцем, спитав Давидов.

— Перший гість! — сказав Нестеренко, і знов його усмішка, як і раніш, засвітилась щирою веселістю, і в каламутних очах блиснули колишні бешкетні іскорки.— Перший не в розумінні значності, а тому, що першим з'явлюсь, як тільки почую про весілля.

— Ну, будь здоров! Дзенькни секретареві окружкому.

— Сьогодні ж. Ідь і не затримуйся там.

— Якнайшвидше!

Вони міцно потиснули один одному руки.

Вийшовши на курну, нагріту сонцем вулицю, Давидов подумав: «А воно ж неспроста він такий не схожий на себе, на колишнього! Адже він дуже хворий! І оця жовтизна, і щоки позападали як у мерця, і каламутні очі... Може, він через те так і розмовляв зі мною?..»

Давидов уже підходив до коня, коли Нестеренко, висунувшись із вікна, гукнув неголосно до нього:

— Вернись на часинку, Семене!

Давидов неохоче пішов по східцях райкомівського ганку.

Нестеренко, ще більше згорбившись і якимось поникнувши всім тілом, подивився на Давидова, промовив:

— Може, я з тобою говорив трохи грубувато, але ти мені вбач, брат, у мене велике горе: до малярії, чорт його знає де, підхопив ще туберкульоз, і зараз він у мені бушує, як сам хоче, в самій як є відкритій формі. Каверни на обох легенях. Завтра їду в санаторій, окружком посилає. І не хотілося б перед жнивами виїжджати з району, та нічого не вдієш, не від розкішного життя доводиться їхати. Але до твого весілля постараюся вернутись. Поплакав я тобі в жилетку?.. Та ні, просто захотілось поділитися з другом горем, яке мене спіткало — і так несподівано..

Давидов обійшов круг стола, мовчки й міцно обняв Нестеренка, поцілував його в гарячу й вологу щоку й аж тоді сказав:

— Ідь, дорогий, лікуйся! Від цього тільки молоді вмирають, а нас з тобою ніяка хворість не здолає!

— Спасибі,— ледве чутно промовів Нестеренко.

Широко ступаючи, Давидов вийшов на вулицю, сів на коня, вперше з місця оперішив його нагаєм — і прудко поскакав стачиною вулицею, люто бурмочучи крізь зціплені зуби:

— Все спав би ти, капловухий чорте!..

Повернувшись після обіду в хутір, Давидов проїхав якнайближчою вулицею до двору Харламових, зліз з коня біля хвїртки, не дуже квапливо зайшов у двір. Його, мабуть, побачили з

дому, коли він підходив до хвіртки, широко розставляючи ноги, кривлячись від того, що натер їх на сідлі, проїхавши верхи велику відстань,— на порозі хати його зустрів уже по-інакшому, привітно, теща, яка за півдня немов трохи звикла до нього.

— Та ти, сину, мабуть, підбився? І як ти так скоро повернувся! А воно ж в станицю і назад — не близький світ! — з удаваним співчуттям приказувала вона, дивлячись, як невпевнено, окарач, іде до порога Давидов, і в душі, напевно, незлобно посміюючись з того, що зять її молодецьки помахує нагайкою, а сам ледве переставляє ноги... Кому вже кому, а їй, старій козачці, належало знати, як їздять верхи «руські» кіннотники...

В душі проклинаючи це співчуття, Давидов не зовсім чемно сказав:

— Та ти не масти мене медом, мамашо. А Варвара де?

— Пішла кравчиху яку-небудь шукати. З старої одежини їй же треба що-небудь приготувати! Ну, чоловіче добрий, і молоду ж ти собі знайшов! На ній же, крім старенької спідничини, хоч розірвись, нічого не знайдеш! І де твої очі були?

— А я в тебе сьогодні вранці не спідницю сватав, а дочку,— облизуючи пошерхлі від спеки губи, сказав Давидов.— У тебе вода холодна є напитися? А спідниці — діло наживне, з спідницями заждемо. Коли вона прийде, Варвара?

— А Христос її знає. Заходь до хати! Ну, як, договорився з своїм начальством, щоб Варку в науку определяти?

— А як же інакше? Завтра поїдемо в округ, готуй дочку в далеку дорогу. Ну, що? Зараз очі на мокре місце поставиш? Спізнилася!

Мати й справді заплакала — гірко, невтішно, але незабаром, подолавши свій смуток, витерла очі не дуже чистим фартухом, з досадою промовила, зрідка схлипуючи:

— Та йди ж бо до хати, хай тобі грець! Що ж ми будемо з тобою про таке велике діло на подвір'ї говорити?!

Давидов увійшов до хати, сів на лаві, кинув під лаву нагайку.

— Матінко, про що ж нам з тобою говорити? Справа ясна й вирішена. Давай ось як договоримось: я дуже стомився за ці дні, ти дай мені води напитися, потім я посплю з годину, отут у вас, прокинуся, тоді й поговоримо. А коня нехай хто-небудь з наших хлопчиків одведе в колгоспну конюшню.

Подобрівши на обличчі, жінка сказала:

— За коня не турбуйся, його діти одведуть, а ти зажди трохи, я тобі холодного молочка принесу. Зараз принесу з льоху.

Втома, безсонні ночі зморили Давидова, і не діждався він молока: поки хазяйка прийшла, обережно несучи запітнілого глечика з молоком, Давидов уже спав, примостившись на лаві, там,

де сидів, заспокоєно звівши праву руку, трохи відкривши рота. Хазяйка не будила його. Вона обережно підвела закинута назад голову Давидова, підсунула під неї невелику, в синьому напірнику подушку.

Розморений жаркою теплою хати і втомою, Давидов міцно проспав годин зо дві й прокинувся від дитячого шепоту, від ласкавого дотику теплих дівочих рук. Він розплющив очі, побачив Варю, що сиділа біля лави й лагідно усміхалася до нього, і п'яťох дітей, що товпились коло нього,— всіх нащадків роду Харламових.

Найменший хлопчик і, видно, найвідважніший, довірливо беручи в свої рученята велику руку Давидова, пригортаючись до нього, несміливо спитав:

— Дядечку Семене, правда, що ти тепер у нас будеш жити?

Давидов звів з лави ноги, сонно усміхнувся до хлопчика:

— Правда, синок! А як же інакше? Варя їде вчитися, а хто ж вас годувати, одягати-озувати буде? Тепер це мені доведеться робити, факт! — і по-батьківськи поклав руку на теплу, патлату голову дитини.

Розділ XXV

Другого дня, ще до світанку, Давидов розбудив діда Щукаря, що спав на сіні, допоміг йому запрягти жеребців і під'їхав до двору Харламових. Крізь нещільно причинені віконниці він побачив, що в кухні горить лампа.

Варина мати варила їсти, вперек широкого ліжка спали діти, а Варя, прибрана в дорогу, сиділа на лаві в рідній хаті вже не як своя, а наче гостя, що зайшла на часинку.

Вона зустріла Давидова щасливою і вдячною усмішкою:

— А я вже давно готова, жду тебе, мій голово.

Варина мати додала, привітавшись з Давидовим:

— Вона почала збиратися ще після перших півнів. Що ж ти зробиш — молоде-зелене! А вже що дурне, то й казати нічого!.. Зараз сніданок буде готовий. Проходь, сідай, товаришу Давидов.

Втрьох вони нашвидку попоїли вчорашнього борщу, смаженої картоплі, закусили молоком. Встаючи з-за столу, Давидов подякував хазяйці, сказав:

— Пора їхати. Прощайся, Варваро, з матір'ю, тільки не довго. Нічого вам мокроту розводити, не на вік розлучаєтесь. Як тільки поїду в округ, то візьму й тебе, матусю, провідати дочку... Я пішов до коней.— З порога він спитав Варю: — Яку-небудь теплу одежину ти з собою береш?

Варя збентежено відповіла:

— У мене є ватянка, тільки дуже вона старенька...

— Байдуже, не на бал їдеш, факт!

За годину вони вже були далеко за хутором. Давидов сидів поруч з Шукарем. Варя — по другий бік дροжок. Час від часу вона брала руку Давидова, коротко стискала її і знов поринала в якісь свої думки. За недовге життя дівчина ще жодного разу не залишала хутора на тривалий час, лише кілька разів була в станиці, ще не бачила залізниці, і перша поїздка в місто сповнювала її серце захопленням, збентеженням і трепетом. Проте розлучатися з сім'єю, з подругами все-таки було гірко, і в неї вряди-годи набігали на очі сльози.

Коли переправились поромом через Дон і жеребці ступою почали підійматися вгору на придонський узвіз, Давидов зіскочив з дροжок і йшов з того боку, де сиділа Варя, ступав, збиваючи чобітьми з низькорослого придорожнього полину рясну росу, поки що, до схід сонця, безкольорову, не таку, як пізнім ранком, коли вона міниться в сонячному промінні всіма барвами веселки. Зрідка він поглядав на Варю, підбадьорююче усміхався до неї, тихо говорив:

— Ану, Варюхо, перестав очі на сухе місце.

Або:

— Ти ж у мене вже велика, дорослим не годиться плакати, не треба, любонько!

І заплакана Варя слухняно втирала ріжечком голувої косинки мокрі щоки й щось безгучно шепотіла, відповідала йому несміливою і покірною усмішкою. А над крейдяними горбами придонських гір клубочилися тумани, і поки що не видно було вкритого ними гребеня пагорка.

У цю вранішню годину ні степовий подорожник, ні похилі гілки жовтого буркуну, ні жито, що показалося на узгір'ї і підступало близько до шляху, зовсім не пахли так, як пахнуть удень. Навіть всесильний полин і той втратив свій дух: всі запахи поглинула роса, що лежала на хлібах, на травах так швидко, наче пройшов тут недавно раптовий краплистий липневий дощ. Тому в цю тиху вранішню годину й панували весільно над степом два простих запахи — роси і трохи прибитого нею дорожнього пилу.

Дід Шукар, в старому брезентовому плащі, підперезаному ще старішим червоним матер'яним поясом, сидів, мерзлякувато згорбившись, надзвичайно довго для нього мовчав, тільки помахував батоном та з свистом прицокував губами, поганяючи жеребців, що й так бігли прудко.

Але, як зійшло сонце, він пожвавішав, спитав:

— По хутору брешуть, ніби ти, Сьомушко, на Варці женитись думаєш. Це правда?

— Правда, діду.

— Що ж, це діло таке, що як не крутись, а рано чи пізно від того женіння не втечеш, тобто я про мужчинів кажу,— глибокодумно виголосив старий. І вів далі: — Мене також покійні родителі женили, коли мені тільки що минуло вісімнадцять років. А я й тоді був страшнючо хитрий, я й тоді знав, що воно за чортівня — одруження... От я вже від нього відкручувався, як ніхто на всьому білому світі! І чого я тільки, Сьомушко, голубчику, над собою не витворяю! І божевільним учинявся, і хворим, і припадощним. За божевільного мене родитель — а покійник був крутої вдачі — цілісіньких дві години шмагав батогом і скінчив, аж як пужално переломив на моїй спині. За припадощного парив мене вже ремінними віжками. А коли я вчинився хворим, став кричати не своїм голосом і сказав, що в мене вся середина гнила,— він, не кажучи й слова, пішов на баз і несе до хати голоблю від саней. Не полінувався, старий чорт, іти під повітку, вивертати її, розоряти сани. Отакий він був, покійник, царство йому небесне. Приніс він ту голоблю й лагідненько каже мені: «Вставай, синку, я тебе лікувати буду...» Е, думаю, коли вже він голоблю не полінувався вивернути, то він не полінується й душу у мене вивернути своїм лікарством. Це ж не з розумним жартувати, коли голобля в його руках. Він у мене трохи придуркуватий був, я ще маленьким це помічав... І тут я підхопився з ліжка, наче під мене окропом хлюпнули. Та й оженився. А що я з ним, дурним чоловіком, міг вдіяти? І пішло, і поїхало мое життя з того часу й наперекіс, і боком, і догори дригом! Якщо моя стара тепер не менш як дев'ять пудів важить, то в дев'ятнадцять років вона важила...— Старий задумливо пожував губами, звівши очі вгору, й рішуче закінчив: — Ніяк не менш як п'ятнадцять пудів, їй же богу, не брешу!

Давидов, давлячись від сміху, ледве чутно спитав:

— А чи не забагато?

На що йому дід Шукар дуже резонно відповів:

— А тобі хіба не однаково? На пуд більше, на пуд менше — яка різниця? Не тобі ж доводилось від неї муки та баталії приймати, а мені? Один чорт, мені було так погано в тому подружньому житті, що хоч вішайся! Я пасійонний, як розходюся! От як розпасіююсь, то й думаю: повішайся ти спершу, а я — потім...

Дід Шукар весело покрутив головою, похихикав, згадуючи, видно, всяку всячину, і, бачачи, що його слухають з неослабною увагою, охоче вів далі:

— Ех, дорогі граждани і... і ти, Варко! Запекла в нас була

любов замолоду з моєю старою! А питаю я вас: чому запекла? Та тому, що на злості вона все наше життя у нас проходила, а запеклість і злість — одне й те саме, це я у Макара в товстому словнику вчитав. І от, бувало, прокинуся вночі, а моя жінка то слізьми плаче, то сміється, а я собі думаю: «Поплач, голубонько, жіночі сльози — божа роса, мені з тобою теж не медове життя, а я ж не плачу!» І от, на п'ятий рік нашого подружнього життя трапилась така пригода: повернувся сусід Полікарп з дієвительної служби. Служив він в Отаманському полку, гвардієць. Навчили його там, дурня, вуса крутити, то він і вдома починає коло моєї жінки вуса закручувати. Якось увечері дивлюсь, а вони стоять коло тину, моя жінка — з свого боку, він — із свого. Проїшов я до хати, прикинувся сплним, ніби нічого й не бачу. На другий день увечері — знов стоять. Е, думаю, дурне діло. На третій день я навмисне з дому пішов. Смерком повертаюся — знову стоять! От оказія! Щось мені треба робити. Я придумав: вгорнув трифунтову гирку в рушник, прокрався до Полікарпа на баз, ішов босий, щоб він не почув, і, поки він вуса крутив, я його й гепнув по потилиці з усієї сили. Він і простягся вздовж тину, як колода.

Днів через кілька зустрічаюся з Полікарпом. Голова у нього перев'язана. Кисло так каже він мені: «Пришелепуватий! Ти ж міг убити на смерть». А я йому кажу: «Це ще невідомо, хто з нас пришелепуватий — той, хто під плотом валявся, чи той, хто на ногах стояв».

З того часу — як сім баб пошептало! Перестали вони стояти коло тину. Тільки жінка моя незабаром навчилася вночі зубами скреготати. Прокинуся від її скреготу, питаю: «В тебе, любонько, чи не зуби болять?» А вона мені відказує: «Одчепись, дурноголовий!» Лежу та й думаю сам собі: «Це ще невідомо, хто з нас дурніший — той, хто зубами скрегоче, чи той, хто спить тихенько та смирененько, як дитя в колісці».

Боячись образити старого, слухачі сиділи дуже тихо. Варя мовчки тряслася від сміху. Давидов одвернувся від Щукаря, задулив обличчя долонями і дуже часто та заливисто кашляв. А Щукар, нічого не помічаючи, захоплено розказував далі:

— От воно яка інколи буває запекла любов! Одне слово, добро від цього женіння рідко коли буває, так я міркую своїм стариковським розумом. Або, приміром, взяти ще й таке: в старий час жив у нас в хуторі молодий учитель. Була в нього наречена, купецька дочка, теж з нашого хутора. Ходив цей учитель такий же гарно вбраний, такий гарний — я про одержу кажу, — як молодий півник, і більше не ходив, а їздив на велісапеті. Тоді вони тільки що проявились, і коли вже для людей в хуторі був

той велісапет дивом, то про собак нічого й казати. Як тільки вчитель з'явиться на вулиці, заблищить колесами, так прокляті собаки просто казяться. А він собі поспішає, гонобить від них утекти, зігнеться в три погібелі і так швидко ментелить ногами, що й оком не добачиш. Кількох дрібних собак він передавив, але довелося і йому від них лиха доскочити!

Якось вранці йду я через майдан у степ за кобилою, і от тобі — назустріч тічка. Попереду сучечка біжить, а за нею, як-то воно буває, трайба собак, штук з тридцять, коли не більше. А тоді наші хутірські, будь вони прокляті, розвели цих собацюр стільки, що й не злічиш. У кожного в подвір'ї — по два, по три собаки, та яких! Кожен з них гірше тигри лютої, і на зріст кожен як теля. Все скрині свої берегли хазяї та льохи. А який толк? Один чорт, війна у них все розтрясла... І от ця тічка — мені назустріч. Я, не будши дурним, кинув вуздечку і, як той спритний кіт, в одну мить опинився на телеграфному стовпі, обняв його ногами, сиджу. А тут, як на те, цей учитель на своїй машині, колесами блищить, правілом від машини. Ну, вони його і обпали. Покинув він машину, тупцюється на одному місці, я до нього кричу: «Дурний, лізь до мене на стовп, а то вони тебе зараз на стьожки всього роздеруть!» Поліз він, бідолаха, до мене, та спізнився трохи: як тільки він ухопився за стовп, вони з нього в одну мить спустили й нові дігналеві штани, і форменого піджака з золотими гудзиками, і все спідне. А найлютіші з собак уже в деякому місці до голого м'яса добрались.

Навтішалися вони над ним досхочу та й побігли своєю собакою дорогою. А він сидить на стовпі, і тільки на ньому й радості, що картуз із кокардою, та й то козирка він поламав, як ліз на стовп.

Спустилися ми з ним донизу із свого притулку — він попереду, а я слідом за ним: я ж вище сидів, під самими чашечками, через які дріт тягнуть. От по черзі і злізли — він голісінкий, а на мені проста сорочка й полотняні штани. Він і просить мене: «Дядьку, дай мені на якийсь час свої штани, я за півгодини тобі поверну їх». Кажу йому: «Чоловіче добрий, як же я тобі їх дам, коли я без спідніх? Ти собі поїдеш на своїй машині, а я без штанів кругом стовпа крутитимусь серед білого дня? Сорочку дам на якийсь час, а штанів, звиняй, не можу». Надів він мою сорочку ногами в рукава, пішов, сіромаха, помаленьку. Йому б треба бігом бігти — а як він побіжить, коли він і помалу йде, як спутаний кінь? Ну, і побачила його в моїй сорочці купецька дочка — його наречена... Того ж дня і скінчилась їхня любов. Довелося йому екстрено переводитися в іншу школу. А через тиждень від такої пригоди — тут тобі й страм, тут і страх від собак, тут

тобі й наречена покинула, і вся любов їх шкереберть пішла к Ідрені-фені — дістав хлопець скоротечні сухоти й помер. Але я цьому не дуже вірю: найшвидше він від страху та від страху помер. Ось до чого вона доводить, ця проклята любов, не кажучи вже про всякі одруження та весілля. І ти б, Сьомушко, голубчику, сто разів подумав, перше ніж женитися на Варці. Всі вони одним миром мазані, і недарма ми з Макарчиком їх терпіти не навидимо!

— Добре, діду, я ще подумаю,— заспокоїв старого Давидоз, а сам, користуючись тим, що Шукар закурював, швидко притягнув до себе Варю й поцілував у скроню, саме в те місце, де вошився під зустрічним вітром пухнастий кучерик.

Стомлений власним оповіданням, а може, спогадами, дід Шукар незабаром почав куняти, і Давидов узяв віжки з його ослаблих рук. Знемагаючи від дрімоти, дід Шукар пробурмотів:

— От спасибі тобі, голубчику, ти помахай на жеребців батогом, а я з годинку посплю. Трясця їй, тій старості! Як тільки сонце пригріє, так тебе сон починає морити... А зимою, чим дужчий холод, тим тобі дужче спати хочеться, так і сподівайся, що замерзнеш сонний.

Маленький і щуплий, він ліг між Варєю і Давидовим, простягнувшись вздовж дροжок, як батіг, і незабаром уже хрпів, тонко, фістулою.

А нагрітий сонцем степ уже дихав всіма ароматами різнотрав'я, прісно домішувався до запаху скошених трав запах теплого дорожнього пороху, невиразно синіли, тонучи в мареві, нитки далеких обріїв,— і жадібними очима оглядала Варя незнайомий їй задонський, проте безмежно рідний степ.

Ночували вони коло скирти сіна, проїхавши до вечора понад сто кілометрів. Повечеряли взятими з дому скромними харчами, посиділи трохи коло дрожок, мовчки дивлячись на зоряне небо. Давидов сказав:

— Завтра у нас знову ранній підйом, давайте спати. Ти, Варюхо, лягай на дрожках, бери моє пальто, вкриєшся ним, а ми з дідом прилаштуємось під скиртою.

— Правильне рішення ти приймаєш, Сьомушко,— зрадівши, схвалив Шукар, дуже вдоволений тим, що Давидов лягає саме з ним.

Ніде правди діти, старому страшнувато було ночувати в чужому безлюдному степу.

Давидов лежав горілиць, заклавши руки за голову, дивився в широке блідо-синє небо. Знайшов очима Воза, зітхнув, а потім спіймав себе на тому, що чогось несвідомо усміхається.

Аж опівночі охолола напечена за день земля і стало посправжньому прохолодно. Десь недалеко, в балці, мабуть, був ставок або степовий лиман. Від нього потягло духом мулу, очерету. Зовсім недалеко заповідьомкала перепелиця. Залунало невпевнене, всього на кілька голосів, квакання жаб. «Сплю, сплю!» — сонно прокричала в темряві маленька сова...

Давидов почав дрімати, але в цей час у сні зашаруділа миша, і дід Шукар неймовірно швидко схопився на ноги, термосячи Давидова, заговорив:

— Сьомо, ти чуєш? Ну, й вибрали місце, трясця його матері! У цій скирті, мабуть, вужів та гадюк повно. Чуєш, шарудять, прокляті? Якісь сови кричать, немов на кладовищі... Давай кудись переїжджати з цього паскудного місця!

— Спи, не видумуй,— сонно бзався Давидов.

Шукар знову ліг, довго перевертався, з усіх боків підтикав під себе плаш, бурмочучи:

— Казав же я тобі — давай гарбою поїдемо, так ні, захотілося тобі на дрожках позадаватися. От тепер і радуйся. То б ми з дому намостили повну гарбу свого, природного сіна і їхали б спокійнісінько, і спали б оце всі троє на цій гарбі, а то тепер, на тобі, гниє під чужою скиртою, як бездомний собака. Варці добре, вона спить угорі, в безпеці, пані панією, а тут — в головах шарудить, з боків шарудить, в ногах шарудить, а чума його знає, що воно там шарудить? От заснеш, підповзе до тебе гадюка, кусне за природжене місце, от ти й одженихався! А вона ж, проклята, куди не вкусить — то й дуба даси. Отоді твоя Варка ночви сліз виточить — а який толк?.. Мене ніякій гадюці нема рації кусати, у мене м'ясо старе, жилаве, а до того ж від мене цапом смердить,— бо Трохим зі мною часто спить на сні,— а гадюки цапиного духу не люблять. Ясна річ, їй тебе кусати, а не мене... Давай переїжджати з цього місця!

Давидов з досадою сказав:

— Ти сьогодні вгамуєшся, діду? Ну, куди ми серед ночі поїдемо?

Дід Шукар сумно відповів:

— Завіз ти мене в пропаще місце — коли б знав, то хоч із старою попрощався б, а то поїхав, наче зроду не вінчаний. Ти не рушатимеш з місця, голубчику?

— Ні. Спи, старий.

Тяжко зітхаючи і хрестячись, дід Шукар сказав:

— І радий би заснути, Сьомушко, та сильно боюся. Тут серце від страху калатає в грудях, тут сова оця триклята горлає, хай би вона вдавилася...

Під безупинне бубоніння Шукаря Давидов міцно заснув.

Прокинувся він до схід сонця. Поруч з ним, притулившись боком до скирти сіна й підібгавши ноги, сиділа Варя й перебирала на його лобі сплутані пасма волосся,— і так ніжно й обережно торкалися до нього її дівочі пальці, що Давидов, уже прокинувшись, ледве відчував їх. А на її місці, на дрожках, укрившись пальтом Давидова, міцно спав дід Шукар.

Рожева, як зоря на небі, Варя тихенько сказала:

— А я вже бігала до ставка, вмилася. Буди діда, та поїдемо! — Вона легенько притулилася губами до колючої щоки Давидова, пружно скочила на ноги.— Підеш умиватися, Сьомо? Я покажу дорогу до ставка.

Хрипким від сну голосом Давидов відповів:

— Проспав я своє вмивання, Варюхо, десь по дорозі вмиюся. А цей старий ховрах давно тебе розбудив?

— Він мене не будив. Я прокинулась на світанку, а він сидить коло тебе, обняв коліна руками й цигарку курить. Я питаю: «Ти чого не спиш, діду?» А він відповідає: «Я цілу ніч не сплю, голубонько, тут кругом гадюк повно. Ти піди погуляй по степу, а я на твоєму місці хоч годинку спокійно засну». Я встала та й пішла вмиватись до ставка.

У першій половині дня вони вже були в Міллерові. За півгодини Давидов справився в окружкомі, вийшов на вулицю веселий, з вдоволеною усмішкою:

— Все вирішив секретар, як і треба вирішувати в окружкомі, швидко й по-діловому: тебе, моя горюхо, візьмуть під свою опіку дівчата з окружкому комсомолу, а зараз поїдемо в сільгосптехнікум, буду тебе влаштовувати на нове місце проживання. Договorenість із заступником директора вже є. До початку приймальних іспитів з тобою займатимуться викладачі, і до осені будеш ти в мене підкована на всі чотири ноги, факт! Дівчата з окружкому провідуватимуть тебе, договорився з ними по телефону.— За своєю звичкою, Давидов жваво потер руки, спитав: — А знаєш, Варюхо, кого до нас в хутір надсилають секретарем комсомольської організації? Кого б ти думала? Івана Найдьонова, хлопчину, котрий був у нас взимку з агітколоною. Дуже тямущий хлопець, я страшенно радий буду, якщо він приїде. Тоді у нас діло з комсомольцями піде на лад, це я тобі фактично кажу!

За дві години все було влаштовано і в сільгосптехнікумі. Настав час розлучатися. Давидов твердо сказав:

— До побачення, люба моя Варюхо-горюхо, не скучай і добре вчися, а ми там без тебе не пропадемо.

Вперше він поцілував Варю в губи. Пішов коридором. На виході оглянувся, і раптом такий гострий жаль стиснув серце, що

Йому здалося, наче шкарубка підлога захиталася під його ногами, як палуба: Варя стояла, притулившись чолом до стіни, уткнувши лице в долоні, голубенька косинка її зсунулась на плечі, і стільки було в усій її постаті безпорадності й недитячого горя, що Давидов тільки кркнув і поспішив вийти в двір.

Наприкінці третьої доби після виїзду з хутора він уже повернувся в Грем'ячий.

Незважаючи на пізній час, в правлінні колгоспу його дожидали Нагульнов і Размьотнов. Нагульнов похмуро привітався з ним, так само похмуро сказав:

— Щось ти, Семене, останні дні і вдома не живеш: в станицю їздив, а потім в округком... Яка тебе лиха година в Міллерово носила?

— Про все скажу в свій час. А у вас що нового в хуторі? Замість відповіді Размьотнов спитав:

— Ти по дорозі бачив хліба? Ну, як вони там, досягають уже?

— Ячмінь подскуди вже можна косити, вибіркоким способом, жито — теж. Ну, жито, по-моєму, можна збирати підряд, але наші сусіди чогось гаються.

Немов сам до себе, Размьотнов промовив:

— Тоді й ми не будемо поспішати. З прозеленню його скосяти можна за доброї погоди, воно і в валках дійде, — а коли дощ? Тоді — пропало!

Нагульнов погодився з ним:

— Днів зо три заждати можна, але потім уже братися до кошовиці й руками, й зубами, інакше райком з'їсть тебе, Семене. А нами з Андрієм закусить... Ага, маю і я новину: є у мене на радгоспі дружок по військовій службі, їздив я його провідувати вчора. Він давно запрошував мене в гості, та все ніколи було, а вчора наважився — думаю: гайну до нього на один день, провідаю приятеля, та zarazом і подивлюсь, як трактори працюють. Зроду не бачив, і дуже воно мені було цікаво! У них там на пар орють, я і простовбичив у полі цілий день. Ну, братики, й штука, скажу я вам, цей трактор «фордзон»! Ріссю на пар оре. А як тільки нахопиться на цілину де-небудь на повороті, то в нього, бідолашного, сили й не вистачає. Стане дибки, як норовистий кінь перед перепоною, постоїть-постоїть та й знов удариться колесами об землю, поспішає якнайшвидше знову з'їхати на пар, не по його силі цілина... Але мати пару таких конячат у нас в колгоспі, однак, було б непогано, ось про що я думав і думаю весь час. Дуже воно потрібна в хазяйстві штука! Так мене все це захопило, що з дружком навіть випити не встигли. Прямо з поля повернувся я та й поїхав додому.

— Ти ж хотів у Мартиновську МТС поїхати? — спитав Размьотнов.

— А хіба не однаково,— в МТС чи в радгосп? І там трактори, і тут такі самі. Та й далекувато, а косовиця, як не видно, от-от почнеться.

Размьотнов хитро примружився:

— А я, правду кажучи, грішив на тебе, Макаре, що ти по доповіді з Мартиновської заїдеш в Шахти провідати Ликеру...

— Геть і не думав! — рішуче сказав Нагульнов. — А от ти, певно, заїхав би, знаю я тебе, білястого!

Размьотнов зітхнув:

— Якби вона була моєю колишньою жінкою, я б не тільки неодмінно заїхав, а й прогостював би в неї не менш як тиждень! — І вже жартома додав: — Я не такий телепень, як ти!

— Знаю я тебе,— повторив Нагульнов. І, подумавши, також додав: — Чортів бабонюх! Але й я не такий побігайло по жінках, як ти!

Размьотнов знизав плечима:

— Я вдівцем живу тринадцятий рік. Чого ти від мене хочеш?

— От через те ти й побігайло.

Трохи помовчавши, Размьотнов уже цілком серйозно й тихо сказав:

— А може, я всі дванадцять років одну люблю, ти ж не знаєш?

— Цебто ти? Повірю я тобі, аякже!

— Одну!

— Чи не Марину Пояркову?

— Не твоє діло — кого, і ти в чужу душу не лізь! Може, коли-небудь, як добре вип'ю, я й розкажав би тобі, кого любив і досі люблю, та що ж... Холодний ти чоловік, Макаре, з тобою по щирості ніколи не поговориш. Ти в якому місяці народився?

— В грудні.

— Я так і думав. Не інакше, тебе мати біля ополонки на льоду породила — пішла по воду і ненароком розродилась просто на льоду: через те від тебе все життя холодом повіває. Як же тобі признатися від щирого серця?

— А ти, видно, на гарячій плиті народився?

Размьотнов охоче погодився:

— Мабуть, що так! Через те від мене й пащить жаром, як при суховії. А от ти — інша річ.

З досадою Нагульнов сказав:

— Набридло! Годі вже про нас з тобою та про жінок балакати, давайте лучче поговоримо про те, кому з нас в яку бригаду йти на жнива.

— Ні,— заперечив Размьотнов,— давай уже докінчимо почату розмову, а кому в яку бригаду їхати — це ми встигнемо поговорити. Ти спокійненько поміркуй, Макаре, ось про що: назвав ти мене побігайлом, а який же я побігайло тепер, коли незабаром вас обох на весілля покличу?

— На яке це весілля? — суворо спитав Нагульнов.

— На моє власне. Мати остаточно постарілась, важко їй у хазяйстві, заставляє женитись.

— І ти послухаєш її, старий дурню? — Нагульнов не міг приховати свого величезного обурення.

З удаваною смиренністю Размьотнов відповів:

— А куди ж мені подітись, голубе мій?

— Ну, і тричі дурень! — Потім, замислено почухавши перенісся, Нагульнов докінчив: — Доведеться нам, Семене, наймати з тобою одну квартиру та й жити вкупі, щоб не так скучно було. А на воротах напишемо: «Тут живуть тільки холостяки».

Давидов не забарився з відповіддю:

— Нічого у нас, Макаре, з цього не вийде: наречена у мене є, тому і їздив у Міллерово.

Нагульнов переводив допитливий погляд з одного на другого, намагаючись відгадати, жартують вони чи ні, а потім повільно підвівся, роздуваючи ніздрі, навіть трохи збліднувши від хвилювання:

— Та ви що, показалися?! Останній раз питаю: сурйозно ви це говорите чи глузуете з мене? — Але, не діждавшись відповіді, з невимовною люттю плюнув під ноги їй, не прощаючись, вийшов з кімнати.

Розділ XXVI

Дуріючи з нудьги, що день то більше занепадаючи морально від вимушеного неробства, Пюловцев і Ляцьєвський збували дні й ночі в тісній світличці Якова Лукича.

Останнім часом щось значно рідше стали навідувати їх зв'язкові, а підбадьорюючі обіцянки з крайового центру, що приставлялися їм у простеньких, але добре заліплених пакетах, давно вже втратили для них всяку ціну...

Пюловцев, здається, легше терпів довге затворництво, навіть зовні він здавався більш врівноваженим, але Ляцьєвський інколи зривався і щоразу по-інакшому: то по цілій добі мовчав, дивлячись на стіну поперед себе погаслим оком, то ставав незвичайно, просто нестримно, балакучим, і тоді Пюловцев, незважаючи на спеку, з головою вкривався буркою, часом відчуваючи майже

непоборне бажання встати, вийняти шаблю з піхов і одним махом рубонуть по акуратно причесаній голові Ляцьєвського. А одного разу, коли смеркло, Ляцьєвський непомітно зник з дому, з'явився аж перед світанком і приніс з собою цілий оберемок вологих квітів.

Занепокоєний відсутністю сожителя, Половцев цілу ніч не заплющував очей, страшенно хвилювався, прислухався до найменшого звуку, що долинав іззовні. Ляцьєвський, пропахлий нічною свіжістю, збуджений прогулянкою, веселий, приніс з сіней відро з водою, обережно поставив в нього квіти. У важкому повітрі світлички запаморочливо п'яно, гостро спалахнув аромат петуній, пахучого тютюну, матіоли, ще якихось не відомих Половцеву квітів,— і тут сталося несподіване: Половцев, цей залізний осавул, на повні груди вдихаючи напівзабуті пахощі квітів, раптом розплакався... Він лежав у передсвітанковій темряві на своєму смердючому тапчані, тулячи до обличчя пітні долоні, а коли ридання стали душити його, рвучко обернувся до стіни, з усієї сили стиснув зубами ріжок подушки.

Ляцьєвський, м'яко ступаючи босими ногами, ходив по теплій підлозі світлички. У ньому прокинулася делікатність, і він ледве чутно насвистував опереткові арії й удавав, що нічого не чує, нічого не помічає...

Вже годині об одинадцятій дня, прокинувшись від недовгого, але тяжкого сну, Половцев хотів був якнайдошкульніше вишпетити Ляцьєвського за самовільну відлучку, але замість цього сказав:

— Воду в відрі треба б перемінити... пов'януть.

Ляцьєвський весело озвався:

— Зараз буде виконано.

Він приніс глечик холодної криничної води, теплу воду з відра вихлюпнув на підлогу.

— Де ви дістали квіти? — спитав Половцев.

Йому було ніяково за свою слабкість, соромно за сльози, проліті вночі, він дивився вбік.

Ляцьєвський знизав плечима:

— «Дістав» — це надто м'яко, пане Половцев. «Украв» — твердіше, але точніше. Прогулюючись коло школи, зачув носом божественний аромат і махнув у городчик до вчителя Шпіння, там і переполовинив дві клумби, щоб хоч як-небудь скрасити наше з вами паскудне існування. Обіцяю й надалі постачати вам свіжі квіти.

— Дякую, не треба!

— А ви ще не цілком втратили деякі людські почуття,— тихо, з натяком промовив Ляцьєвський, дивлячись у вічі Половцеву.

Той промовчав, удав, ніби не чує...

Кожен з них по-своєму збував час: Половцев цілі години про-сиджував за столом, розкладаючи пасьянси, гидливо торкаючись товстими пальцями заяложених, грубих карт, а Лятевський, чи не двадцятий раз, не встаючи з тапчана, перечитував єдину книжку, яка в нього була, — «Камо грядеші?» Сенкевича, сма-куючи кожне слово.

Інколи Половцев, облишивши карти, сідав просто на підлогу, по-калмицьки підігвавши ноги, і, розстеливши шматок брезенту, розбирав та чистив і так ідеально чистий ручний кулемет, про-тирав, змащував теплим від спеки рушничним маслом кожну деталь і знов, не поспішаючи, складав кулемет, милуючись ним, пахляючи лобату голову то в один, то в другий бік. А потім, зітхнувши, загортав кулемет у той самий шматок брезенту, дбай-ливо укладав його знову під тапчан, змащував і знову заряджав диски і, вже сидючи за столом, діставав з-під матраца свою офіцерську шаблю, пробував на нігті великого пальця гостроту клинка і сухим брусом обережно, лише кілька разів проводив по тьмяно блискучій сталі:

— Як бритва! — задоволено бурмотів він.

У такі хвилини Лятевський, відклавши книжку, мружив єдине око, саркастично усміхався:

— Дивує мене, безмежно дивує ваша дурна сентименталь-ність! Чого ви носитесь з вашою кописткою, як дурень з писаною торбою? Не забувайте, що зараз тридцятий рік і вік шабель, списів, бердишів та іншого залізаччя давно минув. Артилерія, голубе мій, вирішувала все в минулу війну, а не солдатики на кониках або без них, вона ж вирішуватиме долю й майбутніх битв та воєн. Як старий артилерист, стверджую це якнайрішу-чішим чином!

Половцев, як завжди, дивився спідлоба, мимрив крізь зуби:

— Ви думаєте починати повстання, одразу ж спираючись на вогонь гаубичних батарей — чи на солдатиків з шаблями? Дай-те мені для початку хоч одну тридюймову батарею, і я охоче залишу шаблю на догляд жінки Островнова, а поки що помовч-те, ясновельможний фразер! Від ваших балачок мене нудить. Це ви польським панянкам розкажуть про роль артилерії в ми-нулу війну, а не мені. І взагалі завжди ви намагаєтесь говорити зі мною зневажливим тоном, а даремно, представник великої Польщі. Ваш тон і ваші балачки тхнуть поганню. А втім, це ж про вашу державу в двадцятих роках говорили: «Єще Польска не згінела, але вже смердить...»

Лятевський трагічно вигукнув:

— Боже мій, яка духовна убогість! Карти й шабля, шабля

й карти... Ви за півроку не прочитали жодного друкованого слова. Як ви здичавіли! А ви ж колись були вчителем середньої школи...

— Через скруту був учителем, вельмишановний пане! Через гірку скруту!

— Здається, у вашого Чехова є оповідання про козаків: на своєму хуторі живе тупий невіглас — козак-поміщик, а два його дорослих йолопи-сини тільки те й роблять, що один підкидає в повітря домашніх півників, а другий стріляє в цих півників з рушниці. І так день при дні: без книжок, без культурних потреб, без тіні будь-яких культурних інтересів... Інколи мені здається, що ви — один з цих двох синків... Може, я помилюся?

Не відповідаючи, Половцев дихав на мертву сталь шаблі, дивився, як розпливається й помалу тоне на ній сніговата тінь, а потім полою сірої толстовки витирав шаблю й обережно, навіть ніжно, без пристуку, опускав її в потерті піхви.

Але ці розмови та короткі пересварки, що виникали раптово, не завжди кінчалися так мирно. В рідко провітрюваній світлиці було душно; настала спека і зробила їхнє жалюгідне життя в домі Островнова ще тяжчим, і все частіше Половцев, схоплюючись з вологої, пропахлої потом постелі, приглушено ричав:

— Тюрма! Я пропаду в цій тюрмі!

Навіть ночами, крізь сон, він часто вимовляв це неласкаве слово, поки нарешті Лятевському урвався терпець, і він сказав йому:

— Пане Половцев, можна подумати, що у вас, у вашому й так убогому лексиконі, залишилось тільки одне слово «тюрма». Коли ви вже так нудьгуєте за цією богадільнею, то я дам вам добру пораду: сьогодні ж ідіть в районне ДПУ і попросіть, щоб вас посадили в тюрму років на двадцять, не менше. Запевняю вас, що в цьому вашому проханні вам не відмовлять!

— Це як називається? Дотепність по-польськи? — криво усміхаючись, спитав Половцев.

Лятевський знизав плечима:

— Ви вважаєте, що моя дотепність банальна?

— Ви просто скотина, — байдуже відповів Половцев.

Лятевський знову знизав плечима, усміхнувся:

— Можливо. Але я так довго живу поруч з вами, що не дивно втратити людську подобу...

Після цієї сутички вони днів зо три не промовили один до одного й слова. На четвертий день їм мимоволі довелось заговорити.

Вранці, коли Яків Лукич ще не пішов на роботу, в подвір'я

зайшли два незнайомих чоловіки, один — в новенькому прорезиненому пальті, другий — в заяложеному брезентовому плащі з каптуром. У першого під пахвою був затиснений великий пухлий портфель, у другого через плече висів батіг з гарненькими ремінними китицями. Згідно з давньою умовою, Яків Лукич, побачивши у вікно приходьків, швидко вийшов у сінці, двічі, з короткою паузою, стукнув у двері світлиці, де жили Пуловцев і Лятевський, і статегчно вийшов на ганок, розгладжуючи вуса.

— Ви до мене, люди добрі? Мабуть, потрібно щось з колгоспу? І хто ви такі? З приїжджих?

Дебелий, кремезний, чоловік з портфелем, привітно усміхаючись, сяючи жіночними ямками на гладких щоках, торкнув долоною козирок приношеної кепки, сказав:

— Ви і є хазяїн дому? Здрастуйте, Якове Лукичу! Нас справили до вас ваші сусідні.— Ми заготівельники худоби, працюємо на шахтарів, заготовляємо для них худобу, як то кажуть, на денний прожиток. Платимо добрі гроші, вище загальнодержавних, заготівельних. А платимо вище тому, що нам треба шахтарів годувати якнайкраще і без перебоїв. Ви ж завгосп колгоспу і повинні розуміти, чого ми потребуємо... Але з колгоспу нам нічого не треба, ми купуємо худобу, яка належить особисто колгоспникам, а також у одноосібників. Нам сказали, що у вас є телиця однолітка. Може, продасте? Ціну дамо добру, аби вона була в тілі.

Яків Лукич помовчав, задумливо почухав брову, міркуючи собі, що в щедрих заготівельників можна взяти зайвину, не тягаючись по базарах, і відповів так, як відповідає більшість хліборобів, які вміють не продешевити:

— Продажної телички в мене нема.

— А може-таки, подивимось на неї та сторгуємось? Ще раз скажу вам, що ми готові заплатити більшу ціну.

І Яків Лукич, помовчавши з хвилину, погладжуючи вуса, поважно й повільно, наче сам собі, відповів:

— Теличка, значить, у мене є, і ситенька, аж блищить! Але вона мені самому потрібна: корова вже стара, міняти треба, а порода на молоко й на сметану, тобто на вершки, по-вашому, дуже добра. Ні, товариші покупці, не продам!

Кремезний, з портфелем, розчаровано зітхнув:

— Ну що ж, хазяїнові видніше... Звиняйте нам, пошукаємо товару в іншому місці.— І, ще раз недбало торкнувшись рукою козирка м'ятої кепки, пішов з подвір'я.

Слідом за ним поплентався й дебелий, дуже широкоплечий гуртовщик, помахуючи батоном, неуважним поглядом обводячи подвір'я, житлові будівлі, вікна дому, наглухо зачинені дверцята на горище...

І тут хазяйське серце Якова Лукича не видержало. Допустивши гостей до хвіртки, він гукнув до кремезного:

— Зажди трохи, гей, ти, товаришу заготівельник! Ви скільки платите за кілограм живої ваги?

— Як сторгуюємось. Але я вже тобі казав, що ціну даємо добру і самі платимо гроші. Вони в нас лічені, але не міряні,— хвастовито ляпаючи пухлою рукою по пухлому портфелю, сказав кремезний, дождидально стоячи коло хвіртки.

Яків Лукич рішуче пішов до нього з ганку.

— Ходім подивимось на теличку, поки її не вигнали до череди, але майте на увазі, що дешево я вам її не віддам — тільки через те, що хлопці ви, бачу, сходственні, та й не дуже скупуваті. А мені скупих купців на моєму базу й духу не треба!

Обидва покупці оглядали та обмацували теличку вміло, причепливо, потім кремезний почав марудно торгуватися, а той що був з батоном, нудьгуючи посвистував, пішов поза тік і по подвір'ю, заглядаючи і в курник, і в порожню конюшню, і скрізь. куди йому й не треба було б заглядати... І тут Якова Лукича немов осяяло: «Ой, не ті покупці!»

Одразу спустивши ціну на цілих сімдесят п'ять карбованців, він сказав:

— Гаразд, вона дорожче коштує, та віддаю тільки для товаришів шахтарів, але ви вже звиняйте, мені треба йти в правління, ніколи мені з вами час гаяти. Теличку зараз поведете? Тоді й гроші в руки!

Коло входу в сарай кремезний, слинячи пальці, довго відлічував кредитки, накинув поверх сторгованих грошей ще п'ятнадцять карбованців, потиснувши руку спохмурнілому Лукичеві, підморгнув:

— Може, зап'єм нашу купівлю пляшкою, Якове Лукичу? Наше заготівельне діло таке, що треба могорич при собі мати,— і, не поспішаючи, дістав з кишені пляшку білоголовки, що неяскраво блиснула при світлі вранішнього сонця.

З удаваною веселістю Яків Лукич відповів:

— Увечері, дорогі свати, увечері! Увечері радий буду й пошанувати вас, і випити з вами. Така веселуха, яку ти показуєш, знайдеться і в хазяїна в хаті, поки ми ще не дуже збідніли, а зараз звиняйте: зранку мені здоров'я не дозволяє горілку пити, та й діло не вказує, мені на колгоспну службу треба. Навідаєтесь, як сонце зайде, отоді й проп'ємо мою теличку.

— Ти хоч би до хати запросив, угостив би сватів молоком від теличиної мамаші,— сяючи добродушною усмішкою і ямками на круглих щоках, сказав кремезний і прохально поклав руку на лікоть Якова Лукича.

Але непохитний Яків Лукич вже був зібраний в один жмут волі й крайнього напруження, а тому відповів, усміхаючись трохи зневажливо:

— У нас, у козаків, панове хороші, в гості ходять не тоді, коли комусь погостювати заманеться, а тоді, коли хазяї кличуть і запрошують. У вас, може, по-інакшому? Але тут уже давайте за нашим звичаєм, за хутірським: домовилися побачитись увечері? Значить, зранку більше нічого про це й говорити. Прощайте!

Обернувшись спиною до покупців, навіть не глянувши на теличку, яку помалу налигував дужий гуртовщик, Яків Лукич ішов до ганку, ліниво перевалюючись. Крекчучи й удавано постогнуючи, тримаючись за попереk лівою рукою, він піднявся на верхню приступку і аж у сінях, вже нічого не удаючи, притиснув до грудей долоню, постояв з хвилину, заплющивши очі, прошепотів збілілими губами:

— Будьте ви тричі прокляті!

Колуючий біль у серці незабаром вщух, минулося і легке запаморочення. Яків Лукич постояв ще трохи, потім шанобливо, але наполегливо постукав у двері світлиці, де жив Половцев.

Переступивши поріг, він ледве встиг сказати:

— Ваше благородіє, біда!..

І зараз же, як у нічну грозу — при спалаху блискавки, побачив спрямований на нього ствол нагана, важку, випнуту вперед щелепу Половцева, його напружений, некліпаючий погляд і Ляцьєвського, що сидів на тапчані в недбалій позі, але з лопатками, щільно притисненими до стіни, з ручним кулеметом на трохи піднятих колінах, ствол якого також був спрямований на вхідні двері, якраз на рівні грудей Якова Лукича... Все це за мить сліпучого видіння побачив Яків Лукич, навіть усмішку Ляцьєвського і гарячковий блиск його єдиного ока, коли, наче здалека, почув запитання:

— Ти кого оце привів у двір, хазяїне хороший?!

Голосу не впізнав вражений Яків Лукич, немов хтось третій, невидимий, запитував його свистячим, уривчастим шепотом. Але невідкладна сила змусила старого на короткий час змінити свій образ: витягнуті по швах руки зігнулися в ліктях, сам Яків Лукич якось обм'як, знітився. Проте заговорив хоч і незв'язно, з перепочинками, але заговорив іншим, ніж раніше, голосом:

— Нікого я до себе не приводив, вони самі непрохані з'явилися. І доки ж це, панове хороші, ви будете день при дні на мене покрикувати та командувати мною, наче малим хлопчиною? Мені це навіть дуже обидно! Задаром і годую вас, і напуваю, і всіляко догоджаю. І жінки наші і обпирають вас, і всяку їжу готують безплатно... Вбити мене ви можете враз, хоч і цю мить,

але мені вже й життя з вами стало аж надто тяжке! І теличку я за півціни продав через те, що чимось вас обходити треба? Бо вам же, ваші благородія, пісного борщу не подаси, а неодмінно з м'ясцем. Ви з мене й горілки весь час вимагаєте... Я ж вас попередив, коли ці некликані гості заявили на баз, я тільки трохи опісля змикитив, що не ті покупці з'явилися, і подався від них задом: «Бог з вами, беріть теличку хоч задарма, тільки якнайшвидше йдіть собі!» А ви, панове хороші... Е, та що я вам докажу? — Яків Лукич безнадійно махнув рукою, припав грудьми до одвірка, ховаючи лице в долонях.

З дивною байдужістю, яка давно вже огортала Половцева, він раптом сказав надзвичайно безбарвним голосом:

— А воно, мабуть, старий правду каже, пане Ляцьєвський. Запахло смаленим, і нам треба забиратися відциль, поки не пізно. Ваша думка?

— Треба виходити сьогодні ж,— рішуче висловився Ляцьєвський, обережно опускаючи кулемет на пом'яту постіль.

— А зв'язок?

— Про це опісля,— Ляцьєвський кивнув головою, вказуючи на Якова Лукича. І, звертаючись до нього, різко сказав: — Годі вам, Лукичу, рюмсати, як баба! Розкажіть, про що йшла мова з покупцями. Гроші вони вам заплатили всі? Сюди ці покупці ще раз не прийдуть?

Яків Лукич схлипнув, як дитина, висякався в поділ непідперезаної сорочки, витер долонею очі, вуса й бороду і коротко, не підводячи очей, розказав про розмову з заготівельниками, про підозрілу поведінку гуртовщика, не забув згадати і про те, що ввечері заготівельники прийдуть пити з ним могорич.

Почувши це, Половцев і Ляцьєвський мовчки перезирнулися.

— Оце добре! — нервово посміхаючись, сказав Ляцьєвський.— Розумнішого ти нічого не міг придумати, запрошуючи їх до себе до хати? Чортів ти йолоп, безнадійний ідіот!

— Не я їх запрошував, вони самі нав'язалися в гості й намагалися одразу зайти в хату, насилу вговорив їх заждати до вечора. І ви, ваше благородіє, чи як там вас називають-величають, даремно мене дурняєте, за недоумка зважаєте... На якого ж чорта, господи прости, я б їх закликав до хати, коли ви тут відсиджуєтесь? Щоб з вас і з себе голови познімати?

Вологі очі Якова Лукича недобре блиснули, і закінчив він уже з неприхованою злістю:

— Ви, панове офіцери, до сімнадцятого року думали, що тільки ви розумні, а солдати і прості козаки, всі до одного, придуркуваті. Вчили вас червоні, вчили, та так, видно, нічого й не навчили... Не на користь вам пішла наука й велике биття!..

Половцев підморгнув Ляцьєвському. Той, закусивши губу, мовчки одвернувся до запнутого вікна, а Половцев підійшов до Островнова впритул, поклав йому руку на плече, примирливо усміхнувся:

— Хота тобі, Лукичу, хвилюватися через дрібниці! Мало чого людина не скаже згарячу. Не за всяку ж провину кием у спину. Ось де твоя правда: покупці тієї телички — такі заготівельники, як я архіерей. Обидва вони чекісти. Одного з них Ляцьєвський особисто впізнав. Зрозуміло? Шукають вони нас, але шукають поки що навпомацки, наосліп, через те вони й прикинулись заготівельниками. Тепер далі: до обіду нам треба по одному вийти відціля. Іди й забав твоїх покупців години на дві, на три, як хочеш і чим хочеш. Можеш повести їх куди-небудь до знайомих, з наших, хто буде зараз удома, випити з ними горілки, поговорити, але боже тебе й хазяїна борони повпиватися і розв'язати язика! Дізнаюся — вб'ю обох! Ти це добре запам'ятай! А поки ти забавиш їх випивкою, ми нишком тим яром, що виходить поза твоїм подвір'ям, вийдемо в степ, а там тільки вони нас і бачили! Синові доручи, щоб зараз же в прикладку кізяка надійно заховав мою шаблю, кулемет, диски й обидві наші гвинтівки.

— Одну вашу гвинтівку ховайте, моя буде зі мною, — докинув Ляцьєвський.

Половцев мовчки глянув на нього й говорив далі:

— Нехай усе це майно загорне в повстину й нишком, але спочатку обдивившись кругом, пройде в сарай. У домі ні в якому разі не смій нічого ховати. Є ще одна просьба до тебе, власне — наказ: пакети, котрі будуть надходити на мое ім'я, одержуй і, як тільки одержиш, клади їх під гармановий камінь, що лежить під коморою. Ми будемо ночами інколи навідуватись сюди. Ти все зрозумів?

Яків Лукич прошепотів:

— Так точно.

— Ну, йди і не спускай з очей цих чортових заготівельників! Одведи їх якнайдалі відціля, а через дві години нас уже тут не буде. Увечері можеш запросити їх до себе. Тапчани з цієї світлиці прибрати на горище, кімнату провітрити. Щоб відвести очі, накидай сюди всякого мотлоху — і тоді, якщо попросять, покажи їм увесь дім. А вони напевне під усяким приводом намагатимуться оглянути весь твій курінь... Тиждень нас не буде, а потім знов прибудемо до тебе. З'їденим у тебе шматком хліба ти нам не дорікай! За все твоє добро, за всю втрату на нас тобі буде заплачено з надвишкою, як тільки перемаже наша справа. Але ми знов повинні прийти сюди, бо повстання на своїй ділянці

я підійматиму звідси, з Гремячого. І час уже близько! — урочисто закінчив Половцев і коротко обняв Якова Лукича. — Іди, старий, хай тобі бог помагає!

Як тільки за Островним зачинилися двері, Половцев сіз коло стола, спитав:

— Де ви зустрічалися з цим чекістом? Певні ви, що не помилилися?

Лятевський підсунув табурет, нахилився до Половцева і, мабуть, вперше за весь час їхнього знайомства без іронії і блазенства заговорив:

— Єзус-Марія! Як же я міг помилитися? Та я цього чоловіка пам'ятатиму до самої смерті! Ви бачили у нього шрам на щоці? Це я його різонув кинджалом, коли мене забирали. А око, це моє ліве око, він вибив мені на допиті. Ви бачили, які у нього кулачиська? Це було чотири роки тому, в Краснодарі. Мене виказала одна жінка, її вже нема живої, слава всевишньому! Я ще сидів у внутрішній тюрмі, а провина її вже була встановлена. На другий день після моєї втечі вона перестала жити. А була дуже молода й гарна, стерво, кубанська козачка, певніше — кубанська сучка. Ось що було... Знаєте, як я втік з тюрми? — Лятевський задоволено усміхнувся, потер сухі маленькі руки. — Однаково мене розстріляли б. Мені нічого було втрачати, і я пішов на одчайдушний ризик і навіть на певну підлість... Поки я морочив голови слідчим та придурювався нікчемою, вони тримали мене в суворій ізоляції. Тоді я наважився на останній спосіб для порятунку: я виказав на допиті одного козачка з станиці Кореновської. Він був у нашій організації, і на ньому кінчався ланцюжок: він міг виказати ще тільки трьох своїх станичників, більше нікого, жодної душі з наших він не знав. Я подумав: «Хай розстріляють або пошлють на заслання цих чотирьох ідіотів, але я врятуюся, а одне моє життя незмірно важливіше для організації, ніж життя цього бидла, цих чотирьох тварюк». Мушу сказати, що в організації на Кубані я відіграв неабияку роль. Можете судити про моє значення в справі по тому, що я з двадцять другого року п'ять разів переходив кордон і п'ять разів бачився в Парижі з Кутеповим. Я виказав цих чотирьох статистів у справі, але тим самим улагіднив слідчого: він дозволив мені прогулянки у внутрішньому дворі разом з іншими ув'язненими. Мені не можна було гаятись. Ви розумієте? І от увечері, прогулюючись в юрбі кубанської мужви, приреченої на загибель, під час першого ж кола по двору я побачив, що з двору до сінника приставлена драбина, — її, видно, недавно поставили. Був час сінокосу, і гепеушники вдень возили сіно для своїх

коней. Обійшов я ще одне коло, руки, як належить, назад, а дефілюючи третій раз, я спокійно лідійшов до драбини і, не дивлячись у боки, почав повільно, як на арені цирку, підійматись по щаблях. Руки так само назад... Я правильно розрахував, пане Половцев! Психологічно правильно! Ошаліла від мого дикого зухвальства охорона дала мені можливість безборонно піднятися щаблів на вісім, і тільки тоді один з них несамовито загорлав: «Стій!» — коли я вже через два щаблі, пригинаючись, побіг щаблями вгору і, як цап, стрибнув на дах. Безладна стрільба, крик, лайка! За два скоки я вже був на краю покрівлі, а відтіль — ще стрибок, і я вже в провулку! От і все. А вранці я вже був у Майкопі на явонній, надійній квартирі... Прізвище цього богатиря, котрий зробив мене потворою, Хижняк. Ви його тільки що бачили, оцю кам'яну скіфську бабу в штанах. То що ж ви хочете, щоб я тепер випустив його живим із своїх рук? Ні, нехай у нього запліються обоє очей за моє, вибите ним око! За око — два ока!

— Ви збожеволіли! — обурено вигукнув Половцев. — Задля честивої помсти ви хочете провалити всю справу?!

— Не турбуйтеся. В'ю Хижняка і його приятеля не тут, а підстережу де-небудь за хутором, десь далі від Гремячого Логу. Інценізіую пограбування заготівельників, і — нема винного! І гроші у них візьму. Попались на торгівлі — значить, погані купці... Вашу гвинтівку ховайте, а свою я пронесу під плащем. Не думайте мене відмовляти. Чуєте? Мое вирішення безповоротне! Я виходжу зараз, ви — пізніше. Зустрінемося в суботу після заходу сонця в лісі під Тубянським, коло джерела, де зустрічались минулого разу. До побачення і, ради бога, не сердьтеся на мене, пане Половцев! Ми ж тут дійшли до краю з нервами, і правду кажучи, я поведився не завжди достойно.

— Та годі... Можна й без ніжностей у нашому становищі, — збентежено пробурмотів Половцев, проте обняв Ляцьєвського, по-батьківськи притулився губами до його похилого блідого лоба.

Ляцьєвський був зворушений цим несподіваним проявом товариського почуття, але, щоб не виявити своєї схвильованості, стоячи до Половцева спиною і вже тримаючись за клямку дверей, сказав:

— Я візьму з собою Харитонова Максима з Тубянського. Гвинтівка у нього є, та й сам він з тих, на котрих можна звіритися в трудну хвилину. Ви не заперечуєте?

Не одразу Половцев відповів:

— Харитонов служив у моїй сотні вахмістром. Вибір ваш правильний. Беріть. Він відмінний стрілець, в усякому разі — був

таким. Я розумію ваші почуття. Робіть, тільки ні в якому разі не поблизу Гремячого і не в хуторі, а де-небудь в степу...

— Слухаю. До побачення.

— Бажаю удачі.

Ляцьєвський виїшов у сіни, накинув на плечі старенький сіряк Островнова, оглянув крізь щілину безлюдний провулок. За хвилину він уже неквапно йшов подвір'ям, притискаючи кавалерійський карабін до лівого боку, і так само неквапно зник за вуглом сарая. Але як тільки зіскочив у яр, одразу перетворився: одягнув сіряк в рукава, взяв карабін на руку, зсунув запобіжника й пішов водорієм вгору скрадливою, звіриною ходою, пильно поглядаючи на всі боки, прислухаючись до кожного шереху, часом оглядаючись на хутір, що потопав вниз у бузковій вранішній імлі.

Через два дні, в п'ятницю вранці, між хуторами Тубянським і Військовим, на дорозі, що пролягала за шістдесят метрів від приярка Кленового байраку, були вбиті два заготівельники й одна коняка з запрягу. На другій, обрізавши посторонки, доскакав до Військового їздовий-козак з хутора Тубянського. Він і повідомив у сільраду про те, що сталося.

На місце події виїхали дільничний міліціонер, голова сільради, їздовий, поняті і встановили таке: бандити, причаївшись в лісі, стріляли з гвинтівок разів з десять. Першим пострілом був убитий здоровий, плечистий гуртовщик. Він упав з дрожок лицем донизу. Куля влучила йому прямо в серце. Кремезний заготівельник не своїм голосом крикнув до їздового: «Поганяй!» — і, вирвавши у нього з рук батога, замахнувся на борозенну коняку, але вдарити її не встиг: другий постріл поклав його на дрожках. Куля влучила йому в голову, повище лівого вуха. Коні зірвалися й поскакали. Вбитий звалився з дрожок метрів за двадцять від гуртовщика. Далі було ще кілька пострілів одразу з двох гвинтівок. На скаку, через голову впала зрізана кулею підручна коняка, зламавши дишля, перекинувши дрожки, що накопилися на неї. Їздовий обрізав посторонки на живій коняці, поскакав щодуху. Навздогін йому кілька разів вистрілили, але швидше не для того, щоб убити, а щоб налякати, бо кулі, як казав їздовий, свистали високо над ним.

У обох були вивернуті кишені. Документів в одежі не знайдено. Порожній портфель заготівельника валявся над шляхом у траві. У гуртовщика, якого бандити, обшукуючи, перевернули на спину, ударом підбора, як видно було з відпечатку на шкірі, вибито ліве око.

Голова колгоспу, бувалий козак, що відгорував дві війни, сказав міліціонерові:

— Ти подивись, Луко Назаровичу, вже над мертвим знущався якийсь гад! Дорогу він йому перейшов, чи що? Чи за жінку не помирились? Прості розбійнички так не звірствують...— і, стараючись не дивитись на багрову порожню очну западину вбитого, на кров'янисто-драглисту масу, що розповзлася по щоді і вже застигла, накрив лице вбитого своєю носовою хустинкою, випростався, зітхнув:— Одчайдушний народ став! Не інакше— вислідили купців лихі люди і грошенят у них хапнули не одну тисячу... Проклятий народ! За гроші яких орлів поклали...

Того дня, коли чутка про загибель Хижняка і Бойка-Глухова дійшла до Грем'ячого, Нагульнов, залишившись наодинці з Давидовим у правлінні колгоспу, спитав:

— Ти розумієш, Семенс, куди воно діло повертає?

— Не гірш за тебе розумію. Половцєв тут рук доклав або його помічники, факт!

— Це само собою. Я одного не збагну: як могли дошпоритись, хто вони такі, ось у чому заковика! І хто це міг зробити?

— Цього питання ми з тобою не розв'яжемо. Це задача на рівняння з двома невідомими, а ми з тобою в арифметиці й алгебрі не дуже сильні. Згоден?

Нагульнов довго сидів мовчки, поклавши ногу на ногу, дивлячись на носок запарошеного чобота невидючими очима, потім сказав:

— Одне невідоме мені відоме...

— Що ж саме?

— А те, що вовк біля свого лігва овець не роздирає...

— Ну, то й що з того?

— А те, що здалека їх дістали, не з Тубянського і не з Військового, це точно!

— З Шахт або з Ростова, думаєш?

— Не обов'язково. А може, з нашого хутора, відкіля ти знаєш?

— І це може бути,— подумавши, сказав Давидов.— Що ж ти пропонуєш, Макаре?

— Щоб комуністи очі роззули. Щоб менше спали ночами й нищечком, потаємно, ходили по хутору, пильно придивлялися. Може, й пощастить нам зустріти в хуторі або за хутором того самого Половцева або ще кого-небудь з підозрілих незнайомих. Вовки ночами нишпорять...

— Це ти нас до вовків рівняєш?— ледве помітно усміхнувся Давидов.

Але Нагульнов не відповів усмішкою на усмішку, зсунувши розкидисті брови, сказав:

— Вони — вовки, а ми — на вовків мисливці. Треба розуміти!

— Не треба сердитись. Згоден я з тобою, факт! Давай зараз же зберемо всіх комуністів.

— Не зараз, а пізніше, коли люди спати ляжуть.

— І це правильно,— погодився Давидов.— Тільки треба не парувати по хутору, а то одразу насторожимо козаків, а сидіти по засідках.

— Де ж це сидіти? Де доведеться? Пусте діло! Легко мені було Тимошку стерегти: крім Лушки, йому нікуди було податися, іншого пристановиська в нього не було. А цих де ждати? Світ великий, і дворів в хуторі багато, біля кожного не проходиш.

— А біля кожного й нема чого сидіти.

— А як же ти вибратимеш?

— Дізнаємось, у кого заготівельники купували худобу, і саме ці двори й візьмемо під нагляд. Убиті наші товариші переважно коло підозрілих громадян крутились, у них купували худобу... До когось із них і потягнуться бандити... Зрозуміло?

— Ідейна ти людина! — переконано сказав Нагульнов.— Ду-же путящі ідеї часом припливають тобі до голови!

Розділ XXVII

Половцев і Лятівський знов оселилися в світлиці Островнова й жили в ній уже четвертий день. Вони прийшли на світанку, через півгодини після того, як Размьотнов, що стежив за хатою Островнова з сусіднього садка, позіхнувши останній раз, устав і нишком пішов додому, міркуючи: «І видумає ж оцей Семен якогось чорта! Котрий день уже гибіємо поза чужими токами, як конокради або прості злодюги; ховаємось, не спимо цілі ночі, а все без пуття! Де вони, ці бандити? Стережемо свою власну тінь... Треба поспішати, а то яка-небудь рання жінка встане корову доїти, побачить мене, і покотиться по хутору, як хвиля по річці: «Размьотнова світанок вигнав! Яка ж це лиха молодиця його так приспала, пригріла, що він аж на світанку прочумався?» Ну, й почнуть ляпати язиками, авторитету мені підбавляти... Треба кінчати з цим ділом! Нехай ДПУ бандитів ловить, а нам нема чого чекістські посади собі присвоювати. От я пролежав ніч у садку, дивився так, що очі мало на лоб не повилазили,— а вдень який же з мене буде працівник? Спати за столом в сільраді? Дивитись на людей червоними очима? Знов же таки скажуть:

«Прогуляв, чортяка, цілу ніч, а тепер позіхає, як бровко на призьбі!» Знов-таки цілковитий підрив авторитету...»

Мучачись від сумнівів, стомлений після безсонної ночі, майже впадений в нікчемності затіяного слідкування, Размьотнов крадькома ввійшов у подвір'я — і на порозі до хати зустрівся з матір'ю, що виходила з сіней.

— Це я, мамо,— збентежено сказав Андрій, намагаючись про-
слизнути в сіни.

Але стара загородила йому дорогу, суворо зауважила:

— Бачу, що ти, не сліпа... Чи не пора тобі, Андрійку, кінчати гулянки, кінчати тягатись десь цілі ночі? Не молоденький, своє давно відгуляв, чи не пора матері та й людей посоромитись? Женись і вгамуй себе, годі!

— Зараз женитися чи пождати, поки сонце зійде? — сердито спитав Андрій.

— Нехай сонце тричі зійде і зайде, а на четвертий день жени-
ся, я тебе не підганяю,— відводячи недобрий жарт, цілком серйозно відповіла мати.— Пожалій ти мою старість! Важко ж мені з моїми баб'ячими хворобами й корову доїти, й їсти варити, і обпирати тебе, й город обробляти, і все в хазяйстві робити... Як ти цього не зрозумієш, синку? Ти ж в хазяйстві й пальцем не кивнеш! Який ти мені помічник! Води, й то не принесеш. Наївся та й пішов на службу, наче якийсь квартирант, немов чужа в хаті людина... Тільки голубами опікуєшся, як малий хлопчина, панькаєшся з ними. Та хіба це чоловіче діло? Постидався б людей — тішитися дитячою забавкою! Якби Нюрка мені не помагала, я давно б уже лежала, як колода! Чи тобі повилазило, чи ти не бачиш, що вона, моя голубонька, кожен божий день бігає до нас, то одне зробить, то друге, то корову видоїть, то грядки про-
поле та полле, то ще чим-небудь пособить? Така вже ласкава та хороша дівка, що в усій станиці не знайдеш! Заглядає тобі в очі, а ти й не бачиш, осліп від гулянок! Ну, де тебе оце лиха година носила? Ти подивися на себе: в реп'яхах увесь, наче той пес, що за тічкою бігав! Нагни голову, горенько моє осоружне! І де це тебе так качали, мучили?..

Стара поклала руку на плече синові, легенько натиснула на нього, змушуючи зігнутись, а коли Андрій нахилив голову — на-
силу витягла з його посивілого чуба балабушку торішніх реп'я-
хів, в'їдливих та чіпких.

Андрій випростався, усміхнувся, прямо дивлячись в гидливо зморщене обличчя матері.

— Не думайте про мене погано, мамо! Не потіха, а нужда змусила в реп'яхах викачуватись. Поки що це вам не зрозуміле діло, потім зрозумієте, як настане час узнати вам. А щоб жни-

тися, то строк ваш — три дні — дуже великий: завтра ж приведу вам Нюрку до хати. Тільки дивіться самі, мамо, ви її вибирали собі в невістки — ви з нею й ладняйте, щоб у вас між собою скандалів не було. А я вживуся хоч з трьома жінками в одній хаті, ви ж знаєте, я плохий, поки мене не чіпають... А зараз пустіть мене, піду посплю хоч годину перед роботою.

Стара, хрестячись, оступилася вбік.

— Ну, хвалити бога, що напоумив тебе господь пожаліти мене, мою старість. Іди, мій рідний, іди, мій синку, поспи, а я тобі на сніданок млинців напечу. Я й каймаку тобі трошки зібрала. Навіть не знаю, чим і як тобі догодити за таку радість!

Андрій уже добре причинив за собою двері, а стара так тихо, наче він стояв ще поруч з нею, сказала:

— Ти ж у мене один на всьому білому світі! — І заплакала.

У різних місцях на хуторі в один і той же час, удосвіта, лягали спати Андрій Размьотнов, Давидов, що просидів ніч під сараєм у подвір'ї Атаманчукова, Нагульнов, що невсипуще наглядав за подвір'ям Банника, і Половцев та Ляцьєвський, що благополучно прослизнули в хату Островнова.

Мабуть, тихим, трохи туманним літнім ранком різні сні снілись всім цим таким різним переконаннями і вдачами людям, але заснули вони всі в один і той же час...

Швидше за всіх них прокинувся Андрій Размьотнов. Він до сизого кольору вибрав щоки, помив голову, одягнув чисту сорочку, сукняні штани, що дісталися йому на правах прямої спадщини від покійного чоловіка Марини Пояркової, довго плював на чоботи, а потім добре почистив їх сукниною — одрізаною від поли старої шинелі. Збрався він продумано, не дуже кваплячись.

Мати догадалася, для чого він збрався, проте нічого не спитала, боячись зірвати необережним словом урочистий настрій сина. Вона лише вряди-годи поглядала на нього та більш, ніж звичайно, метушилась коло печі.

— Раніш ніж увечері не ждїть мене, мамо, — офіційним тоном попередив Размьотнов.

— Помагай тобі боже, — побажала мати.

— Він поможе, жди... — скептично озвався Размьотнов.

По-діловому, не так, як Давидов, лише за десять хвилин він і засватався. Проте, ввійшовши до хати Нюрчиних батьків, все-таки додержав і звичайності: хвилин зо дві посидів, мовчки покурюючи, потім перемовився з Нюрчиным батьком кількома фразами про те, який має бути врожай, про погоду — і зараз же, наче про щось давно вирішене, заявив:

— Завтра у вас Нюрку забираю.

По-своєму не позбавлений дотепності, батько нареченої опитав:

— Куди? Чергувати виконавцем у сільраді?

— Гірше. Жінкою собі.

— Це як вона скаже.

Размьотнов обернувся до нареченої, що палахкотіла рум'янем,— навіть тіні усмішки не було на його звичайно смішливих губах,— спитав:

— Згодна?

— Я десять років згодна,— рішуче відповіла дівчина, не зводячи з Андрія сміливих, круглих і закоханих очей.

— От і домовилися,— задоволено промовив Размьотнов.

Додержуючи старих звичаїв, батьки хотіли були покомітись, але Андрій, ще раз закуривши, рішуче припинив їх спроби:

— Я з вас ні приданого, нічого не вибиваю, а з мене що ви зможете вибити? Тютюновий дим? Готуйте дівку. Сьогодні підемо в станицю, зареєструємось, сьогодні ж повернемося, а завтра справимо весілля, отак!

— І чого це тобі так загорілось? — з досадою спитала Нюрчина мати.

Але Размьотнов холодно подивився на неї, відповів:

— Моє одгоріло дванадцять років тому, одгоріло й попелом взялося... А поспішаю через те, що жнива хоч завтра починай і вдома, самі знаєте, стара моя у відставку по чистій іде. Значить, домовимось так: горілку я привезу з станиці — не більш як десять літрів. На цю горілку й закуску готуйте, і гостей кличте. Від мене буде троє: мати, Давидов і Шалий.

— А Нагульнов? — поцікавився хазяїн.

— Він захворів,— схитрував Андрій, глибоко переконаний, що Макар нізащо не прийде на весілля.

— Баранчика різати, Андрію Степановичу?

— Діло хазяйське, тільки гуляти дуже не будемо, мені не можна: з посади витурять і догану по партійній лінії можуть приварити таку гарячу, що буду рік дмухати на пальці, котрі чарку держали.— І повернувся до нареченої, хвацько підморгнув, а усміхнувся не дуже щедро: — Через півгодини приїду, а ти тим часом, Нюро, приберись як слід. За голову сільради виходиш, а не аби за кого!

Смутне то було весілля, без пісень, без танців, без властивих козачим весіллям жартів та побажань молодим, часом розв'язних, а часом і зовсім непристойних... А всьому тон задав Размьотнов: був він невідповідно до події серйозний, стриманий, гверезий. В розмовах участі майже не брав, все більше відмовчувався, і коли трохи підпилі гості зрідка кричали «гірко», він

наче з примусу повертав до своєї жінки голову, наче знесхота цілував її холодними губами, а очі його, завжди такі жваві, тепер дивились не на молоду, не на гостей, а кудись в далечінь, наче в далеке, дуже далеке й сумне минуле.

Розділ XXVIII

А життя йшло в Гремячому Лозі й над ним однаковою, споконвіку величною, неквапною ходою: так само пливли над хутором часом білі, припорошені білим інеєм хмари, часом їх колір і відтінки змінювались, переходячи від густо-синього, грозового, до безкольоровості; часом, палаючи тьмяно або яскраво на заході сонця, вони провіщали вітер на завтра, і тоді всюди по подвір'ях Гремячого Логу жінки й діти чули від хазяїв дому або від тих, хто збирався ними стати, спокійні, незаперечні в своїй також споконвічній, переконливості фрази: «Ну, куди ж у такий вітер в копиці складати або на віз подавати?» Хто-небудь з тих, що сиділи поруч,— чи то з старших у сім'ї, чи з сусідів,— пождавши трохи, озивався: «І не думай! Рознесе!» І починалась в таку пору шаленого східного вітру вгорі й вимушеного неробства людей внизу — в усіх трьохстах дворах хутора одна й та сама розповідь про якогось давно померлого хуторянина Івана Івановича Дегтярьова, який колись-то, давним-давно, під час східного вітру взявся возити з поля на тік хліб і, бачачи, що з возів бере оберемками, купами стиглу пшеницю, зневірившись у боротьбі з стихією, підняв на вилах-тройках величезний навильник пшениці і, дивлячись на схід, звертаючись до вітру, люто загорлав: «На, неси й цю, коли ти такий дужий! Неси, будь ти проклятий!» — і, перекинувши гарбу з пшеницею, нещадно лаучись, порожнем поїхав додому.

Життя йшло в Гремячому Лозі, не прискорюючи своєї повільної ходи, але кожен день і кожна ніч приносили в одну з трьохсот хат хутора свої великі й малі радості, печалі, хвилювання, не зразу пригасаюче горе... В понеділок на світанку вмер на вигоні давній хутірський пастух дід Агей. Побіг завернути й підігнати до череди молоду, навіжену первістку-корову, та недовго біг старечим підтюпцем, раптом спинився, притискаючи до серця батога, з хвилину похитався, переступаючи на місці неслухняними ногами, а потім, заточуючись, як п'яний, впустивши з рук батога, пішов повільно і невпевнено назад. До нього підбігла невістка Безхлебнова, що пригонила до череди корову, схопила холонучі старечі руки і, ледве переводячи дух, жарко дихаючи в скліючі очі старого, спитала:

— Дідусю, голубчику, ти нездужаєш? — І вже вереснула: — Та рідненький мій! Чим же я тобі допоможу?!

Терпнучим язиком дід Агей промовив:

— Голубонько моя, ти не лякайся... Підтримай мене попід пахви, а то я впаду...

І впав — спочатку на праве коліно, а потім звалився на бік. І вмер. Та й усе. А в обідню пору, майже в одну годину, породили дітей дві молоді колгоспниці. У одної були дуже тяжкі пологи. Давидову терміново довелося посилати у Військовий за дільничним фельдшером першу, яка трапилась під руку, підводу. Він тільки що повернувся від осиротілої хати діда Агея, попрощавшись з покійним, і зараз же з'явився в правління до нього молодий колгоспник Михей Кузнецов. Блідий, схвильований, він з порога почав:

— Дорогий товаришу Давидов, ради Христа, виручай! Жінка другу добу мучиться, ніяк не розродиться. А в мене ж крім неї, двоє дітей, та й її неказанно жалько. Допоможи кіньми, треба фершала, щось наші баби їй ніяк не поможуть...

— Пішли! — сказав Давидов і вийшов у двір.

Дід Шукар поїхав у степ по сіно. Всі коні були в роботі.

— Ходімо до твоєї хати, першу підводу, яку зустрінем, пошлемо у Військовий. Ти йди до жінки, а я перехоплю яку-небудь на під'їзді й пошлю.

Давидов добре знав, що негоже мужчині бути близько коло того місця, де родить жінка, але він ходив коло низенького тину хати Кузнецова широкими кроками, чув глухий стогін і протяжні викрики жінки і сам стримано мигукив від болю за чужі йому материнські муки і стиха лайвся найзакрутішими матроськими лайками. А як побачив бригадного водовоза, що неквапно їхав вулицею, — шістнадцятилітнього парубка Андрія Акімова, — бігом, як хлопчина, метнувся йому навперейми, не без зусилля зіпхнув з воза повну бочку води і, задихаючись, вимовив:

— Ось що, хлопче, тут жінці трудно. Коні в тебе добрі, гайда чимдуж у Військовий і вези мені фельдшера, живого або мертвого! Запалиш коней — я відповідаю, факт!

І в полудневій, застояній тиші знов пролунав і коротко обірвався крик, приглушений і низький — болісний жіночий крик. Давидов пильно подивився парубкові в очі, спитав:

— Чуєш? Ну, і гайда!

Ставши на помісницю стойма, хлопець по-дорослому, швиденько глянув на Давидова.

— Дядьку Семене, я вас розумію, і за коней не турбуйтеся! Коні рвонули з місця скоком, парубчак навстоячки по-моло-

децькому посвистував та хвацько помахував батоном, а Давидов, подивившись на клуби пороху під колесами, безнадійно махнувши рукою, пішов у правління колгоспу. На ходу він ще раз почув дикуватий жіночий крик, скривився, наче від гострого болю, і, аж пройшовши два квартали, з досадою пробурмотів:

— Теж мені, заходиться родити, і то до пуття не вміє, факт!

Не встиг він у правлінні розібратися з тим, що називається поточними справами, як прийшов молодий і збентежений парубок, син старого колгоспника Абрамова, переступаючи з ноги на ногу, ніяково заговорив:

— Товаришу Давидов, у нас сьогодні весілля, запрошуємо вас всім сімейством. Незручно буде якимось, коли вас за столом не буде.

І тут Давидова прорвало — він схопився з-за столу, крикнув:

— Та ви що, подуріли в хуторі?! В один день померати, родитись і женитись! Змовились ви, чи що?

І, усміхнувшись з своєї гарячкості, вже спокійно спитав:

— І якого чорта ти поспішаєш? Ну от восени й женився б. Восени саме час весілля справляти.

Немов стоячи на гарячому, парубок сказав:

— Діло не показує до осені ждати.

— Яке діло?

— Ну, ви самі повинні знати, товаришу Давидов...

— Ага, он як... Про діло, синку, завжди треба думати заздалегідь, — повчально зауважив Давидов. І зараз же усміхнувся, подумавши: «Не мені б йому казати, і не йому б слухати».

Значливо помовчавши деякий час, Давидов додав:

— Ну що ж, іди, ввечері зайдемо на часинку, зайдемо всі. Ти Нагульнову й Размьотнову казав?

— Я вже просив їх.

— Ну, от і зайдемо всі троє, посидимо трохи. Пити нам багато не можна, не той зараз час, так що ви там не сердьтеся. Ну, йди, бажаю щастя. Хоча бажати вам його будемо, як прийдемо... А вона в тебе дуже груба?

— Не так щоб, але видно...

— Ну, коли видно, то воно завжди краще, — знову трохи повчальним тоном зауважив Давидов і знов усміхнувся, вловивши фальшивинку в цій розмові.

А коли за годину Давидов підписував зведення, якраз у цей час з'явився щасливий батько Михайл Кузнецов і, раптово обнявши Давидова, зворушеною скоромовкою заторохтів:

— Спаси Христос тебе, наш голово! Привіз Андрійко фершала — і якраз вчасно: жінка мало не вмерла, а зараз з його допомогою привела мені такого сина, ну, як теля, на руках не

вдержиш. Фершал каже: нібито не так ішов. А мені однаково — так чи не так, а хлопець в сім'ї є! За кума будеш, товаришу Давидов!

Погладжуючи рукою лоба, Давидов сказав:

— За кума буду, страшенно радий, що в твоєї жінки все благополучно скінчилось. Там, що треба в хазяйстві, звернися завтра до Островнова, буде йому дано наказ, факт. А щодо того, що хлопець не так ішов,— це не біда: май на увазі, що хлопці рідко коли ходять так, справжні хлопці...— І цього разу навіть не усміхнувся, не відчув свого повчального тону, з якого тільки що усміхався.

Що ж, мабуть, сентиментальним став матрос, коли чужа радість і щасливий кінець материнських мук змусили його пустити сльозу. А відчувши сльози на очах, він прикрив очі широкою долонею, грубувато закінчив:

— Ти йди собі, тебе жінка жде. Коли щось потрібно буде, приходь, а поки що йди, мені ніколи, тут, розумієш, і без тебе діла багато.

Того дня, вже надвечір, трапилась не мала для Гремячого Логу і майже ніким не помічена незвичайна подія: годині о сьомій до дому Островнова під'їхали гарні мальовані дροжки. Везла їх пара добрих коней. Коло хвіртки з них зійшов невисокий чоловік у парусиновому піджаку й таких самих штанях. З старечою чепуристістю обтріпавши манжети запорошених штанів, він помолодому весело зійшов на ганок дому Островнова, впевнено увійшов у сінні, де його вже чекав стурбований новим візитом Яків Лукич. Коротко блиснувши чорнуватими, прокуреними зубами, він маленькою сухою рукою міцно стиснув лікоть Якова Лукича, спитав, привітно усміхаючись:

— Олександр Описимович удома? Впізнаю, що ти — хазяїн, Яків Лукич?

І, бачачи по виправці, по статурі, чуттям служивої людини відчуваючи, що приїжджий — високе начальство, Яків Лукич слухняно цокнув закаблуками стоптаних чириків, спантелічено відповів:

— Ваше високоблагородіє! Це ви? Боже ж мій, як вас ждуть!

— Проведи!

З покvapливiстю, що так невластива була йому по природі, Яків Лукич послужливо відчинив двері в світлицю, де жили Половцев і Лятевський.

— Олександрє Описимовичу, вибачайте, що не доложився, а до нас — дорогі гості!

Приїжджий ступив у відчинені двері, широко, театральнo розкрив обійми:

— Здрастуйте, дорогі затворники! Тут можна говорити на повен голос?

Половцев, що сидів за столом, і Ляцьєвський, що, як звичайно, недбало розлігся на тапчані, схопились, мов по команді струнко.

Приїжджий обняв Половцева і, тільки лівою рукою пригорнувши до себе Ляцьєвського, сказав:

— Прошу сідати, панове, офіцери. Полковник Седой, той, хто писав вам накази. Нині з ласки долі — агроном крайового сільгоспуправління. Як бачите, прибув до вас з інспекційною поїздкою. Часу в мене мало. Повинен розказати вам обстановку.

Приїжджий, запросивши офіцерів сідати, так само усміхаючись, показуючи прокурені зуби, з удаваною дружєлюбністю говорив далі:

— Бідно живете, навіть почастувати гостя, здається, нема чим... Але мова буде мовитись не про частування, я пообідаю в іншому місці. Прошу запросити до столу мого кучера й забезпечити нашу охорону, принаймні — нагляд.

Половцев послужливо метнувся до дверей, але в них уже входив ставний і зграбний кучер пана полковника. Він простягнув руку Половцеву:

— Здравія желаю, пане осавул! За російським звичаєм через поріг не здоровкаються...— І, звертаючись до полковника, шанобливо спитав: — Дозволите бути присутнім? Нагляд мною забезпечено.

Приїжджий так само усміхався до Половцева і Ляцьєвського глибоко посадженими сірими очима:

— Прошу знайомитись, панове офіцери: ротмістр Казанцев. Ну, а хазяїв ви, пане Казанцев, знаєте. Тепер, панове, до справи. Давайте сядемо коло вашого холостяцького стола.

Половцев несміливо спитав:

— Пане полковнику, може, дозволите чим-небудь вас угостити? По-простому, чим маємо, тим і приймаємо!

Приїжджий сухо відповів:

— Дякую, нема потреби. Давайте одразу перейдемо до справи, часу в мене дуже мало. Ротмістр, дайте карту.

Ротмістр Казанцев дістав з внутрішньої нагрудної кишені піджака складену вчетверо карту-десятиверстку Азово-Чорноморського краю, розгорнув її на столі, і всі четверо схилилися над нею.

Приїжджий, поправивши коміра розстебнутого на всі гудзики парусиного кітеля, вийняв з кишені синього олівця, постукуючи ним об стіл, сказав:

— Прізвище моє, як ви й гадаєте, звичайно, не Седой... а Нікольський. Полковник генштабу імператорської армії. Карта загальна, але докладнішої карти вам для бойових операцій не треба. Ваше завдання: у вас близько двохсот активних багнетів або шабель, вам належить, перебивши місцевих комуністів, але ніяк не заходячи в дрібні й зтяжні сутички, похідним порядком, перерізавши по дорозі зв'язок, іти на радгосп «Червона зоря». Там ви зробите, що треба, одержите в результаті близько сорока гвинтівок з відповідним боезапасом. І, найголовніше, повністю зберігши ручні і станкові кулемети, які у вас є на озброєнні, взявши в радгоспі близько тридцяти вантажних автомобілів, форсованим маршем рухатись на Міллерово... І ще одне головне... Бачите, скільки головних завдань я вам ставлю... Вам необхідно, я наказую це, пане осавул, заскочити зненацька й не дати розгорнутися полку, що дислокований в місті Міллерові, розбити його з ходу, обеззброїти, захопити наявні в нього вогневі засоби й тих червоноармійців з полку, котрі пристануть до вас, і разом, на машинах, рухатись в напрямку Ростова. Я вам намічаю задачу лише в загальних рисах, але від неї багато що залежить. Коли ж несподівано ваше просування на Міллерово зустріне опір, обходьте Міллерово і рухайтесь на Каменськ оцим маршрутом.— Синім олівцем полковник млявим рухом провів пряму риску на карті.— В Каменську я зустріну вас з своїм загоном, пане осавул.

Помовчавши, він додав:

— З півночі вас, можливо, підтримуватиме полковник Савватєєв. Але ви на це не дуже надійтеся і дійте самі. Від успіху вашої операції, зрозумійте це, багато що залежить. Я говорю про роззброєння полку в Міллерові і про використання його вогневих засобів. Як не є, у них — батарея, а це нам багато чим допомогло б. А потім від Каменська ми зав'язали б бої за Ростов, маючи на увазі, що нам прийдуть на допомогу наші сили з Кубані й Тереку, а там — допомога союзників, і наша влада на півдні забезпечена. Прошу зважити, панове офіцери, що продумана нами операція ризикована, але в нас нема іншого виходу! Коли ми не використаємо можливостей, що їх дає нам історія в тисяча дев'яносто тридцятьому році, то тоді прощайтеся з імперією і переходьте на дрібні терористичні акти... Оце все, що я маю вам сказати. Коротке слово за вами, пане осавул. Зважте на те, що мені треба ще заїхати в сільраду, відмітити мою командировку і їхати в район. Я, так би мовити, особа офіційна, агроном сільгоспуправління, тому коротенько — ваші міркування.

Не дивлячись на полковника, Половцев глухо промовив:

— Пане полковнику, ви ставите передо мною загальне завдання, ніяк його не конкретизуючи. Радгосп я візьму, але я вважав, що ми після цього підемо підіймати на повстання козаків, а ви мене посилаєте зачинати бій з кадровим полком Червоної Армії. Чи не здається вам, що це завдання нездійсненне з моїми можливостями й силами? А якщо навіть один батальйон на шляху мого просування вийде мені назустріч... ви ж прирікаєте мене на певну загибель?!

Полковник Нікольський, постукуючи кісточками пальців по столі, усміхнувся:

— Я думаю, даремно вам присвоїли звання осавула в свій час. Якщо ви в скрутну хвилину вагаєтесь і не вірите в успіх задуманої нами справи, то ви нічого не варті як офіцер російської армії! І ви не подумайте мудрувати й будувати ваші самостійницькі плани! Як накажете сприйняти ваші слова? Будете ви діяти чи вас треба усунути?

Половцев устав. Схиливши лобату голову, він тихо відповів:

— Єсть, діяти, пане полковнику. Тільки... Тільки за неуспіх справи будете відповідати ви, а не я!

— О, про це вже не вам турбуватись, пане осавул! — невесело усміхнувшись, промовив полковник Нікольський і встав.

Зараз же встав і ротмістр Казанцев.

Обіймаючи Половцева, Нікольський сказав:

— Мужність і ще раз мужність! Ось чого бракує офіцерському корпусові доброї старої імператорської армії! Засиділись ви, будучи в учителях середніх шкіл, в агрономах. А традиції? Славні традиції російської армії, ви за них забули? Але байдуже. Ви тільки почніть з наказу тих, хто думає за вас, а тоді... А тоді — апетит надходить під час їди! Надіюсь бачити вас, пане осавул, ще генерал-майором — в Новоросійську або, скажімо, в Москві. Зважаючи на ваш відлюдний вигляд, ви багато на що здатні! До зустрічі в Каменську! І останнє: наказ про виступ, одночасний всюди, де є наші осередки опору, буде дано окремо, ви це розумієте. До побачення, до зустрічі в Каменську!

Холодно обнявшись з приїжджими, відчинивши двері світлиці й зустрівши погляд Якова Лукича, що трепетно стояв у снігах, Половцев не сів, а впав на тапчан. Через деякий час спитав Ляцьєвського, який стояв, притулившись спиною до вікна:

— Бачили ви такого жука?

А Ляцьєвський презирливо махнув рукою:

— Єзус-Марія, а чого ви хотіли від цього російського воїнства?! Ви спитайте мене, пане Половцев: на якого тільки чорта я з вами зв'язався?!

І ще одна трагічна подія трапилась того дня: в колодязі втонув цап Трохим. Бувши несталої вдачі, швендяючи по хутору цілісінські ночі, він, мабуть, набрів уночі на тічку, і собаки, ринувши за ним у погоню, змусили його стрибнути через колодязь біля правління колгоспу. Стулка, що прикривала цямрини колодязя, через старечу недбалість діда Шукаря, була неприкрита звечора, старий цап, наляканий собаками, їхньою лютою погонею, стрибнув через колодязь, і — видно, посковзнулися старі копита — зірвався вниз, та й утонув.

Увечері дід Шукар повернувся з возом сіна, захотів напоїти своїх жеребців і, намагаючись набрати води, відчув, що відро ткнулося об щось м'яке. Всі його спроби набрати води, як він не старався водити з боку на бік вірвовкою, до якої було прив'язане відро, закінчилися невдало. Тоді старий, вражений страшною догадкою, осиротілими очима оглянув двір, сподіваючись побачити де-небудь на покрівлі сарая свого постійного недруга, та погляд його блукав марно: Трохима ніде не було. Дід Шукар швиденько пішов на сінник, потім потюпав за ворота — ніде Трохима не було... Тоді Шукар, заплаканий і жалюгідний у своєму горі, ввійшов у кімнату правління, де сидів Давидов, і сів на лаву:

— Ну, от, Сьомо, голубчику, діждались ми нової біди: наш Трохим не інакше, як утопився в колодязі. Ходім дістанемо «кішку», треба його витягти.

— Зажурився? — усміхаючись, спитав Давидов.— Ти ж увесь час просив, щоб його зарізати.

— Мало що просив! — сердито крикнув дід Шукар.— Не зарізали, то й слава богу! А тепер як мені без нього жити? Він мене кожний божий день під страхом держав, я батога від світання до смеркання з рук не випускав, держав від нього оборону, а тепер яке моє буде життя? Сама гола нудьга! Тепер хоч самому в колодязь цибай сторч головою... Яка у нас з ним була дружба? Та ніякої! Тільки на баталії ми з ним сходились. Бувало, спіймаю його, проклятого, держу за роги, кажу: «Трохиме, сякий-такий сину, ти ж уже не молодий цап, відкіль же в тебе стільки злості? Відкіль у тебе стільки завзяття, що ти мені ані ца мить спокою не даєш? Так і підстерігаєш мене штовхнути ззаду або відкіля-небудь збоку. А ти ж зрозумій, що я хвора людина і повинен ти до мене якесь спочуття мати...» А він зирить на мене нерухомими зіницями, і нічого людського в його очах не видно. Ніякого спочуття в його очах я не бачу. Опережу його через спину батогом і кажу йому вслід: «Біжи, будь ти тричі проклятий, старий паскуднику! З тобою ні до чого путнього не договоришся!» А він, вражий син, хвицне задом, одбіжить кроків

на десять, починає скубти траву знічев'я, наче віп, проклятий, голодний! А сам косить на мене своїми недвижними очима і, ма́буть, знов-таки гонобить підстерегти мене. Кумедія, а не життя було в нас з ним! Бо договоритися з таким безклепким ідіотом, а по-простому — з дурнем, мені було ніяк неможливо! А от зараз утопився, й мені його жаль, і життя моє зовсім озлидніло...— Дід Щукар жалісно схлипнув і витер рукавом брудної ситцевої сорочки пойняті сльозою очі.

Позичивши в сусідньому дворі «кішку», Давидов і Щукар витягли з колодязя вже трохи розмоклого Трохима. Давидов, одвертаючи від Щукаря обличчя, спитав:

— Ну, а тепер що будемо робити?

Дід Щукар, так само схлипуючи й витираючи сльозливі очі, відповів:

— Ти йди, Сьомушко, роби свої державні справи, а я його сам поховая. Це не твоє молоде діло, це діло стариковське. Я його закопаю, лиходія, чин чином, посаджу, поплачу над його погібеллю... Спаси Христос, що поміг його витягнути, бо сам би я не впорався: він же, рогатий чортяка, не менш як три пуди важить. Він же розіпхався на дармових харчах, через те і втопився, дурний, а коли б він був трохи легший — перескочив би через колодязь хіба ж так! Не інакше — вгонили його ті собаки так, що він як дурноверхий летів через цей колодязь. Та й якого розуму з нього, з старого дурня, було питати? А ти мені, Сьомушко, голубчику-лебедику, дай на четвертинку горілки, я його пом'яну ввечері на сіннику. Додому, до старої мені йти нсма чого: прийду, а яке з того пуття? Тільки розстройство всіх нервових систем. І знов баталія. А воно мені в мої літа зовсім ні до чого. А так я нищечком вип'ю, пом'яну покійника, напою жеребців і засну, факт.

Давидов, з усієї сили намагаючись стримати усмішку, вручив Щукареві десятку, обняв його за вузьенькі плечі.

— А ти, діду, за ним не дуже журись. В крайньому разі ми тобі другого цапа купимо.

Гірко хитаючи головою, дід Щукар відповів:

— Такого цапа ні за які гроші не купиш, не було й нема таких цапів на білому світі! А мое горе при мені залишається.— І пішов за лопатою, згорблений, жалюгідний, зворушливий у своєму щирому горі.

На цьому й кінчається сповнений великих і малих подій день у Гремячому Лозі.

Повечерявши, Давидов пішов у свою світлицю і тільки що сів коло столу, щоб переглянути недавно принесені йому з пошти газети, як почув тихий стукіт у віконну раму. Давидов прочинив вікно. Нагульнов, поставивши ногу на призьбу, приглушено сказав:

— Збирайся на діло! Ану, пусти, я влізу до тебе, розкажу...

Смуглувате обличчя його було бліде, напружене. Він легко перекинув ногу через підвіконня, одразу сів на табурет і гупнув кулаком по коліні:

— Ну, от, я тебе попереджав, Семене, по-нашому й вийшло. Достеріг я все-таки одного: пролежав цілих дві години коло куреня Островнова, дивлюсь — іде невисокенький такий, іде з осторогою, прислухається, значить, хто-небудь з них, з цих самих хлюстів... Припізнівся я в секрет, уже дуже стемніло. Припізнівся, бо в поле їздив. А може, перед ним ще один пройшов? Коротше — ходімо, візьмемо по дорозі Размьотнова, ждати тут нема чого. Ми їх візьмемо там, у Лукича, свіженьких! А ні — то хоч цього одного заберемо.

Давидов сунув руку під подушку на постелі, дістав пістолет.

— А як будемо брати? Давай тут обговоримо.

Нагульнов, закурюючи, ледве помітно усміхнувся:

— Діло мені це вже здавна знайоме. Так-от слухай: той невисокенький стукнув не в двері, а отак, як оце я тобі, в вікно. Світличка у Якова Лукича в курені є, з одним віконцем у двір. От цей бандюга — в сіряку він чи в плащіку, не розібрав по темному — постукав у вікно; хтось, чи Лукич, чи син його Семен, трохи прочинив двері, він зайшов до хати. А як виходив по східцях, то раз оглянувся, і коли входив у двері — другий раз глянув назад. Я лежав за тином і все це бачив. Май на увазі, Семене, добрі люди так не ходять, з такою вовчою осторогою! Пропоную такий план захоплення: ми з тобою постукаємо, а Андрій ляже в подвір'ї проти вікна. Хто нам відчинить — будемо бачити, але двері в світличку, я пам'ятаю, вони перші праворуч, як увійдеш в сіни. Гляди, якщо вони будуть заперті, доведеться одразу висаджувати їх. Ми вдвох заходимо, а коли який плигне у вікно, щоб утекти, — Андрій його вколоскає. Заберемо цих нічних гостей живцем, дуже просто! Я висаджуватиму двері, ти стоятимеш трохи позад мене, і коли що до чого, коли вийде якась замінка — бий на звук із світлиці без ніяких балачок!

Макар подивився у вічі Давидову ледь примруженими очима, знову ледве помітна усмішка пробігла по його твердих губах:

— Ти цією іграшкою бавишся, а ти обойму перевір та патрон

у ствол заженн тут, на місці. Виходити відціля будемо через вікно, віконницю причинимо.

Нагульнов поправив паска на гімнастерці, кинув на підлогу цигарку, подивився на носки запорошених чобіт, на замащені халяви, знов усміхнувся:

— Через якихось паскудних гадів весь викачався в поросі, як цуцеля: лежати ж довелося плазом і по-всякому, ждавши дорогих гостей... От один і з'явився... Але така в мене думка, що їх там двоє або троє, не більш. Не взвод же їх там?

Давидов одвів затвор і, загнавши в ствол патрон, сунув пістолет в кишеню піджака, сказав:

— Щось ти, Макаре, сьогодні веселий? Сидиш у мене п'ять хвилин, а вже три рази усміхнувся...

— На веселе діло йдемо, Сьомо, через те й усміхаюся.

Вони вилізли через вікно, причинили рами й віконницю, постояли. Ніч була темна, від річки низом потягло прохолодою, хутір спав, скінчилися мирні денні турботи. Десь мукнуло теля, десь в кінці хутора загавкали собаки, по сусідству, втративши лік годинам, невчасно кукурікнув ошалілий спросоння півень. Не перемовившись жодним словом, Макар і Давидов підійшли до хати Размьотнова. Макар зігнутих вказівним пальцем майже нечутно постукав у шибку і, коли, пождавши трохи, побачив в сутінках обличчя Андрія, заклично махнув рукою, показав наган.

Давидов почув голос з хати, стриманий, серйозний:

— Зрозумів тебе. Виходжу скоро.

Размьотнов майже одразу з'явився на ганку хати. Причиняючи за собою двері, з досадою промовив:

— І все тобі треба знати, Нюро! Ну, викликають до сільради по ділу. Не на гулянку ж кличуть? Спи і не зітхай, скоро буду.

— Невже налапали?

Нагульнов приглушеним шепотом розказав йому, що сталося.

...Втрюх вони мовчки зайшли в подвір'я Якова Лукича. Размьотнов ліг під теплий підмуток, притулившись до нього спиною. Ствол нагана він обережно поклав на коліно. Він не хотів зайого напруження в кисті правої руки.

Нагульнов першим зійшов угору по східцях ганку, підійшов до дверей, брякнув клямкою.

Було дуже тихо на подвір'ї і в домі Островнова. Та недобра ця тиша тривала не дуже довго — з сіней озвався несподівано гучний голос Якова Лукича:

— І кого це лиха година носить уночі?

Нагульнов відповів:

— Лукичу, звиняй мені, що буджу тебе в пізню пору, діло є, їхати нам з тобою в радгосп треба. Невідкладне діло!

На хвилину настала заминка й мовчання.

Нагульнов уже нетерпляче вимагав:

— Ну, чого ж ти? Відчиняй двері!

— Дорогий товаришу Нагульнов, пізній ти гостю, тут по темному... Наші засуви... не зразу намацаєш, проходьте.

Зсередини клацнув залізний добротний засув, важкі двері трохи прочинились. З величезною силою Нагульнов штовхнув лівим плечем двері, відкинув Якова Лукича до стіни й широко ступнув у сіни, кинувши через плече Давидову:

— Вколошкой його, коли що до чого!

У ніздрі Давидову вдарив теплий дух житла і свіжих хмилін. Та ніколи йому було розбиратися в запахах і відчуттях. Тримавши в правій руці пістолет, він лівою швидко намацав половину дверей у світлицю, вдарив ногою й вибив заперті на легку засувку двері.

— Ану, хто тут, стріляти буду!

Але вистрілити не встиг: слідом за його вигуком коло порога гримнув плескучий вибух ручної гранати, страшний в пізній тиші, загримів рокіт ручного кулемета. А потім — брязкіт вибитої віконної рами, один постріл у дворі, чийсь крик...

Збитий, спотворений осколками гранати, Нагульнов умер в одну мить, а Давидов, що кинувся в світлицю і все-таки встиг двічі вистрілити, потрапив під кулеметну чергу.

Втрачаючи свідомість, він падав на спину, болісно закинувши назад голову, затиснувши в лівій руці дерку скалку, одколену від одвірка кулею.

Ой, і трудно ж виходило життя з широких грудей Давидова, навскоси, навиліт прострілених в чотирьох місцях... З того часу як друзі вночі мовчки, спотикаючись у темряві, але всіма силами стараючись не тіпнути пораненого, на руках принесли його додому, до нього ще ні разу не поверталася свідомість, а мінала вже шістнадцята година його тяжкої боротьби з смертю...

На світанку змиленими кінцями приїхав районний лікар-хірург, молодий, не по літах серйозний чоловік. Він побув у світлиці, де лежав Давидов, не більш як десять хвилин, і за цей час комуністи грем'ячівського партосередку та багато безпартійних колгоспників, що любили Давидова, які сиділи в кухні й напружено мовчали, тільки раз почули з світлиці глухий і притамований, наче уві сні, стогін Давидова. Лікар вийшов в кухню, витираючи рушником руки, з підсуненими рукавами, блідий, але зовні спокійний, на мовчазне запитання друзів Давидова відповів:

— Безнадійний. Моя допомога не потрібна. Але надзвичайно живучий. Не переносьте його з того місця, де лежить, і взагалі

чіпати його не можна. Якщо знайдеться в хуторі лід... проте, не треба. Але біля пораненого повинен бути хто-небудь невідлучно.

Слідом за ним з світлиці вийшли Размьотнов і Майданшиков. Губи в Размьотнова тремтіли, невидючий погляд блукав по кухні, не бачачи безладного натовпу хуторян. Майданников ішов з похиленою головою, і страшно різко позначилися на скронях його набряклі вени, а дві глибокі поперечні зморшки повище перенісся червоніли, як шрами. Всі, за винятком Майданникова, юрбою вийшли на ганок, розбрелись по подвір'ю в різні боки. Размьотнов стояв, спершися грудьми на хвіртку, звисивши голову, і тільки круті хвилі ворушили на його спині лопатки; старий Шалий, підійшовши до тину, з сліпою безтямною люттю розхитував скособоченого дубового кілка; Дьомка Ушаков, майже впритул припавши до стіни комори, немов провинний школяр, колував нігтем обмиту дощами глину шпаровки й не витирав сліз, що котилися з очей. Кожен по-своєму переживав втрату друга, але було спільним велике чоловіче горе, що спитало їх...

Давидов помер уночі. Перед смертю до нього повернулася свідомість. Коротко глянувши на діда Щукаря, що сидів у головах, задихаючись, він промовив:

— Чого ж ти плачеш, старий? — але тут кривава пухирчаста піна линула в нього з рота, і, тільки судорожно ковтнувши разів кілька, припавши білою шокою до подушки, він ледве міг докінчити фразу: — Не треба... — і навіть спробував усміхнутись.

А потім важко, протяжно застогнавши, випростався й затих...

...От і одспівали донські солов'ї дорогим моєму серцю Давидову й Нагульнову, одшептала їм досягаюча пшениця, віддзвеніла по камінню безіменна річка, що текла відкілясь з верхів'їв Грем'ячого байраку... От і все!

Минуло два місяці. Так само пливли над Грем'ячим Логом білі, тепер уже по-осінньому густі хмари в високому небі, злинялому за гаряче літо, але вже червонуватою позолотою взялося листя на тополях над грем'ячівською річкою, прозорою й холодною стала в ній вода, а на могилах Давидова й Нагульнова, похованих на хутірському майдані, недалеко від школи, з'явилась ріденька, зрошена скупим осіннім сонцем, блідо-зелена травичка. І навіть якась убога степова квіточка, притулившись до штахет огорожі, запізнило намагалась утвердити своє жалюгідне життя. Зате трое стебел соняшника, що вирости після серпневих дощів недалеко від могил, піднялися на дві чверті вгору і вже легенько погойдувались, коли над майданом віяв низом вітер.

Багато води сплигло в грем'ячівській річці за два місяці. Багато що змінилося в хуторі. Поховавши своїх друзів, помітно

знесилів і неспізнанно змінився дід Шукар: він зробився відлюдним, небалакучим, ще більше, ніж колись, плаксивим... Після похорону пролєжав удома, не встаючи з ліжка, чотири доби, а як устав — стара його з острахом помітила, що йому трохи перекосило рота і наче скособочило всю ліву половину обличчя.

— Та що ж це з тобою сподіялось?! — злякано вигукнула стара, сплєснувши в долоні.

Трохи недорікувато, але спокійно дід Шукар відповів, витираючи долонею слину, що сочилася з лівого боку рота:

— А нічого такого особливого. Он які молоді полягали, а мені вже давно там упокоїтись пора. Задача ясна?

Але коли повільно пішов до столу, виявилось, що трохи волоче ліву ногу. Скручуючи цигарку, насилу підняв ліву руку...

— Не інакше, стара, мене правець ударив, трясця його матері! Щось, помічаю, я не такий став, яким був недавно, — сказав Шукар, здивовано розглядаючи неслухняну руку.

За тиждень він трохи одужав, впевненішою стала хода, без особливого зусилля міг володати лівою рукою, — але від посади кучера одмовився рішуче. Прийшовши в правління колгоспу, так і заявив новому голові — Кіндратові Майданникову:

— Од'їздив я своє, голубе Кіндратику, несила вже мені справлятися з жеребцями.

— Ми з Размьотновим про тебе вже думали, діду, — відповів Майданников. — А що, коли тобі стати нічним сторожем до кооператції? Збудуємо тобі теплу будку на зиму, поставимо в ній чавунну грубку, тапчан зробимо, а тобі на зиму справимо полушубка, коужуха, валянки. Чим буде не життя? І жалування будеш одержувати, і робота легка, а головне — ти при ділі будеш. Ну, як, згодний?

— Спаси Христос, це мені підходяще. Спасибі, що не забуваєте за старого. Один чорт, я ночами майже не сплю, а тепер то й зовсім. Журюся я за хлопцями, Кіндратику, і сон мене зовсім не бере... Ну, піду, попрощаюся з моїми жеребцями — і додому. Кому ж ви їх припоручите?

— Старому Безхлебнову.

— Він дужий старик, а от я вже підтоптався, підкосили мене Макарчик з Давидовим, вмалили мені життя... З ними, може б, і я якихось лишніх рік-два прожив, а без них чогось мені нуднувало стало на білому світі манячити... — сумно промовив дід Шукар, витираючи очі верхом старого картуза.

З тієї ночі став він сторожувати.

Могили Давидова й Нагульнова, обгороджені невисокими штахетамн, були недалеко, навпроти кооперативної крамнички, і другого ж дня, озброївшись сокирою й пилкою, Шукар поставив

коло могильної огорожі невеличку лавку. Там він і почав просиджувати ночі.

— Все до моїх рідних ближче мощуся... І їм зі мною веселіше буде лежати, і мені коло них збувати ночі не так сумно. Дітей у мене зроду не було, Андрійку, а тут — наче двох рідних синів одразу втратив.... І щемить прокляте серце день і ніч, і ніякого спокою мені від нього нема! — казав він Размьотнову.

А Размьотнов — новий секретар партосередку — ділився своїми побоюваннями з Майданниковим:

— Ти помічаєш, Кіндрате, як за цей час сильно постарівся наш дід Щукар? Зажурився за хлопцями і на себе зовсім не схожий став. Мабуть, скоро впокоїться старий... У нього вже й голова трясеться й руки чорнотою взялися. Йй-бо, наробить він нам горя! Звикли до нього до старого чудака, і без нього наче порожнє місце в хуторі залишиться.

Коротші ставали дні, прозорішим повітря. До могил вітер ніс із степу вже не гіркий душок долину, а запах свіжообмолоченої соломи з токів з-поза хутора.

Поки тривала молотьба, дідові Щукарові було веселіше: допізна гуркотіли на токах віялки, вистукували по вбитій землі кам'яні котки, чути було, як люди поганяють коці, а ті — пирхають. А потім усе стихло. Довші й темніші ставали ночі, і вже інші голоси залунали ночами: журавлиний стогін в аспидно-чорному піднебесі, сумний переклик казарок, стриманий гелліт гусей та посвист качиних крил.

— Рушила птиця в теплі краї, — зітхав у самотині дід Щукар, прислухаючись до пташиного гомону, що заклично падав з високості.

Одного разу ввечері, коли вже смеркло, до Щукаря тихо підійшла жінка, закутана чорною хусткою, мовчки зупинилась.

— Кого бог приніс? — спитав старий, марно намагаючись впізнати прибулу.

— Це я, дідусю, Варя...

Дід Щукар, наскільки міг проворно, підвівся з лавки.

— Голубонько моя, прийшла-таки? А я вже думав, що ти за нас забула... Ой Варюхо-горюхо, як же він нас з тобою посиротив! Заходь, серденько, в хвіртку, ось його могилка, скраю... Ти побудь з ним, а я піду до крамниці нагляну, замки перевірю... Тут у мене всякі діла, сторожую, ділов у мене вистачає на мою старість... Вистачає, моя добра.

Старий швиденько пошкандибав по майдану й повернувся за годину. Варя стояла навколішках у головах могили Давидова, але, почувши делікатне попереджаче покашлювання діда Щукаря, встала, вийшла з хвіртки, хитнула, злякано обперлась

рукою об ограду. Мовчки постояла. Мовчав і старий. Потім вона тихо сказала:

— Спасибі тобі, дідусю, що дав мені побути тут з ним, самій...

— Нема за що. Що ж ти тепереньки робитимеш, голубко?

— Приїхала зовсім. Сьогодні вранці приїхала, а сюди прийшла пізно, щоб люди не бачили...

— А як же з навчанням?

— Покинула зовсім. Наші без мене не проживуть.

— Сьома наш був би недовольний, я так розумію.

— А що ж робити, дідусю любий? — голос Варі здригнувся.

— Не порадник я тобі, голубонько, дивись сама. Тільки ти його не обижай, він же любив тебе, факт!

Варя швидко обернулася й не пішла, а побігла через майдан, заходячись від плачу, вона неспроможна була навіть попрощатися з старим.

А в непроглядно темному небі до світанку лунали стогнучі голоси журавлиних ключів, що кудись кликали, і до світанку, не заплюшуючи очей, сидів на лавці, згорбившись, дід Щукар, зітхав, хрестився і плакав...

Поступово, день за днем, розмотувався клубок контрреволюційної змови й повстання, що готувалось на Дону.

На третій день після смерті Давидова з Ростова в Гремячий Лог приїхали співробітники крайового управління ОДПУ й легко впізнали у вбитому Размьотновим чоловікові, який лежав у подвір'ї Островнова, давно розшукуваного злочинця, колишнього підпоручика Добровольчої армії Ляцьєвського.

Через три тижні згодом у радгоспі недалеко від Ташкента до літнього рахівника, на прізвище Калашников, який недавно став на роботу, підійшов непоказний чоловік в цивільному, нахилившись над столом, неголосно сказав:

— А ви непогано влаштувались, пане Половцев... Тихо! Давайте вийдемо на хвилинку, йдіть попереду!

На ганку їх ждав ще один чоловік у цивільному, з сивими скронями. Той не був таким бездоганно ввічливим, як його молодий товариш,— побачивши Половцева, він ступив наперед, часто кліпаючи, побілівши від ненависті, сказав:

— Гадино! Далеко ти заповз... Думав тут ти, у цій норі, від нас сховався? Ну, зажди, я з тобою поговорю в Ростові! Ти в мене ще потанцюєш перед смертю...

— Ой, як страшно! Ой, як я злякався! Я весь тремчу, як осиковий лист, тремчу від жаху! — іронічно промовив Половцев, спиняючись на ганку й закурюючи дешеву цигарку. А сам спідлоба дивився на чекіста і сміхотливими, й ненависними очима.

Його обшукали тут-таки, на ганку, і він, покійно повертаючись, казав:

— Слухайте, не трудіться даремно! Зброї при мені нема: навіть б я носив її з собою? Маузер у мене на квартирі схований. Пішли.

По дорозі на квартиру він говорив спокійно й розсудливо, звертаючись до чекіста з сивими скронями:

— Чим же ти, наївний чоловіче, думаєш мене залякати? Катуванням? Не вийде, я до всього готовий і все витерплю, та й катувати мене нема рації, бо, нічого не приховуючи й не крутячи, розкажу все, геть-чисто все, що знаю! Даю слово честі офіцера. Два рази ти мене не вб'єш, а до смерті я вже давно готовий. Ми програли, і життя для мене стало безглуздя. Це не для красного слова,— я не позер і не фат,— це гірка для всіх нас правда. Насамперед обов'язок честі: програв — плати! І я готовий заплатити програш своїм життям. Йй-богу, не страшно!

— Злазь з ходуль і помовч, а розплата, не турбуйся, буде,— порадив йому той, до котрого Половцев звертався з своїми велемовними словами.

Під час обшуку на квартирі, у нього, крім маузера, нічого компрометуючого не виявилось. Жодного папірця не було в його фанерному чемодані. Але на столі були акуратно складені всі двадцять п'ять томів творів Леніна.

— Це належить вам? — спитали Половцева.

— Мені.

— А нащо вам ці книжки?

Половцев трохи глузливо усміхнувся:

— Щоб бити ворога — треба знати його зброю...

Він додержав слова: на допитах у Ростові виказав полковника Сєдого-Нікольського, ротмістра Казанцева, по пам'яті перелічив усіх, хто належав до його організації в Гремячому Лозі та в околичних хуторах. Нікольський виказав всіх інших.

Широкою хвилею прокотились по Азово-Чорноморському краю арешти. Понад шістсот чоловік козаків — рядових учасників змови, втім числі й Островнов з сином, були засуджені Особливою нарадою на різні строки ув'язнення. З них розстріляні були тільки ті, котрі брали безпосередню участь в здійсненні терористичних актів. Половцев, Нікольський, Казанцев, підполковник Савватеев з Сталінградської області та два його помічники, а крім них, дев'ять чоловік білогвардійських офіцерів і генералів, які проживали в Москві під чужими прізвищами, були засуджені до розстрілу. Серед дев'ятох заарештованих в Москві та підмосковних городках був і один досить відомий в колах денікінської армії козачий генерал-лейтенант. Він безпосередньо

очоловав змову і здійснював постійний зв'язок з зарубіжними емігрантськими військовими організаціями. Тільки чотири чоловіка з керівного центру зуміли уникнути арешту в Москві й всілякими способами пробратись за кордон.

Так закінчилась ця одчайдушна, задалегідь приречена історією на провал спроба контрреволюції підняти повстання проти Радянської влади на півдні країни.

Через кілька днів після того, як в хутір приїхала Варя Харламова, повернувся з поїздки в Шахти Андрій Размьотнов. Майданников попросив його поїхати туди купити для колгоспу локомотив. Пізно ввечері сиділи вони в правлінні колгоспу втрьох: Майданников, Размьотнов та Іван Найд'юнов — секретар створеного в Гремячому Лозі комсомольського осередку. Размьотнов розказав про поїздки, про купівлю локомотива, а потім спитав:

— Кажуть, що Варя Харламова з'явилася в хутір, покинула вчитися і що нібито вже була в Дубцова, просила прийняти її в бригаду, правда це?

Майданников зітхнув:

— Правда. Жити ж її матері й дітям чимось треба? От вона й покинула технікум. А дівчина здібна.

Размьотнов, видно, все вже продумав відносно Варі й тепер заговорив цілком певний, що з ним погодяться:

— Вона — наречена покійного Семена. Треба, щоб вона вчилась. Він цього хотів. Так і треба зробити. Завтра ж давайте викличемо її сюди, поговоримо з нею й одішлемо назад у технікум, а сім'ю її візьмемо на колгоспне забезпечення. Раз нема з нами нашого дорогого Давидова — давайте візьмемо на себе утримання його сім'ї. Заперечень нема?

Майданников мовчки кивнув головою, а запальний Іван Найд'юнов стиснув руку Размьотнову, вигукнув:

— Ти просто молодець, дядьку Андрію!

І тут Размьотнов раптом згадав:

— Ага, хлопці, забув вам сказати... Знаєте, кого я зустрів на вулиці там, в Шахтах? А кого б ви думали? Лушку Нагульнову! Іде та-ака гладезна молодичище, поруч з нею лисуватий товстенький чоловік... Глянув я на неї — і розгубився: чи вона, чи не вона! Морда гладка, очі позапльвали, і обіймати вже треба трьома руками. А по ході бачу — вона! Підходжу, здоровкаюся, кажу: «Лушаню, та невже це ти?!» А вона мені одказує: «Гражданин, я вас не знаю». Я сміюся, кажу їй: «Скоро ж ти своїх хутірських забула! Та ти ж Лушка Нагульнова?» А вона так погородському, фасонисто, пожувала губами й каже: «Колись була Нагульнова, а тепер Ликера Микитівна Свиридова. А це мій

чоловік, гірничий інженер Свиридов, познайомтесь». Ну, я поручкався з інженером, а він дивиться на мене чортом: значить, чого я так з його жінкою по-простому говорю? Повернулись і пішли, обоє товсті, видно, вдоволені собою, а я собі думаю: «Ну, й сильні жінки! Недаром Макар проти них все життя повставав! Не встигла двох поховати, Тимошку й Макара, а вже вискочила за третього!» Та річ же не в тому, що вискочила, а коли вона встигла стільки м'яса на себе набрати?! Ось про що я думав, стоячи там, на вулиці. І чогось у мене засмутилося серце, жаль стало колишню Лушку, молоду, видзігорну, гарну! Так наче я її, колишню, значить, колись давним-давно уві сні бачив, а не жив з нею в хуторі пліч-о-пліч...— Размьотнов зітхнув: — Отак воно, наше життя, хлопці, обертається! Інший раз так обернеться, що й навмисне не придумаєш! Ну, пішли?

Вони вийшли на ганок. Далеко за Доном громадились важкі грозові хмари, навскоси різали небо блискавки, ледве чутно погуркував грім.

— Дивно мені, що так припізналася гроза в цьому році,— сказав Майданников.— Полюбуватися на неї, чи що?

— Ви любуйтеся на неї, а я пішов.— Размьотнов попрощався з товаришами, по-молодецькому збіг з ганку.

Він вийшов за хутір, постояв трохи, потім помалу попрямував до кладовища, далеко, надаючи круга, обходячи невиразні силуети хрестів та могил, напівзруйновану кам'яну ограду. Він прийшов туди, куди йому треба було. Скинув картуза, пригладив правою рукою сивого чуба і, дивлячись на край осілої могили, неголосно промовив:

— Не добре я роблю, не пильную твого останнього пристановиська, Євдокіє...— Нахилився, підняв суху грудочку глини, розтер її в долонях, уже зовсім глухим голосом сказав: — А я ж і досі люблю тебе, моя незабутня, одна на все життя. Бачиш, все ніколи... Рідко бачимось... Якщо зможеш — прости мені за все лихе... За все, чим скривдив тебе, мертву...

Він довго стояв без картуза, наче прислухався і ждав відповіді, стояв нерухомо, по-старечому горблячись. Віяв в лице йому теплий вітер, накрапав теплий дощ... За Доном біло спалахували зірничі, і суворі, безрадні очі Размьотнова дивились уже не вниз, не на обсипаний край рідної могилки, а туди, де за невидимим кругом обрію червоним полум'ям бралось одразу півнеба і, будячи до життя засинаючу природу, велична й буйна, ніби в жарку літню пору, йшла остання в цьому році гроза.

З М І С Т

Павло Загребельний
МУЖНЯ ПРАВДА ШОЛОХОВА 5

ПІДНЯТА ЦІЛИНА
Роман

Книга перша 11

Книга друга 293

МИХАИЛ АЛЕКСАНДРОВИЧ
ШОЛОХОВ

ПОДНЯТАЯ ЦЕЛИНА

Р о м а н

Перевод с русского

С. П. Ковганюка

Серия «Единение»

Киев, издательство художественной
литературы «Дніпро», 1985

(На украинском языке)

Редактор *В. І. Колегова*. Художник *А. Д. Базилевич*. Художній редактор *В. С. Мітченко*. Технічні редактори *І. М. Шевель*, *Н. К. Достагня*. Коректор *А. В. Кудрявцева*.

Інформ. бланк № 2867

Здано до складання 13.02.85. Підписано до друку 07.06.85. Формат 84×108¹/₃₂. Папір друкарський № 1. Гарнітура літературна. Друк високій. Умовн. друк. арк. 31,5. Умовн. фарбовідб. 31,71. Обл.-вид. арк. 38,917. Тираж 100 000 пр. Зам. 5—235. Ціна з крб. 70 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».

252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

З матриць Головного підприємства на Київській книжковій фабриці.
252054, Київ, вул. Воровського, 24.

Шолохов М. О.

Ш78 Піднята цілина: Роман / Перекл. з рос. С. Ковганюк; Передм. П. Загребельного; Іл. худож. А. Базилевича.— К. : Дніпро, 1985.— 600 с.— (Єднання).

Роман великого російського радянського письменника М. О. Шолохова (1905—1984) — один з кращих епічних творів вітчизняної літератури — повертає читача до подій на селі у тридцятих роках, розповідає про народження колгоспного ладу в нашій країні.

4702010200—145
Ш-М205(04)—85 145.85

Р2

З кр6.70 к.